

Liepājas Universitāte
Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte

VĀRDS UN TĀ PĒTĪŠANAS ASPEKTI

**Rakstu krājums
14 (1)**

Fonētika, gramatika, leksika, stilistika
Vārda diahroniskais un areālais aspekts

Liepāja 2010

Vārds un tā pētīšanas aspekti : rakstu krājums, 14 (1). Liepāja : LiePA, 2010.
376 lpp.

REDAKCIJAS KOLĒĢIJA

Benita Laumane, Dr. habil. philol., Liepājas Universitātes Kurzemes Humanitārā institūta vadošā pētniece, profesore, redakcijas kolēģijas vadītāja

Gunta Smiltnece, Dr. philol., Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes asociētā profesore, rakstu krājuma 14 (1) atbildīgā redaktore

REDAKCIJAS KOLĒĢIJAS LOCEKĻI

Aleksejs Andronovs, Dr. philol., Sanktpēterburgas Valsts universitātes Vispārīgās valodniecības katedras docents

Maija Brēde, Dr. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesore

Ilga Brigzna, Dr. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes asociētā profesore

Trevors Gārts Fennels, Dr. philol., Flindersa universitāte, Austrālija

Audrone Kaukiene, Dr. habil. human., Klaipēdas universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesore, Baltistikas centra vecākā zinātniskā līdzstrādniece

Ieva Ozola, Dr. philol., Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes asociētā profesore

Diāna Laiveniece, Dr. paed., Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes asociētā profesore

Linda Lauze, Dr. philol., Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes asociētā profesore

Dzintra Lele-Rozentāle, Dr. philol., Ventspils Augstskolas Tulkošanas studiju fakultātes asociētā profesore

Jānis Sīlis, Dr. philol., Ventspils Augstskolas Tulkošanas studiju fakultātes profesors

Valentīna Skujiņa, Dr. habil. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” vadošā pētniece

Kazimiers Župerka, Dr. habil. human., Šauļu universitātes profesors

Vāka mākslinieks Imants Liepiņš
Tehniskā redaktore Anita Helviga

Redakcijas kolēģijas adrese:

Liepājas Universitāte
Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte
Kūrmājas prosp. 13 Liepāja LV 3401
Tālr. 63483781, e-pasts: balti@liepu.lv
Fakss: (371)63483779

© Liepājas Universitāte 2010

SATURS

Apsveikums profesoram Trevoram Gārtam Fennelam	7
Ilze Auziņa <i>LĪDZSKAŅU SAVIENOJUMI VĀRDU SĀKUMĀ UN BEIGĀS, TO NOZĪME ZILBJU STRUKTŪRAS ANALĪZĒ</i>	9
Juris Baldunčiks <i>DAŽI PAPILDINĀJUMI „LATVIEŠU ETIMOLOĢIJAS VĀRDNĪCAI”</i>	19
Maigone Beitīņa <i>VILHELMS ŠTEINEKS (1681–1735) UN VIŅA DZIESMU SINTAKSE LATVIEŠU RAKSTNIECĪBAS SĀKOTNĒ</i>	28
Gita Bērziņa <i>TEKSTA STRUKTURĒJUMS SENGRIEKU SATĪRISKAJĀ DIALOGĀ</i>	41
Kristina Blockytė <i>VELKŲ ŠVENTĒS PAPROČIAI IR TRADICIJOS XX a. II p. LIETUVINIKŲ ATMINTYJE</i>	50
Ieva Brenķe <i>NOTEIKTĪBAS UN NENOTEIKTĪBAS KATEGORIJA: IZPAUSMES INTERNETA TEKSTU VALODĀ</i>	60
Maija Brēde <i>VALODAS VARIĀCIJAS INTONĀCIJAS STILU IZPAUSMĒ</i>	67
Brigita Bušmane <i>CEĻĀ UZ VIENAS IZLOKSNES LEKSIKAS TEMATISKU APKOPOJUMU</i>	75
Anita Butāne <i>IESKATS SUGASVĀRDU UN ĪPAŠVĀRDU KALKOŠANAS TRADĪCIJĀS LATVIEŠU VALODĀ</i>	84
Monta Farneste <i>TYPICAL PROBLEMS WITH PUNCTUATION USAGE IN RESEARCH PAPERS</i>	91
Ilga Jansone <i>PRIEKŠVĀRDI ĒRĢEMES LATVIEŠU EVANĢĒLISKI LUTERISKĀS DRAUDZES BAZNĪCU GRĀMATĀS (1718–1906)</i>	100

Andra Kalnača <i>PERSONAS PARADIGMAS STRUKTŪRA LATVIEŠU VALODĀ</i>	112
Audronē Kaukienē <i>PRŪSŲ VEIKSMAŽODŽIO wūkau-t 'kviesti, šaukti' KILME</i>	122
Diāna Laiveniece <i>SUBJEKTĪVĀ UN OBJEKTĪVĀ IZTEIKSMES VEIDI ZINĀTNES VALODĀ</i>	128
Dite Liepa <i>VIENKĀRŠRUNA PREŠĒ – MODE VAI VISATĻAUTĪBA</i>	139
Irina Liokumoviča <i>VERBAL-NOMINAL RELATIONS IN THE STRUCTURE OF ENGLISH CIVIL ENGINEERING DISCOURSE</i>	148
Nijolē Litevkienē <i>THE EPONYMS OF ANATOMY</i>	156
Ilze Lokmane <i>SINTAKTISKO SAKARU BŪTĪBA UN RAKSTUROŠANAS ASPEKTI</i>	162
Anda Meistere <i>DERIVATĪVI SIEVIEŠU DZIMUMA RĀDĪTĀJI PUBLICISTIKĀ</i>	170
Ilga Migla <i>PRIEKŠSTATI PAR CILVĒKA IZSKATU SALĪDZINĀJUMOS</i>	180
Gunta Nešpore <i>PĀRVIETOŠANĀS VERBU APKAIMI RAKSTUROJOŠO SEMANTISKO LOMU TIPOLOĢIJA UN TO NOŠĶIRŠANAS PROBLĒMAS</i>	189
Daina Nītiņa <i>PRIEVĀRDU SEMANTIKA</i>	197
Sandra Okuneva <i>DAŽI PREZENTĀCIJAS NOBEIGUMA VEIDOŠANAS ASPEKTI</i>	203
Laimdota Oldere <i>IESKATS DAŽU PRIMĀRO KĀDĪBAS ADJEKTĪVU UN TO ATVASINĀJUMU AR -īgs, -īga SEMANTIKĀ</i>	210

Ārija Ozola <i>DIVDABJU AR IZSKAŅĀM -ošs, -ošā LIETOJUMS MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ UN ATSPUGUĻOJUMS SKAIDROJOŠAJĀS VĀRDNĪCĀS</i>	216
Ieva Ozola <i>ATRIBUTĪVIE ADJEKTĪVI UN DIVDABJI RUCAVAS IZLOKSNĒ</i>	223
Diāna Pavlovskā <i>EMOCIONĀLAS ATTIEKSMES PAUŠANA MŪSDIENU DARĪJUMVĒSTULĒS LATVIEŠU UN KRIEVU VALODĀ</i>	230
Kornēlija Pokrotniece <i>UZRUNA GEORGA MANČEĻA SPREDIĶOS</i>	240
Egīta Proveja <i>Ņem, ņemt VAI ņemiet glāzi piena: VERBA FORMAS KULINĀRIJAS RECEPTĒS UN TO TULKOJUMOS</i>	248
Anītra Roze <i>ZIRGA APSPALVOJUMA KRĀSU APZĪMĒJOŠIE ADJEKTĪVI „PALSS”, „PĀLS” UN „PĀTS”</i>	257
Valda Salmiņa <i>UZ DAVTAŠĒNAS-USKUDARAS TILTA: ONĪMU LIETOJUMS MARINĒ PETROSIJANAS POSTMODERNAJĀ POĒMĀ „HAIKA KRĀSTOS” (2006)</i>	266
Renāte Silīņa-Piņķe <i>ZUDUŠĀ MĀJVĀRDA MEKLĒJUMI: „ŠNAPSTS”</i>	274
Elga Skrūzmane <i>SOMATISKIE FRAZEOLŌGĪSMI GEORGA MANČEĻA „POSTILLĀ”. IEVADAM</i>	283
Gunta Smiltņiece <i>ADVERBU GRADĀCIJA</i>	292
Anna Stafecka <i>„BALTU VALODU ATLANTA” PILOTPROJEKTS: PROBLĒMAS UN RISINĀJUMI</i>	301
Daiga Straupeniece <i>PREFIKSĀĻO VERBU SEMANTISKĀS ĪPATNĪBAS SVENTĀJAS IZLOKSNĒ</i>	312

Agris Timuška <i>„NEDĒĻA” – LAIKPOSMS VAI ATSEVIŠĶA DIENA</i>	323
Inta Urbanoviča <i>PARONĪMIJA UN CITAS PARALĒLISMU APAKŠSISTĒMAS</i>	328
Aina Urdze <i>„GERÄUSCHVERBEN”: EINE MORPHOLOGISCH DISTINKTE UNTERGRUPPE DER LETTISCHEN LAUTVERBEN</i>	336
Zigrīda Vinčela <i>VIETNIEKVĀRDU LIETOJUMS STUDENTU ELEKTRONISKAJOS TEKSTOS ANĢĻU VALODĀ</i>	346
Līga Vogina <i>TEIKUMA DZIĻĀS UN VIRSĒJĀS STRUKTŪRAS JĒDZIENS VALODNIECĪBĀ</i>	352
Inese Zuģicka <i>NEOFICIĀLIE PERSONVĀRDI PREIĻU RAJONĀ: SEMANTISKAIS ASPEKTS</i>	361
Ieva Zuicena <i>VĀRDA NOZĪMES SKAIDROJUMS „MŪSDIENU LATVIEŠU VALODAS VĀRDNĪCĀ”</i>	369
Ziņas par autoriem	375

Sveicam Trevoru Gārtu Fennelu!

Mūsu rakstu krājuma „Vārds un tā pētīšanas aspekti” redakcijas kolēģijas loceklim Trevoram Gārtam Fennelam šogad – 2010. gada 16. jūlijā – apritēja 70 gadi. Skaisti gadi!

Esiet sumināts, profesors!

Profesora Fennela maizes darbs ir franču filoloģija Flindersa universitātē Austrālijā, bet lielās, uzticīgās mūža mīlestības darbs – latviešu filoloģija Austrālijā un Latvijā. Tā ir mūsdienu latviešu valodas gramatika trijos sējumos (1980), kas domāta latviešu valodas mācīšanai Austrālijā, tie ir 17. un 18. gs. veclatviešu valodniecisko tekstu publicējumi, tie ir teorētiski pētījumi par latviešu valodu (T. G. Fennela darbu bibliogrāfiju skat. krājumā „Baltu filoloģija” X, 2001, 293–296).

Trevors Fennels, būdams tālajā Austrālijā, ir sarūpējis, sagatavojis publicēšanai – tas ir, vārdu pa vārdam, teikumu pa teikumam atšifrējis no gadsimtus gulējušiem rokrakstiem latviešu tekstus – vārdnīcas, gramatikas. Daudzus simtus lappušu. Ar profesora ilgo, pacietīgo, rūpīgo darbu mēs esam ieguvuši iespēju šeit, Liepājā, ņemt rokā, lasīt, pētīt 17. gadsimta slaveno rakstītāju – Manceļa, Fīrekera, Langija vārdnīcas, Rehehuzena, Dreseļa, Adolfija gramatikas, arī 17. gs. anonīmā autora veidoto vārdnīcu „Manuale Lettico-Germanicum”, par kuru līdz šim pavisam maz kas bija zināms.

Mūsu universitātes Latviešu valodas katedras bibliotēkā plaukts ir pilnum pilns ar Trevora Gārta Fennela **dāvinātajām** grāmatām – to ir pāri par 20. Lai iepazītu latviešu valodas vēsturi, mums nav vairs jābrauc uz Rīgas bibliotēkām ekscerpēt rokrakstu fondus. Esam likuši lietā Fennela dāvāto lielisko iespēju. Liepājas Universitātē ir tapuši bakalaura un maģistra darbi, top promocijas darbi, arī mācībspēku raksti par vairākām sintakses un morfoloģijas vēstures tēmām: par vienkāršu un saliktu teikumu Fīrekera vārdnīcā (Elksnīte 2003, Vārna 2004, Katkeviča 2006, Beitīņa 2000), par verbālām un nominālām vārdkopām 17. gs. vārdnīcās (Pudze 1999, Pūpola 2003, Elksnīte 2006, 2008, Zomerfelde 2007, Jucevičs 2008), par divdabju sintaktiskajām funkcijām (Ozola 2000, Kališčuka 2001).

Vairākām transkribētajām vārdnīcām papildus ir izstrādāts latviešu vārdu rādītājs „Concordance”, kas palīdz sameklēt visus vārdnīcā minētos latviešu vārdus visos konteksta lietojumos. Rādītājam ir ne tikai leksikogrāfisks uzdevums, bet tā radītājs ir veicis arī sintaktiski svarīgu darbu – polisēmisko vārdu, piemēram, verba *būt*, lietojumi sagrupēti ne tikai pēc vārdformām, kā visi citi vārdi, bet arī pēc tā sintaktiskajām funkcijām: 1) saitiņa, 2) palīgverbs, 3) piederības nozīmē, 4) eksistenciālā nozīmē, 5) debitīva funkcijā – „obligational”. (A Concordance to the „Manuale Lettico-Germanicum” I: A–O. Trevor G. Fennell. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2002, 72–81) Tādējādi Trevors Fennels palīdzējis risināt daudz diskutēto problēmu par verba *būt* sintaktiskajām funkcijām.

Šogad mēs turpinām saņemt Liborija Depkina vairāksējumu vārdnīcas grāmatas, kas tapušas rokrakstā jau 18. gs. sākumā. Te līdzīgi kā iepriekš no rokraksta transliterētajās vārdnīcās varam rast liecinājumus, kā skanējusi latviešu valoda 17., 18. gs., kā zemnieki runājuši par savām ikdienas lietām – par darbiem, par dabas norisēm, par ģimeni, par cilvēku attiecībām, varam pieņemt labus padomus, kā, piemēram, šķirkļu *darbs, darīt, domāt* tekstos – nevar *Blehņus isdohmaht ihstenu Likkumu weetâ* vajag *Saprattigus darbus isdohmaht* un *Darbotees no wišsas Sirds* (Liborius Depkin. Lettisches Wörterbuch. *The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G. Fennell*. Vol.1 Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2005, 184, 186. lpp.).

No jubilāra Trevora Gārta Fennela mēs esam saņēmuši saprātīgus darbus, kas darīti no visas sirds. Paldies!

Daudz baltu dieniņu!

Ar dziļu cieņu un pateicību
Liepājas latviešu filologu – mācībspēku, studentu,
maģistrantu, doktorantu – vārdā

Maigone Beitiņa,
Dr. philol.

2010. gada 12. oktobrī

LĪDZSKAŅU SAVIENOJUMI VĀRDU SĀKUMĀ UN BEIGĀS, TO NOZĪME ZILBJU STRUKTŪRAS ANALĪZĒ

Rakstā aplūkoti un analizēti iespējamie divu, trīs un četru līdzskaņu savienojumi un to tipi, kas sastopami latviešu valodas vārdu beigās un kas tādējādi var veidot zilbes pēckodola līdzskaņu grupu. Tiks noteikts, vai latviešu valodā ir atbilstme starp vārda sākuma (zilbes sākuma) līdzskaņu savienojumiem un vārdu beigu līdzskaņu savienojumiem, cik liela ir to nozīme zilbju struktūras analīzē.

Analīzei izmantoti latviešu valodas korpusa dati (www.korpuss.lv) un elektroniskās latviešu valodas vārdnīcas vārdformu datu bāze. Analīze veikta pusautomātiski: 1) izmantojot LUMII Mākslīgā intelekta laboratorijas asistenta Mārča Piņņa izstrādāto līdzskaņu analīzes programmu, automātiski iegūts vārdu iniciāļu, fināļu un mediāļu, līdzskaņu savienojumu tipu saraksts un atlasīti konkrēti vārdi, 2) iegūtie dati apstrādāti manuāli, atmetot citu valodu vārdus, saīsinājumus, abreviatūras u. tml. Vārdu beigu līdzskaņu savienojumi analizēti un grupēti, ņemot vērā vārda beigās notikušās fonētiskās pārmaiņas (piem., līdzskaņu fināle [ps] vārdā *labs*, līdzskaņu fināle [μτ□σ] vārdā *simts*).

Pirms konkrētu vārdu iniciāļu tipu un fināļu tipu atbilstmju noteikšanas sniegts īss un vispārīgs latviešu valodas vārdu sākumā un beigās iespējamo līdzskaņu savienojumu tipu apskats. Runājot par vārdu beigu līdzskaņu grupām, tiek lietots termins *fināle*.

1. Latviešu valodas vārda (resp. zilbes) sākuma līdzskaņi jeb iniciāļi

Latviešu valodā divlīdzskaņu un trīslīdzskaņu iniciāļos var atrasties visu grupu līdzskaņi: slēdzeņveida troksneņi (T), spraudzeņveida troksneņi (S) un skaneņi (R). Pie skaneņiem šajā pētījumā pieskaitīti arī līdzskaņi /v/ un /j/, jo tie funkcionē kā sonanti – to priekšā nav vērojama nebalsīgo troksneņu asimilācija balsīguma ziņā.

Latviešu valodā vārdu sākumā iespējami septiņi līdzskaņu savienojumu tipiem: TR-, SR-, RR-, ST-, TT-, TS-, SS-. Tomēr tikai TR-, SR-, ST- tipa līdzskaņu savienojumus (protams, ir arī izņēmumi, piem., TR- tipa savienojumi [γφ]^{*1} (*gjaurs*, *gjuza*), [γμ]^{*} (*gmina*), ST- tipa savienojumi [ξϘ]^{*} (*hvars*, *hvīns*), [ϕτ]^{*} (*ftolazols*, *ftolskābe*), ir sastopami atsevišķos svešvārdos) var uzskatīt par tipiskiem un bieži sastopamiem divlīdzskaņu iniciāļiem latviešu valodā, kas līdz ar to var veidot arī fonoloģiskās zilbes sākumu. Pārējie, t. i., RR-, TT-, TS-, SS- tipa, līdzskaņu savienojumi ir raksturīgi tikai atsevišķiem, reti lietotiem svešvārdiem, un, pēc autores domām, nav uzskatāmi par tipiskiem zilbes sākuma (pirmskodola) līdzskaņiem.

¹ Šeit un turpmāk ar zvaigznīti (*) apzīmēti līdzskaņu savienojumi, kas sastopami tikai aizgūto vārdu sākumā.

Vārdu sākumā latviešu valodā iespējami tikai STR- tipa līdzskaņu savienojumi. Līdzskaņu secība šajā struktūras tipā ir stingri noteikta: S grupas līdzskanis ir nebalsīgais troksnenis /s/ vai /Σ/, T grupas līdzskanis var būt tikai kāds no nebalsīgajiem troksneņiem, eksplozīvajiem slēdžeņiem /π/, /k/ vai /τ/, R grupas līdzskaņi ir /ρ/, /λ/, /×/, /Ϙ/. (Šulce 1993) Izplatītākie līdzskaņu savienojumi ir [σπρ], [στρ] un [σκρ]. Analizējot datus, citu struktūras tipu trīslīdzskaņu savienojumi vārdu sākumā netika konstatēti.

2. Latviešu valodas vārda (resp. zilbes) beigu līdzskaņi jeb fināles

Pēckodola (implozīvo) līdzskaņu grupu struktūru vislabāk var noteikt, apskatot vārda beigās, jo tās vienlaicīgi ir arī zilbes beigās – tie līdzskaņu savienojumi, kas ir vārdu beigās, var veidot arī zilbju beigās, t. i., zilbju pēckodola līdzskaņu grupu.

Latviešu valodā beigu līdzskaņu skaits ir ierobežots – vārda beigās (līdz ar to arī zilbes beigās) var būt ne vairāk par četriem līdzskaņiem, piemēram, *čab, lec, čuč, nāks, celt, katrs, vilks, posms, burkšķ*. Izmantojot latviešu valodas korpusu, noteiktas iespējamās fināles un fināļu tipi.

Par divu, trīs un četru līdzskaņu grupām vārda (resp. zilbes) beigās ir rakstījis V. Metjūss (Matthews 1959, 188–194). Viņš pieminējis arī piecu līdzskaņu grupas vārda beigās, tomēr runā tās ir četrilīdzskaņu grupas, jo pēdējie līdzskaņi /t/ un /s/ veido afrikātu [τ□σ], piemēram, *dzirksts* [δ□ζιρκστ□σ], *pirksts* [πιρκστ□σ]. Analizējot korpusā un latviešu valodas vārdformu datubāzē atrodamos datus, tika atrasts viens vārds, kura beigās ir pieclīdzskaņu savienojums, t. i., vārds *monstrs* (struktūras tips (V)RSTRS).

3. Latviešu valodas iniciāļu un fināļu atbilstmes

Latviešu literārajā valodā vārda beigu līdzskaņu savienojumiem daudzos gadījumos ir spoguļattēls vārda sākumā iespējamiem līdzskaņu savienojumiem. Tajos saglabājas tās pašas attiecsmes, kādas vārda sākuma (eksplozīvajās) līdzskaņu grupās, tikai fonēmas ir izkārtājušās diametrāli pretējā kārtībā: vārda sākuma līdzskaņu tipa STR(V) vietā vārda beigās ir (V)RTS, ST(V) vietā – (V)TS, TR(V) vietā – (V)RT, SR(V) vietā – (V)RS u. tml.:

Vārda / zilbes iniciāļu tipi	Vārda / zilbes fināļu tipi
STR(V) (<i>skrien</i>):	(V)RTS (<i>sargs</i>)
ST(V) (<i>skar</i>) :	(V)TS (<i>loks</i>)
TR(V) (<i>klāj</i>) :	(V)RT (<i>velk</i>)
SR(V) (<i>slīd</i>) :	(V)RS (<i>gals</i>)

Tālāk, analizējot divlīdzskaņu, trīslīdzskaņu, četrilīdzskaņu struktūras tipus, tiks noteikts, vai spoguļattēla princips tiek ievērots arī latviešu valodā, t. i., vai ir atbilstmes starp konkrētiem līdzskaņu savienojumiem vārdu sākumā un vārdu beigās.

3.1. Divlīdzskaņu iniciāļi un fināles

3.1.1. TR(V) : (V)RT

Tika konstatēti vairāk nekā trīsdesmit dažādi TR- tipa iniciāļi. No atrastajiem savienojumiem latviešu valodā visizplatītākie ir [γρ], [κρ], [πλ]. Aplūkojot TR(V) tipa iniciāļu atbilstes ar (V)RT tipa līdzskaņu savienojumiem vārdu beigās, jāsecina, ka tikai trešajai daļai TR(V) tipa līdzskaņu savienojumu, kas ievada mantotus vārdus vai senus aizguvumus, atrodams atbilstošs divlīdzskaņu savienojums vārdu beigās:

TR(V) : (V)RT

br-	:	-rb	(<i>brīdis, briedis – noņirb, urb</i>)
dr-	:	-rd	(<i>draugs, drošs – noņurd, dārd</i>)
gr-	:	-rg	(<i>grieze, grīda – pasarg, ķirurg!</i>)
kl-	:	-lk	(<i>klaips, klepus – velk, vilk!</i>)
kr-	:	-rk	(<i>krāsa, krist – pērk, klerk!</i>)
pr-	:	-rp	(<i>prāts, prieks – kurp, šurp, starp</i>)
tr-	:	-rt	(<i>traips, traks – ķert, otrkārt, durt</i>)
pl-	:	-lp	(<i>pliks, plaisa, plūdi – kalp!</i>)
gn-	:	-ng [Nγ]	(<i>gnīda – kling, lielkung!</i>)
dm-*	:	-md	(<i>Dmitrijs – dimd</i>)

Parasti atbilstes starp divlīdzskaņu iniciāļiem un finālēm ir tad, ja TR(V) tipa līdzskaņu savienojuma otrais komponents ir līdzskanis /ρ/, bet ir arī fināles, kur pirmais segments ir līdzskanis /v/, /λ/ vai /μ/. Lai gan TR(V) tipa iniciālis [πλ] latviešu valodā ir ļoti izplatīts, piem., *plaisa, pliks, plīst, plucināt, plūdi*, tam atbilstošā (V)RT tipa divlīdzskaņu fināle analizētajā materiālā ir atrodama tikai vienā vārdā, konkrēti vārda *kalps* vienskaitļa vokatīva formā *kalp!*, tomēr latviešu valodā šī fināle iespējama arī darbības vārda *svelpt* pavēles izteiksmes vienskaitļa 2. personas formā *svelp!*

Pārējo TR tipa līdzskaņu savienojumu spoguļattēli, t. i., atbilstoši (V)RT tipa divlīdzskaņu savienojumi, vārdu beigās nav atrodami:

TR(V) : (V)RT

bl-	(<i>blakus, blēt</i>)	:	—
bļ-	(<i>bļaut, bļoda</i>)	:	—
dv-	(<i>briedis, brūns</i>)	:	—
gl-	(<i>glums, glīts</i>)	:	—
gļ-	(<i>glēvs, gļotas</i>)	:	—
gv-	(<i>gvelzt, gvarde</i>)	:	—
kļ-	(<i>kļava, kļūda</i>)	:	—
kn-	(<i>knābis, kniebt</i>)	:	—
kņ-	(<i>kņada, kņudēt</i>)	:	—
kv-	(<i>kvēls, kviesis</i>)	:	—
pļ-	(<i>pļava, pļauka</i>)	:	—

TR(V) : (V)RT

bj-*	(<i>bjazs, bjefs</i>)	:	—
dj-*	(<i>djaks</i>)	:	—
dņ-*	(<i>Dņepra</i>)	:	—
gj-*	(<i>gjaurs, gjuza</i>)	:	—
gm-*	(<i>gmina</i>)	:	—
kj-*	(<i>kjāra, kjuna</i>)	:	—
pj-*	(<i>pjēdestāls, pjero</i>)	:	—
pn-*	(<i>pneimatisks</i>)	:	—
tj-*	(<i>Tjurks, Tjumeņa</i>)	:	—
cv-*	(<i>cvingers</i>)	:	—

Turklāt vārdu beigās ir atrodami tādi (V)RT tipa divlīdzskaņu savienojumi, kuriem nav atbilstošā TR(V) tipa līdzskaņu savienojuma:

-mt (*sešsimt, atņemt*); -mts, -mds [$\mu\tau\sigma$] (*simts, atstumts, cimds*); -mp (*kamp*); -nd (*šķind, grand*); -ndz [$v\delta\zeta$] (*jaunkundz, spindz*); -nts [$v\tau\sigma$] (*fabrikants, grunts*); -lc [$\lambda\tau\sigma$] (*uzvelc, šalc*); -lds [$\lambda\tau\sigma$] (*galds*); -ld (*atbild, muld*); -ldz [$\lambda\delta\zeta$] (*smeldz, guldz*); -lt (*pāršķelt, salt*); -rc [$\rho\tau\sigma$] (*nopērc*), -rts, -rds [$\rho\tau\sigma$] (*nopērts, balts; murds*); -rdz [$\rho\delta\zeta$] (*nirdz, atspurdz*); -rdzs [$\rho\tau\sigma>$] (*Džordžs*), -ndzs [$v\tau\sigma>$] (*Andžs*); -rdž [$\rho\delta Z$] (*Džordž!*).

3.1.2. ST(V) : (V)TS

Savukārt ST- tipa iniciāļos latviešu valodā līdzskaņi variējoties veido 9 dažādus līdzskaņu savienojumus. Latviskas cilmes vārdos sastopami 4 līdzskaņu savienojumi: [st], [sp], [sk] un [$\Sigma\chi$]. Visproduktīvākais līdzskaņu savienojums šajā grupā ir [st]. Iniciāļiem st- (*stars, steiga, stiga*), šķ- (*šķila, šķēres, šķīvis*) un arī svešvārdos sastopamajiem iniciāļiem št- (*štats, štamps, štancēt*), ft- (*ftalazols, ftolskābe*), sc- (*scēna, scenārijs*) analizētajā materiālā netika atrasti atbilstoši (V)RS tipa līdzskaņu savienojumi. Protams, latviešu valodā ir daudz vārdu, kuri beidzas ar grafēmām -ts, -cs, kas var likt domāt, ka atbilstmes starp st- : -ts (-ds [$\tau\sigma$]) un sc- : -cs eksistē, tomēr jāatceras, ka fonētisko procesu rezultātā vārda beigās notiek asimilācija, veidojas afrikāta: [ts] → [t σ], piem., *kāts* [$\kappa A \tau\sigma$], *vēlēts* [$\varpi\Theta \lambda\Theta \tau\sigma$], un [$\tau\sigma\sigma$] → [t σ], piem., *vecs* [$\varpi\Theta \tau\sigma$], *uzacs* [$v\zeta A \tau\sigma$], *Pujats* [$\pi\upsilon\phi A \tau\sigma$].

Ir viens (V)TS tipa līdzskaņu savienojums, kuram latviešu valodā nav atbilstošu iniciāļu – [$\kappa\Sigma$] (*iekš, apakš, tukšs* [$\tau\upsilon\kappa\Sigma$]))

ST(V) : (V)TS

sk- : -ks, -gs [ks] (*skābs, skan – sāks, koks, jūrmalnieks; vārīgs*)
 sp- : -ps, -bs [ps] (*spīle, spoks – stops, klaips, stieps; labs, zobs*)
 šp-* : -pš (*špetns, špikeris – kopš*)

3.1.3. SR(V) : (V)RSSR- tipa iniciāļos līdzskaņi, savstarpēji variējoties, veido 25 dažādus līdzskaņu savienojumus. Biežāk sastopamais līdzskaņu savienojums šajā grupā ir [sl]. Tikai aptuveni pusei SR(V) tipa iniciāļu ir atbilstošas (V)RS tipa fināles:

SR(V) : (V)RS

sl-	: -ls	(<i>slims, slēpe – zils, sils, gabals</i>)
sm-	: -ms	(<i>smaka, smēde, smīns – mums, daudzums</i>)
sn-	: -ns	(<i>sniegs, snaudā – gans, kāpiens, uguns</i>)
šļ-	: -ļš	(<i>šļāce, šļakatas – zaļš, sāļš, kumeļš</i>)
šm-	: -mšs [$\mu\Sigma$]	(<i>šmaugs – tumšs</i> [$\tau\upsilon\mu\Sigma$]))
šņ-	: -ņš	(<i>šņakt, šņuksts – riekstiņš, dzīvnieciņš, dēliņš</i>)
zl-	: -lz	(<i>zlarkšķēt, zlarkšķināt – belz, gvelz</i>)
zn-	: -nz	(<i>znots – blenz</i>)
žm-	: -mž	(<i>žmiegt, žmaudzīt – gremž</i>)
šl-*	: -lš	(<i>šlaga, šlāgermūzika, šlipse – melš, elš</i>)
šr-*	: -rš	(<i>šrāga, šrifts, šrapnelis – novērš, jebkurš, jāizvērš</i>)

Tā kā [t9 ʊ9] ir fonēmu /j v/ alofoni, tad atbilstmes ir arī starp līdzskaņu savienojumiem sv- : -vs (svece, svaigs, svins – sīvs, tuvs), sj-* : js [t9σ] (sjerra, sjēna – bridējs, cēlējs):

sv- : -vs [ʊ9σ] (svece, svaigs, svins – sīvs, tuvs)

sj-* : -js [t9σ] (sjerra, sjēna – bridējs, cēlējs)

Savukārt iniciāļiem šn- (šnicele, šnore), šv- (švīka, švaka, švirkstēt), zv- (zvērs, zvaigzne, zvans), žl- (žlakstēt, žlankstēt), žņ- (žņaugš, žņaudzīt), žv- (žvadzēt, žvingulis), fj-* (fjelds, fjords), fl-* (flāms, flegma, flote), fr-* (fraka, frāze, fronte), hl-* (hlorīts, hlors), hr-* (hrestomātisks, hroms), hv-* (hvans, hvīns), hj-* (Hjūstona, hjūma), zj-* (Zjuganovs), sl-* (Slivenko), hm-* (Hmeļevskis) nav atbilstošu RS tipa līdzskaņu savienojumu vārdu beigās. Minētie iniciāļi galvenokārt ir sastopami aizgūtos vārdos.

Vārdu beigās tika konstatēti tādi (V)RS tipa līdzskaņu savienojumi, kuriem atbilstoši SR(V) tipa līdzskaņu savienojumi nav atrodam latviešu valodas vārdu sākumā, piem., -rs (berz), -rs (mērs, zars, jērs), -nž (blenž), -rž (jāberž), -žl (gvelž, belž).

3.1.4. Citu divlīdzskaņu iniciāļu un fināļu atbilstmes

TT(V) tipa iniciāļiem, kas ir sastopami tikai svešvārdu sākumā, piem., kt- (ktenoforas, ktitors), pt- (pteleja, pteranodoms), nav atbilstošu līdzskaņu savienojumu vārdu beigās. Tomēr vārdu beigās, konkrēti – darbības vārdu nenoteiksmē, ir līdzskaņu savienojumi -kt, -gt [κτ]; -pt, -bt [pt], piem., izpatikt, nesasteigt, pieslēgt; sakopt, tapt; saglābt.

Abiem **SS(V)** struktūras tipa iniciāļiem, t. i., svešvārdos sastopamajiem līdzskaņu savienojumiem [σφ] un [σξ], ir atbilstoši (V)SS tipa līdzskaņu savienojumi vārdu beigās:

sf- : -fs (sfēra, sfinksa – blefs, greifs)

sh- : -hs (shēma – krahs)

TS(V) tipa līdzskaņu savienojumiem [κσ] (ksantīns, ksenijs), [κΣ] (kšatrijs), [πσ] (psalms, pseidonīms, psihe) nav atbilstošu līdzskaņu savienojumu vārdu beigās, taču vārdu beigās veidojas jauns šī tipa līdzskaņu savienojums -zt [st], -st, piem., lauzt, saprast. Tie veidojas tikai darbības vārdu nenoteiksmē (tos veido saknes beigu līdzskanis un galotne -t, piem., zust, lauzt, lūzt), I konjugācijas darbības vārdu īstenības izteiksmes tagadnes 3. personas formā un no tās veidotajās formās, piem., lūst – jālūst, plūst – jāplūst.

RR(V) lj- (ljē), mj- (mjao), nj- (njāja), rj- (rjaženka), vj- (vjetnamietis), vr- (vraks), mn- (mnemonika) nav atbilstošu līdzskaņu savienojumu vārdu beigās, bet šajā pozīcijā sastopami līdzskaņu savienojumi [μφ] (lemj, stumj), [βφ] (riebj), [πφ] (stiepj, kāpj), [ρv] (pērn, dirn). Līdzskaņu savienojumi, kuru otrais elements ir līdzskanis /j/, ir veidojušies /j/ noteiktās mijas rezultātā, lūpenim /m/, /b/ vai /p/ pievienojot līdzskani /j/.

Vārdu beigās veidojas jauna struktūras tipa – (V)TR – līdzskaņu savienojumi: [pj] (kāpj, krāpj, jākopj), [bj] (strebj, glābj). Arī šo 1. konjugācijas darbības vārdu tagadnes formās vērojama līdzskaņa /j/ noteiktā mija.

3.2. Trīslīdzskaņu iniciāļi un fināles

Vārdu sākumā latviešu valodā iespējami tikai STR- tipa līdzskaņu savienojumi. Pēc Dz. Šulces pētījuma (Šulce 1993) līdzskaņu secība šajā struktūras tipā ir stingri noteikta: S grupas līdzskanis ir nebalsīgais troksnenis /s/ vai /Σ/, T grupas līdzskanis var būt tikai kāds no nebalsīgajiem troksneņiem, eksplozīvajiem slēdžeņiem /π/, /k/ vai /τ/, R grupas līdzskaņi ir /ρ/, /λ/, /×/, /ϖ/. Izplatītākie līdzskaņu savienojumi ir [σπρ], [στρ] un [σκρ]. Gandrīz visiem STR(V) tipa līdzskaņu savienojumiem ir atbilstoši (V)RTS tipa līdzskaņu savienojumi:

STR(V) : (V)RTS

skr- : -rks, -rgs [ρκσ] (*skramba*, *skriet* — *cirks*, *pirks*; *sargs* [σΑρκσ])
skl- : -lks, -lgs [λκσ] (*sklanda* — *vilks*, *malks*; *ilgs* [ιλκσ], *spalgs* [σπΑλκσ])
spl- : -lps, -lbs [λπσ] (*splīns* — *kalps*, *svilps*; *stulbs* [στυλπσ])
spr- : -rps, -rbs [ρπσ] (*spraudenis*, *sprēgāt* — *tērps*, *tārps*; *skarbs* [σκΑρπσ])

STR(V) tipa līdzskaņu savienojumiem *skv-* (*skvērs*, *skvoters*), *spl-* (*splāviens*, *splaut*), *špr-* (*šprote*, *šprice*) nav atbilstošu (V)RTS tipa līdzskaņu savienojumu vārdu beigās. Savukārt STR(V) tipa līdzskaņu savienojumiem *str-* (*straujš*, *straume*, *striķis*), *štr-** (*štrihs*, *štrūbante*), *stj-** (*sjuarts*) nav atbilstoša (V)RTS līdzskaņu savienojuma, jo vārda beigās notiek asimilācija: rodas afrikāta /τ□σ/, piem., *neizšķirts* [νειςΣχιρτ□σ], *starts* [στΑρτ□σ].

Vārdu beigās iespējami arī vairāki (V)RTS tipa līdzskaņu savienojumi, kam nav atbilstmes vārdu sākumā, piem., -nks [Nκσ] (*panks*, *tanks*), -ngs [Nκσ] (*kungs*), -mps (*olimps*, *temps*), -mbs [mps] (*rombs*, *trombs*), -nkš [NκΣ] (*tinkš*, *plunkš*, *klunkš*).

Vārdu beigās latviešu valodā tika konstatēti vēl 8 trīslīdzskaņu savienojumu tipi:

(V)RRS, piem., -lns (*kalns*, *velns*), -rns (*purns*, *spārns*), -rms (*pirms*, *šarms*), -nrs (*žanrs*), -lms (*pagalms*, *Vilhelms*), -mjš (*dumjš*, *skumjš*), -rls (*kurls*), -rvs (*purvs*);

(V)RTT, piem., -lgt [λκτ] (*ilgt*, *smelgt*), -lgts [λκτ□σ] (*spilgts*), -lkt (*aizvilkt*), -lkts [λκτ□σ] (*izvilkt*), -lpt (*ietilpt*, *svilpt*), -mpt (*iekampt*), -ngts [Nκτ□σ] (*saspringts*), -ngt [Nκτ] (*sastingt*), -nkt [Nκτ] (*ielenkt*), -rbt [ρπτ] (*apģērbt*, *izurbt*), -rgt [ρκτ] (*ņirgt*, *izspurgt*), -rkt (*nopirkt*, *iemērkt*), -rkts [ρκτ□σ] (*nopirkts*), -rpt (*vērpt*, *cirpt*);

(V)SRS, piem., -sms (*iesms*, *organisms*), -zls (*tizls*), -sns (*krāsns*, *dāsns*), -šns (*krāšns*), -frs (*šifrs*), -sls (*iemesls*, *krēsls*);

(V)TRS, piem., -tls (*katls*), -tms (*ritms*), -trs (*ātrs*, *metrs*), -brs (*bebrs*), -kls (*veikls*, *bikls*), -drs (*biedrs*, *modrs*), -tns (*krietns*, *nopietns*), -prs (*stiprs*), -bls (*kubls*), -pns (*lepns*, *laipns*), -grs (*pārags*), -kns (*nikns*), -gls (*viegls*) u. c.;

(V)STS, piem., -šks (*sevišķs*), -sks (*klasisks*);
 (V)RST, piem., -lzt [lst] (*samilzt*), -lst (*kalst*), -rst (*birst*, *karst*, *nirst*),
 -mst (*skumst*, *satumst*);
 (V)TST, piem., -kst (*slīkst*, *trūkst*), -pst (*slāpst*, *šļupst*), -gst [kst] (*dīgst*,
sprāgst), -kšķ (*sprakšķ*, *kraukšķ*);
 (V)RTR, piem., -rpj (*vērpj*, *ietērpj*), -rbj (*urbj*, *apģērbj*), -mpj (*kampj*),
 -lpj (*svilpj*).

Nevienam no iepriekš minētajiem līdzskaņu tipu savienojumiem nav atbilstošu līdzskaņu savienojumu vārdu sākumā. Vairāku līdzskaņu tipu savienojumi veidojas tikai noteiktās vārdformās, piem., (V)RTR tipa līdzskaņu savienojumi veidojas vairāku I konjugācijas darbības vārdu īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 3. personas formās, kurās vērojama līdzskaņa /φ/ noteiktā mija, piem., *vērpj*, *kampj*, *svilpj*, savukārt (V)RST tipa līdzskaņu savienojumi veidojas tikai vairāku I konjugācijas darbības vārdu nenoteiksmē, īstenības izteiksmes darāmās kārtas tagadnes 3. personas formās, piem., *kalst*, *birst*, *nirst*.

Savukārt (V)TRS tipa līdzskaņu savienojumi neveido pēckodola līdzskaņu grupu, bet paši veido zilbi, kuras centrā ir zilbisks līdzskanis, piem., -tls (*katls* [κΑτλ σ]), -tms (*ritms* [ριτμ σ]).

3.3. Četrilīdzskaņu fināles

Analizējot latviešu valodas 1 miljona vārdlietojumu lielā korpusa datus un latviešu valodas vārdnīcas vārdformu datu bāzi, tika konstatēti arī vairāki četrilīdzskaņu fināļu tipi — (V)RTST, (V)STRS, (V)TTRS, (V)RTST:

(V)RTST: -lbst [λπστ] (*žilbst*); -lgst [lkst] (*ieilgst*, *sirgst*); -lksts [λκστ□σ] (*smilksts*); -mpst (*pampst*); -nkšķ [NκΣχ] (*tinkšķ*, *plunkšķ*); -nkst, -ngst [Nκστ] (*kunkst*; *sastingst*); -rksts [ρκστ□σ] (*pirksts*, *dzirksts*); -rkšķ [ρκΣχ] (*noburšķ*); -rpsts [ρπστ□σ] (*svārpsts*); -rpst (*tirpst*, *ietilpst*);
 (V)RTRS: -ndrs (*Andrs*, *stumbrs*); -ngrs [Nγρσ] (*vingrs*, *stingrs*), -ldrs (*meldrs*), -ltrs (*filtrs*); -ntrs (*centrs*); -rkls (*kārklis*, *arkls*) u. c.; (V)STRS: -zgl (*mezglis*), -strs (*ministrs*); (V)TTRS: -ktrs (*spektrs*).

Visproduktīvākais ir (V)RTST tips. Tā kā latviešu valodā vārdu sākumā iespējami tikai trīslīdzskaņu savienojumi, četrilīdzskaņu finālēm atbilstošos iniciāļus nav iespējams atrast.

4. Vārda fināļu nozīme zilbju robežas analīzē

Latviešu valodā intervokālā pozīcijā var būt 1–4 līdzskaņi: sarežģītāko segmentu vārdu vidū (ne saliktu vārdu vidū) veido četri līdzskaņi, piem., -lksn- (*alksnis*), -lkst- (*pulkstenis*). Zinot, kādas ir latviešu valodā iespējamās līdzskaņu grupas vārdu beigās, ir iespējams precīzāk noteikt zilbju robežu vārdos, kur intervokālā pozīcijā ir trīs vai četri līdzskaņi.

Latviešu valodā nav daudz pirmatnīgu un ar piedēkļiem atvasinātu vārdu, kuros uz zilbju robežas veidojas četrilīdzskaņu savienojumi. Analizējot latviešu valodas korpusā un latviešu valodas vārdformu datu bāzē iekļautos vārdus,

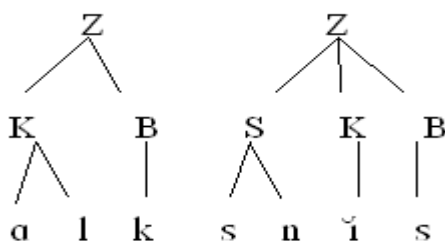
konstatēti 18 intervokāli četrliedzkaņu savienojumi, kurus var grupēt 4 četrliedzkaņu savienojumu tipos:

- RTST-: ([λκστ], [Nκστ], [NκΣχ], [ργζδ], [ρκστ], [ρκΣχ], [ρπστ]),
- RTSR- ([λκσν], [λκΣ/], [ρκσν], [ρκΣ/]),
- TSTR- ([κσν], [κσν], [πσν], [κσπλ]),
- RSTR- ([νσν], [ρσν], [λσν]).

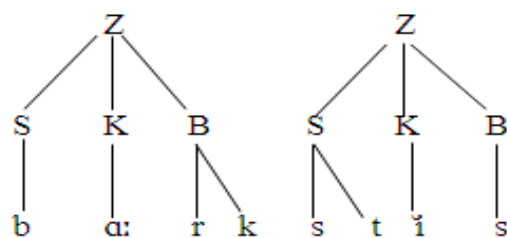
Balstoties uz četrliedzkaņu, trīsliedzkaņu un divliedzkaņu savienojumu atbilstēm, var izsecināt apgrieztas likumsakarības, kas parāda, ka vārda sākuma liedzkaņus var uzskatīt arī par zilbes sākumu (Girdenis 1995, 115–116). Izmantojot latviešu valodas datus, to var parādīt šādi:

-RTS	-RT ST-	:	-T ST-	:	-ST-	ST-
	pulk stenis	:	rīk ste	:	pa sta	stabs
-RTS	plunk šķis burk šķis	>	īk šķis	:	li šķis	šķibs
	vārp sta	:	šļup sti	:	kru sti	stabs
	-RTSR-	:	-TSR-	:	-SR-	SR-
	alk snis ceturksnis	>	žūk snis	:	a sni	sniegs
	alk šņi ceturk šņi	>	brik šņi	:	krā šņi	šņākt

Jāatzīst, ka lielākajā daļā -RTSR- un -RTST- tipa liedzkaņu savienojumos, nosakot zilbju robežas vietu, svarīgi ir tikai divi pēdējie savienojuma locekļi, kuriem parasti atbilst kāds vārda sākuma iniciālis un ko tādējādi var uzskatīt arī par zilbes sākumu (S). Ja pirms intervokāla četrliedzkaņu savienojuma ir īss patskanis, tas parasti kopā ar pirmo četrliedzkaņu savienojuma liedzskani (skaneni) veido zilbes kodolu (K), bet otrais liedzskanis (pēckodola liedzskanis) veido zilbes beigas (B):

Ja pirms intervokāla četrliedzkaņu savienojuma ir garš patskanis, aiz tā seko pēckodola liedzkaņu grupa, ko var salīdzināt ar vārda beigu liedzkaņu grupām, piem., vārdos *vārpsta*, *bārkstis*, pirmajā zilbē kodolu veido garš patskanis, aiz kura seko pēckodola liedzkaņu grupa [ρπ] vai [ρκ] (kas ir arī iespējama vārdu beigu liedzkaņu grupa), savukārt otro zilbi ievada pirmskodola liedzkaņu grupa [στ], kas latviešu valodā ir izplatīts vārdu iniciālis:

Secinājumi

Balstoties uz analizētajiem datiem, ir skaidrs, ka ne visiem iniciāļiem ir atbilstošas fināles, turklāt vārdu beigās veidojas daudz jaunu līdzskaņu savienojumu un līdzskaņu savienojumu tipu, kuriem nav atbilstošu iniciāļu. Bieži vārdu beigu līdzskaņu savienojumi veidojas kādu fonētiski fonoloģisku procesu ietekmē, piem., I konjugācijas darbības vārdu īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 3. personas formās, kurās vērojama līdzskaņa /j/ noteiktā mija (*vērpj*, *kampj*, *svilpj*) u. c. gramatiskās formās.

Zinot iespējamās vārdu fināles, var precīzāk noteikt zilbju robežas vietu intervokālos trīslīdzskaņu un četrslīdzskaņu savienojumos, tomēr nozīmīgāki zilbju struktūras analīzē ir iniciāļi.

Literatūra

Bond 1994 – **Bond, Dzintra**. Latvian syllable onsets and rhymes. *Linguistica Baltica*. Vol. 3, 1994, pp. 87–100.

Girdenis 1995 – **Girdenis, Aleksas**. *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius : Petro ofsetas, 1995.

Hjelmslev, Uldall 1936 – **Hjelmslev, L., Uldall, H., J.** On the principles of phonematics. *Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences*. Cambridge : Cambridge University Press, 1936, pp. 49–54.

Markus 1998 – **Markus, Dace**. Zilbe baltu valodās: teorija un prakse. *Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis*, sērija A, Nr. 4/5, 1998

Matthews 1959 – **Matthews, W.** Phonematic System of Literary Latvian. *Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un darba gadu atcerei*. Red. E. Sokols, K. Graudiņš, E. Šmite u. c. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1959, 181.–200. lpp.

Šulce 1993 – **Šulce, Dzintra**. *Nomenu sakņu fonotaktiskā struktūra mūsdienu latviešu valodā (salīdzinājumā ar mūsdienu lietuviešu valodu)* : disertācija. Liepāja, 1993.

Šulce 1999 – **Šulce, Dzintra**. Divslīdzskaņu un trīslīdzskaņu iniciālis latviešu un lietuviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas metodes* 3. Rakstu krājums. Liepāja, 1999, 189.–197. lpp.

INITIAL AND FINAL CONSONANT CLUSTERS:
THEIR IMPORTANCE
IN THE ANALYSIS OF SYLLABLE STRUCTURE

Summary

The aim of this research is to establish and analyze final consonant groups of Latvian and compare them with initial consonant clusters.

A maximum of three consonants can occur in the word initial position in Latvian. The most productive types of two-consonant clusters are ST, SR and TR, e.g. **sk** (*skar*), **sl** (*slīd*), **kl** (*klāj*). Of three-consonant clusters only STR type is possible in the initial position, e. g. **spr** (*sprēgāt, spriest*), **str** (*straujš, strādāt*), **skr** (*skriet, skriemelis*).

Latvian words can end in a maximum of four consonants. An exception is the word *monstrs* with five final consonants. Typical clusters are **ks, gs, ps, ls, ms, ns, rš, rks, lps, rps, lps, lkt, lbst, rksts** etc. (*koks, logs, tārps, cels, ciems, zēns, kurš, cirks, kalps, tērps, ietilpt, vilkt, žilbts, pirksts*).

It is commonly accepted that any consonant at the end of the word forms a syllable coda, besides final consonant clusters are expected to agree with mirror image of word (syllable) initial consonant clusters (onsets). The analysis proves that not all initial consonant clusters have adequate final consonant clusters. In many cases affixation can produce complex consonant clusters in the final position of the word that never occur internally. In Latvian, most complex word-final sequences result from suffixation, primarily involving the plural, present and past.

Juris Baldunčiks (Ventspils Augstskola)

DAŽI PAPILDINĀJUMI „LATVIEŠU ETIMOLOĢIJAS VĀRDNĪCAI”

Vārdnīcas avotu izvēle un izmantošana

Konstantīns Karulis vārdnīcas šķirklju veidošanai un dažādu faktū pamatojumam visumā izmantojis tradicionāli atzītus avotus: dažādas publikācijas, izlokšņu materiāla vākumus un rokrakstus. Taču rokrakstu vidū ir arī tādi, kas neatpoguļo reālos valodas prakses faktus (tie nav vārdnīcu manuskripti, publiskotu runu, ziņojumu vai referātu teksti, reāliem adresātiem nosūtītas vēstules u. tml., bet gan „atvilktnē” ilgus gadus gulējuši uzmetumi, projekti, ieceres). Ilustrācijai var izvēlēties J. Alunāna „Viedamo vārdu sarakstu”, kas autora dzīves laikā netika publiskots, nezināmu iemeslu dēļ nokļuva pie A. Kronvalda un ko vēlāk (kopā ar A. Kronvalda arhīvu) saņēma M. Ārons. Ap 1912. gadu ar šo rokrakstu iepazīstas K. Mīlenbahs un nelielā rakstā izsaka savus iespaidus un secinājumus (Mīlenbahs 1912), bet 30. gados tam pievēršas E. Blese (Blese 1932). 1914. gadā R. Klaustiņa sakārtojumā iznāk J. Alunāna Raksti divos sējumos, kur iekļauts arī minētais vārdu saraksts. Dažus no šiem vārdiem Alunāns lietojis savās publikācijās (piemēram, *ģerbonis*, *veikals*), turpretī lielākā daļa kļuva zināma tikai pēc Rakstu iznākšanas.

Vai šādu avotu var izmantot, lai samērā kategoriskā veidā pasludinātu kāda vārda biogrāfijas sākumu latviešu valodā, tuvāk neizskaidrojot lietas būtību? Domāju, ka tas ir zinātniski nekorekts paņēmieni, tāpēc visas atsauces uz šo sarakstu Rakstu 2. sējumā būtu svītrojamas, jo tās būtiski atšķiras no tradicionālā jaunvārdu pirmlietojuma un var radīt pārpratumus. Norādes uz J. Alunāna jaunvārdiem jāsaista tikai ar viņa oriģinālpublikācijām, bet vārdiem, kuri pirmo reizi parādījās atklātībā jau minētajos Rakstos vai K. Mīlenbaha pārskatā, hronoloģija var sākties tikai ar konkrēto publiskošanas gadu. Bez šaubām, ar šiem vārdiem var ilustrēt J. Alunāna jaunradi vai lietderīga materiāla meklējumus lietuviešu valodā. Viens no šādiem piemēriem ir *saeima* (Alunāna sarakstā: Landtag, Reichsrat – saeims). Šis šķirklis „Latviešu etimoloģijas vārdnīcā” (LEV) ir ļoti pavis izstrādāts: neargumentēti pasludināts, ka tas ir J. Alunāna jaunvārds (atsauce uz jau apspriesto Rakstu 2. sējumu), kas vēlāk lietots formā *saeima* un arī ar nozīmes paplašinājumu, kā arī iekļauts viens piemērs no Apsīšu Jēkaba (aizgūts no EH II). Nav minēti atbilstošie vārdi lietuviešu un poļu valodā, kas uzskatāms par nopietnu trūkumu. Līdz šim nav izdevies atrast nevienu J. Alunāna publikāciju, kur būtu lietots šis vārds (tā nav arī „Pēterburgas Avīzēs”). Pat ja Alunāns būtu publicējis šo vārdu savas dzīves laikā, šķirklja informācijai vajadzētu būt pilnīgākai. Taču vārda reālā vēsture latviešu valodā ir atšķirīga.

1869. gadā „Baltijas Vēstneša” 35. numurā A. Vēbers lieto vārdu *seima* ar zemsvītras skaidrojumu: „Seima (krievu сеймъ) iraid tas pats, ko ar vārdu „landtaga, valstsdiena, valsts sanāksšana” mēdz saukt. Seima īsts latvisks vārds un tā pat kā saime cēlies no „saeimam[sanākam]”. Tā nu seima, tāpat kā saime ne svešineeks, bet īsts Latveetis. Es „seime”, bet ne saimi rakstiju, gribēdams šos abus vārdus labaki izšķirt, un arī ar ziņu es to daru, jo abus vārdus var no „saiemam” divejādi atvasēt [ableiten]. ” Nedaudz vēlāk viņš šo vārdu lieto Serbijas kontekstā: „...Serbu skupčina (sapulce, seima) izredzēja viņa radnieku

jauno Milanu”. 1870. un 1871. gadā šis vārds paretam sastopams formā *saeima* vai *saeime*. 1872. gada K. Valdemāra „Krievu-latviešu-vācu vārdnīcē” fiksēta forma *saeime* (Сеймъ – saeime, valsts sapulce – Reichstag, Landtag). Turpmāk vārda lietojums kļūst biežāks, tas tiek attiecināts uz dažādām valstīm, dažkārt salikumā ar vārdu *valsts* vai *zeme* (valsts=saeima, zemes=saeima), ko varēja ietekmēt atbilstošie vācu vārdi. 1879. gada „Latviešu-krievu-vācu vārdnīca” sniedz valodas praksei īsti neatbilstošu informāciju: sa-eime – собрание, сходка – Versammlung, Zusammenkunft. Šādā papildnozīmē (ārstu, inženieru, ugunsdzēsības darbinieku u. c. plašas sanāksmes, kongresi) vārdu sāk lietot vēlāk, īpaši aktīvi – 90. gados un 20. gs. sākumā.

Vārdnīcā iekļauto vārdu hronoloģijas un autorības precizēšana

Iepriekšējās piezīmēs par „Latviešu etimoloģijas vārdnīcu” tika norādīts gan uz vairākām kļūdām vārdu hronoloģijas un autorības noteikšanā, gan arī tālāku pētījumu nepieciešamību, piemēram, vārdiem *spogulis* un *svaigs* (Baldunčiks 2008b, 14). Abu minēto vārdu izpētē ir izdevies atrast svarīgus papildinājumus.

2008. gadā sniegtā informācija par vārdu *spogulis* liecināja, ka A. Kronvalda autorība ir jānoraida, jo šo vārdu daži autori lietojuši jau agrāk (ibid). Tālāko pētījumu rezultāti ļauj samērā droši teikt, ka pirmais šo vārdu lietojis K. Biezbārdis 1862. gadā „Pēterburgas Avīžu” rakstā „Ko var dvēsele atzīt? Kas ir tai spējams?” Atstāstot I. Kanta uzskatus, Biezbārdis raksta: „...dvēsele atzīst vienmēr to, ka šis vai tas tikai šai tā liekas, izrādās, bet ne mūžam to, kas un kā tiešām ir, proti: to lietu pašu ne mūžam tu zināt nevari, un tāpēc mūsu zināšana no tās pašas tikai nieka, lieka lieta, kā kāda spoga, kas jebkurā spogulī (spiegelī) spogot var. Tā spoga rāda tavai labai rokai savu kreiso pretim.. [...] ..ne visi spoguļi rāda vienādi. Daži spogo tavu ģīmi šaurāku un garāku, citi īsāku un platāku..”

Šajā fragmentā ietvertais vārds *spoga* droši vien ir K. Karuļa minētā kursisma *spanga* atbilsme. Un tālākā attīstība (*spoga*→*spogala*/*spogula*/*spogulis* un *spogot*→*spogulēt*/*spoguļot*→*spogulēties*/*spoguļoties*) ir diezgan loģiska. Vārda *spogulis* iesakņošanās latviešu valodā būtu jāaplūko kopā ar atbilstošajiem darbības vārdiem, jo vārdnīcas sastādītājs par tiem runājis ļoti skopi. Lūk, neliels ekscerptu vākums līdz 80. gadu vidum:

Piemērs	Avots	Gads
spogot	PA 2, 24	1862
nospoguļoties	PA 2, 16	1863
atspoguļēties	BV 55, 429	1869
spoguļot	BV 83, 655	1869
spoguļoties	BV 84, 664	1869
*atspīguļoties [отражаться, sich abspiegeln]	KLVV, 349	1872
spogot [glänzen / tauki sāk spogot]	LVV, 274	1872
nospoguļoties / atspoguļoties	BV 16, 121	1872
nospoguļēties	BV 23, 177	1873
spoguļot	B 1, 1	1878

spogulēt atspoguļēties	Pag 9, 91	1881
spoguļoties [sich spiegeln]	RKr, 60	1884

Zīmīgi, ka jau 1863. gada tekstā darbības vārds lietots pārnēstā nozīmē: „Klusība, taisnība, vientiesīga būšana *nospoguļojās* visā viņas izrādīšanās, darīšanās un dzīvošanās.” (Izcēlums mans – J. B.)

Kļūdas vārda *svaigs* vēstures noteikšanā arī saistāmas ar trūcīgu valodas faktu kopumu, kā arī nekritisku laikabiedru atmiņu izmantošanu. Paplašinot pētījumus, ir izdevies iegūt jaunu materiālu, kas ļauj izdarīt pamatotākus spriedumus.

Piemērs	Avots	Gads
Par patei3ibu femneeks kahdas deenas wehlak şchupotajam noşuhta <u>şwaigu</u> (<u>frişchu</u>) şiwena deşu.	Aus 9, 584	1887
Tadehl peh3 eeşpehjas wajag gahdat par <u>şwaiga</u> gaişa eeelpoşchanu..	BVp, 233	1887
..papreekşchu jaeelaiſch <u>şwaigs</u> gaişs..	Aus 6, 762	1888
Areftanti dabon <u>şwaigu</u> un weşeligu ehdeenu..	DL 100, 2	1889

1890. gada „Krievu-latviešu vārdnīcā” krievu vārda *свежий* tulkojuma varianti papildināti ar *svaigs* (tātad vārdnīcas autori bija pamanījuši jauno vārdu). 90. gadu pašā sākumā šo vārdu lietoja arvien biežāk, arī tādos izdevumos kā „Etnogrāfiskās ziņas par latviešiem” (1891) un „Pūrs” (1891). 1892. gadā Fr. Kārkluvāls „Baltijas Vēstnesī” raksta par latviešu valodu un īpaši uzsver, ka „..gribēdami izskaust vācu vārdus, daži rakstnieki liek izskaužamo vācu vārdu vietā citus, nemaz neapskatīdamies, ka jaunie vārdi arī nav latviešu valodas gara bērni, bet tāpat pieder citas tautas valodai (aizrādīsim tikai uz tagad stipri ieviesušos vārdu: „svaigs”).” Mājieniem uz vārda *svaigs* slāvisko izcelsmi vai jaundarinājuma raksturu oponenti žurnāla „Austrums” redaktors J. Velme, norādot, ka vārds „nav radīts, bet ir īsts latviešu vārds” (Austrums, 1899, Nr. 2, 147. lpp.). Šo vārdu J. Velme esot dzirdējis no kādas vecākas kundzes (ME III, 1141. lpp.), un, iespējams, bija pirmais, kas to lietoja rakstu valodā.

Viss augstāk minētais liek secināt, ka E. Brenča (1911) un J. Sandera (1911) paustās domas par J. Sirmo kā vārda *svaigs* darinātāju Dostojevskas romāna tulkošanas gaitā (publicēts 1894. gadā) uzskatāmas par nedibinātām un skaidrojamas ar abu autoru vājo atmiņu. Savādi, ka K. Karulis nav rūpīgāk pārbaudījis šos subjektīvos apgalvojumus. Taču līdzīgi „stāsti” sastopami arī mūsdienās, piemēram, krājumā „Valodas aktualitātes” (2008, 42) iekļautā informācija par aizguvuma *sammits* lietojuma vēsturi latviešu valodā kvalificējama kā fantāzija, kam nav nekāda sakara ar šā vārda reālo lietojumu rakstu valodā (Baldunčiks 1989, 372).

Bez jau iepriekšējā pētījumā (Baldunčiks 2008b) apskatītiem vārdiem labojumi un papildinājumi nepieciešami arī virknei citu LEV šķirķļu. Īpašu interesi izraisa trīs 19. gadsimta jaunvārdi, kas veido laika atspoguļojuma pamatu (*nākotne*, *pagātne*, *tagadne*). Sekojot etimoloģijas vārdnīcas sastādītāja

metodei, šie vārdi tiks aplūkoti divos līmeņos: a) kā vispārlietojamās valodas vārdi, b) kā valodniecības termini. Apskatam izmantota raksta autora 19. gadsimta leksikas materiālu kopa (kartotēka un elektroniskie resursi) un vēl nepabeigtā „Latviešu valodniecības terminoloģijas vēsturiskā vārdnīca (1782–1907)” (elektroniska vārdnīca).

nākotne

LEV: A. Kronvalda jaunvārds *nākote* (Ms 4, 6), tad *nākatne* (: *senatne*, 1869), ko K. Valdemārs un F. Brīvzemnieks ieviesa mūsdienu formā – *nākotne* (V 1 27, 2 129). Agrāk lietotie vārdi un vārdu savienojumi *nācīgs laiks* (Elg 1 421), *nākamais* (*nākošais*) *laiks* (v. Zukunft St II 732: „nākams laiks”, bet I 174: „atnākums”), *nākamība* (V 1 27). Arī Kronvaldam sākumā „nākoš(ai)s laiks” .. (Mazais vācietis, 1865).

Gramatikas termins vispirms *nākamais laiks* (J. Neikens, 1950), tad *nākotne* (A. Stērste, 1879).

Ja vispārlietojamās valodas vārda *nākotne* vēsturi un priekšvēsturi papildinām ar jauniegūtiem rakstu valodas ekscerptiem, tad K. Karuļa versiju nāksies būtiski labot, sal.:

Piemērs	Avots	Gads
..šķohlas darbs turpret wairak behrneem un behrnu behrneem jeb <u>nahkošcheem laikeem</u> neššihš augļs.	Valdemārs, 12	1853
..nošpreeft Eiropas <u>nahkošchu laiku</u> likteni..	PA 7, 64	1863
..kā akteers pašchā šawā attihftišchanahs un peeņemšchanahs laikā, kam leela <u>nahkamiba</u> preekščā ftahw..	K. Kundziņš BV 55, 432	1869
..uf škohlas dibbinajotees wiššu ļaufchu un wiššas femmes <u>nahkams laiks</u> .	BV 56, 440	1869
Kreewijai gaidama šlawena <u>nahkotne</u> !	K. Kalniņš BV 9, 70	1871
..tā arr <u>nahkotnē</u> ..	F.Brīvzemnieks, BV 26, 204	1871
Awifī .. gaidija kupla <u>nahkamiba</u> .	F.Brīvzemnieks, BV 28, 222	1871
..Kreewija warr no <u>nahkotnes</u> 3erreht..	A. Vēbers, BV 39, 309	1871
..un neifmehrojamas <u>nahkotnes</u> teešas=buhšchanas pamattu tappuše.	K. Millers, BV 46	1871
<u>nahkamiba</u> u. <u>nahkotne</u> – für Zukunft, BW	LVV, 166	1872

Arī valodniecības terminoloģijas kontekstā papildmateriāls liek būtiski koriģēt LEV sniegto informāciju, sal.:

Piemērs	Avots	Gads
<u>Nahkams laiks</u> – Es buhtu ... Es buhšchu	A. Stenders, 20	1820
.. <u>nahkamā laikā</u> (Zukunft)..	Neikens, 38	1850
Par laika=wahrdeem wiņņus nošau3 tapeh3, ka wiņņu galla=filbas parahda, woi taggadin ko darra, jeb woi tas notikka pagahjuščā laikā, jeb woi tas notiks <u>nahkoščā laikā</u> .	Braže, 11	1857
..nošaukts par <u>nahkošchu laiku</u> ..	Kronvalds, 73	1865
Kad Latweetis runna par teem 3 laikeem kas irr un bijis un buhs, tad lihdfšchim moh3ijahs ar teem garreem wahrdeem: taggadejais laiks,	Braunšveigs/DrB 40, 159	1869

pagahjis laiks, nahkohts laiks. Tomehr ihši un jauki tai weetâ warretu ša33iht: taggade, tolai3e, <u>nahkatne</u> (Wah3iški: Gegenwart, Vergangenheit, 3ukunft).		
..Laube irr 3ehlis tohs wahrduš taggade, <u>nahkotne</u> , ko es par taggadibu, <u>nahkamibu</u> nošauktu..	I. Alunāns/BV 47, 372	1871
.. wahrduš: „taggade, tolai3e, un <u>nahkotne</u> ” es neešmu 3ehlis (tas irr: atwaššinajis)..	Laube/BV 49, 390	1871
Laika=wahrdu loh3išchana. [...] <u>Nahkotne</u> .	BV 1, 4	1872

pagātne

LEV: A. Kronvalda jaunvārds (1873, Kr I 472), .. jaunvārda forma pieskaņota agrāk darinātajam vārdam *senatne*. Vārds pagātne pirmoreiz laikam „Baltijas Vēstnesī” (1873, 11). Līdz tam attiecīgais gramatikas termins *pagājušais laiks* (J. Neikens, 1850; A. Kronvalds 1865). A. Stērstem abi termini (1879), nākamajās gramatikās dominē pagātne. Pirms vārda pagātne A. Kronvalds šajā nozīmē lietoja arī apzīmējumu *aizgaita* (Ms 4 6). Arī pēc termina *pagātne* proponēšanas jēdziena izteikšanai lietoti gan aprakstoši paņēmieni, gan darināti jauni vārdi (U II 725: „pagājušas dienas, vecais laiks, bijatne”).

Minot A. Kronvalda darbu, K. Karulis nav pārbaudījis publikācijas hronoloģiju. Kronvalda raksts bija sadalīts vairākās daļās, un pēdējā daļa, kurā lietots vārds *pagātne*, publicēts 1874. gadā, sal.:

Piemērs	Avots	Gads
..femes <u>pagahntne</u> , ko tik ilgi nakts tumščums apšedšā, ir tagad iftulkota.	J. Zemīts, BV 11, 86	1872
..dfihwi lee3ineeki par širmo <u>pagahntni</u> ..	K. Millers, BV 25, 197	1872
..par muhšu <u>pagahntni</u> ..	K. Millers, BV 30, 237	1872
Metam tadehļ a3is uf šawas tautas <u>pagahntni</u> atpakaļ..	K. Millers, BV 11, 79	1873
..dafchi 3iti itin derigi wahrdiņi .. kā nahkotne, <u>pagahntne</u> , nogultne..	Kronvalds BV 18, 138	1874

Iepazīstoties ar LEV iekļautiem valodniecības terminiem, rodas iespaids, ka K. Karulis nemaz nav pieļāvis varbūtību, ka starp Kronvalda (1865) un Stērstes (1879) publikācijām varētu būt kāda vērā ņemama terminoloģijas attīstība. Taču realitāte bija pavisam cita, sal.:

Piemērs	Avots	Gads
<u>Aisgahjis laiks</u> – Es biju... .. <u>aisgahjums</u> ..	A. Stenders, 20 un 23	1820
.. <u>pagahjis</u> in tagadais laiks ..	Bitners, 7	1847
..lihdf=pagahjuščâ laikâ (Mitvergangenheit) jeb <u>pagahjuščâ laikâ</u> (einfache Vergangenheit)..	Neikens, 38	1850
Par laika=wahrdeem wiņņus nošau3 tapeh3, ka wiņņu galla=filbas parahda, woi taggadin ko darra, jeb woi tas notikka <u>pagahjuščâ laikâ</u> , jeb woi tas notiks nahkoščâ laikâ	Braže, 11	1857
Kā nu <u>pagahjis laiks</u> jašaftahda: šahku jeb šah3u?	MV 49, 388	1862
..nošaukts par <u>pagahjušču laiku</u> .	Kronvalds, 73	1865

Kad Latweetis runna par teem 3 laiķem kas irr un bijis un buhs, tad lihdf ņchim moh3ijahs ar teem garreem wahrdeem: taggadejais laiks, <u>pagahjis laiks</u> , nahkohts laiks. Tomehr ihši un jauki tai weetā warretu ņa33iht: taggade, <u>tolai3e</u> , nahkatne (Wah3iņki: Gegenwart, Vergangenheit, 3ukunft).	Braunņveigs/DrB 40, 159	1869
..wahrdus: „taggade, <u>tolai3e</u> , un nahkotne” es neeņmu 3ehlis (tas irr: atwaņņinajis)..	Laube/BV 49, 390	1871
Laika=wahrdū loh3iņšana. [...] <u>Bijatne</u> .	BV 1, 4	1872
Kad <u>aifte33ē</u> I. pattibā –du jeb fu (wedu, laufu), tad nelokamajā rakstams „ft”..	Tauriņņ/LAbsz 5, 11	1872
..lords Bairons uņņem ņawu dfeeņmu ne <u>pagajuņchā</u> , bet klahtbuhdamā laikā.	Frīdemanis/BV 30, 238	1872

tagadne

LEV: Atv. no apst. *tagad*, A. Kronvalda jaunvārds, vispirms formā *tagadiene* (1869, Kr I 426). Forma *tagadne* 19. gs. 70. gados (U I 301, V 2 223).

Valodniecības terminoloģijā agrāk „klātbūdamš laiks” (v. Gegenwart; J. Neikens, 1850), ko sākumā lietoja arī A. Kronvalds (1865); „tagadejais laiks” (H. Spalviņš, 1879). Termins *tagadne* gramatikas grāmatās kopš 1879. g.: „tagadne jeb tagadejais laiks, kas rāda, ka darīšana notiekas pašā ruņas brīdī” (Stērste).

Jaunieģūtīe materiāli būtiski precizē visus vārda *tagadne* vēstures aspektus, arī fiksē jaunu variantu (*tagadība*), sal.:

Piemērs	Avots	Gads
Bet kad nu <u>taggadeenā</u> wiņņas iņfeedinatas tautas ņcho greeķiņku wahrdu peeņehmuņchas..	Kronvalds/DrB 37, 146	1869
..kā tauta 3ehluņehs, attihftijuņehs un lihdf <u>taggadibai</u> dņihwojuņe..	A. Vēbers/BV 47, 367	1869
..ņennatnes un <u>taggadeenes</u> 3ilwekus..	Kronvalds/BV 60, 471	1869
..iņ ņennatnes <u>taggadne</u> 3ehluņehs..	K.Kundziņņ/BV 92, 729	1869
..pa wiņņam nelikkahs <u>taggadnei</u> peederam.	A.D./BV 2, 3	1871
<u>Taggatnē</u> teek gan jau daudf weetās ņemme ar garraiņu ņpehku apņtrahdata..	J. Zemīts/BV 23, 181	1871
..tad arī <u>tagatnē</u> to arweenu wairak ņahk leetot..	J. Zemīts, 47	1873
Gan ņchaī ņiņā manama laboņchanahs, ņalihdfņnot <u>tagadibu</u> ar pagahtni..	BV 191, 1	1885

Runājot par valodniecības terminu *tagadne*, K. Karulis ievieņ neizprotamu ierobeņojumu: „...gramatikas grāmatās kopš 1879. g.”. Domājams, ka arī periodikā publicētie raksti ir pietiekami reprezentatīvi valodas paraugi, sal.:

Piemērs	Avots	Gads
..kā tas laiks, <u>klahtbuhdams</u> , aisgahjis, nahkams to praņņa.. [...] <u>Klahtu=laiks</u> – Es eņmu, tu eņņi ..	A. Stenders, 19	1820

..pagahjis in tagadais laiks..	Bitners, 7	1847
..ifteikums warr ūtahweht woi: 1) <u>klahtbuhdamâ laikâ</u> (Gegenwart)..	Neikens, 38	1850
Par laika=wahrdeem wiņņus nošau3 tapeh3, ka wiņņu galla=filbas parahda, woi taggadin ko darra, jeb woi tas notikka pagahjuščâ laikâ, jeb woi tas notiks nahkoščâ laikâ. [...] ..parahda, woi taggadin ko darra, tai taggadejâ laikâ..	Braže, 11 un 15	1857
<u>Klahtbuhdams laiks..</u>	MV 49, 338	1862
..tohp nošauks par <u>klahtbuhdamu laiku..</u>	Kronvalds, 73	1865
Kad Latweetis runna par teem 3 laiķeem kas irr un bijis un buhs, tad lihdf ūchim moh3ijahs ar teem garreem wahrdeem: taggadejais laiks, pagahjis laiks, nahkohts laiks. Tomehr ihši un jauki tai weetâ warretu ūa33iht: taggade, tolai3e, nahkatne (Wah3iūski: Gegenwart, Vergangenheit, 3ukunft).	H.Braunūveigs /DrB 40, 159	1869
Dubbultkonfonantus paturreht eekūch <u>klahtb. I. 3. perf.</u> (p.pr.: mett, ūemm)..	LAbsz 32, 65	1871
..Laube irr 3ehlis tohs wahrduū taggade, nahkotne, ko es par taggadibu, nahkamibu nošauktu..	I. Alunāns /BV 47, 372	1871
..wahrduū: „taggade, tolai3e, un nahkotne” es neeūmu 3ehlis (tas irr: atwaūūinajis)..	Laube/BV 49, 390	1871
Laika=wahrdu loh3iūchana. [...] Tagatne.	BV 1, 4	1872
..ūhihs buhtu ifūchūiūamas no tagades I. un II. pattibas..	Tauriņū/LAbsz 5, 11	1872
..lords Bairons uūūem ūawu dūeeūmu ne pagajuūchâ, bet <u>klahtbuhdamâ laikâ</u> .	Frīdemanis/BV 30, 238	1872
..jaūaka tagadnē..	Kaudzīte/BV 20, 152	1874

Raksta autora rīcībā esošais materiāls ļauj būtiski precizēt vēl divu valodniecības terminu (*atvasināt* un *atvasinājums*) sākumlietojumu.

atvasināt / atvasinājums

LEV: *atvasināt* – A. Kronvalda jaunvārds (1872, Kr I 460), darināts no vārdu *atvase*, *atvasāt* ‘dzīt atvases’ celma.

Terminu *atvasinājums* gramatikā ieviesa A Stērste (1879). Pirms tam J. Neikens šajā nozīmē lietoja vārdu *atvase* (1859).

atvasināt

Piemērs	Avots	Gads
..jo abbus wahrduū warr no „ūaeemam”diwejadi <u>atwaūūeht..</u>	Vēbers/BV 35, 277	1869
.. <u>atwaūūahs</u> if Leiūchu wahrda „wando” (uhdens)..	Vēbers/BV 48, 375	1869
..Leiūchu wallodâ <u>atwaūūahs</u> ūawadibas wahrds „galinis”.	Vēbers/BV 49, 384	1869
..wahrds tā pat <u>atwaūūinats</u> no wehftiht, kâ ūchubburs no ūchubbiht..	Kronvalds/BV 59, 463	1869
Semgalleeūchu wahrda <u>atwaūūeūchana</u> .	BV 1870, 34, 271	
..wahrduū: „taggade, tolai3e, un nahkotne” es	Laube/BV 49, 390	1871

neesmu 3ehlis (tas irr: <u>atwašsinajis</u>)..		
Словопроизводство – <u>wardu atwasinaschana</u> – Ableitung der Wörter.	KL VV, 565	1872
Ar wahrdu <u>atwašinašchanu</u> un šaftahdišchanu daudfkahrt naw lahgâ ifdeweess.	BV 22, 174	1872

atvasinājums

Piemērs	Avots	Gads
Tea wardi kas toap taišiti, tea toap šaukti <u>farri</u> , wah3iski: Sprosse.	Bitners, 11	1847
Taggad wiņsch, kâ daudf 3itti wahrdu, ismirris, bet no wiņņa tatšchu atlikkušchahs <u>atwašsas</u> pee Kreeweem lahdiht () un Lahdo () un pee Latweešcheem pašcheem lahgs un Lihgo=Lahdo.	J. Alunāns/ MV 40, 322	1857
<u>Atwašses</u> 3ehlušchahs no šaknehm, no 3elmeem..	J. Neikens, 2	1859
Wardu <u>atwašās</u> un wardu lo3išchanâ parweršchas šchee..	Biezbārdis, 31	1869
Apluhkošim taggad ohtru <u>atwaššešchanu</u> .	Vēbers/BV 49, 384	1869
..3aur <u>atwašsehm</u> if pašchu (wah3u) wahrdu 3elmeem..	Kronvalds/BV 94, 745	1869
..Weens no teem joh3igakeem buhs gan appakščâ minneta Fran3ufcha <u>atwaššejums</u> , prohti no Latīņu wahrda Semigallus..	BV 34, 271	1870
..pee wahrdu 3elmeem atradahs tuliht klaht 3elma <u>atwašinajumi</u> .	Kronvalds/BV 45, 355	1872
Dafchi no šcheem werbu= <u>atwašinajumeem</u> ..	Kronvalds/BV 18, 137	1874

Apkopojot LEV papildinājumiem un labojumiem veltīto pētījumu, jāatzīst, ka vārdnīcās nav iespējams iekļaut ļoti plašu ilustratīvo materiālu, lai vispusīgi atspoguļotu leksikas attīstības nianšes. Tomēr pašam vārdnīcas sastādītājam ir nepieciešams pietiekami reprezentatīvs valodas faktu kopums, lai maksimāli precīzi konstatētu jauninājumus un variantus, it īpaši vispārlietojamu un populāru vārdu tapšanas gaitu vēstures posmos ar paaugstinātu valodas procesu aktivitāti, piemēram, periodā no 1868. līdz 1875. gadam (nosacīti – A. Kronvalda posms). Pārsteidz arī lielais neprecizitāšu skaits valodniecības terminoloģijas attīstības reģistrēšanā (sk. arī Baldunčiks 2008a), kas liecina par latviešu valodnieku zināmu kūtumu savas nozares terminoloģijas vēstures izpētē. Iespējams, ka steidzami jāizstrādā A. Kronvalda valodas vārdnīca, lai mēs beidzot varētu novērtēt šā valodas ģenija veikumu, nepiedēvējot viņam svešus jaunvārdus, bet arī neatņemot viņa darinātos. Protams, straujāka iepriekšējo gadsimtu rakstu avotu digitalizācija un valodas korpusa izveide ļautu daudz ātrāk un precīzāk veikt vārdu krājuma un citu valodas parādību inventarizāciju, bet valodas faktu apzināšanā patērēto laiku izmantot valodas attīstības likumsakarību vispusīgākai analīzei.

Avoti un literatūra

- Alunāns 1914** – *Jura Alunāna raksti*. 1.–2. d. Sak. R. Klaustiņš. Pēterburga : A. Gulbja apgādībā, 1914.
- Baldunčiks 1989** – **Baldunčiks, Juris**. *Anglicismi latviešu valodā*. Rīga : Zinātne, 1989.
- Baldunčiks 2008a** – **Baldunčiks, Juris**. Latviešu valodniecības terminoloģijas attīstība 19. gadsimtā. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti*. Rīga : Latvijas Zinātņu akadēmija, 2008, 23.–35. lpp.
- Baldunčiks 2008b** – **Baldunčiks, Juris**. Piezīmes uz „Latviešu etimoloģijas vārdnīcas” malām. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums* 12 (1). Liepāja : LiePA, 2008, 7.–18. lpp.
- Blese 1932** – **Blese, Ernests**. *Jura Alunāna loma mūsu literāriskās valodas izveidošanā*. Rīga, 1932.
- Brencis 1911** – **Brencis, E.** Par vārdu „svaigs”. *Dzimtenes Vēstnesis*, 1911, 26. sept.
- EH** – **Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte**. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcai”*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946.
- Karulis 1986** – **Karulis, Konstantīns**. Spogulis. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 22. laid. Rīga : Avots, 1986, 147.–151. lpp.
- LEV** – **Karulis, Konstantīns**. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2001.
- ME** – **Mīlenbahs, Kārlis**. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., pap., turpinājis Jānis Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga, 1823–1932.
- Mīlenbahs 1912** – **Mīlenbahs, Kārlis**. Par kādu Jura Alunāna vēl neiespiestu rakstu. *Druva*, 1912, Nr. 7, 821.–827. lpp.
- Sanders 1911** – **Sanders, J.** Par vārdiem „svaigs” un „priesks”. *Rīgas Avīze*, 1911, 28. sept.
- Valodas aktualitātes 2008** – *Valodas aktualitātes*. Rīga : Valsts valodas aģentūra, 2008.

SOME ADDITIONS TO AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE LATVIAN LANGUAGE

Summary

The paper is a sequel to an earlier evaluation of K. Karulis' *An Etymological Dictionary of the Latvian Language* (Baldunčiks 2008b). One of the problems discussed in the article is the status of manuscript sources if they are found after many years. Are language units (new coinages, loanwords proposed to fill gaps in the Latvian lexicon) unknown to language speakers until discovery of manuscripts eligible for presentation in an etymological dictionary as the starting point of the respective language unit in Latvian without additional explanation? In some cases there have been controversies because the word, mentioned in such a manuscript, was introduced into language by other authors, e. g. *saeima* (the name of the Latvian parliament).

The paper revisits an earlier discussion of introduction into written Latvian of such words as *spogulis* (mirror) and *svaigs* (fresh). The new language material found by the author of the article allows to define the earliest history of these words more accurately.

The paper also addresses the history of such important words as *nākotne* (future), *pagātne* (past), and *tagadne* (present) adding new facts about the early use of these coinages that, among other things, establishes new authorship of the words. Similar findings about the words *atvasināt* and *atvasinājums* (linguistic terms *to derive* and *a derivation*) allow to shed new light on the time and authorship of these coinages.

Maigone Beitīņa (Liepājas Universitāte)

VILHELMS ŠTEINEKS (1681–1735) UN VIŅA DZIESMU SINTAKSE LATVIEŠU RAKSTNIECĪBAS SĀKOTNĒ

1. Par Šteineka personību

Vilhelms Šteineks (1681–1735) bija luterāņu mācītājs Tukumā no 1711. gada līdz sava mūža beigām. Šteineks bija akadēmiski izglītots teologs un rakstnieks, **latvietis**. Vienīgais zināmais **studējušais** latviešu mācītājs 18. gadsimtā – pēc izcilā Jāņa Reitera (1632–1695), ko pazīstam kā **pirmo** latviešu teologu, kas pārtulkoja daļu Bībeles.

17. gadu simtenī Rostokas universitātē, Karaļauču universitātē, arī Tērbatā studējuši pāri par 1000 baltiešu, un tikai viens no viņiem bija latvietis – Jānis Reiters. 18. gs. sākumā situācija līdzīga – studentu sarakstos atrodams tikai viens latvietis, kurzemnieks – „Guielieumus Steineck Mitav. – Curon. juravit” (t. i. – nodevis zvērestu – M. B.).¹

Vilhelms Šteineks dzimis 1681. gadā Vecaucē latviešu zemnieku ģimenē. Šteineka vecāki, acīmredzot, ir bijuši visai rosīgi ļaudis, ne tikai zemes arāji. Māte bijusi bērnu saņēmēja (un varbūt arī dziedniece), tēvs – zemes kopējs un arī amatnieks.

Vilhelma Šteineka jaunības gados Auces apkaimē dzīvojuši vēl kādi Šteineki: „Kurzemes skolu vēsturnieks Dr. Otto atradis, ka 1698. gadā kāds Jēkabs Šteineke bijis rakstvedis Emburgā un kāds Eberhards Šteineks 1700. gadā – ķesteris Lielaucē. Vai tie rada Vilhelmam Šteinekam, pētnieks neņemams noteikt,”² taču jāatzīst, ka jau 17. gs. beigās arī Latvijas laukos, ne tikai pilsētās, ir bijuši cilvēki ar savu vārdu un uzvārdu, ar savu vietu sabiedrībā, ar savu darbu, par ko varam lasīt arī 21. gadsimtā.

Vilhelms Šteineks pamatizglītību ieguvis Jelgavā, kur 17. gs. beigās mācījās ne viens vien latvietis. Par latviešu skolēniem, to uzvedību toreizējais Jelgavas pilsētas skolas direktors dzejnieks Kristians Bornmans dziedājumā „Mitau” (1686) raksta visai atzinīgi: kurši, kas dzīvo Jelgavā, atdarina „vācu košumu”, mācās lasīt, rakstīt, rēķināt; runā vāciski, ir garā un ierašās smalkāki, staigā tīri gērbušies, izturas ar cieņu.³

Šteineka studiju laiks Karaļaučos ir samērā ilgs: 1702.–1711. gads, jo līdzekļus studijām, domājams, viņš pelnījis pats. Pēc studiju pabeigšanas Šteineks 1711. gadā neilgu laiku ir latviešu diakons Jelgavā, bet no 1711. gada jūlija līdz mūža beigām ir mācītājs Tukumā.

Vilhelma Šteineka dzīves un darba visai labvēlīgu vērtējumu atrodam 18. gs. nozīmīgākajos vēsturnieku darbos: Fr. K. Gadebušs vispirms uzsver, ka Šteineks ir dzimis latvietis, studējis teoloģiju, latviskojis vairākas baznīcas dziesmas, kā cilvēks „viņš bija mācīts, godīgs, taisnīgs, dievbijīgs un tikumīgs vīrs, kas ar savu dzīves veidu darīja kaunu saviem ienaidniekiem”, bet savas latviskās izcelsmes dēļ izjuta vācu mācītāju un muižnieku nicinājumu un naidu.⁴

Savs šķirkļis ar līdzīgām ziņām Šteinekam ir Rekes un Napjerska biogrāfiskajā vārdnīcā par Livonijas, Igaunijas un Kurzemes rakstniekiem un zinātniekiem.⁵ Vairāk par Šteineka literāro un sabiedrisko darbību uzzinām no Kalmeijera un Otto kopdarba par Kurzemes luterisko baznīcu un garīdzniekiem.⁶ Šteineks ne tikai atdzejojis latviski vairākas garīgās dziesmas,

bet arī sacerējis sēru runas (vāciski) un, visnozīmīgākais, sacerējis un **bez cenzora atļaujas** publicējis garāku dzejojumu (4 lappuses loksnes lielumā) – veltījumu hercogam Ferdinandam, kur alegoriskā formā aprakstījis Kurzemes kā dzejas tēla likteni. Kurzemi uzrunā romiešu dieviete Fama:

*Kurzeme, celies! atdari acis asarotās,
Kas tev līdz šim vai aklas izraudātas,
Jo tev, kas palaidusi nakti gaŗu,
Ar jautru koŗumu un varu
Tavs Apollons nu starojoŗā gaismā rādās..*

Kurzeme tomēr ir izmisusi, nelaimīga, nevarīga:

*Ak, netraucējiet tikai mani manās bēdās vien,
Kuŗām es sevi ziedoŗusi jau kopŗ senudien.
ŗaujiet man palikt pie manas asaru maizes.
Ak, ak, es nabaga zemes stūrītis!*

Dzejojumu beidz tiesātāja Nemezida:

*Nolādēts ķŗsku dzimums,
Tu trijlapis no ellēm spoŗām,
Velciet prom, jo beidziet ir tavs laiks..⁷*

Par ņo dzejojumu 1732. gada februārī ņteineku sauc pie tiesas Jelgavas konsistorijā, jo viņŗ „savā bez cenzūras atļaujas iespiestā dzejolī visas pasaules priekŗā apvainoŗis tos, kas hercogam zvērēŗuŗi un pie kuŗiem piederot virspadomnieki, augstākie virsnieki un citi ierēdņi, neuzticība, blēdība, stūrgalvība un nepieķāpība un viņus savā dzejolī meķlētiem teicieniem caur Nemezidu noraidīŗis ellē.”⁸

Tiesa sodīŗa ņteineku ar naudas sodu un atstādināŗanu no amata uz 4 nedēļām.⁹

Latvieŗu kultūras un rakstniecības vēsturē Vilhelms ņteineks palicis visvairāķ ar ņo tiesas prāvu. Ir daŗi raksti publicistikā:

„Pirmā preses prāva Latvijā 18. gs.”¹⁰

„Dumpīķais Tukuma mācītāķs.”¹¹

Ojārs Zanders krāķumā „Varavīksne. Literārais mantoķums” (Rīga, 1981, 203.–205. lpp.) rakstā „Nedaudz par Vilhelmu ņteineku” īsi informē par Tukuma mācītāķa dzīvi.

Valija Ruņķe grāmatā „Uzticības rūķtā cena” (III daļa, DEG –2000 USA, 131.–135. lpp.) nodaļā „Par mācītiem latvieŗiem” raksturo Vilhelmu ņteineku blakus Jānim Reiteram, Kārlim Viļķamsam.

No jaunākās latvieŗu uzzīņas literatūras ņteineka dzīvei un darbam samērā plaŗš raksturoķums rodams, piemēram, grāmatā „Latvieŗu rakstniecība biogrāfijās” ar īpaŗi nozīmīķu rezumēķumu – **dzejnieķs**.¹²

Sociāli spilķtāķo vērtēķumu ņteineka alegoriskāķam dzejoķumam un viņa dzīvei veltī Arveds ņvābe: „... ņteineķs tēlo zemnieķu grūto dzīvi, aicina ierobeķot muiķnieķu patvaļu un praviēto, ka reiz atriebības dieve satriēķŗ ņŗ odķu dzimuma nekrietno galvu.”¹³

2. Par Šteineka latviskotajām dziesmām

Rakstā pētīsim Šteineka latviskoto dziesmu tekstus, mēģināsim noteikt Šteineka vietu latviešu rakstības vēsturē, it īpaši latviešu sintakses vēsturē.

No latviešu rakstības sākumposma (16.–17. gs.) izpētes mums ir labi zināmi Georga Manceļa, Georga Elgera, Kristofora Fīrekera, Johana Langija, Henrija Adolfija, Ernsta Glika vārdi un darbi, bet kādai citai, atšķirīgu cilvēku grupai arī ir sava ļoti nozīmīga vieta mūsu rakstības attīstībā. Tie ir

Jānis Reiters (1632–1695?),

Vilhelms Šteineks (1681–1735),

Skangaļu Jēkabs (1722–1801),

Ķikuļa Jēkabs (1740–1777),

Juris Natanaels Ramanis (1742–1802?),

Neredzīgais Indriķis (1783–1828).

Tie ir latvieši, kas rakstījuši savā dzimtajā valodā – latviešu valodā. Par viņiem zinām nepiedodami maz.

Ir publicētas četras garīgas dziesmas, ko atdzejojis V. Šteineks: „Ak, vaigs no asins strutām”, „Es lūdzos divi lietas man”, „Man tiešām netīk, saka Dievs”, „Kungs Dievs, mums gribi žēlīgs būt”. Iespējams, atdzejojumu bija vairāk, droši vien Šteineks ir ne tikai tulkojis, bet pats sacerējis dziesmas un arī ko citu, jo ir zināms viņa allegoriskais dzejrojums par Kurzemes likteni, jo ir zināms par Šteineka sacerētajām bērnu runām. K. Kundziņš, baznīcas vēsturnieks, par „Vili Steineķi” raksta: „Gars tam ne tik vien uz garīgām, bet arī uz laicīgām dziesmām nesies”.¹⁴ Taču jāpatur prātā, ka Šteineka laikā – 18. gs. sākumā – nebija nekādas periodikas latviski un 18. gs. otrajā pusē uzplaukusi hernhūtiešu kustība ar vairāk izvērstu grāmatniecību Šteineka laikā vēl nebija sākusies.

V. Šteineka dziesmas pirmo reizi publicētas 1727. gadā „Jelgavas jaunā in pilnīgā latviešu dziesmugrāmatā”. Šis ir tā saucamās Kurzemes dziesmu grāmatas 3. izdevums.¹⁵ Tas, kā teikts grāmatas titullapā, ir papildināts ar daudzām jaunām dziesmām, kas pievienotas atsevišķā pielikumā. Šteineka dziesma „Ak, vaigs no asins strutām” šai pielikumā ir pati pirmā. Katrai dziesmai ir rakstīti latviskotāja iniciāļi, Šteinekam: W. St. P. [pastor] vai arī W. St. Vāciskā teksta radītāju – bieži vien arī tulkotāju no kādas citas valodas, retāk sacerētāju – varam uzzināt pēc vācu dziesmu grāmatām, jo katrai latviešu dziesmai virsrakstā ir dziesmas vāciskais nosaukums.

Divu Šteineka dziesmu vācu teksta („O Haupt voll Blut und Wunden” un „Zwei Ding, o Herr, bitt ich von Dir”) autors ir Pauls Gerhards (1607–1676), kas vācu kultūrvēsturē atzīts par vienu no visizcilākajiem – blakus Mārtiņam Luteram – luteriskās baznīcas dziesminiekiem.¹⁶

Dziesmas „Man tiešām netīk, saka Dievs” autors ir Johans Hērmans (Johann Heermann), kas miris 1647. gadā.

Dziesmas „Kungs Dievs, mums gribi žēlīgs būt” vācu teksts varētu būt 67. psalma Mārtiņa Lutera pārdzejējums.¹⁷

Šteineka tulkošanai izvēlētās dziesmas, tāpat kā daudzas citas garīgās dziesmas, ir ar senu vēsturi. Divas no latviskotajām dziesmām nāk no Vecās Derības: tikko minētā „Kungs Dievs, mums gribi žēlīgs būt” ir pārdzejots Dāvida dziesmu grāmatas 67. psalms. Dziesma „Es lūdzos divi lietas man” ir Zālamana sakāmvārdu 30. nodaļas 7.–9. pants, pārcelti saistītā valodā. Šo Bībeles pantu būtību prozā īsi izteicis E. Gliks:

„Nabbadfibu un Baggatibu man ne dohd / pabarro man ar mannu peederigu Maifes Teesfu.”(1689, 1201)

Visai tālas saknes ir Lieldienu laika – Kristus ciešanu laika – dziesmai „Ak, vaigs no asins strutām”, ko mūsdienu luteriskajās draudzēs vairāk pazīst ar sākuma rindu „Ak, galva asiņaina”. Tā ir 12. gadsimta latīņu himna „Salve, caput cruentatum”, par kuras autoru uzskata Bernhardu no Klērvō (Bernhard von Clairvaux, 1090–1153), kas ir viens no cisterciešu mūku ordeņa dibinātājiem.¹⁸ Himna ir daļa no plašāka Kristus ciešanu ceļam veltīta dziedājuma. Dziesma gadsimtu gaitā vairākkārt komponēta – arī Johana Sebastjana Baha Mateja pasijā ir paša Baha izvēlētas šā teksta rindas.

Dziesmas Šteineka latviskojumā ir atsauce uz Paulu Gerhardu kā vāciskā teksta autoru. Par tās sacerēšanas laiku minēts 1656. gads, pirmpublicējums varētu būt 1664. gadā – Rīgas vācu luterisko dziesmu grāmatas 5. izdevumā,¹⁹ jo Vācijā – Berlīnē – Paula Gerharda dziesmu pirmais izdevums „Geistliche Andachten” publicēts divus gadus vēlāk – 1666. gadā.²⁰

Dziesma gadsimtu ritumā ir atkārtoti atdzejota dažādās valodās, latviski esmu to lasījusi 10 variantos, izskatot tikai dažas luterāņu un baptistu draudžu, arī vienu katoļu dziesmu grāmatu.

Tātad Vilhelma Šteineka 18. gs. sākumā radīto garīgo dziesmu tekstu īpatnību izpētei ir visai plašs valodas materiāls salīdzinošam skatījumam.

Kurzemes dziesmu grāmata pēc 1727. gada, kur Šteineka dziesmas publicētas pirmo reizi, atkārtoti izdota 1744., 1754., 1770. un vēlākajos gados līdz pat 1878. gadam ar dažādiem pārkārtojumiem.²¹ Gandrīz visos izdevumos ir Šteineka dziesmas, bez tam dziesmu „Kungs Dievs, mums gribi žēlīgs būt” publicējis Teodors Zeiferts kā „**pirmā latviešu dzimuma rakstnieka**” (pasv. mans – M. B.) tulkojuma paraugu savā grāmatā „Latviešu rakstniecības hrestomātija” I, Cēsīs, 1905, 76.–77. lpp.

3. Par Šteineka dziesmu valodu, it īpaši sintaksi

Dziesmas ir dažāda garuma: 3–10 panti. Teikumu robežas un līdz ar to teikumu skaits nav īsti nosakāms, jo punkts kā teikuma beigu zīme parasti likts tikai panta beigās, ar slīpsvītru nodalot gan dziesmas rindas, gan arī dažus sintaktiskus veidojumus, piemēram, uzrunu –

*Es luhdfohs diwi Leetas man / No tewis/ Kungs/
tahs arridfan / Tu man neleegfi / kamehrt fche /
Es kuļlohs Wargu Semmitê. (1727, 257)**

Šo iemeslu dēļ, vērtējot atsevišķu sintaktisku konstrukciju lietojuma biežumu, par pamatu ņemts **predikatīvo vienību skaits** – tas ir (nosacīti) 132 atsevišķi vienkārši teikumi vai salikta teikuma komponenti, kam ir savs gramatiskais centrs. Tikko citētajā pantā ir trīs predikatīvas vienības –

- *Es luhdfohs diwi Leetas man no tewis, Kungs,*
- *tahs arridfan Tu man neleegfi,*
- *kamehrt fche es kullohs Wargu Semmitê.*

Raksta mērķis ir šajā, kaut arī apjomā nelielajā, tekstā ieskatīties Šteineka laika, tas ir, 18. gadsimta sākuma latviešu rakstu valodas sintakses īpatnībās, vērot Šteineka dziesmu gramatiskās un stilistiskās iezīmes salīdzinājumā ar tulkoto vācu un latīņu tekstu. Rezumējumā mēģināsim noteikt Vilhelma Šteineka kā pirmā latviešu dzejnieka potences un realitāti.

- **Rediģējumi atkārtotajos dziesmu grāmatas izdevumos**

Jau tikko minēju, ka Šteineka dziesmas ir publicētas atkārtoti no 1727. gada līdz pat 1905. gadam, tas ir 178 gadu ilgs laiks, kas dod iespēju vērot pārveidojumus vienā un tai pašā tekstā. Visi rediģējumi veikti jau pēc Šteineka nāves 1735. gadā, un tie ir vispārēju valodas pārmaiņu ietekmēti, gan arī katra jaunā dziesmu krājuma veidotāja subjektīvās vēlmes nosacīti.

Sintakses vēsture atspoguļojas **saistītājpārdo rediģējumos: in** par **un**, **kamērt** par **kamēr**, partikula **laid** par **lai**.

Visos Šteineka paša tekstos lietots vienojuma saiklis **in** –

***Laid** tewi tei ~~D~~**in** gohdina / Tas Pagahns wiffahs Mallahs / Wiff Semmes Spehks **laid** Lihgfmiba / **In** Preekas=Trohkñi dallahs / (1727, 313)*

Vārdforma **laid** vēlējuma partikulas **lai** funkcijā saglabājas visos 18. gs. Šteineka dziesmu tekstos, tikai 19. gs. sākuma izdevumos redzam partikulu **lai**

***Lai** tewi tei ~~D~~**un** gohdina, Tas pagans, wiffâs mallâs, Wiff femmes spehks **lai** lihgmibâ, / Un preeka=trohkñî dallahs.. (1836, 382)*

Saiklis **un** nomaina saikli **in** ar 1770. gada izdevumu –

*Ak! waigs no affins=~~struttahm~~, **Un** erkſchķeem ſamaitahts.. (1770, 74)*

1782. g. izdevumā vienā dziesmā mijas **in** un **un**, pēc tam gan nostabilizējas saiklis **un**. Šteineka lietotais laika saikis **kamehrt** jau nākošajā izdevumā un arī vēlākajos aizstāts ar **kamēr** –

*.. Tu man neleegfi / **kamehrt** (kamehr – 1744, 296; 1836, 287) fche / Es kullohs Wargu femmitê (1727, 257).*

Ir arī kļūdaini rediģējumi, piemēram, nosacījuma saiklis **ja** aizstāts ar pamatojuma saikli **jo**, kaut arī pamatojuma sakaru komponenta vieta parasti ir **aiz** virsteikuma –

* Avota norādē ir citētās Kurzemes dziesmu grāmatas izdošanas gads un lappuse.

***Ja kad** es fcheitan warru / Pee tawa Krufta beigt / In islaist mannu Garru/*

/ *Tad ſchigglis gribbu ſteigt.* (1727, 449)

Jo kad es ſcheitan warru Pee tawa krusta beigt,

Un ſlaiſt mannu garru, Tad ſchiglis gribu ſteigt. (1896, 73; 1877, 61)

Virsteikuma norādāmais vārds *tad* uzsver laika un nosacījuma attieksmes teikumā: *ja – tad*. Paula Gerharda vācu tekstā izmantotais kondicionālis veido vēlējuma un reizē nosacījuma modalitāti –

Ach, m~~u~~cht, o mein leben, An deinem creutZe hier Mein leben von mir geben, Wie wohl geſch~~e~~ mir! (1664, 79)

Leksēmu rediģējuma iemesls var būt labskaņa, taču gadās pārpratumi un labojums ir neveiksmīgs, piemēram, darbības vārda *karēties* aizstāšana ar vārdu *karoties*, kaut arī tie abi šķiet savā ziņā svešādi. Šteineks visai skarbi, reālistiski apraksta Kristus mokas pie krusta –

Tahs Nahwes=Spehks / Ar Ruhpahm / Ir tewi pahrwahreis / No ta taws

*Kohſchums nih~~As~~ / No ta tu ſawahrdſihts / Sche **karrejes** iſtwih~~As~~ / In skaidri nomurrihts.* (1727, 448)

.. *Sche **karrojies** iſtwih~~As~~..* (1744, 75; 1770, 74; 1877, 61)

Īsteni te iederētos vārds *karāties*²² (pie krusta), bet Šteineks izvēlējis formu *karēties*, kas sastopama arī Glikā Bībelē (I Mos. 23, 13) – ME II 161, EH II 588 ir vārds ar līdzīgu atvasinājumu – *karenēt*. Verbs *karoties* ar atgriezenisko galotni, kas norādītu uz refleksiņu darbību, nav vairāk iederīgs dziesmas tekstā, taču saglabāts visos vēlākajos dziesmu grāmatas izdevumos.

Gadās, ka rediģējot sagrozīta teksta būtība. Piemēram, Šteineks, raksturojot noniecinājumu, pāridarījumu Jēzum, raksta, ka vaigs, kas citkārt bijis spožāks par sauli, tagad

.. *darrihts nu **par Neeku** ..* (1727, 448; 1836, 72).

Kādā vēlākā izdevumā doma būtiski mainīta –

*Bet darrihts un **ar prieku*** (1877, 60).

Par laimi, citos izdevumos šāda sagrozījuma nav.

Ir dziesmas, kur teksta pārprašanas dēļ rediģējot mainīta visa **sintaktiskā konstrukcija**. Šteineka dziesma „Kungs Deews / mums gribbi ſchehlihgs buht” ir 67. psalma pārdzejojums. Tā ir lūgšana; Vecās Derības Dāvida dziesmās tā rodama Glikā tulkojumā –

Lai Deews pahr mums apſchehlojahs / un ſwehti muhs / lai wiņſch ſawu Waigu pahr mums apgaiſmo, ka wirs Semmes taws Zelfch tohp ſinnams. (1689, 1078)

Šteineka dziesmas sākuma rindas:

Kungs Deews / mums gribbi ſchehlihgs buht / In ſwehtit ko pats dewis / Taws Waiga=Gaiſchums laid mums kļuht / Muhs Wadditais pie tewis. (1727, 312)

Šai dziesmā 3. rindā, manuprāt, ir drukas kļūda: vajag ne nenoteiksmi *kļūt*, bet īstenības izteiksmi *kļūst* – ‘*tavs vaiga gaišums lai mums kļūst mūsu vadītājs pie tevis*’, jo dziesma izsaka lūgumu, vēlēšanos.

Rediģējumā vārds *wadditais* sadalīts divos vārdos: *waddiht, arr'* –
Taws waiga=gaiſchums laid mums kļuht,
Muhs waddiht arr' pie tewis. (1754, 464)

Doma nav skaidrāka kļuvusi un arī gramatiski nav pieņemama, jo nav redzams nenoteiksmes *kļuht* un *vadīt* iesaistījums tekstā, trūkst gramatiskā centra darbības vārda personas formā. Taču šādā variantā dziesma atkārtoti iespiesta līdz pat 1836. gada izdevumam, kad radīts vēl viens rediģējums –

Taw' waiga=gaiſchum' liec mums kluht,
Muhs waddiht ar pee tewis.. (1836, 382)

Apostrofi laikam domāti kā datīva galotņu aizstājēji – *Tavam waiga gaišumam liec mums kļuht, mūs vadīt ar pie tevis*, tomēr tad neparastā pozīcijā paliek verbs *kļuht*, kam parasti ir saitiņas nozīme. Verba finītā forma *liec* izmantota Šteineka partikulas *laid* vietā, bet tas darīts tikai šajā rindā. Citur Šteineka vārformas *laid* vietā ir *lai* –

Laid tewi tei Ð in gohdina / Kas labbus Darbus ſtrahdahs / Laid Swehtumiņſch aug Auguma (1727, 313)

Lai tewi tei Ð un gohdina..

Lai ſwehtumiņſch aug augumā.. (1836, 382)

It veiksmīgs ir Liepājā 1889. gadā izdotā krājumā publicēts Šteineka dziesmas variants –

Mums ſawa wahrda gaiſmu suht',
Lai wada muhs pie tewis. (1889, 476)²³

Ja atgriežamies pie dziesmas pirmā rediģējuma, jāatzīst, ka kļūdas iemesls varbūt ir tas, ka rediģētājam svešāds šķitis nominālais izteicējs ar saitiņu *kļuht* – *lai kļuht vadītājs*, jo tekstā lielā pārsvarā ir verbāli izteicēji. Vārda *wadditais* rakstījumā acīmredzot nav saskatīta izskaņa *-tājs*, kaut arī daudzos līdzīgos vārdos (lietvārdos un divdabjos)²⁴ burta *j* aizstājums ar *i* nav radījis nesaprašanu:

Paldeews mans Pestitais / Ka tu, Ðaur Nahw in Wahteem / Mann' effi dfeedinais. (1727, 449)

- **Sintaktiskie ģermānismi Šteineka dziesmās**

Veclatviešu rakstos tipiskākie sintaktiskie ģermānismi mēdz būt

norādāmā vietniekvārda lietošana artikula funkcijā,

latviešu valodai neatbilstoša vārdu secība,

nepareizas nolieguma konstrukcijas,

nelatviski veidotas ciešāmās kārtas konstrukcijas,

nepareizi izvēlēti nomenu locījumi pārvaldījuma konstrukcijās.

Šteineka dziesmas nav brīvas no šīm vainām, tomēr daudz to nav.

- **Artikulu** saskatīju trijos gadījumos –

Tahs Nahwes=Spehks / Ar Ruhpahm / Ir tewi pahrwahreis. (1727, 448)

Laid tewi tei Ð in gohdina / Tas Pagahns wiſſahs Mallahs. (1727, 313)

.. tu ka taifnis Sohgis fche / Ne lee **Ð teem** Grehkeem waldiht. (1727, 313)

Tas nav daudz – 3 no 132 kopumā konstatētajām predikatīvajām vienībām.

Nevarēju saskatīt arī latviešu valodas **vārdu secībai** neatbilstošus teikumus. Darbības vārdu, it īpaši analītisko formu novietojums, kas ir stingri normēts vācu valodā, Šteineka tekstā, manuprāt, ir dziesmas ritma nosacīts. Atributīvs lietvārda ģenitīvs, kas veclatviešu tekstos vēl 18. gs. beigās mēdz atrasties aiz apzīmējamā vārda (*Tu mīlais tēvs to bāriņu*. Neredzīgais Indriķis)²⁵, Šteineka tekstos visur ir savā vietā –

Wiff Semmes Spehks laid Lihgsmiba / in Priekas=Troksni dallahs.. (1727, 313)

Substantīviskas atributīvas vārdkopas Šteineks veido labprāt, bieži tām ir poētiska daba –

Wargu Semmite (1727, 257)

Waiga=Gaiſchums (1727, 313),

Elles Uguns (1727,180),

kahrfts Bailes=Laiks (1727, 449),

Grehku=Ta ÐÐs (1727, 448),

Dusmas=Twaiks (1727, 449).

- **Divkāršā nolieguma** konstrukcijas nav izveidotas divos teikumos, kur tās bija vajadzīgas –

Laid niknas Elku Mah Ðbas / Neds Mellu man eekahrojahs (1727, 257)

Bet tas nekurr tew ſohlihts kļuhs / Ka tew lihdf Rihtam dſihwot buhs. (1727, 180)

Vairāk ir labi veidotu nolieguma teikumu –

Ne dohd tapt wiffai Nabaggam / Neds arri pahri Baggatam..

Ne ļauj mann wiffai Behdas Ðeest / Neds arri Laimē applam breeft (1727, 257)

- Vācu valodas interference **verbālās konstrukcijās** nav tik viegli nosakāma, jo pašas latviešu valodas darbības vārdu formu un to saistījumu, funkciju bagātība, daudzveidība nav no normu un stila viedokļa nemaz tik labi izpētīta, lai varētu droši pateikt – tas ir latviski, tas nav latviski.

Parasti par ģermānismu uzskata darbības vārda ciešamās kārtas konstrukcijas veidošanu ar prievārdu **no**. Divi tādi veidojumi atrodami arī Šteineka tekstā – abi vienā dziesmā –

Ak! Waigs No Affins=Struttahm / In Erfſchkeem ſamaitahts / Ar Seekalahm in Puttahm / No Blehſcheem apkrepahts.. (1727, 448)

Darbības vārda **izteiksme** ir ļoti nozīmīga teikuma modalitātes izteikšanā. Vēlējuma teikumos, kas izsaka novēlējumu, partikula *lai* saistīta ar darbības vārda īstenības izteiksmes 3. personu – **Lai tev labi klājas!**

Šī konstrukcija ir parasta arī Šteineka dziesmās –

Laid Swehtumiņsch aug Auguma / Taws Wahrds laid fpeh ~~Aug~~ rahdahs
(1727, 313)

Taču ir teikums, kur vēlējums izteikts ar modālā verba *gribēt* palīdzību –

Kungs Deews / mums gribbi fchehlihgs buht /
In fwehtit ko pats dewis (1727, 312)

Vācu teksta 1. rinda veidota ar modālo verbu *wollen* –

Es woll uns Gott gen/dig feyn.

Tāda vēlējuma konstrukcija veidota jau sākotnējā Mārtiņa Lutera atdzejojumā no senebreju valodas. Rīgas vācu baznīcas dziesmu un agendas grāmatā tā publicēta 1537. gadā; latviskots šis psalms rodams gan pašā pirmajā latviešu dziesmu grāmatā „Vndeudfche Pjalmen vnd / geiftliche Lieder..” (1587), gan arī dziesmu papildinātajā izdevumā 1615. g. Salīdzināsim:

IDt wolde vns Godt gnedich fyn / vnd fynen fegen geuen (R 1537 xxva-b).

NV grib mums Dews βelyx buut / Vnde βouwe βwetumme mums doht (UP 42^b–43^a).²⁶

Droši vien Šteineks pazina šīs grāmatas un respektēja gan Mārtiņa Lutera tekstu, gan arī pirmos latviskos tulkojumus, vismaz sākuma rindas. Jau minēju, ka Glika tulkojumā Dāvida dziesmās vēlējumies izteikts bez modālā darbības vārda –

Lai Deews pahr mums apfchehlojahs.. (1689, 1078)

Tāds pats šis teksts ir vēlākajos Bībeles izdevumos. Arī Uldis Bērziņš psalmu grāmatā, ko viņš nosauc – „Slavinājumi”, atdzejo šīs rindas bez modālā verba –

Dievs lai mūs žēlo / un svētī mūs,
*lai liek savam vaigam / mirdzēt pār mums..*²⁷

- Ir piezīmes par **netiešo verbālo pārvaldījumu**. Šteineks labprāt izmanto dažādus prievārdus – *no, pie, uz, ar, līdz, bez, priekš, iekš, caur*. Par ģermānismu mēdz uzskatīt prievārda *caur* lietojumu līdzekļa nozīmē. Ir daži (4) tādi Šteineka teikumi, piemēram –

Tahs Breefmas wiffai Łaunas / ~~Āur~~ ko taws Spofchums fuht (1727, 448)

Kad usees wiņņas (nāves) Spailles / Mann' Sirdi faspaidiht / Tad Kungs /

~~Āur~~ tawas Bailes / Laid mannas Bailes kriht (1727, 449)

Šis pēdējais teikums ir vienīgais, kur acīmredzot atskaņas *dēļ* (*spailles* – *bailes*) neiederīga ir lietvārda forma – vienskaitļa ģenitīvs daudzskaitļa *bailes* datīva vietā: vajadzētu – *caur tavām bailēm*.

Vispār atkarīgo lietvārdu locījumu izvēle netiešajā pārvaldījumā ir visai korekta: ja prievārds prasa ģenitīvu, tad tas tur arī ir –

Ak! Waidfiņ pils no Spehka / Preeksch kuŗŗa drebb' in trih ~~Ā~~ / Schi leela
Pasfauls=Elka (1727, 448)

Variējas personu vietniekvārdu locījuma izvēle –

No tewis ne atkahpjohs (1727, 448)

Pee tewim fcheit es rahpjohs (1727, 448)

Neveiklākie prepozicionālie veidojumi ir ar prievārdu *iekš*; ar tiem izteiktas ne tikai vietas nozīmes nianse, piemēram,

..fcheit gribb Deews tew iffa Dēht /

Kahds fchehligs Prahts eekfch wiņņa miht (1727, 180),

un tās ne vienmēr iederīgas tekstā –

Dohd mann eekfch wiffahm Mallahm /

Tew usti Dēgam buht / In lihds patt mannam Gallam / Eekfch tawahm Wahtehm kļuht (1727, 449)

Toties instrumentālis iesaistīts teikumā arī bez prievārda – kā latviešu valodas senākā laikā²⁸ –

Bet kas uz to palaisdamees / Gribb wiņņam tikkai apfmeetees / In drohfchi fawus Grehkus kraht / Tam wiņfch grib Dufmahm aismakfaht. (1727, 180)

.. Tew mannahm Asf'rahm fwaidiht.. (1727, 449)

Vilhelma Šteineka dziesmu pilnu sintaktisko analīzi iecerēts veikt atsevišķā rakstā. It īpaši svarīgi ir to izdarīt salīdzinājumā ar citu 18. gadsimta latviešu autoru darbu valodu – Jura Natanaela Ramana, Neredzīgā Indriķa, Ķikuļa Jēkaba tekstiem. Šobrīd ieskatīsimies sintaktiskajās konstrukcijās, kas liecina par Šteineka kā dzejnieka potencēm – uzrunas un dažādiem stilistiskiem spēcinājumiem.

Uzruna reliģiskos tekstos ir ļoti raksturīga, daudzveidīga ir tās izveide, jo gan Svētie Raksti, gan garīgās dziesmas, gan arī sprediķi bieži ir saruna – ar Dievu, ar cilvēkiem – lasītājiem un klausītājiem.

Šteineka uzrunas konstrukcijas varam salīdzināt ar to tekstu, no kura viņš dziesmu latviskojis. Pirmajā publicētajā Šteineka dziesmā „Ak, vaigs no asins strutām” abi pirmie panti īsteni ir uzrunas teikumi. Tajos uzruna *Ak, Waigs* paplašināta ar izvērstām atributīvām **divdabju** konstrukcijām –

Ak! Waigs No Affins=Struttahm / In Erkfchkeem Samaitahts / Ar Seekalahm in Puttahm / No Blehfcheem apkrepahts.. (1727, 448)

Paula Gerharda, šīs dziesmas vāciskotāja, tekstā pirmais uzrunas teikums veidots ar atributīviem **nomeniem** paplašinājumā –

O haupt voll blut und wunden, Voll fchmert Dünd voller hohn! (1664, 78)

Oriģinālā – latīņu tekstā – uzruna *caput* raksturota ar **atributīvu divdabju** blīvējumu –

Salve, caput cruentatum,

Totum spinis coronatum,

Conquassatum, vulneratum,

Arundine sic verberatum
Facie sputis illita (1153, 7. dziesma)

Šteineka latviskā verbālā konstrukcija ir tuvāka latīņu tekstam. Pilnīgi iespējams, ka Šteineks kā studējis teologs pazina šo slaveno 12. gs. himnu „*Rhythmica Oratio*” un izmantoja atdzejojumam arī to, ne tikai Paula Gerharda tekstu. Ir vēl viens Gerharda šīs pašas latīņu himnas atdzejojums ar atšķirīgu uzrunas formu – *Der du..* un verbālu finītu formu konstrukcijām uzrunas izvērsumā –

*Der du, voll blut und wunden, Für uns am kreut ~~de~~ starbst, Und unsern
let ~~den~~ Stunden Den groß'ften troft erwarbft* (1785, 182)

Šteineks veido nominālas poētiskas uzrunas konstrukcijas arī citur un tādas, kādu nav ne latīņu, ne vācu tekstā –

*Pee tewim fcheit es rahpjos / Mans Gans in Pallidjīnſch / No tewis ne
atkahpjos / Mans dſestrais Awotīnſch ..* (1727, 448)

Ak! Waidjīn / kohſch par leeku..

Tew nahku fwei ~~ā~~naht. (1727, 448)

Deminutīvi mīļumu, līdzjūtību Kristus sāpēm rada, bet reliģiskam tekstam vajadzīgo svinīgumu – ne visai.

Stilistiskam spēcīnājumam Šteineks izmanto ne tikai šādus līdzīgu konstrukciju blīvējumus, bet arī latviešu folklorā, it īpaši tautasdziesmās, raksturīgus morfoloģiski sintaktiskus veidojumus ar vienas saknes vārdu atkārtotu variējumu –

Laid Swehtumīnſch aug auguma..

*.. Mans dſestrais Awotīnſch / kas kahrſta Bailes=Laikâ/ Mann' dafchkahrt
dſesfinais / In Sirdi Dufmas=Twaiâ / ka mafgaht nomaſgais.* (1727, 449)

.. Tad mirdams es ne warru mirt.. (1727, 180)

Pārdomas rezumējumā

Vai Vilhelms Šteineks bija **dzejnieks**? Vai Šteineks bija **pirmais latviešu** dzejnieks vai rakstnieks, kā to raksta Teodors Zeiferts 1905. gadā un enciklopēdijas „Latvija un latvieši” autori 1992. gadā (atbildīgais redaktors V. Hausmanis)?

Nav atrasti publicēti Šteineka oriģināldarbi latviski. Citos vēsturiskos apstākļos tie varētu būt bijuši. Literatūrvēsturnieki nav analizējuši, vērtējuši Šteineka atdzejojumus. Vāciski rakstītais alegoriskais pamflets vērtēts no ideoloģiski politiskā, ne poētiskā viedokļa. Tas, ko mēs zinām par Šteineka dzīvi, apliecina, ka viņš bija spēcīga personība. Viņa dumpīgā dvēsele bija dzejnieka dvēsele. Es esmu pārliecināta, ka Vilhelms Šteineks **varēja** kļūt par **pirmo** latviešu dzejnieku, jo viņš dzimis simt gadu agrāk par Neredzīgo Indriķi (1581–1783), tāpat kā Jānis Reiters būtu varējis kļūt par latviešu Bībeles tulkotāju. Bet – nekļuva. Tāds bija viņu laiks.

Avoti un saīsinājumi

1153 – 12. gadsimta latīņu himna „*Rhythmica Oratio*” – Bernardi opera, Migue, PR 184, 1319 sqq.

1664 – *Rigifche Gefang=Buch*. Riga, 1664.
 1689 – *Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds*. Rīga, 1689.
 1727 – *Jelgauas Jauna in pilnīga Latweefchu Dfeefmu=Grahmata*. Jelgava, 1727.
 1744 – *Kurländisches neues und vollständiges lettisches Gesangbuch..* Königsberg, 1744.
 1754 – *Kurfemmes Jauna un pilnīga Dfeefmu=Grahmata..* Kēnšberga, 1754.
 1770 – *Kurfemmes jauna un pilnīga Dfeefmu=Grahmata..* Jelgava, 1770.
 1782 – *Kurfemmes Jauna un pilnīga Dfeefmu=Grahmata..* Jelgava, 1782.
 1785 – *Mitauifches Gesangbuch*. Mitau, 1785.
 1836 – *Dfeefmu= un Luhgfchanas=Grahmata us wiffseem laiķeem un wiffahm waijadfibahm..* Jelgava, 1836.
 1877 – *Dfeefmu= un Luhgfchanu=Grahmata..* Jelgava, 1877.
 1889 – *Garigu Dfeefmu krahjums kristigahm draudfahm jeb ticibas balfs*. Otrā druka. Liepāja : S. Ruhjas apgahdeenā, 1889.
 EH – **Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edite**. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. Rīga, 1934–1946, 1., 2. sēj.
 ME – **Mīlenbahs, Kārlis**. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., pap. un turpinājis J. Endzelīns. Rīga, 1923–1932, 1.–4. sēj.

Atsauces

- ¹ **Seraphim, August**. *Liv-, Est – und Kurländer auf der Universität zu Königsberg* i. Pr. Th. I. 1544–1710 – „Mittheilungen aus der liv-landischen Geschichte”. 16. sēj. 1. burtn. 1.–50. lpp.
- ² **Birkerts, Antons**. *Latviešu intelligence savās cīņās un gaitās*. Rīga, 1927, 108. lpp. *Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. 1892, 4. lpp.
- ³ **Bornmann, Christian**. *Mitau*. Ein historisches Gedicht aus dem siebzehnten Jahrhundert. 1802, 27. lpp.
- ⁴ **Gadebusch, Fr. K.** *Livländische Bibliothek*. III. 1777, 201. lpp.
- ⁵ **Recke, Johann Friedrich und Napiersky, Karl Eduard**. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*. Vierter Band, Mitau, 1832, 276. lpp.
- ⁶ **Kallmeyer, Theodor**. *Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands*. Bearbeitet, ergänzt und bis zur Gegenwart fortgeleitet von Dr. med. G. Otto, herausgegeben von der kurl. Gesellschaft für Literatur und Kunst. Zweite Aufgabe. Riga, 1910, S. 673–674.
- ⁷ Viss dzejojums vāciski un Antona Birkerta atdzejojumā publicēts A. Birkerta grāmatā „*Latviešu intelligence savās cīņās un gaitās*”. Rīga, 1927, 111.–114. lpp.
- ⁸ G. Otto ziņojums par tiesas prāvu: *Sitzungs-Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*, 1892, 4.–10. lpp. Citēts no **Birkerts, Antons**. *Latviešu intelligence savās cīņās un gaitās*. Rīga, 1927, 116. lpp.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Laikraksts „Zemgales Balss”, Nr. 48, 1937. g. 1. martā, 7. lpp. Uz autoru norāda tikai iniciāļi V. A.
- ¹¹ **Dzenis, Agris**. *Neatkarīgās Tukuma Ziņas*. 2001. g. 28. augusts, 4. lpp.
- ¹² *Enciklopēdija „Latvija un latvieši”*. *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. LZA Literatūras, folkloras un mākslas institūts. Rīga, 1992, 323. lpp.
- ¹³ *Latvijas Enciklopēdija*. Red. Arveds Švābe. 21. grām. Stokholma, 1953, 2401. lpp.

- ¹⁴ **Kundziņš, Kārlis.** *Vecais Stenders savā dzīvē un darbā*. Nodaļa „Latviešu rakstniecība priekš vecā Stendera.” Rīga, 1879, 26. lpp.
- ¹⁵ Latviešu luterāņu baznīcas dziesmu grāmatas, sākot ar 1685./1686. gadu līdz pat 1922. gadam tika sagatavotas un izdotas Vidzemei atsevišķi un Kurzemei atsevišķi. Par pirmo Kurzemes dziesmu grāmatu uzskata H. Adolfa sārūpēto „*Lettische Geistliche Lieder und Collecten.*”, 1685, Jelgava. – Sk. *Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855*. Rīga, 1999.
- ¹⁶ *Meyers Großes Konversations=Lexicon*. Sechste, gänzlich neubearbeitete und vermehrte Auflage. Siebenter Band. Leipzig und Wien, 1908, S. 631–632.
- ¹⁷ **Vanags, Pēteris.** *Luterāņu rokasgrāmatas avoti*. Rīga, 2000, 187. lpp.
- ¹⁸ *Dziesmu Grāmata*. Izdevniecība AMNIS. Latvijas Baptistu draudžu savienība, 2008, 419. dz.
- ¹⁹ *Rigische Gesang=Buch*. M. Joh. Breverus apgādā. Rīga, 1664, 78. lpp.
- ²⁰ *Meyers Großes Konversations=Lexicon*. S. 631.
- ²¹ *Latviešu konversācijas vārdnīca*. I sēj. Rīga, 1927–1928; 1957.–1958. sleja; *Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855*. Rīga, 1999.
- ²² Oriģinālā „*Rhythmica Oratio*” (Bernardi opera, Migne, PL 184, 1319 sqq) šai pantā ir vārds *pendēre* 'karāties, nokarāties', bet tulkojumā nav tiešas teksta atbilstības. Verba divdabja forma *pendentis* redzama dzejojuma virsrakstā – „*Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientus et a cruce pendentis*” (pasv. mans – M. B.). Avots – <http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/Arulfus/arumemb.html>
- ²³ Liepājas „*Garīgo dziesmu krājums*” visai pozitīvi atšķiras no vairākkārt izdotajām Kurzemes luterisko draudžu dziesmu grāmatām ar labāku valodu, ar ļoti labu poligrāfisko apdari. No Šteineka dziesmām krājumā ir tikai šī viena – „*Kungs Dievs, mums gribi žēlīgs būt*”.
- ²⁴ **Bergmane, Anna, Blinkena, Aina.** *Latviešu rakstības attīstība*. Rīga, 1986, 92.–93. lpp.
- ²⁵ **Baltaiskalna, Daiga.** Vācu valodas sintakses interference 18. gs. beigu latviešu rokraksta literatūrā. *Liepājas Pedagoģijas akadēmija. Studentu zinātniskie raksti. III. Filoloģija*. Liepāja, 1998, 10. lpp.
- ²⁶ **Vanags, Pēteris.** *Luterāņu rokasgrāmatas avoti*. Memento. Stokholma. Rīga. 2000, 186. lpp.
- ²⁷ **Bērziņš, Uldis.** *Slavinājumi*. Psalmu grāmata. Rīga, 2005, 171. lpp.
- ²⁸ **Endzelīns, Jānis.** *Latviešu valodas gramatika*. Rīga, 1951, 580.–586. lpp.

VILHELMS ŠTEINEKS (1681–1735) UND DIE SYNTAX SEINER LIEDER IN DEN ANFÄNGEN DES LETTISCHEN SCHRIFTTUMS

Zusammenfassung

Vilhelms Šteineks wurde in einer lettischen Bauernfamilie geboren und ist der einzige bekannte **Lette**, der Anfang des 18. Jahrhunderts die Ausbildung eines Theologen an der Universität Karalauči (1702–1711) erworben hat; er hat in Tukums als Pastor gearbeitet (1711–1735). In der lettischen Kulturgeschichte wird Šteineks als Autor des politischen Pamphlets genannt; ohne Genehmigung des Zensors hat Šteineks eine allegorische Dichtung über das schwere Los der kurländischen Bauer unter dem Joch deutscher Gutsherren veröffentlicht. Für diese Publikation wurde Šteineks verurteilt und bestraft. Die Dichtung wurde in deutscher Sprache geschrieben, auf Deutsch wurden auch mehrere Trauerreden verfasst. Šteineks hat vier geistliche Lieder lettisch nachgedichtet, die im Kirchenliederbuch von Kurland in der Zeit von 1727 bis sogar 1905 publiziert wurden.

Im Beitrag werden die syntaktischen Eigenheiten dieses lettischen Textes analysiert. Es wird festgestellt, dass es im Text von Šteineks weniger syntaktische Germanismen als in den Texten seiner Zeitgenossen gibt. Šteineks Stil ist poetisch, ausdrucksvoll, es werden der

lettischen Sprache charakteristische stilistische Verstärkungen benutzt. Es stellt sich die problematische Frage, ob Šteineks als **erster lettischer Dichter** erkannt werden kann – er hat 100 Jahre vor Neredzīgais Indriķis (1783–1828) gelebt und geschaffen, der bis jetzt als der erste lettische Dichter betrachtet wird.

Gita Bērziņa (LU Humanitāro zinātņu fakultāte)

TEKSTA STRUKTURĒJUMS SENGRIEĶU SATĪRISKAJĀ DIALOGĀ

Ikviena teksta kā mērķtiecīgi veidota runas darinājuma obligātas pamatiezīmes ir veselums un sakarīgums (Rozenbergs 1989, 143; БЭС 1998, 507; Крылова 2006, 218; Crystal 1998, 116, 119) neatkarīgi no tā, vai teksts mutvārdos izteikts, vai rakstveidā fiksēts, vai tā primārā funkcija ir komunikatīvā vai mākslinieciskā. To nodrošina teksta vienību jēdzienisks saistījums un loģisks strukturējums atbilstoši autora intencei, t. i., komunikatīvajam nolūkam, un konkrētā runas žanra prasībām (sal. VPSV 2007, 392; Крылова 2006, 218–224; Crystal 1998, 119). Daudzveidīgās un sarežģītās dažādu līmeņu elementu (reizēm īpašību ziņā visai atšķirīgu) un paņēmieni savstarpējās attieksmēs un mijiedarbē rodas struktūra, kas ir katra teksta specifiskas pamatā. Šīs uzbūves īpatnības ir būtiskas konkrētā runas darinājuma pilnīgai izpratnei. Tekstu pētnieki apzinājušies to sen, kaut gan par izvērstākām teorijām šai ziņā var runāt tikai 20./21. gadsimtā. Jau antīkie teorētiķi tekstu strukturējumu uzskatīja par nozīmīgu, runājot par dažādiem runas uzbūves veidiem, to raksturojot un nozīmi (Denniston 2000, 60; Античные риторика 1978).

Struktūras izpratne ir būtiska ikviena teksta uztverē, bet jo īpaši svarīga tā ir daiļliteratūras teksta interpretācijā, kur lielāka nozīme ir autora mākslinieciskai iecerei un individuālām izteiksmes īpatnībām un, kā norāda V. Odincovs, „emocionāli – māksliniecisko struktūru ietversana transformē dabiskās / loģiskās struktūras” (Одинцов 1980, 161).

Tas sakāms arī par literāro dialogu, kas līdzās citiem žanriem izveidojas antīkajā pasaulē, senās Grieķijas kultūrā, un laika gaitā attīstās trīs nozīmīgos paveidos: filozofiskajā, ētiski moralizējošajā un satīriskajā.

Satīriskais dialogs ir pēdējā nozīmīgā sengrieķu dialogiskās prozas variācija. Tas top vairākus gadsimtus pēc klasiskās grieķu literatūras uzplaukuma perioda, kad dialogam izveidojusies sava vairāk vai mazāk stabila satura un formas, tai skaitā valodas, tradīcija. 2. gadsimtā, kas iezīmīgs ar senatnes vērtību godināšanu, klasisko paraugu meklējumiem un atdarinājumiem, satīrisko dialogu savos tekstos rada Lūkiāns, mērķtiecīgi pēc paša vārdiem apvienojot filozofisko dialogu ar komēdiju (*Tu esi Prometejs vārdos*, 5–7; sal. *Divkārt apsūdzētais*, 33). Tā, no vienas puses, viņš iestiprina savu veikumu literārās un lingvistiskās tradīcijas procesā, no otras – akcentē savu oriģinalitāti, veidojot hibrīdu no antagonistiskām tradīcijām (Branham 1989, 32–47).

Dialogs kā specifiska komunikatīva prakse ir tieša, divpusēja, uz savstarpēju izpratni un līdzdalīgu aktivitāti balstīta valodiska saziņa. Abas dialogā iesaistītās personas pārmaiņus realizē runātāja un klausītāja lomas un ir vienlīdz atbildīgas par saziņas norisi (sk. Crystal 1998, 116). Ikviens izteikums vērsts no „es” (runas autora) uz „tu” (runas adresātu), un tā veidotājs rēķinās ar tūlītēju atbildes reakciju. Tādējādi katra izteikuma realizāciju šajā valodiskajā kontaktā stimulē iepriekšējais, katrs nākamais parādās kā reakcija uz pirmo. Ar to saistīta īpaša dialogiskās runas strukturāla pazīme – regulāra sarunas partneru izteikumu, proti, repliku, maiņa (Якубинский 1986 (1923), 35; БЭС 1998, 135; Крылова 2006, 301).

Dialogiskā tekstā komunikācijas partneru replikas, savstarpēji mijoties un veidojot alternējošas ķēdes, ir gan komunikatīvi, gan saturiski un strukturāli cieši saistītas savā starpā. Tās nepastāv kā absolūti, neatkarīgi veselumi, bet veido dialogisku vienību, vienotu jēdzienisku veselumu (skat. Москальская 1981, с. 42–48; Rozenbergs 1989, 205–208; Rozenbergs 1997, 227). Tādējādi no adekvātas, precīzas teksta uztveres viedokļa ir svarīgs ne atsevišķa komunikāta, bet visas replikas kopējais semantiski strukturālais veidojums un saistījums ar blakus replikām, tās nozīme attiecīgā mikro un makro kontekstā: konkrētajā dialogiskajā vienībā un visā dialoga tekstā.

Kā literārs žanrs dialogs ir autora māksliniecisko nolūku, viņa iecerētā pasaules redzējuma atainojums divu vai vairāku personu dialogiskas saziņas formā. Teksts veidojas kā nepārtraukta atainoto runātāju izteikumu, t. i., repliku, mija bez autora papildu komentāriem no malas. Tas ir galvenais struktūras princips un tāad vissvarīgākais žanra valodas izpētē. Proti, dialogiskā teksta struktūra ir dialoga žanra valodas pamats, kas lielā mērā nosaka tālākās teksta raksturiezīmes.

Kā atzīst viens no redzamākajiem dialoga pētniekiem krievu literatūrā V. Odincovs, replika ir dialoga pamatvienība, un tā var būt jebkāda gan pēc lieluma, gan sastāva, gan funkcijas (ОДИНЦОВ 1973, 61).

Pēc repliku veidojuma par dialoga pamatmodeļiem atzīstami:

- 1) jautājuma – atbildes dialogs,
- 2) divu (vai reizēm – vairāku) personu pamīšus stāstījuma dialogs (Rozenbergs 1997, 227; sk. arī Rozenbergs 1989, 209).

Taču konkrētos tekstos repliku strukturējums var būt ļoti dažāds: atsevišķas dialogiskās vienības var veidot tikai šie modeļi, jautājuma vai atbildes replikas var būt papildinātas ar izvērstāku komentāru, pamatmodeļi var būt kombinēti savā starpā vai arī tie var mīties ar monoloģiskiem posmiem utt.

Sengrieķu dialogos vērojams daudzveidīgs dažādu modeļu izmantojums, turklāt, kā rāda attiecīgo tekstu analīze, Lūkiāna priekšgājēju un „paraugu” sacerējumos, īpaši Platona filozofiskajos tekstos, dialogiskā struktūra ir apzināti variēta, veidojot to ar noteiktu semantisku un stilistisku slodzi (sk. Bērziņa 2003; Bērziņa 2008).

Kā Lūkiāns izmanto šo tradīciju un kā veido savu satīrisko dialogu teksta strukturējumu? Lūkiāna tekstu korpuss ir ļoti daudzveidīgs. Viņa sacerējumu klāstā ir vairāk nekā 50 gan satura, gan formas ziņā dažādu dialogu: no apjomā

nelieliem, vien puse Teubnera izdevuma lappuses, kuru tekstu veido tikai dažas replikas, līdz plašiem, vairāku desmitu lappušu gariem, kur repliku skaits sniedzas pāri 200; kā miniatūrdialogu cikli, tā atsevišķi dialogi; gan dramatiskā, gan atstāstījuma formā veidoti. Arī tēmu loks ir plašs – mitoloģiskā tradīcija, reliģija un misticisms, filozofiskās skolas un to uzskati, indivīda vērtības un netikumi.

Visos šajos sacerējumos Lūkiāns, apvienojot filozofiskā dialoga formas tradīciju ar Vecatiskās komēdijas elementiem, atklāj savu kritisko attieksmi pret tā laika dažādām negatīvi vērtējamām norisēm un parādībām, kā arī ironiski tiecas paraudzīties uz vispārpieņemtiem kultūras un sociālās kārtības standartiem. Šim nolūkam viņa dialogos izteiksme maksimāli tuvināta ikdienas sarunvalodai un izmantoti dažādi teksta strukturējuma modeļi un dialogiskas runas veidošanas līdzekļi.

Visizplatītākais teksta strukturējums ir jautājumu un atbilžu repliku apvienojums ar stāstījuma izteikumiem, kur runātāji pamīšus ar jaunas informācijas izziņu izsaka arī dažāda rakstura atziņas un komentārus. Dažādā izkārtojumā mītas jautājuma un atbildes, un pamīšus stāstījuma replikas ar tām raksturīgo saturisko, komunikatīvo un strukturālo nedalāmību ir visraksturīgākais modelis ikdienas saziņā. Kā tāds, lai radītu sadzīviskas, brīvas un atklātas komunikācijas iespaidu, tas pamatoti izmantots 4. gs. p. m. ē. Platona dialogos filozofiskās patiesības izpētei svarīgā konteksta iezīmējumam. Arī Lūkiāna satīriskajos tekstos šādi posmi bieži lietoti. Tie vērojami it visos Lūkiāna patstāvīgajos dialogos un – attiecīgi īsā, koncentrētā veidā – arī miniatūrdialogos.

Tā, piemēram, ciklā *Dievu sarunas*, lai pievērstu lasītāja uzmanību neviennozīmīgi vērtējamai – antropomorfiskos priekšstatos balstītai – sengrieķu mitoloģiskai tradīcijai, Lūkiāns īsas, dinamiskas dialogiskas komunikācijas formā atklāj dažādas labi zināmas „aines” no mitoloģiskās tradīcijas – saistītā Prometeja atbrīvošanu, Atēnas dzimšanu no Zevas galvas, daudzās dievu valdnieka mīlas dēkas u. tml. Sarunbiedri – lielie Olimpa dievi (Zevas, Apollons, Hermejs, Harons, Hēra u. c.) un varoņi (Ahillejs, Agamemnons, Hērakls) – mītiskās pagātnes „notikumus” reālistiski apspriež kā „šeit” un „tagad” aktuālus, un visu miniatūrdialogu sākumposmā tēmas uzstādījumam, bet dažkārt visas komunikācijas izvērsumā situācijas risināšanai kalpo teksta strukturējums pamīšus jautājuma, atbilžu un stāstījuma repliku formā. Turklāt „dzīvas” komunikācijas ilūziju autors rada, stāstījuma replikas nereti papildinot ar atsevišķu retorisku jautājumu, izsaukumu vai cita veida izteikumu, kas intonatīvi bagātina runātāja vēstījumu.

Piemēram, 7. dialogā Apollons un Hēfaists pārrunā jaundzimušā Hermeja (sengrieķu mitoloģijā: dievu vēstneša, mirušo dvēseļu pavadītāja, arī tirgotāju un zagļu dieva) prasmes. Kā Apollons paziņo, tikko dzimis, tas jau nozadzis jūras dievam Poseidonam trejzari, kara dievam Arejam zobenu, bet pašu Apollonu atbruņojis no loka un bultām; Hēfaists tam, savukārt, nespēj noticēt:

Hēfaists. To [izdarīja] jaundzimušais, kurš tik tikko stāv kājās, vēl autiņos?

Apollons. Gan redzēsi, Hēfaist, ja vien viņš atnāks pie tevis.

Hēfaists. Viņš jau bija atnācis.

Apollons. Un kā? Vai tev ir visi rīki, un nekas nav pazudis?

Hēfaists. Visi, Apollon.

Apollons. Paskaties uzmanīgi!

Hēfaists. Pie Zeva, es neredzu knaibles.

Apollons. Tās atradīsi mazuļa autiņos.

Hēfaists. Viņš ir tik nadzīgs, it kā jau [mātes] vēderā būtu vingrinājies zagšanas mākslā. (7.2.)¹

Dievu repliku specifiskais veidojums šai satīriskajā dialogā rada mirstīgo pasaulei raksturīgas abpusēji aktīvas sadzīviskas komunikācijas iespaidu. Jautājuma replikas ar to stimulu komunikācijai dinamiski mijas ar atbildes replikām, kuras atspoguļo adresāta līdzdarbību, viņa tūlītējo spontāno reakciju un kalpo par pamatu tālākai sarunas virzībai. Tās papildina stāstījuma replikas, kas skaidri sniedz sarunbiedram noteiktu informāciju un bieži vienlaikus iezīmē noteiktu runātāja pozīciju. Kā vairumā miniatūrdialogu un nereti arī izvērstākos patstāvīgos dialogos replikas šādos posmos ir koncentrētas, galvenokārt tikai viena komunikāta apjomā, turklāt to forma, ņemot vērā ciešo komunikatīvo, saturisko un strukturālo saistību ar blakus replikām, ir reducēta.

Repliku strukturējumu nozīmīgi papildina verbu vienskaitļa 1. un 2. personu formu lietojums, kas akcentē ciešo, tuvo kontaktu abu runātāju starpā, dažādu laika formu izmantojums un daudzpusīga modalitāte, ko atklāj pavēles formas, zvēresta formulas, grieķu tekstā (ko tulkojums neatklāj) bagātīgi lietotās optatīva un konjunktīva izteiksmes, dažādas modālās partikulas, kas atspoguļo mutvārdu komunikācijai raksturīgās intonācijas.

Lai arī teksta veidojums šķiet neitrāls, Lūkiāna sacerējuma kontekstā tam ir īpaša papildu nozīme. Ar šādu repliku strukturējumu teksta autors Olimpa dievus to valodiskajā izpausmē komiski pielīdzina ikdienišķiem sava laika cilvēkiem un to savstarpējos dialogus pazemina līdz sadzīvīgu sarunu līmenim.

Vēl uzskatāmāk tas atklājas citos (kā miniatūrajos, tā patstāvīgajos) dialogos, kur atveidota sadzīvīga mitoloģisko tēlu komunikācija ar reālām vēsturiskām personībām un nezināmiem autora laikabiedriem. Mirušo valstības valdnieks Plūtons sarunājas ar kādu tikko mirušo Terpsionu (*Mirušo sarunas* (MS) 6) vai vēsturisko filozofu kinīķi Menipu (MS 2), Harons un Hermejs sarunājas ar dažādiem mirušajiem, tai skaitā Menipu (MS 10, 18, 22), Aīda mītiskais tiesnesis Mīnojs – ar Maķedonijas valdnieku Aleksandru, kartāgiešu karavadoni Hanibālu, romiešu valstsvīru un karavadoni Scīpionu (MS 12) vai ar reālu 4. gs. personu, laupītāju Sostratu (MS 30), mītiskais varonis Hērakls – ar 4. gs. p. m. ē. slaveno filozofu Diogenu (MS 16), dievu valdnieks Zevs – ar mirstīgo Kinisku (*Atspēkotais Zevs*). Jautājuma un atbilžu repliku apvienojums ar dažāda apjoma un veida stāstījuma izteikumiem izmantots gan šo dialogu sākumposmos, iezīmējot komunikācijai nepieciešamo ekspozīciju un aizsākot

¹ Analīzei un secinājumiem izmantots oriģinālteksts sengrieķu valodā, taču rakstā ietverts plašākai auditorijai pieejamākais piemēru latviskojums raksta autores tulkojumā.

konkrēto tēmu, gan nereti tālākā tekstā tēmas risinājumā, atklājot sarunbiedru viedokļus. Tiešā sadzīviskā (šķietami gadījuma rakstura) komunikācija ar daudzveidīgo repliku miju mītu absolūtās pagātnes pārstāvjus pārceļ nepabeigtajā tagadnes mirklī, nostādot līdzās vēsturiskā laika – ne tikai pagātnes, bet pat „tagadnes” (proti, autora laika) – apdzīvotājiem. Dievi vairs nav dievi, varoņi nav varoņi. Un galvenokārt tieši noteikts teksta strukturējums ar tālāk attiecīgi izmantotiem dažādiem valodas līdzekļiem Lūkiānam noder ikdienišķam reiz cildenā un svētā (dievišķā, heroiskā) „piezemējumam”.

Retāks, bet specifisks ir abu dialogiskā teksta strukturējuma pamatmodeļu atsevišķs izmantojums, padziļinot iepriekšminētās nozīmes un nianšes.

Jautājuma un atbildes repliku mija, kas tiešā veidā akcentē partneru lomu (runātāja – klausītāja) maiņu un ar savstarpējo saturisko un strukturālo nedalāmību stiprina komunikatīvo saikni sarunbiedru starpā, ir tipiskākā dialoga izpausme un būtisks dialoga žanra valodas elements jau no tās veidošanās pirmsākumiem (sk. Bērziņa 2003, 131–140). Lūkiāna priekšgājēju dialogos nereti vērojams mērķtiecīgs šī strukturējuma modeļa funkcionējums ar noteiktu stilistisku noslodzi. Piemēram, Platona filozofiskajos tekstos stingras jautājumu un atbilžu virknes izmantotas, dominējošam sarunbiedram atklājot partnera šķietamo zināšanu pretrunas un palīdzot rasties patiesām zināšanām.

Lūkiāns apzinās dialoga žanra tradīciju teksta struktūras aspektā, un līdzās atsevišķām jautājuma-atbildes vienībām stilistiski neitrālā kontekstā šis strukturējuma modelis dažkārt izmantots noteiktiem satīriskiem mērķiem. Tas spilgti vērojams, piemēram, dialogā *Atspēkotais Zevs* (18), kur mirstīgā Kiniska un augstākās grieķu Olimpiskās dievības Zeva sarunā satīriski izspēlēts grieķu mītiskajā tradīcijā iekodētais un literārajā tradīcijā atspoguļotais konflikts starp negrozāmo likteni un dievu visvarenību. Sākotnēji saruna risināta dažādu repliku mijas veidā, noskaidrojot pamatnostādnes, ka pasaulē visu (ikkatra norisi cilvēka dzīvē) nosaka liktenis un Moiras. Bet dialoga beigu posmā mirstīgais Kinisks, izdzirdējis par Zeva piesauktiem sodiem un atminējies par mītisko mirušo valstības tiesnesi Mīnoju (turklāt Zeva dēlu), izvaicā dievu valdnieku par šķietami nezināmo tradīciju:

Kinisks. Kurus soda visvairāk?

Zevs. Nekrietnos, protams, piemēram, slepkavas un svētuma zaimotājus.

Kinisks. Bet kurus sūta pie varoņiem?

Zevs. Krietnos, dievbijīgos, tikumīgi dzīvojušos.

Kinisks. Kādēļ, Zev?

Zevs. Jo šie atzinību, bet tie sodu pelnījuši.

Kinisks. Bet ja kāds negribot ko briesmīgu pastrādātu, tiek sodīts un tiesā arī to?

Zevs. Nekādā ziņā. ...

Kinisks. Nevienu tād, Zev, tam neklājas nedz godāt, nedz sodīt.

(Atspēkotais Zevs, 18)

Teksta strukturējums ir specifisks: te redzam stingri noteiktas jautātāja un atbildētāja pozīcijas. Viens uzdod jautājumu un vada komunikāciju, otrs seko,

precīzi atbildē sniedzot prasīto informāciju. Lielākoties replikas ir īsas, semantiski un strukturāli saistītas savā starpā un līdz ar to reducētas, bez izvērstiem papildu komentāriem. Kā spraigā sadzīvīskā mutvārdu komunikācijā te izlaists nebūtiskais, komunikatoriem zināmais un no konteksta saprotamais.

Lūkiāna dialogā šādam repliku veidojumam iezīmējas noteikts stilistisks tonējums. Te šķietami vājākais komunikācijas partneris – mirstīgais un jautātājs, tātad nezinātājs – uzrunā pārliecināto, pozīcijās stabilāko sarunbiedru – dievu valdnieku, visu lietu un pasaules kārtības zinātāju, un ar mērķtiecīgi virzītiem jautājumiem, neuzspiežot savu viedokli, bet arvien balstoties uz partnera teikto, panāk pilnīgu tā viedokļa un pozīcijas atspēkojumu. Šīs jautājumu un atbilžu repliku mijas rezultātā atklājas nekonsekvences un neloģiskums vispārzināmajā mitoloģiskajā tradīcijā: ikkatra cilvēka dzīvē visas norises un aktivitātes ir jau iepriekš Moiru un citu liktens dievību lemtas, un nav viņa spēkos ko ietekmēt, taču pēc nāves tieši cilvēks tiek sodīts vai atalgots par zemes dzīvē notikušo. Absurda komunikācijas iznākums ar tradīcijas apvērsumu un kāda vienkārša mirstīgā pārākumu par Zevu, visu dievu un cilvēku tēvu, rada satīru un komismu, un tam nozīmīgi kalpo noteikts teksta strukturējums.

Līdzīgi veidoti jautājumu un atbilžu repliku posmi izmantoti arī citos Lūkiāna darbos izjautātā sarunbiedra, kas tradicionāli pārstāv ko cildenu un vispār atzīstamu, tukšo iedomu un pretenziju „uzspridzināšanai” (sk. Bērziņa 2003, 137–140).

Tāpat noteikta papildu nozīme nereti piemīt pamīšus stāstījuma modeļa izmantojumam. Vietām stāstījuma replikas ir nelielas (1–2 īsi izteikumi), taču biežāk kā miniatūrdialogos, tā patstāvīgajos dialogos tās sastāv no vairākiem komunikātiem, no garākiem stāstījuma fragmentiem un ar savu izvērsumu, ar tēmas un rēmas vienību un intonatīvo nedalāmību jau atgādina monoloģiskus izteikumus. Lūkiāna satīriskajos dialogos šāds teksta strukturējums ļauj detalizētāk pakavēties pie noteiktas tēmas, izgaismojot atsevišķas būtiskas, atbilstoši žanra paveidam – galvenokārt satīriskas nianses.

Tā, piemēram, cikla *Dievu sarunas* 16. dialogā Lūkiāns rāda Hēru un Lēto, divas grieķiem labi zināmas un svētas dievietes, savstarpēji sadzīvīski konfliktējam par pārākumu. Teksts veidots pamīšus stāstījuma repliku formā, un turklāt četras no visām sešām replikām ir ar plašāku izvērsumu, kam miniatūrdialogu tradicionāli īso izteikumu kontekstā atklājas noteikta papildu nozīme.

Hēra. Skaistus gan bērnus tu dzemdēji Zevam, Lēto.

Lēto. Ne visas, Hēra, mēs spējam radīt tādas, kāds ir tavs Hēfaists.

Hēra. Viņš, kaut klibs, tomēr ir noderīgs: būdams lielisks amatnieks, viņš iekārtojis mums debesis un apprecējis Afrodīti, un viņa to aprūpē, bet tavi bērnī – meita pārlietu vīrišķīga, dzīvo kalnos un galu galā nonākusi Skitijā – visi zina, ko viņa tur ēd, nogalinot svešiniekus un atdarinot cilvēkēdājus skitus, bet Apollons izliekas, ka visu prot – gan ar loku šaut, gan kitāru spēlēt, gan ārstēt, gan pareģot, un, iekārtojis orākulu darbnīcas – vienu Delfos, otru – Klarā un vēl Didimās, krāpj tos, kas

viņam uzticas, neskaidri un divdomīgi atbildot katram jautātājam, lai nekļūdītos. [..]

Lēto. Tu esi varen iedomīga, Hēra, ka dzīvo ar pašu Zevu un valdi kopā ar viņu, tāpēc droši mētājies ar apvainojumiem, taču drīz es atkal tevi redzēšu lejam asaras, kad, tevi pametis, viņš nokāps uz zemes, kļūdams par vērsi vai gulbi.

Pēc pirmajiem diviem nelielajiem izteikumiem tālāko repliku izvērstā forma visumā īsajā (~ 1,3 lpp.) miniatūrdialogā ļauj autoram runātāju izteikumos secīgi un detalizēti atgādināt tikpat kā visus ar abām dievībām saistītos priekšstatus mitoloģiskajā tradīcijā: par dievu valdnieka Zeva mīlas dēkām un Hēras kā viņa sievas mūžīgo greizsirdību, par Lēto saistību ar Zevu, Lēto kā izcilo Olimpisko dievu Apollona un Artemīdas māti (grieķi viņu arī cildina kā mātes ideālu), arī priekšstatus, kas saistās ar abu dieviešu bērniem – klibo debesu kalēju Hēfaistu, seno medību dievi Artemīdu un jo īpaši – kā postošo, tā dziedinošo spēku iemiesotāju, gaismas dievu un svētnīcu iedibinātāju Apollonu. Pamīšus stāstījums izvērš un noteiktā aspektā akcentē labi zināmo mitoloģisko tradīciju, kas sadzīviskās komunikācijas ietvarā līdz ar citiem mērķtiecīgi izvēlētiem valodas līdzekļiem un paņēmieniem – 1./2. personas formām, ikdienišķu/ piezemētu leksiku, pretstatījumiem (viņš / bet tavi bērni; meita / bet Apollons), daudzkārtēju vienlīdzīgu teikumu daļu blīvējumu – rada komisku efektu.

Līdzīgi izvērsts pamīšus stāstījums izmantots arī citos dialogos: Hēra un Zevs konfliktē par dievu valdnieka nepiedienīgo uzvedību (*Dievu sarunas* 5) vai pārrunā vīna dieva Dionīsa „darbus” (DS 18), Afrodīte un Selēne pārspriež viņu iemīļotos (DS 11), Plūtons un Terpsions diskutē par jauno un skaisto mantinieku miršanu pirms bagātniekiem, kuri savu dzīvi sen nodzīvojuši (MS 6), Harons un Hermejs vērtē cilvēku tikumus un netikumus zemes virsū (*Harons jeb vērotāji*) u. tml. Detalizētā stāstījumā akcentējot noteiktus, galvenokārt komiskus un satīriskus, aspektus, Lūkiāns ļauj uz pierasto, tradicionālo un vispāratzīto paraudzīties no cita skatu punkta un apjaust pieņemtās tradīcijas neviennozīmīgumu.

Minētajos pamīšus stāstījuma posmos tomēr arvien saglabājas dialogiskais kontakts un intonācijas, ko tekstā fiksē semantiskais un strukturālais repliku saistījums.

Citviet turpretim vērojami teksta posmi ar izteikti monoloģiskai runai raksturīgu strukturējumu un iezīmēm. Tas sakāms, piemēram, par dialogiem ar izvērstu atstāstījumu. Tā dialogā *Menips jeb ceļojums uz pazemes valstību* pēc sākotnējās dialogiskās repliku mijas galveno sacerējuma daļu veido komisks Menipa monoloģisks stāstījums Filonīdam par tikko veikto fantastisko ceļojumu pie mirušajiem. Četras reizes (11., 17., 18., 19.) to īsi pārtrauc sarunbiedrs, precizējot, akcentējot kādus aspektus un konkrēti ievirzot tālāko vēstījumu.

Menipa stāstījums, kas kopumā aptver 7 lappuses, pamatā balstās darbības vārdu 1. personas formās (*es biju, es dzirdēju, nolēmu, ievēroju, noskumu*), kas mijas ar 3. personu (*viens slavēja baudu, cits mācīja strādāt, viņš*

uzvilka tērpu, Mīnojs lēma), savukārt 2. personas formu, kas norādītu uz komunikatīvo saikni ar klausītāju, te tikpat kā nav. Secīgā loģiskā strukturējumā, ko akcentē paša runātāja norādes par to, kas tiks stāstīts vispirms un kas – pēc tam, tiek sniegta saturiski plaša informācija: sākot ar bērņībā dzirdētiem Homēra un Hēsioda stāstiem, kā pieaugušam iepazītām dažādu filozofu pretrunīgām mācībām par dzīvi un pasaules kārtību, apmulsumu un došanos pie Babilonas maga, lai ar tā palīdzību ceļotu uz mirušo valstību pie mītiskās tradīcijas slavenā pareģa Teiresija uzzināt tikumīgas dzīves iemeslus, detalizēti par gatavošanos fantastiskajam ceļojumam, ceļa norisēm un piedzīvoto mirušo valstībā.

Monoloģiskās replikas tekstu veido gari izteikumi ar pilnu gramatisko struktūru, ar daudz vienlīdzīgiem teikuma locekļiem un vairākām daļām sakārtojumā (arī pretstatījumā) un pakārtojumā. Tie savstarpēji secīgi saistīti (*viens..., otrs..., trešais...*) dažādiem līdzekļiem: saikļiem (*un, jo, taču, bet, turpretim, tāpēc*), partikulām, vietniekvārdiem (*es, viņš*) un vispārīgas nozīmes apstākļa vārdiem (*tad, tur*), ar formu atkārtojumu (*Mīnojs..., Mīnojs*) un, izmantojot koreferenci, ar leksiskiem aizstājējiem (*filozofi / viņi/ viens no viņiem; haldejs / viņš/ šis cilvēks*).

Izvērstaais monoloģiskais stāstījums spilgti kontrastē ar dinamisko dialogisko repliku miju sacerējuma sākumdaļā, kur iezīmēta ekspozīcija un pieteikta tēma, un īsajiem dialogiskajiem starpposmiem, kas galvenokārt kalpo atsevišķu aspektu akcentējumam. Sacerējuma kontekstā šādam teksta strukturējumam ir noteikta nozīme.

Plašais izklāsts ar komisku visnenožīmīgāko detaļu (piem., uz kuru pusi ar seju pagriezies ceļa sākumā) detalizētu izvērsumu ļauj iezīmēt dažādu tradīciju (filozofiskās, mitoloģiskās, literārās, sociālās) pārapjēgsmi, izgaismojot atsevišķus to momentus no vēstītāja (un savā ziņā paša autora) distancētā skatupunkta, kas vienlaikus gūst satīrisku perspektīvu ar stāstījuma absurdo iznākumu: pēc grūtā, vissīkākās detaļās izklāstītā fantastiskā ceļojuma pēc padoma tikumīgai dzīvei Menips no Teiresija uzzina to, ko pats jau sākumā secinājis: vislabākā ir vienkārša cilvēka dzīve.

Tā, lai arī rakstā aplūkoti ne visi iespējamie strukturējuma modeļi un variācijas, bet tikai biežāk sastopamie un spilgtākie, to analīze pierāda, ka Lūkiāns (pēdējais nožīmīgais sengrieķu dialoga pārstāvis, kas būtiski ietekmējis arī tālākos dialogu rakstītājus Eiropas literatūrā) apzinājies daudzveidīgas dialogiskās izteiksmes pavērtās iespējas. Atbilstoši savu māksliniecisko nolūku realizējumam viņš satīriskajos dialogos mērķtiecīgi veidojis tekstu strukturējumu, izmantojot gan jautājumu un atbilžu repliku apvienojumu ar stāstījuma izteikumiem, gan specifiskā risinājumā atsevišķi abus dialogiskā teksta strukturējuma pamatmodeļus – jautājuma un atbildes repliku miju un pamīšus stāstījumu, kā arī kombinējot dialogiskas runas veidošanas līdzekļus ar monoloģiskai runai raksturīgu strukturējumu un iezīmēm. Teksta struktūra ikreiz piemērota noteiktas tēmas risinājumam un veiksmīgi apvienota tradīcija ar jaunradi.

Literatūra

Bērziņa 2003 – Bērziņa, Gita. Jautājuma / atbildes repliku funkcionālā un stilistiskā noslodze sengrieķu dialogiskajā prozā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 7. Liepāja : LiePA, 2003, 131.–140. lpp.

Bērziņa 2008 – Bērziņa, Gita. Monologs dialogā: sengrieķu filozofiskās prozas liecības. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja : LiePA, 2008, 27.–39. lpp.

Branham 1989 – Branham, Robert Bracht. *Unruly Eloquence. Lucian and the Comedy of Traditions*. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1989.

Crystal 1998 – Crystal, David. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.

Denniston 2000 – Denniston, John Dewar. *Greek Prose Style*. London : Bristol Classical Press, 2000 (1952).

Luciani Samosatensis opera. Rec. C. Jacobitz. Vol. I–III, Lipsiae : Teubner, 1878–1913.

Rozenbergs 1997 – Rozenbergs, Jānis. Par dažiem tekstveides paņēmieniem. *Linguistica Lettica*, 1. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1997, 226.–231. lpp.

Rozenbergs 1989 – Rozenbergs, Jānis. Teksts. *Latviešu valodas sintakse*. L. Ceplītis, J. Rozenbergs, J. Valdmanis. Rīga : Zvaigzne, 1989, 142.–224. lpp.

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. Atbildīgā redaktore V.Skujiņa. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.

Античные риторика 1978 – Античные риторика. Москва : Издательство Московского университета, 1978.

БЭС – Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1998.

Москальская 1981 – Москальская, О. И. *Грамматика текста*. Москва : Высшая школа, 1981.

Крылова 2006 – Крылова, О. А. *Лингвистическая стилистика*. Москва : Высшая школа, 2006.

Одинцов 1973 – Одинцов, Виктор В. *О языке художественной прозы. Повествование и диалог*. Москва : Наука, 1973.

Одинцов 1980 – Одинцов, Виктор В. *Стилистика текста*. Москва : Наука, 1980.

Якубинский 1986 – Якубинский, Л. О диалогической речи. *Избранные работы. Язык и его функционирование*. Москва : Наука, 1986 (pirmoreiz publicēts 1923. gadā krājumā *Русская речь*, т. 1), с. 17–58.

TEXT STRUCTURE IN ANCIENT GREEK SATIRICAL DIALOGUE

Summary

Each text as a coherent and cohesive language unit has its specific structure based on multiform and complex mutual relations and interaction of varied elements and devices. Study of the structure is crucial for the comprehensive understanding and interpretation of a text.

Literary dialogue is a representation of author's literary ideas in the form of dialogical communication of two or more persons. Alternation of utterances of the characters portrayed and the relevant dialogical principles form the basis for the linguistic structure of the dialogue genre. Form and function of the utterances can be diverse and it predestinates further characteristics of a particular text.

The article deals with the analysis of the most important models of text structure of Lucian's (AD 115–180) satirical dialogues. The author of the article comes to conclusion that Lucian has been aware of the potentials of varied dialogical expression. Accordingly to his specific literary aims he has purposefully employed different models of text structuring:

questions and answers alternated with narrative utterances, strict sections of question – answer units, sections of expanded utterances where the speakers reveal their thoughts and positions by turns as well as structures and characteristics of monological speech combined with dialogical elements. The structure of the text each time is applied to particular development of the theme, and linguistic tradition of the dialogue genre is united with author's own originality.

Kristina Blockytė (Klaipėdos universitetas)

VELYKŲ ŠVENTĖS PAPROČIAI IR TRADICIJOS XX a. II p. LIETUVININKŲ ATMINTYJE

Pavasario švenčių apeigos nuo gilios senovės siejosi su gamtos kaita, su jos reiškinių garbinimu. Visomis apeigomis buvo siekta kuo geriau pasiruošti būsimiems žemės ūkio darbams, pasitelkiant magiją, burtus, spėjimus ir tikėjimus, kad užsitikrintų gerą būsimą derlių. Tai buvo ne kas kita kaip tik pasirengimas konkreitiems darbams, susijusiems su gyvulininkyste, žemdirbyste. Senojo mitinio tikėjimo ir krikščionybės kulto elementai susipynė, sumišo, t. y. sinkretizavosi. Etnokosmologiją daug metų tyrinėjantis Jonas Vaiškūnas, rašydamas apie *Velykų* kilmę, pradeda nuo labai toli: „*Tik saulė vis prasibrauna pro tamsos užtvaras ir tūkstantmečiais kasmet kovo 21 d. šokdama vėl įrieda į avino žvaigždžių ženklą – pavasario lygiadienio simbolį. Tokiu laiku prieš tūkstančius metų frygai švėsdavo pavasario šventę, skirtą dievų motinai Kibelei, apverkiančiai Atį, ir aukodavo avinėlį, sukapodami į gabalus. Aukštutinio Egipto žyniai raguotajam Amonui (Saulei) aukojo aviną. Indijos aminai tuo laiku irgi panašiai atnašavo. O senovės žydų piemenų gentys apie tą laiką – pirmojo pavasarinio Mėnulio mėnesio – nison – pilnaties dieną (15 d.) pradėdavo svarbiausią savo pavasario šventę, hebrajiškai vadinamą Pesach, kurioje buvo atliekamas pirmųjų avinukų (hebr. Avinukas – pascha, iš čia ir gr., lot. Pascha – Velykos) aukojimo ritualas. Vėliau į krikščionybę atvirtę judėjai su šia pagoniška švente susiejo svarbiausią savo šventę, skirtą Jėzaus Kristaus prisikėlimui atminti. Iš čia kilo tradicija Jėzų Kristų sieti su avinėliu, t.y. su judėjų didžiosios pavasario šventės ritualiniu aukų gyvuliu*” (Vaiškūnas 1995, 15).

Velykos – didžiausia metinė liaudies kalendoriaus pavasario šventė. Jų data nustatoma pagal mėnulio ciklą po kovo 21 dienos, pirmą sekmadienį, prasidėjus mėnulio pilnačiai. Galbūt senesnioji (ikikrikščioniška) šventė turėjo pastovią datą. Jeigu ja laikytume lygiadienį (kovo 22d.), turėtume gana aiškų švenčių ciklą, ratą, kurio vertikalioji ašis būtų Rasos (Joninių) ir Kūčių (Kalėdų) opozicija, o horizontalioji – Velykų ir Vėlinių (Kiseliūnaitė 1992, 74).

Lietuviškuose Velykų švenčių papročiuose į vieną neatskiriamą kultūrinį darinį yra persipynę, suaugę senieji pavasarinio virsmo ir krikščioniškųjų Velykų šventės papročiai, kurie vieni kitus papildo, atskleisdami šios didžios šventės plotį bei gelmes. Savitos Velykų šventimo tradicijos buvo Klaipėdos krašte.

Straipsnio **objektas**: XX a. II p. Velykų šventės papročiai ir tradicijos Klaipėdos krašte.

Straipsnio **tikslai**:

- *apibrėžti Velykų šventės pavadinimo kilmę;*
- *palyginti XX a. II p. Velykų šventės Klaipėdos krašte ypatumus su XX a. Didžiosios Lietuvos tradicinių šaltinių pavyzdžiais;*
- *aptarti tradicinius XX a. II p. Klaipėdos krašto Velykų šventės valgius.*

Iki XVI a. daugelyje Europos tautų Naujieji metai dar buvo švenčiami pavasarį. Daug kur jie prasidėdavo Velykomis. Yra žinoma, kad XVII a. pradžioje Vilniaus Vaivada Leonas Sapiega, senajame Derečeno dvare prabangiai švęsdamas Velykas, įvairių valgių ir gėrimų skaičius specialiai parinko taip, kad jie atitiktų visus metų mėnesius, savaites, dienas ir net valandas. Vadinas, Velykų šventėje tuomet buvo minimi visi metai (Zinkevičius 1993, 15).

1. *Velykų vardo kilmė*

Profesorius Z. Zinkevičius rašo, kad Velykos į lietuvių kalbą pateko dar prieš Lietuvos krikštą (Zinkevičius 1993, 8). Velykų vardas daugelio kalbininkų laikomas slaviškos kilmės (plg. le. *wielki* „didelis“). Pasak etimologo E. Frenkelio, šis šventės pavadinimas Velykos yra kilęs iš baltarusių *vjalik* (*dzenb*) (Fraenkel 1965, 1219). Kalbininkas K. Būga teigia, jog „Velykos „*пасха*“ = *великъ (день)*“ (Būga 1957–1959 II, 348). Toks pavadinimas buvo ir senojoje slavų kalboje *velikъ dьnъ*. Jis vertinys iš graikų kalbos *μεγάλη ἡμέρα* (*megálē hēméra*) (Sabaliauskas 1994, 372).

Pirmuosiuose mūsų raštuose daugiausia buvo vartojama vienaskaitinė forma *velyka*. Pavyzdžiui, Martynas Mažvydas rašė: *velykos avinas* „velykų avinas“. Tačiau vėliau vienaskaitinę formą lietuvių kalboje išstūmė daugiskaitinė forma, nes lietuviai mėgo daugiskaitinius švenčių pavadinimus, plg. Velykos, Sekminės, Kalėdos ir t. t.

Velykų reikšmę liudija ir latviai, nepriėmę skolinio ir vadinę šventę *Liieldiena* „didžioji diena“. Tik užmetus akį, atrodo, jog tai visai skirtingas pavadinimas nuo lietuvių *Velykų*. Iš tikrųjų taip nėra. Skirtumas tik toks, kad lietuvių kalboje šis šventės pavadinimas yra skolinys iš slavų, o latviai slavišką pavadinimą pažodžiui išsivertė: latvių *liels* „didelis“ ir *diena* „diena“. Pastebėtina, jog lietuvių kalboje, dzūkų dialekte *Velykų* šventei pavadinti taip pat vartojamas vertinys „*dzidi diena*“. Germanų kalbose, plg. anglų *Easter*, vokiečių *Ostern*, vartojamas Velykų pavadinimas yra kilęs iš pagoniškos pavasario šventės. Germanų **Austrō*, matyt, buvęs pavasario deivės vardas, kuris yra tos pačios kilmės kaip ir mūsų *aušrà*. Na, o rusų *nacxa* „Velykos“ kilo iš graikų *páscha*, kuris savo ruožtu yra hebrajų kilmės žodis (Sabaliauskas 1994, 372).

Žinant šios šventės apeigų, ypač burtų, ryši su mirusiųjų kultu, kartais bandoma Velykų pavadinimą sieti su žodžiu *vėlė*. Senesniuose rašytiniuose šaltiniuose minimos *Vėlių Velykos*. Pirmą kartą šis pavadinimas paminėtas

XVII a. *Lietuvių – vokiečių kalbų žodyne*, vėliau 1747 m. P. Ruigio ir 1800 m. K. G. Milkaus žodynuose. E. Miežinis 1894 m. lietuvių-latvių-lenkų-rusų kalbų žodyne pateikia ir *Vėlių Velykų* sinonimus: *vėlių pėtnyčia* ir *vėlių drelės*. *Vėlių Velykų* esmę XIX a. pabaigoje XX a. pradžioje bandė išsiaiškinti J. Basanavičius, kuriam K. Būga apie šią šventę rašė, kad: „Dusetų parapijoje senieji žmonės dar ligi šiolei tebemini *vėlių velykas*, kurios, kaip aiškino mano senelis, Albinas Būga, turįs metų 80 su viršumi, tęsiasi per tris dienas: didįjį ketvergą, pėtnyčią ir subatą. Ant užklausimo, kas yra *vėlių velykos*, mano senelis paaiškino, kad tai esančios „numirusiųjų velykos“. *Vėlių Velykas* aiškinti bandė ir etimologas A. Mažiulis, tačiau ir jam gyventojai tik nurodė anksčiau buvus *dūšių velykėles* ir *dūšių kūčias*, bet, kaip jas švęsdavo, nebežinojo (*Velykų rytą lelija pražydo* 2006, 147).

Vėlių Velykos sietinos su tikėjimu, žinomu visoje Lietuvoje (ir M. Lietuvoje), kad *vėlės* šios šventės dieną lanko gyvuosius, eina į bažnyčią. Tikėjimą apie *Vėlių Velykas* Mažajoje Lietuvoje užrašęs Jonas Basanavičius: „Pagal pasakojimus *žaliojo (didžiojo) ketvergo vakarą vėlės, arba mirusiųjų dvasės, į bažnyčią eina, todėl ta diena yra „vėlių Velykos“ vadinama*“ (Basanavičius 1998, 207). Mažajoje Lietuvoje *vėlių Velykų* dieną moterys persodindavo kambarines gėles: tikėta, kad tokią dieną jos persodintos gerai augs visus metus (MLE IV 2009, 685).

Kaip *Vėlių Velykų* vokiškas atitikmuo XVII a. *Lietuvių – vokiečių kalbų žodyne* pateikiama „*Gründonnerstag*“, t. y. „*žaliasis ketvirtadienis*“ – Didžiosios savaitės ketvirtadienis yra atgailaujančiųjų diena. *Vėlių Velykos, žaliasis ketvirtadienis* yra minimos ir P. Ruigio bei K. G. Milkaus žodynuose. 1611 m. *Kražių kolegijai skirtoje jėzuitų kronikos dalyje* yra ir konkretesnių duomenų: „kiti vyrai ir moterys nešdavo bedieviškas aukas mirusių senolių ir draugų vėlėms ir kiekvienais metais gana dažnai, ypač per didžiąsias *Velykų, Kalėdų* ir *Visų šventųjų iškilmes*, joms paruošdavo puotas. Dabar, atkalbėti nuo tos klaidos, tą paprotį jie nukreipia į kitokius dalykus: rūpinasi nešti aukų per mišias, duoda išmaldos vargšams...“. Vadinasi, XVI a. pradžioje mirusiųjų paminėjimai per didžiąsias bažnytines šventes: *Velykas, Visų šventųjų, Kalėdas* dar buvo lygiaverčiai.

2. XX a. II p. Velykų šventės Klaipėdos krašte ypatumai

Lietuvininkų papročiai maždaug nuo XVIII a. vidurio pastebimai pradėjo skirtis nuo papročių Didžiojoje Lietuvoje. Tai nulėmė keli faktoriai: mažlietuviai ilgus šimtmečius buvo Prūsijos kunigaikštystės, vėliau karalystės, galiausiai Vokietijos imperijos gyventojai. Jie anksčiau patyrė Vakarų Europos idėjų poveikį. Su lietuvininkais kartu gyveno vokiečiai. Svarbus veiksnys – tikėjimo išpažinimas – liuteronybė. Šie veiksniai paveikė žmonių mąstyseną, papročius. Žinoma, dėl to pakito ir *Velykų* šventės tradicijos.

Su šia švente susiję daugybė lietuvių liaudies apeiginių veiksmų: verbų rišimas, ugnies ir vandens šventinimas, aplinkos puošimas ir tvarkymas, kiaušinių dažymas ir marginimas, jų ridinėjimas, lalavimas, supimasis, įvairūs

spėjimai ir būrimai. Tai katalikų Velykų struktūrinės dalys, kurios yra būdingos visiems regionams.

Remiantis tradiciniais šaltiniais, Klaipėdos universiteto tautosakos ir etnografijos rankraštyno fonotekos tautosakine ir etnografinė medžiaga, Šilutės muziejaus fondų XX a. pab. ekspedicijų medžiaga ir straipsnio autorės Kristinos Blockytės Klaipėdos krašte (Rusnėje, Kintuose, Katyčiuose) surinkta ir užrašyta pateikėjų medžiaga, pateikiami komentarai apie tai, kas iš šitų visoje Lietuvoje užrašytų pagrindinių *Velykų* šventės veiksmų yra išlikę arba modifikuota Klaipėdos krašte:

1. Visi informantai mini Mažojoje Lietuvoje ilgai gyvavusį paprotį Velykų pirmąją dieną (kai kur antrąją) vieniems kitus plakti žalių beržų šakelėmis. Kiekvienas stengdavosi anksčiau atsikelti ir išplakti bemiegančius ar kaimynus. Tai vienas iš skirtumų nuo Didžiosios Lietuvos – čia buvo plakamasi verbomis (kadagių šakelėmis) Verbų sekmadienį. Ir dabar Klaipėdos krašte Velykų rytą stengiamasi užklupti – ypač jaunas mergaites – bemiegančias, plakti su beržo šakelėmis tariant žodžius: „*plaku Velykų rytą žalia beržų šakele, prašau 5 kiaušinių, gabalėlio lašinių ir patenkintas einu*”.

2. Velykoms įvairiomis spalvomis dažydavo kiaušinius (dažniausiai cheminiais dažais, ar svogūnų laiškais) ne taip išmargintus raštais kaip Didžiojoje Lietuvoje. Nudažytus slėpdavo sode ar netoli tvarto, prie šiaudų kūgio. Vaikams sakydavo, kad juos atnešas Velykų zuikis: „*mes gi tikėjom į zuikį, tai jau tėvai pasakys: „vaikai būkit geri, bo zuikis nepadės kiaušinių!*” Nu tikrai – nėra nė vieno kiaušinio! O netoli gyveno teta, gal už kokių trijų šimtų metrų buvo mažas miškelis ir už to miškelio teta gyveno, tai teta lieps ateit ir sako: „gal zuikis tam miške padėjo kiaušinius?” – tai einam ieškot! O tų lizdų kiek! Ir raudonų, ir baltų, ir violetinių, ir žalių, tai kas daugiau surinks... Aš atsimenu pilną žiūrstą man pridėjo kiaušinių, ten prie kiekvieno medžio buvo lizduks padarytas. Ir aš dabar savo anūkėms po savo egle prie namo padėdu dėžutę, liepiu pasidaryti lizdus ir rytmetį jos ten randa kiaušinių” (Blockytė 2008, 175).

3. Mažojoje Lietuvoje jau nuo XVI a. buvo paprotys velykaičius dovanoti vieni kitiems, linkėti sveikatos, laimės, džiaugsmo. Toks kiaušinis buvo saugomas, kad nesudužtų, ir laikomas per visus metus. Jį naudodavo sergantiems gydyti, gaisrui užgesinti ir t.t. (Lietuvių etninės kultūros bruožai 2001, 136). Ir šiomis dienomis Klaipėdos krašte lietuvaininkai vieni kitiems dovanoja margučius.

Pastebėtina, jog kai kuriose mažlietuvių šeimose pirmą Velykų dieną nebuvo galima valgyti margučių: „Velykaičių sekmadienį nevalgėdavo. Juos palikdavo antrai dienai. Tada į svečius atvažiuodavo giminių, užsukdavo kaimynų, ateidavo kaimo vaikų velykauti” (Paplauskienė 2006, 4). Ne vienas informantas pasakoja, kad Velykų dieną su namiškiais mušdavo kiaušinius ir žiūrėdavo, kieno kiaušinis bus stipresnis. Šis paprotys išlikęs iki šių dienų visoje Lietuvoje.

Karlas Kapeleris XIX a. rašė: „Vakare tai jaunieji susitarė į pulką ir ėjo į kitą kiemą, kaip senoviškas būdas buvo, laluot. Tai jie susėjo po langu to

gaspadoriaus ir maldavosi, ar pavelys lalaut. Kad gaspadorius sakė „je“, paskui šitie pradėjo dainuot tokią dainą:

Labas vakars, pon gaspador! – Ei lalo,

Labas vakars, pon gaspador!

Ar jau miegi saldų miegą? – Ei lalo.

Išsibudink, pasijudink! – Ei lalo.

Atsikėlė gaspadorius, – Ei lalo,

O ir langą atsidarė, – Ei lalo.

Lalauninkai meldžia poną, – Ei lalo,

Auksinėlių delmoną, – Ei lalo” (Lietuvininkai 1970, 370).

Deja, tai vienintelis tradiciniuose Mažosios Lietuvos šaltiniuose užfiksuotas lalavimo pavyzdys. Sprendžiant iš XX a. pab. ekspedicijų medžiagos Klaipėdos krašte šis paprotys yra visiškai išnykęs.

4. Mažajoje Lietuvoje daug tradicijų susiję su saulės tekėjimu. Klaipėdos krašte yra išlikę paprotys keltis anksti Velykų rytą ir eiti prie upės pažiūrėti, kaip saulė iš džiaugsmo šoka. Jono Adomaičio pasakojime (Stalupėnai), užrašytame dar K. Kapelerio 1876 m., pasakojama: „*Rytmetį pirmos dienos Velykų tai buvo tokia kalba, kad Jėzus prisikėlė, ir mūsų tėvai sakė, kad saulė šį rytą tekant šoka. Kits mislijo: „Tai tik durnystė”, o kits tai ir vierijo, ir labai anksti išėjo žiūrėt, ar jis tikrai matys saulę šokant.*”- „*O tu, durniau, kas tai saulei muzikę padarė, kad ji šokt tur? Tu šį rytą, tur būt, vieną gerai ėmei, tai tavo akims taip išsižiūrėjo, kaip kad margaliavo*” (Lietuvininkai 1970, 374). Taigi, sprendžiant iš XX a. pab. pateikėjų etnografinės medžiagos Klaipėdos krašte šis paprotys dar neseniai buvo gajus.

5. Be sūpuoklių velykinis džiaugsmas senajame Lietuvos kaime buvo neįsivaizduojamas. Daugelyje kaimų sūpuoklės būdavo įrengtos visą laiką, kitur jaunimo susibūrimo vietose jas įrengdavo prieš Velykas. Vyrai ir merginos rinkdavosi prie vieno sūpuoklių, pusbernai ir piemenys linksmindavosi prie kitų. Dažnai, kai pavasaris šaltas ir vėlyvas, sūpuokles kabindavo daržinėse. Susirinkdavo būriai jaunimo, vaikai tik antrą ar trečią dieną prieidavo suptis. Klaipėdos krašte šis paprotys jau yra gerokai sunykęs, tačiau užuominų dar galima rasti: „*Per Velykas sūpynis turėdavom daržinie. Didelė supynė buvo – tėvs padarys. Susieidavom penki šeši ant tų supynių. Tokią didelę lentą padėjęs turėja ant dviejų virvių pritvirtintą viršų prie balkių* (pateikėja Ema Tenikaitienė, g. 1912 m. Barziūnų kaime)”.

6. Su Velykomis Mažajoje Lietuvoje kaip ir Didžiojoje Lietuvoje buvo susiję daug įvairių tikėjimų. Pavyzdžiui, Tykų penktadienį nebuvo galima šukuotis. Velykų vandeniui buvo priskiriama gydomoji ir nuvalomoji galia. Dar XX a. pradžioje Tilžės apylinkėse buvo išlikęs prosenoviškas paprotys prieš Velykas, vidurnaktį, nueiti į šaltinį ir neklabant parsinešti namo vandens – vaisto nuo įvairiausių ligų (Dundulienė 2005, 118). Velykų rytą iš upės ar šaltinio semdavo vandenį. Besemiant reikėjo saugotis, kad kas nepamatytų. Nusiprausęs ar atsigėręs šio vandens, pakylama iš nuodėmių atnaujintam gyvenimui. Užfiksuota daugybė liaudiškųjų papročių ir tikėjimų, susijusių su velykinės ugnies galiomis ir jos panaudojimu. Deja, sprendžiant iš XX a. pab.

pateikėjų etnografinės medžiagos Klaipėdos krašte panašūs burtai, prietarai ir draudimai yra sunykę, kurių apstu Didžiosios Lietuvos papročių aprašymuose.

Taigi tam tikrų papročių reikšmės, savitumo nesuvokimas, nebranginimas arba paprasčiausias nežinojimas greitina vertingų ir gražių *Velykų* šventės papročių nykimą, kuris ryškus Klaipėdos krašto regionuose, tačiau kiekvienoje šeimoje yra specifinių papročių, kurie perduodami iš kartos į kartą.

Apibendrinant būtų galima pasakyti, jog kai kurie papročiai Klaipėdos krašte nunyko: išnyko lalavimas, supimasis, ugnies ir vandens šventinimas. Tačiau palyginus XX a. II p. pateikėjų duomenis su tradicinių šaltinių medžiaga galima teigti, jog kai kurie *Velykų* papročiai tebėra gajūs ir šiandien: plakimasis beržų šakelėmis, velykaičių dažymas ir jų slėpimas sode. Taip pat yra išlikusi ir priešvėlykinė ruoša (kiaulės pjovimas, namų blizginimas, pyragų kepimas).

Remiantis Mažosios Lietuvos teritorijoje užfiksuotais rašytiniais šaltiniais ir šiuolaikiniais etnografiniais pasakojimais, tampa akivaizdu, kad *Velykų* šventės papročiuose įvykę pakitimai, transformacijos ar sutrumpėjimai iš esmės nepakeitė apeigų struktūros ir giluminio suvokimo žmonių sąmonėje, tačiau informantų pateikiamos *Velykų* šventimo interpretacijos yra susijusios su socialine ir kultūrine aplinka, kurioje jie gyvena. Tad išlikusių aprašymų bei gyvų liudininkų duomenys apie lietuvininkų *Velykas* yra įdomūs, tyrinėtini kaip istorijos ir etnografijos paminklas, krašto žmonių dvasinių vertybių raidos liudijimas.

3. Tradiciniai *Velykų* valgiai

Šventės archaiškumas, prasmingumas lėmė, kad ir maistas, valgymo tradicija – prasminga apeiga. Kiekvienas patiekalas turėjo savo prasmę, manyta, nulemiančią žmogaus gerovę, o pati valgymo, stalo dekoravimo, elgesio prie stalo tradicija vainikuodavo ilgo laukimo finalą.

Ketvirtadienis prieš *Velykas*, be kitų pavadinimų, turėjo ir *žaliojo* vardą. Tai galėjo nulemti tikėjimas, kad *Velykų* stalas turi būti papuoštas per žiema išsilaikiusia žaluma, kas lemia gerą žiemkenčių augimą, greitesnį žolės sužaliavimą, vešlumą. Stalo puošyba žalumynais buvo ypač mėgiama Mažojoje Lietuvoje. Tradicija prie stalo melstis, giedoti giesmes nebuvo taip paplitusi, kaip per Kalėdas.

Pasak L. A. Jucevičiaus, *Velykų* valgius XIX a. pirmojoje pusėje Lietuvoje sudarydavo įvairūs kepiniai, mėsiški patiekalai, žvėriena ir margučiai, o virš visko statydavo keptą avinėlį su vėliavėle (Jucevičius 1959, 197).

Sprendžiant iš XX a. pab. ekspedicijų medžiagos, *Velykų* pagrindinis patiekalas Klaipėdos krašte buvo **kiaušinis**. Šis žodis yra indigenus. Lie. *kiaušinis* (tarmėse: *kiaušis*, *kiáušas*, *paūtas*) (la. *ola*, *pauts*, pr. *paute*) : lie. *káušas*, *kiáušas*, kuris turi giminingų žodžių kitose kalbose, plg. senovės indų *kóša*-: „mit den s.v. *káušas* aufgeführten Wörtern; vgl. aus außerbalt. Sprachgebiet ai. *kóša*- „Behälter, Gehäuse, Schale (der Nüsse)“, nach Būga Aist. st. 95 ff. verw. mit griech. *σαυχόν ἐνρόν*“ (Fraenkel 1965, 250). Kiaušinio ypatingą reikšmę liudija ir tai, jog kai kuriose šeimose pirmąją *Velykų* dieną jo

valgyti nebuvo galima: „*pirmą Velykų dieną pas mus neleisdavo nei kiaušinių valgyt, tik antrą Velykų dieną duodavo kiaušinius*” (Trautė Miklovaitė-Bakutienė, g. 1927 m. Aukštumaloje). Pastebėtina, jog Klaipėdos krašte kiaušinis buvo vadinamas ir **pautu** – plg. la. *pauts* „apvalios formos kiaušinis” (Karulis 1992, 28), pr. *paute* „kiaušinis” (Fraenkel 1965, 554), kuris sietinas su ide. šaknies **pū-* „išpūsti” žodžiais, plg. lie. *pūsti, pūslė, puta* (Būga 1957–1959 II, 445).

Taip pat Velykoms kepdavo **vištą**. Šio žodžio etimologija nėra aiški. Galima teigti, jog tai indigenus žodis, turintis atitikmenį latvių kalboje *vista* „višta” bei giminaičių kitose kalbose: lot. *avis*; skr. *vi-* „paukštis”. Kitose kalbose *vištai* pavadinti yra kitokios šaknies žodžiai, pavyzdžiui: pr. *gerto* „višta”, vok. *huhn, henne* „višta” ir pan. (Fraenkel 1965, 1266). Tai galėtų būti garsažodinės kilmės žodžiai, kurių reikšmė yra sukonkretinta. Kalbininkas J. Endzelynas sieja s.v. *vista* „naminė” su *viš-* „namas” – *višta* kaip kažkas atėjęs į namą: „s.v. *vista* etwa als ‚Hausgeflügel‘ oder ‚ins Haus Gekommenes‘ zu ai. *viš-* ‚Haus‘ (zu diesem s.s.v. *viešpats*)” (Endzelīns 1982, 190). Etimologas Petersonas ide. **wis-tā* sieja su lot. *avis* „paukštis”: „**wis-tā* zu lat. *avis* ‚Volgen‘, ai. *vī-*, *vē-*, av. *vīš* dass” (Fraenkel 1965, 1266). Jei lie. *višta* šaknis *viš-*, tai ide. turėjo būti *vik-*. Tačiau kalbininkas K. Būga mano, jog *vištos* negalima vesti iš ide. prolytės **wis-tā*, nes lietuvių kalboje s net ir po i niekuomet nepavirsta garsu š (Būga 1957–1959 II, 327).

„*Šaltnėsių būdava, nu specaliai podas didelis, garai, sietas, tie šaltnėsiai būdava kepama ant garų, o paskui specaliai padažą ant viršaus uždėdava saldy*” (Verneris Pėteraitis, g. 1928 m. Katyčiuose). **Šaltnėsiai** – indigenus žodis (dūrinys iš *šalta* ir *nosis*) – pyragėliai iš kvietinių miltų teslos, kepti specialiame puode su sieteliu ant garų. Pastebėtina, jog rytprūsių tarmėse yra lituanizmas **Schaltnôßen**.

Daugelis lietuvininkų Velykų šventės patiekalų pavadinimų yra germanizmai ir seni polonizmai, kaip kad, pavyzdžiui, **pečénka** „netikras zuikis” – šis su lašinukais iš maltos mėsos gaminys greičiausiai kilęs iš balr. *pečenka* „kepsnys” arba lenk. *pieczonka* (Fraenkel 1965, 561). „Velykom valgėm pyragus, mėsą kokią, vištą keptą ar kiaulieną, netikrą zuikį – pečenką, pas mus buvo madoj kepti, va tokios specialios keptuvės tokios špižinės, ten du tilpdavo – iš maltos mėsos tokį nerasi dabar niekur” (Trautė Miklovaitė-Bakutienė, g. 1927 m. Aukštumaloje). Taip pat buvo populiarūs **krufkiai** – pyragėliai kepti taukuose, įdaryti marmeladu, varške, kurių etimologija neaiškos kilmės: „*taukuose kepė, tai taip vadydavo krufkiai, nu tai būdava teslų, nu kaip daba padarydava tokį, į vidurį marmeliadą to arba daugiausiai būdavo varškės*” (Verneris Pėteraitis, g. 1928 m. Katyčiuose).

Ruliadai – patiekalas iš muštos mėsos, į jos vidų įvyniojami smulkiai pjaustyti lašinukai: „*iš mėsisko – tai ruliādas tokias vadinamas buva – gabalą miesos išplaka, į vidurį rūkytų lašinių įdeda, apkepa, su siūlais surišdava ja į kepdava*” (Verneris Pėteraitis, g. 1928 m. Katyčiuose). Šiam patiekalo pavadinimui labai artimos reikšmės yra vok. *rullen* „susukti, suvynioti” (Didysis vokiečių 2006, 189) arba *rolle* „rulonas” (Fraenkel 1965, 748). Tačiau

nėra aišku, ar tai tikrai germanizmas, kadangi šis vokiškas žodis yra perimtas iš prancūzų *roulade* „ratukas, ruletė“, *rouler* „sukti, ridenti“.

„*Rolmopsai*, *rolmopsai* buvo suvynioti, kartais, berods, pagaliuku perdurti tokie buvo su silke“ (Albertas Juška, g. 1931 m. Rimženčiuose). **Rolmopsas** – silkės suktinis su agurkais ir svogūnais. Tai germanizmas – vok. *rollmops* „marinuota silkė, kuriai išimtos atšakos, kad būtų galima įvynioti svogūnus ir agurkus“, kilęs Berlyne (Kluge 1989, 604).

Svarbūs buvo ir pyragai¹: „*pyragai buvo, margučiai buvo, apskritai buvo geri pietūs, buvo tikra kava, kuri buvo geriama nesaldinta, valgomas pyragas saldus*“ (Albertas Juška, g. 1931 m. Rimženčiuose). **Zankukas** – germanizmas (plg. vok. *Sahnekucher* „smėlio pyragas“), *aguonų* pyragas ir įvairūs piernykai. *rnykas* □ *Pie* yra slavizmas – iš lenk. *piernik* arba rus. *pernik* (Fraenkel 1965, 586). Pasak E. Frenkelio, forma *pierninkas* rodo panašumą su lietuviška priesaga *-(i)ninkas*: „*Piernykas* ‚Lebkuchen‘ Nasch-, Zuk- ‚kerwerk‘ aus poln. *piernik*, russ. *pernik*. Die Form *pierninkas* zeigt Angleichung an das lit. Suffix *-(i)ninkas*“ (Fraenkel 1965, 586).

Ant velykinio stalo dažniausiai garuodavo karšta kava, lietuvininkų vadinama **kofėja**: „*rytą duos kafėjos su pyragais*“ (Henrikas Laužius, g. 1912 m. Vėlaičiuose). **Kafėja** – germanizmas vok. *der Kaffee* „kava“. „*Jau per šventes kavos būdava, stipri, geroji kava tai jau prie pyragų – tas pupelės sumaldavom ir užplikydavom kavą ne taip kaip dabar, į puodą įsideda, pas mus į kanią įdėdava tos kavos, užplikydava, ten pastovėdava ir paskui per sietuką kiekvienam į puoduką*“ (Trautė Miklovaitė-Bakutienė g. 1927, Aukštumaloje).

Taip pat buvo išgeriama ir **anodijos** bei **brangvyno**: „*Velykų gėrimas buvo kava, anodijos buvo išgeriama – ji buvo pilama ant cukraus ir geriama taip sau linksmumui ir labai greitai tas linksmumas praeidavo, taip pat brangvyno*“ (Albertas Juška, g. 1931 m. Rimženčiuose). **Brangvynas** yra germanizmas. Latvių *degvīns* yra tikslus vertinys iš vokiečių *der Branntwein*. Gali būti, jog šis vokiškas *degtinės* pavadinimas Mažojoje Lietuvoje buvo sulietuvintas į *bragvyną*. Kalbininko E. Frenkelio nuomone, *brangvynas* „*Branntwein*“ yra iš vidurio žemaičių vokiečių *brantwīn* „brangus vynas“ (Fraenkel 1965, 54). Šiai nuomonei pritaria ir kalbininkas J. Kabelka ir laiko *brangvyno* pavadinimą germanizmu. Mažojoje Lietuvoje vartojamo *anonio*, *anodijos* pavadinimas yra neaiškos kilmės.

Taigi, Velykų stalas išsiskiria patiekalų įvairove bei apeigų turtingumu. Pirmiausia, tai nulėmė vienos svarbiausių žemdirbiškojo kalendoriaus švenčių statusas. Antra vertus – Velykų šventės vaidmuo krikščioniškojo kulto rėmuose. Galima pasakyti, kad kiekvienoje šeimoje buvo laikomasi savų tradicijų, priklausomai nuo vietos savitumų, nuo šeimos socialinio statuso ir pan. Nedidelės, neturtingos šeimos švėsdavo kukliai, atiduodamos duoklę tik

¹ Pasak etimologo E. Frenkelio, *pyragas* yra skolinys iš baltarusių *pirog*: „*pyragas* aus wruss. *pirog*. Lett. *pirāgs* ‚Speckkuchen‘, auch *pirags*, das letzte außerdem ‚Weizenoder Gerstenbrot‘, aus aruss. *pirogъ*, bzw. wruss. *pirog* (7, 595).

būtiniausiems, paveldėtiems iš protėvių švenčių apeigų momentams. Turtingesnės, gausesnės šeimos šventėms užsimodavo plačiai, siekdamos laikytis visų tradicijų, kartais net pasiskolindamos prašmatnesnių, įdomesnių apeigų elementų iš kitų regionų, kraštų. Vis tik nors ir negausiai išsaugoti, lietuvininkų velykiniai papročiai puikiai dera visoje bendrabaltiškoje aplinkoje ir senoviškumu nenusileidžia kitiems regionams.

Literatūra

Basanavičius 1998 – **Basanavičius, Jonas**. *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Blockytė 2008 – **Blockytė, Kristina**. *Klaipėdos krašto kalendorinių papročių specifika (pastarojo dešimtmečio ekspedicijų medžiagos apžvalga)* (bakalauro darbas). Klaipėda, 2008.

Būga 1957–1959 – **Būga, Kazimieras**. *Rinktiniai raštai* I, II T. Vilnius : Valst. politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957–1959.

Didysis vokiečių 2006 – *Didysis vokiečių – lietuvių kalbų žodynas* II L-Z. Sudarė: Križinauskas Juozas, Smagurauskas Stasys. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.

Dundulienė 2005 – **Dundulienė, Pranė**. *Lietuvių šventės: tradicijos, papročiai, apeigos*. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.

Endzelīns 1982 – **Endzelīns, Jānis**. *Darbu izlase* IV daļa. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1982.

Fraenkel 1965 – **Fraenkel, Ernst**. *Litauisches etymologisches wörterbuch*. Carlwinter Universitätsverlag Heidelberg, 1965.

Jucevičius 1959 – **Jucevičius, Liudvikas Adomas**. *Raštai*. Vilnius : Mokslo, 1959.

Karulis 1992 – **Karulis, Konstantīns**. *Latviešu etimologijas vārdnīca* / divos sējums II P-Ž. Rīga : Avots, 1992.

Kiseliūnaitė 1992 – **Kiseliūnaitė, Dalia**. Senujų baltiškųjų papročių pėdsakai lietuvininkų šventėse. *Mažosios Lietuvos etnografija* 1992 lapkričio 30d., 74.

Kluge 1989 – **Kluge, Friedrich**. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* / 22. Auflage unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1989.

Lietuvių etninės kultūros bruožai 2001 – *Lietuvių etninės kultūros bruožai*. Sudarė: Borusevičienė Nijolė. Šiauliai : UAB Raštekla, 2001.

Lietuvininkai 1970 – *Lietuvininkai. Apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devynioliktoje amžiuje*. Red. Milius Vacys. Vilnius : Vaga, 1970.

MLE 2009 – *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. T. IV. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.

Paplauskienė 2006 – **Paplauskienė, Skirmantė**. Lietuvininkų vaikus lankydavo Velykų kiškis. *Šilokarčemos laikraštis*, 2006 balandžio 13d., 4.

Sabaliauskas 1994 – **Sabaliauskas, Algirdas**. *Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilmę*. Vilnius : Lietuvių kalbos instituto leidykla, 1994.

Vaiškūnas 1995 – **Vaiškūnas, Jonas**. Kai nebuvo Velykų. *Šiaurės Atėnai*. 1995, Nr.15.

Velykų rytą lelija pražydo 2006 – *Velykų rytą lelija pražydo. Verbų sekmadienio, Velykų, Jurginių papročiai ir tautosaka*. Parengė: Nijolė Marcinkevičienė, Loreta Sungailienė, Audronė Vakariniene, Vilnius: Lietuvių liaudies kultūros centras, 2006.

Zinkevičius 1993 – **Zinkevičius, Zigmas**. Krikščioniškų švenčių pavadinimai, *Voruta*. 1993 Nr. 35, 8.

IN THE MEMORY OF *LIETUVNINKAI* (LITHUANIANS OF LITHUANIA MINOR)

Summary

Most philologists tend to think that the Lithuanian name of the Easter – **Velykos** - is of the Slavonic origin (cf. Pl. *Wielki* 'big'). According to etymologist Fraenkel, the name of the Easter came from the Byelorussian word *vjalik* (*dzenʹ*). As some of the Easter rituals, and especially magic, are closely related to the cult of the dead, attempts were made to relate the name of the Easter (*Velykos*) to the word *vėlė* ('soul'), although the impression of a badly assimilated loan word and its meaning witness against that kind of etymology. In the first Lithuanian written records, the Singular form **velyka** was mostly used, derived from the Byelorussian adjective *великий день*, with the meaning of 'the great day'. The same name existed also in the old Slavonic language as *velikъ dьnъ*, which was loan-translation from the Greek *megálē hēméra*. Later, in the Lithuanian language, the Singular form of the word was replaced by the Plural form, as Lithuanians preferred plural names of festivities, such as *Velykos* (*Easter*), *Sekminės* (*Pentecost*), *Kalėdos* (*Christmas*), etc.

The religious feast in question is characterized by a number of rituals in Lithuania: making palms (arrangements of dried flowers), consecrating water and fire, decorating and cleaning home, colouring and painting eggs, playing games with eggs, swinging, various magic and fortune telling. Those structural parts were typical of all regions of Lithuania. After the comparison of the traditions specific of that spring feast in Lithuania Major and in Lithuania Minor, it is possible to state that some traditions in Klaipėda region became extinct: thus, e.g., gabbling, swinging, and consecrating fire and water disappeared. But some of the traditions have survived, such as whipping with the birch twigs, painting eggs, and hiding them in the garden. Pre-Easter housework is also important (pig slaughtering, house cleaning, and baking pies).

The Easter meal is distinguished by the variety of its dishes and the diversity of rites. The first reason for it is the status of one of the major festivals in the agricultural calendar. The second reason is the role of Easter in the framework of the Christian cult. Each dish has its own meaning and is thought to account for man's welfare, and the tradition of eating, laying the table, and behaviour at the table is to honour the festival and to crown a long period of waiting. Judging by the materials collected in the late 20th C, the principal Easter dish was **egg**. Moreover, Easter table included chicken, *šaltosiai* (wheat patties), *pečenka* (minced meat pie), *krufkiai* (patties baked on larder and stuffed with jam or curds), *ruliadus* (meat rolls), *rolmopsus* (herring with pickles and onion), and inevitable cakes. The drinks included *kofėjė* (coffee), *anodijė* (mixture of spirit and ether), and *brangvynė* (*vodka*, cf. *German Brantwein*).

Thus, in accordance with the written records and contemporary ethnographical stories in Lithuania Minor, it is obvious that changes and transformations in the traditions of Easter festivity did not change the structure of the rituals and their deep understanding in people's consciousness, however, the interpretations provided by the respondents are closely related to their social and cultural environment. Therefore, the extant written records and oral testimony of living respondents about the Easter in Lithuania Minor are interesting and are worth researching as historical and ethnographical monuments and as testimony of the development of spiritual values of the inhabitants of the region.

Ieva Brenķe (LU Latviešu valodas institūts)

NOTEIKTĪBAS UN NENOTEIKTĪBAS KATEGORIJA: IZPAUSMES INTERNETA TEKSTU VALODĀ

Lasot dažādus interneta tekstus, rodas jautājums, kā šo plašsaziņas līdzekļu valodā tiek ievērotas mūsdienu literārās valodas gramatiskās normas. Tāpēc, pievēršot uzmanību rakstiem, kas ir publicēti galvenajos ziņu portālos – tvnet.lv, delfi.lv, inbox.lv –, tika meklēta atbilde uz jautājumu – vai interneta tekstu valodā tiek ievērotas gramatiskās normas noteikto/nenoteikto adjektīvu un divdabju lietojumā?

Pētot dažādus noteikto/nenoteikto adjektīvu un adjektīvisko divdabju lietojumus interneta tekstos, atklājas divas galvenās tendences:

- 1) atbilstība mūsdienu literārās valodas gramatikas normām;
- 2) svārstības noteikto un nenoteikto galotņu lietošanā.

Vispirms rakstā tiks aplūkoti tipiskākie piemēri, kuros ir redzama atbilstība mūsdienu literārās valodas gramatikas normām (MLLVG 1959, 435–456; Kalme, Smiltnece 2001, 136–143).

Nenoteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietojums interneta tekstos:

- 1) īpašības vārdus un divdabjus ar nenoteikto galotni lieto, ja ar tiem raksturo kādu svešu, tekstā pirmo reizi minētu lietu:

*Taču Neatkarīgā Rīta Avīze, kas skaitās nopietns izdevums, atvēlējusi savas slejas **spalgam** un **musinošam** rakstam.* (www.delfi.lv, 07. 10. 2009.);

*Šo oligarhiju veido savstarpēji **konkurējoši** grupējumi.* (www.delfi.lv, 08. 10. 2009.)

- 2) nenoteiktie īpašības vārdi un divdabji tiek izmantoti vispārīgu parādību apzīmēšanai:

*Globalizācijai savu mērķu sasniegšanai vajadzīga **paklausīga**, garīgi **tukša** un **akla** sabiedrība.* (www.delfi.lv, 18. 10. 2009.),

*Mēs bēdājamies par **tukšiem** laukiem, par **aizbraukušiem** tautiešiem.* (www.delfi.lv, 02. 10. 2009.);

- 3) īpašības vārdi un divdabji ar nenoteikto galotni tiek lietoti, ja to priekšā atrodas nenoteiktais vietniekvārds (*kaut*) *kāds*:

*[..] nav Sorosu saistījis ar kaut kādu **mistisku** sazvērestības teoriju.* (www.delfi.lv, 08. 10. 2009.),

[..] kuru pārvalda kāda **noteikta** partija. (www.tvnet.lv, 05. 10. 2009.);
4) īpašības vārdu un divdabju nenoteiktās galotnes tiek izmantotas, ja īpašības vārdi un divdabji ietilpst izteicēja sastāvā:

*Taču Klauss norādījis, ka bažas ir **nepamatotas**.* (www.tvnet.lv, 17. 10. 2009.),

*Valsts prezidenta piedalīšanās pasākumā bija **nepieciešama, lietderīga un rezultatīva**.* (www.inbox.lv, 18. 10. 2009.),

*Tas ir faktiem un to skaidrojumiem fantastiski **bagāts** un godīgi **uzrakstīts**.* (www.delfi.lv, 23. 10. 2009.);

5) nenoteikto galotni īpašības vārdiem un divdabjiem lieto, ja tos pastiprina partikula tik:

*Atnemot pilsoņiem tiesības piedalīties savas valsts pārvaldē tik svarīgu un **būtisku** jautājumu risināšanā kā Lisabonas līguma ratifikācija.* (www.delfi.lv, 02. 10. 2009.),

Ikvienam ir skaidrs, ka tik ievērojamās naudas summas izņemšana no ekonomikas ir līdzvērtīga pamatīgai dabas katastrofai. (www.tvnet.lv, 08. 10. 2009.),

*[..] šajos grūtajos laikos Valdis Zatlers atradis tik veiksmīgas un **efektīvas** ietaupīšanas metodes [..]* (www.inbox.lv, 18. 10. 2009.);

6) nenoteiktie īpašības vārdi ir sastopami frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumos:

*Zatlers uz ralliju spējis aizbraukt par **baltu** velti?* (www.inbox.lv, 18. 10. 2009.).

„Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” aplūkotie adjektīvu nenoteikto galotņu lietošanas nosacījumi (MLLVG 1959, 446–456), kā tas ir redzams interneta tekstu valodā, vienādi skar kā adjektīvus, tā arī divdabjus.

Noteikto īpašības vārdu un adjektīvisko divdabju lietojums interneta tekstos:

1) īpašības vārdus un divdabjus ar noteikto galotni parasti lieto, ja runā par noteiktu, zināmu priekšmetu vai dzīvu būtni:

*[..] ir saglabājušies unikāli Pirmā pasaules kara lauka fortifikācijas elementi, kas saistīti ar **leģendārajām** Ziemassvētku kaujām.* (www.delfi.lv, 04. 10. 2009.),

*Neatkarīgās Rīta Avīzes” noteicēja, **apdāvinātā** un neapšaubāmi **patriotiskā** žurnāliste E. Veidemane [..]* (www.delfi.lv, 07. 10. 2009.),

*Pēc diviem gadiem [Herta Millere] uzrakstīja vēl vienu stāstu krājumu par korupciju un represijām vāciski **runājošajā** Rumānijas ciematā.* (www.tvnet.lv, 08. 10. 2009.);

2) īpašības vārdi un divdabji ar noteikto galotni tiek lietoti, ja tos paskaidro lietvārda piederības ģenitīvs vai piederības vietniekvārdi, piemēram, *mūsu*:

*Alkatība ir globalizācijas **indīgais** auglis.* (www.delfi.lv, 18. 10. 2009.),

*Mūsu **sociālajās** iestādēs ir mūsdienīgs **aprikojums**.* (www.delfi.lv, 15. 10. 2009.);

3) noteiktos īpašības vārdus un divdabjus lieto aiz vietniekvārdiem *viss, šis, tas*, *savs*:

Dombrovskis apliecināja, ka šodien panāktas visas nepieciešamās vienošanās par papildus pasākumiem budžeta ieņēmumu palielināšanai. (www.tvnet.lv, 03. 10. 2009.),

*Šī **nevalstiskā** organizācija apņēma popularizēt Rīgu kā biznesa konferenču galamērķi. (www.delfi.lv, 23. 10. 2009.),*

Globalizācija strauji tuvojas savam galapunktam – nekurienei. Tās postošā darbība tagad ir skaidri saskatāma ik uz soļa. (www.delfi.lv, 18. 10. 2009.),

Vai kultūras cilvēkiem ir skaidrs savs personiskais un valsts reālais ceļš? (www.tvnet.lv, 05. 10. 2009.);

- 4) ar noteikto galotni lieto īpašības vārdus un divdabjus vispārākajā pakāpē, kā arī pārākajā pakāpē, ja tai ir vispārākās pakāpes nozīme:

*[..] vēsturisko ēku saimnieki būtu ieinteresēti savus īpašumus uzturēt **vislabākajā** kārtībā. (www.delfi.lv, 06. 10. 2009.),*

*Nauda bija atklātā konkursā jāpiešķir reklāmas kompānijai, kas piedāvātu **kvalitatīvāko, efektīvāko, radošāko** un **apjomīgāko** Rīgas reklamēšanas projektu. (www.delfi.lv, 23. 10. 2009.),*

*Mūsu kopējā pārlicība ir arī, ka **augstākā** vērtība ir ne zeme, ne valsts, bet cilvēks, dzīva personība. (www.delfi.lv, 23. 10. 2009.);*

- 5) vārdformas ar noteikto galotni tiek lietotas, ja tas ietilpst saliktu nosaukumu sastāvā. Aplūkotajos interneta tekstos konstatēti divi šādi piemēri:

*Krievijas kosmosa kravas kuģis ieradīs **Starptautiskajā kosmiskajā** stacijā. (www.tvnet.lv, 18. 10. 2009.),*

*Arodbiedrība: **Starptautiskais** Valūtas Fonds jaunā gaismā ieraudzīja situāciju izglītībā. (www.delfi.lv, 05. 10. 2009.);*

- 6) noteiktās galotnes vārdformas, it sevišķi īpašības vārdi, tiek lietoti terminos un frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumos:

*Lai gan teorētiski iespējama šādas valsts funkcionēšana arī bez **konstitucionālās** tiesas, tomēr parasti tā tiek veidota. (www.inbox.lv, 02. 10. 2009.),*

*Izdevuma **atbildīgais** redaktors ir [...] profesors Andrejs Zubovs. (www.delfi.lv, 23. 10. 2009.),*

*Rīgas Tehniskajā universitātē šodien pulcējās Latvijas augstākās izglītības un zinātnes **gaišākie** prāti. (www.tvnet.lv, 22. 10. 2009.);*

- 7) noteiktie īpašības vārdi, kā arī divdabji tiek lietoti vārdu savienojumos ar prievārdu no:

*Realizēt Rīgas attīstības plānu, kas ir atzīts par **vienu no labākajiem** Eiropā. (www.delfi.lv, 06. 10. 2009.),*

*[..] arī konkurētspējas paaugstināšanas pasākumos, kas ir **vieni no ātrākajiem** un **efektīvākajiem** NVA pasākumiem. (www.delfi.lv, 20. 10. 2009.);*

- 8) daži īpašības vārdi un adjektīviskie divdabji lietojami tikai ar noteikto galotni, piemēram, *kārtējais, pašreizējais, nākamais*:

*[..] jo **kārtējā** pārskata misija Latvijā ieradīsies novembra sākumā. (www.tvnet.lv, 03. 10. 2009.),*

*Valdis Zatlers pauž gandarījumu, ka, neraugoties uz **pašreizējiem** izaicinājumiem izglītības jomā, skolotāji godprātīgi veic savu darbu.* (www.tvnet.lv, 04. 10. 2009.),

*Tā bija vienīgā Tautas partijas iespēja iekļūt **nākamajā** Saeimā.* (www.delfi.lv, 13. 10. 2009.);

9) noteiktā galotne ir īpašības vārdu konteksta substantivējumiem:

*2008. gada septembris ar mēneša nokrišņu daudzumu 43% no normas ir ceturtais **sausākais**.* (www.delfi.lv, 18. 10. 2009.).

Aplūkojot noteiktās galotnes lietojuma piemērus interneta tekstu valodā, var redzēt, ka gramatiskās normas pārsvarā tiek ievērotas.

Noteikto/ nenoteikto galotņu lietojumā interneta tekstu valodā parādās arī dažas svārstības un nepilnības. Savulaik jau J. Endzelīna valodnieciskajos rakstos (Endzelīns 1951, 597) un „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (MLLVG 1959, 456) ir dotas norādes par to, ka dažos gadījumos paralēli iespējams lietot gan adjektīvus, gan divdabjus kā ar noteiktām, tā nenoteiktām galotnēm.

Rakstā tiks aplūkotas būtiskākās svārstības un nepilnības noteikto/ nenoteikto galotņu lietojumā.

1. Dažkārt interneta tekstu valodā netiek ievērotas paplašināto galotņu lietošanas normas, piemēram, daudzskaitļa datīvā un instrumentālī noteiktajiem īpašības vārdiem un adjektīviskajiem divdabjiem netiek lietotas paplašinātās galotnes. :

*LSDSP spītīgi turējās pie savām **puritāniskām ideoloģiskām** nostādnēm.* (www.delfi.lv, 15. 10. 2009.),

*Šodien LSDSP jāapvienojas ar tiem **politiskiem** spēkiem, kas turas pie tiem pašiem principiem.* (www.delfi.lv, 15. 10. 2009.),

*Partijas kreisais spārns nevēlējās veidot koalīcijas valdības ar tā **dēvētām pilsoniskām** partijām.* (www.delfi.lv, 15. 10. 2009.).

Šie piemēri pierāda, ka veidojas jaukta tipa deklinācija, t. i., nominatīvā, ģenitīvā un akuzatīvā tiek lietotas noteikto galotņu vārdformas, bet datīvā, daudzskaitļa instrumentālī un lokatīvā – nenoteikto galotņu vārdformas. Tā varētu būt gan raksta autora nevērība gramatisko normu ievērošanā, gan arī varbūt vēlēšanās izvairīties no pārāk garām formām. Savulaik to ir atzinis J. Endzelīns (Endzelīns 2001, 34, 60) norādot, ka īsākās formas (bez galotņu paplašinājuma) ir iespējams lietot, ja pats vārds ir garš (trīs zilbju un vairākzilbju).

J. Endzelīns ir arī norādījis, ka aiz piederības vietniekvārda savs var tikt lietots īpašības vārds vai divdabis ar nenoteikto galotni (Endzelīns 2001, 117). Šāda nenoteiktās galotnes lietojuma tendence ir arī vērojama dažos interneta tekstos, kā, piemēram, jau iepriekš minētajā teikumā: *[..] pie **savām puritāniskām ideoloģiskām** nostādnēm.* (www.delfi.lv, 15. 10. 2009.).

2. Atšķirībā no J. Endzelīna teiktā, pārsvarā autori savos tekstos tomēr izmanto paplašinātās galotnes gariem – trīs zilbju un vairākzilbju vārdiem:

Atbilstoši vispārpieņemtajai praksei visos konkursa nolikumos skaidri norāda, kas ir attiecīgā pakalpojuma pasūtītājs. (www.delfi.lv, 08. 10. 2009.),

Denacionalizētajos īres namos NĪN dzīvojamām platībām būs jāmaksā īpašniekam, nevis īrniekam. (www.tvnet.lv, 22. 10. 2009.).

Tas varētu arī būt 20. gs. 60. gadu valodnieku (Ceplīte 1967, 133–144; Ceplīte 1969, 128–153; Ceplīte 1970, 145–150; Ceplīte, Ceplītis 1991, 39–42; MLLVG 1959, 456) darba rezultāts. Par literārajām noteiktās normas gadījumu vairākumā ir nostiprinājušās, un tas konstatējams arī interneta tekstos. Pat gadījumos, kad paplašinātās galotnes rada garas un smagnējas vārdformas un to pārdaudzums nesekmē teksta daiļskanību un raitumu, piemēram:

Sola prezidenta atbalstu sorosiešu pārstāvētajam politekonomiskajam grupējumam. (www.delfi.lv, 07. 10. 2009.)

3. Interneta tekstu valodā ir vērojami arī pārspīlējumi noteikto galotņu lietošanā:

- Bieži noteiktās galotnes tiek lietotas vārdformās, kur tās nemaz nav nepieciešamas:

Vieglās automašīnas tiek plaši izmantotas privātajām vajadzībām. (www.delfi.lv, 03. 10. 2009.),

Krīze ekonomikā un cilvēciskajās attiecībās ir ļoti saistītas. (www.tvnet.lv, 04. 10. 2009.).

Šajos teikumos varētu lietot nepaplašinātās galotnes, kas nebūt nemazinātu teksta informatīvumu.

Noteikto galotņu lietošanas pārspīlējumi varētu norādīt uz valodas normu prasību respektēšanu, baidoties kļūdīties noteikto galotņu lietošanā.

- Gadās, ka pat viens un tas pats vārds vienā un tai pašā noteikto /nenoteikto galotņu lietošanas gadījumā gan dažādu autoru tekstos, gan arī viena autora tekstā tiek lietots gan ar paplašināto, gan nepaplašināto galotni, piemēram:

Nemot vērā Dombrovska izšķirošo lomu sarunās ar starptautiskiem aizdevējiem [..] (www.tvnet.lv, 28. 12. 2009.),

Premjeru aicina vilcināt sarunu procesu ar starptautiskajiem aizdevējiem. (www.tvnet.lv, 28. 12. 2009.),

Rimšēvičs: Latvijai nevajadzētu turpināt aizņemties no starptautiskajiem aizdevējiem. (www.delfi.lv, 15. 07. 2010.).

Tas liecina par svārstībām noteiktības/nenoteiktības kategorijas izpausmēs, kad ir iespējams lietot gan noteiktās, gan nenoteiktās vārdformas.

4. Pat viena un tā paša teikuma robežās ir redzamas nepilnības noteiktās un nenoteiktās vārdformas lietojumā, piemēram:

Vienlaicīgi vajadzēja neitralizēt neērtās neformālās sabiedriskās organizācijas, kas drūmajos un bezcerīgos gados bija savas tautas sirdsapziņa. (www.delfi.lv, 18. 10. 2009.).

No valodas normu pareizuma viedokļa teikumā vienlīdzīgi lietotiem īpašības vārdiem jābūt saskaņotam noteikto/ nenoteikto galotņu lietojumam.

Tātad šajā piemērā jau vairs nav runa par iespējamām svārstībām, bet gan par paviršību, nekonsekvenci un neizkoptu stilu.

Analizējot piemērus interneta ziņu portālos publicētos rakstos, jāsecina:

- gramatiskās normas noteikto/ nenoteikto galotņu lietojumā pārsvarā tiek ievērotas,
- svārstības noteiktības/ nenoteiktības kategorijā galvenokārt parādās daudzskaitļa datīvā un instrumentālī,
- rakstu autori nevairās no paplašināto galotņu lietošanas gariem – trīszilbju un vairākzilbju vārdiem, kaut arī tas dažreiz rada smagnēju teksta valodu,
- noteiktās paplašinātās galotnes bieži tiek lietotas vārdformās, kur tās nemaz nav nepieciešamas,
- noteikto/ nenoteikto galotņu lietojumā reizēm tekstos parādās valodas normu neievērošana, kas liecina par rakstu autoru paviršību.

Avoti

www.delfi.lv
www.inbox.lv
www.tvnet.lv

Literatūra

Endzelīns 1951 – **Endzelīns, J.** *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : LVI, 1951, 595.–599. lpp.

Endzelīns 2001 – *Profesora J. Endzelīna atbildes. Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļas sēžu protokoli 1933–1942*. ASV : Ramave, 2001.

Ceplīte 1969 – **Ceplīte, B.** Dažas atkāpes no normas noteiktās galotnes lietošanā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Rīga : Liesma, 1969, Nr. 5, 128.–153. lpp.

Ceplīte 1967 – **Ceplīte, B.** Par noteikto un nenoteikto adjektīvu lietojumu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Rīga : Liesma, 1967, Nr. 3, 133.–140. lpp.

Ceplīte 1970 – **Ceplīte, B.** Vēlreiz par noteiktajām un nenoteiktajām galotnēm. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Rīga : Liesma, 1970, Nr. 6, 145.–150. lpp.

Ceplīte, Ceplītis 1991 – **Ceplīte, B., Ceplītis, L.** *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga : Zvaigzne, 1991, 39.–42. lpp.

Kalme, Smiltnece 2001 – **Kalme, V., Smiltnece G.** *Latviešu literārās valodas vārdadarināšana un morfoloģija*. Liepāja : LiePA, 2001, 136.–143. lpp.

MLLVG 1959 – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I*. Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1959, 434.–453. lpp.

LANGUAGE OF THE INTERNET TEXTS

Summary

When reading different texts on the Internet, the question appears about how the grammatical standards of modern literary language are observed in the language used in mass media. Therefore by inspecting the articles which were published on the leading news portals such as tvnet.lv, delfi.lv, inbox.lv the author was looking for the answer of the following

question: Are the grammatical standards of using definite/ indefinite adjectives and participles observed in language of the Internet texts.

There are two main tendencies which can be observed while researching the usage of different definite/ indefinite adjectives and participles in texts on the Internet:

- 1) Correspondence to the grammatical standards of modern literary language;
- 2) Instability in using definite/ indefinite endings.

The main conclusions were being made while summarizing the analysed language materials of the Internet texts:

- the grammatical standards of using definite/ indefinite endings are mostly observed;
- the instability in the category of definiteness and indefiniteness can be mainly noticed in the usage of extended endings in the following cases: dative in singular, instrumental and locative in plural,
- the usage of the definite endings is more frequent than the indefinite, the authors do not evade from using long and extended endings, even though it sometimes originates “weighty” language of texts,
- the incompleteness of using definite/ indefinite endings appears when there is a possibility to use definite and indefinite forms of words in similar context.

Maija Brēde (Latvijas Universitāte)

VALODAS VARIĀCIJAS INTONĀCIJAS STILU IZPAUSMĒ

Valodas variatīvums izpaužas jebkurā lingvistiskā izteiksmē, ko nosaka tādi situatīvi mainīgi faktori kā reģionālie un sociālie. Dažkārt tas tiek attiecināts uz kādu ļoti konkrētu situatīvi nosacītu valodas formu, piemēram, zinātnisku, juridisku, formālu, neformālu u. c.

Viens no raksta atslēgvārdiem ir *stils*. Diezgan plašā stila interpretācija lingvistiskajos avotos parādās attiecībā uz dažādiem valodas līmeņiem un valodas vienībām. Stils attiecināms uz atšķirīgo izteiksmes veidu rakstībā un runā. To var aplūkot kā valodas lietojuma variācijas uz lielāku vai mazāku kontekstu fona. Stilu raksturo lingvistisko īpašību kopums, kas piemīt atsevišķiem žanriem, periodiem u. tml. Tātad konkrētu stilu, kas atšķiras no citiem, veido lingvistisko elementu izvēle, to sadalījums un saistība izveidotajā modelī. Tiek uzsvērts, ka stils ir lingvistisko līdzekļu *motivēta* izvēle (Verdonk 2002, 5). Stils piemīt arī relatīvi vienkāršai izteiksmei, kas ne ar ko īpašu neizceļas. Vienkāršs stils pats par sevi jau ir stils (Wales 2001, 371–372).

Plaši izplatītā valodas funkcionālo stilu sistēma, resp., atsevišķu stilu raksturojums, uzrāda zināmas „svārstības”, jo noteikt robežas starp stiliem palaikam ir gluži vai neiespējami. Atkarā no komunikācijas mērķa vienas un tās pašas izteiksmes formas īpatnības, ko veido noteiktu valodas līdzekļu mijiedarbība, sastopamas vairākos valodas stilos. Tas saistīts arī ar žanru robežu pārbīdi.

Latviešu valodā J. Rozenberga valodas funkcionālo stilu klasifikācija (zinātniskās un populārzinātniskās, lietišķo rakstu, publicistikas, sarunvalodas un daiļliteratūras valodas stils) un to formulējums atkarā no valodas sabiedriskajām funkcijām ieguvis lietpratīgas rokasgrāmatas statusu (Rozenbergs 1995, 82). Pastāv arī atšķirīgs valodas funkcionālo stilu iedalījums, pamatojoties gan uz cilvēku dzīves sfērām, gan konkrētām valodas funkcijām (Lokmane 2009, 6). Kā norāda I. Lokmane, būtu lietderīgi šķirt līdz šim sinonīmiski lietotos jēdzienus *funkcionālais stils* un *funkcionālais paveids*, jo stilu nosaka pēc valodas līdzekļu atlases, bet paveidu – pēc funkcionēšanas sfēras (Lokmane 2009, 8).

Paralēli terminam *stils* mūsdienu lingvistiskajā literatūrā tiek lietots arī termins *reģistrs*, apzīmējot valodas variantu, kas atkarīgs no tā izmantojuma dažādās sociālās situācijās (Crystal 1999, 286).

Noteiktā valodas attīstības posmā katrs stils ir relatīvi stabila sistēma. Tomēr laika gaitā tas var mainīties, tāpēc valodas stils vērtējams kā vēsturiska kategorija. Piemēram, angļu valodā no publicistiskā stila atdalījies laikrakstu stils, fundamentāli mainījies oratoriskais stils u. c. (Galperin 1971, 253–254).

Latviešu valodas stilu klasifikācijā ņemts vērā arī ekspresīvo izteiksmes līdzekļu lietojums (oficiālais, svinīgais, sirsnīgais, humoristiskais, ironiskais un satīriskais stils) (Rozenbergs 1995, 106).

Atzīmēts, ka valodas mutvārdu un rakstu forma veic vienas un tās pašas galvenās funkcijas, lai gan mutvārdu forma galvenokārt parādās sarunvalodā. Tajā spilgtāk izpaužas runātāja attieksme pret runas objektu, jo: „Dzīvā vārda priekšrocības ir saistītas ar vārda intonāciju kā semantisku elementu, ar melodiskumu, pauzēm, ko valodas rakstu formā fiksēt ir iespējams tikai ierobežotā veidā.” (Rozenbergs 1995, 123)

Stilistiskās variācijas pilnā mērā darbojas arī fonoloģiskajā līmenī. Skaņu stilistiskais potenciāls tiek izmantots gan rakstveidā, īpaši dažādos literatūras žanros, gan mutvārdu formā. Stilistiskās variācijas raksturīgas ne tikai segmentālajam, bet arī suprasegmentālajam līmenim, kam piederīga intonācija, uzsvars, ritms, runas temps, balss tembrs.

Aprakstot kādas valodas runas īpatnības, var pievērsties standartizrunai, reģionālajām un sociālajām izrunas variācijām, kā arī stila variācijām. Stila variācijas atbilstoši saziņas situācijai var izpausties tempa, skaļuma, izrunas rūpīguma, intonācijas zīmējuma ziņā. Izrunas stili, kas nav saistīti ar reģionālajām izrunas variācijām, ir fonostilistikas pētījuma objekts.

Intonācija, kas atzīta par valodas universāliju, katrā atsevišķā valodā funkcionē atšķirīgi. Vienas valodas runas īpatnības, ko izmanto, lai sasniegtu noteiktu semantisku efektu, nesakrīt ar īpatnībām citās valodās. Valodas prosodiskā organizācija grūti izskaidrojama. Dzimtās valodas runātāji intonāciju lieto neapzināti. „Runa nav nekas cits kā aptuvenu mājienu sērijas, kas klausītājam jāinterpretē, lai nonāktu pie nozīmes, ko vēlas izteikt runātājs” (Palmer 1936, 82).

Intonācijas dažādo funkciju vidū (gramatiskā, attieksmes, emfātiskā, u. c.), kas var savstarpēji pārklāties, sava vieta iedalīta stilistikajai funkcijai. Ir viedoklis, ka neatkarīgi no intonācijas funkciju skaita un to nosaukumiem, piemēram, ierobežojošās, integrējošās, semantiskās, stilistiskās u. c., tās iespējams izteikt ar vienu terminu – *komunikācijas funkcija* (Sokolova 1991, 124). L. Ceplītis izšķir intonācijas semantisko, sintaktisko un stilistisko funkciju, norādīdams, ka semantiskā funkcija uzskatāma par primāro, sintaktiskā un stilistiskā – par sekundārajām (Цеплитис 1974).

20. gs. otrajā pusē valodnieki sāka pievērsties intonācijas diskursīvajai funkcijai (Couper-Kuhlen 2003). Tā balstās uz runātāja un klausītāja sapratnes pakāpi – diskursa nozīmes atkarīgas no tā, ko kurš zina (Brazil 1997, 100). Intonāciju lietderīgi aplūkot kā runas diskursa struktūras būtisku komponentu.

Ir jānorāda, kāda veida informācija tiek sniegta un kā tā strukturēta, vienlaicīgi noturot klausītāju uzmanību un nodrošinot viņu dalību informācijas apmaiņā (Roach 2001, 35).

Diskursa intonācijas pētniecībā saskatāmi trīs galvenie virzieni. Intonācija tiek aplūkota kā *gramatikas* daļa, kur uzmanība tiek pievērsta intonācijas kontūru nozīmei diskursa interpretācijā. Intonācija tiek saistīta arī ar *informācijas plūsmu*, pievēršoties pārejas nepārtrauktībai starp vienu intonācijas vienību un nākamo, ko raksturo atšķirīgas terminālās melodijas kontūras. Trešais virziens intonāciju aplūko *kontekstualizācijas* sakarā. Diskursa dalībnieki piešķir kontekstam nozīmību ar tā sauktajām kontekstualizācijas norādēm. Tās var būt gan verbālas, gan neverbālas, ieskaitot, piemēram, paralingvistiskās un prosodiskās parādības, kas pavada lingvistiskās formas. Intonācija tiek uzskatīta par galveno kontekstualizācijas zīmi (Couper-Kuhlen 2003, 14–16).

Tiek uzskatīts, ka *intonācijas stili* ir visās valodās. Tie mainās atkarībā no dažādām situācijām; stila variācijas cieši saistītas ar variācijām, ko nosaka runātāja piederība pie kādas sociālās grupas un dzimuma (Cruttenden 1997, 128).

Fonostilistiskās variācijas nosaka tādi faktori kā izteikuma mērķis, runātāja attieksme, komunikācijas forma, formalitātes un spontānuma pakāpe (Sokolova 1991, 22). Jebkura valodas forma pasniedzama, to nolasot vai runājot spontāni, vai arī iepriekš sagatavotā veidā formālā vai neformālā manierē. Runātājs var uzrunāt publiku vai arī vērsties pie individuāla klausītāja. Mainīgais lielums, pēc kura izrunas stili atšķiras, ir galvenokārt skaņas, taču attiecīga stila veidošanā nozīmīga loma iedalīta arī intonācijas zīmējumam.

Angļu valodā pētīti un formulēti pieci intonācijas stili – informatīvais, akadēmiskais, publicistiskais, deklamācijas un sarunvalodas. *Intonācijas stils* definēts kā savstarpēji saistītu intonācijas līdzekļu sistēma, ko lieto noteiktā sociālā sfērā un kas kalpo kādam konkrētam komunikācijas mērķim. Īstenībā stilu skaits ir nenoteikts. Viens atsevišķs stils reti kad parādās tīrā formā, jo stilu robežas nav skaidri nosakāmas. Intonācijas stilu raksturojumā tiek ņemts vērā noteiktu faktoru kopums: runātāja balss tembrs, izteikumu robežas, ko iezīmē pauzes, stilu veidojošās prosodiskās īpašības – balss augstums un diapazons, runas temps, paužu veidi un semantisko centru akcentējums – toņu lietojums intonācijas grupās, pirmsnukleārās kontūras un atšķirība starp uzsvērtajiem un neuzsvērtajiem segmentiem (Sokolova 1991, 31, 161). Angļu lingvistiskajā literatūrā tiek runāts arī par konkrētu *saziņas veidu* (communicative events) izpēti, piemēram, stāsta lasījumu, radio reklāmu, laika ziņām.

Publiskās runas veidi un stili latviešu valodniecībā galvenokārt aplūkoti L. Ceplīša un N. Katlapes (Ceplītis, Katlape 1968), kā arī A. Apeles (Apele 1982) darbos. Mākslas, zinātnes, publicistikas un informācijas stila raksturojumā iekļautas to īpatnības, darbs pie teksta un pati uzstāšanās (Ceplītis, Katlape 1968, 179). Attiecīgās runas sagatavošanas posmā veicami pareizrunas vingrinājumi.

Šajā rakstā mazliet tuvāk pievērsīšos *informatīvajam stilam*. Tā galvenais mērķis ir sniegt informāciju bez runātāja personīgās ieinteresētības, tāpēc tas ir visneitrālākais. To arī vismazāk ietekmē ekstralingvistiskie faktori. Vistīrākā veidā informatīvais stils izpaužas iepriekš uzrakstītā informatīvā stāstījumā, kas tiek nolasīts. Šādus tekstus var pasniegt dažādās formās – kā monologus, dialogus vai polilogus. Informatīvais stils ietver arī tādas komunikācijas sfēras kā lietišķos un juridiskos sakarus, administratīvo dokumentu nolasīšanu u. tml. Visbiežāk to lieto izglītojošas informācijas sniegšanā, preses ziņojumos un radio un televīzijas pārraidēs. Pētījumos, kas pamatojas uz angļu valodu, novērots, ka uzrakstīta, izglītojoša rakstura teksta lasījumā rakstveida fragments ne vienmēr sakrīt ar fonofragmentu. Lasot kārtējās ziņas radio, diktora uzstāšanās parasti skan neitrāli. Taču jāatceras, ka ziņu pārraides ir ideoloģisks ierocis un tādējādi tām ir politiska un sociāla nokrāsa. Ziņu pārraides no stila viedokļa var būt eklektiskas. Radio diktors dažkārt mēdz paspilgtināt atsevišķas prosodiskās īpašības, lai klausītājiem lasīto būtu vieglāk uztvert. Mazliet atšķirīgs ir ziņu lasījums TV studijā – informācijai var pievienoties neliels emocionāls vērtējums, kas parasti izpaužas sejas mīmikā, žestos un balss tembrā. Arī formalitātes pakāpe var būt mainīga. Tomēr visiem šī stila diskursa veidiem ir vairākas kopīgas prosodiskās īpašības. Runātāja balss tembrā nav jūtamas izteiktas emocijas, taču tas ir noteikts un pārliecinošs. Tiek norādīts, ka angļu profesionālie ziņu lasītāji izstrādājuši īpašu, distancētu lasījuma veidu, kas apzīmēts kā „vēss” (cool). Robežas starp teksta daļām loģiskas, balss skaļums normāls vai arī nedaudz intensīvāks uz fonofragmentu robežām. Balss augstuma variācijās, nobeidzot kādu ziņu fragmentu, vērojams balss augstuma kritums, turpretī jaunas informācijas daļas sākumā balss augstums ievērojami kāpj. Runas temps vairumā gadījumu izlīdzināts, samērā lēns ar jūtamam palēninājumam komunikācijas svarīgākajos punktos. Pauzes vidējas vai diezgan garas, īpaši ziņu segmenta nobeiguma daļā. Rūpīgi pārdomāta ritmiskā struktūra – lasījums ritmiski noturīgs. Nukleāro toņu lietojumā angļu valodā vērojams krītošo toņu pārsvars semantisko centru izcēlumā un krītoši-kāpjošo vai kāpjošo toņu lietojums izteikuma sākuma toņu grupās. Pirmsnukleāro kontūru galvenokārt raksturo balss augstuma pakāpeniska pazemināšanās, ko var pārtraukt, to atkal paaugstinot, lai iegūtu izcēluma efektu. Sastopama arī pakāpeniski kāpjoša kontūra. Kontrasts starp uzsvērtiem un neuzsvērtiem segmentiem ir neliels.

Lai gūtu zināmu priekšstatu par informatīvo intonācijas stilu latviešu valodā, tika izmantots ziņu pārraides materiāls Latvijas televīzijā profesionālas TV žurnālistes-diktores un pieredzējuša TV žurnālista lasījumā. Šai analīzei izmantots pētījuma modelis, kas lietots angļu valodā. Pēc vairākkārtīgas noklausīšanās tika iegūta informācija par lasījuma intonācijas raksturu. Lasījuma auditīvo analīzi veica arī divi eksperti. Vērojumi analīzes rezultātā ir šādi.

Tā kā informatīvajam stilam ir savas noteiktas funkcijas, tad varētu sagaidīt, ka dažādās valodās vairākas prosodiskās īpašības būs kopējas. Salīdzinot angļu valodu ar latviešu valodu, maz atšķirīgs ir runātāju balss

tembrs, loģiskais runas plūsma, šajā gadījumā – lasījuma, sadalījums, akcentējot informācijas ziņā svarīgākās teksta vietas, kas parādās paužu izvietojumā. Arī iespaids par paužu relatīvo garumu, īpaši ziņu fragmenta beigās, ir līdzīgs.

Diktores lasījumu nenoliedzami raksturo neliela emocionāla nokrāsa, kas izpaužas atsevišķos roku žestos, uzsverot kādu izteikuma daļu, kā arī smaidis, īpaši pārraides beigās, atvadoties no skatītāju auditorijas. Iespējams, ka tas saistīts ar viņas ilgāku „atrašanos kadrā”. Žurnālists ekrānā redzams tikai sava stāstījuma nobeigumā.

Abu runātāju balss tembrs liecina par noteiktību un pārliecinātību. Taču pretstatā pieminētajam angļu vēsajam tembra efektam (tas tomēr nav raksturīgs visiem diktoriem) latviešu TV žurnālistu balss tembru varētu raksturot kā lietīšku un lietpratīgu. Jāpiebilst, ka šādi apzīmējumi neapšaubāmi ir impresionistiski, jo tembrs palaikam tiek uzskatīts par visai noslēpumainu parādību, ko grūti raksturot ar precīziem akustiskiem datiem.

Robežas starp informācijas daļām, kā jau minēts, ir loģiskas, vairumā gadījumu tās sakrīt ar teikumu gramatisko struktūru. Balss pietiekami skaļa; diktores lasījumā informatīvi svarīgākās daļas, šķiet, izskan nedaudz skaļāk salīdzinājumā ar pārējo tekstu.

Balss augstums neatstāj iespaidu par mākslīgu kāpinājumu, tāpēc diapazons liekas dabisks – sievietei nedaudz plašāks, vīrietim – šaurāks. Balss augstuma kāpums informācijas segmenta sākumā jūtams diktores lasījumā.

Runas temps katrā atsevišķā gadījumā pieļauj variācijas, jo informatīva teksta apjoms atvēlēto minūšu laikā var atšķirties. Šajā ziņu lasījumā to kopumā var raksturot kā mērenu. Sieviete informācijas svarīgākās daļas izrunā ar jūtamā palēninājumu, vīrietis mazliet kāpina runas tempu, lasot pagaras konstrukcijas, piemēram, teikuma priekšmetu, ko veido vairāku vārdu savienojums.

No tekstveides viedokļa analizētais materiāls atbilst monologam apgalvojuma formā. Tā komunikatīvā funkcija ir konstatēto faktu izklāsts, tālab kā nukleārie tiek lietoti krītošie toņi. Teikuma sākuma vai vidus toņa grupu noformējumā pamatā lietoti abi galvenie toņi – krītošais un kāpjošais. Lai gan kāpjošais tonis signalizē par izteikuma daļas nepabeigtību un tādēļ teikuma vidū varētu sagaidīt tā pārsvaru, kāda informācijas segmenta beigās, kā arī atsevišķu daļu izcēlumam tiek izvēlēts krītošais tonis. Diktores lasījumā abu toņu proporcijas ir ļoti līdzīgas. TV žurnālists savā lasījumā teikuma sākuma un vidus toņa grupās mazliet vairāk izmantojis kāpjošos nekā krītošos toņus. Ja lietots kāpjošais tonis, tas vairumā gadījumu ir ar zemu vai vidēju kāpumu. Reģistrēti arī daži augstie kāpumi, ko bieži var dzirdēt sarunvalodā. Šajā gadījumā tie fiksēti tikai sievietes izrunā. Piemēri:

Žurnāliste:

a) *'Liesmas 'izplatījušās 'ļoti , strauji | \$ taču par 'spīti , tam | 'astoņus 'cilvēkus 'tomēr 'izdevies \ izglābt. ||*

b) 'Kopumā ↗ ēkā 'izdegusi | 'divsimt 'kvadrātmētru 'liela, platība, | 'izpostītas, kāpnes | un 'ēkas 'otrais, stāvs. ||¹.

Žurnālists:

'Jaunie 'likuma, grozījumi | 'ievērojami \ vājinās 'narkomānijas, kontroli. ||

Krītošais tonis visbiežāk realizēts kā zems un augsts kritums, lai gan atzīmēts arī vidējs kritums. Jāpiebilst, ka ekspertu domas, nosakot zemu vai vidēju kritumu, vairākos gadījumos dalījās. Tas pats sakāms arī par ļoti īsas pauzes saklausīšanu.

Žurnāliste:

'Sākta, izmeklēšana, | un 'Rīgas 'pilsētas \ izpilddirektors, paziņojis, | 'ja 'tiks, pierādīts, | ka 'vainīgie \ tiešām \$ bijuši, narkomāni, | 'Rīgā tiks 'uzsākta 'vēl \ bargāka \$ narkotisko \$ vielu 'izplatīšanas | \ apkarošana. ||

Žurnālists:

'Likum'grozījumu 'pretinieki, uzskata, | ka 'kriminālsodu 'atcelt \ nedrīkst, | jo 'nav ko likt \ vietā. ||

Abu žurnālistu lasījumā reģistrēti arī daži vidēja augstuma statistiskie jeb līdzenie toni. Žurnālistes sacītajā tas redzams pirmajā toņa grupā, žurnālista teiktajā – otrajā toņa grupā:

Žurnāliste:

'Jaunie 'likuma 'grozījumi | 'to vairs, neparedz. ||

Žurnālists:

'Ministrijas, speciālisti | 'pārlicināti par 'to, | ka 'administratīvā 'atbildība 'narkotiku, lietotājam | 'ir, pietiekams \$ sods. ||

Gan sievietes, gan vīrieša lasījumā (otrajā toņa grupā) augsts krītošais tonis lietots kombinācijā ar zemu kāpjošo toni:

Žurnāliste:

... 'ja 'tiks, pierādīts, | ka 'vainīgie \ tiešām \$ bijuši, narkomāni, | 'Rīgā tiks ...

Žurnālists:

, Narkomāni 'apgalvo, | ka 'sēdināšana 'cietumā tikai par \ narkotiku, lietošanu | ne tikai, neierobežo, | bet pat \ veicina, narkomānijas, izplatību. ||

Vīrieša interpretācijā reģistrēta arī toņa grupa ar diviem augsta krituma toniem:

Žurnālists:

\$Narkotiku, lietošana \ nerada \$vērā \$ņemamu 'kaitējumu \ sabiedrībai | ..

Diktores izrunā teikuma sākuma toņa grupā vairumā gadījumu pirmais uzsvērtais vārds izrunāts ar salīdzinošu balss pacēlumu. Taču relatīvi zems balss

¹ , - zems krītošais tonis; \ - augsts krītošais tonis; , - zems kāpjošais tonis;

↗ - augsts kāpjošais tonis; \$ - zems balss līmenis; | - vidēja pauze || - gara pauze

augstums toņa grupas sākumā var izcelt kādu konkrētu vārdu tālāk sacītajā, šajā gadījumā – žurnālista vārdu un uzvārdu. Tātad tiek realizēta balss augstuma maiņa:

Žurnāliste:

\$ Plašāk \$ stāsta 'Kārlis' 'Goldbergs' -, Kristapsons. ||

Arī žurnālista zemais balss līmenis vairākos gadījumos sagatavo domas izcēlumu nākamajā toņa grupā.

Secinājumi

Nelielā ziņu lasījuma analīze ļauj sniegt šādu fonostilistisko raksturojumu (sk. tabulu):

- a) žurnālistu tembrs noteikts, vairumā gadījumu runas sadalījums atbilst gramatiskajām konstrukcijām;
- b) stilu veidojošās prosodiskās pazīmes – balss skaļums, temps, pauzes un ritmiskais zīmējums – būtiski neatšķiras sievietes un vīrieša izrunā, turpretī balss augstums, kas saistīts ar vīriešu un sieviešu balss īpatnībām, kā arī diapazons, ir atšķirīgi; tos raksturo arī mainīgums;
- c) semantisko centru izcēlums panākts ar nukleāro toņu lietojumu, īpaši augstu krītošo toni; kontrasts starp uzsvērtajiem un neuzsvērtajiem segmentiem skaidri jūtams. Pirmsnukleārajās kontūrās vērojamas lielas variācijas.

Ziņu lasījuma fonostilistiskais raksturojums latviešu valodā

<i>tembrs</i>	noteikts, lietišķs, lietpratīgs
<i>runas sadalījums</i>	loģisks, atbilstošs gramatiskajām konstrukcijām
<i>skaļums</i>	normāls, ar nelielām variācijām
<i>balss augstums un diapazons</i>	mainīgs, atšķirīgs vīrietim un sievietei, kāpums toņu grupas sākumā
<i>temps</i>	mērens, lēns ar palēninājumu komunikācijas centros
<i>pauzes</i>	vidējas, samērā garas
<i>ritms</i>	noteikts, noturīgs
<i>nukleārie toņi</i>	krītošie, kāpjošie
<i>pirmsnukleārās kontūras</i>	samērā lielas variācijas
<i>kontrasts starp uzsvērtiem un neuzsvērtiem segmentiem</i>	jūtams

Jāatzīst, ka auditīvā analīze nespēj sniegt precīzu informāciju par visām balss augstuma variācijām, īpaši toņa grupas pirmsnukleārajās daļās, taču tā dod ieskatu par balss augstuma kustības virzību un nukleāro toņu lietojumu.

Literatūra

Apele 1982 – Apele, A. *Runas māksla*. Rīga : Zinātne, 1982.

Brazil 1997 – Brazil, D. *The Communicative Value of Intonation in English*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997.

- Ceplītis, Katlape 1968** – **Ceplītis L., Katlape N.** *Izteiksmīgas runas pamati*. Rīga : Zinātne, 1968.
- Couper-Kuhlen 2003** – **Couper-Kuhlen, E.** Intonation and Discourse: Current Views from Within. // Eds. Schiffrin, D., Tannen, D. & Hamilton, H. E. *The Handbook of Discourse Analysis* Blackwell Publishing, 2003, 13-14.
- Cruttenden 1997** – **Cruttenden, A.** *Intonation*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997.
- Crystal 1999** – **Crystal, D.** *The Penguin Dictionary of Language*. London : Penguin Books, 1999.
- Galperin 1971** – **Galperin, I.R.** *Stylistics*. Moscow : Higher School Publishing House, 1971.
- Lokmane 2009** – **Lokmane, I.** Publicistikas valodas vieta funkcionālo paveidu un stilu sistēmā. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda* Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 5.-13. lpp.
- O'Connor, Arnold 1961** – **O'Connor, J. D. and Arnold, G. F.** *Intonation of Colloquial English*. London : Longman, 1961.
- Palmer 1936** – **Palmer, I. R.** *Introduction to Modern Linguistics*. MacMillan, 1936.
- Roach 2001** – **Roach, P.** *Phonetics*. Oxford : Oxford University Press, 2001.
- Rozenbergs 1995** – **Rozenbergs, J.** *Latviešu valodas stilistika*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1995.
- Sokolova 1991** – **Sokolova, M. A. et al.** *English Phonetics. A Theoretical Course*. Moscow : Visshaya shkola, 1991.
- Verdonk 2002** – **Verdonk, P.** *Stylistics*. Oxford : Oxford University Press, 2002.
- Wales 2001** – **Wales, K.** *A Dictionary of Stylistics*. London : Longman, 2001.
- Wells 2007** – **Wells, J. C.** *English Intonation*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007.
- Цеплитис 1974** – **Цеплитис Л. К.** *Анализ речевой интонации*. Рига, 1974.

LANGUAGE VARIATION AS MANIFEST IN INTONATION STYLES

Summary

Language variation can be observed on all linguistic levels and it applies to all language units. Stylistic variation affects not only the segmental but also the suprasegmental level of speech including intonation, stress, rhythm, tempo and voice timbre. Phonostylistic variations are determined by factors like the purpose and the form of communication, the speaker's attitude, the degree of formality and spontaneity. Different speech situations require appropriate intonation styles, i.e. systems of interconnected intonational means used in a definite social sphere to achieve some particular aim of communication.

The article looks into some features of informational style in Latvian. The main purpose of informational style is to present information in a neutral manner. One of its forms is news reading. For the present analysis fragments of a news programme from the Latvian TV were chosen as presented by two experienced TV journalists (a man and a woman). Auditive analysis of the material provides information on voice timbre, logical division of speech, style-marking prosodic features and the prominence of semantic centres. The presenters' voice timbre is definite, proficient, delimitation of the entire piece of information - logical; in most cases it corresponds to the grammatical structures of the text. Slight variations of loudness can be observed: in terms of contents, more significant stretches of speech are pronounced a little louder. The range of the voice is natural for Latvian speakers, i.e. it is not very wide. Voice pitch at the beginning of a new piece of information appears higher in contrast to the preceding one. Tempo variations refer to slowing down on

prominent parts of the text. The prevailing nuclear tones are the falling and the rising tones. The pre-nuclear patterns demonstrate quite a great variety.

Admitting that auditive analysis cannot provide precise information on all pitch variations within tone units, one should acknowledge that it gives an insight into the pitch movement and the use of nuclear tones.

Brigita Bušmane (LU Latviešu valodas institūts)

CEĻĀ UZ VIENAS IZLOKSNES LEKSIKAS TEMATISKU APKOPOJUMU

(K. Draviņa manuskripts „Wortschatz der Mundart von Stenden”)

Lai sekmētu dialektālos pētījumus, latviešu valodniecībā joprojām aktuāla ir izlokšņu materiālu apzināšana, sistematizēšana un nodošana plašākam interesentu lokam. Pēdējā desmitgadē izlokšņu materiālu krājumus ir papildinājis Kārļa Draviņa (1901–1991) manuskripts „Wortschatz der Mundart von Stenden”, ko pēc autora aiziešanas mūžībā LU Latviešu valodas institūtam nodeva viņa dēls Dainis Draviņš.

Kurzemes nedziļās lībiskās – Stendes – izlokšnes leksikai veltītais manuskripts pamatos pabeigts 20. gadsimta 60. gados (tas datēts ar 1964. gadu) pēc plašā izlokšnes apraksta publicēšanas četrās grāmatās vācu valodā Zviedrijā (Lundā) 20. gadsimta 50.–60. gados (Draviņš, Rūķe). Darba ievadā autors ir norādījis, ka „par vairāk vai mazāk noapaļotu manuskriptu tas veidojies jau šā gadsimta [t. i., 20. gadsimta – B. B.] 40. gados, kad autors kā bēglis no Latvijas nokļuva Zviedrijā un tolaik (sadarbībā ar Veltu Rūķi) pakāpeniski tika radīts Stendes izlokšnes gramatiskais apraksts”. Daudzie precizējumi un papildinājumi mašīnrakstā liecina, ka darbs pie tā turpināts arī vēlāk.

Manuskriptā iesaistīta jau K. Draviņa studiju gados vai pat agrāk izloksnē pierakstītā leksika. Tā kā vecākie izlokšnes teicēji dzimuši 19. gadsimta 30. gadu beigās, 40. gadu vidū, tā pamatos atspoguļo Stendes vārdu krājumu, sākot ar šo laiku līdz 20. gadsimta vidum, kad K. Draviņš devās bēgļu gaitās. Tātad apkopotais materiāls aptver aptuveni gadsimta laikā izloksnē sastopamo leksiku.

Stendes izlokšnes leksika manuskriptā apkopota tematiski 21 plašākā daļā, kam atkarā no satura pakārtotas dažas vai biežāk pāri par desmit, vai pat vairāki desmiti apakšnodaļu.

Daudzpusīgais materiāls (kā autors ievadā norādījis, lielākoties ikdienas leksika) ir sakārtots tematiskās grupās, sākot ar kosmosa objektiem (sauli,

mēnesi, zvaigznēm), dabas parādībām, zemi, nedzīvo dabu. Augu un dzīvnieku valsts nomenklatūrai seko daļas par cilvēka dzīvi un darbību, galvenokārt ar zemnieku dzīvi un saimniecību, dažādiem lauka darbiem un amatniecību saistītā leksika, tostarp ēdienu un apģērba nosaukumi. Vairākas plašas daļas ir veltītas cilvēkam kā indivīdam, ar viņa sabiedrisko dzīvi saistītajai leksikai. Pēdējās daļās ietvertais vārdu krājums attiecas uz higiēnu, veselības aizsardzību un nāvi.

Visās tematiskajās grupās iekļauts detalizēts materiāls, par ko liecina jau nodaļu virsraksti. Ilustrācijai, piem., daļas „Das Handwerk” (Amats, arods) nodaļas, kas sniedz visai plašu ieskatu dažādos arodos (no kuriem daži mūsdienās vairs nav pazīstami) un to leksikā: Der Handwerker (Amatnieks), Die Arbeiter (Darbu darītāji), Die Werkstatt, Werkzeuge (Darbnīca. Darbarīki), Der Tischler (Galdnieks), Der Radmacher (Ratnieks), Der Zimmermann (Namdaris), Der Maurer (Mūrnieks), Der Dachdecker (Jumīķis), Der Ziegelmeister (Ķieģeļu gatavotājs), Der Maler und der Glaser (Krāsotājs un stiklinieks), Der Schmied (Kalējs), Der Kupferschmied (Varkalis), Der Schuster (Kurpnieks), Der Sattler (Seglinieks), Der Schneider (Drēbnieks), Der Friseur (Frizieris), Der Uhrmacher (Pulksteņtaisītājs), Der Schornsteinfeger (Skursteņslauķis), Der Schinder (Ateju tīrītājs), Der Teerbrenner (Darvdeģis). Jāatzīst, ka leksikas materiāla sakārtošana tematiskās grupās, ņemot vērā tā plašumu un tematisko daudzveidību, ir ļoti sarežģīts uzdevums. Pie tematiskā kārtojuma pilnveidošanas autors strādājis arī pēc mašīnraksta tapšanas, manuskriptu papildinot ar nelielām, pakārtotām nodaļām.

Pielikumā ietverti īpašvārdi (vīriešu un sieviešu vārdi, govju, zirgu, suņu vārdi u. c.), kā arī iesaukas un palamas, kas sniedz vispusīgu pārskatu par šīm leksikas grupām. Pielikumā autors ir devis arī izloksnē sastopamos konstantos salīdzinājumus.

Salīdzinājumi, protams, ir būtiska un ļoti interesanta Stendes izloksnes leksikas daļa, kuros tāpat kā apkopotajā vārdu krājumā kopumā atklājas izloksnei raksturīgās iezīmes dažādos valodas līmeņos – fonētikā, gramatikā, leksikā, semantikā. Ne tikai valodniekiem, bet arī etniskās vēstures pētniekiem nozīmīgs izpētes avots var būt salīdzinājumos ietvertie izloksnes vārdi, kuri jau 20. gadsimta vidū vairs nebija izloksnes aktīvajā vārdu krājumā, kuru nozīme vairs nebija zināma un kas parasti tika lietoti tikai salīdzinājumā, piem., *bēmeris* (*tru* š *ka bēmērs* – die Bedeutung des Wortes *bēmērs* ist nicht mehr bekannt; sal. *bēmereft* ‘mit stumpfen Messer oder desgleichen schneiden’), *ko mīņš* (veraltet, gehört nur in der Phrase: *abgêrbiêš ta ka ko mīš* – von einem, der sich ungewöhnlich, komisch angezogen hat), *luôģis* (*m ųls ka luôģis* – die Bedeutung des Wortes ist unbekannt; es ist nur in dieser Vergleichung zu hören, die einen besudelten Menschen bzw. solches Antlitz bezeichnet; EH I 766 no Stendes: *nuotaisījies kâ luôģis* – vom einem schmutzigen Lebewesen ar norādi, ka vārda nozīme nav zināma). (Plašāk par salīdzinājumiem Stendes izloksnē sk. Bušmane.)

Kā manuskripta ievadā norādījis K. Draviņš, piem., rakstot nodaļas par dzīvnieku, it īpaši par augu nosaukumiem, ir izmantotas vairākas rokasgrāmatas (ar krāsainiem attēliem) vācu un zviedru valodā, lai cita starpā dzīvnieku resp. augu vācu nosaukumiem līdzās pievienotu arī atbilstošos latīniskos apzīmējumus. Tomēr, tā kā nav dots latviešu kopvalodā izplatītais nosaukums un arī manuskriptā ietvertais vāciskais nosaukums dažkārt nav sastopams vācu-latviešu mūsdienu vārdnīcās, lasītājam, lai identificētu augu resp. dzīvnieku, būs jāizmanto speciālā literatūra ar latīniskajiem terminiem, kas var arī atšķirties no manuskriptā dotajiem latīniskajiem nosaukumiem.

Manuskripta ievadā K. Draviņš saturiskā aspektā ir apcerējis jautājumu par vairāku konkrētu atvasinājumu (ar *-nieks*, *-niece*; *-tājs*, *-tāja*; *-elis*, *-ele*; *-šana* u. c.) iesaistīšanu un veidu, kā to īstenot. Norādot, ka teorētiski izloksnē ir iespējams līdzās vīriešu dzimtes personu apzīmējumiem ar *-nieks* (izloksnē *-niēks*), *-tājs* (izl. *-taīš*) lietot arī sieviešu dzimtes formas ar *-niece* (izl. *-niēc*), *-tāja* (izl. *-ta: ʃ*), autors piemetina, ka ne vienmēr tās ir dzirdētas, piem., līdzās vārdkopai *Diēvām neticeftaīš* ‘tas, kas netic Dievam’ sieviešu dzimtes forma ir iespējama, tomēr nekad nav dzirdēta. Šādos gadījumos autors bija iecerējis alfabētiskajā vārdu rādītājā pie konkrētā lietvārda pievienot pieņemtu zīmi, kas uz to norāda.

Līdzīgā veidā K. Draviņš bija paredzējis risināt arī deminutīvu iesaistījumu darbā, jo, lai gan teorētiski ir iespējams darināt deminutīvus no visiem lietvārdiem, praktiski izloksnē tā nenotiek. Tāpēc gadījumos, kad autoram šķita, ka viņš nav dzirdējis kāda lietvārda pamazināmo formu, un viņam bija šaubas par to, vai šādu formu izloksnē vispār kādreiz lieto, attiecīgajam lietvārdam alfabētiskajā rādītājā bija paredzēts pievienot norādi Dim.?.

Atzīstot, ka pamazināmajām formām ar *-elis* (izl. *-e:ls*), *-ele* (izl. *-e:l*) Stendes izloksnē gandrīz vienmēr ir vairāk vai mazāk izteikta pejoratīva nozīmes nokrāsa, un pieņemot, ka to skaits izloksnē ir ļoti ierobežots, autors bija iecerējis tās dot līdzās pamatformai alfabētiskajā vārdu rādītājā, pievienojot norādi pejor.

Darbā ir iekļauti izloksnē dzirdētie darītājevārdi – lietvārdi ar refleksīvo galotni (piem., *kavejiēs* ‘kausalis’, *parakstefajiēs* ‘tas, kas ir (ko) parakstījis’). Norādot, ka ir iespējams liels skaits dažādu substantīvisku atvasinājumu ar izskaņām *-šana* (izl. *-še f:n* vai *-šè fñ*), *-ums* (izl. *-u /s*), *-iens* (izl. *-e f/ps*), autors manuskriptā ietvēris tikai tos atvasinājumus, kas viņam bija zināmi no izloksnes, piem., minēti atvasinājumi *iēše f:n* ‘iešana’, *plāvu /s* ‘noplautais (kā plaušanas rezultāts)’, *blāve f/ps* ‘blāviens’, taču nav doti iespējamie, bet nefiksētie atvasinājumi **palaīdnigu /s* (no *palaīdnīgs*), **pi ūkerigu /s* (no *pi ūkerīgs* ‘sarežģīts (par darbu)’). Tātad teorētiski iespējamus, bet reāli nedzirdētus atvasinājumus K. Draviņš manuskriptā nav devis.

Manuskripta daļās resp. nodaļās ietverti ar konkrēto tematu saistīti vārdi un vārdkopas, kam seko atbilstošais vārds vai vārdkopa vācu valodā, piem., *pakāūs*: – der Hinterkopf; *sīks, kliēns 'meîtefnīš* – ein kleines, schwächliches Mädchen. Bet biežāk konkrētais vārds ir iekļauts teikumā, kam seko tulkojums vācu valodā un vajadzības gadījumā iekavās plašāks skaidrojums, kurā sniegtas papildus ziņas par lietojumu, nereti arī dažāda lasītājam noderīga nevalodnieciska informācija, piem., *izlijuš mākuô:ñ vèl 'staīga, bet ne ·kâc (-ds) liēc (-ts) vaīš 'nebûs* – (solche schon) ausgeregnete Wolken gehen (= ziehen sich über den Himmel), aber es wird kein (mehr bedeutender) Regen sein (= kommen). Diemžēl visai bieži dots tikai izlokšnes piemērs bez tulkojuma (paskaidrojuma) vācu valodā. Tas ir būtisks trūkums, kas skaidrojams ar to, ka, pirmkārt, kā norādīts ievadā, „autora nolūks nebija veidot dažādiem objektiem, parādībām vai attieksmēm (Beziehungen) kādus aprakstus saviem vārdiem, jo tie varētu radīt etnologu, nevis valodas pētnieku interesi”, un, otrkārt, bieži šie piemēri ietverti papildinājumos, kur parasti tulkojumi nav doti.

Tā kā darba mērķis ir apkopot relatīvi pilnīgu izlokšnes vārdu krājumu, visai bieži manuskriptā līdzās aiz paralēlzīmes (//) ir doti sinonīmi, sinonīmiskas konstrukcijas, piem., *vê:žs kâpinat // vêžat* – krebzen; *pliks kažuôks // bal□c (-ts) kažuôks* – ein kahler Pelz (ohne Zeugbezug); *griēst cĀ // pagriēst cĀ* – den Weg kehren; *vo te nevâr išûste/ft // išût // pašût // istaīse/ft // pataīse/ft puīšeļâm biks#?* – kann man nicht hier (aus diesem alten Kleiderstück) eine Hose für den Knaben ausnähen? K. Draviņš pa lielākajai daļai ir centies vācu tulkojumā atspoguļot izlokšnei specifisko (piem., nereti aiz norādes *eig.* (eigentlich) kalkojot konkrēto izlokšnes vārdu, vārdu savienojumu vācu valodā), tomēr ne vienmēr tas darīts, piem., minētajā vācu tekstā nav vārda *balts*, nav tulkoti darbības vārdi *istaīse/ft, pataīse/ft*. Semantiskā skatījumā nav korekti kā absolūtus sinonīmus (ar paralēlzīmi) saistīt, piem., konstrukcijas, kurās līdzās ir verba bezpriedēkļa forma un priedēkļverbs. Tādu gadījumu darbā ir diezgan daudz, taču paralēlzīme tajos ir saglabāta. Apzinoties, ka precizējumu veikšana prasa vispusīgas zināšanas izlokšnes vārdu krājuma semantikā, tātad ir respektēts un saglabāts autora pieraksts. Taču reizē jāatzīst, ka autors daudzviet izlokšnes materiālā visai drošu sinonīmu saistījumu ar paralēlzīmi tomēr nav uzrādījis.

Ar sinonīmu atspoguļojumu cieši saistītas manuskriptā ietvertās norādes par vārdu, vārdkopu lietojuma ierobežojumu. Visbiežāk manuskriptā sastopamas norādes, kas raksturo vārdu krājuma vēsturisko mainīgumu. Tas ir likumsakarīgi, jo apkopotā leksika pamatos attiecas uz 19. gadsimta otro pusi un 20. gadsimta pirmo pusi, tātad uz vēsturiski ļoti dinamisku posmu, kas neapšaubāmi ir nosacījis leksikas attīstību. Izplatītas ir norādes *in der neueren* (vai *neuesten*) *Zeit, neuzeitlich*, piem., *do✕□ (ā-St.) // in der neueren Zeit me/ñc (ā-St.)*. Nereti šīs norādes ir precizētas, papildinātas, dažkārt minēti aptuveni gadi (kā piezīmējis K. Draviņš, šīs norādes pievienotas vārdiem un izteicieniem, kuri, pēc autora subjektīva ieskata, izloksnē šķiet ienākuši relatīvi

vēlu, t. i., laikā no 1910. gada līdz 1940. gadam), kā arī dota norāde uz vārda lietojumu konkrētas paaudzes pārstāvju valodā, piem., *sniē:g kūrp* // in der neuesten Zeit, ung. nach 1930) *slē:p* (ē-St.).. – der Schneeschuh; *uzval□ks* (neuzeitlich, mehr nach ung. 1930–1935) // veraltet, doch nicht selten *añcuks* – der Anzug (eines Herren); *bron↓ks* (nur in der Sprache der mittleren und jüngeren Generation) – die Bronze; *ci↗ks* (mehr nach 1900–1910 bekannt) – das Zink; *to↗ps* // scheint früher unbekannt gewesen *zēmma k* // *zēmsma k* – der Torf.

Vārda lietojuma vēsturisko mainīgumu atklāj arī bieži sastopamā norāde veraltet, piem., *puōrītērs* (i↗-St., veraltet, sehr selten) – der Vorreiter, *pazāns* // manche, sehr selten, veraltet *kazāns* // neuzeitlich *fazāns* – der Fasan.

Izplatītas ir arī norādes par vārda lietojuma biežumu (nereti tās sastopamas līdzās norādēm par vārda lietojuma vēsturisko mainīgumu): (sehr) selten, seltener, oft, piem., *māku š* (seltener, etwas veraltet) – die Wolke; *pa ĩ* (sehr selten, fast schon vergessen) – eine Wassergrube, die nicht so bald austrocknet; *puōķ□s* (i↗-St.), oft Dim. *puōķīš* – ein recht kleines Töpfchen, ein sehr kleines Schüsselchen.

Retāk K. Draviņš manuskriptā ir devis norādes, kas atklāj vārda stilistisko vai ekspresīvo lietojumu, piem.: scherzweise: *siļ□ķ* (ē-St.) // nur im Munde der ältesten Menschen, sonst nur scherzweise *ēri↗g* – der Hering; scherzend: *tagac* (-ds) *jo ne plika 'vārna* (D. Sg.) *nesa št!*; mehr familiär: *prak□* (ā-St.) // mehr familiär *praķ□s* (i↗-St.) – der Männerrock; ironisch: [sienu] *'žāve nu ka 'zeķ□s!* – nun müssen wir (dieses nasse Heu) wie (nasse) Strümpfe trocknen!.

Norādes par vārda lietojumu resp. par tā ierobežojumu dažādos aspektos tāpat raksturo izloksnes vārdu krājumu un sniedz būtiskas ziņas par vārdu krājuma mainīgumu, raksturo ekspresivitāti, atklājot dažādas jūtas, pārdzīvojumus.

Ļoti nepieciešamas manuskriptā “Wortschatz der Mundart von Stenden” ir arī gramatiskās ziņas. Visbiežāk aiz lietvārdiem, kas ir izloksnes formā un var būt dažādos locījumos, skaitļos un kam nereti lasītājs celmu nevar noteikt, iekavās ir dota norāde uz to, piem., *kle↗ps* (u-St.), *stuōvērs* (i↗-St.) – der Zuber, *suse↗kls* (i↗-St.) – die Bürste (aus Schweineborsten). Palaikam līdzās dota norāde arī uz skaitli, piem., *dzī:rn* (ā-St.), gewöhnlich Pl. *dzī:rns* – der Krebsstein; *plū:d* (pl. tant.) – die Überschwemmung; *mīste↗kls* (ā-St., Pl.) – die Flachsbreche; *debes* (N. Pl. *debes#*). Piebilstams, ka gramatisko norāžu trūkums nereti nav ļāvis noteikt vārda celma formu.

Retāk ietvertas fonētiskas vai citas gramatiskas norādes, piem., norāde uz metatoniju (*izlaīdiēs mute ka 'vērše š* (i↗-St., Metat.; sal. *vērs:*) *pāūtuōs* – zügellos), norāde comm. (kopdzimtes vārds; *tas ir 'gān nejāūks gre↗ž* (comm.)

– der ist doch ein hässlicher Zänker), norāde uz verba formu (*tig maz·liêt n^uosmi`Ana* (Prät.) – es regnete nur ein wenig fein (ein Staubregen)).

Būtisks, piem., asimilācijas, skaņu zuduma gadījumos, manuskriptā ir etimoloģiskais rakstījums iekavās fonētiskā rakstījuma paskaidrojumam, piem., *bezliks* (-gs) – die Schwalbe, *kâc* (-ts) – der Stiel, *kâc* (-ds) – mancher, jemand, *piêc* (-ts) – der Axthelm, *ate/fk*: (att-) – der Flussarm.

Kopumā var secināt, ka, aptverot visdažādākos tematus, K. Draviņa manuskripts „Wortschatz der Mundart von Stenden” ir līdz šim latviešu dialektālajā leksikoloģijā saturiski izvērstākais vienas izlokšnes vārdu krājuma apkopojums tematiskajā aspektā.

Sagatavojot manuskriptu nodošanai plašākam interesentu lokam, ar nolūku sistematizēt un uzskatāmāk atspoguļot ietverto materiālu rediģētāji (B. Bušmane, A. Timuška) ir veikuši galvenokārt tehniskus pārkārtojumus.

1. Pirmām kārtām tie saistās ar materiāla izkārtojumu. Pēc autora ievadā sniegtā skaidrojuma, „viela ar leksēmām un frazeoloģiju tur [t. i., daļās un nodaļās – B. B.] gandrīz vienmēr izklāstīta pēc autora subjektīva plāna. Tur mēģināts vadīties pēc zināmiem (pēc autora priekšstatiem – vairāk vai mazāk loģiskiem, reizēm arī semantiskiem) kritērijiem”. Jāatzīst, ka šādā izkārtojumā visai grūti bija uztvert ar konkrēto tematu saistītās leksēmas, it īpaši tekstā, kur pārsvarā ir teikumi. Tāpēc tika meklēti citi risinājumi, kā pārskatāmāk atainot leksisko materiālu. Par labāko ir atzīts materiāla izkārtojums alfabēta secībā sakārtotos šķirķļos resp. ligzdās. Gadījumos, kad ir plašāks materiāls, pamatleksēmām ir veidoti izvērsti šķirķļi resp. ligzdas, proti, iekļaujot tajās visas vārdkopas, citus stabilos vārdu savienojumus, arī teikumus, kuros konkrētais vārds sastopams. Šajos šķirķļos resp. ligzdās atklājas vārda lietojums dažādos kontekstos, tā dažādās nozīmes. Tādējādi šajā galvenajā šķirķlī resp. ligzdā lasītājs gūst visu manuskripta nodaļā iekļauto informāciju par konkrēto vārdu. Bet pārējie šajā šķirķlī resp. ligzdā ietvertie konkrētajā leksikas tematiskajā grupā būtiskie vārdi ir doti t. s. norādes šķirķļos.

Tāpat rediģētajā manuskriptā relatīvi pilnu šķirķli resp. ligzdu veido vārds rediģētāju atveidotajā pamatformā: nomeni – vienskaitļa (daudzskaitlinieki – daudzskaitļa) nominatīvā, verbi (izņemot vairākas lokāmo divdabju formas) – nenoteiksmē. Aiz daļēji pildīta romba zīmes (◊) seko vārds izlokšnes formā (dažkārt ar gramatiskām norādēm vai ar vārda lietojuma ierobežojuma norādēm) un aiz paralēlzīmes (//) sinonīmi vai sinonīmiskas konstrukcijas. Aiz domuzīmes dots tulkojums vācu valodā, kurā iekavās aiz vienādības zīmes (=) autors parasti devis precizējošāku skaidrojumu. Tālāk minētas izlokšnē fiksētās vārdkopas, teikumi ar (vai nereti arī bez) tulkojuma resp. skaidrojuma; plašākās ligzdās (sk., piem., *saūle, vējš, zi~~x~~gs*) šis materiāls pamatos apkopots pēc autora pieminētajiem loģiskiem resp. semantiskiem kritērijiem.

Šāds materiāla izkārtojums deva iespēju rediģēšanas gaitā šķirķļos resp. ligzdās iesaistīt daudzus dažāda veida papildinājumus, kas manuskriptā rakstīti vai nu lapu malās, vai arī atsevišķās lapās. Dažkārt tie doti kopā ar atbilstošu

vācu tekstu, bet nereti ir minēti tikai vārdi, stabili vārdu savienojumi vai teikumi bez nozīmes u. c. skaidrojumiem.

2. Lai gan dažās daļās pakārtoto nodaļu izkārtojumā vērojama nekonsekvence, trūkst loģiskas secības u. tml., rediģējot pamatos saglabāts autora tematiskais kārtojums, tikai dažos gadījumos novērsta atsevišķu nodaļu atkārtotānās.

3. Rediģēšanas gaitā, dažkārt izmantojot publicētā Stendes izlokšnes apraksta materiālus vārdu nozīmju skaidrojumiem, tika konstatēts, ka daļa aprakstā sastopamo leksēmu manuskriptā nav ietverta. Tāpēc ar nolūku sagatavot publicēto materiālu iespējamai manuskripta papildināšanai tika izveidota izlokšnes leksikas kartotēka (ar aptuveni 14000 vienībām; materiālus ekscerpēja A. Meistere). Kartotēkā iekļauti ekscerpti no publicētā apraksta, kā arī no K. Draviņa plašā kultūrvēsturiskā darba „Kurzemē aizgājušos laikos”, kas izdots pēc autora nāves un kurā ietverts arī bagāts novada vārdu krājums (Draviņš 1). Dažu vārdu nozīmju skaidrojumi vai plašāka informācija rasta arī K. Draviņa leksikai un toponīmiem veltītajās publikācijās (piem., Draviņš 2, Draviņš 3).

Rediģējot manuskriptu, iespēju robežās (rodot sasaisti ar konkrētu tematisku leksikas grupu) tas papildināts ar izlokšnes aprakstā sastopamo vārdu krājumu, tādējādi sniedzot pilnīgāku ainu par izlokšnes leksiku. Šo loģisko sasaisti bija paredzējis jau K. Draviņš: „Mums šķita piemēroti grāmatā [t. i., iecerētajā 5. (leksikas) daļā – B. B.] ietvert arī leksiku no izlokšnes apraksta četrām iepriekšējām daļām, ko būtiski atvieglo nepārtraukta paragrāfu numerācija visās šā darba daļās”. Taču mūsdienās, kad ne visiem interesentiem apraksts ir viegli pieejams, lietderīgāk ir darbā ietvert aprakstā rodamo informāciju, nedodot atsauces uz paragrāfu. Turklāt rediģējot, ņemot vērā, ka vairākās vietās paragrāfu numerācija manuskriptā bija nepilnīga, neskaidra, tā netika saglabāta. Rediģētajā darbā tomēr nav iekļautas daudzas leksēmas, kas aprakstā kompakti (tātad lasītājam viegli atrodamas) ir aplūkotas gramatiskā aspektā (piem., atvasinājumi ar *pa-*, *pus-*, adverbji) un kuru iesaistīšana tematiskā kārtojumā nereti sagādāja grūtības.

Savukārt monogrāfijā „Kurzemē aizgājušajos laikos” fiksētie izlokšnes vārdi nav ietverti šķirkļos resp. ligzdās, bet nodaļas beigās dota atsauce uz lappusi (lappusēm), kur rodama dažāda nevalodnieciska informācija par konkrēto tematu, kā arī bieži izloksnē lietoti vārdi.

Jāpiezīmē, ka aptuveni pirms pusgadsimta tapušā manuskripta rediģēšanā nav izmantoti mūsdienu Stendes izlokšnes materiāli.

4. Tā kā daudzi salīdzinājumi minēti tikai konkrētajā tematiskajā nodaļā, bet nav ietverti pielikumā dotajā nodaļā, radās jautājums: vai tos autors nav atzinis par konstantām konstrukcijām? Respektējot autora izkārtojumu, tie arī rediģējot nav iekļauti pielikumā. Bet ir iesaistīts K. Draviņa rakstā „Stabilie salīdzinājumi Stendes izloksnē” (Draviņš 4) apkopotais materiāls. Tajā īstenotā salīdzinājumu sistematizācija galvenokārt strukturālā skatījumā izmantota arī manuskriptā.

5. Manuskripta autors, ņemot vērā, ka viens un tas pats vārds sastopams dažādās vietās, proti, ietilpst dažādās leksikas tematiskajās grupās, bija iecerējis darba beigās pievienot arī kopīgu alfabētisku vārdu rādītāju un ievadā ir īsi pakavējies pie tā izveides. Tam, kā norādījis autors, ir tikai viens mērķis – atvieglot leksēmu meklēšanu, un tāpēc tās rādītājā dotas nevis izloknes, bet latviešu literārajā valodā pārceltajā formā. Diemžēl alfabētiskais vārdu rādītājs Latviešu valodas institūtā nav nonācis.

Tā kā rediģēšanas gaitā šķirkļi resp. vārdi nodaļās ir kārtoti alfabētiskā secībā un darbs sagatavots publicēšanai internetā, jauns vārdu alfabētisks rādītājs nav veidots.

6. Ņemot vērā, ka manuskriptu „Wortschatz der Mundart von Stenden” bija paredzēts publicēt aiz Latvijas robežām, tas rakstīts vācu valodā (līdzīgi kā izloknes fonētiskais un gramatiskais apraksts), proti, latviešu valodā doti tikai izloknes vārdi, vārdkopas, teikumi. Mūsdienās galvenais lasītājs, paredzams, būs latvietis, tāpēc manuskripta rediģēšanā risināti arī jautājumi par vācu teksta daļēju tulkošanu resp. netulkošanu.

Rediģējot pirms daļu un pakārtoto nodaļu virsrakstiem vācu valodā ir pievienots tulkojums latviešu valodā. Tulkojums nav dots K. Draviņa iesaistītajām dažādām norādēm. Vācu valodā dotajiem vārdu nozīmju skaidrojumiem saglabāta autora izteiksme, koriģējot gramatikas un pareizrakstības neprecizitātes.

7. Rediģētāji darbam pievienojuši ievadnodaļu, kurā sniegtas ziņas par darba uzbūvi, par raksturīgākajām Stendes izloknes parādībām, minētas manuskripta rediģēšanā izmantotās K. Draviņa publikācijas, nosaukti izloknes teicēji.

Saturiski labojumi, kam palaikam nepieciešamas vispusīgas, precīzas ziņas par leksēmas lietojumu izloksnē, rediģējot nav veikti. Piemēram, nereti dažādās tematiskajās grupās iekļautās vārda skaidrojumā (retāk transkripcijā) vērojamas atšķirības (kā pamatā ir vai nu stilistiskas nianšes, vai vārda semantiskais sazarojums) rediģējot ir atstātas, piem., *oxga* – eine Grube auf dem Wege; eine nicht tiefe Grube mit Wasser (nodaļā „Der Morast” (Purvs)) un – eine (ausgefahrene, gewöhnlich mit Wasser gefüllte) tiefe Grube, Pfütze auf dem Wege (nodaļā „Die Gewässer” (Ūdeņi)).

Nobeigumā piebilstams, ka pēdējos gadu desmitos tiek uzskatīts, ka tieši tematiskās vārdnīcas resp. izloknes materiālu tematisks kātojums vairāk atbilst mūsdienu valodniecības līmenim, kad jaunā attīstības pakāpē atgriežas pie problēmas par valodas un domāšanas savstarpējo saistību un leksikogrāfijā ir vērojama tendence atspoguļot arī leksikas sistēmiskos sakarus, un tiek veidotas šāda tipa vārdnīcas (par to sk., piem., АНАНЬЕВА 2006). Tādējādi K. Draviņa tematiski apkopotais Stendes izloknes leksikas krājums var tikt izmantots arī šo problēmu risināšanā.

Darbs sagatavots publicēšanai internetā (<http://www.lulavi.lv>).

Literatūra, avoti

Bušmane – Bušmane, Brigita. Dialektālās iezīmes Stendes izloksnē reģistrētajos salīdzinājumos. *No vārda līdz vārdnīcai. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 137. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli.* Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2010, 20., 21. lpp.

Draviņš 1 – Draviņš, Kārlis. *Kurzemē aizgājušos laikos.* [Rīga :] Jumava, 2000.

Draviņš 2 – Draviņš, Kārlis. Siena pļaušana. *Ceļi.* VIII. Rīga : Ramaves apgāds, 1937, 148.–166. lpp. **Draviņš, Kārlis.** Kulšana. *Ceļi.* IX. Rīga : Ramaves apgāds, 1939, 457.–472. lpp.

Draviņš 3 – Draviņš, Kārlis. Vietu vārdu mūžs. *Ceļi.* IX. Rīga : Ramaves apgāds, 1939, 407.–418. lpp. **Draviņš, Kārlis.** Dažas ziņas par mērī izmirušām Stendes mājām. *Ceļi.* VIII. Rīga : Ramaves apgāds, 1937, 76.–81. lpp.

Draviņš 4 – Draviņš, Kārlis. Stabīlie salīdzinājumi Stendes izloksnē. *Ceļi.* XIX. Stokholma : Ramave, 1991, 56.–63. lpp.

Draviņš, Rūķe – Draviņš, Kārlis; Rūķe, Velta. *Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden.* 1, 2. Lund : Håkan Ohlssons boktryckeri, 1955, 1956. **Draviņš, Kārlis; Rūķe, Velta.** *Verbalformen und undeklinierbare Redeteile der Mundart von Stenden.* Lund : Håkan Ohlssons boktryckeri, 1958. **Draviņš, Kārlis; Rūķe, Velta.** *Interjektionen und Onomatopöie in der Mundart von Stenden.* Lund : Håkan Ohlssons boktryckeri, 1962.

Ананьева – Ананьева, Наталия. Лексика польских говоров восточнославянского и балтийского пограничья в лексикографическом аспекте. – *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists.* Riga: Latvian Language Institute, University of Latvia, 2006, pp. 9–16.

TOWARDS A THEMATIC GATHERING OF VOCABULARY IN ONE PARTICULAR REGIONAL SUB-DIALECT

(K. Draviņš' manuscript „Wortschatz der Mundart von Stenden”)

Summary

After having published in the 1950-ies–1960-ies the voluminous description of the Stende sub-dialect, a Livonian vernacular at Kurzeme, at Lund (Sweden) in German language (Draviņš, Rūķe), in the 1960-ies K. Draviņš (1901–1991) has generally completed also the manuscript „Wortschatz der Mundart von Stenden”. But this collection of word stock has not been published. After author's passing, his son Dainis Draviņš handed it over to the Latvian Language Institute, University of Latvia, where it is prepared for delivery to wider circle of interested persons.

This work included both evaluation of the manuscript and solving of diverse lexicographic problems. To promote this process, there was created a card-file of sub-dialectal vocabulary comprising excerpts from the published description and from K. Draviņš' voluminous cultural-historic study “Kurzemē aizgājušos laikos” („Once upon a time in Courland”; Draviņš 1).

In the manuscript, sub-dialectal vocabulary is reflected in 21 extensive sections which, depending on their contents, are subordinated several or more than ten subsections, or even many tens of them.

Preparing this work for publication, K. Draviņš' considerations and conclusions (explained in the introduction to the manuscript), e. g. concerning the inclusion of many derivational groups (ending on *-nieks*, *-niece*, *-tājs*, *-tāja*, *-elis*, *-ele*) have been minded. For instance, although theoretically it is possible to use also feminine forms of nouns alongside with masculine ones, as well as to derive diminutives from all nouns, K. Draviņš has included in his manuscript only those derivations that have been heard in the sub-dialect.

Like the description of Stende sub-dialect, also the vocabulary collection is presented in German, namely, words, word-groups and sentences are followed by a translation or wider explanation in German. Concluded that readers may have noticeable difficulties to identify

lexemes related to the particular topic which are arranged in the manuscript upon author's idea guided by more or less logical, sometimes semantic, criteria, while editing the manuscript material arrangement in vocabulary entries resp. nests presented in alphabetical order has been considered best. In case of more voluminous material, basic lexemes are provided with expanded entries resp. nests including all subordinate word-groups, further constant word groups, sentences (not seldom mentioning also synonyms), while other words included in this entry resp. nest and relevant for the particular thematic vocabulary group are presented in the so-called reference entries.

With the aim to facilitate search for lexemes, K. Draviņš had intended to add a common alphabetical word-index. Unfortunately, it is not preserved.

The manuscript is enriched by various references to restriction of word use as well as the often necessary grammatical references.

To be recognized that by embracing diverse topics K. Draviņš has gathered in Latvian dialectology hitherto most voluminous (from the angle of contents) vocabulary of a sub-dialect, thus offering new material for the prospective „Latvian Dialectal Dictionary” and further research into dialectal lexicology.

Anita Butāne (LU Latviešu valodas institūts)

IESKATS SUGASVĀRDU UN ĪPAŠVĀRDU KALKOŠANAS TRADĪCIJĀS LATVIEŠU VALODĀ

Lietvārdi pēc apzīmētā objekta veida tradicionāli tiek iedalīti divās grupās: sugasvārdos un īpašvārdos jeb apelatīvos un onīmos (par abām grupām sīkāk sk., piem., Суперанская 1973, 99; MLLVG I, 376–378; Nītiņa 2001, 10; Paegle 2003, 30–31). Vizuāli uztverama atšķirība latviešu valodā ir lielā sākumburta lietojums rakstos īpašvārdu gadījumā, tomēr būtiskākas atšķirības vērojamas, abas grupas salīdzinot citos aspektos. Piem., sugasvārdus un īpašvārdus salīdzinot sintaktiskā aspektā, var konstatēt, ka sugasvārdi parasti ir atsevišķi vārdi (piem., *universitāte*), savukārt īpašvārdi ir gan atsevišķi vārdi (piem., *Rīga*), gan bieži arī vārdkopas (piem., *Latvijas Universitāte*, *Rīgas Tehniskā universitāte*). Sugasvārdi kā atsevišķas vienības tālāk, protams, iesaistās dažādu vārdkopu veidošanā (piem., vārdkopu *izglītības iestāde* veido divi sugasvārdi – *izglītība* un *iestāde*).

Šajā rakstā sugasvārdi un īpašvārdi salīdzināti nominācijas un vārddarināšanas aspektā, īpašu uzmanību veltot sugasvārdu un īpašvārdu kalkošanas iespējām mūsdienu un vēsturiskā skatījumā.

Ja vispārīgs jēdziens¹ jāapzīmē pirmo reizi, proti, ja tas vēl nav apzīmēts nevienā valodā, sugasvārdu iespējams darināt, izmantojot attiecīgās valodas (kurā tas tiek pirmo reizi apzīmēts) vārddarināšanas paņēmienus un līdzekļus

¹ Sugasvārda pamatā esošā jēdziena apzīmēšanai nevar izmantot terminu *sugasjēdziens* (kurš būtu analogisks terminam *sugasvārds*, kas darināts pēc vācu *der Gattungsname* parauga, sal. *die Gattung* ‘suga’, *der Name* ‘nosaukums, vārds’), jo tas latviešu terminzinātnē izmantots ar citu nozīmi, proti, sugasjēdziens ir jēdziens, kura saturā ietilpst virsjēdziena (ģintsjēdziena) saturs un vēl kāda papildu pazīme, piem., ģintsattiecsmē ir sugasjēdziens ‘zīmulis’ (ar plašāku saturu) un ģintsjēdziens ‘rakstāmpiederums’ (ar šaurāku saturu). Lai apzīmētu sugasvārda pamatā esošo jēdzienu, latviešu terminzinātnē pēc angļu termina parauga izvēlēts termins *vispārīgs jēdziens* (sal. a. *general concept*), kas izmantots arī šajā rakstā.

(vārddarināšanas līdzekļi var būt arī aizgūti), piem., angļu valodā ir darināts vārds *twammer*¹ (*twitter*² + *spammer*) ‘portāla lietotājs, kas portālu izmanto nevēlamas informācijas izplatīšanai’.

Bez minētās, protams, ir arī citas vispārīga jēdziena apzīmēšanas iespējas, piem.:

1) izmantot jau esošu sugasvārdu (piem., angļu valodā ir atkārtoti aktualizēts vārds *tweeting*, kas sākotnēji lietots jēdziena ‘putnu čivināšana’ (OERD 1996, 1555) apzīmēšanai, bet vēlāk izmantots jēdziena ‘ziņas ierakstīšana portālā’ apzīmēšanai) vai

2) izmantot jau esošu īpašvārdu, kurš šādā gadījumā apelativējas, resp.,

¹ Šeit un turpmākajos divos piemēros izvēlēti angļu valodas vārdi, jo mūsdienās jaunu jēdzienu apzīmējumi ļoti bieži vispirms rodas tieši angļu valodā.

² Vārds *twitter* angļu valodā ir atzīts par 2009. gada populārāko vārdu (sk. <http://www.languagemonitor.com/news/top-words-of-2009>).

kļūs par sugasvārdu (piem., angļu valodā pilsētas nosaukums *Rugby* (OERD 1996, 1262) ir izvēlēts sporta veida nosaukšanai: *rugby* ‘regbijs’).

Citā gadījumā, proti, kad vispārīgs jēdziens kādā valodā jau ir apzīmēts, pārējo valodu lietotāji jaunā vārda ieviešanai var izmantot plašāku iespēju spektru, piem.:

1) vārdu aizgūt (piem., latviešu valodā ir aizgūts vārds *biatlons*);

2) vārdu darināt (ar saviem vai aizgūtiem līdzekļiem), par paraugu neizmantojot attiecīgā jēdziena apzīmēšanai izraudzītu citvalodas vārdu (piem., latviešu valodā ir darināts vārds *lidkaite*, kas piedāvāts, lai izteiktu jēdzienu, kas angļu valodā apzīmēts ar vārdu *jetlag*);

3) vārdu darināt, par paraugu izmantojot attiecīgā jēdziena apzīmēšanai izraudzītu citvalodas vārdu, resp., kalkot (piem., latviešu valodā ir kalkots vārds *mājaslapa*, sal. a. *homepage*);

4) izmantot jau esošu sugasvārdu (piem., latviešu valodā ir atkārtoti aktualizēts vārds *zīmols* (< *zīmolis* ‘nozīme’, ME IV, 736), kas izvēlēts, lai izteiktu jēdzienu, kas angļu valodā apzīmēts ar vārdu *brand*);

5) izmantot jau esošu īpašvārdu, kurš šādā gadījumā apelativējas, resp., kļūst par sugasvārdu (piem., latviešu valodā, izmantojot personvārdu *Ilze* (dem. *Ilzīte*, daudzskaitlī: *Ilzītes*), radīts auga nosaukums *ilzītes*).

Salīdzinot abus gadījumus (kad vispārīgs jēdziens kādā valodā tiek apzīmēts pirmo reizi un kad vispārīgs jēdziens tiek apzīmēts pēc tam, kad tas kādā valodā jau apzīmēts), var secināt, ka, vispārīgu jēdzienu apzīmējot pirmo reizi, nav iespējas vārdu aizgūt (ja nu vienīgi aizgūt vārdu, kas kādā valodā izvēlēts cita jēdziena apzīmēšanai) un darināt, par paraugu izmantojot attiecīgā jēdziena apzīmēšanai izraudzītu citvalodas vārdu, resp., vārdu kalkot.

Minētie vārdu rašanās apstākļi attiecināmi arī uz īpašvārdiem. Ja īpašvārda pamatā esošais īpašjēdziens¹ jāapzīmē pirmo reizi, var izmantot jau iepriekš minēto iespēju – vārdu darināt, izmantojot attiecīgās valodas vārddarināšanas paņēmienus un līdzekļus – savus vai aizgūtus (piem., latviešu valodā no īpašības vārda *melns* ir darināts zoonīms *Melne*). Var izmantot arī papildu iespējas, piem., jauna īpašjēdziena apzīmēšanai izmantot jau esošu īpašvārdu vai jau esošu sugasvārdu, kurš šādā gadījumā onimizējas, resp., kļūst par īpašvārdu (piem., latviešu valodā zoonīmu (konkrēti – govju vārdu) radīšanai ir izmantoti vārdi *Gauja* un *pienene* → *Gauja* un *Pienene*).

Ja īpašjēdziens kādā valodā jau apzīmēts, ieviešot jauno apzīmējumu savā valodā, arī ir vairākas iespējas, taču šajā gadījumā jāsastopas ar dažiem vārdu ieviešanas ierobežojumiem.

Šajā rakstā, sniedzot nelielu ieskatu sugasvārdu un īpašvārdu kalkošanas tradīcijās latviešu valodā, aplūkoti tie ierobežojumi, kas attiecas uz īpašvārdu, konkrēti – uz personvārdu un vietvārdu, kalkošanu.

¹ Termins *īpašjēdziens* lietots ISO standarta 1087-1 “Terminoloģiskā darbība – Terminu vārdnīca” sākotnējā tulkojuma versijā.

Personvārdu un vietvārdu kalkošana latviešu valodā ir reglamentēta ar konkrētiem tiesību aktiem, kuri nosaka, ka mūsdienās kalku radīšana oficiālā līmenī nav iespējama.

Viens no tiesību aktiem, kas reglamentē īpašvārdu kalkošānu, ir Ministru kabineta noteikumi Nr. 114 „Noteikumi par personvārdu rakstību un lietošanu latviešu valodā, kā arī to identifikāciju” (spēkā no 2004. gada 2. marta), kuri paredz, ka „citvalodu personvārdus latviešu valodā atveido atbilstoši to izrunai oriģinālvalodā¹ .. un iekļauj latviešu valodas gramatiskajā sistēmā” (8.2. punkts). Kā saprotams, atveidojot atbilstoši izrunai oriģinālvalodā, kalkošanas iespēja netiek pieļauta, tāpēc, piem., kungu, kuram ir uzvārds *Freiberg*, šobrīd latviešu valodā nevar pārdēvēt par „Brīvkalnu” (sal. v. *frei* ‘brīvs’, *der Berg* ‘kalns’).

Izņēmums ir tulkoti literārie darbi, kur literārajiem tēliem tikuši piešķirti vai aizvien tiek piešķirti arī kalkoti personvārdi. Tā, piem., Džovanni Bokačo darbā „Dekameron” varam lasīt par Francijas karaļa brāli Kārli Bezzemnieku un veiklo runātāju – Konstantinopoles patriarhu Svēto Jāni Zeltamuti (Bokačo 1980, 30, 58).

Otrs tiesību akts, kas minams saistībā ar īpašvārdu kalkošanas ierobežojumiem, ir Ministru kabineta noteikumi Nr. 294 „Noteikumi par vietu nosaukumu, iestāžu, sabiedrisko organizāciju, uzņēmumu (uzņēmējsabiedrību) nosaukumu un pasākumu nosaukumu veidošanu un lietošanu” (spēkā no 2000. gada 22. augusta), kuri paredz, ka „citu valstu vietvārdus latviešu valodā raksta iespējami tuvu to izrunai oriģinālvalodā, izņemot gadījumus, kad latviešu valodā tradicionāli tiek lietota no oriģinālvalodas atšķirīga forma” (7. punkts). Saskaņā ar minēto nosacījumu, piem., vietu, ko angļu valodā apzīmē ar vārdu *Newfoundland*, šobrīd latviešu valodā nevar pārdēvēt par „Jaunatklāto zemi”.

Taču, kā rāda latviešu valodas personvārdu un vietvārdu analīze, latviešu valodā tomēr sastopami kalkoti personvārdi un vietvārdi. Nelielai ilustrācijai – sākumā daži daļēji un pilnībā kalkotu vietvārdu piemēri: *Dienvidslāvija*² (sal. kr. *Югославия*), *Jaunzēlande* (sal. a. *New Zealand*), *Lielais Lāču ezers* (sal. a. *Great Bear Lake*), *Lielais Sālsezers* (sal. a. *Great Salt Lake*), *Melnkalne* (sal. a. *Montenegro*), *Taizeme*³ (sal. a. *Thailand*). Minētie piemēri norāda uz atšķirīgām agrāka laika kalkošanas tradīcijām, un par tām spilgti liecina arī personvārdi.

Kā zināms, 19. gadsimtā, kad notika regulēta uzvārdu došana (šo gadsimtu latviešu uzvārdu vēsturē īpašvārdu pētnieks Ojārs Bušs nodēvējis par „viduslaikiem”, jo pirms tam bijuši arī “senie laiki” (Bušs 2003, 102)), latvieši izraudzījās arī nelatviskus (bieži vien – vāciskus) uzvārdus, un tam bija dažādi iemesli – gan vācu tautības skrīveru loma vācisku uzvārdu došanā, gan arī pašu

¹ Šajā un nākamajā citātā – raksta autore pasvītrojums.

² Šajā un turpmākajos piemēros pasvītrotā(-as) kalkotā(-ās) daļa(-as).

³ Gadījumos, kad vietvārds nav atveidots pēc rakstības/izrunas oriģinālvalodā, runā par eksonīmiem (VPSV 2007, 102), tātad šādā skatījumā kalkotie vietvārdi ir neliela eksonīmu daļa.

latviešu tiekšanās pēc nelatviskiem uzvārdiem, kas, viņuprāt, varēja palīdzēt iegūt augstāku statusu sabiedrībā (sk., piem., Plāķis 1940, 88; Plakans, Vezerels 2003, 36; Bušs 2003, 107; Balode, Bušs 2007, 467; Balodis 2008, 10).

Parasti, latviešu valodniecībā runājot par kalkiem, tiek norādīts, kādu valodu vārdi izmantoti par paraugu latviešu valodas vārdu darināšanai, tādēļ nozīmīgs ir fakts, ka, runājot par nelatvisku uzvārdu došanu, šķiet, var fiksēt gadījumu, kad citvalodas vārdu darināšanai par paraugu ir izmantoti latviešu valodas vārdi. Uz to vedina domāt Jura Plāķa raksts „Par Kurzemes latviešu pavārdiem”, kurā norādīts, ka daudzi saimnieki par pavārdiem, resp., uzvārdiem, dabūjuši savu māju nosaukumus dažādos pārveidojumos un arī vācu tulkojumos un vāciskojumos, tā, piem., Ošenieks pārvērsts par Ošmani, Upenieks par Upmani (izmantojot vācisko komponentu *-mann*), Jaunzems par Neulandu, Lauksargs par Feldmani (Plāķis 1940, 89).

Vēlāk, 20. gadsimtā, agrāk pieņemtie vai piešķirtie nelatviskie uzvārdi bieži vien tika latviskoti, un latviskošana izpaudās arī kā uzvārdu kalkošana (sk., piem., Balodis 2007, 21; Balodis 2008, 10).

Tātad, atskatoties vēsturē, var teikt, ka notikusi gan nelatvisku uzvārdu pieņemšana, gan latvisku uzvārdu vāciskošana, un pēc tam – arī vācisko uzvārdu latviskošana. Un par šiem dažādajiem procesiem var spriest, arī analizējot mūsdienu personvārdu materiālu, kur līdzās tieši aizgūtiem uzvārdiem ir daļēji kalkoti un pilnībā kalkoti uzvārdi.

Šajā rakstā uzmanība pievērsta tiem kalkotajiem uzvārdiem, kuri veido vismaz pāri, piem., tieši aizgūts uzvārds un daļēji kalkots uzvārds. Attiecīgas grupas meklētas arī starp sugasvārdiem.

Kā liecina analizētais materiāls¹, konstatējamas šādas uzvārdu grupas:

1. grupa, kurā līdzās tieši aizgūtam uzvārdam ir daļēji kalkots uzvārds;
2. grupa, kurā līdzās tieši aizgūtam uzvārdam ir pilnībā kalkots uzvārds;
3. grupa, kurā līdzās tieši aizgūtam uzvārdam ir gan daļēji kalkots uzvārds, gan pilnībā kalkots uzvārds.

Ilustrējot **pirmo grupu, kurā līdzās tieši aizgūtam uzvārdam ir daļēji kalkots uzvārds**, var minēt šādus piemērus:

Bahmans (v. *der Bach* ‘strauts’, *der Mann* ‘vīrs’) – *Strautmans*/*Strautmanis*;

Feldmanis (v. *das Feld* ‘lauks, druva’, *der Mann* ‘vīrs’) – *Laukmanis*;

Grosmans/*Grosmanis* (v. *groß* ‘liels’, *der Mann* ‘vīrs’) – *Lielmanis*;

Veismanis (v. *weiß* ‘balts’, *der Mann* ‘vīrs’) – *Baltmanis*.

Kā rāda minētie piemēri, ir kalkota salikteņa pirmā daļa, bet otrajā daļā ir paturēts vāciskais komponents *-mann* (1. vai 2. deklinācijas formā: *-mans* vai *-manis*).

Starpt daļēji kalkotajiem uzvārdiem sastopami arī tādi salikteņuzvārdi, kuros abiem komponentiem ir vienāda nozīme, piem., *Kalnbergs* un *Laukfelds*.

¹ Ojārs Bušs atzinis, ka viens no galvenajiem materiāla avotiem uzvārdu pētniekiem ir bijušas un aizvien ir telefongrāmatas (Bušs 2003, 43). Šī raksta autore piemēru ekscerpēšanai izmantojusi privātpersonu un uzņēmumu tālrunu katalogu „Vidzeme 2009”.

Ja salīdzina ar sugasvārdiem, var atzīt, ka šādi pāri – leksiskais aizguvums un daļējais kalks – atrodami arī starp sugasvārdiem. Piem.:

internets (lat. *inter* ‘starp, starpā’, a. *net* ‘tīkls’) – *intertīkls*¹;

superarbitrs (lat. *super* ‘pār, virs’, fr. *arbitre*) – *virсарbitrs*

termocentrāle (sengr. *thermos* ‘silts, karsts’, lat. *centralis* ‘vidū esošs’) – *siltumcentrāle*.

Ilustrējot **otro grupu, kurā līdzās tieši aizgūtam uzvārdam ir pilnībā kalkots uzvārds**, var minēt šādus piemērus:

Birkenbergs (v. *die Birke* ‘bērzs’, *der Berg* ‘kalns’) – *Bērzkalns*;

Blūmfelds (v. *die Blume* ‘puķe’, *das Feld* ‘lauks, druva’) – *Puķudruva*;

Hohbergs (v. *hoch* ‘augsts’, *der Berg* ‘kalns’) – *Augstkalns*;

Veiskopfs (v. *weiß* ‘balts’, *der Kopf* ‘galva’) – *Baltgalvis*.

Tieši aizgūto salikto uzvārdu otrajā daļā bieži sastopams komponents – *bergs* ‘kalns’ (sk. arī trešās grupas piemērus). Un te noteikti der atgādināt Paula Baloža atziņu, ka fiziogēogrāfiskas semantikas uzvārdus bieži varētu droši atvedināt no vietvārdiem un ka ne vienmēr tie saistāmi ar kalkošanu (Balodis 2007, 20–21). Tādēļ teorētiski par šādiem uzvārdiem runāt kā par kalkiem var (jo modeļu līdzība ir nepārprotama), taču praktiski ir grūti pierādīt, ka konkrētais uzvārds ir kalkots no vāciskā, nevis izvēlēts no jau esošiem latviskiem mājvārdiem.

Protams, starp sugasvārdiem šādu pāru – tieši aizgūts vārds un pilnībā kalkots vārds – arī ir samērā daudz. Piem.:

bigāmija (lat. *bi* ‘div-’, sengr. *gamos* ‘laulība’) – *divlaulība*;

polisēmija (sengr. *poly* ‘daudz’, *sēma* ‘zīme’) – *daudznozīmīgums*;

toponīms (sengr. *topos* ‘vieta’, *onyma* ‘vārds, nosaukums’) – *vietvārds*.

Runājot par **trešo grupu, kurā līdzās tieši aizgūtam uzvārdam ir gan daļēji kalkots uzvārds, gan pilnībā kalkots uzvārds**, jāsaaka, ka sugasvārdiem šāda trīslocekļu sistēma parasti neveidojas.

Ilustrācijai vairāki piemēri:

Bergmanis (v. *der Berg* ‘kalns’, *der Mann* ‘vīrs’) – *Kalnmanis* – *Kalnvīrs*;

Freibergs (v. *frei* ‘brīvs’, *der Berg* ‘kalns’) – *Brīvbergs* – *Brīvkalns*;

Freimanis (v. *frei* ‘brīvs’, *der Mann* ‘vīrs’) – *Brīvmanis* – *Brīvvīrs*²;

Kreicbergs (v. *das Kreuz* ‘krusts’, *der Berg* ‘kalns’) – *Kristbergs* – *Krustkalns*/ *Kristkalns*;

Landmanis (v. *das Land* ‘lauki, zeme’, *der Mann* ‘vīrs’) – *Laukmans* – *Laukvīrs*;

Lembergs (v. *der Lehm* ‘māls’, *der Berg* ‘kalns’) – *Mālbergs* – *Mālkalns*;

Neubergs/ *Neibergs* (v. *neu* ‘jauns’, *der Berg* ‘kalns’) – *Jaunbergs* – *Jaunkalns*;

¹ Meklējot angļu termina *internet* atbildumu, sākotnēji piedāvāts arī daļējais kalks (sk., piem., PD 1998, 109).

² Laikrakstā „Latvijas Kareivis” 1939. gadā tiek ziņots, ka viens no ieceltajiem Rīgas Jūrmalas pilsētas padomniekiem ir Fr. Brīvvīrs-Brīvmanis (LK 1939, 2). Tātad dubultuzvārdā *Brīvvīrs-Brīvmanis* ietilpst gan pilnīgais kalks, gan daļējais kalks.

Zonnenbergs (v. *die Sonne* 'saule', *der Berg* 'kalns') – *Saulenbergs* (izmantots latviskais celms *saul-* un vāciskā galotne *-en*) – *Saulkalns*.

Iepriekš minētie uzvārdi, kas semantiskā ziņā ir vienādi (piem., *Freibergs*, *Brīvbergs* un *Brīvkalns*), viegli var pastāvēt līdzās, jo tie netiek saistīti ar konkrētu vienu vispārīgu jēdzienu, kā tas būtu sugasvārdu gadījumā.

Galvenie secinājumi

1. Citvalodas vārda kalkošana latviešu valodā iespējama gadījumā, kad attiecīgais jēdziens kādā valodā jau apzīmēts.
2. Mūsdienās kalkošana galvenokārt saistāma ar sugasvārdiem. Personvārdu un vietvārdu (kas ir divas nozīmīgas īpašvārdu grupas) kalkošanu ierobežo Ministru kabineta noteikumi (Nr. 114 un Nr. 294).
3. Latviešu valodā sastopamie daļēji vai pilnībā kalkotie personvārdi un vietvārdi liecina par agrāka laika tradīciju īpašvārdu kalkošanā.
4. Uzvārdu došanas vēsture liecina, ka latviešu valodas vārdi, iespējams, noderējuši par paraugu kalkiem citā valodā.
5. Latvijas 19. gadsimta vēsturiskie apstākļi noteikuši īpašo vācu valodas lomu personvārdu izvēlē un piešķiršanā, tādēļ latviešu valodā kalkoto personvārdu analīze visbiežāk saistāma ar vāciskas cilmes uzvārdiem.
6. Tiešo aizguvumu un daļējo kalku, kā arī tiešo aizguvumu un pilnīgo kalku līdzāspastāvēšana vērojama gan starp īpašvārdiem, gan starp sugasvārdiem, taču īpašvārdu gadījumā līdzās vienlaikus sastopami arī visi trīs: gan tiešais aizguvums, gan daļējais kalks, gan pilnīgais kalks, un tas saistāms ar īpašvārdu specifiku. Īpašvārdu specifika ļāvusi darināt daļējos kalkus arī no semantiskā ziņā vienādiem komponentiem.
7. Vārdu morfēmiskās struktūras līdzība divās vai vairākās valodās ļauj tos uzskatīt par kalkiem, lai gan kalkošanas fakta pierādīšana vairumā gadījumu nav iespējama.

Literatūra, avoti

Balode, Bušs 2007 – **Balode, Laimute; Bušs, Ojārs.** Das lettische Personennamensystem. *Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch.* Hamburg, 2007, 459.–473. lpp.

Balodis 2007 – **Balodis, Pauls.** Salikteņuzvārdi latviešu un somu valodā. *Latvijas Universitātes raksti. Valodniecība. Somugristika*, 727. nr. Rīga : Latvijas Universitāte, 2007, 20.–32. lpp.

Balodis 2008 – **Balodis, Pauls.** *Latviešu personvārdu etimoloģiskās semantikas teorētiskais modelis un tā realizācija. Promocijas darba kopsavilkums.* Rīga : Latvijas Universitāte, 2008.

Bokačo 1980 – **Bokačo, Džovanni.** *Dekameroni*. III izd. Tulk. M. Kvelde. Rīga : Zvaigzne, 1980.

Bušs 2003 – **Bušs, Ojārs.** *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni.* Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2003.

LK 1939 – Ieceltas padomes Ogres, Ķemeru, Slokas un Rīgas Jūrmalas pilsētām. *Latvijas Kareivis*, 256. nr., 1939, 2. lpp.

ME IV – **Mīlenbahs, Kārlis; Endzelīns, Jānis.** *Latviešu valodas vārdnīca*, IV sēj. Rīga : Kultūras fonds, 1929.–1932.

- MLLVG 1959** – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I d. Fonētika un morfoloģija*. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.
- Nītiņa 2001** – **Nītiņa, Daina**. *Latviešu valodas morfoloģija*. Rīga : Rīgas Tehniskā universitāte, 2001.
- OERD 1996** – *The Oxford English Reference Dictionary*. 2nd ed. J. Pearsall, B. Trumble. Oxford, New York : Oxford University Press, 1996.
- Paegle 2003** – **Paegle, Dzintars**. *Latviešu literārās valodas morfoloģija, I d.* Rīga : Zinātne, 2003.
- PD 1998** – *Personālie datori. Angļu-krievu-latviešu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : Dati, 1998.
- Plakans, Vezerels 2003** – **Plakans, Andrejs; Vezerels, Čārlzs**. Patrilineārā ģenealoģija, uzvārdi un ģimenes identitāte: Krievijas impērijas Baltijas guberņas 19. gadsimtā. *Latvijas Arhīvi*, 3. nr., 2003.
- Plāķis 1940** – **Plāķis, Juris**. Par Kurzemes latviešu pavārdiem. *Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komitejas rakstu krājums*, 23. A sēj. Rīga : RLB Derīgu grāmatu nodaļa, 1940, 87.–101. lpp.
- Privātpersonu un uzņēmumu tālrunu katalogs "Vidzeme 2009"*. Rīga : Interinfo Latvija, 2009.
- VPSV 2007** – *Valodniecības pamattermiņu skaidrojošā vārdnīca*. Sast. aut. kol. V. Skujiņas vadībā. Rīga : LU Latviešu valodas aģentūra, Valsts valodas aģentūra, 2007.
- Суперанская 1973** – **Суперанская, Александра**. Общая теория имени собственного. Москва : Наука, 1973.
- <http://www.languagemonitor.com/news/top-words-of-2009>
- www.likumi.lv

TRADITIONS FOR CALQUING COMMON NAMES AND PROPER NAMES IN LATVIAN

Summary

It is well known that nouns are divided in two groups based on the type of the objects that they letter: common names and proper names or appellatives and onyms. In Latvian the best noticeable difference is the use of a capital first letter for proper names, yet there are more significant differences when these two groups are compared in other aspects. For example, comparing the syntactic aspect of common names and proper names, allows one to establish that common names usually are words, yet proper names are both words and subordinate word-groups. This article compares both groups using the nomination and word-forming aspect, and paying particular attention to the possibility of calquing common names and proper names from the modern and the historical point of view.

A comparative analysis of calquing possibilities of common names and proper names has been carried out, thus the following main conclusions were made.

1. Calquing of a foreign word in Latvian is possible if the respective concept has already been lettered in another language.
2. Mostly common names are being calqued nowadays (the legislation places constraints on calquing proper names and place-names).
3. Latvian proper names and place-names, which are semicalques or calques, represent an earlier tradition of calquing proper names.
4. The coexistence of lexical borrowings and semicalques and of lexical borrowings and calques is noticeable among both groups – proper names and common names, yet the character of proper names is very specific, thus this group includes all three subgroups, i.e. lexical borrowings, semicalques and calques. The specific character of proper names allows the formation of semicalques even out of components that are semantically equal.

TYPICAL PROBLEMS WITH PUNCTUATION USAGE IN RESEARCH PAPERS

Introduction

It seems that communicative function of punctuation marks has been neglected in research papers; however, more attention is drawn to it in handbooks on punctuation use and style manuals. Commonly, readers realize the importance of punctuation because of omitted or inappropriate punctuation usage, as the text should be reread several times to decode the intended meaning of the message. In some cases, the wrong punctuation may distort the meaning completely.

However, punctuation is often neglected at secondary level and students get used to writing without little attention to it. Writers commonly focus of content, organization and language, but less on mechanics (spelling, layout and punctuation), especially in longer research papers.

Thus, the **goal** of the present paper is to discuss the most frequent types of punctuation misuse in Bachelor Theses.

The **question** posed is as follows: Which are the most frequent punctuation errors in Bachelor Theses written by EFL undergraduates majoring in English?

1. Background

A number of linguists (e. g. Shaw 1963; Halliday 1990; Trask 1997; King 2004; Farneste 2006) have drawn attention to communicative function of punctuation marks in written discourse as well as to tendency of neglecting them. King claims that writers ignore even the basic punctuation (King 2004, 1). Some recent research on L1 and L2 essays (e. g. Kenkel and Yates 2009) asserts that students use target-like punctuation alongside with non-target-like punctuation and that non-target-like constructions and ‘unconventional punctuation uses’ may be purposeful in particular context. However, the focus of the present research is only the wrong usage of punctuation which slows down readers’ perception of the text.

2. Procedure

The empirical part of the paper is based on the analysis of eighteen randomly selected Bachelor Theses (BT) written by EFL undergraduates enrolled in English Philology BSP at the University of Latvia. The Theses were analysed manually by reading and choosing the sentences where a student has made a mistake in punctuation usage. Later the selected samples were grouped according to a particular punctuation type and misuse of a particular rule. The grammatical and other mistakes in the samples below have not been edited.

3. Results and discussion

3.1 Usage of a comma

A comma turned out to be one of the most reoccurring types of punctuation (in 14 out of 17 papers). A large group of errors are caused by inability to distinguish between different types of clauses and the use of commas with conjunctions and connectors (based on the classification provided in Chalker 1996 and discussed in Farneste 2007). One of the most frequently neglected rules concerns punctuation with restrictive (found in 3 papers) and non-restrictive clauses (9 papers), that is students do not enclose non-restrictive clauses in commas, but enclose restrictive clauses.

Cf. 1. *It briefly examines the surveys, **which** show the preferences in the choice between monolingual and bilingual English dictionaries among the users.* (BT 1)

2. *Firstly, they are more effective and have a better professional level of lexicography than bilingual ones **which** are mostly out of date.* (BT 1)

This tendency can be explained by different usage of punctuation in students' L1 (Latvian or Russian), as a comma is always used in such cases. However, sometimes (in 2 papers) students omit the first of the two commas,

e. g. *[...] the West Indian name **which came into England through Spanish**, was never used by American settlers.* (BT 14)

Another large group of errors (in 7 papers) concerns the usage of connectors in English and such connectors as *therefore* and *however* in particular. Here, students do not take into consideration the position of a connector in a clause,

e. g. *The varied possibilities of search and use of multimedia make a dictionary a very unique reference tool, **however**, these dictionaries require special users' skills, which differ from those required by the printed dictionary.* (BT 1)

In this sample, the connector is used in the initial position of a complete sentence, which could be preceded by a full stop or a semicolon. In fact, there is a tendency in some students' papers to treat a connector as a conjunction, which is preceded by a comma,

e. g. *As it was stated above, learners should have motivation to achieve success in language studies, particularly in speaking English, **therefore** it is worth looking into the theory of motivation and to decide what kinds of motivation are necessary.* (BT 4)

Another mistake could be interpreted as a slip, although it was found in several sentences of the same paper,

e. g. ***However**; as for those children attraction to the person may change, they should be rewarded regularly: 'children who are offered external rewards tend to lose interest in continued interaction with a partner after those rewards are no longer present' (Boggiano and Pittman (1992)).* (BT 5)

Similarly, the usage of a comma after the conjunction *although* is another case of mixing up conjunctions and connectors (4 papers),

e. g. **Although**, translating by themselves the company may economize financially. (BT 15)

Here, the student cannot distinguish between two similar words. In contrast to the word *though*, which can be used as a conjunction or a connector, *although* can only be used to introduce a subordinate clause.

Moreover, the same student uses a comma after the conjunctions *because* and *since*. Besides, as it can be seen in the second sample, the student uses a semicolon to separate a subordinate clause from the main clause,

e. g. 1. Most of all the translation of this kind of documentations is relevant at companies, which are manufacturing food and medicine, **because**, the product manufactured without any quality may influence the human health. (BT 15)

2. **Since**, the author of this paper is engaged in this position; she translates large volumes of technical documents by herself and with the help of other appropriate and necessary Grindeks employees: engineers, builders, operators, and other experts. (BT 15)

Another tendency is to separate the phrase *as well as* (2 papers) by commas,

e. g. 1. The differences between computerised and paper dictionaries are stated, **as well as**, their user-friendliness is investigated. (BT 1)

2. The author of this research gives her solutions and suggestions for dealing them, **as well**. (BT 15)

The next group (4 papers) demonstrates unnecessary use of a comma before *that*-clauses, which again can be explained by the influence of student's L1 ,

e. g. It was found during the research mentioned above, **that** to the most of employees of Latvian companies the use of foreign language has become as a part of every day's work (LETA, 2008 [Online]). (BT 15)

In two of these papers, students even use a comma after the subordinate conjunction *that*,

e. g. The definition of metaphor provided by Lakoff and Johnson (ibid.) states **that**, "Metaphor is for most people a device of the poetic imagination and the rhetoric flourish – a matter of extraordinary rather than ordinary language." (BT 16)

Here, the student has mixed up punctuation rules in quoting direct speech and reporting speech.

In three papers, students use a comma before infinitive clauses and/or use commas to enclose *in order*,

e. g. 1. Learners can be supplied with special hand-outs, **to train** special lexica of the day or certain grammar structures (Online 24). (BT 4)

2. Moreover, a comparative analysis of users' guides of three monolingual learners' dictionaries (published by Oxford, Longman and Macmillan) will be performed, **in order to find** out to what extent they are useful and comprehensive for the users. (BT 1)

3. *The author of this research will prove that, **in order, to achieve** proper work organization and production, the technical documentation for each new equipment or system has to be prepared in both languages English and Latvian.* (BT 15)

The same number of cases (4 papers) found are linked with omission of the second comma to set off an enclosure, which in some cases may cause confusion where the parenthesis ends,

e. g. *Ioan M Williams, describing two dimensions created by Thackeray in his critical article "The Role of the Narrator" confirms the above mentioned statement.* (BT 9)

In some papers (4 cases), there is a tendency not to use commas to separate long introductory phrases, while in other papers (3 cases) there is no consistency in comma usage, that is either the same length of a phrase is used with and without a comma.

Cf. 1. ***According to Winterson**, the truer experience in fiction can be expressed by non-linearity.* (BT 8)

2. ***According to Gill** narrative is a set of events that are related by an author to a reader or listener (1995:387).* (BT 8)

Short phrases are preceded by a comma while the long one is not.

Cf. 1. ***According to traditional approach of the narrative theory** the notion of the narrator, as a principal element in narrative structure, can be defined into five categories: [...].* (BT 9)

2. ***According to our theory**, the illustration for this narrator's remark is the following example: [...].* (BT 9)

However, in some cases, omission of commas can slow down the flow of communication or even cause misunderstanding (1 case),

e. g. ***As a result** summing up above mentioned comments made by literary critics we can make a relevant conclusion that the narrator and Thackeray are not to be identified and the persona (the narrator) that Thackeray's invents is a separate character of the novel.* (BT 9)

In this sentence, we can find even two introductory types of phrases, the second of which (set in italics) should be separated by commas to avoid misreading of the sentence.

In some cases (2), students perceive the subject as a long phrase which should be separated from the rest of the sentence,

e. g. ***Most studies of the dictionary use carried out**, did not reveal how efficient users are and how they behave during the look-up processes.* (BT 1)

Unnecessary use of a comma between two phrases (2 papers) and its omission between clauses (2) joined by a coordinating conjunction is another case of misinterpreting punctuation rules,

e. g. 1. *In these novels women were controlled by men, and were oppressively influenced by them.* (BT 11)

2. *Learners are afraid of making mistakes speaking foreign language and it is the task of the teacher to encourage his students for speaking and at*

the same time to stop any mocking and laughing in case such appear.
(BT 4)

The omission of commas after a subordinate clause (1 case) can misguide the reader where the main clause starts (after ‘school’ or after ‘Dorofejeva’),

e. g. *As Dorofejeva puts it at school the English teachers face a problem of developing positive emotions at the lesson.* (BT 4)

Misinterpreting of what is considered a parenthesis results in unnecessary use of a comma (1 paper) to separate the person’s name from the attribute which describes the profession,

e. g. *The undergraduate implemented a part of the English language syllabus which was kindly offered by **the teacher, Mrs. Irina Kicenko.***
(BT 6)

As it has been discussed above, the main punctuation problems refer to the difference between the use of commas in English and L1 as well as insufficient time spent on editing as it is in case of omitting the second ‘bracketing comma’ as Trask (1997) calls it.

3.2 Usage of inverted commas

The next large group of cases refer to the usage of inverted commas or quotations marks. The most frequently reoccurring problem (6 out of 18 papers) is inconsistency in the choice of inverted commas – single (‘...’ or ‘...’) and/or double (“...” or “...”) – and substituting them by acute marks (‘...’) not only on the same page, but also in one paragraph or even one sentence as in the samples below.

Although writers commonly change punctuation to one type, the student in the first sample has tried to preserve the punctuation used in the original online source (the first quote) and then to follow the conventions set by the University (the second case). In the second and the fourth samples, the students have not followed their chosen type of inverted commas, while in the third case the student has chosen the wrong punctuation mark from the keyboard.

E. g. 1. *Intuition is derived from the Latin word that means “**to see within, to consider or contemplate**” (Online 2).Claxton (2000:50), for example, refers to intuition as a ‘**family of ways of knowing**’ that includes:...* (BT 1)

2. *[...] ten learners have ‘6’, [...] gained evaluation in the range of “6” – “8”* (BT 3)

3. *Television and radio games like ‘**Twenty Questions**’, ‘**Call My Bluff**’ ‘**Fishbowl**’ and many others brought into the classroom, often provide good fluency activities (Puzikova, undated).* (BT 4)

4. *The “**types**” of letters are categorized style and format differences and this leads to two methodologies (styles).* (BT 17)

In four papers, students use inverted commas around ‘displayed quotations’ or ‘block quotations’ (Riter 2003, 194). Moreover, the use of a colon could be more appropriate before a long quotation,

e. g. Meyerhoff explains that the concept of time is especially essential to people for the reason that it can not be separated from them,

‘...we are conscious of our own organic and psychological growth in time. What we call the self, person, or individual is experienced and known against the background of the succession of temporal events and changes constituting our biography’ (ibid: 1-2). (BT 8)

Although it is common in English to use different types of inverted commas to show a quote within a quote (‘... “...” ...’ or “... ‘...” ...”), still students (2 papers) follow the tradition of their L1 when only one type of inverted commas is used,

e. g. *“Many companies that represent themselves as MT providers are actually selling “word-by-word” translation.” (ibid.) (BT 15)*

English speakers commonly prefer to italicise terms and to use inverted commas to explain them and to mention the source (see Trask, 1997, 112). Thus in the sample below, which is a quotation from one page, the student could have used italics to indicate the terms (e.g. teaching creativity, the creative tasks, teaching), while the gloss or definition could have been left enclosed in inverted commas. Another mistake is misplacing of inverted commas after the word *something*, which slows down comprehension of the message,

e. g. *The author is going to discuss the definitions of the terms “teaching creativity” and “the creative tasks’. [...] According to Cambridge International Dictionary of English, ‘teaching’ means ‘to give (someone) knowledge or to instruct or train (someone)’, whereas Longman Dictionary of Contemporary English suggests that it means ‘to show somebody how to do something ’or to ‘change somebody’s ideas’ (B. Tomlinson, 2003). (BT 1)*

What concerns the use of inverted commas, we can conclude that the difference in the use of punctuation marks in students’ L1 and EFL as well as insufficient time spent for editing could be mentioned as some of the reasons for the problems observed in a longer piece of writing.

3.3 Usage of a hyphen v. a dash

Similar to inverted commas, inconsistent usage of hyphens and dashes can also be frequently noticed in student research papers. Eight out of eighteen papers comprise a variety of ways how hyphens and/or dashes are used,

e. g. 1. ***Individual-a** person’s work may be original in relation to his/her own previous work and output. (BT 2 – a hyphen is used instead of a dash)*

2. *The first lesson devoted to a **role-play** was organized on the basis of a **role-play** supplied by the course book (New Opportunities). (BT 4 – an en rule is used instead of a hyphen in the first compound)*

2. *According to Professor Brian Wilkie ‘there has been an almost official conspiracy by literary historians to regard her as a **non-Romantic**, even **anti-Romantic**’ (Wilkie, Hurt 1984, 599). (BT 7 – unnecessary spacing after a hyphen)*

3. H. Hirss points out that there are two main contemporary types of narrative **prose- the** realistic and the romantic, whereas the rest of them just join in at times forming complicated relationships: [...] (BT 8 – a hyphen is used instead of a dash)

Here, we can see that in all the samples, students' computer skills could also be influencing their performance, as they do not use spacing around punctuation appropriately.

3.4 Usage of a slash, brackets and ellipsis

The last group of punctuation marks are less frequently used in student research papers, thus we can notice only a few errors referring to them. Unnecessary usage of spacing around a slash (2 papers) leaves an impression of inadequate editing,

e. g. 1. **essay/story/ report/ letter** writing, discussion, antonym/synonym task, work in **pairs/ groups** (BT 2)

2. Inside address depicts the name of the receiver one continues with the name of the street and the number of the **house / building**, then gives the postcode, the name of the **city / town** and, finally, the country name. (BT 17)

Students in three papers have mixed up the use of brackets. In the first sample, students have mixed up the use of brackets in a displayed list with the list enclosed into texts. Round brackets or parentheses are commonly used to 'enclose reference numbers or letters in lists, which run into text' (Ritter 2003, 143; also in Trask 1997, 121). In the second sample, there is no need for parentheses as it indicates some additional information to the reader, which is not the case. Omission of the second parenthesis before the semi-colon in the third sample results in misreading of the message.

e. g. 1. In Jauss' model there are five types of identification and namely these are: **1)** associative, **2)** admiring, **3)** sympathetic, **4)** cathartic and **5)** ironic. (BT 12)

2. In **(2.3.)** "The Functions of Terminology" it is declared that terminology can only be understood in connection to special languages and communication. (BT 3)

3. Thanasoulas D. **(2002; Online** asserts: [...] (BT 5)

As to ellipsis (also called *three dots*), it can be observed that a student (1 case) indicates omission of some part of text by using only two dots enclosed in round brackets instead of square brackets,

e. g. [...] terms can be described in three ways: linguistically (**.**), cognitively, and with respect to communication". (p 39) (BT 3)

Concerning this group of punctuation marks, errors are caused by lack of knowledge of rules as well as insufficient typing and editing skills.

3.5 Consistency of style: exemplification and enumeration

Another group of quite frequent misuse of punctuation refers to the words, which indicate exemplification (*namely, for example, e. g., such as*).

Here, we can notice a variety of unconventional usage of punctuation (3 cases) in one paper,

- e. g. 1. **Such questions as**, what kind of dictionaries they buy and use, what kind of problems they encounter, whether they know how to use the dictionaries and others, will be touched upon. (BT 1)
2. First of all, the psychological barriers should be mentioned among difficulties, **namely**: fear of making mistake; self-abasement; fear of difficulty; anxiety. (BT 4)
3. Thus there appears one more structure, **namely**; question – question. (BT 4)
4. The use of incomplete sentences (ellipses) in response, **e.g.:**
- How many books have you? (BT 4)
5. However, a new item of vocabulary may be more than just a single word: **for example**, ‘post office’ and ‘mother-in-law’, which are made up of two or three words but express a single idea. (BT 5)
6. A few translated Indian terms, **include e. g.**, squaw-man, Great White Father, Father of Waters, and happy-hunting ground. (BT 14)

According to The Oxford Style Manual, the words such as *namely*, *that is*, *as*, *for example*, *for instance*, *as follows*, and *therefore* are not followed by a colon (Reiter 2003, 125). They are commonly preceded by a comma or a semicolon (ibid; see also in Merriam-Webster’s Pocket Guide to Punctuation 1995, 21–22).

In two papers, students are not consistent in the chosen approach to punctuation with the similar phrases *for example* and *for instance*,

- Cf. 1. Some studies even distinguished between students according to their field of study, **for example** language specialists as opposed to science or technology students. (BT 1 – more preferred in Br E)
2. Sometimes there was no logic in users’ strategy, **for instance**, not having found a word in unabridged dictionary, they turned to an abridged version. (BT 1 – more preferred in AmE)

The same refers to the choice of a ‘listing comma’ (see Trask 1997) before the coordinating conjunction *and*,

- Cf. 1. Therefore this approach cannot be applied in schools where learners have not yet chosen their trade or occupation and therefore they should be taught and trained all for general skills in reading, writing, listening **and** speaking. (BT 4)
2. The language is a means of presenting linguistic material: sounds, words, **and** grammar items.

If the first variant (in sentence 1) is more preferred in BrE, the second (in sentence 2), also called the ‘Oxford comma’ (Reiter 2003, 121), is common not only in Oxford style, but also in AmE.

Conclusions

Although the present paper provides analysis of a limited number of Bachelor Theses, one can conclude that conventional punctuation usage is

neglected in students' research papers. The most frequent punctuation problems are linked with the usage of commas, inverted commas, hyphens and dashes as they are the most frequent punctuation marks in research papers. Most of the errors can be explained by insufficient knowledge and skills of punctuation usage in different variants of English, especially knowledge about differences between conjunctions and connectors, as well as insufficient editing done.

This research has raised also some questions: what problems students face in their L1 writing and how they influence the quality of papers written in the target language.

References

- Chalker 1996** – **Chalker, Sylvia.** *English Guides 9: Linking Words*. London : Harper Collins Publishers, 1996.
- Farneste 2006** – **Farneste, Monta.** Punctuation as a Means of Text Cohesion in Written Communication. *Pragmatic Aspects of Translation. Proceedings of the Fourth Riga International Symposium*. Rīga : University of Latvia and National Language Commission, 2006, pp. 36–48.
- Farneste 2007** – **Farneste, Monta.** Transitions as a Means of Text Cohesion in Written Communication. *Contrastive and Applied Linguistics XIV*. Rīga : University of Latvia, 2007, pp.14–23.
- Halliday 1990** – **Halliday, M.A.K.** *Spoken and Written Language*, 2nd edit. Oxford and New York : Oxford University Press, 1990.
- Kenkel, Yates** – **Kenkel, James and Yates, Robert.** The Interlanguage Grammar of Information Management in L1 and L2 Developing Writing. *Written Communication*. Volume 26 Number, 4, October, 2009, pp. 392–416. Available from <http://wcx.sagepub.com> [Assessed on 9 November 2009].
- King 2004** – **King, Graham.** *Good Punctuation*. Glasgow : Harper Collins Publishers, 2004 [2000].
- Merriam Webster's Pocket Guide to Punctuation** – *Merriam Webster's Pocket Guide to Punctuation*. Springfield, Massachusetts : Merriam-Webster, 1995.
- Ritter 2003** – **Ritter, R. M.** (ed.) *The Oxford Style Manual*. Oxford : Oxford University Press, 2003.
- Shaw 1963** – **Shaw, Harry.** *Punctuate It Right!* New York : Harper & Row, 1963.
- Trask 1997** – **Trask, R. L.** *The Penguin Guide to Punctuation*. London : Penguin Books, 1997.

TIPISKĀKĀS KĻŪDAS INTERPUNKCIJAS LIETOJUMĀ PĒTNIECĪBAS DARBOS

Kopsavilkums

Interpunkcijas lietojums pētniecības darbos, kuri ir rakstīti angļu valodā, ir maz pētīts. Vairāk informāciju par interpunkciju var atrast dažādās rokasgrāmatās un mācību grāmatās. Lai arī studenti apgūst rakstu valodu angļu valodas stundās jau skolā un turpina to apgūt arī augstskolā, interpunkcijai netiek pievērsta pietiekama uzmanība, rakstot zinātniskos darbus. Šajā pētījumā tiek analizētas biežāk sastopamās kļūdas 18 atlases veidā izvēlētos bakalaura darbos. Datu analīzes rezultāti parādīja, ka studenti kļūdās, lietojot komatus, pēdiņas, defises un domu zīmes. To var izskaidrot ar nepietiekamām zināšanām un prasmēm šo interpunkcijas zīmju lietošanā svešvalodā, kā arī ar sasteigto rediģēšanas procesu.

PRIEKŠVĀRDI ĒRGEMES LATVIEŠU EVANĢĒLISKI LUTERISKĀS DRAUDZES BAZNĪCAS GRĀMATĀS (1718–1906)

Latviešu antroponīmikā ir vērojama gan pievēršanās visvecākajiem latviešu priekšvārdiem, kas reģistrēti senajās hronikās, nepublicētajos arhīva materiālos un citos avotos, gan arī jaunāko – 20. un 21. gadsimta – personvārdu sistēmas analīze. Bez ievēribas ir palicis vidējais posms – no 16. gadsimta līdz 19. gadsimta beigām, kad latviešu antroponīmiskajā sistēmā notika būtiskas pārmaiņas.

Vecākais publicētais materiāls par Ērgemes novada priekšvārdiem ir rodams „Vidzemes 1638. gada arklu revīzijas” (Dunsdorfs 1941, 785–797) sarakstos, kur, uzskaitot tikai vīriešu vārdus, minēti šādi priekšvārdi: *Andreß* – 14, *Andres* – 2; *Augustin* – 2; *Bendict* – 1; *Berendt* – 1; *Bertel* – 2; *Dirich* – 2; *Elias* – 1; *Fromholt* – 1; *Grommelt* – 1; *Hanß* – 11, *Hans* – 14; *Harman* – 3, *Hermen* – 1, *Herman* – 2, *Harmen* – 1; *Hinrich* – 10; *Indus* – 1; *Jachim* – 1; *Jacob* – 2, *Jācob* – 1, *Jacub* – 1; *Jahn* – 24; *Jannick* – 1; *Januß* – 1, *Janus* – 1; *Johan* – 2; *Jost* – 1; *Jurg[en]* – 1, *Jurgen* – 12, *Jurgi* – 1; *Jurriß* – 1, *Jurck* – 1; *Marcus* – 1; *Mart* – 1; *Martin* – 3; *Mattiß* – 1; *Matz* – 1; *Michel* – 4; *Peter* – 11; *Rammontz* – 1; *Reinholt* – 1; *Sifer* – 1; *Thomß* – 2; *Thomas* – 6, *Thomaß* – 2; *Tönniß* – 1; *Wilhelm* – 2; *Wolter* – 1.

Šai laikā vispopulārākie vīriešu priekšvārdi ir bijuši *Hanss* (25 reģistrējumi) un *Jānis* (24), tiem seko *Andress* (16), *Jurgens* (13) un *Pēteris* (11).

Rakstā sniegts ieskats vienas draudzes antroponīmiskajā sistēmā no 1718. līdz 1906. gadam; tas veikts, balstoties uz Ērgemes latviešu evaņģēliski luteriskās draudzes baznīcas grāmatu materiāliem (Jansone 2009). Lai pārskats būtu objektīvs, izmantoti galvenokārt 1718.–1906. gada dzimšanas reģistra dati, kuru kopējais skaits ir ap 30 000. Visām šī posma Ērgemes draudzes baznīcas grāmatām ir pieejami oriģināli, kas atrodas Latvijas Valsts vēstures arhīvā. Par iepriekšējiem gadiem informācija ir rodama no publicētajiem un rokrakstā saglabātajiem arklu un dvēseļu revīziju materiāliem.

No 1718. līdz 1891. gadam ieraksti veikti vācu valodā; dažu sadaļu nosaukumi ir arī latīņu valodā; mājvārdi un priekšvārdi rakstīti latviski. Sākot ar 1892. gadu, vācu valodu nomaina krievu valoda. Krievu valodā rakstīts gan apdzīvotās vietas nosaukums, gan mājvārds; arī visi personvārdi rakstīti krieviski. Sākumā atsevišķos gadījumos, vēlāk konsekventi, jaundzimušā vārds vai vārdi un uzvārds tiek rakstīts arī latviski.

Latviešu valodā dotā informācija rakstīta atbilstoši tā laika ortogrāfijai. Vislielākā nekonsekvence vērojama līdzskaņu ar diakritiskajām zīmēm apzīmēšanā. Sastopams gan rakstījums pilnīgi bez diakritiskajām zīmēm, gan rakstījums ar atsevišķām diakritiskajām zīmēm. Dažos gadījumos nav arī iespējams atšķirt diakritiskās zīmes no rakstītāja rokraksta īpatnībām. Arī morfoloģiskais raksturojums atspoguļots nekonsekventi. 18. gs. materiālā bieži

trūkst personvārdu un mājvārdu galotņu, lietota unificētā galotne *e*. Norādītā galotne nav līdzeklis vārda dzimtes un locījuma formas šķiršanai.

Šīs rakstības īpatnības Ērgemes evaņģēliski luteriskās draudzes baznīcas grāmatās (1718–1906) traucē ievērot antroponīmas pamatprincipu: par atsevišķu priekšvārdu uzlūkot vārdu ar jebkādam patskaņa vai līdzskaņa kvalitātes un kvantitātes izmaiņām. Tādēļ jārunā gan par alogrāfiem (uz vienu personu attiecināma priekšvārda un/vai uzvārda atšķirīgu rakstījumu), gan arī par alomorfiem (uz vienu personu attiecināma priekšvārda un/vai uzvārda atšķirīgu morfoloģisko formu). Raksturīgākie alogrāfi ir: 1) patskaņu garuma apzīmējums (*h* kā garuma apzīmējums ļoti bieži netiek lietots izskaņās un dažreiz arī vārdu saknēs; 2) divskaņu apzīmējums (*o* tiek rakstīts gan ar sekojošu *h*, gan arī bez tā; dažos gadījumos ģermāņu cilmes vārdos sastopams arī formālais divskanis *ie*, kas apzīmē garo patskani *ī*); 3) līdzskaņu *s* un *f* apzīmējums (visos posmos paralēli tiek lietots gan *s*, gan *f*); 4) līdzskaņa *k* apzīmējums (parasti tiek lietots līdzskaņa *k* burts, taču atsevišķos gadījumos lietots arī *c*, piemēram, *Karl* un *Carl*); 5) līdzskaņu dubultojums parasti ir starp īsiem patskaņiem (sastopams arī rakstījums gan ar vienu, gan diviem līdzskaņu burtiem; ja tiek rakstīti vārdi ar *s* burtu, tad iespējami pat seši alogrāfu varianti: *s*, *f*, *ss*, *ff*, *sf*, *fs*); 6) atšķirīgais izskaņu un galotņu rakstījums.

Ērgemes evaņģēliski luteriskās draudzes baznīcas grāmatas sniedz ieskatu gandrīz 300 gadu senā pagātnē. Pievērsoties vēsturiskās antroponīmijas jautājumiem, pētnieka svarīgākais uzdevums ir noskaidrot kopīgo un atšķirīgo ar mūsdienu latviešu antroponīmiju, piemēram, vai arī pirms 300 gadiem tika lietoti tie paši priekšvārdi, kopš kura laika pastāv latviešu antroponīmijas divkomponentu sistēma, kas sastāv no viena vai vairākiem priekšvārdiem un uzvārda, kad radies kāds konkrēts vārds vai uzvārds u. tml. Uz šiem jautājumiem tiek meklētas atbildes šajā rakstā, kas sniedz tikai ieskatu Ērgemes evaņģēliski luteriskās draudzes locekļu antroponīmiskajā sistēmā.

Pirmo saglabājušos Ērgemes draudzes baznīcas grāmatu (1718–1741) ievada draudzes locekļu uzskaitījums pēc muižām un vecsaimniecībām. Šis pārskats ir īpaši noderīgs vēsturiskās onomastikas pētījumiem, jo sniedz ieskatu priekšvārdu lietojumā 17. un 18. gadsimta mijā. Sarakstā ir minētas 119 vecsaimniecības ar 98 priekšvārdu (ar variantiem) 1035 reģistrējumiem.

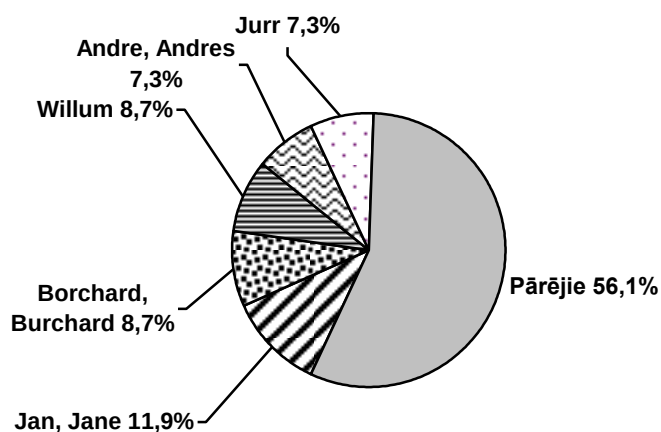
Salīdzinot Ērgemes draudzes 1718. gada personvārdu sarakstu ar K. Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīcas” (Siliņš 1990) dotumiem, redzams, ka priekšvārdiem *Borchard*, *Burchard* un *Gromel* pirmreģistrējuma gadaskaitli varētu nomainīt pret vairāk nekā simts gadu senāku datumu. Vairākiem priekšvārdiem pirmreģistrējumu varētu labot par dažiem gadu desmitiem, taču jāpiebilst, ka minētais saraksts nav dzimšanas reģistrs, tādēļ var tikai droši apgalvot, ka konkrētais priekšvārds 1718. gadā ir ticis lietots, bet tā pirmreģistrējums arī pašā Ērgemes draudzē var būt daudz senāks, ko apliecina arī „Vidzemes 1638. gada arklu revīzija”, kur, piemēram, minēts priekšvārds *Grommelt*.

Ērgemes evaņģēliski luteriskās draudzes baznīcas grāmatu dzimšanas reģistrs ir saglabājies no 1718. gada aprīļa. Kopējais ierakstu skaits līdz 1906. gadam sasniedz gandrīz 30 000. Lai šo materiālu varētu sistematizēt un izmantot salīdzināšanai, izvēlēti trīs piecu gadu posmi (1721–1725, 1821–1825 un 1901–1905), kuros sastopamie priekšvārdi analizēti gan pēc cilmes, gan izplatības un pirmreģistrējuma. Salīdzināšanai izmantots K. Siliņa pētījums „Latviešu personvārdu vārdnīca” (Siliņš 1990), kā arī nepieciešamības gadījumā vācu un igauņu antroponīmiskie avoti (Namenlexikon 1993; Lexikon 1998; Pall 1969).

1721.–1725. gadā jaundzimušajam parasti dots viens vārds, atsevišķos gadījumos – divi vārdi. Reizēm ir bijis grūti nošķirt, vai jaundzimušajam ir doti divi vārdi vai arī ir dzimuši viendzimuma dvīņi.

Šai laikposmā Ērgemes draudzē ir piedzimuši 218 zēni, kuriem doti 42 atšķirīgi vārdi (šeit un turpmāk nav skaitīti iespējamie alogrāfi). Visi jaundzimušajiem dotie priekšvārdi ir svešas cilmes vārdi, kas jau bieži lietoti latviskotās formās, piemēram, *Jan*, *Jane*, nevis *Johannes*; *Indrik*, nevis *Heinrich*. Jau tolaik vispopulārākais vīriešu priekšvārds ir *Jānis* (*Jan*, *Jane*), kas dots 26 jaundzimušajiem. Jāpiebilst, ka arī vēl 20. gs. 20., 60. un 80. gados populārākais vīriešu personvārds ir *Jānis* (Štrodahs 1999, 490). Tikai 21. gadsimtā notiek būtiskas pārmaiņas vīriešu populārāko priekšvārdu pirmajā pieciniekā. Piemēram, 2001. gadā populārākais vīriešu priekšvārds ir *Roberts*, bet jau 2002. gadā – *Artūrs* (Bušs 2003, 98). Otro un trešo vietu 1721–1725. gadā dala priekšvārdi *Borhards* (*Borchard*, *Burchard*) un *Viļums* (*Willum*), kas doti katrs 19 jaundzimušajiem. Ceturtajā un piektajā vietā ar 16 reģistrējumiem ir priekšvārdi *Andris* (*Andre*, *Andres*) un *Juris* (*Jurr*). Pieci populārākie vārdi šai laikā doti 43,9 % vīriešu. 18 vārdi ir tādi, kas reģistrēti tikai vienreiz.

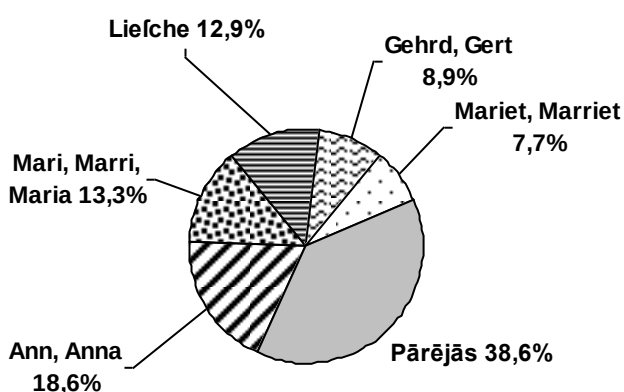
Vīriešu priekšvārdi (1721–1725)

1721.–1725. gadā Ērgemes draudzē piedzimušas 247 meitenes, kurām doti 29 atšķirīgi vārdi. Visi jaundzimušajām dotie priekšvārdi ir svešas cilmes vārdi, kas jau bieži lietoti latviskotās formās. Populārākais sieviešu priekšvārds

šai laikā ir *Anna* (*Ann, Anna*), kas dots 46 meitenēm. Otrajā vietā ar 33 reģistrējumiem ir priekšvārds *Marija* (*Mari, Marri, Maria*), trešo vietu ar 32 vārddošānām ieņem sieviešu priekšvārds *Līse* vai *Līze* (*Liefche*), kas 20. gs. vairs nav pazīstams. Ceturtajā vietā ierindojas priekšvārds *Gerda* (*Gehrd, Gert*), kas dots 22 jaundzimušajām meitenēm. Un pirmo piecnieku noslēdz *Mariete* (*Mariet, Marriet*) ar 19 reģistrējumiem. Salīdzinot ar vīriešu priekšvārdiem, pieci populārākie sieviešu priekšvārdi doti 61,4 % no visām 1721–1725. gadā dzimušajām meitenēm. Pieci sieviešu priekšvārdi doti jaundzimušajām meitenēm tikai vienu reizi. Jāpiebilst, ka priekšvārds *Anna* ir iecienītākais sieviešu priekšvārds vēl arī 20. gs. 20. gados (Štrodahs 1999, 491).

Sieviešu priekšvārdi (1721–1725)

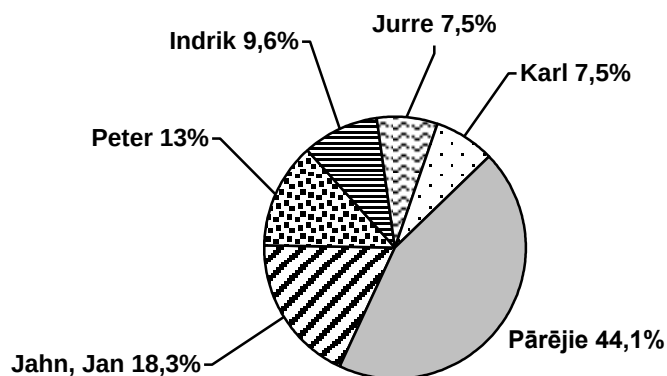

1721.–1725. gadā Ērgemes evaņģēliski luteriskās latviešu draudzes baznīcas grāmatās uzvārdi nav sastopami. Uzvārdu funkciju daļēji pilda mājvārdi.

1821.–1825. gadā Ērgemes draudzē vārddošanas tradīcijās būtisku pārmaiņu nav. Dzimšanas reģistrs kļūst precīzāks, konsekventi parādās arī krustvecāku vārdi. Ļoti bieži jaundzimušajiem tiek dots kāda krustvecāka vārds, kas pie samērā mazā izmantoto vārdu skaita īpašu pārsteigumu nerada. Izmaiņas skar galvenokārt uzvārdu došanu. Ar 1819. gadu parādās pirmie uzvārdi jaundzimušajiem. Uzvārdi sastopami arī krustvecākiem, ja to nodarbošanās ir saistīta ar amatniecību. Par trešdaļu pieaug arī jaundzimušo skaits.

Šai laikā Ērgemes draudzē reģistrēti 376 jaundzimušie zēni, kuriem doti 43 atšķirīgi vārdi. Tāpat kā iepriekšējā posmā visi priekšvārdi ir svešas cilmes.

Vīriešu priekšvārdi (1821–1825)

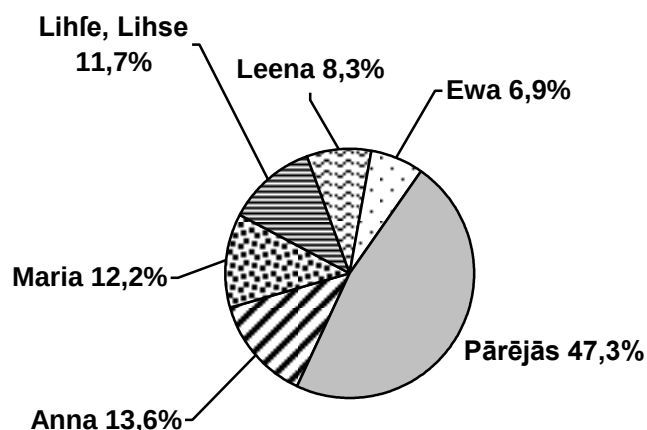

1821.–1825. gadā populārākais vīriešu priekšvārds ir *Jānis* (*Jahn, Jan*), kas dots 69 zēniem; otrajā vietā ar 49 reģistrējumiem ir priekšvārds *Pēteris* (*Peter*), bet trešajā vietā – priekšvārds *Indriķis* (*Indrik*), kas dots 36 zēniem. Ceturto un piekto vietu daļa vīriešu priekšvārdi *Juris* (*Jurre*) un *Kārlis* (*Karl*) ar 28 reģistrējumiem. Salīdzinot ar iepriekšējo posmu, pirmie pieci vīriešu priekšvārdi aizņem lielāku daļu no kopējā jaundzimušajiem doto vārdu skaita, proti, 55,9 %. Salīdzinot ar 1721.–1725. gadu, arī šajā laikposmā līderis joprojām ir priekšvārds *Jānis* un savu vietu pirmā piecnieka beigās saglabā arī priekšvārds *Juris*. 16 priekšvārdi ir tādi, kas reģistrēti tikai vienu reizi. Vairs netiek doti priekšvārdi *Ābrahams*, *Bards*, *Bartholds*, *Borhards* (viens no populārākajiem pirms simts gadiem), *Karols*, *Krists*, *Detlofs*, *Dīriķis*, *Ēriks*, *Ērmanis*, *Ernsts*, *Gerhards*, *Gothards*, *Gromulis*, *Jukums*, *Magnuss*. Tos nomaina priekšvārdi *Adams*, *Barks*, *Dāvis*, *Dāvids*, *Eduards*, *Gotlībs*, *Hermanis*, *Jēkobs*, *Jēcis*, *Julius*, *Kristiāns*, *Ludvigs*, *Mārcis*, *Mangulis*, *Pāvels*, *Pidriķis*, *Prizis*, *Teodors*.

1821.–1825. gadā Ērgemes draudzē reģistrētas 360 jaundzimušās meitenes, kurām doti 29 atšķirīgi vārdi. Tāpat kā iepriekšējā posmā visi priekšvārdi ir svešas cilmes.

Arī šajā laikposmā vispopulārākais sieviešu priekšvārds ar 49 reģistrējumiem ir *Anna* (*Anna*). Otrajā vietā atrodas priekšvārds *Marija* (*Maria*), kas dots 44 meitenēm. Ar 42 vārddošanas gadījumiem trešajā vietā ir *Līze* (*Lihse, Lihfe*). Ceturto vietu ieņem priekšvārds *Liena* (*Leena*), kas dots 30 meitenēm. Piektajā pozīcijā ar 25 reģistrējumiem atrodas priekšvārds *Eva* (*Ewa*), kas dots 25 meitenēm. Salīdzinot ar iepriekšējo posmu, pirmie pieci sieviešu priekšvārdi veido nedaudz mazāk procentu nekā iepriekšējā posmā. Nemainīgi pirmās divas pozīcijas saglabā priekšvārdi *Anna* un *Marija*. Četri priekšvārdi doti tikai vienu reizi. Pēc simts gadiem (19. gs. sākumā) meitenēm vairs netiek doti priekšvārdi *Katarīna*, *Elizabete*, *Kadrīna*, *Lena* un *Marne*. Tos nomaina priekšvārdi *Dārte*, *Eva*, *Jūlija*, *Liena*, *Lote*, *Maša*, *Mīna*, *Nora*, *Stīne*.

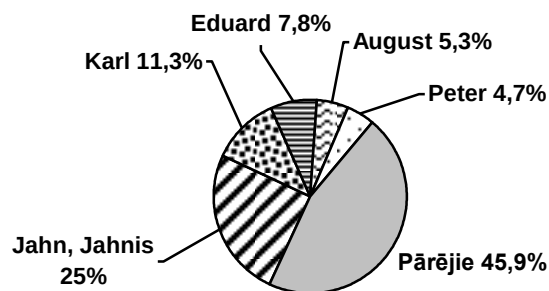
Sieviešu priekšvārdi (1821–1825)

1901.–1905. gadā Ērgemes draudzes antroponīriskajā sistēmā ir notikušas būtiskas pārmaiņas. Lai gan jaundzimušo skaits ir gandrīz nemainīgs, strauji ir pieaudzis izmantoto priekšvārdu skaits. Kopš 19. gs. vidus pieaug otro vārdu skaits. Tiek doti pat trešie un ceturšie vārdi. Stablu vietu Ērgemes draudzes antroponīriskajā sistēmā ir ieņēmuši uzvārdi.

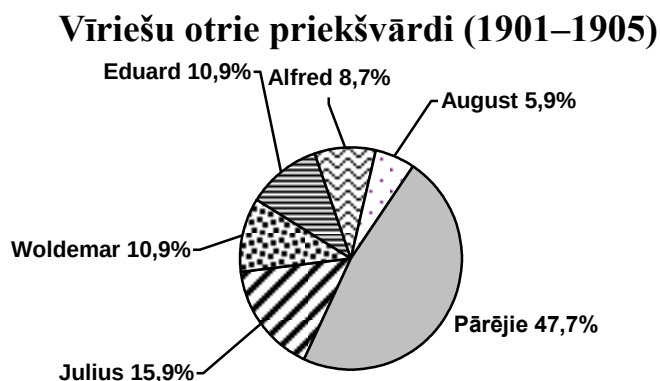
Šai laikā Ērgemes draudzē reģistrēti 319 jaundzimušie zēni, kuriem kopā ar otrajiem, trešajiem un ceturtajiem doti 79 atšķirīgi vārdi. Parādās pirmie latviskas cilmes vārdi. No vīriešu priekšvārdiem tas ir *Visvaldis*.

Vīriešu pirmie priekšvārdi (1901–1905)

Tāpat kā abos iepriekšējos posmos populārākais pirmais vīriešu priekšvārds ir *Jānis* (*Jahn, Jahnis*), kas dots 80 jaundzimušajiem. Otrajā vietā ar 36 reģistrējumiem atrodas priekšvārds *Kārlis* (*Karl*). Trešo vietu ieņem priekšvārds *Eduards* (*Eduard*), kas dots 25 jaundzimušajiem zēniem. Ceturtais ar 17 reģistrējumiem ir priekšvārds *Augusts* (*August*). Piektajā vietā ar 17 vārdošanām atrodas priekšvārds *Pēteris* (*Peter*). Pirmie pieci priekšvārdi veido 54,1 % no visiem jaundzimušajiem zēniem dotajiem vārdiem. Priekšvārds *Jānis* ne tikai saglabā populārākā vārda statusu, bet arī nostiprina to, sasniedzot

ceturto daļu no visiem jaundzimušajiem zēniem dotajiem vārdiem. 29 zēnu priekšvārdi izmantoti tikai vienu reizi.

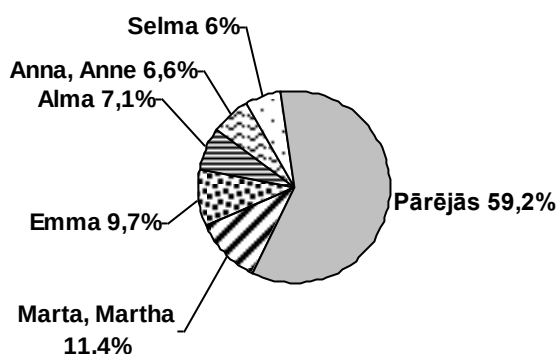

219 no 319 šai posmā dzimušajiem zēniem ir arī otrie vārdi. Populārākais vīriešu otrais vārds ir *Jūlijs* (*Julius*), kas dots 35 jaundzimušajiem. Otrajā un trešajā vietā ar 24 reģistrējumiem ir *Voldemārs* (*Woldemar*) un *Eduards* (*Eduard*). Ceturtajā vietā atrodas priekšvārds *Alfreds* (*Alfred*), kas jaundzimušajiem dots 19 reizes. Piekto vietu ar 13 reģistrējumiem ieņem *Augusts* (*August*). Jāpiebilst, ka populārākais otrais vīriešu priekšvārds parasti tiek dots kopā ar populārāko vīriešu pirmo priekšvārdu *Jānis*, kas nevienu reizi nav dots kā otrais, trešais vai ceturtais priekšvārds. Tāpat kā pirmie priekšvārdi, arī pieci otrie vīriešu priekšvārdi veido vairāk nekā pusi visu lietojumu – 52,3 %.

Šai laikā Ērgemes draudzē reģistrēta 351 jaundzimusi meitene, kam kopā ar otrajiem, trešajiem un ceturtajiem priekšvārdiem doti 93 atšķirīgi vārdi. Parādās pirmie latviskas cilmes vārdi. No sieviešu priekšvārdiem tas ir priekšvārds *Mirdza*.

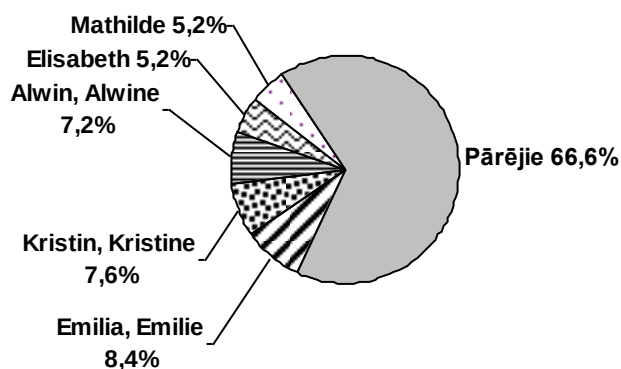
1901.–1905. gadā populārākais sieviešu priekšvārds ir *Marta* (*Marta*, *Martha*), kas dots 40 meitenēm. Otrs populārākais vārds ar 34 reģistrējumiem ir *Emma* (*Emma*). Trešajā vietā atrodas priekšvārds *Alma* (*Alma*), kas dots 25 meitenēm. Ceturtajā vietā ar 23 reģistrējumiem ir priekšvārds *Anna* (*Anna*, *Anne*). Piektais populārākais ir *Zelma* (*Selma*), kas dots 21 jaundzimušajai meitenei. Šai laikā pieci populārākie sieviešu priekšvārdi doti mazāk nekā pusei visu jaundzimušo meiteņu – 40,8 %. Tas varētu būt izskaidrojams ar lielo sieviešu priekšvārdu skaitu, kas kopš 1821.–1825. gada ir pieaudzis trīs reizes. Savu popularitāti nedaudz ir zaudējis iepriekšējās posmos populārākais sieviešu priekšvārds *Anna* – tagad tas atrodas trešajā vietā. Pirmo vietu ieņem priekšvārds *Marta*, kas iepriekšējās posmos Ērgemes draudzē nebija pazīstams. 40 no pirmajiem, otrajiem un trešajiem sieviešu priekšvārdiem izmantoti tikai vienu reizi.

Sieviešu pirmie priekšvārdi (1901–1905)

249 no 351 meitenēm ir otrais vārds. Populārākais sieviešu otrais priekšvārds ir *Emīlija* (*Emilia*, *Emilie*), kas dots 21 meitenei. Otrais populārākais priekšvārds ar 19 reģistrējumiem ir Kristīne (*Kristin*, *Kristina*, *Kristine*, *Kristine*). Trešajā vietā ierindojies priekšvārds *Alvīne* (*Alwin*, *Alwina*, *Alwine*), kas dots 18 meitenēm. Ceturto un piekto vietu ar 13 reģistrējumiem daļā *Elizabete* (*Elisabeth*, *Elisabet*, *Elisabeth*) un *Matilde* (*Mathilde*). Pieci populārākie sieviešu otrie priekšvārdi veido tikai 33,6 % no visiem otrajiem sieviešu priekšvārdiem. Atšķirībā no vīriešu priekšvārdiem, sieviešu pirmie un otrie priekšvārdi neveido stabilus vārdu pārus.

Sieviešu otrie priekšvārdi (1901–1905)

Viens no būtiskiem antroponīmistu uzdevumiem ir noteikt katra konkrētā priekšvārda pirmreģistrējumu valodā. Latviešu valodniecībā nozīmīgu ieguldījumu ir devis K. Siliņš monogrāfiskajā pētījumā „Latviešu personvārdu vārdnīca” (Siliņš 1990), taču viņa darbā nav izmantoti visi iespējamie avoti. Izvērtējot vīriešu priekšvārdu pirmo fiksējumu senumu, Ērgemes latviešu evaņģēliski luteriskās draudzes baznīcas grāmatas ļauj precizēt vīriešu un sieviešu priekšvārdu senumu (turpmākajā tekstā indekss² aiz priekšvārda norāda uz jaundzimušā otro vārdu, indekss³ norāda uz jaundzimušā trešo vārdu).

Par vairāk nekā gadsimtu senāki ir priekšvārdi Ābrams *Abram* (1721 ← 1838), Berholds *Behrhold* (1725 ← 1929), Burhards *Burchard* (1719 ← 1853), Ēriks *Erich* (1721 ← 1872), Gromulis *Gromel* (1719 ← 19. gs. IV cet.)

No pusgadsimta līdz gadsimtam mainās pirmreģistrējums šādiem vīriešu priekšvārdiem: Jūliuss *Julius* (1823 ← 20. gs. I cet.), Mangulis *Mangal Mangul Mangel* (1729 ← 1779), Pidriķis *Pidrik* (1782 ← 1844), Pīrss *Piris*² (1823¹ ← 1865), Villijs *Willy*² (1902 ← 1965).

Par 25 līdz 50 gadiem senāki ir priekšvārdi Antons *Anton* (1721 ← 1752), Eduards *Eduard* (1823 ← 1850), Morics *Moritz* (1718 ← 1747), Roderiks *Roderich* (1878 ← 1911), Rubis *Rubb, Rubbe* (1723 ← 1760).

Par 10 līdz 25 gadiem senāki ir priekšvārdi Helmutš *Hellmuth* (1883 ← 1894), Sigfrīds *Siegfried*² (1904 ← 1922).

Mazāk par 10 gadiem ir pirmreģistrējuma starpība šādiem vīriešu priekšvārdiem: Aksels *Axel* (1889 ← 1891), Elmārs *Elmar* (1882 ← 1889), Gotlībs *Gottlieb*² (1732 ← 1736), Gusts *Guft* (1719 ← 1723), Volrads *Wohlrath*² (1901 ← 1907).

K. Siliņa pētījumā nav iekļauti šādi vīriešu personvārdi: Barks *Bark* (1743), Ernards *Ernhard*² (1905), Erturs *Erthur* (1901), Eugens *Eugen* (1877), Hadriāns *Hadrian* (1884), Traumholds *Traumhold* (1901).

No sieviešu priekšvārdiem par vairāk nekā gadsimtu senāki ir priekšvārdi Jozefīne *Josephine*² (1874 ← 1976) un Trūde *Trute* (1723 ← 20. gs. I cet.).

No pusgadsimta līdz gadsimtam mainās pirmreģistrējums šādiem sieviešu priekšvārdiem: Bille *Bille* (1718 ← 1795), Ernestīne *Ernestine* (1828 ← 1896), Eugēnija *Eugenie*² (1905 ← 1965), Lavīze *Lowifa Lawise*² (1723 ← 1787), Maša *Mafche* (1781² ← 1832), Stīne *Stihne* (1818 ← 1876).

Par 25 līdz 50 gadiem senāki ir priekšvārdi Adelīna *Adeline*² (1863 ← 1896), Albertīne *Albertine*² (1848 ← 1895), Lusija *Lucie*² (1879 ← 1922), Mare *Mare* (1718 ← 1767), Lote *Lotta* (1758 ← 1785), Sallija *Sally* (1905 ← 1939).

Par 10 līdz 25 gadiem senāki ir sieviešu priekšvārdi Beta *Beta, Betsy*³ (1901 ← 1923), Lēna *Lena* (1719 ← 1740), Elīza *Elife* (1829 ← 1845), Emma *Emma* (1841 ← 1852), Jūlija *Julia* (1824 ← 1837), Nora *Nohra* (1781 ← 1792), Olga *Olga* (1839 ← 1858), Vilhelmīne *Wilhelmine*² (1832 ← 1848), Zelma *Selma* (1851 ← 1875).

Mazāk par 10 gadiem ir pirmreģistrējuma starpība šādiem sieviešu priekšvārdiem: Elfrīde *Elfriede* (1879 ← 1885), Emīlija *Emilia* (1828³ ← 1831), Grieta *Greeta* (1729 = 1729), Matilde *Mathilde* (1840 ← 1847), Mīne *Mihna* (1817 ← 1819).

¹ Jaundzimušajam dots krusttēva vārds; tas ļauj spriest, ka šī vārda pirmreģistrējums ir vēl senāks par vismaz 20 gadiem.

² Jaundzimušā mātes vārds; tas ļauj spriest, ka šī vārda pirmreģistrējumu ir vēl senāks par vismaz 20 gadiem.

³ Jaundzimušā mātes vārds; tas ļauj spriest, ka šī vārda pirmreģistrējumu ir vēl senāks par vismaz 20 gadiem.

K. Siliņa pētījumā nav iekļauti šādi sieviešu personvārdi: Kadrīna *Kaddrin* (1724), Leninga *Lening* (1721), Līša (?) *Liefche* (1719), Marne *Marne* (1725). Divi no tiem (*Leninga* un *Marne*) minēti tikai vienu reizi.

Lai precīzāk varētu noteikt pārmaiņas Ērgemes latviešu evaņģēliski luteriskās draudzes antroponīmiskajā sistēmā, ir jāveic pārmaiņu analīze pēc 25–30 gadiem. Atbildes uz vairākiem izvirzītajiem jautājumiem ir jāmeklē gan citās Ērgemes draudzes baznīcas grāmatu sadaļās, gan arī arklu revīziju un ļaužu jeb dvēseļu revīziju materiālos.

Nepublicētie avoti

LVVA 235. f., 3. apr., 75. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1718–1741

LVVA 235. f., 3. apr., 75a. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1741–1768

LVVA 235. f., 3. apr., 75b. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1768–1781

LVVA 235. f., 3. apr., 76. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1781–1816

LVVA 235. f., 3. apr., 76a. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1817–1833

LVVA 235. f., 4. apr., 810.–854. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1834–1879

LVVA 235. f., 7. apr., 201a. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1880–1891

LVVA 235. f., 7. apr., 206. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1892

LVVA 235. f., 7. apr., 207. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1893

LVVA 7229. f., 2. apr., 1. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1894

LVVA 7229. f., 2. apr., 3. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1895

LVVA 7229. f., 2. apr., 5. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1896

LVVA 7229. f., 2. apr., 6. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1897

LVVA 7229. f., 2. apr., 7. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1898

LVVA 7229. f., 2. apr., 9. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1899

LVVA 7229. f., 2. apr., 10. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1900

LVVA 7229. f., 2. apr., 11. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1901

LVVA 7229. f., 2. apr., 12. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1902

LVVA 7229. f., 2. apr., 15. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1903

LVVA 7229. f., 2. apr., 18. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1904

LVVA 7229. f., 2. apr., 21. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1905

LVVA 235. f., 7. apr., 203. lieta – Valkas apriņķa Ērgemes draudzes metriku grāmata 1906

Literatūra

Balodis 2008 – **Balodis, P.** *Latviešu personvārdu etimoloģiskās semantikas teorētiskais modelis un tā realizācija*. Promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares baltu valodniecības apakšnozarē. Rīga : LU, 2008.

Blese 1929 – **Blese, E.** *Latviešu personvārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi XIII–XVI g. s.* Rīga : A. Gulbis, 1929.

Bušs 2003 – **Bušs, O.** Jaunais gadu tūkstotis sākas ar revolūciju. **Bušs, O.** *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*. Rīga : LU LaVI, 2003, 98.–101. lpp.

- Dunsdorfs 1941** – Vidzemes 1638. gada arklu revīzija. Latvijas vēstures avoti. IV sēj, III burtn. Izd. E. Dunsdorfs. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgādiens, 1941.
- Jansone 2009** – **Jansone, I.** Ieskats Ērgemes draudzes antroponīsmiskajā sistēmā (pēc Ērgemes latviešu draudzes baznīcas grāmatu materiāliem). *Vārds un tā pētīšanas aspekti 13* (1). Liepāja : LiePA, 2009, 240.–255. lpp.
- Lexikon 1998** – *Lexikon der Vornamen*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich : Duden, 1998.
- Lvv 1** – **Endzelīns, J.** *Latvijas PSR vietvārdi*. 1. sēj., 1. d. A–J. Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1956.
- Mašņovskis 2005** – **Mašņovskis, V.** *Latvijas luterāņu baznīcas*. 1. sēj. A–G. Rīga : DUE, 2005, 380.–385. lpp.
- Namenlexikon 1993** – **Bahlow, H.** *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*. Hamburg : Gondrom Verlag, 1993.
- Pall 1969** – **Pall, V.** *Põhja-Tartumaa kohanimed*. I. Tallinn : Valgus, 1969.
- Siliņa-Piņķe 2009** – **Siliņa-Piņķe, R.** *Priekšvārdi Rīgā 15. gadsimtā pēc pilsētas ķemerejas reģistra materiāliem*. Promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares ģermāņu valodniecības apakšnozarē. Rīga : LU, 2009.
- Siliņš 1990** – **Siliņš, K.** *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga : Zinātne, 1990.
- Štrodahs 1999** – **Štrodahs, O.** Iecienītākie latviešu personvārdi mūsu gadsimta divdesmitajos, sešdesmitajos un astoņdesmitajos gados. *Vārdadienu kalendārs 2000–2003*. Rīga : Valsts valodas centrs, 1999.

FIRST NAMES IN THE RECORD-BOOKS OF ĒRĢEME LATVIAN EVANGELICALLY LUTHERAN PARISH (1718–1906)

Summary

The article gives an insight into the system of first names of one concrete parish from 1718 to 1906. This survey has been accomplished on the basis of materials of church record-books. In order to retain objectivity the data of the period from 1718 to 1906 Childbirth Register of the total volume of 30 000 entries have been examined.

Three control periods, each lasting for five years have been used for the analysis of first names' dynamics.

In 1721–1725 the newborn babies were usually given only one name, in separate cases – two names. Already then the most popular male first name was *Jānis* (*Jan*, *Jane*), that was given to 26 newborn boys. The second and the third place in 1721–1725 was shared by the first names *Borhards* (*Borchard*, *Burchard*) and *Viļums* (*Willum*), each of these two given to 19 newborn babies. The fourth and the fifth place with 16 registered entries is occupied by the first names *Andris* (*Andre*, *Andres*) and *Juris* (*Jurr*). The five most popular first names at that time have been given to 43,9 % of men. 18 first names have each been given only to one newborn boy.

The most popular female first name during that period is *Anna* (*Ann*, *Anna*), given to 46 girls, in the second place with 33 registered entries is the first name *Marija* (*Mari*, *Marri*, *Maria*), the third place with 32 registered entries is occupied by the female first name *Līse* (*Liefche*), which in the 20th century is not recognized as first name given to Latvian girls. The fourth place is occupied by the first name *Gerda* (*Gehrd*, *Gert*), given to 22 newborn girls. The last in the first group of five first names is *Mariete* (*Mariet*, *Marriet*) with 19 registered entries. Five female first names have been given to 61,4% of all girls born in 1721–1725. Five female first names have been given to the newborn girls only once.

In 1821–1825 the most popular male first name is *Jānis* (*Jahn*, *Jan*), that has been given to 69 boys; in the second place with 49 registered entries is the first name *Pēteris* (*Peter*), but in the third place is the first name *Indriķis* (*Indrik*), given to 36 boys. The fourth and the fifth place is shared by male first names *Juris* (*Jurre*) and *Kārlis* (*Karl*) with

28 registered entries. Comparing with the previous period the first five male first names occupy a larger volume of the total number of names given to newborn babies, namely, 55,9 %.

In this period, too, the most popular female first name with 49 registered entries is *Anna* (*Anna*). In the second place is the first name *Marija* (*Maria*), given to 44 girls. The first name *Līze* (*Lihse*, *Lihfe*) with 42 entries is in the third place, but the fourth place is occupied by the first name *Liena* (*Leena*) given to 30 girls. In the fifth place with 25 registered entries is the first name *Eva* (*Ewa*) given to 25 girls.

In 1901–1905 essential changes have taken place in the anthroponymic system of Ērgeme parish. Although the number of newborn babies was almost unchanged, the number of first names had increased drastically. From the middle of the 19th century the number of second names had grown, and even third and fourth names were given. Last names have occupied a stable position in the anthroponymic system of Ērgeme parish.

Similarly to both previous periods the most popular male first name is *Jānis* (*Jahn*, *Jahnis*) given to 80 newborn babies. The second place with 36 registered entries belongs to the first name *Kārlis* (*Karl*). The third place has the first name *Eduards* (*Eduard*) given to 25 newborn boys. The fourth place with 17 registered entries is occupied by the first name *Augusts* (*August*). The first name *Pēteris* (*Peter*) with 17 registered entries is in the fifth place. The first five Christian names constitute 54,1 % of all first names given to the newborn boys.

219 out of 319 born in this period have second names. The most popular among the second names is *Jūlijs* (*Julius*), given to 35 newborn boys. In the second and third place with 24 registered entries one can find *Voldemārs* (*Woldemar*) and *Eduards* (*Eduard*). The fourth place has the first name *Alfreds* (*Alfred*), that 19 times has been given to newborn babies. *Augusts* (*August*) with 13 registered entries is in the fifth place. It must be added that the most popular male second Christian name usually is given together with the most popular first Christian *Jānis*, that has never been given as the second, third or fourth Christian name.

The most popular female first name in 1901–1905 is *Marta* (*Marta*, *Martha*), given to 40 girls. The second most popular Christian name with 34 registered entries is *Emma* (*Emma*). *Alma* (*Alma*), given to 25 girls is in the third place. The fourth place with 23 registered entries belongs to the first name *Anna* (*Anna*, *Anne*). The fifth most popular first name is *Zelma* (*Selma*), given to 21 newborn girl. In this period five most popular female first names were given to less than a half of all newborn girls – 40,8 %. This can be explained by the large number of female first names, that had grown three times since 1821–1825.

249 out of 351 girls have the second name. The most popular second female Christian name is *Emīlija* (*Emilia*, *Emilie*), given to 21 girl. The second popular Christian name with 19 registered entries is *Kristīne* (*Kristin*, *Kristin*, *Kristina*, *Kristine*, *Kristine*). The first name *Alvīne* (*Alwin*, *Alwina*, *Alwine*), given to 18 girls, is in the third place. The fourth and the fifth place with 13 registered entries is shared by *Elizabete* (*Elisabeth*, *Elifabet*, *Elifabeth*) and *Matilde* (*Mathilde*).

Comparing the first registration attempt carried out in Ērgeme parish with the data in K. Siliņš' "Latvian Personal names" it can be concluded that many first names have been used much earlier than it has been stated in K. Siliņš' research.

PERSONAS PARADIGMAS STRUKTŪRA LATVIEŠU VALODĀ

Mūsdienu latviešu valodā fiksējama daudzveidīga darbības vārda personas paradigmas formālā īstenošanās: blakus paradigmām, kur ir morfoloģiski marķētas visas trīs personas vienskaitlī un daudzskaitlī (piemēram, vienkāršajā pagātnē), ir paradigmas, kur vienskaitlī marķēta tikai 1. persona vai arī 1. un 2. persona, bet ne 3. persona (piemēram, vienkāršajā tagadnē). Ir arī personu paradigmas, kur formas nav marķētas vispār (piemēram, vēlējuma izteiksmē). Tādējādi latviešu personas paradigmas struktūra īstenojas gan kā morfoloģiski marķētu (ar personas galotnēm), gan kā nemarķētu (bez personas galotnēm) formu kopums – neatgriezeniskajiem darbības vārdiem īstenības izteiksmē vismaz piecos modeļos, atgriezeniskajiem – trīs modeļos. Modeļu lielais skaits izriet no darbības konjugācijas un laika formu nosacītām personas galotņu atšķirībām, kas izveidojušās mūsdienu latviešu valodā (plašāk sk. Paegle 2003, 92–95, kā arī turpmāk rakstā).

Morfoloģiski nemarķētas personas formas iespējamās tikai neatgriezeniskiem darbības vārdiem, jo atgriezeniskiem darbības vārdiem jebkurā īstenības izteiksmes formā ir personas galotne. Neatgriezenisko darbības vārdu personas formas bez galotnes latviešu valodniecībā tradicionāli tiek traktētas kā tādas, kam gramatisko nozīmi izsaka nulles morfēmas un kas īstenības izteiksmes personu paradigmā fiksējamās atkarībā no konjugācijas un laika gan vienskaitļa 2. personā, gan abu skaitļu 3. personā (Kalme, Smiltnece 2001, 228–229; Paegle 2003, 92). Tā kā atstāstījuma un vēlējuma izteiksmē latviešu valodā vispār trūkst jebkādu personas galotņu, tad var uzskatīt, ka nulles morfēmas te veic visu vienskaitļa un daudzskaitļa personu funkcijas.

Turpmākajā raksta izklāstā norādīti darbības vārda personas paradigmu modeļi un aplūkotas personas formu sakrituma iespējas neatgriezenisko un atgriezenisko galotņu sistēmā. Raksta ierobežotā apjoma dēļ nav sniegti plašāki modeļu īstenošanās komentāri, kā arī konkrēti darbības vārdu personas paradigmu piemēri, izņemot nekārtņos darbības vārdus.

NEATGRIEZENISKĀS GALOTNES

1. modelis

VIENKĀRŠĀ TAGADNE, 3. konjugācijas 1. grupas darbības vārdi.

VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE, visi darbības vārdi.

	vsk.	dsk.
1. pers.	-u	-ām
2. pers.	-i	-āt
3. pers.	-a	-a

2. modelis

VIENKĀRŠĀ TAGADNE

3. konjugācijas 2. grupas darbības vārdi, daļēji 1. konjugācijas 2. grupas darbības vārdi (kam tagadne veidota ar infiksu *-n-*), daļēji 1. konjugācijas 3. grupas darbības vārdi (kam tagadne tiek veidota ar piedēkli *-st-*), nekārtnais darbības vārds *dot*.

	vsk.	dsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-am</i>
2. pers.	<i>-i</i>	<i>-at</i>
3. pers.	<i>-Ø</i>	<i>-Ø</i>

3. modelis

3. 1. variants

VIENKĀRŠĀ TAGADNE

1. konjugācijas visu grupu darbības vārdi (izņemot 1. konjugācijas 2. grupas darbības vārdus, kam tagadne veidota ar infiksu *-n-*, kā arī 1. konjugācijas 3. grupas darbības vārdus, kam tagadne tiek veidota ar piedēkli *-st-*); modelī ietilpst arī daži 1. konjugācijas 2. grupas darbības vārdi ar tagadnes infiksu *-n-* un kam nenoteiksmes saknē ir patskanis *a*, piemēram, *rakt*.

	vsk.	dsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-am</i>
2. pers.	<i>-Ø</i>	<i>-at</i>
3. pers.	<i>-Ø</i>	<i>-Ø</i>

3. 2. variants

VIENKĀRŠĀ TAGADNE, 2. konjugācijas darbības vārdi.

2. konjugācijas darbības vārdiem vienkāršās tagadnes vienskaitļa 2. personā un abu skaitļu 3. personā zudusi ne tikai personas galotne, bet arī tagadnes piedēklis *-j-*, tāpēc personas formu paradigmā šajās gramatiskajās formās ir divas nulles morfēmas.

	vsk.	dsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-ām</i>
2. pers.	<i>-Ø-Ø</i>	<i>-āt</i>
3. pers.	<i>-Ø-Ø</i>	<i>-Ø-Ø</i>

4. modelis

VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE, visi darbības vārdi.

	vsk.	dsk.
1. pers.	<i>-u</i>	<i>-im</i>
2. pers.	<i>-i</i>	<i>-it // -iet</i>
3. pers.	<i>-Ø</i>	<i>-Ø</i>

Mūsdienu latviešu literārajā valodā vienkāršās nākotnes daudzskaitļa 2. personā iespējami neatgriezeniskajiem un atgriezeniskajiem darbības vārdiem divi galotņu varianti *-it* un *-iet*, *-ities* un *-ieties*. Vēsturiski senāka un baltu pirmvalodai atbilstoša ir galotne *-it* resp. *-ities*, kam latviešu valodā jau

kopš 17. gadsimta pazīstams arī paralēls variants *-iet* resp. *-ieties*. Respektējot variantu senumu, literārajā valodā lietojami abi (par to plašāk sk. Kalme, Smiltnece 2001, 237; Nītiņa 2001, 70; Paegle 2003, 93).

5. modelis

VIENKĀRŠĀ TAGADNE

Nekārtnie darbības vārdi

Nekārtno darbības vārdu *būt* un *iet* personas formās daļēji saglabāties senāks personas galotņu tips – atematiskā galotnes (vienskaitlī *-mu* < **mi*, *-si*, *-t* < **ti*, daudzskaitlī *-ma*, *-ta*, *-t* < **ti*) (par atematiskājam galotnēm plašāk sk. Endzelīns 1981, 477–481). Darbības vārdam *būt* tagadnē ir arī supletīvas personu formas – abu skaitļu pirmajā un otrajā personā ar sakni *es-*, abu skaitļu trešajā personā – sakne *ir* (par šo formu sk. Endzelīns 1981, 480–481):

bū-t

	vsk.	dsk.
1. pers.	<i>es-mu</i>	<i>es-am</i>
2. pers.	<i>esi</i> < <i>es-si</i>	<i>es-at</i>
3. pers.	<i>ir</i>	<i>ir</i>

ie-t

	vsk.	dsk.
1. pers.	<i>ej-u</i>	<i>ej-am</i> , <i>ei-ma</i> (izl.)
2. pers.	<i>ej-Ø</i>	<i>aj-at</i> , <i>ei-ta</i> (izl.)
3. pers.	<i>ie-t</i>	<i>ie-t</i>

Tā kā atematiskā galotnes mūsdienu latviešu literārajā valodā vairs nefunkcionē kā aktīvs personas veidošanas līdzeklis, tad darbības vārdus *būt* un *iet* vienkāršās tagadnes formās parasti morfēmās nedala.

ATGRIEZENISKĀS GALOTNES

1. modelis

VIENKĀRŠĀ TAGADNE, 3. konjugācijas 1. grupas darbības vārdi.

VIENKĀRŠĀ PAGĀTNE, visi darbības vārdi.

	vsk.	dsk.
1. pers.	<i>-uos</i>	<i>-āmies</i>
2. pers.	<i>-ies</i>	<i>-āties</i>
3. pers.	<i>-ās</i>	<i>-ās</i>

2. modelis

VIENKĀRŠĀ TAGADNE, 1., 2. konjugācijas darbības vārdi, 3. konjugācijas 2. grupas darbības vārdi, kā arī nekārtnie darbības vārdi.

	vsk.	dsk.
1. pers.	<i>-uos</i>	<i>-amies</i>
2. pers.	<i>-ies</i>	<i>-aties</i>
3. pers.	<i>-as</i>	<i>-as</i>

3. modelis

VIENKĀRŠĀ NĀKOTNE, visi darbības vārdi.

	vsk.	dsk.
1. pers.	-uos	-imies
2. pers.	-ies	-ities //-ieties
3. pers.	-ies	-ies

Šajos personas paradigmas modeļos neatkarīgi no gramatiskā marķējuma vērojams personas formu sakritums gan horizontāli skaitļa ziņā (visiem darbības vārdiem vienskaitļa / daudzskaitļa 3. personā), gan vertikāli – personas ziņā (vienskaitļa 2. un 3. personā neatgriezenisko un atgriezenisko darbības vārdu 3. modelī)

HORIZONTĀLS SAKRITUMS

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

VERTIKĀLS SAKRITUMS

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

Vertikālais personas formu sakritums latviešu valodā tīrā veidā nav sastopams, parasti tas kombinējas ar horizontālo sakritumu (sk., piemēram, gan neatgriezenisko galotņu 3. modeli, gan atgriezenisko galotņu 3. modeli):

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

Atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmē morfoloģiski marķētu personas formu trūkst un visas formas sakrīt gan vertikāli, gan horizontāli:

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

Savukārt pavēles izteiksmei atšķirībā no visu citu izteiksmju formām latviešu valodā ir defektīva paradigma – nav vienskaitļa 1. personas formas. Pārējās personas formās gan neatgriezeniskiem, gan atgriezeniskiem darbības vārdiem pavēles izteiksmē īstenojas vertikāls un horizontāls personas formu sakritums, kas līdzinās īstenības izteiksmes personas formu sakritumam.

Personas formu sakritums latviešu valodā var būt pilnīgs un daļējs. Pilnīgs personas formas sakritums attiecas uz visiem darbības vārdiem visās gramatiskajās formās. Tas latviešu valodā vērojams divos gadījumos:

1) īstenības un pavēles izteiksmes vienskaitļa un daudzskaitļa 3. personā (kas sakrīt ar lietuviešu valodu un ir baltu valodu morfoloģiska īpatnība);

2) atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmes formās, kur nav nekādu personas formantu.

Vienskaitļa un daudzskaitļa 3. personas formu pilnīgs sakritums īstenojas horizontāli, savukārt minēto ne-īstenības izteiksmju personas formās gan horizontāli, gan vertikāli (tabula kreisajā malā attēlo īstenības izteiksmi, vidējā tabula – pavēles izteiksmi, tabula labajā malā – atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmi):

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

vsk.	dsk.
-	1.
2.	2.
3.	3.

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

Daļējs personas formu sakritums latviešu valodā iespējams tikai vertikālā virzienā, turklāt tas fiksējams ierobežotā formu klāstā – neatgriezenisko galotņu 3. modelī un atgriezenisko galotņu 3. modelī. Daļējs personas formu sakritums vienmēr arī ir kombinēts ar pilnīgu personas formu sakritumu vienskaitļa /

daudzskaitļa 3. personā (tabula pa kreisi attēlo īstenības izteiksmi, pa labi – pavēles izteiksmi):

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

vsk.	dsk.
-	1.
2.	2.
3.	3.

Tādējādi mūsdienu latviešu valodā blakus eksistē 5 dažādas personas formu sakrituma iespējas:

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

vsk.	dsk.
1.	1.
2.	2.
3.	3.

vsk.	dsk.
-	1.
2.	2.
3.	3.

vsk.	dsk.
-	1.
2.	2.
3.	3.

Līdzīgas parādības personas u. c. paradigmu struktūrā vērojamas daudzās pasaules valodās, tās detalizēti aprakstītas tādās monogrāfijās kā, piemēram, Annas Severskas (*Anna Siewierska*) *Person* (Siewierska 2004), Gregorija Stampa (*Gregory Stump*) *Inflectional Morphology* (Stump 2001), kā arī Gērtas Būjas (*Geert Booij*) *The Grammar of Words* (Booij 2005).

Jāatzīst, ka gramatisko formu sakritums valodniecībā tiek klasificēts dažādi – gan kā sinkrētisms (Stump 2001; Booij 2005), gan kā homofonija (Siewierska 2004). Latviešu valodniecībā gramatisko formu sakrituma apzīmēšanai parasti lietots termins *gramatiskā homonīmija*, sakritušās formas uzskatot par homoformām – vēsturiskās attīstības gaitā nejauši sakritušām formām (Kalnača 2001a). „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (VPSV 2007) gan sinkrētismam, gan homofoniem dotas definīcijas, kas nesaskan ne ar G. Stampa, ne ar A. Severskas lietoto terminu izpratni:

sinkrētisms

Vairāku nozīmju vai funkciju vienlaicīga izpausme. Morfoloģijā — parādība, kad viens formveidošanas afikss izsaka vairākas dažādu tipu gramatiskās nozīmes, piemēram, dzimte, skaitlis, locījums latviešu valodas nomenu sistēmā tiek izteikti ar vienu rādītāju — galotni. Sintaksē par sinkrētiskiem uzskata teikuma locekļus, kuros apvienotas vairāku teikuma locekļu pazīmes, piemēram, sekundāri predikatīvais komponents savieno apzīmētāja un izteicēja pazīmes: Bērns miegains pieglaudās mātei. (VPSV 2007, 354)

Rakstā iepriekš aprakstītais personas formu sakritums valodas sistēmā saistīts ar atšķirīgu gramatisko nozīmju izpausmi dažādās formās. Latviešu valodā, saīsinoties galazilbēm (par to plašāk sk. Rudzīte 1993, 181–185), vairākos gadījumos izveidojušās šķietami vienādas formas, to arī apliecina rakstā iepriekš minētās personas formu paradigmas, taču to ietvertā gramatiskā informācija ir dažāda. Konkrēta nozīme parasti nosakāma kontekstā – *tu pin matus* (vienskaitļa 2. persona), *viņa pin matus* (vienskaitļa 3. persona), *viņas pin matus* (daudzskaitļa 3. persona). Tomēr, balstoties latviešu valodniecības tradīcijās, šī parādība nebūtu uzskatāma par sinkrētismu – atšķirīgu gramatisko nozīmju vienlaicīgu īstenošanos vienā formā.

Arī homofonijas izpratne latviešu valodniecībā atšķiras no Annas Severskas monogrāfijā fiksētās. „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” homofoni tiek attiecināti tikai uz valodas fonētisko sistēmu, bet ne uz gramatiskiem faktiem:

homofons

Viens no diviem vai vairākiem vienādi izrunājamiem vienas valodas vārdiem ar atšķirīgu nozīmi. Homofoni var būt dažādi rakstāmi. Latviešu valodā, piemēram, homofoni ir rads ‘radinieks’ un rats ‘ritenis’, salts ‘auksts’ un salds ‘tāds, kam ir cukura garša’. Homofonus mēdz dēvēt arī par fonētiskajiem homonīmiem. (VPSV 2007, 145–146)

Savukārt A. Severskas, G. Būja un G. Stampa idejas un to interpretācija atbilst latviešu valodniecībā tradicionālajai *gramatiskajai homonīmijai* un *homoformām* (par sinkrētisma un homonīmijas attiecsmēm gramatikā sk. arī

Kalnača 2001b). Respektējot šai gadījumā latviešu valodniecības tradīcijas, rakstā lietoti termini *gramatiskā homonīmija* un *homoformas*. Starp citu, G. Būjs norāda, ka gramatikā termini *sinkrētisms* un *formveidošanas homonīmija* (*inflectional homonymy*) varētu tikt lietoti sinonīmiski (Booij 2005, 129).

Anna Severska, monogrāfijā *Person* analizējot apmēram 700 tipoloģiski dažādu valodu datus, konstatējusi, ka personas formu sakrituma iespējas tomēr valodās kopumā ir ierobežotas. Piemēram, vertikālais sakritums fiksējams galvenokārt četros veidos (Siewierska 2004, 76):

- 1) sakrīt 1., 2. persona, atšķiras 3. persona;
- 2) atšķiras 1. persona, sakrīt 2., 3. persona;
- 3) sakrīt 1., 3. persona, atšķiras 2. persona;
- 4) sakrīt 1., 2., 3. persona.

Latviešu valodā īstenojas otrā un ceturrtā vertikālā sakrituma iespēja, to apliecina iepriekš aplūkotās darbības vārda personas formu paradigmas. Taču, piemēram, tipoloģiski atšķirīgajā angļu valodā darbības vārdu vienskaitļa personas formu paradigmā vērojama pirmā iespēja (*I go* ‘es eju’, *you go* ‘tu ej’, *he / she goes* ‘viņš / viņa iet’), daudzskaitlī – ceturrtā iespēja (*we go* ‘mēs ejam’, *you go* ‘jūs ejat’, *they go* ‘viņi / viņas iet’) (par personas formu sakrituma interpretāciju angļu valodā sk. Booij 2005, 139–140).

Horizontālajam sakritumam iespējami tikai trīs gadījumi – ja sakrīt abu skaitļu 1., 2. vai 3. persona. Latviešu valodai, kā minēts iepriekš, tipisks ir abu skaitļu 3. personas sakritums, savukārt, piemēram, angļu valodai – abu skaitļu 1. un 2. personas sakritums (*I go* ‘es eju’, *we go* ‘mēs ejam’; *you go* ‘tu ej’, *you go* ‘jūs ejat’).

Aplūkojot dažādus personas paradigmas modeļus un formu sakrituma gadījumus latviešu valodā, rodas pamatots jautājums – vai tas neapdraud teikuma semantisko struktūru un dialoga kā saziņas pamatvienības statusu? Kā zināms, persona ir viena no svarīgākajām darbības vārda kategorijām teikuma izveidē (Siewierska 2004, 1–4). Tomēr uz jautājumu jāatbild negatīvi, jo valodā parasti vērojama divkārtēja personas nozīmes izpausme – gan ar teikuma priekšmetu, gan ar darbības vārda formu (par to sk. Kalme, Smiltnece 2001, 254; Booij 2005, 139; Freimane 2008, 30 u. c.), piemēram, *es dziedu, mēs dziedam, tu dzied, jūs dziedat, viņš / brālis dzied, viņi / bērni dzied*. Šāds dubults personas nozīmes nodrošinājums apvieno gan morfoloģisku, gan sintaktisku līdzekli, t. i., darbības vārda formas un teikuma priekšmetu, un ļauj teikuma līmenī īstenoties nepieciešamajai personai arī tad, ja trūkst teikuma priekšmeta vai darbības vārda finitajai formai nav personas galotnes (Freimane 2008, 62–65). Arī horizontāla un vertikāla personas formu sakrituma atšķirības latviešu un angļu, t. i., sintētiskā un analītiskā valodā, apliecina, ka personas homoformas nav būtiskas teikuma gramatiskā centra struktūrā.

Secinājumi

No valodas universāliju viedokļa latviešu valodā kopumā nav zudis cilvēka domāšanā balstītais pretstats starp dialoga personām un dialoga saturu. Tas īstenojas:

1) morfoloģiski – ar personas galotnēm vai nulles morfēmām kā to analogiem;

2) sintaktiski – ar vietniekvārdu (abu skaitļu 1., 2. personā – tikai vietniekvārds, kā arī 3. personā) vai ar lietvārdu vai lietvārda nozīmē lietotu vārdu (tikai 3. personā, bet nekad 1., 2. personā).

Homoformu gadījumos attiecīgo personas nozīmi izsaka teikuma priekšmets, jo ikvienā teikumā neatkarīgi no izteicēja gramatiskā tipa īstenojas saziņas mērķa nosacīta personas nozīme, kas vienmēr ir saskaņota ar teikuma priekšmeta kā darbības subjekta būtību, t. i., izriet no teikuma priekšmeta būtības.

Saīsinājumi

dsk.	daudzskaitlis
izl.	izloksne
pers.	persona
vsk.	vienskaitlis

Literatūra

- Booij 2005** – **Booij, Geert.** *The Grammar of Words.* Oxford : Oxford University Press, 2005.
- Freimane 2008** – **Freimane, Inta.** *Trešā persona latviešu verbu sistēmā.* Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2008.
- Kalme, Smiltnece 2001** – **Kalme, Vilma, Smiltnece, Gunta.** *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija.* Liepāja : LiePA, 2001.
- Kalnača 2001a** – **Kalnača, Andra.** Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpausme un attieksmes latviešu valodā. *Linguistica Lettica* 9. Rīga : LU LVI, 2001, 176.–186. lpp.
- Kalnača 2001b** – **Kalnača, Andra.** Vārdšķiru sinkrētisms latviešu valodā. *Baltu filoloģija* X. Rīga : LU, 2001, 51.–58. lpp.
- Nītiņa 2001** – **Nītiņa, Daina.** *Latviešu valodas morfoloģija.* Rīga : Rīgas Tehniskā universitāte, 2001.
- Paegle 2003** – **Paegle, Dzintars.** *Latviešu literārās valodas morfoloģija.* Rīga : Zinātne, 2003.
- Rudzīte 1993** – **Rudzīte, Marta.** *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika.* Rīga : Zvaigzne, 1993.
- Siewierska 2004** – **Siewierska, Anna.** *Person.* Cambridge : Cambridge University Press, 2004.
- Stump 2001** – **Stump, Gregory T.** *Inflectional Morphology.* Cambridge : Cambridge University Press, 2001.
- VPSV 2007** – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca.* Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.). Rīga : Madonas Poligrāfists, 2007.

Summary

The structure of personal paradigm of Latvian verb demonstrates diversity of personal endings. It is possible to ascertain five varieties of non-reflexive personal endings and three varieties of reflexive endings. These varieties are caused by historical development of personal endings and verbal conjugation. The peculiarity of Latvian (and Lithuanian) is identical 3rd person form in singular and plural. There are similar forms of 2nd singular and 3rd person in modern Latvian as well. All these cases are discussed in paper, describing types of coincidence of personal forms.

**PRŪSŲ VEIKSMAŽODŽIO
wūkau-t „KVIESTI, ŠAUKTI”
KILMĖ**

Tiriamas labai įdomus prūsų kalbos priesaginis veiksmažodis, kurio kilmę galima aiškinti gana įvairiai. Nėra aiški nei aptariamojo veiksmažodžio fonetinė, nei darybinė (kilminė) interpretacija, dėl šių dalykų lingvistinėje literatūroje autorių nuomonės įvairuoja. Šiame darbe bandoma ieškoti aiškinimo, kuris geriausiai tiktų pačios prūsų kalbos morfologinei, darybinei ir apofoninei sistemai.

Aiškinantis žodžio, ypač darinio, kilmę labai svarbu gerai ištirti ir jo reikšmę, ir formaliąją struktūrą. Nuo šaknies sandaros priklauso ir galimi darybos aiškinimai.

R e i k š m ė. Nustatant reikšmę, svarbu ne tik sugretinti turimus semantinius vokiečių ir prūsų atitikmenis, bet ir atsižvelgti į žodžio vartojimą sakinyje.

Prūsiškasis veiksmažodis paliudytas dviem formomis: nepriešdėline *wūkawi* „fordert - kviečia“ ir priešdėline *perwūkauns* „beruffen – pašaukęs”: *Denn das Wort (Fŕ Euch) fordert eitel Glaubige hertzen – Beggi ftas wirds (Pēr wans) wū=kawi wiffans druwīngins firans* „nes tas žodis (Už jus) kviečia visàs tikinčias širdis III 77/18–19; *der Heylige Geyft hat mich durchs Euangelion be=ruffen / mit seinen Gaben erleuchtet – stas Swints Nosēilis ast mien praftan Euangelion perwūka=uns / sen fwaians Dāians erschwāiftiuns* „ta šventa dvasia yra mane per tą evangeliją pašaukusi, su savomis dovanomis apšvietusi” III 45/12–13.

Taigi konkretūs pavyzdžiai, vartojimas leidžia atstatyti veiksmažodžiui **wūk-au-* reikšmę „kviesti, šaukti”.

Tiriant veiksmažodžio s t r u k t ū r ą ir d a r y b ą, pirmiausia reikia aptarti priesagą, jos darybinę reikšmę. Be to, ypač svarbu atkreipti dėmesį į šaknies v o k a l i z m ą, nes šaknies balsis *ū* gali būti senas arba atsiradęs iš *ā* po lūpinio *w*.

Veiksmažodis turi p r i e s a g ą *-au-*, kurią galima gretinti su lietuvių *-au-* ar *-uo-* ir latvių *-uo-*. Dariniai su priesagomis *-auti* ir *-uoti* lietuvių tarmėse gali būti vartojami visai sinonimiškai, plg. *badúoti* ir *badáuti*, *šykštúoti* ir *šykštáuti*.

Latvių kalboje tėra priesaga *-uo-* (tarmėse dar vartojamos senesnės būtojo laiko formos su priesaga *-av-*, plg. *ceļava* „keliavo”). Taigi galima priesagas *-au-* ir *-uo-* laikyti esančias bendros kilmės (dar J. Endzelynas pastebėjo, kad „daži verbi ar *-uoju* aizstāj lei. verbus ar *-auju* (pag. *-avau*, inf. *-auti*)” Endzelīns LVG, 811). Rytų baltų kalbose vedinių su šiomis priesagomis labai

daug, ypač su priesaga *-uoti*. Prūsų kalbos paminkluose veiksmažodžių su priesaga *-au-* yra 17, tačiau gyvojoje kalboje jų turėjo būti daug daugiau¹.

Visose baltų kalbose veiksmažodžiai su priesaga *-au-* (*-uo-*) gali būti įvairios darybos – ir denominatyvai, ir deverbatyvai, ir imitatyvai (garsažodinės kilmės), pvz.: lie. *uogáuti* : la. *uôguot* „uogauti“; lie. *sūpauti* / *sūpúoti* : la. *šūpot(ies)*; lie. *džyrúoti*, la. *mauruot* „mauroti“.

Greitinant su panašios struktūros rytų baltų kalbų veiksmažodžiais, pr. *wūkau-t* galima taip pat laikyti ir denominatyvu, ir deverbatyvu, ir tiesioginiu imitatyvu. Todėl visi galimi kilmės atvejai aptariami skyrium.

Denominatyvinė kilmė

Tradiciskai aptariamasis veiksmažodis siejamas su daiktavardžiu *wackis* „šauksmas“ (Trautmann, 466; Endzelīns DI, 341 ir lit.).

Veiksmažodžiai su priesaga *-au-/uo-* visose baltų kalbose dažniausiai padaromi iš vardažodžių, plg. lie. *piemenáuti*, *alkanáuti*, *smárkauti*, *pirmáuti*, la. *baltuot* „baltuoti“, *gudruot* „gudrauti“ ir pan.

Abiejose rytų baltų kalbose ypač dažnai jie padaromi iš daiktavardžių ir reiškia „būti tuo, užsiimti tuo, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ („ar nozimi izturėties (rīkoties) tāpat kā tas, ko apzīmē atbilstošais nōmens“, žr. Endzelīns LVG, 811), plg. lie. *ubagáuti* : la. *ubaguot*, lie. *keliáuti* : la. *celjuot*. Kita būdinga reikšmė „rinkti, ieškoti, gaudyti tai, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ („izteic piederīga substantīva apzīmēto priekšmetu lasīšanu vai ķeršanu, žr. Endzelīns LVG 811), plg. lie. *uogáuti* (*uogauti*), *riešutáuti* : la. *uôguot*, *riēkstuot*.

Prūsų kalboje taip pat yra veiksmažodžių su priesaga *-au-*, kuriuos galima laikyti denominatyvais, kai kurie jų net turi panašios darybos atitikmenis rytų baltų kalbose:

kar-iau-* „kariauti“ – daiktavardinis abstraktas *kariausnan* „kariavimą“ : lie. *kariáuti*, la. *kaŗuot* [: pr. *kragis* (karjis*) „kariuomenė“, lie. *karỹs*, *kārias* (gal ir *kāras*, nors šis žodis yra yra kietojo kamiengalio), la. *karš* „karas“].

**rik-au-* „viešpatauti, valdyti, tvarkyti“ – es. l. 3. *rikawie* „viešpatauja“, imper. *rikauite* „viešpataukite“ : lie. *rykáuti* „valdyti, tvarkyti“, *rīkuot* „rengti, ruošti, tvarkyti, rikiuoti“. Gali tik iškilti klausimas, ar pamatinis daiktavardis yra savas žodis, ar skolinys. Norėčiau sutikti su V. Mažiuliu, kad ir pr. *rikijs* (*rickies*, *rikis* ir kt.) „viešpats, ponas“, ir lie. *rykas*, *rykỹs* „karalius, valdovas“ (plg. dar *rikỹs*, *rikis* „kas rikiuoja, tvarko“) yra indigenūs (V. Mažiulis linkęs manyti, kad ir pr. *rīki* „karalystė“ nėra skolinys, žr. PKEŽ IV 22–23).

¹ Priesagos darumą rodo nemažas kiekis **skolinių** – ir polonizmų, ir germanizmų. Ypač svarbūs tie skoliniai, kuriuose prie nepriesaginio ar kitą priesagą turinčio žodžio pridedama priesaga *-au-*, plg.: **past-au-* (bendr. *pastauton*) „pasninkauti“ iš vok. *fasten* ar le. *pościć*; **reken-au-* „sкаиčiuoti“ (*reckenausnan* „atsiskaitymą“) iš vvž. *rekenen*; **zurg-au-* „rūpinti(s)“ (bendr. *surgaut*, es. l. *persurgau* „ap rūpina“) iš vok. *sorgen*, plg. ir lie. *zurgúoti* „(pa)rūpinti“; **wēr-au-* „tęstis“ (es. l. *wēraui* „tęsiasi“) iš vok. *währen* ir kt.

**wīdik-au-* „liudyti” – daiktavardiniai abstraktai *widekausan*, *redde-wijdikausan* (galima rekonstruoti pamatinį žodį **wīdikas* „liudytojas”, plg. lie. *lupikáuti* : *lupikas*).

Visose baltų kalbose denominatyvai su priesaga *-au-* paprastai išlaiko pamatinio žodžio vokalizmą. Nei struktūra (suponuojama kiekybinė balsio kaita **a* : **ā*), nei semantika (darybinė reikšmė) neleidžia aptariamojo žodžio laikyti denominatyvu. Todėl **wūk-au-* siejimas su daiktavardžiu *wackis* mažai įtikimas. Prie tos išvados priėjo ir V. Mažiulis: aptardamas *perwūkauns* tradiciškai laikė jį denominatyvu (Mažiulis PKEŽ III, 276), tačiau vėliau, rašydamas apie nepriešdėlinę formą *wūkawi*, šios nuomonės atsisakė, siūlydamas laikyti aptariamąjį veiksmažodį deverbatyvu (žr. toliau).

Deverbatyvinė kilmė

Veiksmažodį **wūk-au-* galima laikyti ir deverbatyvu. V. Mažiulis, kildina *wūkawi* „kviečia, šaukia“ iš veiksmažodžio *wackītwei* „šaukti, kviesti”¹ (PKEŽ IV, 267). Panašiai šio veiksmažodžio kilmę mato ir V. Šmolstygas (Schmalstieg OPG, 172, 196).

Rytų baltų kalbose veiksmažodžiams su priesaga *-au-/uo-* deverbatyvinė kilmė kiek mažiau būdinga. Jie dažnesni lietuvių kalboje, plg. *dūšauti* (: *dūsti*), *džiūgauti* (: *džiaūgtis*), *plýšauti* „rėkti“ (: *plėšti*), *žvīngauti* (: *žvėngti*), Tokie vediniai paprastai reiškia kartojamą ar tęsiamą veiksmą, dažnai su intensyvumo atspalviu. Jiems būdingas nykstamasis pailgintasis šaknies balsių kaitos laipsnis, tvirtapradė priegaidė, daryboje dažna šaknies balsių kaita ir metatonija.

Latvių kalboje deverbatyvai su priesaga *-uo-* visai nebūdingi. J. Endzelynas tokių pavyzdžių latvių kalbos gramatikoje nenurodo (žr. Endzelīns LVG, 811). Tiesa, juos kartais galima atsekti etimologiškai. Sakysim, la. *šūpot(ies)*, kaip ir lie. *sūpauti* / *sūpūoti* gali būti siejami su šakniniu veiksmažodžiu (pagal *supies nu projām* ir būt. III *supās* galima atsatyti la. **supties* : lie. *sùpti*, *sùpa*, *sùpo*, plg. ME III, 1124; Karulis II, 367). Veiksmažodinės kilmės greičiausiai ir la. *līguoties* : lie. *lingūoti* / *līngauti* (apie tai žr. dar Kaukienė *langyti*).

Prūsų kalboje taip pat yra ir deverbatyvų su priesaga *-au-*. Tiesa, jų pamatinis žodis ne visada aiškus ar paliudytas prūsų kalbos paminkluose.

Aiškiausias deverbatyvas yra **gīd-au-* - *sengidaut* „sulaukti” : *gēide*, *giēidi*, „laukia”, *sengijdi* „sulaukia, įgyja, pasiekia” (Mažiulis PKEŽ IV, 100); jis gali būti gretinamas su lie. *geidáuti* (: lie. *geīsti*, *geīdžia*), tik kiek skiriasi semantiškai. Šaknį galima kildinti iš bl. **geid-* „laukti” (> „norėti”), plg. ir la. *gàidīt*, *-u*, *-īju* „laukti” (žr. dar ME I, 583; Karulis I, 278).

¹ GOTT will damit vns **locken** – *Deiws quoi sen stawīdsmu mans wackītwei* „Dievas nori su tokiu mus kviesti“ III 47/8; ...denn er ist freuntlich / vnd seine Gūte wehret ewiglich. Der allem Fleisch spei=se gibet / Der dem Vihe sein Futter gibet Den jungen Raben die jhn **anrufen** – *beggi tans ast ginne=wings / bhe swaia labbisku / wēraui Enprābutskan kas wismu mensen landen dāst / kas stesmu Pecku swaian pērdin dāst / stēimans maldans Warnins / quai tennen enwackē* „nes jis yra draugiškas ir savas gerumas tęsiasi į amžinybę, - kuris visam kūnui peną duoda, kuris tam pekui savą pašarą duoda, tiems jauniems varnams, kurie jį išaukia“ III 85/5.

Kiti veiksmažodžiai prūsų kalbos paminkluose pamatinių žodžių neturi, juos galima sieti tik su giminiškų kalbų veiksmažodžiais.

**gerd-au-* „sakyti“, *en-* „išpažinti“, *po-* „skelbti“, *prei-* „prižadėti“ – *gerdant*, es. l. 1. 3. *gerdawi*, 3. *pogerdawie preigerdawi*, imper. *gerdaus*, *engerdaus*. Šį prūsų veiksmažodį gal galima gretinti su lie. *gerdauti* SD „juokauti; gerti, puotauti“ (su kita priesaga *gerdenti* SD „skelbti, garsinti, skleisti žinią“). Paprastai siejama su *girdėti*, la. *dzirdēt*, -*du*, -*ēju* (: lie. -*girsti*, -*sta*, la. *nūo-* „nugirsti“, *pa-*, *pār-*, *sadzirst* „nugirsti, išgirsti“ ir pan.)¹. Kadangi *girdėti* ir kt. reiškia savaiminę būseną, toks vedinys būtų kauzatyvas, o deverbatyvams būdinga iteratyvinė intensyvinė reikšmė. Todėl gal reikėtų įsivaizduoti, kad yra buvęs šakninis veiksmažodis **gersti*, *gerdžia* „skleisti garsą, skelbti“ iš bl. **gerd-/gird-ē-* „skelbti“ / „išgirsti“, „girdėti“.

**neik-au-* „vaikštinėti“ – *neikaut*; pamatinį žodį gal galima rekonstruoti, gretinant su lie. *nikti*, s. sl. *niknĀti* (plg. Trautmann ASD, 383; Endzelīns DI, 265; Mažiulis PKEŽ III, 173–174).

Nors prūsų kalboje yra deverbatyvų su priesaga *-au-*, tačiau veiksmažodį **wūk-au-* darybiškai sieti su veiksmažodžiu *wackītwei* „šaukti, kviesti“ nėra labai patikima dėl kelių priežasčių. Pirmiausia, deverbatyvams su šia priesaga nebūdinga balsių kaita **a* : **ā* (> *ū*). Be to, labai nebūdinga daryba iš veiksmažodžių su kintama priesaga *-ī/-ē-*. Lietuvių kalboje labai reti tokie dariniai kaip *kramtūoti*, *kamšūoti*, kuriuos būtų galima kildinti iš mišriojo tipo iteratyvų *kramtýti* (: *kri̯m̃sti*), *kamšýti* (: *ki̯m̃šti*). Tiesa, tokiu atveju darybinės balsių kaitos nėra – išlaikomas pamatinio žodžio vokalizmas.

Imitatyvinė (garsažodinė) kilmė

Veiksmažodžio **wūk-au-* „kviesti, šaukti“ kilmę būtų galima aiškinti dar kitaip, jei šaknies balsį *ū* laikytume senu ir nekildintume iš **ā*. Tuomet šis veiksmažodis galėtų būti gretinamas su lie. *ūkauti*. Pagrindinė (ir senoji) jo reikšmė yra garsinė: veiksmažodis reiškia tam tikrą garsą, skleidžiamą gyvų būtybių (tai gali būti pelėdos, apuokai, lapės, voverės, kurkliai, maži vaikai ir kt.) ar net negyvų (vėjas, traukinys). Tačiau jis gali turėti reikšmę „šaukti, kviesti, susižinoti šūkaujant“ (plg. šiuos pavyzdžius iš LKŽ: *Vaikai girioj ūkauja*, *nori vieni kitus prisišaukt* Prn. *Maž užgirsi nuejęs miškan kur vaikus ūkaunant*, *tai pašauk namo* Ds. *Pažudom medė vienas vieną, o tada ūkaujam* LzŽ. *Vaikai ūkaudami lakstė po bognus* Sn. *Miške ūkauk*, *kad nepasmestum* Tr. *Kalne rugiai, sode obuolėliai, šūkavo, ūkavo tėvas dukrą savo* LTR (Dbg). *Vai aš ejau pamarėmi savo dalios ieškodama, sa dalelės ūkaudama* LTR (Vlk). *Ineidamas neūkavau*, *išeidamas nešūkavau*, *didžių mažų paukštelių nebudinau* LTR (Pn). *Ką tėvas sukrovė dūsaudamas, tai sūnelis išleidė ūkaudamas* An. *Iš tolo girdisi, kai vakaruškose ūkauja (rėkauja)* Vj. ir kt.). Priesaginis veiksmažodis *ūkauti* yra intensyvas iš garsažodinės kilmės šakninio

¹ Kartais gretinamas ir su tarmių ar senųjų raštų daiktavardžiais *gerdas* „garsas, gandas, žinia“ (DP, BtMt, KN); „juokavimas, pokštas“ (SP), *giřdas*, *girdà* „žinia, gandas, paskala“ (rytinėse ir pietinėse tarmėse).

veiksmazodžio *ũkti*, *-ia*¹. Tokių garsažodinių deverbatyvų labai daug lietuvių kalboje, pvz.: *čirškauti* : *čiršksti*, *šūkauti* (: *šaukti*), *švilpauti* : *švilpti* ir pan. Ir semantiškai (iteratyvinė intensyvinė reikšmė) ir struktūriškai jie labai visai panašūs į kitus deverbatyvus. Galima būtų spėti, kad panašios darybos yra ir pr. **wūk-au-*, tuomet ir jis būtų deverbatyvas. Tačiau šakninių imitatyvų labai daug tik lietuvių kalboje, latvių kalboje jų visai maža, o prūsų kalbos paminkluose nerasta nė vieno. Todėl ir deverbatyvinė aptariamojo veiksmazodžio kilmė kelia abejonių.

Visose baltų kalbose yra ir **tiesioginių forminių**, t. y. neišvestinių veiksmazo-džių suformuotų su priesaga *-au/-uo-* (ar kitomis priesagomis), pvz.: lie. *kukúoti*, la. *kukuot* „kukuoti“² (plg. ir r. *кyкoвaмъ* „kukuoti“ – slavų priesaga *-ova-* atitinka baltų *-au-*), lie. *krúpauti* „krūpčioti“ *šiūrúoti*, la. *bauruot* „baubti“ ir pan. Visai galima dalykas, kad toks garsažodinis forminys yra ir pr.

mur-au-* „murmėti“: *Habe mit meines gleichen gez K̃rnet / Wider meine Frawe gemurret vnd gefluchet – Afmai sen maiſei polligun ernertũns / Prĩ=ki maian waiſpattin murrawuns bhe klantĩwuns* „Esu su man lygiu sunirtęs, prieš maną viešpačią **murmėjęs ir keikęs“ III 69/5. Šis prūsų veiksmazodis paprastai laikomas skoliniu (V. Mažiulis jį laiko sufikso *-au-* vediniu iš verb. vok. *murren* „niurnėti, murmėti“ PKEŽ III, 160). Tačiau daugelyje kalbų murmėjimas reiškiamas žodžiai su šaknimi *mur-*, todėl visai įtikima laikyti ir prūsų *murrawuns* indigenu žodžiu.

Tiesioginių imitatyvų (t. y. neišvestinių žodžių) gali būti ir su kitomis priesagomis, ypač su *-in-* ar *-en-*, plg. lie. *rẽplinti*, *čiurlėnti*, *bubėnti*, la. *bubināt* „krizenti, prunkštauti (apie arklius); murmėti, bambėti“.

Prūsų kalboje tokiu imitatyvu galima laikyti veiksmazodį *klumst-in-t* „belsti“: *Wffne die ThK̃r {der oder die} dem / der da anklopfet – etwer=reis stan wartin {adder stieisie quai} stesmu kas stwi klumstinai* „atverk tas duris {arba t'ai, kuri} tam, kuris čia **beldžia**“ III 119/1; *Klopfet an / so wirdt euch auffgethan – klumstinaitai tijt wĩrst iou=mus etwiriuns* „belskite taip tampa jums atvėręs (= atvers)“ III 117/26.

Todėl greičiausiai ir pr. **wūk-au-* yra ne deverbatyvas, o **tiesioginis garsažodinės kilmės forminys**. Mano manymu, jis atsirado iš garsažodžio *ũ-ũ*. Ir struktūra, ir reikšmė į pr. **wūk-au-* ar lie. *ũkauti* labai panašūs yra veiksmazodžiai lie. *ũbauti* (: *ũbti*, *-ia*, *-ė*) ir la. *ũbuot* „ũbauti“. Jie reiškia šaukti *ũ-ũ*, o prieš priesagos balsį įsiterpia *k* arba *b*. Čia dar galima pridėti ir la. *ũjinat*

¹ LKŽ veiksmazodis *ũkti*, *-ia*, *-ė*, be įprastinių reikšmių 1. „šaukti, ūkti (apie pelėdą, apuoką, kiškį ir pan.)“, 4. „gaudžiai aidėti, gausti, skambėti, ūžti, dūgžti“ 5. „išduoti šaižų garsą, švilpti (apie garvežio, laivo sireną)“ ir pan. [plg. ir DŽ *ũkti*, *ũkia*, *ũkė* 1. „gausti, aidėti“; 2. „šaukti (apie pelėdą, kiškį)“] dar gali reikšti 2. „šaukti, rėkti, ūkauti (ppr. susižinant)“ (*Mes tẽ pradẽjom ũkt* Všt. *Tik brazdi brazdi ũkdamas [bernas] palẽpe prie kertẽs ir pradẽjo leistas [žemyn]* LTR(Kp). *Patys įsibailindami, imdavo pasienyje ũkti, nernėti, krapštytis, belstis* Vaižg. 3. intr. „neaiškiai kalbėti, vograuti“ (*Mano vaikas labai geras, ũkia jis sau vienas paliktas* Alz).

² Tai yra pastebėjęs ir J. Endzelynas: „Vėl ar *-uoju* beidzas daži verbi, kas atdarina skaņas, piem., *kukuoju* (= lei. *kukuoju*)“, žr. LVG, 811.

„garsiai šaukti *ū-ū*” – šikart prieš priesagos *-in-ā-* balsį įsiterpęs *j*. Iš garsinės reikšmės „šaukti” labai nesunkiai gali atsirasti „kviesti”.

Literatūra ir šaltiniai

Endzelīns DI – Endzelīns, Jānis. *Darbu izlase*. 1.–4. Rīga : Zinātne, 1977.–1982.

Endzelīns LVG – Endzelīns, Jānis. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.

Fraenkel – Fraenkel, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1–2. Heidelberg-Göttingen. 1962, 1965.

Karulis – Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, I, II, Rīga : Avots, 1992.

Kaukienė – Kaukienė, Audronė. Veiksmazodžio *langyti* etimologija. *Lietuviai ir lietuvininkai. Etninė kultūra IV*. „Tiltai“ (priedas), 2005, Nr. 29, 5–26.

Mažiulis PKEŽ – Mažiulis, Vytautas. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. Vilnius, 1988, 1993, 1996, 1997. T. 1, 2, 3, 4.

ME – Mülenbachs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca* / Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1–4. Rīga, 1923.–1932.

Schmalstieg OPG – Schmalstieg, William R. *An old Prussian Grammar*. Pennsylvania, 1974.

Trautmann ASD – Trautmann, Reinhold. *Die altpreuussischen Sprachdenkmäler*. Göttingen, 1910.

DŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (III ir papildytas leidimas). Vilnius, 1993.

LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. T. 1–20. Vilnius, 1968.–2002.

DAS ALTPREUßISCHE VERB *wūkau-t* „RUFEN, FORDERN”, SEINE HERKUNFT

Zusammenfassung

Die Struktur, Bildung und Herkunft des Verbs **wūk-au-* „rufen, locken” können unterschiedlich erklärt werden. In den Schriftdenkmälern des Altpreußischen findet man zwei Formen von diesem Verb: *wūkawi* „fordert” und *perwūkauns* „berufen”.

Es könnte ein Denominativ sein, das mit dem Substantiv *wackis* „Geschrei” (Trautmann, Endzelīns) verwandt ist, oder ein Deverbativ, das aus dem Verb *wackītwei* „locken” entstanden ist (Mažiulis, Schmalstieg). In beiden Fällen sollte man den Wurzelsvokal *ū* vom **ā* (nach dem Labialen *w*) herleiten, das mit dem Wurzelsvokal des Grundwortes im quantitativen Ablaut **a : *ā* steht. Aber die baltischen Denominative mit Suffix *-au-* behalten üblicherweise den Vokalismus des Grundworts. Der Ablaut ist auch kein charakteristisches Derivationsmittel für die Derivate, die von den Suffixverben abstammen (Wurzelsvokalismus der Derivate, die von Wurzelverben abstammen, steht meist mit dem ihres Grundworts im Ablaut *au : ū* oder *ei : ī*).

Deswegen sollte man für das altpreußische Verb **wūk-au-* andere Herkunftserklärung suchen.

Bei der Annahme, dass der Wurzelsvokal *ū* in diesem altpreußischen Verb jedoch nicht aus **ā* entstanden ist, könnte man es an das litauische Verb *ūkauti* „schreien, johlen” angleichen, das ein Intensivum vom onomatopäischen Wurzelverb *ūkti, -ia* „buhnen” ist. Aber an den Wurzelimitativen ist nur das Litauische reich, im Lettischen findet man sie nur sehr wenig und in den Sprachdenkmälern des Altpreußischen – überhaupt nicht. Deswegen ist das altpreußische **wūk-au-* kein Deverbativ, es ist am ehesten ein Gebilde onomatopäischer Herkunft, das ähnelt wie lit. *kukioti*, lett. *kūkuot* „Kuckuck schreien”, oder apr. *mur-au-t* „murmeln”, *klumst-in-t* „klopfen” geformt ist.

SUBJEKTĪVĀ UN OBJEKTĪVĀ IZTEIKSMES VEIDI ZINĀTNES VALODĀ

Diskusijas un izpētes vērtā problēma zinātniskās valodas stila jeb zinātnes valodas analīzē un raksturošanā ir dihotomijas „personiskais / bezpersoniskais” izvērtējums, proti, jautājums par autora (pētnieka) klātesību/distancēšanos, vēstot par sava pētījuma ideju, gaitu, rezultātiem, perspektīvu. Vienlaikus tas ir jautājums par līdzsvaru starp subjektīvo un objektīvo. Lietojot *es*-formu – vienskaitļa 1. personas formu –, tiek pieteikta uzdrīkstēšanās, nebaidīšanās būt atbildīgam par saviem pētījumiem un atklājumiem, kuri, iespējams, ir nepilnīgi, neprecīzi, pat maldīgi. *Es*-forma ir subjektivitātes „hiperforma”, kaut gan zinātne, protams, primāri pretendē uz objektivitāti, kas ir viena no zinātnes stila iezīmēm (Nītiņa, Iljinska, Platonova 2008, 137; Veisbergs 2003, 24; Левицкий 2006, 31–32; Солганик 1997, 80). Vai distancēšanās no sava veikuma ir nodeva zinātnes objektivitātei vai zinātnieka peticības apliecinājums? Vai bezpersonisks (= objektīvs) izteiksmes veids ir zinātnes „labā stila” rādītājs? Un otrādi – vai personiskās klātesības demonstrējums uzlūkojams par “sliktu toni” mūsdienu zinātnes valodā?

Pētījuma temata izvēli rosināja studiju kursa „Akadēmiskā rakstīšana” izstrāde Liepājas Universitātes studentiem un darbsemināra „Zinātnes valoda starpkultūru kontekstā: rakstveida un mutvārdu teksti” materiālu sagatavošana LiepU un Ventspils augstskolas doktorantiem.

Raksta **mērķis** ir izpētīt subjektīvā un objektīvā resp. personiskā un bezpersoniskā izteiksmes veida korelāciju zinātniskajos rakstos humanitārajās zinātnēs, lai noskaidrotu:

- 1) kurš izteiksmes veids dominē humanitārās zinātņu nozares (filoloģijas) rakstos;
- 2) kādi gramatiskie un leksiskie līdzekļi lietoti subjektīvā un objektīvā izteiksmes veida nodrošināšanai humanitārajās zinātnēs (valodniecībā un literatūrzinātnē).

Šim nolūkam ekscerpēti un analizēti zinātniskie raksti latviešu valodā Liepājas Universitātes (Liepājas Pedagoģijas akadēmijas) rakstu krājumos:

- *Vārds un tā pētīšanas aspekti* (VPA)¹ : rakstu krājums 11. Red. kolēģijas vad. Benita Laumane. Liepāja : LiePA, 2007. 432 lpp. (Krājumā 49 raksti, no tiem 44 latviešu valodā.)
- *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē* (APLZ)² : rakstu krājums 12. Sast. Ieva E. Kalniņa. Liepāja : LiePA, 2007. 347 lpp. (Krājumā 38 raksti latviešu valodā.)

¹ Šeit un turpmāk – avota *Vārds un tā pētīšanas aspekti* norāde kopā ar lpp.

² Šeit un turpmāk – avota *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē* norāde kopā ar lpp.

Pat pavisī, „pa diagonāli” pārlasot rakstus vienā un otrā krājumā, uzreiz redzams, ka nepieciešamība pēc subjektīvā vai objektīvā izteiksmes veida valodniekiem piemīt daudz lielākā mērā nekā literātiem. Par izskaidrojumu tam varētu minēt pētījumu specifiku – rakstot valodniecības rakstus, lielāka nepieciešamība ir aprakstīt pētījuma gaitu: ideju, materiāla atlasī, ekscerptu analīzi, salīdzināšanu, klasificēšanu, secinājumu izdarīšanu utt. Tas neļauj raksta autoram distancēties no sevis kā pētnieka, un pētījuma aprakstā neizbēgami jaušama autora klātesība, neatkarīgi no tā, vai izvēlēts personiskais resp. subjektīvais vai bezpersoniskais resp. objektīvais izteiksmes veids. Literatūrzinātnes rakstos līdzās raksta autoram ir cits autors – daiļdarba autors, un visbiežāk raksta autors spēj pilnībā vai gandrīz pilnībā distancēties no sevis kā pētnieka, galveno vērību pievēršot faktiem daiļdarbā, daiļdarba autora biogrāfijā u. tml., iztiekot bez norādēm uz savu veikumu, bez sevis kā pētnieka piesaukšanas, tādējādi veidojot pilnībā vispārinātu vēstījumu.

Personiskais (subjektīvais) izteiksmes veids zinātnes valodā

Jau raksta sākumā tika uzdoti retoriski jautājumi par zinātnes labo stilu un slikto toni. Droši vien daudzi no savas skolas laikiem atceras latviešu valodas skolotāja prasību pēc personiskā viedokļa, savu domu, uzskatu izpaušanos sacerējumos, domrakstos, esejās. Skolēni ātri vien apjēdz, ka savas pozīcijas demonstrēšana samērā viegli panākama, bagātīgi lietojot vienskaitļa 1. personu, iespraudumus *manuprāt, pēc manām domām* u. tml. valodas līdzekļus. Tā veidojas neapšaubāmi subjektīvais, personisks izteiksmes veids, kas pilnā mērā pieļaujams mācību darbos, kuri nav ne akadēmiskā, ne zinātniskā stila teksti. Bet vai zinātnes valodā šāds izteiksmes veids ir nepieļaujams? „Studentiem, apgūstot zinātnisko stilu, visgrūtākā, liekas, ir tieši pāreja no pierastā *personiskā* rakstības veida uz šķietami bezpersonisko, t. i., no subjektīvās tekstveides uz objektīvās tekstveidi.” (Lokmane, Kalnača 2006, 74)

Par subjektīvu jeb subjektīvo, līdz ar to arī personisku, izteiksmi zinātniska teksta izklāstā valda samērā vienprātīgs uzskats, proti, ka tas nav iederīgs akadēmiskā stilā:

- „... autoram būtu jāizvairās no formulējumiem pirmajā personā. Skatoties no darba vērtētāju pozīcijām, šādi formulējumi dažkārt rada sajūtu, ka nāk jauns mesija, kas itin bieži deklarē: es jums tagad izskaidrošu, es esmu izdomājis to, ko neviens cits nespēja, es domāju tā (un tāpat ar manām domām jāreķinās).” (Torgāns 2001, 39)
- „Tekstam piemīt monologa iezīmes, taču stāstītājs (pētījuma veicējs) parasti nav personificēts un autors cenšas saglabāt zināmu distanci starp sevi un tekstā izklāstītajiem faktiem.” (Baltiņš 2003, 7)
- „Zinātniskajā stilā nemēdz lietot darbības vārdus vienskaitļa 1. un 2. personā, toties ļoti izplatīta ir 3. persona, mazāk – daudzskaitļa 1. persona.” (LLVP 1976, 8)

- „Zinātnes prozā autora „es” bez šaubām nedrīkst būt priekšplānā; bezpersoniskas konstrukcijas ar panākumiem var aizstāt 1. personas izteikumus.” (Riesel 1959, 435)¹

Retāk izteikts daudz maz pielaidīgāks viedoklis: „Latvijā lielākajā daļā gadījumu tomēr tiek uzskatīts, ka zinātniskā tekstā nav vēlams lietot vietniekvārdus un darbības vārdus pirmajā personā. [...] Tomēr šī norma nav absolūta un ir pieņemami pamatoti izņēmumi.” (Eko (Mežinska) 2006, 222) Piemēram, „ja zinātnieks vēlas izklāstīt savu viedokli pretstatā citu viedoklim, būtu maldinoši, izmantojot peticības aizsegu, ķerties pie pronomena *mēs*. *Es*-uzskatam visādā ziņā jābūt izteiktam *es*-formā.” (Riesel 1959, 435)

Par personisku izteiksmes veidu var runāt visos tajos gadījumos, kad tekstā tieši vai netieši ir sniegta norāde (-es) uz vēstījuma autoru, par ko liecina:

- 1. personas vietniekvārda formu lietojums;
- darbības vārdu 1. personas formu lietojums;
- piederības vietniekvārda *mans*, (kontekstuāli arī) *savs* formu lietojums;
- iespraudumi *manuprāt*, *pēc manām domām*, *mūsaprāt* u. c.;
- iestarpinājumi, kuros norādīts uz personisko attieksmi, devumu u. tml.

Skaitlim (vienskaitļa vai daudzskaitļa 1. personas forma) šajā gadījumā nebūtu piešķirama primārā nozīme, lai gan, protams, arī tas ir diskutējams zinātnes valodas stila jautājums: „Daži uzskata, ka vienskaitļa pirmajā personā pausti apgalvojumi ir piedienīgāki par imperatoru cienīgo, majestātisko *mēs*. Manuprāt, *mēs* šādos gadījumos nemaz nepretendē uz majestātiskumu. Rakstītājs lieto *mēs*, ietverot šajā apzīmējumā gan sevi, gan lasītājus, kas varētu piekrist viņa viedoklim. Galu galā rakstīšanas procesā ir iesaistītas divas puses: es rakstu, lai tu varētu izlasīt un pieņemt manis piedāvāto.” (Eko 2006, 222) Šim viedoklim daļēji var pievienoties, un ekscerpētais materiāls to apliecina. Tomēr, pirms aplūkot šos piemērus, gribas pievērsties daudzskaitļa 1. personas lietojumam citā funkcijā – tajā, kas iepriekš citētajā apzīmēts ar epitetiem „imperatoru cienīgais, majestātiskais *mēs*”. Šķiet, šeit domāta tā zinātnes valodas prakse, kad autors par savu pētījumu raksta nevis kā par vienas personas veikumu, bet gan kā par kolektīva darbu. Ilgus gadus dzīvojot sabiedrībā, kur pieļaujami, līdz ar to slavējami, izceļami ir galvenokārt kolektīva, nevis indivīda nopelni visās dzīves jomās, tajā skaitā zinātnē, par zinātniskā stila normu ticis uzskatīts daudzskaitļa 1. personas vietniekvārda *mēs* lietojums, runājot arī par viena zinātnieka paveikto: *mēs uzskatām*, [*mēs*] *esam konstatējuši*; *mēs secinām* utt. Elīze Rīzele, vācu valodas stila pētniece, runā par tā saucamo „peticības daudzskaitli”, kas radies zinātniskajā stilā, lai, ievērojot objektivitāti, visādā ziņā izvairītos no *es*-formas (Riesel 1959, 434–435). 21. gadsimts šo tradīciju nav mainījis: .. *termins ar grieķu prefiksu anti-*, *mūsaprāt*, *būtu vispareizākais un visprecīzākais*. (VPA, 306)²; *Viņa rakstos.. atrodam norādījumus par uzrunas sintaktiskajām funkcijām*. (VPA, 117); *Sērfojot internetā, mēs sastapām šādu sakāmvārdu..* (VPA, 307).

¹ Šeit un turpmāk autores tulkojums no vācu un krievu valodas – D. L.

² Šeit un turpmāk autores pasvītrojumi piemēros – D. L.

Līdztekus tam, komunikācijā ar lasītāju, protams, sastopams arī daudzskaitļa 1. personas formas lietojums, nereti uzaicinājuma funkcijā: *Apskatīsim kādu izslēgšanas piemēru.* (APLZ, 227); *Atgriezīsimies vēl pie mūsu nesenās vēstures.* (VPA, 161); *Paskatīsimies, kādi jaunā likuma panti bija izraisījuši tik asas debates, ka..* (VPA, 163). „Ja runātājs ietver savā uzaicinājumā pats sevi un citus, tad pavēles izteikšanai izmanto nākotnes daudzskaitļa 1. personas formu.” (Paegle 2003, 120) Arī neizmantojot pavēles izteiksmi, raksta autori cenšas iesaistīt lasītāju piedāvātajā tematā, uzsverot, ka lasītājs un autors ir vienas sabiedrības (valsts) locekļi, ko var apzīmēt ar kopīgo mēs: *.. mūsdienās mēs esam jau piekrituši domai, ka sakāmvārds tomēr neizsaka kādu absolūtu patiesību..* (VPA, 305); *Tikai beidzamajā laikā sākam šīs pretrunas apzināt.* (VPA, 144); *Šajā rakstā mēģināsim noskaidrot DN [nominālās determinācijas] jēdzienu latviešu valodā..; Tāpēc, pirmkārt, noskaidrosim DN terminoloģisko lauku, otrkārt, izskatīsim nominālās sintagmas jēdzienu.., treškārt – analizēsim eksplīcītās un implicītās determinācijas piemērus..* (VPA, 411–412). Protams, pēdējo piemēru ar trim verba formām (sk. izcēlumus tekstā) var uzlūkot arī par viena autora lietotu daudzskaitļa 1. personas formu attiecībā uz sevi kā pētnieku, nevis par sazināšanos ar lasītāju un lasītāja iesaistīšanu.

Tiešs es-formas lietojums ekscerpētajā materiālā ir konstatēts reti: *Es pievērsīšos tikai tiem gadījumiem, kad..* (VPA, 16); *Tomēr es gribu rast arī citu atbildi..* (APLZ, 118); *Manuprāt, valodnieku pienākums ir..* (VPA, 160) *.. uz šo jautājumu mēģināšu atbildēt savā rakstā.* (VPA, 92); *.. mana attieksme un žanrs referātā būs ļaušanās sava veida profesionālajam kretīnismam..* (APLZ, 241); *Nezināšanas dēļ runātāji izrunā veido pat t. s. hibrīdvariantus (termins mans)..* (VPA, 276); *.. pamatprincipi, kurus viņš, kā man šķiet, pats sev atklājis un formulējis..* (APLZ, 116). Relatīvi biežāk es-forma izteikta netieši – ar verbu finīto formu visos vienkāršajos laikos un ietvertu vienskaitļa 1. personas galotni: *Šajā rakstā pievērsīšos..* (VPA, 14); *Rakstā mēģināšu atklāt iezīmes, kas raksturīgas..* (APLZ, 72); *Citātu esmu izrāvis no konteksta un gribu runāt nevis par valodu, bet par daīlliteratūru.* (APLZ, 188); *Atļaušos oponent un atjokot režisoram [iepriekš citētam], ka tā tas teātra mākslā gluži nav un nevar būt.* (APLZ, 241)

Dažos gadījumos jādodomā, ka es-formas lietojums ir nejaušs, pat atsevišķs gadījums līdzās bezpersoniskai izteiksmei un/vai daudzskaitļa 1. personas formai, piemēram, autors raksta sākumā lieto tādas konstrukcijas kā *.. varam runāt par..; .. varam konstatēt, ka..; .. atrodam norādījumus par..* (VPA, 117), bet raksta beigās bez redzamas motivācijas notiek pāreja uz vienskaitļa 1. personu: *Ja sākumā gribēju apgalvot, ka .. tad man no saviem apgalvojumiem jāatkāpjas. (..) Ceru, ka..* (VPA, 124). Vai arī otrādi – gandrīz visā rakstā pārsvarā personisko izteiksmes veidu nodrošina vienskaitļa 1. personas implicīts lietojums, piemēram: *Nelielajā pētījumā apskatīšu to [salikteņu] lietojumu..; Apskatīju 265 piemērus..; Izvēlējos pazīstamās firmas PHILIPS sadzīves tehniku, jo..* (VPA, 421); *Tās [salikteņu pazīmes] šeit sīkāk neanalizēšu, bet apskatīšu konkrētus piemērus.* (VPA, 422); *Tomēr analizētajā materiālā tos*

[ģenētīveņus] neatradu.. (VPA, 427), bet pašā raksta nobeigumā bez redzama pamatojuma izmantota daudzskaitļa 1. personas forma: *Analizējot minētos piemērus, varam secināt, ka..* (VPA, 427); *Nobeigumā varam vēlreiz secināt, ka..* (VPA, 428).

Diezgan droši var izteikt pieņēmumu, ka raksta autora izšķiršanās par labu es-formai notikusi tajos gadījumos, kad aplūkotais jautājums ir sabiedriski aktuāls, saistīts ar autora personisko aktivitāti, tiešu līdzdalību jautājuma risināšanā. Šajā gadījumā var runāt par ekspresivitātes pakāpi, “kas dominējošas loģiskas argumentācijas gadījumā nosaka lietišķas, objektīvas, loģiski ekspresīvas zinātnes valodas izteiksmes veidošanos, bet kāpināti ekspresīvās situācijās var izvirzīt priekšplānā polemiski emocionālu izteiksmi” (Dubova, Leitāne, Lele-Rozentāle 2009, 33): *Varbūt es kļūdos, taču liekas, ka Latvijas likumos krievi vēl joprojām nav pietiekami skaidri definēti kā mazākumtautība jeb minoritāte (vismaz man tas nav zināms).. Arī šobrīd, kad ir ratificēta Bāzes konvencija, krievi kā minoritāte, manuprāt, nav definēti..* (VPA, 162). Taču arī šis pieņēmums nav vispārināms – citā analogiskā gadījumā, kad atstāstīti notikumi ar autora paša tiešu līdzdalību, notikusi izšķiršanās par labu vienskaitļa 3. personas formai: *Autoram atmiņā saglabājusies epizode, kā viņa zinātniskā darba praksē veidojās.. Tagad autoram pašam ir skaidrs, ka savā laikā viņš nevilšus pakļāties.. Kolēģe.., kas vairākus gadus bija redaktore vienam no autora rakstiem..* (VPA, 391).

Interesanti norādīt, ka, runājot par zinātniskā stila izveides pirmsākumiem, piemēram, Dionīsijs (55.–8. g. p. m. ē.) traktāta „Par vārdu savienošanu” valodas stila pētījumā, tiek secināts, ka „valodas zinātniskuma raksturojošās pazīmes ir pakārtotas vienai kopīgai iezīmei: autora subjektīvajai pieejai, personīgajam skatījumam uz valodas parādībām” (Aleksejeva 2007, 286)¹. Mūsdienās šāds stils tiek uzlūkots pārsvarā par nepieņemamu, izņemot „polemiska rakstura publikācijas vai uzstāšanās, kas nereti satur emocionāli ekspresīvus, pozitīvu vai negatīvu vērtējumu izteicošus stilistiskos izteiksmes līdzekļus” (Nītiņa, Iljina, Platonova 2008, 134), kuri neapšaubāmi veido subjektīvizētu, personisku izteiksmi. Attiecībā uz zinātniskā raksta autora individuālo stilu valda uzskats, ka tā īpatnības tekstā ir pieļaujamas: „... arī zinātniskās literatūras valodas stilā vērojams autora individuālais stils, tā īpatnības” (LVSM 1961, 91); „zinātniskajā stilā laužas cauri pētnieka individuālais stils” (Riesel 1959, 432). Tomēr sastopams arī pilnīgi pretējs viedoklis: „... ja daļēji literatūras valodā „stils – tas ir pats cilvēks”, tad zinātnes valodā nedrīkst būt nekāda autora oriģināla stila” (Левицкий 2006, 31).

Runāšana par sevi kā pētnieku vienskaitļa 3. personā zinātnes valodā ir viens no izplatītākajiem paņēmieniem, kā, izvairoties no explicētas vai implicētas es-formas, paust subjektīvu viedokli, norādīt uz savu paveikto u. tml.: *Šie apsvērumi mudināja raksta autoru divu pēdējo gadu laikā ielūkoties vienā no centrālajiem preses izdevumiem..* (VPA, 256); *Autore piedāvā semiotikas principu lietojumu folkloras tekstu analīzē.* (APLZ, 293); *Krājumu Latvijas*

¹ Autores izcēlumi citātā – D. L.

bibliotēkās raksta autore nav atradusi.. (APLZ, 40). Uz šādu izteiksmi kā ieteicamu norāda arī stilistikas speciālisti, rakstot par zinātniskajam stilam ieteicamu izteiksmes veidu: „Piemēram, izteikuma „es domāju” vietā ieteicams lietot „pēc autora domām”.” (Eko 2006, 222)¹ Vienskaitļa 3. personas forma zinātnes valodā atrodas it kā starp subjektīvo un objektīvo, taču šķiet, ka arī runāšana par sevi no 3. personas pozīcijām tomēr ir un paliek personisks izteiksmes veids, kas nav savienojams ar uzskatu, ka zinātnes valodas teksts jāveido bezpersonisks. Ja tomēr ir jānorāda uz kādu personu, tad ieteicams lietot bezpersonas [nenoteiktos] vietniekvārdus, piemēram, *kāds* (kr. *некто*, an. *one*, v. *man*) (Левицкий 2006, 31). Pārskats par formu izvēli personiskam izteiksmes veidam ekscerpētajos krājumos attēlots 1. tabulā.

1. tabula

Valodas konstrukcija	Raksti valodniecībā (43)	Raksti literatūrzinātnē (38)	Kopā (81)
• <i>ar implicītu es-formas lietojumu</i>	5 (11,62 %)	8 (21,05 %)	13 (16,04 %)
• <i>ar eksplicītu es-formas lietojumu</i>	6 (13,95 %)	6 (15,78 %)	12 (14,81 %)
• <i>ar vienskaitļa 3. personu (attiecībā uz sevi kā autoru)</i>	9 (20,93 %)	3 (7,89 %)	12 (14,81 %)

Formu izvēle personiskam izteiksmes veidam

Bezpersoniskais (objektivizētais) izteiksmes veids zinātnes valodā

Par objektīvu un līdz ar to bezpersonisku zinātnes valodas izteiksmi var runāt tajos gadījumos, kad autors, domājams, apzināti vairījies no jebkāda personiskuma attieksmē pret sava vēstījuma objektu. Vispārinājums, abstraktums, loģiskums un objektivitāte ir zinātnes valodas stilistiskās īpatnības. Turklāt objektivitāti nosaka mūsdienu zinātnisko pētījumu kolektīvais raksturs (piemēram, darbs projektos), kad pētījuma zinātniskajā izklāstā autora “es” kļūst nenožīmīgs; galvenais ir pats ziņojums, tā temats (priekšmets), zinātniskā pētījuma (vai eksperimenta) rezultāti, kas tiek aprakstīti skaidri, precīzi, objektīvi, neatkarīgi no izjūtām, kuras eksperimenta vai pētījuma laikā pārdzīvojis pētnieks: „Autora jūtas un pārdzīvojumi paliek ārpus iekavām un runā nepiedalās.” (Солганик 1997, 185) Grigorijs Solgaņiks zinātnes valodu (kopā ar darījumvalodu) klasificē kā III runas tipu, kur runātāja „es” loma ir nebūtiska (Солганик 1997, 103).

Latviešu valoda piedāvā samērā bagātīgu konstrukciju klāstu bezpersoniskam izteiksmes veidam, kas ļauj raksta autoram gan secīgi atklāt pētījuma gaitu un rezultātus, gan proponēt savu ideju un uzskatus, vienlaikus distancējoties no personiskā faktora klātesības šajā procesā. „Zinātnes valoda izstrādā pat speciālas darbības vārdu laika formas (*настоящее постоянное*,

¹ Umberto Eko darba „Kā uzrakstīt diplomdarbu” zinātniskās redaktore Signes Mežinskas komentārs.

настоящее вневременное), pārvēršot III tipa izteikumu pilnīgi bezpersoniskā un vispārinātā izteikumā. Šādu izteikumu sakarā pat nerodas jautājums, kas ir runas (raksta) autors, kam tā runa pieder. Tā pieder visiem. Tas ir vispārīgs izteikums.” (Солганик 1997, 103) Tāpat arī juridiskos dokumentos tiek uzsvērts apgalvojuma vispāriņošais raksturs kā svarīga pazīme. „Vispāriņājuma niansi tekstam piešķir darbības vārds īstenības izteiksmes tagadnes trešajā personā (t. i., vispāriņātas personas formā). Tā arī ir normatīvo aktu izteiksmes pamatforma.” (Krūmiņa, Skujiņa 2002, 78) Publicistikas tekstu sakarā tiek runāts par „informācijas neitralitāti”, kas arī izpaužas, lietojot „darāmās kārtas trešās personas verbu formas” (Vogina 2009, 109).

Bezpersoniskam resp. objektīvam izteiksmes veidam latviešu zinātnes valodā raksturīgs:

- ciešamās kārtas formu lietojums gan vienkāršajos, gan saliktajos laikos;
- atsevišķu refleksiīvo verbu (*rasties, nākties, vesties, gribēties* utt.) lietojums 3. personā īstenības un/vai vēlējuma izteiksmē kopā ar darbības vārda infinitīvu;
- atsevišķu modālo verbu (visbiežāk *varēt, ļaut*) lietojums 3. personā īstenības un/vai vēlējuma izteiksmē kopā ar darbības vārda infinitīvu;
- konstrukcijas ar lokāmo ciešamās kārtas tagadnes divdabi (*domājams, secināms, redzams, vispāriņāms* u. c.);
- atsevišķu darbības vārdu lietojums vajadzības izteiksmē (*jāsecina, jāuzsver, jāpiebilst* u. c.).

Visas nosauktās valodas konstrukcijas, kā liecina ekscerpētais materiāls, ļauj raksta autoram veidot secīgu vēstījumu zinātnes valodā, aprakstot pētījuma procesa virzību, akcentējot rezultātus, iezīmējot perspektīvu u. tml. Tā ir tā saucamā prasība pēc „autora domas kopējās gaitas”, kas ir izklāsta uzbūves pamatā (Gemsts 1981, 14). Pārskats par formu izvēli bezpersoniskam izteiksmes veidam ekscerpētajos krājumos attēlots 2. tabulā.

2. tabula

Valodas konstrukcija	Raksti valodniecībā (43)	Raksti literatūrzinātnē (38)	Kopā (81)
• ar modālo verbu + infinitīvs	21 (48,83 %)	13 (34,21 %)	34 (46,91 %)
• ar verbu vajadzības izteiksmē	20 (46,51 %)	9 (23,68 %)	29 (35,8 %)
• ar verbu ciešamajā kārtā	22 (51,16 %)	5 (13,51 %)	27 (35,8 %)
• ar lokāmo ciešamās kārtas divdabi	16 (37,2 %)	5 (13,15 %)	21 (25,92 %)
• ar refleksiīvo verbu + infinitīvs	7 (16,27 %)	1 (2,63 %)	8 (9,87 %)

Formu izvēle bezpersoniskam izteiksmes veidam

Kā viens no raksturīgākajiem bezpersoniskās izteiksmes līdzekļiem zinātnes valodā parasti minēts ciešamās kārtas lietojums (Baltiņš 2003, 7; Kristapsone 2008, 32; Lokmane, Kalnača 2006, 74; Riesel 1959, 431; Veisbergs 2003, 24). Ekscerpētajā materiālā ciešamā kārta kā autora vēstījuma līdzeklis lietota trešdaļā rakstu, bet tās lietojuma sadalījums pa nozarēm ir nevienmērīgs – 51,16 % valodniecības rakstos un tikai 13,15 % literatūrzinātnes rakstos. To varētu izskaidrot gan ar pētniecības objekta specifiku, gan ar raksta sākumā pieminēto valodas un literatūras speciālistu atšķirīgo nepieciešamību pēc personiskā vai bezpersoniskā izteiksmes veida zinātniskā stila tekstos.

Relatīvi bieži ciešamā kārta izmantota divos gadījumos:

- 1) lai pieteiktu raksta tematu, mērķi, pētījuma objektu resp. priekšmetu vai metodi: .. *dzeja tiks apskatīta caur biogrāfiskās metodes prizmu*. (APLZ, 106); *Šajā rakstā aplūkoti tieši tie eponīmiskie augu nosaukumi, kas darināti no personvārdiem..* (VPA, 45);
- 2) lai pievērstu lasītāja uzmanību kādam jau iepriekš izteiktam apgalvojumam vai secinājumam u. tml.: *Pētījuma sākumā jau tika minēts, ka..* (APLZ, 19); *Kā jau norādīts, Stendera vārdnīcā dots vārdu krājums ir plašāks nekā Mancelim*. (VPA, 24)

Zinātniskajos tekstos angļu valodā pasīva formas lietotas apmēram trešdaļā gadījumu (Veisbergs 2003, 24), bet, kā norāda *Latviešu valodas biežuma vārdnīcas* dati par tehnisko zinātņu literatūras verbu formu statistisko analīzi, ciešamās kārtas lietojums konstatēts 12,3 % gadījumu pretstatā darāmajai kārtai – 87,7 % (LVBV I, 2 1968, 69).

Konstrukcijas ar lokāmo ciešamās kārtas tagadnes divdabi zinātnes valodā uzlūkojamas par savdabīgu sinonīmisku izteiksmes veidu teikumiem ar verbu personas formā, piemēram: *Pievēršot uzmanību plašsaziņas līdzekļu valodai, raksta autore novērojusi, ka..* (VPA, 208) un *Līdzīga nekonsekvence vērojama arī sintakses jautājumu iekļaušanā*. (VPA, 195) Divdabi ar -ams, -ama, -āms, -āma lieto ciešamās kārtas nozīmē (Paegle 2003, 146), tas izsaka „tagadnē eksistējošu, vairāk vai mazāk pastāvīgu stāvokli, kvalitāti, kas izpaužas galvenokārt kā divdabī ietvertās darbības realizēšanas nepieciešamība vai iespēja” (MLLVG I 1959, 645), tāpēc zinātnes valodā ir ļoti parocīgi veidot konstrukcijas ar šo divdabi, izmantojot tādus vārdus kā *domāt (domājams), grupēt (grupējams), konstatēt (konstatējams), norādīt (norādāms), redzēt (redzams), sastapt (sastopams), secināt (secināms)* u. c.: *Citētajā fragmentā ir konstatējama personāža apziņas transformācija, ko ietekmē izmaiņas apkārtējā pasaulē*. (APLZ, 13) (sal. *konstatējams* = *es konstatēju* = *raksta autors konstatē*).

No refleksīvajiem verbiem vēstījuma autora bezpersoniskas attieksmes izteikšanai tiek izmantoti tā saucamie bezpersonas verbi, kuriem „bez nenoteiksmes ir vēl tikai 3. personas forma, tomēr tiem 3. personas nozīme ir neitralizējusies, jo tos lieto visās vienskaitļa un daudzskaitļa personās, bet personas nozīmi norāda pronomens (arī substantīvs) datīvā” (Paegle 2003, 95): .. *nācās saskarties..* (VPA, 274); .. *vedas domāt..* (VPA, 164); .. *rodas iespaids..* (VPA, 246); .. *gribas piebilst..* (VPA, 426); .. *gribētos norādīt...* (APLZ, 49); ..

nākas secināt. (APLZ, 52). Protams, tā ir vēl viena iespēja, kā pētnieks, izmantojot bezpersonisku izteiksmes veidu, var norādīt uz saviem vērojumiem, secinājumiem, atzinumiem un domām.

Dzintra Paegle norāda, ka bezpersonas verbi “pēc sava lietojuma atgādina vajadzības izteiksmes konstrukciju ar darbības veicēju datīvā” (Paegle 2003, 95), līdz ar to izskaidrojams fakts, ka bieži zinātnes valodā tiek lietota arī vajadzības izteiksme – tiesa gan ar samērā ierobežotu semantiku. Biežāk sastopamie verbi vajadzības izteiksmē ir galvenokārt runas verbi – *atzīt* (*jāatzīst*), *atzīmēt* (*jāatzīmē*), *piezīmēt* (*jāpiezīmē*)¹, *paskaidrot* (*jāpaskaidro*), *piebilst* (*jāpiebilst*), *piekrist* ‘pievienoties kāda domām, uzskatiem’ (*jāpiekrīt*), *sacīt* (*jāsaka*), *teikt* (*jāteic*), *uzsvērt* (*jāuzsver*), bet izmantoti arī citu semantisko grupu verbi – *domāt* (*jādomā*), *pieņemt* (*jāpieņem*), *secināt* (*jāsecina*) u. c.: *Jāatzīmē, ka ģermānismu morfoloģiskā asimilācija latviešu valodā ir maz pētīta*.. (VPA, 177); *Jāpiekrīt sociologa Džeimsa Vertča apgalvojumam, ka* .. (APLZ, 188).

Arī šajos gadījumos ir pamats runāt par sinonīmiskas izteiksmes iespējām, izvēloties starp personisko un bezpersonisko izteiksmes veidu (sal. *jāatzīmē* (vai *atzīmējams*) = *es atzīmēju* = *raksta autors atzīmē*; *jāpiekrīt* = *es piekrītu* = *raksta autors piekrīt*). Taču tāpat iespējams izmantot sinonīmisku konstrukciju ar modālo verbu: *Var gan piekrist B. Gudriķes atzīmētajiem Enkvista grāmatas pozitīvajiem aspektiem.* (APLZ, 173); *Var piekrist, ja, neielaižot valodā jaunvārdus vispār, valoda tiks pārvērsta par sadzīves valodu.*.. (VPA, 230) (sal. *jāpiekrīt* = *var piekrist*). Modālo verbu izmantojums zinātnes valodā ir biežs, bet pašu verbu izvēle – ierobežota. Visbiežāk tiek izmantoti verbi *varēt* resp. *nevarēt* un ļaut 3. personā īstenības un/vai vēlējuma izteiksmē kopā ar darbības vārda infinitīvu: *Vitauta Kalves teikto varētu vēl papildināt, ka*.. (APLZ, 16); *Nevar noliegt, ka daudzas novitātes preses valodā ir spilgti tās lietotāju sociālās.. u. c. piederības indikatori.* (VPA, 255); *Turklāt frazeoloģisma lietojums tautas valodā vēl 21. gs. sākumā ļauj secināt, ka tas ir bijis novadam raksturīgs*.. (VPA, 39).

Protams, ne katrs autors vienā zinātniskā rakstā izmanto visu šo arsenālu. Turklāt tikai daļa autoru no sākuma līdz beigām savā rakstā ir ieturējuši pilnībā bezpersonisku izteiksmes veidu. Tas fiksēts 18 valodniecības rakstos jeb 41,86 % gadījumu un 17 literatūrzinātnes rakstos – attiecīgi 44,73 % gadījumu; kopā 35 rakstos – 43,2 %. Relatīvi biežāk konstatējams, ka bezpersoniskais izteiksmes veids mijas ar personisko, turklāt bez saturiski pamatojamas motivācijas – nav izskaidrojams, kāpēc, piemēram, autors raksta sākumā mērķtiecīgi lieto bezpersoniskas konstrukcijas, bet raksta beigās pēkšņi vienā atsevišķā izteikumā izmanto iespraudumu 1. personas formā ar norādi uz raksta autora uzskatiem (APLZ, 145–148).

¹ Vārdus *atzīmēt*, *piezīmēt* Inta Freimane uzskata par verbu semantiskajiem kalkiem, kas literārā valodā ir nevēlami (sk. Freimane, Inta. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga : Zvaigzne, 1993, 373.–376. lpp.)

Secinājumi

Ekscerpētie zinātniskie teksti divos humanitāro zinātņu rakstu krājumos apliecina autoru brīvo, demokrātisko pieeju zinātnes stila prasībai pēc objektivitātes. Daļa autoru, vēstot par savu pētījumu, bez aizspriedumiem lieto eksplicītu vai implicītu *es*-formu. Otra daļa konsekventi turas pie bezpersoniska vai pat pilnībā vispārināta izteiksmes veida. Nekopta zinātnes valodas stila iespaidu rada tie raksti, kuros bezpersoniskais izteiksmes veids nemotivēti mijas ar personisko, un raksti, kuros vienskaitļa vai daudzskaitļa 1. personas formas lietojums ir nekonsekvents, paviršs. Ja pētnieks, zinātniskā teksta autors, tomēr izlemj pakļauties zinātnes valodas stila prasībai pēc objektivizētā izteiksmes veida, ir svarīgi, ka viņš pēc iespējas labāk pārziņa valodas līdzekļu repertuāru, kas to nodrošina, ieskaitot sinonīmiskas izteiksmes iespējas. Šim nolūkam būtu nepieciešami plašāki pētījumi par zinātnes tekstos izmantotajiem valodas līdzekļiem, kas lietoti ne tikai humanitārajās zinātnēs, bet arī sociālajās zinātnēs un dabaszinātnēs.

Avoti

APLZ – *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē* : rakstu krājums 12. Sast. Ieva E. Kalniņa. Liepāja : LiePA, 2007. 347 lpp.

VPA – *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums 11. Red. kolēģijas vad. Benita Laumane. Liepāja : LiePA, 2007. 432 lpp.

literatūra

Aleksejeva 2007 – **Aleksejeva, Brigita**. Zinātnes valodas pirmsākumi sengrieķu rētorikas teorētiķu darbos (Dionīsijs Halikarnāsiētijs). *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums 11. Liepāja : LiePA, 2007, 281.–288. lpp.

Baltiņš 2003 – **Baltiņš, Māris**. Zinātniskā raksta struktūrelementi. Konferences „*Zinātnes valoda*” materiāli. Rīga : Valsts valodas komisija, 2003, 5.–11. lpp.

Dubova, Leitāne, Lele-Rozentāle 2009 – **Dubova, Agnese, Leitāne, Māra, Lele-Rozentāle, Dzintra**. *Zinātniskā komunikācija starpkultūru kontekstā* : I daļa. Ventspils : Ventspils augstskola, Lietišķās valodniecības centrs, 2009.

Eko 2006 – **Eko, Umberto**. *Kā uzrakstīt diplomdarbu* : humanitārās zinātnes. Tulk. Dace Meiere; zin. red. Signe Mežinska. Rīga : Jāņa Rozes apgāds, 2006.

Gemsts 1981 – **Gemsts, Visvaldis**. *Zinātniskā darba izklāsts*. Rīga : Rīgas Politehniskais institūts, 1981.

Kristapsone 2008 – **Kristapsone, Silvija**. *Zinātniskā pētniecība studiju procesā* : mācību grāmata augstskolu sociālo zinātņu studiju programmu studentiem. Rīga : SIA “Biznesa augstskola Turība”, 2008.

Krūmiņa, Skujiņa 2002 – **Krūmiņa, Veronika, Skujiņa, Valentīna**. *Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata*. Rīga : [Valsts kanceleja], 2002 [skatīts 2010. g. 23. aug.]. Pieejams: http://ec.europa.eu/translation/latvian/guidelines/documents/legal_manual_lv.pdf

LLVP 1976 – *Latviešu literārās valodas praktikums 9. –10. klasei*. 2. izdevums. Autori : Dzidra Cīrule, Kārlis Cīrulis, Ilmārs Freidenfelds u. c. Rīga : Zvaigzne, 1976.

LVBV 1968 – *Latviešu valodas biežuma vārdnīca*: I sēj. 2. daļa. Autores : Tamāra Jakubaite, Dainuvīte Kristovska, Rudīte Prūse u. c. Rīga : Zinātne, 1968.

LVSM 1961 – *Latviešu valodas stila mācība* : materiāli latviešu valodas skolotājiem. Autori: Maigone Beitiņa, Rihards Kārklis, Ārija Ozola u. c. Rīga : Latvijas valsts izdevniecība, 1961.

- Lokmane, Kalnača 2006 – Lokmane, Ilze, Kalnača, Andra.** Studentu pētnieciskie darbi un zinātniskais stils. *Valodas kvalitāte* : Valsts valodas komisijas raksti, 2. sēj. Rīga : Valsts valodas komisija, 2006, 69.–76. lpp.
- MLLVG I 1959 – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika** : I sēj. Rīga : Latvijas PSR ZA izdevniecība, 1959.
- Nītiņa, Iljinska, Platonova 2008 – Nītiņa, Daina, Iljinska, Larisa, Platonova, Marina.** *Nozīme valodā: lingvistiskie un ekstralingvistiskie aspekti* : mācību grāmata. Rīga : RTU izdevniecība, 2008.
- Paegle 2003 – Paegle, Dzintra.** *Latviešu literārās valodas morfoloģija* : I daļa. Rīga : Zinātne, 2003.
- Riesl 1959 – Riesel, Elise.** *Stilistik der deutschen Sprache*. Moskau : Verlag für fremdsprachige Literatur, 1959.
- Torgāns 2001 – Torgāns, Kalvis.** *Juridiskā pētījuma rakstīšana* : padomi zinātniskajam darbam. Rīga : Tiesu namu aģentūra, 2001.
- Veisbergs 2003 – Veisbergs, Andrejs.** Zinātniskais stils dažādās kultūrās, to ietekme uz latviešu stilu. *Konferences „Zinātnes valoda” materiāli*. Rīga : Valsts valodas komisija, 2003, 22.–27. lpp.
- Vogina 2009 – Vogina. Līga.** Lietišķais stils plašsaziņas līdzekļos. *Valoda : nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 108.–115. lpp.
- Левицкий 2006 – Левицкий, Юрий.** *Лингвистика текста*. Москва : Высшая школа, 2006.
- Солганик 1997 – Солганик, Григорий.** *Стилистика текста*. Москва : Флинта, Наука, 1997.

SUBJECTIVE AND OBJECTIVE FACTORS IN SCIENTIFIC LANGUAGE (Proceedings in the Field of the Humanities in Latvian)

Summary

The **aim** of the article is to investigate the correlation between subjective and objective (personal/impersonal) modes of expression in research articles in the field of the humanities, to find out:

- 1) which mode of expression dominates in proceedings of the humanities branch (philology);
- 2) what kind of grammatical and lexical means are used to produce subjective or objective mode of expression in the humanities (in linguistics and literary science).

82 scientific articles in Latvian have been excerpted and analysed for the purpose.

A conclusion is made that authors predominantly choose impersonal mode of expression for their scientific papers and use

- forms of the passive voice both in the simple and perfect tenses;
- separate reflexive verbs (*rasties, nākties, vesties, gribēties* etc.) in the third person in the Indicative and/or Subjunctive together with the infinitive of the verb;
- separate modal verbs (most often *varēt, ļaut*) in the third person in the Indicative and/or Subjunctive together with the infinitive of the verb;
- constructions with the declinable present participle in the passive voice (*domājams, secināms, redzams, vispārināms* etc.);
- separate verbs in the Debitive (*jāsecina, jāuzsver, jāpiebilst* etc.).

VIENKĀRŠRUNA PRESE – MODE VAI VISATĻAUTĪBA?

Līdz ar Trešo atmodu strauji mainījās preses valoda – arvien vairāk laikrakstu slejās tika izmantota sarunvaloda, atgūtā ideoloģiskā brīvība sekmēja jaunu tematu un neierastu jēdzienu parādīšanos, ieviešot arī zināmu valodas agresivitāti, izteiksmes patvaļu un vulgaritāti.

Šo laiku igauņu preses valodas pētniece V. Pehka-Ivaščenko raksturo šādi: „Politisko standartu nojaukšana izraisīja ķēdes reakciju plašsaziņas līdzekļu valodā: preses valodā ienāca vienkāršruna un žargons, saplūda žanru robežas, pazeminājās valodas kultūras līmenis, pavājinājās individuālā valodas meistarība un stila izjūta (Пехк-Иващенко 2007, 19–20). Turklāt ne jau vienmēr izvēlētie līdzekļi sevi ir attaisnojuši: „Dažkārt pat apšaubāmu stilistisko efektu panākšanas dēļ tiek apvienoti dažādi leksikas slāņi” (Bitinienē 2007, 33). Patlaban par visai ierastu izteiksmes veidu preses valodā kļuvusi vienkāršruna un žargons jeb slengs, kā arī barbarismi un pat vulgārismi.

Latviešu valodniecībā reti izmanto terminus *žargons* un *argo*, ko var dēvēt par tā saucamo speciālo slengu – profesionāli vai sociāli diferencētajiem neliterārās leksikas slāņiem. Otru slenga daļu veido vispārējais slengs (vispārlietojamā neliterārā leksika), ko lieto dažādu sociālo un profesionālo grupu pārstāvji. Latviešu slenga pētnieki V. Ernstsone un O. Bušs līdzās vienkāršrunas vārdiem, žargonismiem un argotismiem slengā iekļauj arī vulgārismus (Ernstsone 1999, 10). Pēc O. Buša domām, vulgārismi, neraugoties uz savu savdabību, varētu iekļauties definētajā leksikas slānī kā tā marginālie elementi ar maksimālu odiozitātes pakāpi un minimālu sociālo prestižu (Bušs 2008a, 300). „Šis maksimālais odiozums arī izraisa tādas savā būtībā jau ekstralingvistiskas parādības kā necenzējamība un nelietojamība (normālos apstākļos) sieviešu un bērnu klātbūtnē” (Bušs 2008a, 300). Diemžēl laiks ir pierādījis, ka vulgārismu lietojumam preses valodā nav nekādu ierobežojumu un to lietojums nav nekas ārkārtējs.

Laiku pa laikam, biežāk vai retāk, taču dažādas nevēlamības pakāpes emocionāli ekspresīvu slengu lieto daudzi autori. „Acīmredzamā ar stilistiku saistītā tendence mūsdienu latviešu valodā ir sarunvalodas leksikas prestiža celšanās un šīs leksikas izmantošana arvien neitrālākā kontekstā” (Bušs 2008b, 261). Slengs aktīvi tiek izmantots valodas praksē un brīvi iekļaujas plašsaziņas līdzekļu valodā. Par to liecina kaut vai fakts, ka tekstā šie vārdi netiek rakstīti slīprakstā (kaut vai tā autors daļēji varētu norādīt, ka šī leksika ir neierasta un gluži neiederas) vai paskaidroti, vēl vairāk – „žargona vārds vai vulgārisms atrodas frāzes centrā, tam ir spēcīga sintaktiska pozīcija, un tas liecina par šī vārda nozīmīgumu un lomu” (Пехк-Иващенко 2007, 22). Izvēlētais leksēmas akcentēšanu apliecina arī O. Bušs: „Lietojot slengismu, tiek pievērsta īpaša uzmanība tieši šim vārdam, pasvītrots attiecīgā segmenta nozīmīgums” (Bušs 2008c, 310).

Žurnālistu lietotais slengs tiek uztverts kā īpašu originalitātes un savdabīga stila meklējumu rezultāts. Kā norāda paši rakstītāji, slengs tiek lietots, lai kaut kādā veidā izceltos, lai aktualizētu klausītāja (lasītāja) uzmanību, lai pielāgotos saziņas apstākļiem, bet dažkārt tikai tāpēc, lai izbēgtu no ikdienas rutīnas. Ar slenga palīdzību var panākt jebkura veida ekspresiju. Tas attiecas ne tikai uz pozitīvu vai negatīvu vērtējuma ekspresiju, bet arī uz emocionāli neitrālu leksiku – žurnālisti norāda – lai būtu interesanti, lai nebūtu garlaicīgi utt. Pēc žurnālistu domām, galvenais, kāpēc gribas rakstīt mūsdienīgi, ir vēlēšanās izveidot savu savdabīgu, atraktīvu stilu, cerībā, ka arī lasītājam tā būtu interesantāk.

Māra Krautmaņa, Viktora Avotiņa („Neatkarīgā Rīta Avīze”; turpmāk tekstā „NRA”), Aivara Ozoliņa, Normunda Naumaņa („Diena”) u. c. ekspresīvu un pietiekami pieredzējušu autoru komentāros (šajā rakstā pārsvarā izmantotas tieši minēto autoru publikācijas laikrakstos „NRA” un „Diena” no 2007. līdz 2009. gadam) laikrakstu slejās lasāms krietns vienkāršrunas un žargona mikslis: *sūdi, maukas, bļin* (eifēmisms, taču kāds!), *kruti, kičīgi, kūlīgi, prikols un prikolīgi* – tiesa, leksēmas lietotas ironiskā un izsmējīgā izteiksmē, raksturojot pašreizējās sociālās negācijas, taču cik tās ir iederīgas un vai tiešām to lietojums stilistiski ir attaisnojams?

Par gluži ierastiem preses vārdiem kļuvuši tādi dabisko vajadzību jēdzieni kā *čurāšana* un *kakāšana*. Lūk, fragments no V. Avotiņa dialoga ar G. Repši laikrakstā „NRA” 06. 01. 2009:

„V. Avotiņš: Ienāca prātā Mihaila Bulgakova „Suņa sirds”, kur teikts, ka sabrukuma un čurāšanas garām podam iemesli nav meklējami atējās, bet galvās. Kas te ir – elišu (kultūras, politikas, ekonomikas..) paranoja vai arī mēs, sabiedrība, uzskatām, ka brīvības galvenais ieguvums nav vis savākties sevis dēļ, bet iespēja beidzot čurāt garām podam savā vaļā?

G. Repše: Man ir grūtības noorientēties elites, avangarda un podam garām čurātāju klasifikācijā..

V. Avotiņš: „Labi, režīms sūdīgs, nelietīgs...”

No šī dialoga gan redzams, ka rakstniece nevēlas pieņemt V. Avotiņa piedāvātā vulgārā dialoga noteikumus un cenšas no tā izvairīties, taču V. Avotiņš izliekas to nemanām un interviju šādā garā turpina.

M. Stengrevica norāda, ka „par kādreiz neliterārajai sarunvalodai piederīgiem vai rupjiem atzītie dažu cilvēka ķermeņa daļu, fizioloģisko procesu un to rezultātu apzīmējumi dažādās situācijās tiek lietoti bez jebkādas aiztures. Tā, sākot ar medicīniskiem ekskursiem un beidzot ar bērnu valodu. „Čurāšana ir tapusi par gluži neitrālu nojēgumu apzīmējumu, bet sūdi un jo īpaši sūdīgs – par metaforiskiem visa negatīvā apzīmējumiem” (Stengrevica 2005, 9). Dace Lūse, runājot par vulgārismu izmantojumu, izsakās vēl nesaudzīgāk: „...Jo ar īstu baudu rakstītāji metas iekšā organisma izmešu un šī procesa atainošanā... Šī apsēstība ar ekskrementiem ir gandrīz vai psihopatoloģiska. Nožēlojama – katrā ziņā” (Lūse 2008, 12). D. Lūse norāda, ka „paviršais intelektuālais laikmets piedāvā izteikties postmoderni. Tas noņem uztraukumu rakstīt sakarīgi”. D. Lūse izsakās par pašreizējo daiļliteratūras stilu, taču tā kā eklektiskajā

publicistikas stilā rodams visdažādāko stilu sajaukums, literatūrzinātnieces teiktais pilnā mērā attiecināms uz preses valodu. „Tas ir teksta gabals, kurā starp vienkāršrunas vārdiem iemaisīts pa spārnotam izteicienam, ievilkta atejvieta ar visu, kas tajā, uzplāts pa līķim asiņu peļķē, piemesta draiska seksa aina” (Lūse 2008, 12).

Pirms vairākiem gadiem, lasot dienas laikrakstu komentāros vārdu *sūds*, tas izraisīja izbrīnu, likās kas īpašs. Visiem vēl labā atmiņā ir 90. gados rakstītais G. Godiņa dzejolis „Kad atnāks latviešiem tie laiki”, kurā dzejoļa nobeigumā, savas valodas nicinātāju apzīmējot, autors apzināti izmantojis vulgārismu *sūds*.

„Ak, liec man mieru, ies tur smērēties!

Vot, šitai krajā foršas meičas baigi,

tik nelienu klāt, jeibogu, norausies.

Bet ja nu atnāk latviešiem tie laiki,

vēl kamēr kaimiņkrogā alu sūc.

Starp mums runājot, izsakoties maigi:

Bez savas valodas tu esi sūds.”

Tā G. Godiņš demonstrēja žargonisko elementu funkciju izmaiņas: „Žargoniskā leksika, zaudējot savu profesionālo un slēpto, nesaprotamo raksturu, kļūst par emocionālās ekspresijas .. līdzekli” (Ernstsone 1997, 191). Šajā gadījumā dzejoļa veiksmi noteica autora stilistiskā iecere un tā veiksmīga realizācija. „Leksikas depoetizācijas raksturojumā uzmanība pievēršama leksikostilistiskā aspektā norobežoto sarunvalodas vārdu (arī vienkāršrunas vārdu, pat vulgārismu) iesaistei.. Retāk šie vārdi izmantoti tikai sadzīviska tiešuma vai vienkārša dabiskuma iespaida radīšanas nolūkā, lai gan arī tās ir dzejā iekļauto sarunvalodas vārdu funkcijas” (Grīnvalde 2000, 120). Publicistikas un mākslas valodu raksturo gan tēlainība, gan neprognozējamība (tātad valodas jaunrade). Kā liecina turpmākie piemēri, ne vienmēr prasme atrast atbilstošus dažādu leksikas slāņu vārdus liecina par valodas jaunradi, veiksmīgu laikmeta vai personāža raksturojumu, sadzīvisku tiešumu vai vienkāršu dabiskumu.

Vecums ir sūds. Jo vecāks es esmu, jo mazāk man bail. .. Katrai lietai savs gals. (O. Kroders. „Diena”, 21. 11. 2009.)

Sūdi maisos (virsraksts). Sūdiņus atveda dārznieks Matīss. Baigi foršais čalis. Nu „moins”! Sūdi baltos maisos – tāda greznība! (I. Alberte. „Diena”, 10. 03. 2010.)

Nu, ir tas sūdīgais pirmspirmizrāžu bardaks, bet tā jau ierasta lieta.. (O. Kroders N. Naumanim. „Diena”, 13. 02. 2009.)

Par „sūdainiem” mietiem un paģirām! (A. Jundze „Par sūdainiem mietiem un paģirām!” „NRA”, 15. 01. 2009.)

Līdzīgi kā ar dibena tīrīšanu, kad pāris simtu reižu kaka notīrīta un bērns nomazgāts, šis process kļūst ikdienišķa lieta. (I. Patmalniece. „Diena”, 20. 11. 2009.)

Lieli mēsli, mazi mēsli, sīki sūdi. (V. Avotiņš. „NRA”, 22. 10. 2002.)

..Politikā iemācījušies sūdu labāk glancēt un piegādā šo produkciju cits citam, ietītu neviltotas mīlestības plīvurā..Protams, ja uzskata sūdu par organisku politikas mēslojumu, tad to var saukt par normālu melno PR .. tautas partija prot sūdu par konfekti uzdot, bet LSDSP pat sūdu par mēslojumu – ne. (V. Avotiņš. „NRA”, 22. 10. 2002.)

Izklaides šovos .. nedrīkst piedāvāt galīgo sūdu un vēl apgalvot, ka tā ir māksla. (L. Reiniks. „NRA”, 04. 10. 2008.)

Par maz, ka cilvēkam mūža beigās ierunājas sirdsapziņa. Kā katoļiem – taisi sūdus, tad nolūdzies. (A. Hermanis. „Diena”, 04. 09. 2009.)

Tieši nepārdomātā un biežā lietojuma dēļ patlaban šādu un tamlīdzīgu leksēmu lietojums vairs neizraisa izbrīnu ne rakstītājos, ne klausītājos. Vārds *sūds*, šķiet, ir ļoti iecienīts žurnālistu aprindās, un liekas, ka tā pārmērīgi biežā lietošana to attālina no tradicionālās izpratnes par *sūdu* kā rupju un nepiedienīgu vārdu. Desemantizācijas procesu apstiprina arī Edinburgas Universitātes profesora Dž. Džozefa atzinums: „...[vārdi] lielā mērā zaudē savu izteiksmīgo un komunikatīvo vērtību pārlietu sazēlušā lietojuma dēļ” (Džozefs 2008, 127). Un vēl kāda no valodnieka Dž. Džozefa atziņām: „Lai gan lamāšanās padara kopā būšanu ar jums nepatīkamu dažiem cilvēkiem, mūsdienās, šķiet, vairumam cilvēku tā pat sagādā prieku. Citādi cilvēki nemaksātu, lai redzētu labākos komiķus, kas regulāri lieto pašus aizliegtākos tabu vārdus.. Viņi tad arī neizvēlētos tādus draugus, kas lieto tādu pašu valodu, un vēl neatbalstītu ar smiekliem viņu rupjos jokus, un kopā ar viņiem nepārkāptu lingvistiskos tabu. Lamāšanās proporcionāli vienām apdraudētām attiecībām nostiprina divdesmit citas” (Džozefs 2008, 128). Tā pirms dažiem gadiem, kad Rīgas Dome pieņēma saistošos noteikumus par mājdzīvnieku ekskrementu savākšanu, tas laikrakstos tika „skaidrots” dažādi: „Rīgas Balss” stāstīja par mājdzīvnieku (pārsvarā gan suņu) īpašnieku atbildību, savācot uz ielas mīluļu atstātos mēslus, A. Ozoliņš „Dienā” runāja par suņu sūdiem, kakām, „NRA” minēja fekālijas un dabiskos izkārnījumus. Līdzīgi leksiskā sinonīmija Latvijas laikrakstos parādījās 2006. gadā pēc geju un lesbiešu gājiena Rīgā, kad satrakots pūlis pie viesnīcas „Latvija” apmētāja gājiena dalībniekus – tikai šoreiz – ar cilvēku mēsliem. Tā kā dažkārt pat vienā rakstā tiek izmantoti sinonīmi, skaidrs, ka autors apzinās (un arī zina) konkrētā vārda stilistiskās potences. Tā piem., arī „Latvijas Avīzes” (turpmāk tekstā „LA”) žurnālists Ervīns Cīrulis, rakstot par traģisko inkasentu aplaupīšanu, saka: „2008. gada 17. decembrī mašīna novirzījās no maršruta, lai apsargi varētu nokārtot dabiskās vajadzības..”, bet jau nākamajā slejā raksta „... tieši tajā pašā vietā piestāja pačurāt” (07. 02. 2009. „LA”). Pārnēstā nozīmē „pārbagāta” izrādījusies mūziķa Rolanda Ūdra intervija ar „Dienas” žurnālistu Uldi Rudaku.

Iemočīju kristietībā.. Krišnaīti atkal močīja kaut ko citu.. man tajā pašā laikā bija pilnīgākais gļuks galvā.. divus mēnešus nomočīju pa Indiju.. (U. Rudaks „Mirkli dzīvo, mirkli mācies”. „Diena”, 08. 05. 2009.)

Kādās viesībās man pajautāja: varbūt gribi iedzert? Pamēģināju – nepatika. Pagaršoju otrreiz – joprojām negaršoja. Pagaršoju trešoreiz –

garšo! Pievēmu vannu. Un tad sapratu –Yessss! (U. Rudaks „Mirkli dzīvo, mirkli mācies”. „Diena”, 08. 05. 2009.)

Tad es sapratu, ka visi sūdi beidzas, ir tikai nedaudz jāpaciešas. No tā brīža aizgāja visas Hobos lietas. Ja es dzeru alkoholu – āķis lūpā, sadzeros un daru sūdus. Kad sāc, nečeko, kas notiek. No zāles – nav āķa lūpā, vienmēr ir kaut kas tāds idejiski interesants, un nekad nav pohas. Salīdzinot ar alkoholu un nemaz nerunājot par vitamīniem un tamlīdzīgiem sūdiem. (U. Rudaks „Mirkli dzīvo, mirkli mācies”. „Diena”, 08. 05. 2009.)

Vienīgais attaisnojums U. Rudaka intervijas valodai varētu būt autora vēlme parādīt Rolanda Ūdra patieso intelekta un gara nabadzības līmeni, atklāt viņu laikraksta lappusēs šokējoši, bet vai tādā gadījumā ar dažiem piemēriem nebūtu gana? Vai tiešām lasītājs par kaut ko ir jāpārlicina teju triju lappušu garumā? Šķiet, ka U. Rudaks tik ļoti ir iejuties „varoņa” ādā, ka pats sācis tīkksmināties intervētā „Ūdrīša” garā.

Taču minētie piemēri nebūt nav skandalozākie. Gluži vai kultūršoks iestājas, lasot jau pieminētā V. Avotiņa komentāru laikrakstā „NRA”:

Izmantojot Doma laukuma lozungus, pirmo scenāriju varētu saukt „Atlaist Saeimu”, otro – „Nepis pingvīnu!”.. „Nedrāz pingvīnu!” (V. Avotiņš. „NRA”, 15. 01. 2009.)

Dažkārt autori it kā izvairās no vulgārismiem, tēlaini tos aizstājot ar eifēmismiem, dažviet tabu vārdiem saknē atsevišķi burti tiek aizstāti ar dažādām grafiskām zīmēm, daudzpunkti, taču visiem zināmais krievu vulgārisms tiek aizstāts ar mazāk kļiedzošo *bļin*, piem.,

Ģirta Krūmiņa naivi jūtīgais Timofejevs, kurš arī, kā smeijies, nav nedz „p...ējs”, nedz karoga nesējs, toties – godīgs. Un jaunā audze – ākstīgais Slaviks, kurš visdrīzāk kļūs par tipisku podkablučņiku – puisi zem sievas tupeles. (N. Naumanis. „Diena”, 11. 12. 2009.)

*Sapratu, ka tas heroīns ir ž**a.! (U. Rudaks „Mirkli dzīvo, mirkli mācies”. „Diena”, 08. 05. 2009.)*

*Alkohols rullē, jo noņem nost to depresiju – heroīna othodņaks ir baigais p***c! (U. Rudaks „Mirkli dzīvo, mirkli mācies”. „Diena”, 08. 05. 2009.)*

..Mēs uzvarējām. „Mēs” „viņiem” sestdien salikām.. mēs šādu manipulatoru pieeju sestdien nolikām uz mutes. No kvalitatīviem vērtējumiem tie [kas aicināja piedalīties referendumā par Saeimas atlaišanu – D.L.] vēl piektdienas vakarā [raidījumā] „Kas notiek Latvijā?” kratījās vaļā kā suns no blusām. Surogāti neizgāja cauri... Demokrāti, „bļin”.. Cepsies arvien kā politiski tukšinieki. (V. Avotiņš. „NRA”, 04. 08. 2008.)

Arvien biežāk dzird lasītājus sūrojamies, ka pie vienkāršas sarunvalodas esam pieraduši, jo tā runā arī vairāki politiķi, ministri, taču rupjības gan esot nepatīkamas. Viedokļi, kāpēc cilvēki tā dara, ir dažādi. „Mums, ja runā par lamāšanos, lādēšanos, tabu pastāv, lai to neievērotu. Vārdu semantiskā nozīme šķiet esam sekundāra. Galvenā nozīme ir, ka tabu vārdi apzīmē aizliegumu,

sociālu spēku, kas ierobežo indivīda brīvu rīcību, arī nepiedienīgu, kādu citu sociālu noteikumu attiecībā uz to, kas ir pieļaujama uzvedība cilvēkiem, kuri vēlas būt sociāli akceptēti” (Džozefs 2008, 116). Dž. Džozefs to skaidro gan kā sacelšanos pret kādu sociālu spēku un salīdzina to ar verbālu neplānotu vandalismu, savukārt, ja tas ir virzīts pret indivīdu, tas ir ne tik daudz vandālisms, bet gan labi mērķēts sitiens. Ir vēl trešais Edinburgas profesora izskaidrojums – lamāšanās sasaista kopā cilvēkus, izmantojot savstarpēju tabu atcelšanu (Džozefs 2008, 117).

Diemžēl slengs visdažādākajās izpausmēs presē kļuvis ierasts – žargona, barbarismu un pat rupju, nepiedienīgu vulgārismu lietojumu varētu uztvert kā valodas lietotāju opozīciju un heterogenitāti. Sarunvalodas dažādo slāņu ienākšana publicistikas valodā neapšaubāmi ir arī protests pret tradicionālajiem estētisma standartiem un izpratni par to. Pārsvārā sašutums tiek pausts par Latvijas ekonomiku un politiku, turklāt rupji ir ne tikai žurnālisti. Tiešo un nepārprotamo sarunvalodisko vienkāršību ir iecienījuši arī politiķi – gan esošie, gan bijušie, gan radošā inteliģence, piem., ne tikai jau citētais O. Kroders, bet arī jaunākās paaudzes režisori M. Gruzdovs un A. Hermanis, savā dzīves pieredzē dalās arī TV sejas – M. Sirmais, E. Tannis u. c.

Kādreiz ražotajām fiņķikļuškām nav vairs noieta tirgus [...] kā komunisti beidza būvēt mājas, tā 20 gadus bija čušs – zero! (I. Godmanis E. Veidemani. „NRA”, 27. 12. 2008.)

Šogad histērijā cepās ministri [...] viss ir pakaļā. (V. Avotiņš. „NRA”, 27. 12. 2008.)

Tam džekam [Domburam] ir reālas problēmas, es točno saku. Tāpēc es ierēcu par Domburšovu un visiem tiem, kas tajā piedalās. [...] Latvijas politiķi ir sagājuši sviestā. (E. Zalāns. „Privātā Dzīve”, 11. 12. 2007.)

Izskatās, ka Latvija, politiķa Krištopana vārdiem runājot, ne tikai ir muļķu zeme, bet ļauna muļķu zeme. Internetā raksta, ka teātrus vajag nodedzināt, balerīnas izdrāzt un aktierus iesūtīt tramvajos. (A. Hermanis. „Diena”, 04. 09. 2009.)

[Politiki ir] čakarēšanas virtuozī, [kuru uzdevums] izdrāzt pašiem sevi. (M. Krautmanis. „NRA”, 14. 01. 2009.)

„Nafing spešal” senlatviešu valodā nozīmēja „nu ir pilnīgā pakaļā”, bet „gud kvešen – nerubiju fišku”. (M. Krautmanis. „NRA”, 23. 12. 2008.)

Cilvēki ir apčakarēti. .. Es teikšu varbūt rupji – tas, ka šodien visi prasa vadoni, varoni, tā ir maucība. (M. Gruzdovs. „Diena”, 02. 10. 2009.)

„Ā! Tu esi no Latvijas un meklē darbu? Labās latviešu maukas! Zinu.. Tāpēc es tevi paņemšu, tu dabūsi darbu!” Un Pēteris sācis kāpt pa karjeras kāpnēm. (I. Vīksne. „NRA”, 12. 09. 2009.)

Ja cilvēks neprotas un jautā vēl, viņš saņem atbildi: „Ej dirst!” (M. Sirmais intervijā I. Albertei. „Diena”, 21. 07. 2007.)

Publicistikas stila leksiskie jauninājumi tiek aizgūti no slāņiem, kas agrāk netika pārstāvēti laikrakstu un žurnālu slejās, – barbarismiem, žargona un vulgārismiem. Varam runāt par laikmeta garam atbilstošiem depoetizētiem izteiksmes elementiem, kuros sarunvalodas vienkāršība kontrastē ar

tradicionālām normām atbilstošu stila sarežģītību. Valodas saturs un valodas elementu raksturs, kam ir spēks nostāties valodas lietotāju opozīcijā, kam ir spēks kaut ko mainīt valodā, laika gaitā mainās. M. Bahtina terminoloģiju izmantojot, – tiek atcelta hierarhiskā struktūra un visas ar to saistītās baļļu, bijāšanas, pietātes, etiķetes u. tml. formas, viss, ko nosaka sociālā vai kāda cita nevienlīdzība. Šī sazināšanās forma kļūst par īpašu valodu, tas kļūst par slengu pretstatā oficiālajai valodai. Šādai valodai, protams, nepieciešams lietotāju kolektīvs – pūlis, kas ir brīvs no aizspriedumiem un atklāts valodas lietojuma ziņā (Бахтин 1990, 170). M. Bahtina darbu pētniece J. Kristeva norāda: „Vēsturiskā un ētiskā izpratne lasāma teksta infrastruktūrā. Daudznozīmīgais un daudzveidīgais tekstā izmantotais vārds virzās pa loģisku virkni, kas laika gaitā pārkāpj noteikto kodificēto diskursu, jo līdz šim iemiesojies tikai oficiālās kultūras perifērijā. ..[jaunais netradicinālais] diskurss lauž gramatikas un semantikas sargātos valodas likumus, kļūstot par sociāli politiska protesta iemiesojumu, turklāt runa ir tieši par protestu pret oficiālu ierastu lingvistisku kodu, no vienas puses, un protestu pret oficiālu likumu, – no otras” (Кристева 2004, 166).

A. Veisbergs norāda, ka „daudzas valodas problēmas nav tikai valodas problēmas, bet gan kultūras paradigmas nobīde, kuru valoda tikai atspoguļo. Tā rāda spoguļattēlu fragmentārajai, postmodernajai, sasteigtajai pasaulei ar tās gaumes, vērtību un kritēriju sajaukumu” (Veisbergs 2006, 130). Taču ne jau vienmēr būtu vainojama trauksmainā ikdiena un dzīves steiga. Neapšaubāmi, dažkārt dzīvē mēdz būt neikdienišķas stresa situācijas, kad grūti valdīt par savām emocijām – taču vai tam būtu jāparādās presē? Vai žurnālists ir atradis piemērotu brīdi intervijai un apzinās iespējamo rezonansi sabiedrībā?

„Kad cilvēki ir uzbudinājuma stāvoklī, nereti tiek izmantoti daudzi vārdi, kas attiecas uz seksualitāti, ekskrēciju, reliģiju u. c., turklāt šie ir vārdi, par kuriem cilvēki, ja ne kaunas, tad vismaz ir piesardzīgi to lietojumā, kad ir citā noskaņojumā. Daudzi apzīmējumi, izteikumi un pat lāsti ir ne tikai nepatīkami, bet arī tabu: pat tikai to izrunāšana ir publisks apvainojums klausītājiem. Vārdu spēka (un varas) esība ir atrodama tabu un vārdu maģijā praktiski visās pastāvošajās kultūrās” (Pinker 2007, 19).

Lai gan slenga lietojums īpašos stilistiskos nolūkos plašsaziņas līdzekļu valodā pēdējos gados ir ievērojami pieaudzis, tas ne vienmēr ir attaisnojams, vēl vairāk – autori, pārkāpjot lingvistiskos tabu, krietni ir pārspīlējuši. Tā kā vainojama ir ne tikai mode, bet arī visatļautība, kas nevar būt attaisnojums mēra izjūtas trūksam: „Saprātīga atturība un mērenība, protams, nenāk par ļaunu” (Bušs 2008d, 287). O. Bušs norāda, ka „vienīgā reālā iespēja cīnīties pret pārspīlējumiem šādā lietojumā ir vispārējā valodas kultūras līmeņa celšana” (Bušs 2008c, 310). Diemžēl tas pašreizējos ekonomiskās un sociālās spriedzes apstākļos ir visai problemātiski – sabiedrības straujā noslāņošanās, nespēja un nevēlēšanās atrisināt dažādas problēmas izpaužas savstarpējos publiskos apvainojumos un ķengās, nihilismā pret varu, valsti, sadzīvi un diemžēl – valodu.

Avoti

„Diena” 2009, 21. nov.; 2009, 13. febr., 12. lpp.; 2009, 20. nov.; 2009, 4. sept., 11. lpp., 2009, 8. maijs; 2009, 11. dec.; 2009, 2. okt.; 2007, 21. jūl.; 2010, 10. marts.

„Latvijas Avīze” 2009, 7. febr., 6. lpp.

„Neatkarīgā Rīta Avīze” 2009, 6. janv., 3. lpp., 2009, 15. janv., 3. lpp.; 2002, 22. okt.; 2008, 4. okt., 12. lpp.; 2008, 4. aug., 2. lpp.; 2008, 27. dec. 3. lpp; 2009, 14. janv., 2. lpp.; 2008, 23. dec., 2. lpp.; 2009, 12. sept., 5. lpp.

„Privātā Dzīve” 2007, 11. dec., 6.–9. lpp.

Literatūra

Bitinienė 2007 – **Bitiniene, A.** *Publicistinis stilius*. Vilnius : Vilniaus Pedagoginis universitetas, 2007.

Bušs 2008a – **Bušs, O.** Latviešu valodas nedialektālā neliterārā leksika jeb slengs. *No ģermānismiem līdz superlatīvam*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts 2008, 288.–303. lpp.

Bušs 2008b – **Bušs, O.** Dažas acīmredzamākās mūsdienu tendences latviešu valodas leksikas attīstībā. *No ģermānismiem līdz superlatīvam*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts 2008, 259.–262. lpp.

Bušs 2008c – **Bušs, O.** Neliterārie leksiskie ģermānismi mūsdienu latviešu valodā. *No ģermānismiem līdz superlatīvam*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts 2008, 303.–329. lpp.

Bušs 2008d – **Bušs, O.** Barbarismi frazeoloģijā. *No ģermānismiem līdz superlatīvam*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts 2008, 283.–288. lpp.

Džozefs 2008 – **Džozefs, Dž. Ē.** *Valoda un politika*. Rīga : Zinātne, 2008.

Ernstson 1997 – **Ernstson, V.** Latviešu sarunvaloda Austrumu un Rietumu ietekmju krustpunktā. *Karogs 1997*. Nr. 7., 189.–198. lpp.

Ernstson 1999 – **Ernstson, V.** *Latviešu valodas slenga leksika*. Disertācijas kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga : LU Latviešu valodas institūts.

Grīnvalde 2000 – **Grīnvalde, A.** *Laiks un dzeja*. Liepāja : 2000.

Lūse 2008 – **Lūse, D. I.** Ābeles romāns Paisums : aizejošās paaudzes pārdomas. „Diena”, 2008, 27. dec.

Pinker 2007 – **Pinker, S.** *The Stuff of Thought*. London : Penguin Books 2007.

Stengrevica 2005 – **Stengrevica, M.** Latviešu valodas aktuālās problēmas. *Valodas prakse : vērojumi un ieteikumi*. Populārzinātnisku rakstu krājums. Atb. red. S. Lagzdiņa. Nr. 1, 2005. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 6.–10. lpp.

Veisbergs 2006 – **Veisbergs, A.** Valodas attīstība, pārmaiņas un kvalitāte. *Valodas kvalitāte. Valsts valodas komisijas raksti*. 2. sēj. Rīga : Valsts valodas komisija, 2006.

Бахтин 1990 – **Бахтин, М.** *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. Москва, изд. Художественная литература 1990.159.–216. стр.

Кристева 2004 – **Кристева, Ю.** *Избранные труды: Разрушение поэтики*. Москва РОССПЭП, 2004.

Пехк-Ивашенко 2007 – **Пехк-Ивашенко, В.** Роль экстралингвистических факторов в формировании новостного текста на материале руусскоязычных СМИ Эстонии. Раб. магистра. Тарту, 2007.

SLANG IN PRESS – FASHION OR ARBITRARINESS?

Summary

The article provides an insight into the publications in press (2007–2009) in which slang is used by different authors.

Ideological freedom and freedom in language use, variegated colloquial speech and the diversity of public opinion have generated aggressiveness, certain arbitrariness and even vulgarity in language. Slang is intensively used in mass communication and easily becomes part of the language of mass media to such an extent that even no explanations of slang words are provided. Moreover, slang word or vulgarism is used in the centre of a phrase.

The usage of slang words is inevitable in the language of any culture when the language performs emotionally expressive function.

However, not any usage of slang word (vulgarism in particular) can be accepted or considered successful and necessary.

VERBAL-NOMINAL RELATIONS IN THE STRUCTURE OF ENGLISH CIVIL ENGINEERING DISCOURSE

Introduction

Currently discourse studies are of theoretical and empirical interest in the field of linguistics. There is no consensus among scholars in the approaches to the discourse. It can be viewed from fundamentally various perspectives.

Traditionally, in terms of *a structural approach* to discourse it is seen as a structural unit. The aim is to discover the rules which result in an acceptable or well-formed text. Within *the functional approach* to discourse it is considered as a “unit of language in use” (Halliday, Hasan 1976, 2) which can be studied in terms of its function in communication.

Although the approaches are theoretically quite distinct, they are not in principle incompatible one with another. Indeed, in recent years language structure and language functioning are no longer regarded as opposites but rather as complementary and interacting areas of current linguistic research. We can pose some questions: what are the coherence relations within discourse structure? what are the essential discourse constituents? how do they interact with each other? The problem, however, is that there is no straightforward answer to these questions.

The role of the noun in the structure of written discourse has been studied at length by numerous scholars. However, the analysis of verbal-nominal relations in the discourse structure presents the avenue which still can be explored. There are a number of questions awaiting their clarification, in particular the role of verbal-nominal relations in the process of revealing the essential discourse content. This makes our study a matter of general concern.

The research aims are:

1. to shed light on written discourse structure from the perspective of coherence relations;
2. to describe verbal-nominal relations in the structure of English civil engineering discourse corpus.

Discourse Structure: Coherence Relations

There are numerous studies describing the situational characteristics that are important for discourse analysis. The present study is based on the assumption that a written discourse reflects a certain real or mental situation which can be viewed from the author's standpoint. The discourse comprises paragraphs and sentences which reflect some fragments of the total situation described in the discourse. The important features that are identified include the participants of the discourse and their relationship. The participants of the

discourse involve animate or inanimate objects, their properties, kind of relationship between them, events, actions and their complex interaction.

It is well-known that the same situation expressed in the discourse may be viewed differently. This can be explained by the fact that each individual perceives the reality and gives a range of its interpretations depending on his/her types and levels of expert knowledge, background, individuality of thinking, membership in a particular community, etc.

It has become a standard to differentiate between *cohesion* and *coherence* as main variables of discourse structure (Widdowson 1979, 146; Brown, Yule 1983, 24–25, 194–199).

Cohesion applies to linguistic features which are explicitly realized in the discourse surface structure thus providing surface evidence for textual unity and connectedness. Halliday and Hasan (Halliday, Hasan 1976) give a thorough account of a set of cohesive devices and classify them into a variety of types (e. g., reference, ellipsis, substitution, conjunction, lexical cohesion). In our recent paper (Liokumoviča 2008), the notion of cohesion has been analyzed in detail within a traditional approach as an aspect of the study of texture. It is seen as a nonstructural resource for textual organization.

In this paper, we will make an attempt to explore the issue of discourse organization from the perspective of coherence relations.

Coherence is one of the core issues in discourse studies. It reflects the discourse organization from the perspective of a hierarchical structure so as to achieve a particular argumentative goal. Also, it can be viewed as the feature of the discourse which incorporates the ways and means by which ideas, concepts and propositions are presented.

Different scholars treat coherence differently. As Samet and Schank (Samet, Schank 1984) note, local coherence can be defined in terms of coherence relations whereas global coherence can be viewed in terms of stereotypic scripts and goals. Coherence can be seen as textual relations which may be inferred, but which are not explicitly expressed. Stubbs (Stubbs 1996) maintains that relations between speech acts such as offer-acceptance or complaint-excuse may be inferred from context or from background non-linguistic knowledge. Renkema (Renkema 2004, 103) expresses a similar view that coherence refers to “the connections which can be made by the reader or listener based on knowledge outside the discourse”. As Giora (1996) points out, we have intuition about the way in which adjacent segments of the discourse are linked, although the scholar does not analyze coherence in terms of local coherence relations between discourse segments. Giora (Giora 1996) and Sidner (Sidner 1983) suggest a more functional approach to coherence and claim that coherence can be viewed in terms of relevance to a discourse topic. We share the view that that it possible to recognize coherence relations such as sequence, explanation, exemplification, etc. They are established on the basis of logico-semantic relations existing between the adjacent discourse segments. The question posed is whether these relations can be computed in the course of comprehension.

It should be noted that there are different views on the classification of coherence relations. For instance, Mann and Thomson (Mann, Thomson 1988) suggest a classification based on 15 classes. Sanders et al. (Sanders 1993) propose 4 basic relations, Renkema (Renkema 2004) suggests 2 basic relations.

Let us illustrate some of them. According to Renkema (Renkema 2004), coherence relations may be subdivided into 2 major classes:

1. additive relations;
2. causal relations.

Additive relations link clauses, sentences or larger portions by means of coordination.

For instance:

The degree of the bridge deck restraint directly affects the early-age concrete stress development. The concrete restraint is usually determined by the bridge configuration and construction sequence. The restraint can come from internal sources such as nonuniform temperature changes or drying shrinkage in the bridge deck (ACI 2009, 448).

As can be seen, each sentence in this example provides an additional context. The additive relations can be analysed at sentence level, i. e., between adjacent sentences.

Causal relations link main and the subordinate clauses and may express the relations of reason, purpose, condition and concession.

Let us exemplify *the relations of reason* between the main and the subordinate clauses.

For instance:

*Autogenous shrinkage occurs in low water-cementitious material ratio (w/cm) concrete **because** there is not enough water available for complete hydration of the cement* (Ibid, 448).

The following example below shows *condition relations* between the main and the subordinate clauses.

*The type of coarse and fine aggregate can have an effect cosmetically, especially **if** the desired look indicates exposed aggregate* (CI 2009, 41).

As can be seen, the condition relations can be traced at the clause level, i.e., between two clauses.

Renkema (Renkema 2004) observes that coherence relations may be subdivided into 2 main subtypes:

- Explicit relations;
- Implicit relations.

Explicit relations may have clear cues that help to identify them. They are frequently grouped under rubrics ‘discourse markers’ or ‘discourse particles’ (e. g., if, although, but, however, etc.). Many relations do not have clear indicators and thus are implicit. The literature on coherence relations abounds with studies on signalling via ‘discourse markers’. Taboada and Mann (Taboada, Mann 2006) give an overview of these studies. It should be noted that there are a lot of other signalling mechanisms besides discourse markers such as

morphological, syntactic, semantic, and pragmatic. Their analysis is not included in the task of the present research.

Carston (Carston 1993) gives a detailed classification and analysis of coherence relations within a coherence-based framework. The meanings expressed by coherence relations can be subdivided into basic subclasses:

1. sequences;
 - 1.1 temporal sequences;
 - 1.2 causal sequences;
2. explanations;
3. exemplifications.

Within a relevance theoretic framework coherence relations have been reassessed. Blakemore (Blakemore 1997, 1–19) treats restatement and exemplification as a relevance theoretic re-assessment of the subtype of elaboration relations.

It should be pointed out that discourse is *acceptable* in case it exhibits coherence relations between its segments. The recognition of coherence relations is necessary for discourse comprehension. However, it is important to mention that discourse may be composed of acceptable utterances which cannot be understood in isolation from context. Thus, it is important to note that it triggers pragmatic inferences.

What is worthy of note is that although *conceptually* cohesion and coherence are independent of each other, there is an overlap between them.

Key Words in Discourse Content

In current linguistic research there are a number of terms to describe the essential semantic elements of the text (e. g. ‘descriptors’, ‘topics’, ‘key words’, ‘focal points’, etc.) (Novikov 1983; Brown, Yule 1983; Cook 1989). In our study, we will use the term a ‘key word’.

Key words are the most meaningful and essential elements in the discourse. In creating a written discourse as well as in comprehending a reading discourse key words provide reference points in the discourse and can pre-tune us before we begin reading or writing. They signal what the discourse is *about* (Ibid). This means that key words are *topic (theme) oriented*. This accounts for their repetition in topic-oriented discourse and results in frequency data.

The concept *topic (theme)* has various interpretations in linguistic studies (Brown, Yule 1983; Cook 1989). In the present study, the *topic (theme)* of the text can be viewed as the invariant semantic item. It may be expressed by a key word - noun and /or lexical chunk.

It is a well-known fact that the function of *discourse topic* is to provide an access to contextual information required for comprehension. However, as Sperber and Wilson (Sperber, Wilson 1986) note, it is contextual information rather than the discourse topic that is crucial for comprehension. On the one hand, a discourse may be comprehensible even when there is no explicitly stated topic. On the other hand, it may remain incomprehensible even when there is an explicitly stated topic.

Frequency data are of linguistic interest when they reveal a tendency characterizing language items quantitatively. Frequency lists are a key indicator of a word importance. However, it should be noted that frequency data have some limitations. The lexico-semantic meaning that can be encapsulated by one or two key words may be expressed by different synonyms and related words. Sometimes some key words may not occur at all. Thus, in our view, it is misleading to calculate only frequency of word occurrence.

It is generally acknowledged that the significance of the word can be evaluated so as to characterize the essential content of the document. Overall, the traditional procedures involve information search, summarization, and the solution of the problem of word sense disambiguation (WSD), etc. However, the concrete method in each particular case depends on a specific task of the research.

It is worth mentioning that Yang (Yang 1986) uses the criterion of distribution to identify technical and subtechnical vocabulary. As the scholar claims, technical words are more frequent in a restricted range of texts on a particular topic. However, overall, they are not evenly distributed within academic texts. Subtechnical words (e.g. accuracy, basis, decrease, effect, factor, result, etc.) are both frequent and evenly distributed within various academic texts without regard to a particular topic.

Practical Application of Quantitative Approach to Discourse Analysis

In the present study, *frequency data* are from English civil engineering discourse corpus totaling 50,000 word usages arranged thematically (i.e., Buildings and Structures, Bridges, Tunnels).

At first we need to make some terminological distinctions. When making a statistical analysis we distinguished between a ‘word usage’, a ‘word form’ and a ‘word’.

In the present study a ‘word usage’ may be defined as a chain of letters between two spaces in the written discourse.

‘Word forms’ are identical word usages.

A ‘word’ is a total amount of word forms with the same lexical meaning.

Initially we applied a manual contextual analysis of the discourse in terms of lexico-grammatical, syntactic and referential consistency. It involved skimming through the discourse corpus so as to identify:

1. Nouns in the syntactic function of a subject of a sentence and their frequent collocate – verbal predicates;
2. Lexical items with an identical referent (e.g., dictionary and contextual synonyms, the word and pronoun substitutions, homonyms, etc.).

It should be noted that function words (e.g., articles, prepositions, particles, auxiliary verbs, etc.) were excluded from analysis.

Overall, in our study we have made an attempt to apply the *quantitative criterion* for the selection of key words keeping in view:

- the total number of occurrences of the word in the discourse;
- the number of paragraphs in which the word occurs.

It is worth pointing out that function words (articles, prepositions, particles, auxiliary verbs, etc.) were excluded from analysis. In addition, we differentiated between lexico-grammatical homonyms according to their syntactic function in a sentence: noun, noun (attribute), participle II, participle II (attr.), adjective, infinitive, etc.

The essential content of the discourse is expressed by a list of main and secondary key words selected on the basis of a *statistical analysis*. It is based on the *formula* (Marusenko 1983). In our recent papers (Liokumoviča 2009) the main statistical techniques used for singling out the key words were analyzed in detail.

In order to study the principles of the linear development of the essential content of the discourse we have made an attempt to single out linear verbal–nominal combinations, i.e., ‘verbal-nominal chains’. These are made up of linear successive pairs ‘noun * verbal predicate’.

It should be noted that revealing implicit predicate relations by means of transformations has extended the study data. As a result, implicit predicates that are not found in the text or are expressed on the level of type constructions (e.g., prepositional-nominal constructions, etc.) have become explicit on the sentence level:

$N_1 \text{ prep. } N_2$

Where: N_1 – noun₁, *prep.* – preposition, N_2 – noun₂

For example:

The piles of the bridge → *T: The bridge has piles* (20. 3 %) (BE 2009, 131).

Where: T - transformation.

It enabled us to describe a sequence of actions in which each key noun is involved and give a set of its verbal features. In other words, it gave us an opportunity to reveal the type and character of ‘verbal-nominal chains’.

In terms of the classes of words a ‘verbal-nominal chain’ may be represented by the following formula:

$N_1 * V_1 \Rightarrow N_1 * V_2 \Rightarrow N_1 * V_3 \Rightarrow \dots$ (1)

Where: N_1 – noun₁ (key noun), V_i ($i=1, 2, \dots$) – verbs, the sign “*” (“asterisk”) – a combination of $N_1 + V_1$

For example:

*Pier₅ * consists of₅ => piers₆ * were prestressed₆ => piers₇ * supported₇* (ACI 2009, 130).

Where: number under the word denotes the paragraph number in which the word occurs.

This verbal-nominal chain has enabled us to trace a set of actions in which each key noun is involved and give a number of its properties as the discourse unfolds. The string of verbal predicates develops, elaborates, extends or enhances the themes of the discourse. Thus, we have shown the development of the essential content of the discourse. In addition, the verbal-nominal chain contributes to discourse cohesion and is an indicator of an elaboration relation.

Conclusion

In this paper, we have attempted to analyse various approaches to coherence relations within discourse structure and their classification from a theoretical perspective.

Verbal-nominal relations reflect the dynamic aspect of the essential content of discourse.

A string of verbal predicates linked by key nouns develops, elaborates and extends the discourse theme. This reflects the dynamic aspect of the essential content of the discourse.

The study results can be used in the course of lectures on discourse analysis at higher education institutions.

The study outcomes and some observations can be applied in computational linguistics, particularly in computer processing of a written discourse and further development of the system of the discourse synthesis for the effective retrieval of essential information.

We believe that further research in this field is needed, particularly the comparative analysis of the frequency of occurrence of the word in the discourse on a certain topic with its frequency of occurrence in a larger and more balanced discourse corpus from the perspective of the word significance.

References

- ACI** – *ACI Materials Journal* / A Journal of the American Concrete Institute. Vol. 106, No. 5, Sept. - Oct. 2009. Farmington Hills (MI), the USA : American Concrete Institute.
- BI** – *Bridge Engineering*. Proceedings of the Institution of Civil Engineers. Vol. 162, Issue BE 3, Sept. 2009. London : Thomas Telford.
- Blakemore 1997** – **Blakemore, D. L.** 'Restatement and Exemplification: Relevance Theoretic Re-Assessment of Elaboration'. *Pragmatics and Cognition*, 5(1), 1997, pp. 1–19.
- Brown, Yule 1983** – **Brown, G. & Yule, G.** *Discourse Analysis*. Cambridge : Cambridge University Press, 1983.
- Carston 1993** – **Carston, R.** 'Conjunction, Explanation and Relevance'. *Lingua* 90 (1/2), 1993, pp. 23–48.
- CI** – *Concrete International* / The Magazine of the American Concrete Institute, Vol. 31, No. 9, Sept. 2009. Farmington Hills (MI), the USA : The American Concrete Institute.
- Cook 1989** – **Cook, G.** *Discourse*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Giora 1996** – **Giora, R.** 'Discourse Coherence and Theory of Relevance: Stumbling Blocks in Search of a Unified Theory'. *Journal of Pragmatics*, 27, 1996, pp. 17–34.
- Halliday, Hasan 1976** – **Halliday, M. A. K. and Hasan, R.** *Cohesion in English*. London : Longman (English Language Series 9), 1976.
- Liokumoviča 2008** – **Liokumoviča, I.** 'Text Linguistic Research as a Framework for ELT at Tertiary Level'. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 12 (2). Liepāja : LiePA, 2008, 119.–128. lpp.
- Liokumoviča 2009** – **Liokumoviča, I.** 'Towards Written Scientific-Technical Discourse Analysis: Statistical and Transformational Methods'. *Kalba ir Kontekstai. Mokslo darbai*. 2009 m. III(1) tomas. Vilnius : Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009. pp.112–119.
- Mann, Thomson 1988** – **Mann, W. C. and Thomson, S.** 'Rhetorical Structure Theory: Towards a Functional Theory of Text Organization'. *Text*, 8(3), 1988, pp. 243–248.
- Renkema 2004** – **Renkema, J.** *Introduction to Discourse Studies*. Amsterdam : Benjamins, 2004.

- Samet, Schank, 1984** – Samet, J. and Schank, R. 'Coherence and Connectivity'. *Linguistics and Philosophy*, 7 (1), 1984, pp. 57–82.
- Sanders, Spooren, Noordman 1993** – Sanders, T., Spooren, W., and Noordman, L. 'Towards a Taxonomy of Coherence Relations'. *Discourse Processes*, 15 (1), 1993, pp. 1–36.
- Sidner 1983** – Sidner, C. 'Focusing and Discourse.' *Discourse Processes*, 6, 1983, pp. 107–130.
- Sperber, Wilson 1986** – Sperber, D. and Wilson, D. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford : Blackwell, 1986.
- Stubbs 1996** – Stubbs, M. *Text and Corpus Analysis*. Oxford : Blackwell, 1996.
- Taboada, Mann** – Taboada, M. and Mann, W. C. 'Application of Rhetorical Structure Theory'. *Discourse Studies*, 8(4), 2006, pp. 567–588.
- Widdowson 1979** – Widdowson, H. G. *Explorations in Applied Linguistics*. Oxford : Oxford University Press, 1979.
- Yang 1986** – Yang, H. 'A New Technique for Identifying Scientific-Technical Terms and Describing Science Texts'. *Literary and Linguistics Computing*, 1986, 1, 2, pp. 93–103.
- Марусенко 1983** – Марусенко М. А. О формировании словника словаря статистически устойчивых научно – технических терминов. Вып. 2. Л. : Изд-во Ленинградск. ун-та, 1983. с. 82–89.
- Новиков 1983** – Новиков А. И. *Семантика текста и её формализация*. М. : Наука, 1983.

VERBĀLIE UN NOMINĀLIE SAISTĪJUMI ZINĀTNISKI TEHNISKĀ DISKURSA STRUKTŪRĀ BŪVNICĪBAS NOZARES TEKSTOS ANĢĻU VALODĀ

Kopsavilkums

Rakstā no teorētiskā un praktiskā viedokļa iztirzāti dažādi verbālie un nominālie saistījumi un to loma zinātniski tehniskā diskursa struktūrā anġļu valodā. Pētījuma bāzi veido būvniecības nozares teksti. Galvenā uzmanība veltīta rakstveida diskursa struktūras analīzei koherences aspektā. Pētījumā aplūkots koherences jēdziens un klasifikācija lingvistiskajā literatūrā. Daži koherences apakštipi ilustrēti ar piemēriem.

Pētījumā raksturota kvantitatīvā pieeja diskursa analīzei un tās izmantošana praksē. Uzmanība pievērsta diskursa atslēgvārdu nozīmei un to svarīguma novērtējumam, lai aprakstītu diskursa galveno saturu. Rakstā pētīta atslēgas lietvārdu un tiem atbilstošo darbības vārdu savstarpējā sintaktiskā saistība un uzsvērts, ka tā attīsta un precizē diskursa tēmu un atsedz galvenā diskursa satura dinamiku. Pētījuma rezultātus iespējams izmantot kā zinātniski tehniskā diskursa apstrādē datorlingvistikā, tā arī diskursa analīzes pamatkursā augstākajās mācību iestādēs

THE EPONYMS OF ANATOMY

Medical terminology is a special vocabulary used by health care professionals for communication. Because it is based mainly on Greek and Latin words, medical terminology is consistent and uniform throughout the world.

There are two major categories of medical terms: descriptive-describing shape, color, size, function, etc, and eponyms, literally „putting a name upon”. The latter has been used to honor those who first discovered or described an anatomical structure or diagnosed a disease or first developed a medical instrument or procedure.

An *eponym* is the name of a person, whether real or fictitious, after which a particular place, tribe, discovery, or other item is named or thought to be named. *Antroponyms* (gr. *antropos* „human being” + *onyma* „name”), personal names – proper names of a person (name, surname, nickname, pseudonym, patronymic etc.) (LKE 1999, 29). In the vocabulary of linguistics the authors indicate, that a *personal name* is an *antroponym* (Gaivenis, Keinys 1990, 27). J. G. Tortora and R. S. Grabowski indicate, that eponymous terms are terms, denominated in the name of somebody (Tortora, Grabovski 1993, 1-43). An *eponymous term* and a *personal name* denominate the same concept (Kvašytė 2005, 67).

Eponyms were used in the terminology of biomedicine to denote anatomical structures, syndromes, diseases, medicaments, operations or procedures, equipment or instruments for a long time. Eponyms are used in honour of persons, who were the first to discover anatomical structures or described procedures, diagnosed a disease, originated a medical instrument. In terminologies of anatomy, pharmacy, clinic proper names are rather frequent (Brunevičiūtė 2001, 111). There are lots of terms used to describe the 5.000 parts of the human body.

V. Skujiņa discussed the principles of Latvian term formation, she analyzes the comparison of a proper noun and a common noun. The author speaks about appellatives (Skujiņa 1993, 99). According to M. Bujalkova, in the terminology of macroscopic anatomy eponymous composite terms are impossible. However, in clinical terminology eponymous composite terms are frequent (Bujalkova 1999, 271-2).

In the medical field one of the earliest protests against the use of eponyms came from Oliver Wendell Holmes, who expressed his distaste for them as follows: If a doctor has the luck to find out a new malady, it is tied to his name, like a tin kettle to a dog’s tail, and he goes clattering down the highway of fame to posterity with his aeolo attachment following at his heels (Nybakken 1959, 281).

Eponyms bear no necessary information, for example: Wirsung duct (pancreatic duct). Typically an eponym bears no apparent association with the disease, procedures, symptoms. For example, the term *Cronkhite – Canada*

syndrome gives no indication of what the syndrome is, or who are the people for which it is named? In the 18th century, the great German anatomist, Samuel Thomas von Sömmerring (1755–1830) avoided using eponyms. He asked the question, “Did not Fallopius (Italian anatomist Gabriele Fallopio; 1523–1562) know the *ileocaecal valve* long before Bauhim (Swiss anatomist Caspar Bauhim; 1560–1624)? Bauhim’s name was synonymous, the eponym, for the *ileocaecal valve* at that time*. The great anatomist avoided using eponyms in anatomical terminology as they did not correspond historical facts. In Basel congress (1895) a project of anatomical terminology was confirmed, where eponyms were avoided. But according to S. Pavilonis, eponyms, related to the names of inventors and the priority of which was difficult to estimate, in anatomical terminology were used frequently (Pavilonis 1984, 35).

In the Basel congress in 1895 the project of nomenclature was discussed and approved. There are no eponyms in *Nomina Anatomica*. Why are not they included in *Nomina Anatomica*? First, they are imprecise. Where is the *gland of Cloquet*? The *bone of Vesalius*? There is no way to know except through rote memorisation. Eponyms are also redundant, with the same structure often named over and over. *Aeby’s muscle* is also called *the muscle of Klein* is also called the *sucking muscle of Krause*. *Poupart’s ligament* is the same thing as the *Fallopian ligament*. *Bartholin’s gland* refers both to the *greater vestibular gland* and to the *sublingual gland*. There are over 700 English anatomical eponyms**.

The Federative International Committee on Anatomical Terminology (FICAT) has already published several lists of anatomical terminology in an attempt to standardize the usage worldwide. The lists attempt to eliminate eponyms where possible in favor of clearly descriptive terms.

The use of medical eponyms, as in other areas, is often random, inconsistent, idiosyncratic, confusing, and even misleading (Jana et al. 2009, 9).

Eponyms lack scientific accuracy. Eponyms are often claimed to facilitate learning and provide shorthand reference. Contrary to this intention, signs and symptoms in *aortic regurgitation* carry as many as 31 eponyms. Not suprisingly, some may remember the eponym while being unable to describe its meaning. In a systematic study, only 10 of 92 orthopaedic surgeons were able to give the correct description of *Finkelstein’s test* for diagnosing *tendovaginitis* (Woywodt, Matteson 2007, 336).

The most common arguments against the use of eponyms in scientific nomenclature may be summarized as follows:

1. An eponym in itself is usually meaningless and therefore difficult to remember. A descriptive term, on the other hand, suggests relationships, topography, etiology, or other factors relevant to the context in which the term is used.

2. Eponyms are often historically unjust. Leonardo Botallo, an Italian surgeon in Paris in the sixteenth century, has been “honored” by having the “ductus Botalli” named after him. But this duct was known centuries earlier by Galen, a Greek physician in Rome. Sometimes the real discoverer is forgotten in favor of a later investigator (Nybakken 1959, 282).

Like most areas of learning, anatomy has its own big share of structures or phenomena named after person/s who have discovered or described such entities first. Such terms are called eponymous terms. Unfortunately in anatomical and medical sciences the vast number of such terms causes undue burden on the memory of the student. Other arguments against eponymous terminology are beyond the scope of this reader. By international convention, eponymous terms are avoided these days, instead, descriptive anatomical terms are used. As the last word I may say that this certainly helps the student, but we tend to lose the historical perspective by avoiding them altogether (Ronald A. Bergman et al.).

According to Gerard Tortora eponyms should be avoided where possible, since they are totally nondescriptive, often vague, and do not necessarily indicate that the person whose name is used actually contributed anything very original (Tortora 1993, I-43).

Judith Whitworth believes eponyms are helpful as they reflect medical history as well as representing medical terms. On the other hand, eponyms bring color to medicine.

Eponyms are not simply rooted in the past. They come and go. Richard Bright, Thomas Hodgkin, and Thomas Addison, giants of 19th century medicine, were contemporaries at Guy's Hospital. Hodgkin's disease and Addison's disease are well known to practitioners and public alike. Bright's disease was widely used as an eponym for glomerulonephritis but with improved understanding of the diverse etiology, pathology, and clinical courses of various forms of nephritis, it has fallen from favor. Similarly, the eponymous mongolism has disappeared from contemporary use and been replaced by Down's syndrome. As we come to understand more of the basis of diseases, current usage will change. There is no need to legislate against eponyms. They go of their own accord when they pass their use-by date (Whitworth, A. J.)***.

Lithuanian composite terms with eponyms occur rarely. In *Medicinos terminų žodynas* terms with eponyms are presented with the reference žr. (see) to the synonymous term without an eponym. The majority of Lithuanian composite terms with eponyms are presented in the *Atlas of Anatomy* by Trevor Veston (translated by J. Tutkuvienė) and in the textbook *Topografinė anatomija ir operacinė chirurgija* by J. Brėdikis et al. In the Atlas of Anatomy Lithuanian eponymous terms do not have Latin equivalents, for example: Baumanio kapsulė Veston 126; Goldžio kompleksas Veston 18; Faterio – Pačinio kūnelis Veston 60; Haverso kanalas Veston 23; Henlės kilpa Veston 126; Hipokampas (Ammono ragas) Veston 47; Krauzės kolba (coud receptor) Veston 33; Langerhanso salėlės Veston 74; Lyberkiuno liaukos Veston 104; Meisnerio kūnelis (touch receptor) Veston 33; Pačinio kūnelis (pressure receptor) Veston 33; Renvjės sąsmauka Veston 42; Ruffinio kūnelis (thermoreceptor) Veston 33; Valdejerio (Waldeyer) žiedas Veston 100.

In Lithuanian anatomical terminology the most frequent are binomial eponymous terms. Multiword (three-component – five-component) eponymous terms are rather rare. They occur in the terminology of topographical anatomy

most often. For example, *Adomo obuolys – pomum Adami Topanat.* 135; *Garanžo sąnarys – articulatio Govangeot Topanat.* 79; *Griunfelgo-Lesgafto juosmens rombas – rhombus lumbalis Gruenfeldi-Lasgaphti Topanat.* 321. *Lisfranko sąnarys – articulatio Lisfranci Topanat.* 79; *Piragovo kanalas – canalis Pirogovi Topanat.* 67; *priekiniai skersiniai smilkininiai Švalbės vingiai – gyri temporales transversii anteriores Schwalbe MTŽ* 235; *Riolano laukas – arcus Riolani Topanat.* 227; *Vezalijaus kaulas – os Vesalii MTŽ* 399.

In some cases Latin equivalents of Lithuanian terms are presented with eponyms and their synonymous terms without eponyms in parenthesis. For example, *akiduobinis raumuo – musculus Muellerei (musculus orbitalis) MTŽ* 354; *būgninis nervas – nervus Jacobsoni (nervus tympanicus) MTŽ* 371, 373; *pleištinis gumburėlis – nodulus Wribergi (tuberculum cuneiforme) MTŽ* 379, 559; *pogleivinis rezginys – plexus Meisneri (plexus submucosus) MTŽ* 443; *spindulinė dalis – processus Ferreini (pars radiata) MTŽ* 420, 455; *žandinis anties – sinus Highmori (sinus maxillaris) MTŽ* 42, 501; *ančiai – sinus Morgagni (sinus rectales) MTŽ* 501; *krūtinkaulio kampas – angulus Ludovici (angulus sterni) MTŽ* 36; *sėklidės pavadas – gubernaculum Hunteri (gubernaculum testis) MTŽ* 233; *smegenų vandentiekis – aquaeductus Silvii (aqueductus cerebri) MTŽ* 47; *žarnų raumeninio dangalo rezginys – plexus Auerbachii (plexus myentericus) MTŽ* 442, 443; *didžiųjų smegenų arterinis ratas – circulus arteriosus Villisi (circulus arteriosus cerebri) MTŽ* 108; *regos nervo kraujagyslinis ratas – circulus arteriosus Halleri (circulus vasculosus nervi optici) MTŽ* 108.

In the *Atlas of Anatomy* by T. Veston eponymous Lithuanian terms are presented in parenthesis. For example, *klausomasis (Eustachijaus) vamzdis – tuba Eustachii (tuba auditiva) Vest.* 55, *MTŽ* 558; *pogleivio liaukos (Brunerio) – glandulae duodenales Brünneri (glandulae duodenales) Vest.* 113, *MTŽ* 225. Such cases are rare in anatomical terminology.

It can be stated that Lithuanian binomial eponymous terms occur more frequent. There are no Lithuanian and Latin six-component – eight-component eponymous terms. In K. Gaivenis' opinion, specific composite terms, where the subordinate component notes the researcher, who has marked and described a living being or genus of a plant, generally are binomial (Gaivenis 1969, 188).

In the *Atlas of Anatomy and Physiology* by J. G. Tortora and R. S. Grabowski 61 composite terms with eponyms were found. Having analyzed the usage of anatomical terms, J. G. Tortora and R. S. Grabowski state that eponyms are still in frequent use. Eponyms in the atlas are cross-referenced to their current terminology there.

In recent times, the trend has been toward replacing eponyms with descriptive names. However, some things are known almost exclusively by their eponym. Would you recognize „paralysis agitans” as Parkinson's disease? Also, some descriptive terms have been deemed offensive or stigmatizing. As

examples, „mongolism” is currently called Down's syndrome and „leprosy” has all but been replaced with Hansen's disease. Want to bet that AIDS will take on a new name in the future?****

Eponymy in medicine has been used for a long time as a way to identify issues, such as diseases, syndromes, organs, and parts of organs to honor scholars who contributed to the process of science. Eponyms are still widely used in clinical settings. In anatomy eponyms are still in use, but there is a general trend toward eliminating them. In Basle Nomina Anatomica descriptive terms are preferable to eponyms.

Resources

LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos i-tas, 1999.
MTŽ – Astrauskas V. et al. *Medicinos terminų žodynas*. Vilnius : Mokslas, 1980.
Topanat. – Brėdikis J. et al. *Topografinė anatomija ir operacinė chirurgija*. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1995.
Vest. – Vestonas, T. *Anatomijos atlasas* (translated to Lithuanian by Janina Tutkuvienė). Vilnius, 2003.

References

Bergman 2000 – **Bergman, Ronald A. et al.** *Illustrated Encyclopedia of Human Anatomic Variation*. University of Iowa, 2000.
Brunevičiūtė 2001 – **Brunevičiūtė, R., et al.** *Lingua Latina in terminologia medica*. Kaunas : Kauno medicinos universitetas, 2001.
Bujalkova 1991 – **Bujalkova, M.** Eponyms in medical terminology. *Bratisl Lek Listy*, 100 (5), 1991, pp. 271-2.
Česnys 2001 – **Česnys, G.** Jonas Basanavičius prie lietuviškojo medicinos vardyno ištakų. *Mokslas ir gyvenimas* 11, 2001, pl. 16.–17.
Česnys 2002 – **Česnys, G.** Lietuviškojo anatomijos vardyno istorijos metmenys. *Terminologija* 9, 2002, pl. 55.–65.
Gaivenis 1969 – **Gaivenis, K.** Sudėtiniai terminai dabartinėje lietuvių kalboje. *Daktaro disertacija*, Vilniaus Universitetas, 1969.
Gaivenis, Keinys 1990 – **Gaivenis, K., Keinys, S.** *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas : Šviesa, 1990.
Gaivenis 1994 – **Gaivenis, K.** Tarptautinių terminologijos principų taikymas mūsų terminijai. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 31, 1994, pl. 11.–17.
Gaivenis 2002 – **Gaivenis, K.** *Lietuvių terminologija: teorijos ir tvarkybos metmenys*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002.
Kvažytė 2005 – **Kvažytė, R.** *Mokomasis terminologijos žodynėlis*. Šiauliai : Šiaulių universiteto leidykla, 2005.
Nybakken 1959 – **Nybakken, O. E.** *Greek and Latin in Scientific Terminology*. Iowa State University, 1959.
Pavilonis 1984 – **Pavilonis S. et al.** *Žmogaus anatomija*. Vilnius : Mokslas, 1984
Skujiņa 1993 – **Skujiņa, V.** *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Rīga : Zinātne, 1993.
Tortora, Grabowski 1993 – **Tortora, J. G., Grabowski, R. S.** *Principles of anatomy and physiology*, New York : Addison-Wesley Educational Publishers, 1993.
Woywodt, Matteson 2007 – **Woywodt, A., Matteson, E.** Should eponyms be abandoned? Yes. *BMJ* 2007, 335.– 424. lpp, *SMA News* August 2007 Vol 39 (8).

*Retrieved February 14 from <http://209.85.135.132/search?q=cache:dBeMLLgNGJMJ:www.anatomyatlases.org/AnatomicVariants/MuscularSystem/Terminology.shtml+did+not+fallopian+know+the+ileocaecal+valve&cd=1&hl=lt&ct=clnk&gl=lt>
**Retrieved May 30, 2009, from <http://bk.psu.edu/faculty/monk/kines202/lectureassignments/EPONYMS>.
***Retrieved November 8, 2009, from <http://www.bmj.com/cgi/content/full/335/7617/425>
****Retrieved May 30, 2009, from <http://dmu.edu/medterms/overview/eponyms.cfm> Teo, C.E.S. (2007). *Eponyms in Medicine*. SMA News. Vol. 39 (8).

ANATOMIJOS EPONIMAI

Summary

Biomedicinos mokslo srities terminijoje nuo antikos laikų buvo vartojami eponimai anatomijos struktūroms, sindromams, ligoms, medikamentams, operacijoms ar procedūroms, įrangai ar instrumentams pavadinti. Anatomijos, farmacijos ir klinikos terminijoje nemažai eponiminių sudėtinių terminų.

Asmenvardžiai yra viena iš prieštaringų problemų lingvistikoje dėl savo daugialypės prasmės. Kai kurie mokslininkai teigia, kad vardai neturi jokios reikšmės, o kiti bando įrodyti, kad juose koduojama svarbi informacija.

Tiek anatomijos, tiek apskritai medicinos, tiek botanikos ir zoologijos terminijos yra lotyniškos, sudarytos pagal tam tikrus tarptautinius kodeksus, klasynus, kurie paprastai būna patvirtinti tarptautiniuose kongresuose. Tais kodeksais vadovaujama norminant šių mokslo sričių sistematikos nomenklatūrą. V tarptautiniame anatomų kongrese buvo patvirtinti šios srities terminų tvarkybos principai, kuriuose yra pažymėta, kad oficialioje aprašomosios ir mikroskopinės anatomijos nomenklatūroje nevartotini eponimai (tikriniai pavadinimai).

SINTAKTISKO SAKARU BŪTĪBA UN RAKSTUROŠANAS ASPEKTI

Sintakses vienības parasti sastāv no vairākiem komponentiem. No viena komponenta var sastāvēt vienīgi vienkāršs teikums, bet arī tas ir paplašināms, tātad potenciāli ikviens teikums ir daudzkomponentu vienība: *Līst. Visu dienu apnicīgi līst*. Tāpēc sintaktiskie sakari ir viens no sintakses pamatjēdzieniem, varam pat apgalvot, ka pats svarīgākais.

Sintaktiskā sakara jēdziens un izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Sintaktiskais sakars ir sakars starp vārdformām, vārdiem un predikatīvām vienībām (teikumiem vai teikuma daļām), uz kura pamata veidojas attiecīgā sintakses vienība – teikums, vārdu savienojums, teksts.

Sintaktiskā sakarā var saistīties: vārds un vārdforma (piemēram, vārdkopā *saulaina diena*), vārdforma un vārdforma (piemēram, vārdrindā *ēju un eju*), vārdforma (vai vārds) un predikatīva vienība (piemēram, saliktā pakārtotā teikumā, kurā palīgteikums atkarīgs no viena vārda virsteikumā, *Mūžu, ko nav vērts dzīvot otrreiz, nav vērts dzīvot pirmoreiz*), predikatīva vienība un predikatīva vienība (piemēram, saliktā sakārtotā teikumā *Viņu mēģināja apspiest, viņa cīnījās vēl izmisīgāk*). Tā kā sintaktiskie sakari ir sintakses vienību izveides pamats, tos var saukt par **strukturāliem sakariem**. Tādējādi, piemēram, vienkārša teikuma struktūra ir sintaktisko sakaru kopums starp vārdformām, savukārt salikta teikuma struktūra ir sintaktisko sakaru kopums starp teikuma daļām.

Sintaktiskajam sakaram ir formālā un saturiskā puse. Lai noteiktu, vai pastāv sintaktisks sakars starp vārdformām vai predikatīvām vienībām, visdrošākais kritērijs ir formāli rādītāji. Tomēr nevar apgalvot, ka sintaktisks sakars ir tikai saistījuma formālā puse, kā tas nereti norādīts (sk., piem., Valdmanis 1986, 91). Sintaktisks sakars var pastāvēt arī bez formāliem rādītājiem, ja veidojas jēgpilnas sintakses vienības – teikumi un vārdu savienojumi (piemēram, vārdkopās *ātri skriet, ļoti labs* formāla sintaktisko sakaru rādītāja nav).

Sintaktisko sakaru **izteikšanas līdzekļi** latviešu valodā ir šādi:

- 1) vārda gramatiskās formas (piemēram, lietvārdu locījumu formas, īpašības vārdu dzimtes, skaitļa un locījuma formas, darbības vārdu personas, skaitļa un dzimtes formas);
- 2) prievārdi;
- 3) saikļi un saikļa vārdi – saikļu funkcionālie aizstājēji;
- 4) vārdu secība gadījumos, kad viena un tā pati gramatiskā forma var veikt dažādas sintaktiskas funkcijas, piemēram, teikuma priekšmets datīva formā teikumā ir pirmajā vietā, bet papildinātājs otrajā: *Man jums kaut kas jāiedod. Jums man kaut kas jāiedod*. Vārdu secība kā sintaktisko sakaru rādītājs izpaužas arī tādējādi, ka sintaktiski saistītas vārdformas teikumā parasti atrodas blakus,

īpaši tad, ja cita formāla sintaktisko sakaru rādītāja nav, piemēram, teikumā *Padevīgi klusa viņa stāv Indriķa priekšā* nelokāmais vārds *padevīgi* sintaktiski saistīts ar *klusā*, nevis ar izteicēju *stāv*;

5) runātā tekstā – sintagmātiskais dalījums, kas apvieno sintaktiski saistītas vārdformas vienā sintagmā jeb intonatīvi norobežotā vienībā; rakstos to atspoguļo pieturzīmes (salīdzināsim *Viņa dziedāja, labi dejoja* un *Viņa dziedāja labi, dejoja*).

Sintaktisko sakaru izteikšanā dažkārt piedalās arī vārdformu leksiskās nozīmes. Kā iepriekš minēts, par sintaktisko sakaru rādītāju kļūst vārdu secība, ja teikuma priekšmets un papildinātājs ir homoformas vai viena un tā pati gramatiskā forma (piemēram, lietvārds nominatīvā) var veikt dažādas sintaktiskas funkcijas: *Mātes mīl meitas, Meitas mīl mātes; Māksla ir pretošanās, Pretošanās ir māksla*. Tomēr, ja leksiskā nozīme attiecīgo interpretāciju nepieļauj, vārdu secība nav izšķirīga. Tā teikuma *Ārstes skaita sekundes* (piemērs no Valdmanis 1986, 91) nozīme un sintaktiskā struktūra nemainās, ja maina vārdu secību: *Sekundes skaita ārstes*. Arī teikumi *Sokrāts ir cilvēks* un *Cilvēks ir Sokrāts* nozīmē vienu un to pašu: *Sokrāts* abos teikumos ir teikuma priekšmets, bet *ir cilvēks* – izteicējs, jo teikuma jēgas izpratnē mēs balstāmies ne tikai uz vārdu secību un gramatiskajām formām, bet arī uz vispārīgām zināšanām par pasauli.

Sintaktisko sakaru noteikšanā tiek izmantoti arī dažādi paradigmātiski kritēriji, piemēram, sintaktiskās pozīcijas analogija. Ja teikumā *Strādāšana ir gods* vārdforma *strādāšana* ir teikuma priekšmets, tad pēc analogijas tāda pati funkcija ir nenoteiksmes formai teikumā *Strādāt ir gods*. Līdzīgi teikumos *Gaidīšana bija visgrūtākais* un *Gaidīt bija visgrūtākais*. Analogijas principu attiecina arī uz tādiem gadījumiem, kad ne tikai teikuma priekšmets, bet arī izteicējs formāli mainās, tomēr saglabājas teikuma semantika: *Iebraukt ir aizliegts, Iebraukšana ir aizliegta; Atpūsties ir patīkami, Atpūšanās ir patīkama; Sniegs ir. Sniega nav*. Izceltās vārdformas visos teikumos ir teikuma priekšmeti.

Sintaktisko sakaru tipi latviešu valodā

Latviešu tradicionālajā sintaksē un skolu gramatikās dominē uzskats, ka teikumā iespējami trīs veidu sintaktiskie sakari – sakars starp teikuma priekšmetu un izteicēju (predikatīvs sakars), pakārtojums un sakārtojums. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” par atsevišķu sintaktisku sakaru vārdu savienojumos uzskatīts arī salīdzinājuma sakars (MLLVG II 1962, 3). Vienkāršā teikumā visi teikuma paplašinātāji jeb palīglocekļi ir pakārtoti vai nu kādam no gramatiskā centra locekļiem, vai cits citam. Saliktā teikumā dominē sakārtojums un pakārtojums, bet „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” postulēts vēl viens sintaktisks sakars saliktā bezsaikļa teikumā – piekārtājums (MLLVG II 1962, 588).

Citās gramatikas teorijās, piemēram, atkarību gramatikā un frāžu struktūras gramatikā, teikuma struktūra tiek reducēta līdz „koku” struktūrām. Tādā gadījumā tiek atzīts tikai viens sintaktisko sakaru veids – atkarība. Pīters Metjūss grāmatā „Syntactic relations: a critical survey” apšaubā šādas izpratnes pamatotību. Ģeneratīvā gramatika izvirza uzdevumu parādīt teikuma uzbūvi

iespējami vienkāršu – kā koka struktūru, kurā darbojas pārvietošanas, resp., transformēšanas likumi. Bet daudzas struktūras tā nevar traktēt: ja tomēr to mēģina darīt, tad teorētiskā virsbūve veidojas pārlietu sarežģīta. Daudzos gadījumos teikuma struktūru var skaidrot dažādi. P. Metjūss jautā – kāpēc, analizējot teikuma struktūru, grib to parādīt vienkāršāku, nekā tā ir? Runājot līdzībās, autors uzsver, ka valoda nav armija, kurā pastāv tikai viena veida atkarība (Matthews 2007, 112–119).

Turpmāk rakstā tiks raksturoti vairāki sintaktisko sakaru veidi vienkāršā teikumā. Aplūkojamā sintaktisko sakaru sistēma nav galīga un nav vienīgā iespējamā, tomēr pašreizējā latviešu sintakses attīstības posmā ir ļoti svarīgi pārskatīt tradicionālos uzskatus vienā no sintakses pamatjautājumiem – sintaktisko sakaru sistēmas izpratnē.

Predikatīvais sakars pastāv starp teikuma priekšmetu un izteicēju. Tas ir pats nozīmīgākais sakars sintakses sistēmā, tāpēc to var uzskatīt par pirmās pakāpes sintaktisko sakaru.

Predikatīvā sakarā saistās vārda forma ar vārda formu. Predikatīvais sakars ir īpašs tādējādi, ka nevar aptvert visas abu saistīto vārdu paradigmas formas. Tātad vārda formu saistīšanās iespējas nosaka un ierobežo predikatīvā sakara specifika (Kārklīšs 1976, 24).

Teikuma predikatīvais kodols ir **izteicējs**, jo tas ar savām gramatiskajām kategorijām – laiku un modalitāti – izsaka predikativitāti. Vairākās sintakses teorijās uzskata, ka izteicējs arī semantiski teikumā ir galvenais un teikuma priekšmets ir tikai viens no izteicēja argumentiem (sk., piem., Теньер 1988, 56–57) Kāpēc tomēr varam uzskatīt, ka **teikuma priekšmets** arī ietilpst predikatīvajā kodolā?

Pirmkārt, teikuma priekšmets ir konstruktīvi nepieciešams predikatīvā centra paplašinājums, kas teikumos ar divkomponentu struktūras shēmu ir obligāts (CPЯ 1999, 638). Tātad tas kopā ar izteicēju veido predikatīvo minimumu un parasti teikumā ir obligāts.

Otrkārt, par teikuma priekšmeta atšķirību no citiem argumentiem un īpašo statusu liecina tas, ka vairumā gadījumu starp teikuma priekšmetu un izteicēju pastāv formu atbilstme (valodniecībā saukta arī par teikuma priekšmeta un izteicēja kongruenci).

Teikuma priekšmeta un izteicēja formālā atkarība ir divvirzienu – teikuma priekšmets nosaka izteicēja dzimti, skaitli, personu (tas ir saskaņošanas princips jeb saskaņojuma analogs), bet izteicējs prasa no teikuma priekšmeta noteiktu locījumu (tas ir pārvaldījuma princips jeb pārvaldījuma analogs) (CPЯ 1999, 635–636).

Tā kā darbības vārds finītajā formā var mainīties abos skaitļos, visās personās, saliktajos laikos arī abās dzimtēs, tad formālās pielāgošanās virziens dzimtē, skaitlī un personā – no teikuma priekšmeta uz izteicēju – ir skaidri redzams. Izteicēja forma ir atkarīga no teikuma priekšmeta formas, un ārpusvalodiskā realitāte to tieši nenosaka (CPЯ 1999, 633), piemēram, *Es rakstu, Tu raksti, Mēs rakstām, Meitenes ir rakstījušas*.

Ja teikuma priekšmetam – personas vietniekvārdam – dzimtes nav, izteicējs var būt vienīgais dzimtes rādītājs (šajā gadījumā dzimte rāda personas bioloģisko dzimumu): *Es esmu lasījusi, Tu esi lasījis*. Ja izteicējā ir lietvārds (kas dzimtē nemainās), tad tas pielāgojas teikuma priekšmetam tikai skaitlī: *Liepa ir koks, Liepas ir koki* (Valdmanis 1986, 97).

Ja teikuma priekšmets ir lietvārds, piemēram, *Mežs šalc*, izteicēja **nemārkētā trešās personas forma** norāda, ka teikuma priekšmetam personas kategorijas nav (CPЯ 1999, 635). Arī tādos gadījumos, kad teikuma priekšmetam nav nevienas no minētajām kategorijām, tas prasa no izteicēja darbības vārda vienu noteiktu – trešās personas – formu: *Dzīvot ir mīlēt. Atskanēja „urā”* (CPЯ 1999, 634).

Teikuma priekšmeta locījums atkarīgs no izteicēja leksiski gramatiskās dabas un gramatiskās formas. Ar nominatīvu saistās trīspersonu verbi atšķirībā no vienpersonas verbiem, kas ar nominatīvu saistīties nevar: *Es gribu rakstīt*, bet *Man gribas rakstīt, Man neiznāca izgulēties*. Infinitīvs arī nepieļauj saistījumu ar nominatīvu: *Kur nu man tevi pārspēt!*

Tādējādi no formu atbilstības jeb kongruences viedokļa predikatīvais sakars ir abpusējs. Varam arī teikt, ka kongruences ziņā noteicējs ir galvenokārt teikuma priekšmets, semantiski un teikuma gramatisko kategoriju ziņā – izteicējs.

Kā iepriekš minēts, ir gadījumi, kad formu atbilstības starp teikuma priekšmetu un izteicēju nav, piemēram, *Saules nebija visu dienu, Gaidīt ir grūti*. Tie ir perifēriski, un par katru atsevišķu gadījumu iespējami dažādi uzskati. Tas ir atsevišķa pētījuma temats, tāpēc šajā rakstā tie tuvāk netiks aplūkoti. Tādos gadījumos tiek izmantoti paradigmātiski un semantiski kritēriji, un svarīgākais ir, kā šo teikumu struktūras raksturojums iekļaujas visā sintakses sistēmā.

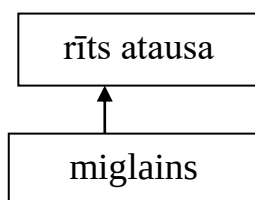
Atzinums, ka vienkārša teikuma paplašinātāji jeb palīglocekļi ir mazāk nozīmīgi par gramatiskā centra locekļiem, tātad kaut kādā ziņā atkarīgi, sintaksē ir vienprātīgs. Tomēr, kā rāda teikuma struktūras pētījumi, atkarība var būt dažāda un jebkura atkarība nebūtu uzskatāma par pakārtojumu. Iespējams postulēt divus galvenos atkarības veidus – teikuma sakarus un vārda sakarus. Pēc nozīmības teikuma struktūrā teikuma sakari ir otrās pakāpes sintaktiskie sakari tūlīt aiz predikatīvā sakara.

Teikuma sakari piesaista atkarīgo vārformu nevis vienam vārdam, bet gatavai predikatīvai vienībai vai vārdu savienojumam (Freimane 1985, 78–81). Piemēram, teikumā *Rīts atausa miglains* sekundāri predikatīvais komponents *miglains* piesaistīts predikatīvai vienībai *Rīts atausa*, bet teikumā *Viņu iecēla par vadītāju* sekundāri predikatīvais komponents *par vadītāju* ir saistīts ar abiem vārdkopas *iecelt viņu* komponentiem vienlaikus. (Tuvāk par sekundāri predikatīvu komponentu sk. Lokmane 2000, Lokmane 2002.)

Daļa sekundāri predikatīvu komponentu latviešu tradicionālajā sintaksē dēvēti par dubultlocekļiem. Dubultloceklis saskaņā ar „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” doto izpratni ir pakārtojams veselām divām vārdformām (MLLVG II 1962, 373–374). Tādā gadījumā teikumā *Rīts atausa miglains* starp vārdformām veidotos šāds saistījums:

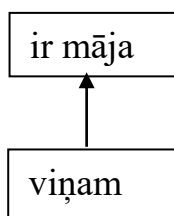
Redzam, ka dubultlocekli nav iespējams piesaistīt tikai vienam vārdam. Pakārtota vārdu savienojuma – vārdkopas – neatkarīgais komponents ir vārds ar visu savu formu sistēmu, citiem vārdiem sakot, tas var būt jebkurā formā (arī pamatformā). Vārdu saistījums *ataust miglains* ir bezjēdzīgs, tātad tā nav vārdkopa ne jēdzieniski, ne formāli. Savukārt vārdkopa *miglains rīts* gan formāli būtu iespējama, bet šajā teikumā tādas nav, jo ir semantiska atšķirība starp teikumiem *Atausa miglains rīts* un *Rīts atausa miglains*. Tātad minētās „vārdkopas” centrālais komponents ir vesels teikums, bet tas ir pretrunā ar pakārtojuma izpratni. Starp vārdformu *miglains* un teikuma gramatiskā centra locekļiem acīmredzot pastāv nevis pakārtojums, bet cita tipa sintaktisks sakars, ko shematiski var atspoguļot šādi:

Teikuma sakari ir divējādi – **sekundāri predikatīvs sakars** un **determinatīvs sakars**. Uz sekundāri predikatīva sakara pamata teikumā iesaistās sekundāri predikatīvais komponents, bet uz determinatīva sakara pamata – determinants un situants.

Sekundāri predikatīvajam komponentam piemīt papildu jeb sekundārā predikativitāte – tam ir laika nozīme un modāla nozīme, un to iespējams transformēt atsevišķā predikatīvā vienībā: *Rīts atausa* + *Ataustot rīts bija miglains*. Tātad sekundāri predikatīvā sakara īpatnība ir spēja veidot otru, slēptu gramatisko centru teikumā.

Determinants un situants ir tā saucamie brīvie teikuma paplašinātāji – teikuma locekļi, kas nav sintaktiski saistīti ne ar vienu vārdu teikumā, bet attiecas uz visu teikumu. Teikumu *Viņam ir māja*, kurā ir determinants *viņam*, grafiski varam attēlot šādi:

Pakārtojuma sakars starp vārdformu *viņam* un citiem vārdiem teikumā neveidojas (proti, nav vārdkopu *būt viņam* vai *māja viņam*), nav arī formu atbilstmes starp datīva formu *viņam* un kādu citu vārdformu teikumā. Tātad te jārunā par īpašu sintaktisku sakaru – determinatīvo sakaru, kas atšķiras gan no predikatīvā sakara, gan pakārtojuma.

Arī apstākļi (visbiežāk vietas un laika apstākļi) spēj attiekties uz visu teikumu, īpaši, ja tie atrodas teikuma sākumā, piemēram, *Vakaros kopā sanākuši dažādu tautību jaunieši*. Ir pamats šādus paplašinātājus nošķirt no apstākļiem – vārdkopu atkarīgajiem komponentiem (*ātri skriet*, *ļoti labs*, *iet pa ceļu* utt.), jo sintaktiskais sakars, uz kura pamata tie iesaistās teikumā, principiāli atšķiras no pakārtojuma. Šādi apstākļi tiek saukti par situantiem (Freimane 1984).

Paplašinātāji var iesaistīties vienkāršā teikumā arī uz **vārda sakaru** pamata. Par vārda leksiskās nozīmes un vārdšķiras nosacītu sintaktisku sakaru noteikti varam uzskatīt pakārtojumu.

Pakārtojuma sakars vienkāršā teikumā vairumā gadījumu veidojas starp vārdu un vārda formu. Uz pakārtojuma pamata veidojas vārdu savienojums – vārdkopa, kurā saistīts neatkarīgais komponents un atkarīgais komponents. Neatkarīgais komponents ir vārds ar visu savu formu sistēmu, atkarīgais komponents – vārda forma (izņemot gadījumus, kad neatkarīgais komponents ir pārākās vai vispārākās pakāpes forma – *labāks par mani*, *labāks nekā es*, *vislabākais no mums*). Tādējādi vārdkopa ir vārda sintaktisko potenci realizācija. Vārda sintaktiskās potences ir atkarīgas gan no vārdšķiras, gan leksiskās nozīmes.

Vārdkopas neatkarīgo komponentu var noteikt teikumā. Pirmkārt, konsituatīvi nesaistītā izteikumā neatkarīgo komponentu nevar atnest, ja neatmet arī atkarīgo, piemēram, *Lasu interesantu grāmatu* – iespējams *Lasu grāmatu*, bet ne *Lasu interesantu*. Otrkārt, neatkarīgais komponents ar sintaktiskiem sakariem piesaistīts kādam citam vārdam vai vārdiem teikumā (t.s. ārējo sakaru kritērijs).

Kaut gan vārda sakari sintaksē ir relatīvi vienkārši, tomēr pakārtojuma izpratnē ir virkne problēmu. Dažkārt vārda forma jēdzieniski saistās ar vārdu savienojumu, nevis atsevišķu vārdu, piemēram, vārdu savienojumā *vecs augļu dārzs* vārda forma *vecs* jēdzieniski saistīta ar vārdu savienojumu *augļu dārzs*. Formāla atbilstība vārda formai *vecs* tomēr veidojas tikai ar vienu vārdu: *vecs dārzs*. Teikumā *Redzu viņu nākam* varam saskatīt vārdkopu *redzēt viņu*, tomēr vārdkopas struktūru sarežģī piesaistītais sekundāri predikatīvais komponents *nākam*.

Vēl risināms jautājums par to, kāds sintaktisks sakars pastāv starp pielikumu un raksturojamo vārdu. Tas būtu uzskatāms par vārda sakaru, tomēr vārdkopa te neveidojas, jo gan pielikums, gan raksturojamais vārds abi ir lietvārdi un abi vienā locījumā, piemēram, *gaišmate meitene*, tāpēc sintaktiskais sakars ir brīvāks par pakārtojumu. Latviešu sintaksē par pielikumu izteikti dažādi uzskati: Jānis Valdmanis uzskata, ka pielikums ar raksturojamo vārdu saistīts saskaņojumā, tāpēc ir pakārtots (Valdmanis 1989, 21), turpretim Inta Freimane domā, ka pielikums iesaistās teikumā kā raksturotājevārds uz formālas ekvivalences pamata, bet nav saistīts pakārtojumā (Freimane 1985, 102).

Par visvienkāršāko sintaktisko sakaru parasti uzskata **sakārtojumu**, jo sakārtojumā saistītie komponenti ir sintaktiski līdzvērtīgi, tāpēc tiem teikumā ir vienādas funkcijas. Sakārtojuma sakars vienkāršā teikumā veidojas starp vārdu formām.

Sakārtojums un pakārtojums sintakses pētījumos veido tradicionālu opozīciju, un tie tiek pretstatīti pēc pazīmes – determinācija (pakārtojums) vai tās

trūkums (sakārtojums). Tomēr liekas, ka šie sintaktiskie sakari nebūtu pretstatāmi pēc būtības vairāku iemeslu dēļ.

Pirmkārt, sakārtojuma sakars ir īpašs ar to, ka tas vienkāršā teikumā uzslāņojas citiem sintaktiskiem sakariem, jo vārdformas, kas savā starpā saistītas sakārtojumā, iesaistītas arī kādā citā sintaktiskā sakarā.

Otrkārt, vārdrindām, kas veidojas uz sakārtojuma sakara pamata, var būt hierarhiska struktūra. Teikumā *Rīts ausa smaržīgs un sārts kā zemene un svaigs un rasains kā gurķis* (R. Ezera) divas vārdrindas (*smaržīgs un sārts*; *svaigs un rasains*), apvienojoties sakārtojumā, veido augstāka līmeņa vārdrindu. Hierarhiskums, kā zināms, raksturīgs pakārtojumam, tātad šai ziņā vārdrindas ir līdzīgas vārdkopām.

Sakārtojumā saistītie komponenti visbiežāk ir vienā un tajā pašā gramatiskajā formā, tomēr to formālā izveide var būt arī atšķirīga. Tāpēc grūti noteikt, vai ar dažādām vārdformām izteikti viena nosaukuma teikuma locekļi vienmēr ir sakārtoti, piemēram, *Posa bija īsts kungs tuvu četrdesmitiem, nevainojamā, neuzkrītošā uzvalkā, apžilbinošu apkaklīti, sārts, svaigs, smaržīgs, pilnīgu vaigu, maķenīt iesirmiemi deniņiem*. (A. Eglītis)

Turpmākajos sintaktisko sakaru pētījumos būtu risināmas vairākas problēmas.

Pirmkārt, jādomā par to, kādus kritērijus izvirzīt gramatiskā centra locekļu noteikšanā tad, ja nekādu formālu sintaktiskā sakara rādītāju nav.

Otrkārt, jānoskaidro, cik daudz dažādu sintaktiskās atkarības veidu ir. Iespējams, ka ir vēl citi sintaktiskie sakari bez šajā rakstā aplūkotajiem, turklāt katram sakaram varam saskatīt vairākus paveidus.

Treškārt, pēc vienkārša teikuma izpētes jāpievēršas sintaktiskajiem sakariem saliktā teikumā. Jādomā, ka saliktā teikumā starp teikuma daļām ir ne tikai sakārtojums un pakārtojums, bet arī citi sintaktiski sakari (piemēram, determinatīvs sakars).

Literatūra

Freimane 1984 – **Freimane, Inta**. Determinantu (situantu) problēma. *LPSR ZA Vēstis*. 1984, Nr. 7, 55.–66. lpp.

Freimane 1985 – **Freimane, Inta**. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga : LVU, 1985.

Kārkliņš 1976 – **Kārkliņš, Jūlijs**. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā. Izpētes aspekti. Diferenciālās pazīmes*. Liepāja : V. Lāča Liepājas Valsts pedagoģiskais institūts, 1976.

Lokmane 2000 – **Lokmane, Ilze**. Sekundārā predikativitāte teikumā un tekstā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Liepāja : LiePA, 2000, Nr. 4, 143.–149. lpp.

Lokmane 2002 – **Lokmane, Ilze**. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis. *Baltu filoloģija*. Rīga : LU, 2002, Nr. XI (1), 47.–64. lpp.

Matthews 2007 – **Matthews, Peter H.** *Syntactic relations: a critical survey*. Cambridge UP, 2007.

MLLVG II – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 2. Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1962.

Valdmanis 1986 – **Valdmanis, Jānis**. Sintaktisko saistījumu (sakaru un attiecsmju) sistēma latviešu literārajā valodā. *LPSR ZA Vēstis*. 1986, Nr. 5, 91.–104.lpp.

Valdmanis 1989 – **Valdmanis, Jānis**. Teikums. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga : Zvaigzne, 1989, 13.–107. lpp.

СРЯ – *Современный русский язык* (под ред. В. А. Белошапковой). Москва : Азбуковник, 1999.

Теньер 1988 – **Теньер, Люсьен**. *Основы структурного синтаксиса*. Москва : Прогресс, 1988. (Pirmizdevums franču val. 1959.)

SYNTACTIC RELATIONS: TYPICAL FEATURES AND ASPECTS OF CHARACTERIZATION

Summary

The article deals with the system of syntactic relations in Latvian. In Latvian traditional syntax three main types of syntactic relations are analyzed. They are as follows: predication, which forms the grammatical core of the sentence, subordination and coordination.

However, the author of the article argues that more than three types of syntactic relations can be found in simple sentence. There is no doubt that predication is the most important syntactic relation. Although predicate alone can be considered the predicative core of the sentence, grammatical subject is responsible for many formal properties of the predicate.

A simple sentence can be expanded by several syntactic relations – semi-predicative relation, determinative relation and subordination. Semi-predicative and determinative relations exist between a word-form on the one hand, and a whole predicative unit on the other hand. On the contrary, subordination joins separate words and word-forms.

Coordination is in fact more complicated than it is usually considered to be, as far as coordinative word groups may have chierarchic structure as well.

DERIVATĪVI SIEVIEŠU DZIMUMA RĀDĪTĀJI PUBLICISTIKĀ

Raksta „Derivatīvi sieviešu dzimuma rādītāji publicistikā”¹ izpētes objekts ir sieviešu dzimuma nosaukumi. Kā zināms, lielākoties personu nosaukumu dzimtes opozīcija izpaužas vārdu pāros, kam atkarībā no dzimtes nav semantisku atšķirību, bet gan tikai derivatīvas un gramatiskas atšķirības. Tie ir vai nu vienas saknes vārdi, vai salikteni, kas apzīmē personas pēc to profesijas, nodarbošanās, dzīves vietas, tautības, sociālās piederības, pēc dažādām pazīmēm u. tml. (Smiltnece 2008, 154), piem., *izpilddirektors : izpilddirektore, ogotājs : ogotāja, pilsētnieks : pilsētniece, baltkrievs : baltkrieviete, nabags : nabadze, bezdarbnieks : bezdarbniece, neveiksmnieks : neveiksmniece*.

Raksta pamatā ir autores veikts pētījums publicistikas materiālā, lielākoties ekscerpēti 2005.–2010. gada laikraksti un žurnāli, galvenais avots ir laikraksts *Diena*.

Termins „rādītāji” izmantots kā virsjēdziens dažādu dzimtes marķētāju, pazīmju nosaukšanai. Latviešu valodā dzimtes izteikšanas līdzekļi var būt **gramatiski, derivatīvi un leksiski**², un tie visi savstarpēji ir cieši saistīti, grūti nošķirami. Tā kā konstatējumi gramatisku un leksisku rādītāju aspektā jau sniegti citos rakstos (Meistere 2009, 44–59; Meistere 2010, 69–88), šajā rakstā tiek atspoguļota tikai daļa no visa pētījuma rezultātiem – izvērsti tiek apskatīts vienīgi derivatīvs dzimtes marķēšanas veids.

Latviešu valodniecībā parasti tiek runāts par afiksālajam vārddarināšanas paņēmienam raksturīgajiem **derivatīvajiem formantiem** – piedēkli, priedēkli, galotni, arī interfiksu, jo tie gan formāli, gan semantiski ir skaidri izteikti un nošķirami (Vulāne 2008, 96). Svarīgi, ka visi afiksi – prefiksi, sufiksi, infiksi, interfiksi, fleksijas – var būt gan vārddarinātājas, gan formveidotājas morfēmas, bet parasti vienām un tām pašām morfēmām nemēdz būt vienlaikus abas funkcijas, izņemot derivatīvās galotnes, jo, piem., atvasinājumu ķēdē *skāb-t : skāb-e* galotne *-e* pilda gan vārddarināšanas, gan formveidošanas funkcijas (Kalnača 2004, 14).

No visiem iepriekš minētajiem afiksiem, ko izmanto jaunu vārdu darināšanā, sieviešu dzimuma nozīmes izteikšanā piedalās vienīgi **galotnes un piedēkļi** (kopā ar galotni). Līdz ar to derivatīvu dzimtes rādītāju sakarā vienīgais

¹ Nosaukumā lietots termins „sieviešu dzimums”, nevis „sieviešu dzimte”, lai uzsvērtu, ka runa ir par vārdiem, ar kuriem nosauc sievieti, nevis par sieviešu dzimtes vārdiem kopumā.

² Gramatiski rādītāji, resp., galotnes kā dzimšu formu rādītāji, vērojami jebkurā lietvārdā, piem., *nācēj-s, nācēj-a, māt-e* (izņemot nelokāmos, piem., *krupjē, maestro* u. c.). Leksiski rādītāji ir leksēmas, kuru leksiskās nozīmes jau nosauc konkrēta dzimuma pārstāvjus (*sieviete, beibe*), kā arī leksiski rādītāji vērojami dažādu transpozīciju gadījumos (*sievišķis, meitēns*). Leksisku rādītāju grupā ietilpst arī vārdkopas ar klasificējošiem vārdiem, kas apzīmē dzimti (*sieva, māte, mātīte*, piem., *kaimiņa sieva, Andra māte*).

objektīvais vārdu klasifikācijas kritērijs ir dalīšana divās grupās atkarībā no tā, vai nosaukumi atvasināti vienīgi ar galotni vai ar piedēkli un galotni (izskaņu).

Derivatīvā galotne

Derivatīvā galotne ir galotne, ko izmanto jaunu vārdu atvasināšanā, piem., *skāb-t : skāb-e*, *aug-t : aug-s*, *audz-e*, *meln-s : meln-is*; *lab-s : lab-i*, *tāl-s : tāl-u*, kā arī atvasinājumsalikteņu darināšanā, piem., *bērza lapa : bērزلap-e*, *labu sirdi : labsird-is*, *kalt sudrabu : sudrabkalis* (VPSV 2007, 84).

Personu nosaukumu darināšanā ar galotni bieži vērojams nozīmīgākais vārddarināšanas attieksmju paveids: **mutācija**, resp., darinājums tiek izmantots pilnīgi citas parādības apzīmēšanai (Soida 2009, 67). Otra raksturīgā pazīme personu nosaukumu darināšanā ar galotni ir **modifikācija**, resp., darinājums pieder pie tās pašas vārdšķiras, pie kuras pieder motivētājs vārds, darinājuma nozīme ir precizēta, papildināta, kādā veidā modificēta (piem., deminutīvu darināšana) (Soida 2009, 67). Nozīmīgu atzinumu par galotnes darinājumiem vienas vārdšķiras robežās sniegusi Emīlija Soida: „**Uz modifikācijas attieksmēm bāzētie darinājumi bieži vien kļūst par diskusijas materiālu, kvalificējot tos gan par darinājumiem, gan gramatiskajām formām.**” (Soida 2009, 67) [Trekninājums – A. M.] Šādu apgalvojumu var attiecināt arī uz mutācijas attieksmēs bāzētiem darinājumiem.

Zīmīgi, ka atvasinājumu piemēros ar derivatīvo galotni nemēdz norādīt no vīriešu dzimtes personu nosaukumiem darinātus sieviešu dzimtes personu nosaukumus (nav minēts, piem., Paegle 2003, 54; Vulāne 2008, 100, VPSV 2007, 84), jo – kā izriet arī no E. Soidas teiktā – nav nepārprotami, kura no galotnes funkcijām (vārddarināšanas vai formveidošanas) šādos gadījumos ir galvenā. Strīdīguma dēļ arī daļa no sieviešu nosaukumiem, kas darināti ar derivatīvo galotni, piem., no verba ar piedēkli atvasinātie un ar sieviešu dzimtes galotni noformētie profesijas nosaukumi (piem., *skolotāja*) jau apskatīti gramatisku rādītāju aspektā (Meistere 2010, 69–88).

Latviešu valodā sieviešu dzimtes vārdi parasti beidzas ar galotnēm *-a* un *-e*, līdz ar to arī personu nosaukumus var dalīt galotnes *-a* un galotnes *-e* darinājumos.

Liela daļa **galotnes -a** grupas vārdu ir dažādi darbības veicēju un citas semantikas personu nosaukumi, kas darināti no vīriešu dzimtes vārda ar paplašinātu celmu, proti, vīriešu dzimtes vārda motivētājs ir bijis verbs, kura celmam vārddarināšanas procesā pievienots sufikss un vīriešu dzimtes galotne (tātad notikusi mutācija). Darinot sieviešu dzimtes nosaukumu, mainīta vienīgi galotne. Rezultātā ir iegūti darinājumi ar izskaņām *-āja*, *-ēja*, *-tāja*. Piemēri:

skriet, skrējēj-s, skrējēj-a:

Mana loma pie Māras dīķa ir divējāda – kā suņa īpašnieci un kā skrējējai (Diena).

Vārds *skrējēja* šajā gadījumā ir darītājevārds, citā kontekstā varētu to uzskatīt arī par profesijas nosaukumu.

dziedāt, dziedātāj-s, dziedātāj-a; vadīt, vadītāj-s, vadītāj-a:

Dziedātājam, Madonas Zaļā meža kora vadītājam Ievai Kerēvicai ļoti garšo tīģergarneles (Diena).

Kopā ar atribūtu *kora* darinājums *vadītāja* uztverams kā profesijas nosaukums.

Galotnes *-a* grupas vārdiem, kas darināti no vīriešu nosaukumiem, kurus nemotivē verbs, piem., ja personas nosaukums ir modifikācijas ceļā no kāda sugasvārda radies uzvārds, iespējamas arī citas izskaņas. Kā piemēru var minēt uzvārdu – darinājumu ar deminutīva izskaņu *-iņa*:

auza, Auziņ-š, Auziņ-a:

*Savs skatījums uz to ir arī.. šīs fotosesijas autorei Žanetei **Auziņai*** (Diena).

Šādos personu nosaukumos, resp., cilvēku vārdos, uzvārdos, var vērot arī primāras atvasināšanas gadījumus – vīriešu dzimtes nosaukuma celms ir nepaplašināts (tikai sakne un galotne) vai arī šķietami nepaplašināts, proti, paplašināts ar kādu no konsonantiskajiem piedēkļiem *-m-*, *-n-*, *-l-*, *-t-*, *-v-*, kas mūsdienu valodā kā piedēkļi nemaz vairs netiek identificēti (Kalnača 2004, 28), piem., nepaplašināta celma uzvārdi:

Vilks, Vilk-s, Vilk-a:

*Mūsu tekstilmāksliniecei Dzintrai **Vilkai** šogad tas ir izdevies..* (Diena).

Uzvārdos *Kalna* un *Celma* vārda celms ir paplašināts ar konsonantisku piedēkli.

Kalns, Kaln-s, Kaln-a (konsonantiskais piedēklis *-n-*):

*Ņemu vokālās stundas pie Ingas **Kalnas** pirmās skolotājas..* (Diena).

Celms, Celm-s, Celm-a (konsonantiskais piedēklis *-m-*):

*Režisores Unas **Celmas** veidotā dokumentālā filma stāsta par dzīvi sieviešu cietumā Afganistānā* (Diena).

Abos piemēros minēto sieviešu dzimtes uzvārdu bāze ir vīriešu dzimtes uzvārds, kas pilnībā formas ziņā sakrīt ar vīriešu dzimtes uzvārda motivētāju sugasvārdu.

Galotnes *-e* grupā ietilpst daudz lielāks skaits vārdu. To celmi ir gan **nepaplašināti**, gan **paplašināti**. Līdzīgi kā tas tika pieņemts attiecībā uz darinājumiem ar galotni *-a*, arī galotnes *-e* nepaplašināto celmu grupā nosacīti var iekļaut tos vārdus, kam ir kāds konsonantiskais sufikss. Pirms galotnes *-e* var atrasties šādi sufiksi: *-kl-*, *-l-*, *-kn-*, *-(t)n-*, *-(s)n-*, *-(s)m-*, *-(t)v-*, *-v*¹ (Nītiņa 2001, 18). Šos vārdus – gan ar, gan bez konsonantiskajiem piedēkļiem – var sagrupēt, balstoties uz to, vai galotnes *-e* priekšā notiek vai nenotiek līdzskaņu mija, resp., latviešu valodā ir vērojama morfoloģiskā un fonētiskā paņēmiena (apofonijas) kombinēšana. **Apofonijas** būtība ir skaņu pārmaiņas derivatīvajā bāzē. Personu nosaukumu aspektā uzmanību ir vērts pievērst tieši derivatīvās bāzes beigu līdzskaņu pozicionālajai mijai, kas rodas, atvasinot vārdus ar piedēkli vai derivatīvo galotni, resp., notiek t. s. **morfonoloģiskā derivācija**, piem., *draugs : draudz-iņ-š, roka : roķ-el-e* (Vulāne 2008, 112). Gan ar šo miju, gan bez tās

¹ Ne visus šos sufiksus mūsdienu valodas lietotājs uztver kā ar celmu „saaugušus”, daļa no šiem konsonantiskajiem piedēkļiem uzskatāmi par produktīviem vārddarināšanas līdzekļiem arī mūsdienās, piem., *-kl-*, *-m-*, *-(t)n-* (par produktivitāti konkrētāk sk.: Pokrotniece 2002, 81–139), tomēr visi konsonantisko piedēkļu un galotnes darinājumi tiks skatīti vienuviet, neakcentējot produktivitāti, jo produktivitātes uzsverumam šī raksta kontekstā nav izšķirošas nozīmes.

sieviešu nosaukumu ir gana daudz, piem., bez mijas: *ārst-e*, *apteksn-e*, *bēgl-e*, *zagl-e*, *mel-e*, ar miju: *tulc-e*, *izlūc-e*, *nabadz-e*, *spiedz-e*, *sardz-e*. Piemēri darinājumiem bez pozicionālās līdzskaņu mijas:

bēgt, *bēgl-is*, *bēgl-e*:

Bēgle no Norvēģijas nav vis mazulīte, kurai orķestranti jau sapirkuši rotaļlietas un nolīguši aukli, bet gan jaunkundze precību gados.. (Diena).

kopt cūkas, *cūkkop-is*, *cūkkop-e*:

Cūkkope Emma dzīvo viena savā savrupajā saimniecībā.. (Diena).

Šis ir atvasināts saliktenis. Līdzīgs arī nākamais piemērs:

ar karstu galvu, *karstgalv-is*, *karstgalv-e*:

.. *gaužām stulba kombinācija – būt karstgalvei*, kas nejēdz kauties (FHM)!

melot, *mel-is*, *mel-e*:

Un kā viņa jūtas? Kā mele un idiote (Delfi).

Vārda *melis* darināšanā lietots **invertētais vārddarināšanas paņēmieni**, jo derivatīvās bāzes vārda *melot* (sekundāra verba) celms morfoloģiskā sastāva ziņā ir komplicētāks par darinājuma *melis* celmu: *mel-o-t* : *mel-is* (par invertēto vārddarināšanas paņēmieni sk.: Soida 2009, 72–73). Arī nākamajā piemērā vērojams invertētā vārddarināšanas paņēmiena lietojums:

aizbils-t, *aizbildn-is*, *aizbildn-e*:

.. *todien Daiga tika apstiprināta par pusmāsas Diānas aizbildni* (Ieva).

Šajā gadījumā lietvārds atvasināts no prefiksāla I konjugācijas verba. Visbiežāk šo vārddarināšanas paņēmieni izmanto darinājumos, kuru pamatā ir prefiksāls II vai III konjugācijas verbs (Soida 2009, 55), piemēram:

atrais-ī-ties, *atraitn-is*, *atraitn-e*:

Esmu apaļīga atraitne.. (Ievas Stāsti).

Ar **pozicionālo līdzskaņu** miju sieviešu dzimtes darinājuma beigu līdzskanī lieto daudzus vārdus, daži piemēri:

tulk-s, *tulc-e*:

Viņi .. pavēlējuši Barcelona kluba tulcei braukt atsevišķi no komandas.. (Diena).

Vīriešu dzimtes vārds *tulks* ir aizgūts, tāpat arī nākamajā piemērā:

nabag-s, *nabadz-e*:

Būtu kādai nabadzei bērns invalīds piedzimis, tā arī klusu sēdētu un raudātu komunālajā dzīvoklī .. bez elektrības (Auseklis).

sargāt, *sarg-s*, *sardz-e*:

Aija strādā par sardzi Kuldīgas Centra vidusskolā (Kurzemnieks).

Vīriešu dzimtes darinājuma celms, kas ir sieviešu dzimtes vārda derivatīvā bāze, ir strupināts, salīdzinot ar motivētājverba celmu.

Retumis sastopami tādi atvasinājumi, kur abu dzimšu vārdiem galotnes priekšā konstatējama līdzskaņu grupu mija, piemēram:

slinkot, *sliņķ-is*, *sliņķ-e*:

Nevīžā man pat vakariņas pēc darba uztaisīt, izlaidene, sliņķe (Letonika).

Galotnes *-e* paplašināto celmu grupā ietilpināmi dažādi darbības veicēju un citas semantikas personu nosaukumi ar izskaņām *-iete*, *-(i)niece*, *-one*, *-aine*,

-ene, -ule, -īte, kas darināti no vīriešu dzimtes vārda, mainot galotni, piem., ar izskaņu -iete:

Sigulda, siguldiet-is, siguldiet-e:

Esmu siguldiete, taču slalomu sāku slēpot tikai pagājušajā ziemā (Diena). Vīriešu dzimtes personas nosaukums atvasināts no substantīva ar piedēkli -iet-, pievienojot galotni -is, sieviešu dzimtes vārds darināts, mehāniski mainot vīriešu dzimtes galotni -is pret galotni -e.

Nākamajos piemēros ir darinājumi ar izskaņu -one:

briesmas, briesmon-is, briesmon-e:

Kas es – kāda narkomāne vai briesmone (Diena)?

pavadīt, pavadon-is, pavadon-e:

Pirms došanās uz Siguldu telefonsarunā Vijas kundzei, vagoniņa pavadonei, vaicāju, cik drošs ir braucamais (Diena).

Vīriešu dzimtes vārds *pavadonis* formāli varētu būt darināts arī prefiksāli no vārda *vadonis*, tomēr ticamāk, ka tas atvasināts no prefiksāla darbības vārda *pavadīt*, resp., *vadīt* : *pavadīt* : *pavadonis*, jo semantiskā saikne starp verbu *pavadīt* un substantīvu *pavadonis* ir ciešāka.

Darinājumi ar izskaņu -aine netiek plaši lietoti, to nozīmes nereti ir pejoratīvas, piem.: *jokaine, dīvaine, skrandaine, blusaine* u. tml. Publicistikā šī tipa darinājumi ir reti lietoti, var minēt piemēru *skrandaine*:

skrandas, skrandains, skrandain-is, skrandain-e:

Viņš atradīs savu Apburto princesi, aizmirsīs netīro skrandaini... (z11.invisionfree.com).

Akuzatīva forma *skrandaini* dzimti nerāda, bet tā ir izsecināma no konteksta, resp., viņš ir kopā ar meiteni, kas ir netīra skrandaine, salīdzinot ar *Apburto princesi*, kuru viņš meklē. Kā redzams derivatīvajā ķēdē, darinājumu ar -aine motivē vīriešu dzimtes vārds ar izskaņu -ainis. Vīriešu dzimtes vārdu *skrandainis* savukārt darina no sekundāra adjektīva *skrandains* celma. Savukārt šī adjektīva derivatīvā bāze ir substantīva *skrandas* sakne (sk. arī Soida 2009, 53).

Galotnes -e paplašināto celmu grupā, kā jau minēts, ietilpināmi arī darinājumi ar izskaņu -ene:

šķirties, šķirten-is, šķirten-e:

Puse Spānijas parlamentāriešu atteicās ierasties prinča kāzās .., jo [izredzētā] bija .. šķirtene un „meitene, kam pāri 30” (Lilit).

bārs, bāren-is, bāren-e:

Biruta ir bārene, dzimusi Rīgā, savus vecākus nemaz neatceras (Diena).

Darinājumu ar izskaņu -ule nozīmēm vērojama pozitīva (*smaidule, draiskule*) vai negatīva (*liekule, vārgule*) papildinformācija. Piemērs ar šīs apakšgrupas darinājumu:

draisks, draiskul-is, draiskul-e:

[Dior kolekcija] veltīta staltajai pilsētas draiskulei ar pasteļkrāsas lūpām... (Lilit).

Sieviešu dzimtes vārda pamatā ir vīriešu dzimtes vārds, kuru motivē adjektīvs.

Ir darinājumi ar izskaņu -īte:

muļķis, muļķīt-is, muļķīt-e:

*Nezinu, kādēļ aizbēgu, esmu **muļķīte** (Diena).*

Izskaņa izmantota deminutīva darināšanai.

kupris, kuprīt-is, kuprīt-e:

Pašķiras jautrais pasaku pūlītis un zāles vidū iznāk meitenīte, kurlmēma

***kuprīte** – viņa ļoti gaidījusi šo brītiņu, uzadījusi puscimdiņus (Diena).*

Vīriešu dzimtes darinājums *kuprītis* tapis no substantīva, bet motivētājsubstantīvs nav personas nosaukums, un darinājumi ar *-ītis*, *-īte* nav uzskatāmi par deminutīviem. Tomēr, tāpat kā iepriekšējā piemērā, arī šajā vērojams, ka šāda izskaņa izvēlēta, lai pēc iespējas maigāk, saudzīgāk apzīmētu cilvēka negatīvās īpašības vai fiziskos trūkumus.

Vārdi ar izskaņu *-(i)niece* ir īpaši šajā paplašināto celmu grupā, jo izskaņā vērojama **pozicionālā mija**, kurai pakļauts derivatīvās bāzes beigu līdzskanis, resp., *k > c / -e*:

veikals, veikalniek-s, veikalniec-e:

***Veikalnieces** bija devušas mammai ziņu [ka ir jauns drēbju pievedums], un abas ar mūsu tūlīt aizgājušas izlūkos (Diena).*

Vīriešu dzimtes vārds atvasināts ar sufiksu *-niek-*, tā motivētājs ir lietvārds *veikals*.

Nākamajā piemērā vīriešu dzimtes vārds, kas motivē sieviešu dzimtes vārdu, no bāzes vārda atvasināts ar sufiksa *-niek-* garāko versiju *-inie-*:

grēks, grēciniek-s, grēciniec-e:

*Līdz šim es domāju, ka esmu **grēciniece** numur viens.. (Ievas Stāsti).*

Šajā paplašināto celmu grupā iekļaujami arī daudzi **aizgūtie profesiju** u. c. personu nosaukumi ar finālēm un vārdiskajām izskaņām. Sieviešu dzimtes nosaukumus darina ar galotni *-e* no vīriešu dzimtes nosaukumiem, piem.: *sekretāre, deputāte, ministre, sportiste, direktore, narkomāne*. Tā kā vārdi ir internacionālistiski un aizgūti jau ar izskaņām, tiks minēti vien daži piemēri bez sīkākas analīzes:

*.. par Azerbaidžānas dziedātāju Safuru rūpējas Eirovīzijas uzvarētājas ukrainietes Ruslanas menedžments un Bejonsē **horeogrāfe**.. (Diena).*

*Viņa kā izbijusi **narkomāne** saka: tagad esmu brīva (Diena).*

*Kad sārtā rūķa tērpā ģērbusies **kučiere** viegli uzšauj ar mazu pātadziņu, Paloma asti vien nošūpo (Diena).*

*Viņš nemitīgi maina **partneres**... (Diena).*

Otrs veids, kā sistematizēt sieviešu nosaukumus ar derivatīvo galotni *-e*, ir balstīties uz vārdu pāri atbilstošā vīriešu dzimtes vārda galotni¹. Tādējādi sieviešu nosaukumus ar derivatīvo galotni *-e* var dalīt tādos, kam atbilst vīriešu nosaukumi ar **galotni -s** vai ar **galotni -is**.

Ar **galotnēm -s : -e** ir:

¹ Šajā dalījuma veidā dots tikai ieskats, neminot publicistikas materiāla piemērus, ierobežotā raksta apjoma dēļ.

nepaplašināta celma¹ vārdi, piem., *gan-s : gan-e, nabag-s : nabadz-e, aģent-s : aģent-e*;

prefiksāli paplašināta celma darinājumi, piem., *uzraug-s : uzraudz-e, pāvār-s : pāvār-e*;

sufiksāli paplašināta celma vārdi, piem., aizgūtie profesiju nosaukumi u. c. aizgūtie darītājpāpildījumi vai personu nosaukumi ar finālēm, piem., *ginekolog-s : ginekolog-e, higiēnist-s : higiēnist-e, rektor-s : rektor-e, kleptomān-s : kleptomān-e*;

salikteņi, piem., *jaunkung-s : jaunkundz-e*.

Ar **galotnēm -is : -e** ir:

nepaplašināta celma (vai ar konsonantisku sufiksu paplašināti) vārdi, piem., *šķelm-is : šķelm-e, blēd-is : blēd-e, zagl-is : zagl-e*;

prefiksāli paplašināta celma darinājumi, piem., *aizbildn-is : aizbildn-e, palaidn-is : palaidn-e*; grupā ietilpināmi arī tādi celmu strupinājumi kā *aizstāv-is : aizstāv-e, pārstāv-is : pārstāv-e*;

sufiksāli paplašināta celma vārdi, piem., *sklaistul-is : skaistul-e, mežon-is : mežon-e*;

vārdi, kam vienlaikus ir gan prefikss, gan sufikss, piem., *pavadon-is : pavadon-e*;

salikteņi, piem., *saldummīl-is : saldummīl-e, zilacīt-is : zilacīt-e*.

Derivatīvais piedēklis + galotne

Mūsdienu vārddarināšanas teorijā parasti runā par vārdu atvasināšanu ar sufiksiem, nevis ar izskaņām. Tomēr raksta turpinājumā tiks uzsvērti tieši izskaņas nozīme, jo tiks minēti vārdi, kas darināti no vīriešu dzimtes vārda saknes vai celma, nevis vienkārši nomainot galotni, bet gan paplašinot celmu – pievienojot sufiksu un galotni. Rezultātā veidojas izskaņas, kas ir raksturīgas tikai sieviešu personu nosaukumiem, resp., ar tādu pašu sufiksu vīriešu personu nosaukumus neatvasina vai arī atvasina neregulāri, kā tas ir, piem., tautību nosaukumos. Šādi sieviešu nosaukumi vērojami daudz retāk nekā darinājumi ar derivatīvo galotni.

Šajā grupā tiek iekļauti arī sieviešu dzimtes vārdi, kas nav darināti no attiecīgā vīriešu dzimtes personu nosaukuma, bet gan no tā paša vārda, kas motivē vīriešu nosaukumu, piem., vārdi *vec-is : vec-ene* (abi neatkarīgi viens no otra darināti no adjektīva *vecs*). Derivatīvā modeļa *piedēklis + galotne* apskatā par svarīgāko tiek izvirzīta nevis sieviešu dzimtes vārda derivatīvā motivācija, bet gan abu dzimšu personu nosaukumu salīdzināšana.

Pirmkārt, izdalāmi sieviešu nosaukumi, kam atbilst nepaplašināta celma vīriešu nosaukumi:

vec-is , vec-ene:

Vecene *piedzērusies un pakritusi uz ielas* (Una).

¹ Nepaplašināta celma vārdos, tāpat kā iepriekš šī raksta ietvaros, tiek ietilpināti arī vārdi ar konsonantisko sufiksu.

Vārds *vecene* lietots, visticamāk, savā pamatnozīmē, resp. nosauc pavecu sievieti, ar negatīvu konotāciju. Arī nākamajos piemēros vārdam *vecene* ir negatīva konotācija, bet tas lietots ar citu nozīmi, proti, sarunvalodā vārdu *vecene* mēdz izmantot attiecību partneres vai vienkārši jebkuras sievietes apzīmēšanai:

*Bet dažiem vīriešiem tāda novirze – dzīvot ar **veceni** zem tupeles (Ieva).*

*.. par darbu jādomā, nevis par **vecenēm**, par darbu (FHM)!*

Daļā sieviešu dzimtes vārdu ar izskaņu *-ene* konstatējama arī pozicionālā saknes beigu līdzskaņa mija, piem., vārdu pāri:

*draug-s : draudz-**ene**, verg-s : verdz-**ene**:*

*Attiecību statuss: ir **draudzene** (Cosmopolitan).*

*.. sajūsmina mēmā kino mīlas **verdzeņu** šiks (Lilit).*

Derivatīvā izskaņa *-ene* tiek lietota arī gadījumos, kad nozīmes ziņā neitrālam vārdam vēlas panākt pejoratīvu nokrāsu. Tādā gadījumā pejoratīvā darinājuma bāze ir neitrālas nozīmes sieviešu dzimtes vārds:

*ārst-s : ārst-**e** : ārst-**ene**:*

Ārstene, kas veica šo manipulāciju, lepni paziņoja, ka viņa man neesot nekādu atsāpināšanu veikusi, jo, redz, es tāpat mierīgi guļot (Apollo).

Līdzīgā veidā ar izskaņas palīdzību tiek piešķirta izteikti negatīva papildinformācija arī sieviešu uzvārdiem, piem., *Spīrs-a : Spīrs-**ene**:*

Spīrsene jau neko citu pati nemāk, kā tikai gorīties apspīlētās biksēs, bikini un stulbi kā zīdāinis smaidīt (Delfi).

Līdzīgi ir arī gadījumi, kad izteikti negatīvu nozīmi iegūst sieviešu personu nosaukumi, kas atvasināti ar derivatīvo izskaņu no vīriešu dzimtes vārdiem ar negatīvu papildinformāciju, piem., sarunvalodas vārdi, lamuvārdi:

*lauķ-is : lauķ-**ene**, bomz-is : bomz-**ene**, los-is : los-**ene**:*

Lauķene kaut kāda! – nosplaujas pārdevējs (Ievas Stāsti).

*Reiz garām gāja **bomzene** un uzspļāva uz santīma.. (Diena).*

*Tavs zirga ģimīs jau visiem krīt uz nerviem, **bomze**! Tu vispār visu pērc uz atlaidēm un par to tik runā tu, **losene** (Diena)!*

Pēdējā piemērā lietots arī atvasinājums ar derivatīvo galotni *-e* no vārda *bomzis* : *bomz-**e***, arī tas satur negatīvu papildinformāciju.

No nepaplašināta celma vīriešu dzimtes vārdiem ar izskaņu *-iete* darina sieviešu dzimtes tautību nosaukumus, piem., *som-s : som-**iete**, kriev-s : kriev-**iete**, pol-is : pol-**iete**, angl-is : angl-**iete*** (sk. arī Paegle 1998, 236), piem.:

***Somiete** uzvarēja itin pārlicinoši.. (Diena).*

*Nākamajā spēlē jāspēlē ar **polietēm** (Diena).*

Kā jau minēts, arī vīriešu dzimtes tautību nosaukumus mēdz atvasināt ar sufiksu *-iet-* + vīriešu dzimtes galotni (*latv-**ietis**, kanād-**ietis*** u. tml.).

Otrkārt, izdalāmi sieviešu dzimuma nosaukumi, kam atbilstošais vīriešu dzimtes personu nosaukums ir ar paplašinātu celmu, resp., sieviešu dzimtes nosaukumu darina, paplašināta celma vīriešu dzimtes vārdam pievienojot izskaņu *-iene*. Tāds ir jau minētais vārdu pāris *kaimiņ-š : kaimiņ-**iene**:*

Kādā jaukā vasaras dienā Jānis izlemj pierādīt savai jaunajai kaimiņienei Marijai, ka ir ne tikai inteligents un modīgs, bet arī rūpējās par vidi (Diena).

Publicistikas valodā citi līdzīgi vārdi nav apzināti.

Secinājumi

1. Sieviešu nosaukumus atvasina ar derivatīvo galotni *-a* vai *-e*. *-a* galotnes personu nosaukumi pārsvarā ir darināti no paplašināta celma vīriešu personu nosaukumiem, lielākoties tie ir dažādi darītājevārdi, profesiju nosaukumi u. tml., piem., *dev-ēj-a*, *skol-o-tāj-a*, *pār-dev-ēj-a*, *diev-lūdz-ēj-a*. Mazāk pārstāvēta ir no vīriešu dzimtes nosaukuma, piem., uzvārda, saknes (*Vilk-a*) vai no celma ar konsonantisku piedēkli (*Kalṇ-a*) atvasināto vārdu grupa ar galotni *-a*. *-e* galotnes vārdu ir vairāk. Tie ir darināti gan no nepaplašināta celma, piem., *gan-e*, *ārst-e*, *bēgl-e* (ar konsonantisku piedēkli), gan no paplašināta celma, piem., *aizstāv-e*, *skrandain-e*. Galotnes *-e* priekšā atvasinājumiem var būt pozicionālā līdzskaņu mija, piem., *tulk-s* : *tulc-e*, *nabag-s* : *nabadz-e*; bez mijas lieto vārdus: *ārst-e*, *mel-e*. Vārdu pāri atbilstošā vīriešu dzimtes vārda galotne ir *-s*, piem., *biedr-s* : *biedr-e*, *gan-s* : *gan-e* vai *-is*, piem., *šķelm-is* : *šķelm-e*, *blēd-is* : *blēd-e*.

2. Darinājumu ar derivatīvo izskaņu ir daudz mazāk nekā atvasinājumu ar derivatīvo galotni. Derivatīvo izskaņu izmanto sieviešu dzimuma nosaukumu darināšanā, pievienojot vīriešu personas nosaukumam piedēkli + sieviešu dzimtes galotni, resp., šo piedēkli vīriešu nosaukums nesatur, tas ir tikai sieviešu dzimtes nosaukumā, piem., *igaun-is* : *igaun-iete*, *draug-s* : *draudz-ene kaimiņ-š* : *kaimiņ-iene* u. tml. Izskaņu lieto arī gadījumos, kad vēlas nozīmes ziņā neitrāliem vārdiem piešķirt negatīvu nozīmi (*ārst-e* : *ārst-ene*, *Spīrs-a* : *Spīrs-ene*) vai izcelt, pastiprināt jau neatvasinātam nosaukumam piemītošu negatīvu papildinformāciju (*los-e* : *los-ene*, *bomz-e* : *bomz-ene*).

Avoti

Laikraksti: *Auseklis, Diena, Kurzemnieks, Latvijas Avīze*

Interneta portāli: *Apollo, Delfi, Letonika, z11.invisionfree.com*

Žurnāli: *Cosmopolitan, FHM, Ieva, Ievas Stāsti, Lilit, S, Santa, Una*

Literatūra

Kalnača 2004 – Kalnača, Andra. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2004.

Meistere 2009 – Meistere, Anda. Sievietes nosaukumi publicistikas tekstos. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 44.–59. lpp.

Meistere 2010 – Meistere, Anda. Sieviešu dzimuma gramatiskie rādītāji publicistikā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. LU, 2010, 69–88.lpp. (rakstu krājums publicēts interneta vietnē: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba)

Nītiņa 2001 – Nītiņa, Daina. *Latviešu valodas morfoloģija*. Rīga : RTU, 2001.

- Paegle 2003** – **Paegle, Dzintra**. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. [1. daļa]. Rīga : Zinātne, 2003.
- Pokrotniece 2002** – **Pokrotniece, Kornēlija**. Lietvārdu darināšana ar konsonantiskajiem piedēkļiem. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: Lokāmās vārdšķiras*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2002, 81.–139. lpp.
- Smiltņiece 2008** – **Smiltņiece, Gunta**. Lietvārdi jeb substantīvi. *Latviešu valodas gramatika: Konceptcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2008, 148.–218. lpp.
- Soida 2009** – **Soida, Emīlija**. *Vārddarināšana*. Dz. Paegles red. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009.
- VPSV 2007** – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. Autoru kolektīvs. Rīga : Madonas poligrāfists, 2007.
- Vulāne 2008** – **Vulāne, Anna**. Vārddarināšana. *Latviešu valodas gramatika: Konceptcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2008, 87.–113. lpp.

DERIVATIVE INDICATORS OF FEMALE SEX IN JOURNALISM

Summary

Attention has been paid to derivative indicators of grammatical gender, moreover endings and suffixes + endings that have been used for new word formation. Female names are derived by using an ending *-a* or *-e*. Person names with ending *-a* usually are derived from masculine names with extended stems, mostly they are words that describe either agents or professions (*dev-ēj-a*, *skol-o-tāj-a*, *pār-dev-ēj-a*, *diev-lūdz-ēj-a* (*giver, teacher, sales-woman, worshiper*)). Less frequently there are words derived from masculine names, for example, surnames, root's or stem's with consonant suffix, for example, surnames *Kaln-a*, *Celm-a*. Words with ending *-e* are more frequent, following grouping variations are set – 1) based on root with consonant suffix (*bēgl-e* (*runaway*)) or on extended stems (*aizstāv-e* (*protector*)), 2) based on ending of appropriate masculine name in selected word pair (*-s*, example: *nabag-s : nabadz-e* (*poor*) or *-is*, example: *šķelm-is : šķelm-e* (*rogue*)) or 3) based on consonant changes before ending of female gender word (without consonant changes: *blēd-is : blēd-e* (*conman*), with consonant changes: *tulk-s : tulc-e* (*interpreter*)).

Derivative suffix together with the ending are used in deriving new feminine words, based on deriving masculine person titles with various stems, that have been derived by using derivative endings + suffixes, it means that masculine words haven't got these derivative suffixes, they are only in the feminine words (*igaun-is : igaun-iete*, *draug-s : draudz-ene*, *kaimiņ-š : kaimiņ-iene* (*estonian, friend, neighbour*)). Suffix together with the ending can be also used to make words with neutral meaning sound negative (*ārst-e : ārst-ene*, *Spīrs-a : Spīrs-ene* (*doctor : ~ doctress* (negative), *Spears : ~ Spearsling*)) or to emphasize word's already negative connotation from bad to the worse (*los-e : los-ene*, *bomz-e : bomz-ene* (words don't have direct translation)). There are much less of words which are derived with suffixes together with endings than words derived with only endings.

PRIEKŠSTATI PAR CILVĒKA IZSKATU SALĪDZINĀJUMOS

Cilvēku izpratne par skaistumu un neglītumu ir saistīta ar subjektīvo novērtējumu un asociācijām. Šajā rakstā ir apkopoti dažādās vārdnīcās fiksētie latviešu valodas frazeoloģiskie salīdzinājumi, kas raksturo cilvēka izskatu. Salīdzinājumi vispār, tai skaitā frazeoloģiskie salīdzinājumi, aptver stereotipiskus tēlus un prototipus, kuros izpaužas tautas nacionālās kultūras specifika. Zinātniskajā literatūrā ir sarakstīti daudzi darbi, kas veltīti skaistuma jēdzienam, tā izpratnei (Окунева 2008; Хяа 2006; Мещерякова 2004 u. c.) un tā estētiskajam novērtējumiem. Autori parasti uzsver, ka dažādu tautu valodās par salīdzinājuma komponentiem izmantoti ļoti dažādi komponenti, piem., daba, vielas (dabiskās un ķīmiski radītās), priekšmeti, ko radījis cilvēks, cilvēkam līdzīgas personas (dievi, varoņi, pasaku varoņi u. tml.), cilvēka darbība (tradicionālā un sociāli noteiktā), debess ķermeņi un zvaigznes.

Raksta mērķis ir, pirmkārt, apkopot komponentus, kas raksturo cilvēku izskatu, otrkārt, fiksēt kādu novērtējumu un konotāciju tie sniedz un, treškārt, vai ir vērojamas atšķirības literārās valodas un izlokšņu salīdzinājumos.

Kā avotus raksta autore ir izmantojusi vienvalodas un vairākvalodu vārdnīcas. Turpmākajā tekstā termins *salīdzinājums* lietots gan salīdzinājuma, gan frazeoloģiskā salīdzinājuma nozīmē, jo vairāki valodnieki frazeoloģiskos salīdzinājumus sauc par pusfrazeoloģismiem, piem., A. Ozols, un vārdnīcās ir vērojama leksikogrāfu nekonsekvence, nošķirot, kas ir salīdzinājums vai frazeoloģiskais salīdzinājums.

Raksta autore analizē salīdzinājumus, ņemot par pamatu konkrētu struktūrkomponentu.

Salīdzinājumu komponenti

1. Daba

1.1. Puķu nosaukumi

Vārdnīcās salīdzinājumos ir sastopams gan vispārīgais komponents *puķe*: (zied) *kā puķe* (LFV, 971) ‘saka par skaistu, jaunu, pievilcīgu sievieti’, gan tā deminutīva forma (parasti izloksnēs) *kā puķīti* ‘grezni rotāt, padarīt košu, acīm tīkamu’: *māte savu meitu kā puķīti darināja* (SISV, 181). Salīdzinājums ir minēts gan folklorā (SISV, 181), gan literatūrā. Ar šo salīdzinājumu raksturo arī kādas ķermeņa daļas sārtumu, parasti vaigus (SISV, 181; LLVV 8, 246).

Salīdzinājumos lieto ne tikai vispārīgo *puķes* vārdu, bet arī konkrēto puķu nosaukumus: *roze*, *magone*, *pujone* (*pojene*). Šīs puķes parasti ir sarkanā krāsā, bet sarkanā krāsa ir acīs krītoša, viegli pamanāma. Daudzu tautu apziņā sarkanā krāsa parasti saistās ar noteiktu skaistuma ideālu. Arī latviešu valodā ar šiem trim puķu nosaukumiem pievērš uzmanību sievietes skaistumam, uzsver viņas sārtos vaigus.

Komponents *roze* izmantots, lai literārajā valodā un izloksnēs raksturotu skaistu, veselīgu sievieti: (zied) *kā roze* (LFV, 1080, 1081; LLVV 6², 699),

(*ziēd*) *kā* (*viēna*) *rūoze* (SISV, 197). Biežāk *roze* literārajā valodā un izloksnēs lietota, lai uzsvērtu kādas sejas daļas sasārtumu, arī skaistumu: *vaigi zied kā rozes* (LLVV 6², 699), *vaigi (ziēd//dēg) kā rūozes* (SISV, 197), *vaigi ziēd kā ruŕzes* (ĒIV III, 656), reizēm ar rozēm salīdzinātas ausis, vaigi, kas kļuvuši sārti aukstuma dēļ (LFV, 1081).

Komponentu *magone* salīdzinājumos izmanto 2 nozīmēs: ar magoni salīdzina manāmi nosarkušu, piesarkušu sievieti (reti vīrieti) – *piesarkt, nosarkt kā magonei* (LFV, 626), un to lieto, runājot par sievieti, kas ir skaista, izskatīga, ar sārtu sejas krāsu (LFV, 626). Arī salīdzinājums *kā magone* raksturo kādas ķermeņa daļas (parasti vaigu) sārtumu, tā uzsverot sievietes (parasti) sārtos vaigus (LFV, 626; SISV, 129).

Arī komponents *pujene* salīdzinājumos raksturo sievieti ar sārtiem vaigiem, kā arī stipri piesarkušu seju (LFV, 970; LLVV 6², 423).

Šeit var atcerēties un salīdzināt, kādus puķu nosaukumus citās valodās lieto par salīdzinājuma komponentiem, lai izteiktu sievietes skaistumu: *цветет/свежа как (майская) роза, розан, лилия, маков цвет, весенный (полевой) цветок, фиалка ландыш, as a magnolia, as fresh as a daisy, beautiful like poppies*.

1.2. Ogu nosaukumi un augļu nosaukumi

Līdzīgi kā ar puķu nosaukumiem, arī šeit ir gan vispārīgais komponents *oga*: meitene *kā oga* (LFV, 1402), gan arī konkrētie ogu nosaukumi *brūklene, zemene, plūme* (LFV, 958).

Salīdzinājumos dominē komponents *brūklene*, to attiecinot uz sejas sārtumu, kad kāds ir samulsis: sārtā *kā brūklene* (LFV, 149), sārtā *kā zemene* (LFV, 1402), seja *zied kā brūklene* (LFV, 149), – vai arī uz izskatu: skaista *kā zemeņu oga* (LFV, 1402). Sinolē ir fiksēts salīdzinājums *kā pusgatava brūklene*, lai uzsvērtu, ka cilvēkam ir veselīgi sārtā (sejas) āda, un arī, ka cilvēks ir izskatīgs (SISV, 24).

No augļiem biežāk minētais komponents ir *ābols*, kas salīdzinājumā uzsver, ka cilvēks ir ‘veselīgs, sārtiem, apaļiem vaigiem’ (LFV, 12). Izloksnēs, piem., Sinolē salīdzinājums (*sārts, skaists* u.tml.) *kā ābūls* ‘saka par veselīgu cilvēku ar iesārtu sejas ādu’ (SISV, 1). Bet, papildinot salīdzinājuma komponentus, var iegūt negatīvas nokrāsas salīdzinājumu *kā cepts ābūls* iron. ‘saka par saviebtu, grumbainu seju’ (SISV, 1).

1.3. Dārzeņu nosaukumi

Lietojuma biežuma aspektā salīdzinājumos dominē apaļu un sarkanu dārzeņu nosaukumi, piem., *biete*: salīdzinājums *kā biete* ‘saka, ja kāds stipri nosarkst, ir ļoti sasarcis’ (LFV, 138). Izloksnēs šis salīdzinājums izsaka ne tikai pietvīkuma pakāpi *sarkans kā biete* (VIV II, 299), *sarkans kā bīe(r)te* (SISV, 19), bet arī veselīgumu (ME I, 306).

Sinolē ar burkānu salīdzina cilvēku ar veselīgu sejas ādu un kas ir veselīgs: (sarkans) *kā (viēns) būrkāns*, (vesels) *kā (viēns) būrkāns* (SISV, 27).

Viens no nedaudzajiem šīs grupas salīdzinājumu komponentiem, kas nav

sarkans, ir gurķis. Salīdzinājums *deguns kā gurķis* (SISV, 68) izsaka negatīvu nozīmes nokrāsu, uzsverot, ka deguns ir resns, apaļš.

1.4. Zāļu un ar pārtikas augiem saistītie nosaukumi

No augiem salīdzinājumos ir sastopamas *smilgas*: tieva (trausla) *kā smilga* (arī *smildziņa*) saka, ja kāds (parasti meitene, sieviete) ir ļoti tievs, sīks, trausls (LFV, 1173; ME III, 962; SISV, 213).

Ja cilvēks ir ne tikai tievs, bet arī garš, tad lieto salīdzinājumus ar dažādām maikstēm, kārtīm, ko lieto garu vītenaugu balstīšanai, – *garš kā maikste* (LLVV 5, 46; LFV, 627), *garš kā kārts* (LKFV, 222). Meiteni salīdzina ar *maiksti*; reizēm arī konkretizē – *gara kā pupu maiksts* (LFV, 627); vīrieši parasti ir gari, tievi *kā (apiņu) maikstis* (LFV, 627).

1.5. Koku nosaukumi

Salīdzinājumos dominē vairāki koku nosaukumi: *liepa*, *ozols*, *ābele*. Latviešu izpratnē tradicionāli liepa saistās ar sievieti, ģimenes dvēseli, saimnieci, pavarda sargātāju, ozols – ar vīrieti, zemnieku, karavīru. Salīdzinājums *kā liepa* (ME II, 503; LFV, 604; SISV, 121) uzsver, ka sieviete ir stalta, glīti noaugusi. Vīrieša stiprumu, staltumu akcentē salīdzinājums *kā ozols* (ME IV, 427; LVV, 751; LFV, 853; SISV, 254). Komponentu *ābele* kopā ar īpašības vārdu *balts* izmanto salīdzinājumā *balts kā ābele* (arī deminutīvforma *ābelīte*), lai pasacītu, ka kāds ir pilnīgi nosirmojis, pilnīgi sirms (VIV I, 75; SISV, 1; LFV, 1).

Ir jābūt uzmanīgiem, pārnesot dzimtajā valodā eksistējošus, nepārprotamus un viennozīmīgus salīdzinājumus uz kādu citu valodu, jo, piem., vācu valodā salīdzinājums *liels, spēcīgs kā koks* – *groß, stark, kräftig wie ein Baum* – skan patētiski un to lieto reti (GEDI, 32), savukārt spāņu valodā salīdzinājumu *stiprs kā ozols* – *fuerte como un roble* (WR) var attiecināt gan uz vīrieti, gan uz sievieti, gan uz lietu.

1.6. Dzīvnieku nosaukumi

1.6.1. Meža dzīvnieki

Lai raksturotu cilvēka gaitu, bieži vien salīdzinājumā kā komponentu izmanto kādu dzīvnieka nosaukumu. Sievietes raksturošanai latviešu valodā izmanto dažādus graciozus meža dzīvnieciņus: *stirnu* (LFV, 1212; SISV, 222) un *vāveri* (LFV, 1311). Salīdzinājumos komponentu *stirna* lieto gan pamatformā, gan deminutīvā *stirniņa*.

Vīrieša raksturošanai literārajā valodā un izloksnēs sastopami tādi dzīvnieku nosaukumi, kā, piem., *lācis* (LLVV 4, 561; LLVV 7², 229; LFV, 584; SISV, 110), *briedis* (LLVV 2, 119; LFV, 148; SISV, 23, 24), jo lācis tautas priekšstatos iemieso spēku un varenību, bet briedis – staltumu. Sinolē lieto salīdzinājumu *kā (viēns) lācis*, sakot par spēcīgu, liela auguma cilvēku vai arī lielu, resnu dzīvnieku, kā arī par lielu, masīvu priekšmetu (SISV, 110).

Ne vienmēr lācis simbolizē ko pozitīvu, ir sastopami frazeoloģismi ar vārdkopu *skrandu lācis* salīdzinātāja daļā: *nūoplīsis kā (viēns) skrandu lācis*, ar kuru saprot cilvēku novalkātā, noskrandušā apgērbā (SISV, 111), arī LLVV sarunvalodā fiksēts *skrandu lācis* – cilvēks noskrandušā apgērbā (LLVV 4, 561).

Dažreiz dzīvnieka apmatojuma krāsu pārnes uz cilvēka matu krāsu. Tā Sinoles izloksnē lieto frazeoloģisko salīdzinājumu *mati kâ lapsai*, lai uzsvērtu, ka cilvēkam ir rudi, sarkanbrūni mati (SISV, 115).

1.6.2. Mājdzīvnieki

Salīdzinājumi, kuros kā komponenti ietilpināti mājdzīvnieku nosaukumi – *cūka, govs, ķēve*, – parasti izsaka negatīvu attieksmi.

Liela daļa šo salīdzinājumu atklāj cilvēka rakstura īpašības – *slinka kā govs* ‘ļoti slinka’ (LFV, 388), kā arī akcentē izglītības, zināšanu un prasmju trūkumu, piem., *kā cūka no saules* (LFV, 192; SISV, 33), *kā cūka no svētdienas* (LFV, 192; SISV, 33), (dumjš, mulķīgs u. tml.) *kā auns* (SISV, 10), *kā avēns* (SISV, 12). Literārajā valodā cilvēku un situāciju precīzi raksturo salīdzinājums ar komponentu *cūka* – *kā cūka* (LFV, 191), attiecinot to gan uz vīriešiem (biežāk *piezēris kā cūka, izturas kā cūka*), gan uz sievietēm (parasti *netīra kā cūka*). Sinolē salīdzinājumam *kā (viēna) cūka* ir vairākas nozīmes, kas atšķiras no ierastajām nozīmēm literārajā valodā: 1. ‘saka par netīrīgu, nevīžīgu cilvēku’; 2. ‘saka par mulķīgu, neapķērīgu cilvēku’; 3. ‘saka par slinku, neizdarīgu, arī miegainu cilvēku’; 4. ‘lieto kā lamuvārdu’ (SISV, 32, 33). Ja iepriekšminētais Sinoles salīdzinājums tiek attiecināts uz abiem dzimumiem, tad salīdzinājums *kā cūcene* (*cūcene*, t. i., sivēnmāte) atšķirībā no literārās valodas, kurā salīdzinājumu *kā cūka* parasti lieto kopā ar īpašības vārdu *netīra*, tad Sinolē ar to nievājoši raksturo ne tikai netīrīgu, bet arī mulķīgu, neattapīgu sievieti (SISV, 32).

Izloksnē, lai uzsvērtu vīrieša veselīgumu, spēcīgumu, mēdz to salīdzināt ar zemnieka sētā smagāko darbu veicēju un palīgu – zirgu: *kā (viēns) zirg* (SISV, 282), literārajā valodā biežāk sastopams salīdzinājums *kā lācis* (LLVV 4, 561). Sejā redzamās iezīmes izloksnēs parasti nosauc, izmantojot dažādu dzimumu dzīvniekus, bet ne vienmēr salīdzinājumā izmantotais dzīvnieka dzimums sakrīt ar cilvēka dzimumu, uz kuru attiecināts šis salīdzinājums. Piem., *lūpa atkārusiēs kā vēcāi ķēvēi* ‘saka par biezu, atkārušos cilvēka lūpu’ (SISV, 108) var tikt attiecināts uz vīrieti. Bieži tiek salīdzināti cilvēka mati un dzīvnieka apspalvojums: (mati) *kā (cūkas) sari* (dem. *sariņi*) ‘stingri, rupji, arī ļoti īsi (mati)’ (SISV, 201); *kā zirga aste* ‘saka par gariem, kupliem, bieziem, arī raupjiem matiem’ (SISV, 8). Literārajā valodā dominē salīdzinājums *kā peles* (*žurkas*) *aste (astīte)* (LFV, 93), lai uzsvērtu, ka bizes ir ļoti tievas, sīkas. Sinolē lielas, biezas, raupjas, arī sasprēgājušas, iekaisušas lūpas salīdzina ar cūkas ausīm: *kā cūkas ausis* (SISV, 11), savukārt frazeoloģiskais salīdzinājums *kā āža b*rd* raksturo retu, plānu vīrieša zodabārdu (SISV, 15).

1.7. Putni, kukaiņi

Parasti ar kādu putnu, kukaini salīdzina sievietes ārējo izskatu: *kā bezdelīga* (LFV, 136), *kā cielava* (LFV, 181), lai uzsvērtu sievietes vieglo, ašo gaitu. Sinolē salīdzinājums *kā cielava* tiek teikts ne tikai par kustīgu, veiklu, bet arī neliela auguma sievieti (SISV, 30). Savukārt, ja kāds ir laisks, neveikls, ar gāzelīgu gaitu, tad viņu salīdzina ar pīli – (grozās, iet) *kā pīle* (LFV, 916), LLVV minēts *kā pīle uz ledus*, radot plašāku ainu par cilvēku ar nedrošu,

gāzelīgu gaitu (LLVV 6², 180). Arī tad, ja sieviete ir apaļīga, tukla, viņu nievājoši salīdzina ar *pīli*. Ja sieviete (parasti) ir ar ļoti tievu vidukli, tad to salīdzina ar lapseni gan literārajā valodā *viduklis kā lapsenei, lapsenes viduklis* (LLVV 4, 599), gan Sinoles izloksnē *viducis kā lapsenēi* (SISV 115). LLVV minēts salīdzinājums *tievs kā lapsene* (LLVV 4, 599), Sinolē ir pazīstams salīdzinājums par ļoti tievu un arī novājējušu un izdilušu cilvēku – *kā žagata* (SISV, 288), bet Vainižos salīdzinājums *tiēvs kā žagata* ir tikai ar nozīmi ‘ļoti tievs’ (VIV II, 433). Tāda sieviete parasti ir viegla *kā spalviņa* (LFV, 1185).

Cilvēkam ar ļoti labu redzi saka, ka viņam *acis* (arī *redze*) *kā vanagam* vai *kā kaķim* (LLVV 8, 292), *acis kā vanagam, vanaga acis* (LFV, 1301), *acis kā vanagām* (SISV, 260). Bet, ja saka: kādam *acis kā pūcei* (LLVV 6², 419), tad viņam ir ļauns, nikns skatiens vai arī ir lielas acis. Sinolē ironiski saka *acis kā zvērīm*, tā uzsverot, ka cilvēkam ir nikns, dusmīgs skatiens (SISV, 287); par lielu, līku, kumpu degunu teic – *dēgūns kā pūcēi* (SISV, 181); ja kādam ir putna knābim līdzīgs deguns – *kā kraūkļa dēgūns* (SISV, 40). Sievieti – veiklu runātāju, dziedātāju – salīdzina ar vālodzi (LFV, 1298), arī Sinolē ir pazīstams šis frazeoloģiskais salīdzinājums *lūoka* vai *šķiļ valuodu kā vāluōdze* (arī *vāluōdzīte*), – gan ar nelielu nozīmes niansi: ja kāds tekoši, skaidri runā vai dzied (SISV, 260). Ja kāds runā, kliez, dzied skaļā, griezīgā balsī, tad saka – *kērc kā vārna* (LFV, 1308), bet Sinolē tā saka, ja kāds runā, kliez asā, spalgā čerkstošā balsī (SISV, 263). Sinoles izloksnē sastopams nievājošs salīdzinājums *kā vēca v*rna* ar nozīmi – kāds ir stipri noskrandis, noplīsis, noplucis (SISV, 264).

1.8. Zivis, čūskas

Salīdzinājumos kā komponenti izmantoti tikai nedaudzi zivju un čūsku nosaukumi. Tie parasti ir attiecināti uz veiklu, izveicīgu sievieti: *kā līdaka* (LFV, 601), *kā glodene* (LFV, 386). Arī izloksnēs ir pazīstams salīdzinājums *kā glūodene* (SISV, 62). Biežāk nekā iepriekšminētie ir sastopams komponents *asaka*, lai uzsvērtu, ka cilvēks ir ļoti kalsns – *izkaltis* (arī *sakaltis, izžuvis, retāk sauss*) *kā asaka* (LLVV 1, 323; LFV, 84). Sinolē ar asaku salīdzina ne tikai tievu, kalsnu, bet arī stipri novājējušu cilvēku vai vāju, noliecējušu dzīvnieku (SISV, 8).

2. Vielas (dabiskās un ķīmiski radītās)

Latviešu valodā salīdzinājumos ir iecienīts komponents *piens*, ko lieto gan literārajā valodā – *balts kā piens* (LLVV 6², 92), gan izloksnēs – *balts kā piēns* Vainižos (VIV I, 75), uzsverot, ka kaut kas ir ļoti balts. Frazeoloģijas vārdnīcā salīdzinājumam *balts kā piens* gan norādīta nozīmes nianse ‘saka par skaistu sievieti ar gaišu ādas krāsu, par ko ļoti baltu’ (LFV, 903), kas sastopama arī latviešu valodas izloksnēs formā *kā pienā mazgāts* (arī *mazgājies*), piem., Dundagā (Bušmane 2007, 55). Līdzīgi salīdzinājumi ir lietuviešu valodā *baltas, kaip piene praustas* (LKŽ IX, 914), *kaip (lyg) iš pieno plaukęs* (LKŽ IX, 915), krievu *видно, молоком умывался* (LKFV, 360).

Salīdzinājumu *kā pienā mazgāts* lieto arī ar ironisku nozīmes nokrāsu – saka par cilvēku ar ļoti gaišu, baltu, bālganu ādu – gan Kalncempjos (Bušmane 2007, 56), gan Sinolē (SISV, 135).

Salīdzinājums *balts kā piena kunkulis* ar nozīmi ‘saka par apaļīgu jaunu sievieti ar gaišu ādas krāsu’ (LFV, 575–576) ir jau novecojies, bet izloksnēs to lieto gan nozīmē ‘cilvēks ar baltu, gaišu seju’ (Dundaga: Bušmane 2007, 305), gan arī ‘ļoti balts, tīrs’ (Nīcā, Stendē: Draviņš 1991, 60).

Parasti par veselīgu sievieti un par veselīgu, sārtu vai sārti baltu sejas ādu saka *piens un asinis* (LLVV 6², 93; LFV, 905). Izloksnēs ir līdzīgi salīdzinājumi: *piēns un aseņi* (Nīcā), *piens un aseni* (Sinolē) (Bušmane 2007, 57); Kalupē ir atzīmēts šā frazeoloģisma variants *piens ar asni kaūnās* (KIV I, 496).

Tāpat par balti sārtu, veselīgu seju saka lietuvieši – *kraujas ir pienes* (LKŽ IX, 915), līdzīgi saka krievi *парень кровь с молоком* (Даль II, 333), *кровь с молоком* (LKfV, 360), vācieši *wie Milch und Blut aussehen*, angļi *milk and roses* (ALKfV, 300).

Lai izteiktu kāda sejas bālumu, izmanto salīdzinājumu *bāls kā kaļķis* (LKfV, 216; LFV, 504) vai arī *bāls kā krīts* (LKfV, 236; LLVV 2, 29; LFV, 556). Salīdzinātāja daļā bieži lieto arī komponentus *audekls, drēbe, līķis, nāve* (LLVV 2, 29). Toties, ja kādam, piemēram, mati, acis ir ļoti tumši, tad parasti saka *melns kā ogle* (LFV, 849; LKfV, 337; VIV 1, 515), *melns kā zeme* (LKfV, 531). Ar salīdzinājumu *melns kā zeme* (LFV, 1395) var uzsvērt gan to, ka kaut kas ir ļoti netīrs, gan to, ka kāds ir pavisam novārdzis, nobēdājis un sagrauzts. Otrajā nozīmē lieto arī salīdzinājumu *pelēks kā zeme* (LFV, 1399). Vainižos frazeoloģisko salīdzinājumu *mēlls kā zeme* saka par cilvēku, kas, piemēram, pārdzīvojumu, pārpūles dēļ ļoti novājinājies, zaudējis veselīgu sejas krāsu (VIV I, 515).

3. Cilvēka darinātu priekšmetu nosaukumi

Parasti salīdzinājumos izmantoti lielāku vai mazāku apaļu trauku nosaukumi, lai akcentētu cilvēka (parasti sievietes) pilnīgumu. Tie ir priekšmeti, kas atrodas saimnieces, sievietes tuvumā: *piesta, baļļa* – (resns) *kā piesta* (LFV, 911; LKfV, 362; VIV II, 248), *kā (tāuku) piesta (piestiņa)* (SISV, 171), (resns) *kā baļļa* (LFV, 122; VIV II, 248; SISV, 15), vai arī *lāva – sieva kā lāva* (LKfV, 261). Izplatīts ir salīdzinājums ar *bumbu*: *apaļš kā bumba* (LFV, 153), (liels, apaļš u. tml.) *kā bumba* (SISV, 26), ko saka par druknu, apaļīgu cilvēku, bet Sinolē šo salīdzinājumu izmanto, lai raksturotu arī samērā lielu, paresnu dzīvnieku. Korpulentu cilvēku salīdzina ar *blāķi* ‘lielu kaudzi’: *meita kā blāķis* (LFV, 145), *kā (viēns) blāķis* (SISV, 21) un *gubu* (VIV, 248). Savukārt spurainu vīrieša bārdu Vainižos salīdzina ar *susekli* – suku izkultītu linu, kaņepāju u. tml. sukāšanai: *bārda kā suseklis* (VIV I, 77).

Šajā grupā ir arī komponents, kas salīdzinājumos izsaka pozitīvu nozīmi – *bilde*: (skaists, smuks) *kā bilde, meita kā bilde* (LFV, 142), to lieto gan literārajā valodā, gan izloksnēs (Sinolē, piemēram, paplašinot *kā (viēna) bilde*) (SISV, 20; VIV I, 86). Jāuzsver, ka izloksnēs salīdzinājumu var attiecināt arī uz dzīvnieku.

4. Cilvēkam līdzīgas personas (dievi, literārie varoņi, pasaku varoņi u. c.)

Salīdzinājumos bieži lietots komponents *dievs*, ko dažreiz pastiprina ar pozitīvu nozīmi nesošu adjektīvu: (spēcīgs, dzied u. tml.) *kā dievs* (LFV, 253), (spēlē, dejo u. tml.) *kā jauns dievs* (LFV, 253), (iet, kustas u. tml.) *kā jaūnāis dievs* (SISV, 43). Kā literārajā valodā, tā izloksnē (Sinoles) negatīvu nozīmi ‘stīvs, nekustīgs’ salīdzinājums iegūst, paplašinot salīdzinājumu ar substantīvu koks: *kā koka dievs* (arī *dieviņš*) (LLVV 2, 338), *kā kūoka dievs* (SISV, 43). Savukārt Vainižos salīdzinājumam *kā kūoka diēvs* ir tikai viena nozīme – tā raksturo ļoti vāju cilvēku (VIV I, 424). Ja sieviete kaut ko dara ļoti stalti, cēli, arī sēž nekustīgi, Sinolē par tādu saka: (stāv, sēž u. tml.) *kā diēva mātē* (SISV, 135).

Salīdzinoši maz ir komponentu no literatūras (Migla 2009, 283). Pārsvarā tie ir fiksēti izloksnēs, piem., Sinolē ir vairāki pazīstami personvārdi no literatūras, piem., *Ķencis*, kas parādās salīdzinājumā *dēgūns kā Ķencim* (SISV, 106) un salīdzinājums *kā Švāuksts* (SISV, 240).

5. Cilvēka darbība (tradicionālā un sociāli noteiktā)

Šajā grupā varētu ierindot salīdzinājumu komponentus *barons*, *kungs*, *lielkungs*, *lielmāte*, kas pretstata materiālā ziņā turīgo, līdz ar to labāk nodrošināto slāni latviešu zemniekiem, kuriem kā kaut kas neaizsniedzams bija augstākajai kārtai piederošie un to ērtais, lepnais dzīvesveids, pārticīgs un bezrūpīgs: (dzīvo u. tml.) *kā barons* (LFV, 125), (saģērbts, saposts u. tml.) *kā (viēns) barūons* (SISV, 16), *dzīvā kā baruons* (VIV I, 187), *dzīvot kā kungam* (LKFV, 243). Vainižos un Sinolē lietoti vairāki līdzīgi salīdzinājumu komponenti, lai uzsvērtu, ka kāds dzīvo labi, pārticis un bez rūpēm: *dzīvā ģelis*, *kā ku□kā birpgs*, *kā liēlkupgs* (VIV I, 187), (dzīvo, strādā u. tml.) *kā lielskūngs* (SISV, 121). LLVV minēts arī salīdzinājums *kā lielkungs* (LLVV 4, 675). Droši vien labie sadzīves apstākļi ietekmē ķermeņa proporcijas un rodas salīdzinājums *vēders kā baznīckungam* (LKFV, 79). Arī sievietes centās glīti, iespējami grezni saģērbties, tiecās atdarināt lielmāti, – un valodā joprojām dzīvo šādas sievietes salīdzinājums ar lielmāti: (saģērbt, uzpost u. tml.) *kā lielmāti* (SISV, 121) un (dzīvo) *kā lielmāte* (LLVV 4, 675).

6. Tautību nosaukumi

Dominē divi tautību nosaukumi, ar kuriem acīmredzot visciešāk bija saistīti vietējie iedzīvotāji: *čigāni* un *ebreji* jeb *žīdi*. Salīdzinājumos ar čigāniem dominē nozīme ‘saka par melnīgsnēju vai ļoti iedegušu cilvēku’ *brūns kā čigāns*, *brūna kā čigāniete* (LFV, 195), *melns* (arī *brūns*) *kā čigāns* (arī *čigānēns*) (LLVV 2, 224). Sinolē tā saka par tumšmatainu, melnīgsnēju un arī netīrīgu cilvēku, tātad ir neliela nozīmes nianse (SISV, 36).

Salīdzinājumu *kā čigāna zir_lgu* lieto, ironiski raksturojot cilvēku, parasti sievieti, kas ir ļoti spilgti, raibi, arī bezgaumīgi izrotājusies (SISV, 283).

Tikai izloksnē ir fiksēts salīdzinājums ar žīdu: *b*rdā kā žīdām* ‘gara, bieza, pinkaina, nesukāta bārda’ (SISV, 290). Sinolē ir fiksēts frazeoloģiskais salīdzinājums, kurā minēta cita tautība – krievs: (mati) *kā krievu mātītājām*

(SISV, 129) ironiski saka par cilvēku ar gariem, nesukātiem, izjukušiem matiem, droši vien asociējot ar pareizticīgo mācītāju, kam bieži vien mati ir gari.

7. Debess ķermeņu nosaukumi

Visbiežāk izmantotais komponents ir *saule* (vai arī deminutīva forma *saulīte*): (daiļa, skaista) *kā saule* (LFV, 1101), lai uzsvērtu sievietes ļoti lielo daiļumu, skaistumu vai arī silto, labvēlīgo smaids *smaida kā saulīte* (LKfV, 421; SISV, 202). Sinolē frazeoloģiskajam salīdzinājumam (viz, mirdz u. tml.) *kā saulīte* (SISV, 202) ir skaidra nozīmes nianse, uzsverot, ka šī sieviete ir ne tikai skaista, iznesīga, bet viņa arī laipni izturas pret visiem (SISV, 202). Sievietes (parasti) gaišo, labsirdīgo smaids, kā arī laimīgu, apmierinātu cilvēku salīdzina ar mēnesi – *smaida kā pilns mēness* (LFV, 705; LKfV, 298); arī *smaida kā maija* (arī *augusta*) *mēness* (LFV, 705). Dažreiz komponentu *mēness* lieto salīdzinājumā *bāls kā mēness* (LKfV, 297), lai akcentētu kāda cilvēka ļoti augsto bāluma pakāpi.

Secinājumi

Līdzīgi kā citās valodās, arī latviešu valodā ir izdalāmi vairāki komponenti, kas akcentē cilvēka izskatu. Visplašāk salīdzinājumos izmantoti dabas komponenti. Latviešu valodā arī ar minētajiem salīdzinājumiem raksturoti divi sieviešu skaistuma etaloni latviešu priekšstatos: slaida, gracioza dāma un arī kupla sieva, sārtiem vaigiem kā veselīguma pazīmi, turpretim līdzīgā vīrieša raksturojumā izcelts tā staltais augums un spēks. Salīdzinājumi pārsvarā ir ar pozitīvu nozīmi.

Negatīva nozīme parādās tikai tad, kad salīdzinājumos kā komponents lietots kāds mājdzīvnieks nosaukums. A. Timuška, izmantojot izlokšņu materiālu, uzsver, ka latviešu izlokšņu salīdzinājumos ar dzīvnieku nosaukumu dominē negatīvā salīdzinājuma nozīme (Timuška 1997, 258). Arī šis raksts to apliecina.

Nozīmes atšķirību ziņā literārās valodas un izlokšņu salīdzinājumos pašreiz apkopotais materiāls neuzrāda krasas atšķirības, izņemot atsevišķus salīdzinājumus, piem., *kā pienā mazgāts*, *kā čigāns* (Sinolē), *kā kūoka diēvs* (Vainižos).

Literatūra

ALKfV – *Angļu-latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca* : ap 6500 frazeoloģismu. Sast. Jānis Raškevičs, Olita Sauka, Jānis Vējš, Tamāra Zālīte. Rīga : Liesma, 1977.

Bušmane 2007 – **Bušmane, Brigita**. *Piena vārdi*. Piena produktu nosaukumi latviešu valodā. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.

Draviņš 1991 – **Draviņš, Kārlis**. Stabīlie salīdzinājumi Stendes izloksnē. *Ceļi*. Rakstu krājums. XIX. Stokholma : Ramave, 1991, 56.–63. lpp.

ĒIV – **Kagaine, Elga, Raģe, Silvija**. *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1.-3. Rīga : Zinātne, 1977–1983.

GEDI – **Schemann, Hans, Knight, Paul**. *German-English dictionary of idioms*. Routledge : Tayler&Francis Group, 1996.

KIV – **Reķēna, Antoņina**. *Kalupes izloksnes vārdnīca*. 1.-2. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1998.

- LFV** – Laua, Alise, Ezeriņa, Aija, Veinberga, Silvija. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2000.
- LKFV** – Caubuliņa, D., Ozoliņa, N., Plēsuma, A. *Latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca*. Латышско-русский фразеологический словарь. Rīga : Liesma, 1965.
- LKŽ** – *Lietuvių kalbos žodynas*. T. 1–20. Vilnius : Lietuvių kalbos instituto leidykla, 1968–2002.
- LLVV** – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. Rīga : Zinātne, 1972–1996; arī internetā: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>
- ME I-IV** – Milenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Endzelīns, J.* 1.–4. Rīga : Kultūras fonds, 1923–1932.
- Migla 2009** – Migla, Ilga. Antroponīmi latviešu valodas frazeoloģismos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13 (1). Liepāja : LiePA, 2009, 280.–286. lpp.
- SISV** – Putniņa, Maiga, Timuška, Agris. *Sinoles izlokšnes salīdzinājumu vārdnīca*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2001.
- Timuška 1997** – Timuška, Agris. Zoomorfismu semantikas raksturīgākās iezīmes dažās latviešu izlokšnēs. *Linguistica Lettica*. Nr. 1. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1997, 256.–263. lpp.
- VIV I-II** – Ādamsons, Eduards, Kagaine Elga. *Vainižu izlokšnes vārdnīca*. I, II. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2000.
- WR** – daudzvalodu vārdnīcas internetā <http://www.wordreference.com/>
- Даль II** – *Толкóвый словáрь живóго великорýсского языка* В. Даля Online. <http://www.ruscorpora.ru/>
- Хуа 2006** – Хуа, Ли. Китайская красота и русское прекрасное (опыт концептуального анализа). *Русская речь*. Под ред. В. Г. Костомарова, № 4. Москва : Наука, 2006, с. 74–80.
- Мещерякова 2004** – Мещерякова, Юлия Витальевна. Концепт "красота" в английской и русской лингвокультурах. Дис. канд. филол. наук : 10.02.20. Волгоград, 2004, 232.
- Окунева 2008** – Окунева, Ирина. Прототипы и стереотипные представления о красоте человека в системе устойчивых сравнений русского и английского языков. *Вестник ВГУ, серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, №3. Воронеж : Воронежский государственный университет, 2008, с. 100–108.

VORSTELLUNGEN ÜBER DAS AUSSEHEN DER LEUTE IN DEN VERGLEICHEN

Zusammenfassung

Das Verständnis über Schönheit und Hässlichkeit ist mit den subjektiven Bewertungen und Assoziationen eines Volkes verbunden. In diesem Artikel werden die lettischen Vergleiche und phraseologische Vergleiche summiert, die das Aussehen eines Menschen charakterisieren. In der wissenschaftlichen Literatur wird betont, dass als Komponenten gebraucht werden z. B. den Leuten ähnliche Persönlichkeiten (Götter, Helden aus Märchen u. ä.), die Gegenstände, die ein Mensch geschaffen hat, Tätigkeit, Himmelskörper (Sterne und Jahreszeiten), die Natur, verschiedene Stoffe (natürliche und chemische).

Im Lettischen kommen die oben genannten Komponenten vor. Am meisten werden in den Vergleichen die Komponenten aus der Natur genutzt.

PĀRVIETOŠANĀS VERBU APKAIMI RAKSTUROJOŠO SEMANTISKO LOMU TIPOLOĢIJA UN TO NOŠĶIRŠANAS PROBLĒMAS

Lai analizētu verbu (šajā gadījumā – pārvietošanās verbu) semantiku sintagmātiskā aspektā, tātad, lai aprakstītu verbu apkaimi teikumā, meklētu tajā noteiktam verbam vai verbu grupai raksturīgo informāciju, veidotu teikumu semantiskos modeļus, ir vajadzīga noteikta metavaloda, ar ko aprakstīt verba apkaimē sastopamo informāciju. Teikumā izteiktās informācijas aprakstā par metavalodu tiek izmantotas semantiskās lomas¹. Semantiskā loma ir vispārināta situācijas dalībnieka vai apstākļa nozīme teikumā attieksmē pret verbu. Pastāv dažādi uzskati par to, cik un kādas semantiskās lomas nepieciešamas, lai pēc iespējas veiksmīgāk aprakstītu dažādas nozīmes vārdu funkcijas teikumā. Nepieciešamo semantisko lomu atlase kļūst vienkāršāka, ja tiek analizēta noteiktas tematiskās grupas vārdu apkaime. Pārvietošanās verbu analīzei nepieciešamās semantiskās lomas izvēlētas, balstoties uz Džona Saīda (John Saeed 2003) un Čārlza Filmora (Charles Fillmore 1969) definētajām semantiskajām lomām, Č. Filmora vadībā veidotās semantikas apraksta sistēmas *FrameNet* (FrameNet), kā arī ņemot vērā Valodniecības pamatterminu skaidrojošās vārdnīcas piedāvāto semantisko lomu izpratni (VPSV).

Arī tad, kad ir izvēlēts analizējamai verbu grupai nepieciešamais semantisko lomu kopums un definēta katras semantiskās lomas nozīme, praksē ir jāsaskaras ar semantisko lomu robežu problēmu. Lai arī tipisku semantisko lomu piemēru marķēšana tekstā parasti nesagādā grūtības, mazāk tipiskos jeb perifēros gadījumos intuitīvi ir grūti noteikt, kuru semantisko lomu pilda tekstā minētā informācija. Lai samazinātu subjektivitāti semantisko lomu nošķiršanā, jāveido pēc iespējas skaidri definēti formāli vai semantiski kritēriji konsekventai semantisko lomu noteikšanai. Šajā rakstā tiks apskatīti gadījumi, kad pārvietošanās verbu aprakstā izmantotās semantiskās lomas robežojas, tiks meklēti lomu nošķiršanas kritēriji. Valodas materiāls ir ņemts no mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusiem (www.korpuss.lv).

Analizējot verbu apkaimi un veidojot teikumu semantisko modeļus (tipiskās semantisko lomu kombinācijas), jāsaskaras ar semantisko lomu tipoloģiju, t. i., to nosauktās informācijas nozīmību pārvietošanās situācijas aprakstā. Teikumos, kas apraksta pārvietošanos, mēdz parādīties visdažādākā informācija par aprakstāmo situāciju (ķermenis, kas pārvietojas, pārvietošanās sākuma un beigu punkts, pārvietošanās vieta, laiks, ilgums, ātrums, veids, transporta līdzeklis, nolūks, cēlonis u. tml.), tomēr diez vai visa šī informācija ir

¹ Šī jēdziena nosaukšanai ar nelielām variācijām tiek izmantoti dažādi termini: *dziļais semantiskais locījums* (deep semantic case, Fillmore 1969), *tematiskās attieksmes* (thematic relations, Jackendoff 1972), *tematiskā loma* (thematic role, Saeed 2003), *dalībnieka loma* (participant role, Allan 1986), aktantu semantikā funkcija (Jakaitiene 1988) u. c.

vienlīdz nozīmīga tieši pārvietošanās raksturojumā un vai tā būtu iekļaujama teikuma semantiskajos modeļos. Tātad jānoskaidro, kuras semantiskās lomas ir centrālas un kuras – perifēras pārvietošanās situācijas aprakstā.

Semantiskās lomas teikumos ar pārvietošanās vārdiem

Izvēlēto semantisko lomu nosaukumi un definīcijas ir pielāgotas pārvietošanās vārdu analīzei; biežāk sastopamās semantiskās lomas ir šādas.

AGENS – situācijas dalībnieks, kas veic darbību (pārvietojas) apzināti, pēc savas gribas, ir darbības iniciators (*zēns skrien*).

TĒMA – objekts, lieta, kas tiek pārvietota (*akmens krīt*).

MĒRĶIS – vieta, uz kurieni ir virzīta darbība, pārvietošanās beigu punkts (*viņi skrien uz mājam*).

AVOTS – vieta, no kuras sākas darbība, pārvietošanās sākuma punkts (*no jumta birst sniegs*).

CEĻŠ – pārvietošanās trajektorija, posms starp kustības sākuma un beigu punktu (*pa taciņu iet kaķis*).

VIRZIENS – pārvietošanās virziens (*uz priekšu, pa labi* u. tml.), kad nav nosaukts pārvietošanās beigu punkts.

TRANSPORTA LĪDZEKLIS – ierīce, ar ko tiek veikta pārvietošanās (*braukt ar autobusu*). Būtībā tā ir tā pati semantiskā loma, ko parasti sauc par instrumentu (Saeed 2003, 150, Jakaitiene 1988, 63); pārvietošanās vārdiem šis instruments vienmēr ir transporta līdzeklis.

VIETA – teritorija, kurā pārvietošanās notiek, ja to nevar uzskatīt par ceļu, bet tā ir tieši iesaistīta pārvietošanās situācijā (skat. nodaļu „Semantisko lomu tipoloģija”). Parasti tekstā minēta tad, ja pārvietošanās nav lineāra (*bērni skraida pa istabu*). VIETĀ aģents atrodas visu pārvietošanās laiku – tajā parasti gan sākas, gan beidzas darbība.

VIETAp¹ – vieta, kas nav tieši iesaistīta pārvietošanās situācijā (skat. „Semantisko lomu tipoloģija”) (*Rīgā pa ielām staigā cilvēki*). Tajā var notikt arī cita veida darbība (*Rīgā spīd saule*).

VEIDS – pārvietošanās veids (*grīlīgi, veikli* u. tml.).

ILGUMS – pārvietošanās ilgums (*divas stundas, pusi dienas* u. tml.).

LAIKS – pārvietošanās laiks (*no rīta, puspiecos* u. tml.).

NOLŪKS – pārvietošanās nolūks (*braukt slēpot, atpūsties, strādāt* u. tml.).

CĒLONIS – apstākļi vai personas, kas izraisījušas pārvietošanos (*atkušņa dēļ no jumtiem krīt lāstekas*).

NOLŪKS – AGENSA rīcības motivācija (*viņš skrēja, lai nenokavētu*).

EKSPERIENSS – dzīva būtne, kas izjūt stāvokli vai darbību, bet neietekmē to (*Man tek asaras*). Parasti sastopams līdzās neagensīviem pārvietošanās vārdiem teikumos ar šķidruma izdalīšanās (kam seko šķidruma pārvietošanās) nozīmi (*asaras, asinis, siekalas tek*).

¹ Pagaidām nav atrasts veiksmīgāks termins, kas skaidrāk šķirtu centrālo semantisko lomu VIETA un perifērisko semantisko lomu VIETAp.

RĪKS – pārvietošanās palīg līdzeklis, kas nav transporta līdzeklis (*viņš cītīgi airējas ar vienu airi*).

KOMPĀNIJA – situācijas dalībnieks, ar apziņu apveltīta būtne, ar ko kopā AGENSS pārvietojas (*viņš pastaigājās kopā ar māsu*).

ĀTRUMS – pārvietošanās ātrums (*ātri, lēni*).

Semantisko lomu tipoloģija

Teikumos ar pārvietošanās vārdiem mēdz parādīties daudzveidīga informācija (tas redzams jau no plašā iespējamo semantisko lomu saraksta), bet ne visa informācija ir vienlīdz būtiska pārvietošanās situācijas raksturojumā.

Jāatceras, ka informācijas svarīgums var tikt vērtēts dažādi – var būt runa par pārvietošanās situācijā svarīgu informāciju un par runātājam svarīgu (tātad, viņaprāt, klausītājam jaunu) informāciju. Noteiktā kontekstā runātāja uzmanības centrā teikumā var nonākt gandrīz jebkāda informācija / semantiskā loma, taču ne vienmēr tā tieši raksturo pārvietošanās situāciju.

Lietderīga šķiet *FrameNet* sistēmā izveidotā semantisko lomu (viņu terminoloģijā – situācijas elementu (*frame elements*)) tipoloģija, kur tās tiek iedalītas šādās grupās: centrālās, perifērās un ārpustematiskās semantiskās lomas (Ruppenhofer et al 2006, 26.). Vienas semantiskās grupas analīzē īpaši aktuālas ir pirmās divas no nosauktajām (ārpustematisko semantisko lomu raksturotā informācija ir saistīta ar kādu plašāku situāciju, nevis tikai pārvietošanos — tā rāda attiecības starp vairākām situācijām (*frames*)).

Semantiskās lomas tiek nošķirtas pēc tā, vai attiecīgā informācija ir konceptuāli svarīga situācijā, vai bez tās situācija var pastāvēt arī tad, ja šī informācija tieši neparādās teikumā.

Centrālās semantiskās lomas

Centrālās semantiskās lomas raksturo situācijā konceptuāli nepieciešamus elementus, kas atšķir situāciju no citām (Ruppenhofer et al 2006, 26). Piemēram, tirdzniecības situācija nevar pastāvēt bez PIRCĒJA, PĀRDEVĒJA, PRECES, NAUDAS.

Bez kādas informācijas nevar būt pārvietošanās? Nepieciešams ķermenis, objekts, kas pārvietojas (TĒMA vai AGENSS), arī kāda piesaiste vietai, pa kuru pārvietojas šis ķermenis pārvietojas.

Centrālo semantisko lomu pazīmes (Ruppenhofer et al 2006, 26–27). Lai semantiskā loma būtu centrālā, tai ir nepieciešama vismaz viena no šādām pazīmēm:

1. Tā tekstā nevar būt izlaista. *Viņš līdzinās tēvam. Viņš laipo starp pelkēm.* (teikumi **Viņš līdzinās.* vai **Viņš laipo.* ir semantiski nepilnīgi vai arī liek domāt, ka verbs ir lietots citā nozīmē).
2. Ja tā nav nosaukta, tai ir jābūt zināmai, droši izsecināmai, citādi izteikumam nav jēgas. *Viņš ieradās* – MĒRĶIM ir jābūt zināmam. To var neminēt teikumā, ja MĒRĶIS ir izsecināms no konsituācijas. Noklusētā informācija parasti tiek interpretēta kādā vienā veidā, šajā gadījumā: ja nav citas informācijas, MĒRĶIS parasti sakrīt ar runātāja atrašanās vietu.

3. Tās semantiku nevar prognozēt ārpus situācijas, pēc formas vai pēc leksiskās nozīmes. Piem., AGENSS var būt izteikts vienādi daudzās situācijas, pēc tā formas nav izsecināms, kādu darbību šis AGENSS veic. Piemēram, *Jānis-AGENSS iet pa ielu. Jānis-AGENSS lasa grāmatu.* Katrā situācijā tam var veidot savu nosaukumu – GĀJĒJS, LASĪTĀJS u. tml. Turpretim, piemēram, LAIKS var attiekties līdzīgi uz daudzām situācijām, tā nozīme situācijā būtiski nemainās: *Jānis no rīta-LAIKS iet pa ielu. Jānis no rīta-LAIKS lasa grāmatu..*

Tā kā pārvietošanās kopumā ir stāvokļa, atrašanās vietas maiņa telpā, pārvietošanās situācijā bez darītāja, tātad AGENSA (agensīviem verbiem), vai TĒMAS (neagensīviem verbiem) centrālas ir arī gandrīz visas lokālas nozīmes semantiskās lomas: CEĻŠ, MĒRĶIS, AVOTS, VIRZIENS, VIETA.

Verbu apkaimes semantiskie modeļi pamatā tiek veidoti no centrālajām, tātad situācijā konceptuāli svarīgajām, semantiskajām lomām.

Perifērās semantiskās lomas

Perifēro semantisko lomu nosauktā informācija neatšķir situāciju no cita tipa situācijām (tās var palīdzēt nošķirt vienu pārvietošanās situāciju no citas pārvietošanās situācijas), bet tā sniedz papildinformāciju par situāciju, tās apstākļiem. Šīs semantiskās lomas līdzīgi var raksturot jebkuru semantiski atbilstošu situāciju (Ruppenhofer et al 2006, 27). LAIKS, ĀTRUMS, CĒLONIS u. tml. var raksturot gandrīz jebkuru darbību. Piemēram, *Jānis šobrīd-LAIKS aiz garlaicības-CĒLONIS lēnām-ĀTRUMS iet pa ielu. Jānis šobrīd-LAIKS aiz garlaicības-CĒLONIS lēnām-ĀTRUMS lasa grāmatu.*

Perifērās semantiskās lomas ir nevis tās, kas nav ierastas kāda konkrēta verba apkaimē (piem., *pastaigāties* un MĒRĶIS), bet gan tās, kas var līdzīgi raksturot daudzas un dažādas situācijas.

Centrālās/perifērās semantiskās lomas tiek šķirtas nevis katram atsevišķam pārvietošanās verbam, bet verbu grupai (situācijas tipam) kopumā.

Pārvietošanās situācijā perifērās semantiskās lomas ir: VIETA_p, LAIKS, ILGUMS, VEIDS, CĒLONIS, NOLŪKS, KOMPĀNIJA, ĀTRUMS u. c.

Semantisko lomu noteikšanas problēmas un to robežas

Lai arī pārvietošanās verbu apkaimē sastopamo semantisko lomu kopums ir definēts, tekstā semantisko lomu robežas ne vienmēr ir skaidri nosakāmas. No pārvietošanās situācijas centrālajām semantiskajām lomām neskaidras robežas visbiežāk sastopamas lokālas nozīmes semantiskajām lomām (VIETA, VIETA_p, AVOTS, CEĻŠ, MĒRĶIS, VIRZIENS), jo to leksiskā nozīme vai forma mēdz būt līdzīga. Tipiskie šo semantisko lomu piemēri ir skaidri, tomēr mēdz parādīties arī grūtāk nosakāmi gadījumi. Turklāt jāapzinās, ka robežas starp semantiskajām lomām ir nosacītas.

No lokālas nozīmes semantiskajām lomām vienīgi AVOTS (*No Rīgas-AVOTS uz Saulkrastiem iet vilciens.*) tekstos vienmēr ir skaidri nosakāms, jo tas veido it kā loģisku pretstatu ar pārējām semantiskajām lomām – pārvietošanās sākuma punkts pretstatā visam pārējam pārvietošanās procesam. Starp pārējām

lokālas nozīmes semantiskajām lomām robežas mēdz būt plūstošas. Rakstā apskatīti gadījumi, kad rodas grūtības intuitīvi noteikt kādas teikumā sastopamās informācijas semantisko lomu, un tāpēc ir jāmeklē papildu kritēriji, lai pēc iespējas vienveidīgi marķētu teikumā esošo informāciju. Tiks pievērsta uzmanība robežām starp VIRZIENU un MĒRĶI, CEĻU un VIETU, CEĻU un VIRZIENU, VIETU un VIETUp.

VIRZIENS vai MĒRĶIS

Teikumi, kuros izceltā informācija varētu būt vai nu VIRZIENS, vai MĒRĶIS ir, piemēram, šādi:

1. *Piecēlos, <lāčoju> ar savu smago somu uz vidējām durvīm.*
2. *Rītam austot, Jānis klusi <streipuļoja> uz māju pusi.*
3. *Sākumā Aivars vienkārši <soļoja> uz stacijas pusi.*
4. *A es ar kājām <kātoju> uz Valdemāra ielas pusi.*
5. *[..] <lāčoju> gultas virzienā.*
6. *Smagais nemierīgi <lāčoja> no viena telpas stūra uz otru.*
7. *Eduards slienās augšā un lēni <velkas> pie viņām.*
8. *Iereibušie <tenterēja> pie ieročiem [..].*
9. *[..] puika <aulekšoja> pretī Sandrai un Oskaram.*

Ne visos minētajos piemēros ir skaidrs, vai izceltā daļa būtu uzskatāma par pārvietošanās VIRZIENU vai par pārvietošanās MĒRĶI. Ja izmanto tikai definīciju, ka MĒRĶIS nosauc pārvietošanās beigu punktu, bet VIRZIENS – pārvietošanās virzienu, kad beigu punkts nav nosaukts, ne visos minētajos teikumos var droši noteikt, vai runa ir par pārvietošanās beigu punktu vai par atskaites punktu, attieksmē pret kuru nosaukts pārvietošanās virziens. Piemēram, ja 2. teikumā (līdzīga situācija ir arī 5. teikumā) mājas, ļoti iespējams, ir pārvietošanās beigu punkts, mērķis, uz kuru AGENSS dodas, tad 3. un 4. teikumā, kur semantiskā loma izteikta tādā pašā formā, tās attieksme pret pārvietošanos nav tik skaidra – 3. teikumā AGENSA mērķis varētu būt gan stacija, gan kāds cits objekts, kas atrodas stacijas tuvumā, tātad teikumā drīzāk tiek raksturots pārvietošanās VIRZIENS, nevis MĒRĶIS. Līdzīga situācija ir 5. teikumā. Savukārt 6. teikumā nav šaubu par to, ka AGENSS nonāk otrā telpas stūrī, tikai nevar apgalvot, ka tas ir viņa ceļa mērķis – šķiet, mērķis drīzāk ir pati pārvietošanās, telpas stūri ir atskaites punkti, kas formāli līdzinās AVOTAM un MĒRĶIM, tāpēc varētu tikt tā analizēti.

Pārvietošanās verbu analīzē VIRZIENA un MĒRĶA nošķiršanai tiek izvirzīti šādi kritēriji:

- formāls VIRZIENA kritērijs: informācija ir VIRZIENS ja tajā parādās vārdi ar attiecīgu semantiku – *puse, virziens, arī pretī*;
- semantisks VIRZIENA kritērijs: informācija ir VIRZIENS, ja nav skaidrs, vai nosauktais punkts ir vieta, kur AGENSS pārvietošanās beigās nokļūs (vēlas nokļūt);
- pārējos gadījumos informācija tiek uzskatīta par MĒRĶI.

No minētajiem piemēriem izceltā informācija 1., 2., 3., 4., 5. un 9. teikumā tiek uzskatīta par VIRZIENU, 6., 7. un 8. teikumā – par MĒRĶI.

CEĻŠ vai VIETA

Teikumi, kuros izceltā informācija varētu būt vai nu CEĻŠ, vai VIETA:

1. [...] zirgi pārbiedēja ne tikai bērnus, bet arī pieaugušos, jo viņi <aulekšoja> pa pļavu šurpu turpu [...].
2. [...] suns spaniels <aulekšo> līdz pa stadionu.
3. Nepārspīlējot, pa puķi <bizo> vairāki desmiti sīku neradījumu!
4. Kamēr <bradājam> pa upi, mūsu mugursoma tā jocīgi sašūpojas [...].
5. Pa purveli laiski <slāja> Zaķis.
6. Brālis <brida> pa sniegu septiņus kilometrus uz teātri.
7. Atstarotāji ir vajadzīgi gan tiem, kuri ikdienā <kājo> pa lauku ceļu un šoseju nomalēm, gan [...].

Kā redzams, izceltie fragmenti pēc formas ir līdzīgi. Šādos gadījumos semantisko lomu šķīrums ir atkarīgs arī no verba leksiskās nozīmes un pārvietošanās rakstura – vai tā ir teliska, tātad uz mērķi virzīta, pārvietošanās (Nešpore 2009, 65). Ja to neņem vērā, no teikuma konteksta ne vienmēr var saprast, vai runa ir par pārvietošanās teritoriju (VIETU) vai CEĻU. Piemēram, 1. teikumā, kur par ateliskumu liecina VIRZIENS *šurpu turpu*, pļava būtu uzskatāma par teritoriju, kurā notiek pārvietošanās, nevis par CEĻU – platību, kas tiek šķērsota, lai nokļūtu mērķī. Savukārt 7. teikumā, kas nosauc mērķtiecīgu pārvietošanos, nomales nav uzskatāmas par pārvietošanās teritoriju, bet gan CEĻU. Līdzīgs pretskats starp telisku un atelisku pārvietošanos ir 4. un 6. teikumā (verbi *bradāt* un *brist*).

Tātad CEĻŠ parasti ir raksturīgs teliskai kustībai; VIETA – parasti ir raksturīga ateliskai kustībai.

Minētajos piemēros 1., 2., 3. un 4. teikumā ir VIETA, 5., 6., un 7. teikumā – CEĻŠ.

CEĻŠ vai VIRZIENS

Nākamā piemēru grupa ilustrē gadījumus, kur visi izceltie fragmenti varētu atbilst vienai semantiskajai lomai, tikai nav īsti skaidrs – kurai: CEĻAM, VIRZIENAM vai varbūt vēl kādai.

1. Viņam pa pēdām <drāzās> gūstītāji.
2. Neesmu tā, kas ar bločiņu rokā <aulekšo> pakaļ gidei, lai pierakstītu kāda slavena tempļa būvniecības gadu [...].
3. [...] vienā brīdī viņš <vico> man garām, kā vienmēr, taisot mileni.
4. Apbrīnojām, kā jaunie puisi basām kājām <vicoja> līdzās auto.
5. [...] viņai līdzās pēkšņi <gāja> Ralfs.
6. Sākot pastaigu, mans suns nevar mierīgi <rikšot> blakus, velk [...].

Kā redzams, visos teikumos AGENSA pārvietošanās tiek lokalizēta attieksmē pret citu kustīgu objektu. Lai gan varētu uzskatīt arī, ka otrs kustīgais objekts (kam AGENSS seko, pārvietojas līdzās, pa priekšu vai tml.) norāda pārvietošanās virzienu, šeit tiek pieņemts, ka attieksmē pret citu objektu tiek nosaukts AGENSA CEĻŠ – trajektorija, pa kuru tas pārvietojas, parasti kopā ar otru kustīgo objektu. Tātad visos minētajos piemēros izceltās daļas tiek uzskatītas par CEĻU.

VIETA vai VIETAp

Atsevišķi būtu jāmin arī kritērijs VIETAS un VIETASp nošķiršanai, jo ne vienmēr ir skaidrs, vai informācija par vietu situācijā ir centrāla vai perifēra.

Par VIETUp (tātad par perifēru semantisko lomu) lokālas nozīmes informācija tiek uzskatīta tad, ja pārvietošanās verbu tās kontekstā var aizstāt ar kādu statisku verbu. Piemēram, *Garauši rajona mežos var <cilpot> droši [..].* → *Garauši rajona mežos var <sēdēt> droši [..].*

Ja šāda aizstāšana nav iespējama, informācija par vietu situācijā ir centrāla, tātad — VIETA. Piemēram, *Pa mežu <staigā> cilvēki.* → **Pa mežu <stāv> cilvēki.*

VIRZIENS, CEĻŠ vai VIETA

Kāda semantiskā loma ir adverbam *apkārt*, ja tas parādās kopā ar atelisku pārvietošanās verbu?

1. *Pati esmu vairākas reizes pārbijusies no zirgiem, kas, neviena nepieskatīti, <aulekšo> apkārt.*
2. *Nometnes komendants <staigāja> apkārt visu nakti [..].*
3. *Billei sauļoties bija garlaicīgi, viņa <skraidīja> apkārt [..].*

Adverbs *apkārt* izsaka lokālu nozīmi, tomēr ir grūti marķēt to kā vienu konkrētu semantisko lomu no definētajām lokālas nozīmes semantiskajām lomām. Šķiet, adverbs *apkārt* galvenā funkcija ir pastiprināt verba leksiskajā nozīmē ietvertu informāciju par pārvietošanās ateliskumu, uzsverot nenoteikto pārvietošanās teritoriju. Ja minētajos teikumos izlaiž vārdu *apkārt* (tiek iegūti teikumi *Pati esmu vairākas reizes pārbijusies no zirgiem, kas, neviena nepieskatīti, <aulekšo>.* *Nometnes komendants <staigāja> visu nakti [..].* *Billei sauļoties bija garlaicīgi, viņa <skraidīja> [..].*), redzams, ka nezūd informācija par pārvietošanās trajektoriju vai virzienu. Šķiet, ka adverbs *apkārt* verba apkaimē aizpilda vietu, kas paredzēta vietas nozīmei jeb pārvietošanās lokalizācijai, nesniedzot konkrētu informāciju par vietu, bet uzsverot tās nekonkrētumu. Tāpēc šis elements tekstā nosacīti tiek marķēts par VIETU.

Kā redzams no apskatītajiem piemēriem, lokālas nozīmes semantisko lomu robežas ir nosacītas un diskutējamas. Definēt semantiskās lomas tā, lai visos gadījumos to noteikšana būtu neapšaubāma, šķiet, ir neiespējami, tomēr, izvirzot pēc iespējas skaidrus semantisko lomu nošķiršanas kritērijus un nosakot formālas semantisko lomu pazīmes, var tiekties uz iespējami vienveidīgu semantisko lomu marķējumu vismaz viena pētījuma vai leksikas apraksta ietvaros.

Avots

Mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusi: <http://www.korpuss.lv>

Literatūra

- Allan 1986** – **Allan, Keith**. *Linguistic meaning*. London : Routledge & Kegan Paul, 1986.
- Fillmore 1969** – **Fillmore, Charles J.** Types of lexical information. *Studies in syntax and semantics*. Dordrecht : Reidel, 1969, pp. 109–137
- FrameNet** – FrameNet: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/>
- Jackendoff 1972** – **Jackendoff, Ray**. *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, MA : MIT Press, 1972.
- Jakaitienė 1988** – **Jakaitienė, Evalda**. *Leksinė semantika*. Vilnius : Mokslas, 1988.
- Nešpore 2009** – **Nešpore, Gunta**. Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā. *Latvijas Universitātes Raksti Nr. 746. Valodniecība. Latvistika un somugristika*. 2009, 64.–73. lpp.
- Ruppenhofer et al 2006** – **Ruppenhofer, Josef, Ellsworth, Michael, Petruck, Miriam R. L., Johnson, Christopher R., Scheffczyk, Jan**. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. 2006 (<http://framenet.icsi.berkeley.edu/book/book.pdf>)
- Saeed 2003** – **Saeed, John I.** *Semantics*. 2nd ed. Blackwell Publishing, 2003.
- VPSV** – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atbildīgā redaktore Valentīna Skujiņa. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.

TYPOLOGY AND RECOGNITION OF THE SEMANTIC ROLES IN SENTENCES WITH MOTION VERBS

Summary

The article deals with the semantic roles necessary in the analysis of the syntagmatic relations (semantic valency) of motion verbs in two aspects:

1. Typology of the semantic roles that helps to distinguish, which semantic roles are to be included in the models of verbal semantic valency. Semantic roles are classified into two groups due to their significance in the description of the motion situation – there are **core** (conceptually necessary in the situation) and **non-core** semantic roles.

2. Border cases of the core semantic roles in the motion situation. Unclear borders are mostly between local semantic roles (AREA, PLACE, PATH, GOAL and DIRECTION) because of their similar lexical meaning and form. Border cases between DIRECTION and GOAL, PATH and AREA, PATH and DIRECTION, AREA and PLACE are dealt with in particular.

PRIEVĀRDU SEMANTIKA

Ar prievārdu pētīšanu esmu nodarbojusies vairākkārt, un katram no šiem periodiem ir tikuši izvirzīti citi uzdevumi:

- 1) atsevišķu prievārdu semantisko mikrosistēmu aplūkojums to vēsturiskajā attīstībā kopš senajiem tekstiem līdz mūsdienām (Nītiņa 1978);
- 2) prievārdu lietošanas īpatnības dažādos rakstu valodas attīstības posmos (Nītiņa 2007);
- 3) jauna latviešu valodas gramatikas akadēmiskā izdevuma sagatavošanas sakarā tiek izstrādāts prievārdu kā vārdšķiras vispārīgs raksturojums, sniegta to semantiski funkcionālā analīze: aplūkotas attieksmes un attieksmju grupas, kuru izteikšanā tiek izmantoti prievārdi.

Prievārdi ir viens no valodas nozīmīgākajiem attieksmju izteikšanas līdzekļiem, kas norāda kā uz reālās īstenības priekšmetu, parādību, pazīmju un norišu attieksmēm, tā uz vārdu sakarībām teksta izveidē. Latviešu valodā sastopami gan gadījumi, kad prievārdam piemīt sava patstāvīga leksiskā nozīme (*atrodas **pie** galda, atrodas **uz** galda, atrodas **zem*** u. tml.), gan konteksti, kuros prievārds kvalificējams galvenokārt vai pat tikai par formālu attieksmes rādītāju: *pierast **pie** kaut kā, domāt par kādu* u. c.

Prievārda leksisko nozīmi bieži vien ir grūti definēt, taču tas ne vienmēr liecina par prievārda leksiskās funkcijas neesamību. Prievārdam ir sava semantika, un tā leksiskā funkcija atsevišķos kontekstos, īpaši poētiskā vai plašsaziņas līdzekļu valodas stilā, var aktualizēties un iegūt īpašu nozīmīgumu. Piemēram:

*[..] taurenis, tas pacelsies spārnos, lidos **gar** krastu, lidos **pret** straumi, lidos **pa** straumi [..]* (I. Ziedonis).

*Bet visapkārt, **gar** ceļu, **līdz** upei, **aiz** upes, **līdz** mežam, **gar** mežu [..] slējās teltis un dēļu namiņi. [..] tā ir arī cīņa **par** dzīvi un **ar** dzīvi.* (LM 1977)

Tādējādi prievārdam piemīt ne vien gramatiskā, bet arī sava veida leksiskā semantika, kas izpaužas kā norādījums uz noteiktu attieksmju paveidu: *balsot par / pret kaut ko, ar vai bez cimdiem* u. tml. Prievārda nozīmi katrā tā atsevišķā lietojumā nosaka visa konteksta semantiskā funkcija – jēdzieniskā sakarība starp konstrukcijas vārdiem. Katrs komponents, protams, arī prievārds, ienes konstrukcijas semantikā noteiktu leksisku nozīmi, resp., ir funkcionāli nozīmīgs, salīdzināsim, piemēram: *pēc (pirms, bez, uz) piecām minūtēm, skriet pēc (pie, aiz) mātes, braukt uz (caur, pa) mežu* utt.

Prievārdu vispārīgā gramatiskā nozīme, t. i., sintaktiskā funkcija, kas veido iekšēju vienību ar to leksisko nozīmi (konkrētās priekšmetu, parādību, procesu utt. attieksmju nozīmes), ir pakārtojuma sakara vai pakārtojuma attieksmes izteikšana starp vārdiem. Prievārds kā attieksmju rādītājs parasti funkcionē divpusējā saistījumā un tādējādi atrodas semantiski sintaktiskā sakarībā ar divām

dažādām valodas vienībām, kas veido t. s. prievārda konstrukciju: *steigties uz darbu, sapņot par nākotni*.

Attieksmes nav domājamas bez priekšmetu, pazīmju, procesu, norišu utt. kopsakara, un prievārdi kā viens no attieksmju izteikšanas līdzekļiem valodā parasti funkcionē saistībā ar citiem vārdiem. Taču īpašos konsituatīvos nosacījumos teikumu var veidot arī atsevišķi prievārdi: *Ar cukuru vai bez cukura?* – **Bez!** *Vai tu esi par vai pret priekšlikumu?* – **Par!** Dažos gadījumos (*būt par vai pret kaut ko; viņš ziemu necieta, vienalga, vai tā bija ar sniegu vai bez sniega* u. c.) prievārdam var būt arī patstāvīgs uzsvars. Piemēram:

*Bij tumsa **ap** mums, **pār** mums, **zem** mums [...]* (I. Ziedonis).

Dažādos kāda prievārda lietojumus parasti saista noteikta vispārīga nozīme. Šī nozīme, kas var dažādi modificēties atkarībā no konteksta un situācijas, piemīt jebkura prievārda lietojumam vai vismaz iespējamo lietošanas gadījumu vairākumam. Zīmīgi, ka jau pats par sevi prievārds var radīt kādas noteiktas asociācijas, kas valodas lietotāju apziņā ir zināma invariantās nozīmes nojausma. Tā, prievārds *virš* asociējas ar kaut ko virsēju, *apakš*, *zem* – apakšēju, *starp* – ar kaut ko tādu, kas atrodas vidū, starpā.

Valodā prievārda invariantā jeb abstrahētā nozīme konkretizējas un gūst izpaudumu noteiktā jēdzieniski situatīvā kontekstā. Tomēr dažu prievārdu vispārīgās attieksmes nozīme vai vispārīgs attieksmes jēdziens var tikt izmantots gadījumos, kad tas, uz ko attieksme attiecas, ir vai nu zināms no konteksta, vai vispār ir nesvarīgs un tiek uzsvērts, t. i., izteikts, tieši pats attieksmes veids. Piemēram:

*Bet, redz, tas viss jau tik un tā ir, tāpat vien ir – **bez** tevis un ne **priekš** tevis. [...]* *Notikumi mani neinteresēja. Interesēja tas, kas **aiz**.* (A. Neiburga)

Izdevumā „Rīgas Viļņi” ir pastāvējusi intervijas sadaļa, kuras virsrakstu veido tieši prievārdi: **Par un ap** (RV 2007).

Šādos gadījumos prievārds kā noteikta specifiska leksiski sintaktiska kategorija gan parasti maina raksturu – iegūst nominatīvas vārdu klases iezīmes: *vajag apsvērt visus par un pret*. Piemēram:

*[...] vēlos satikties vēl reizi, Kaut desmit „**pret**” man kājas, rokas sien.* (I. Lasmanis)

*[...] šī robeža nenozīmē vienkāršu „**pirms**” un „**pēc**” vai nepārejamu bezdibeni starp to, kas bijis, un to, kas būs.* (LM 1976)

Invariantā jeb vispārīgā nozīme dažādiem prievārdiem nav vienlīdz viegli nosakāma un definējama, tāpēc dažkārt tās jēdziens tiek sašaurināts un noteikta invariantā lokālā nozīme. Bez invariantās nozīmes, kas parasti izpaužas visos iespējamajos kāda prievārda lietojumos, ar atsevišķu prievārda konstrukciju pretstatīšanu var tikt noteikti semantiski papildorientieri vai sava veida galvenās nozīmes, kas ir invariantās nozīmes attīstības gaitā radušās modifikācijas.

Invariantā nozīme un tās modifikācijas resp. galvenās nozīmes uzskatāmas par prievārda semantisko kodolu, ap kuru grupējas vai ar kuru saistās visi atsevišķie prievārda lietojumi un veidojas prievārda lietošanas mikrosistēma (Nītiņa 1978), kas ir organizēta loģiski un semantiski. Vispārīga prievārdu

semantiskās sistēmas attīstības tendence ir virzība no konkrētu attieksmju nozīmēm uz aizvien abstraktāku attieksmju izteikšanu.

Prievārdu lietošanas pamatu veido dažādu lokālo (novietojuma vai virzības koordinātas) un temporālo (laika koordinātas) attieksmju izteikšana. No šīm prievārdu konstrukcijām pakāpeniskas attīstības ceļā ir izveidojusies plaša un daudzveidīga izsecināto resp. abstrakto attieksmju apzīmēšanas sistēma.

Ar prievārdu palīdzību var izteikt šādas **telpiskās attieksmes**:

1) novietojuma koordinātas:

viršējs (*uz galda, virs galda*), **apakšējs** (*zem galda*), tuvu kam vai **tuvējs** (*stāvēt pie galda*), **kam pretī** (*ar muguru pret galdu*), **līdztekus** vai **blakus** (*gar galdu*), **otrā pusē** vai **otrpusējs** (*aiz galda*), **kam apkārt** (*ap galdu*), **vidū** (*starp galdu un logu*). Piemēram:

*Skaties, kā dārzā **virš** puķu dobes riņķo tauriņi un **uz** lauvmutītēm nosēžas bites [...] balkonā **zem** gaišdzelteniem saulesargiem.* (G. Repše)

*Ieva pikta sēž **pie** plīts un silda pirkstus.* (I. Ābele)

*Istabā **gar** vienu sienu no grīdas līdz griestiem iekārtots grāmatplaukts [...]* (Diena 2008).

*Tur **aiz** upes ir pļava [...]* (I. Ziedonis).

*Es zinu: zied zemūdens dārzi **Ap** sarkano koraļļu salām. [...] Dzeltens ķirbis guļ **starp** zaļām lapām.* (Ā. Elksne)

2) virzības koordinātas:

kustības aizsākums, **izejas punkts** (*iznākt no istabas*), virzīšanās **vieta** (*iet pa ceļu*), **virziens** (*braukt uz pilsētu*), **mērķis** vai **tuvināšanās** kaut kam (*iet pie kāda*), virzība kam **pretī** (*peldēt pret straumi*), **pa virsu** vai **pāri** (*braukt pār tiltu*), **cauri** (*spraukties caur drūzmu*), **garām** (*iet gar sētu*), **apkārt** (*apskriet ap baseinu*), kustības **gala punkts** (*aizbraukt līdz pilsētai*). Piemēram:

*Kur biji tu, tur aizaugusi taka, Kas neved ne **uz** birztalu, ne aku [...]* (Ā. Elksne).

*Ieva beidzot [...] pieiet **pie** viņa.* (I. Ābele)

*[...] irbīte, kas strauja uzspurdz **no** pļavas.* (N. Ikstena)

*Vairākkārt izvairījies no karātavām, viņš aizdauzās **līdz** Ņujorkai [...]* (Pauls Bankovskis).

*Kaut kur tīrelī zvērs paceļ purnu **pret** vēju.* (I. Ābele)

*Devos **gar** jūras krastu ziemeļu virzienā [...]* (L. Muktupāvela).

Prievārdi iesaistās dažādu **temporālo** (laika koordinātas) **attieksmju** izteikšanā: **norises laiks** kā tāds (*pa dienu*), tās **aizsākums** (*kopš bērnības, būt darbā no deviņiem*), **ilgums** (*aizbraukt uz divām dienām*), **aptuvenus laiks** (*ap pusnakti*), laikposms, **uz ko virzās laika ritums** (*pret / uz rīta pusi sāka līt*) vai attiecībā pret ko **kaut kas notiek**, ir noticis **agrāk** (*pirms vieniem*), laikposms **starp kaut ko** (*starp sapņiem un nomodu*), **secība laikā** (*iet diena pēc dienas, gadu no gada*), norises **gala robeža** vai norobežojums **laikā** (*līdz vasarai*). Piemēram:

*Zigfrīds katru otro nedēļu **pa** naktīm krauj vagonus.* (G. Repše)

*Ievas pierēi **uz** brīdi pārskrien vīzija.* (I. Ābele)
*[..] viņam pēkšņi dzīvas acis kā **pirms** zirgu skriešanās sacensībām hipodromā.* (N. Ikstena)
*[..] visi jutās atviegloti, jo nebija ticējuši un jutušies droši, ka es **līdz** rītam neaizbēgu.* (G. Repše)
***Starp** bezmiegu un bezmiegu ir diena [..]* (O. Vācietis).
*Krāsns apdziest **ap** četriem no rīta.* (I. Ābele)
*Dienu **no** dienas aizvien ciešākā satvērienā aukstums noglāsta aizmirstās lietas.* (I. Ābele)

Bieži prievārdu konstrukcijas norāda uz **attieksmēm** starp objektiem – dzīvām būtnēm un priekšmetiem –, norisēm un pazīmēm, **kas nesaistās vai tikai nosacīti saistās ar to telpisko izvietojumu**. Pie šīs daudzveidīgās attieksmju grupas, kas atrodas it kā vidū starp telpiskajām resp. konkrētajām un abstraktajām attieksmēm, pieder, piemēram, tādas attieksmes kā

1) pavadonība, līdzdalība, saistība ar kaut ko: *iet kopā ar bērniem, grozs ar āboliem, šalle ar bārkstīm, šķūrēt sniegu ar lāpstu* u. tml. Piemēram:

*Bet tad nāca mašīna **ar** kaut kādām tur oglēm.* (O. Vācietis)
*[..] uz pirmo balli Lampa atnāca **ar** šašliku spaini un guļammaisu, ja reiz divdienu izpriecas. [..] Rīgā vairs nav iespējams nofilmēt logus **ar** leduspuķēm.* (G. Repše)

2) atkārtotas, ilglaicīgas darbības vai ilgstošas darbošanās attieksme, kas izteic to, uz ko vērsta, ar ko ilgāku laiku saistīta kāda darbība, garīgas intereses: *klabināties ap durvīm, rosīties ap projektiem, darboties gar papīriem* u. tml. Piemēram:

*Meibla tikai uzzibsnī ar acīm un turpat zālē sāk krāmēties **gar** audeklu rāmjiem un krāsu bundžām.* (Diena 2003)
*[..] kravāties **ap** groziem.* (I. Indrāne)
*Riņķa dancis **ap** šo jautājumu [..] nav beidzies joprojām.* (Diena 2008)
*[..] Viktorija ņemas **ap** manām štātēm.* (G. Repše)

Prievārdu konstrukcijas izsaka dažāda rakstura **izsecinātas** jeb **abstraktas attieksmes**. No šīs ļoti plašās attieksmju grupas, piemēram, var minēt:

1) kauzālās jeb iemesla, cēloņa attieksmes: *neierasties darbā slimības dēļ, mīļā miera labad, darīt kaut ko aiz intereses / intereses pēc, drebēt no aukstuma*, u. tml. Piemēram:

*Vēlētāji, kas veselības stāvokļa **dēļ** nevarēs ierasties vēlēšanu iecirknī, varēs pieteikties balsošanai savā atrašanās vietā.* (Diena 2008)
*Kopējās lietas **labad** viņš ir gatavs sadarboties arī ar savu hokeja opozicionāru.* (Diena 2008)
*Aksels nosvīst **no** sāpēm.* (I. Ābele)
*Ievai **aiz** sašutuma nav ko teikt.* (I. Ābele)

2) finālās attieksmes, norādījums uz to, kam kas paredzēts, ko vēlas sasniegt, kā labā vai ar kādu nolūku kas notiek: *drošības dēļ ierīkot signalizāciju, strādāt*

bērnu labad, tiekties pēc laimes, viņam priekš manis labas ziņas u. tml. Piemēram:

Savas veselības labad nevajadzētu iegādāties zilas zobu pastas un spilgti rozā ziepes [...] (Diena 2008).

Es ilgojos pēc jūras un banāniem, pēc mazas istabas svešā pilsētā. (G. Repše)

Nu, tas priekš jums ir pārāk sarežģīti. (G. Repše)

3) norādījums uz intelektuālas darbības mērķi, to, uz ko vērstas domas, jūtas, cilvēka tieksmes: *paļauties uz kādu, dusmoties uz kādu, mīlestība vai naid pret kādu, vērsties pie kāda u. tml. Piemēram:*

Ko darīt ar drauga meliem citam? Ko ar nodevību pret citu, ne – mani?

Kas ir liekulība, ja tā nevēršas pret mani? (G. Repše)

[...] esmu nonācis pie bezgalības izpratnes. (G. Repše)

4) paskaidrojuma vai kvalificēšanas attieksmes, norādījums uz intelektuālas, psihiskas norises objektu vai veicamo funkciju, ieņemamo stāvokli: *interesēties, domāt, runāt, brīnīties, kaunēties par kaut ko, atzīt par vainīgu u. tml. Piemēram:*

[...] skolotājs Makilopa kungs, ko visi dēvē par Ciklopu, atklāj zēna interesi par tehniskām zinībām [...] (Pauls Bankovskis).

Un pa to ziemu, pa šo zilo sniegu un kārtaino kupenu laiku Jānis tapa par skroderi. (M. Čaklais)

5) salīdzinājuma, pielīdzinājuma vai aizstāšanas attieksmes, norādījums uz novērtējumu, maiņas objektu vai cenu: *lielāks par kādu, pārdot par divkāršu cenu, mainīt latus pret eiro u. tml. Piemēram:*

Cits raupjā delnā sīkus graudus svārsta un tos par kausu skāba vīna atdod [...] (Ā. Elksne).

Un es nezinu, vai tā dzīve, ko dzīvoju, nav pelēka krāsa pret to dzīvi, kurā viņas sapņos es veru un aizveru vārtus. (I. Ābele)

6) piemērotības vai atbilstības attieksmes: *pēc likuma, temperatūra pēc Celsija, nolikt pa rokai, sāka līt pa īstam u. tml. Piemēram:*

Briedītis paņem cigareti, un pēc visiem likumiem tā rokās patiešām dreb. (L. Muktupāvela)

Uz atmiņu nevarēsiet paļauties, turiet pa ķērienam rokasgrāmatas ar nepieciešamo informāciju. (Diena 2008)

7) attieksme pret to, ko kā kas baidās, vairās, atbrīvojas, tiek atbrīvots vai pasargāts: *izārstēties no slimības, pasargāt no zagļiem, bēgt no kaut kā, atturēt no nepareizas rīcības u. tml. Piemēram:*

Es bēgu no mirkļa, no gada [...] (J. Sudrabkalns)

Pļavā, nobijusies no salnas, Aizvien klusāk kamene dzied. (Ā. Elksne)

8) kaut kā neesamības vai nerealizēšanās attieksme, norādījums uz to, ka norisei nepiemīt ierobežojums telpas, laika vai daudzuma ziņā: *bez naudas, bez gala, bez mēra u. tml. Piemēram:*

Nav ko cerēt arī uz vectēva atgriešanos – viņš pirms četriem gadiem pazuda bez vēsts. (Diena 2007)

Pēdas aizskalo soļus, lūpas kustas bez skaņas [...] (I. Ābele)

9) attieksme pret to, kurš nav vai ir vienīgais, bez kura vai kuru izņemot norisē iesaistās resp. neiesaistās vēl kas cits: *bez viņa neviena cita te nebija* u. tml. Piemēram:

Rīcības komitejā bez abiem līderiem vēl ir 12 cilvēku. (Diena 2008)

Mašīnā bez viņiem ir vēl divi čigāni. (I. Ābele)

Būšu godīga – nebija sliktuma bez labuma. (L. Muktupāvela)

Prievārdi var izteikt ļoti daudzveidīgas, īpaši abstraktās, attieksmes, ko tie veic saistībā ar locījumu vārdformām, kuras ir viens no svarīgākajiem attieksmju rādītājiem latviešu valodā, un visiem vārdiem kontekstā. Šajā rakstā ieskicētas galvenās ar prievārdiem izsakāmo attieksmju grupas. Ilustrācijai tikai īsumā tiek aplūkotas atsevišķas ar prievārdu konstrukcijām izteiktas attieksmes, jo tās, to dažādie paveidi un nianšes veido plaši sazarotu, sarežģītu un pārmaiņām atvērtu sistēmu.

Literatūra

Nītiņa 1978 – **Nītiņa, Daina**. *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga : Zinātne, 1978.

Nītiņa 2007 – **Nītiņa, Daina**. Prepozīcija (Prievārds). *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība: Nelokāmās vārdšķiras*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007, 31.–99. lpp.

PREPOSITION SEMANTICS

Summary

The article considers the following issues: 1) the general characteristics of prepositions as a part of speech, their invariant or general (abstract) meaning; 2) the system of prepositions in the Latvian language in semantic functional perspective – the relations and relationship groups in which the relationships are expressed using prepositions. The expression of spatial (location or movement coordinates) and temporal (time coordinates) relationships forms the basis for the usage of prepositions. In the course of development along with these prepositional constructions a wide and diverse system of designation of derived or abstract relations has emerged.

DAŽI PREZENTĀCIJAS NOBEIGUMA VEIDOŠANAS ASPEKTI

Prasmīga komunikācija (īpaši – mutvārdu komunikācija) ir mūsdienu cilvēka veiksmīgas darbības būtiska sastāvdaļa, tāpēc likumsakarīgi, ka izglītībā, un arī augstākajā izglītībā, tiek iekļauti kursi mutvārdu komunikācijas kompetenču apguvei un pilnveidei. Šādi kursi tiek plānoti un īstenoti arī Liepājas Universitātē: dažādu profilu studenti apgūst mutvārdu komunikāciju tādus studiju kursus kā „Retorika”, „Publiskā runa”, „Prezentācija un moderācija”, „Valodas un runas kultūra”. Ilggadēja pieredze darbā ar studentiem ļauj apgalvot, ka rakstā aplūkoto jautājumu loks ir cieši saistīts ar praksē novērotām parādībām un nepieciešamību noskaidrot optimāli labākos darbības paņēmienus. Konkrētāk: raksta uzmanības centrā ir prezentācijas – vienas mutvārdu komunikācijas situācijas, kas pēdējā gadu desmitā kļuvusi ļoti populāra, nobeiguma veidošanas aspekti.

Raksta mērķis ir formulēt un pamatot pēc iespējas precīzākus ieteikumus prezentācijas nobeiguma veidošanai. Pirmais uzdevums – noskaidrot rakstā lietoto **jēdzienu izpratni**.

Prezentācija plašākā nozīmē saprotama kā iepazīstināšana ar ko jaunu, šaurākā izpratnē – informācijas sniegšana jeb publiska uzstāšanās ar runu, kas ir viena no mutvārdu komunikācijas situācijām. Publiskās runas kvalitātes raksturojums saistāms ar tās efektivitāti, respektīvi, tās iedarbību uz klausītāju gan uzstāšanās laikā, gan pēc tās. Jo ilgākā laika posmā klausītāja atmiņā saglabājas runas atziņas, jo uzstāšanās ir bijusi labāk sagatavota un vairāk pārdomāta. Lai nodrošinātu augstu runas kvalitāti, nepieciešams izmantot dažādus paņēmienus: loģisku izklāstu, intonāciju maiņu, atbilstošu ķermeņa valodu un arī kādu no vizualizēšanas iespējām, jo informācijas vizuāls attēlošanas veids īstenības atspoguļošanas procesā parasti nav pilnvērtīgi aizstājams ne ar kādiem citiem līdzekļiem, un mūsdienās tas ieņem arvien lielāku lomu visdažādākajās cilvēku darbības jomās: jaukta verbālā un vizuālā informācija tiek uztverta un paliek atmiņā labāk (pēc 3 dienām – 85 %), nekā tikai verbālā (pēc 3 dienām – 10 %). (Bredberijs 2008, 83)

Runa jeb runāšanas process ir uzskatāms par **verbālo prezentāciju**.

Vizuālā prezentācija ir, piemēram, *PowerPoint* programmā sagatavota slaidu¹ virkne ar attēliem, diagrammām, grafikiem, shēmām, neliela apjoma

¹ Nereti latviešu valodas praksē tiek izmantots vārds *slīds*. Autore saskaņā ar datu bāzē *AkadTerm* sniegto informāciju (LZA TK ITTEA prot. Nr. 308; 07.03.2008) lieto Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas izstrādāto un apstiprināto terminu *slaidi* (angļu val. ‘rāmītī iestiprināts, t. i., sagatavots demonstrēšanai, diapozitīvs’) – prezentāciju programmas viena lapa.

tekstu, ievērojot, ka vizualizēšanai jāpalīdz (Nelke 2003, 57–65) padarīt klausītājam saprotamāku daudzpusīga satura materiālu, nostiprināt atmiņā konkrētus izteikumus, izceļot svarīgākos, palīdz runātājam saīsināt izskaidrošanas laiku, raksturot kopsakarības u. c. *PowerPoint* programmā sagatavota prezentācija kā verbālās informācijas vizualizēšanas veids ir publiskās runas ceļš uz komunikācijas efektivitātes veicināšanu, jo tiek apvienota verbālā un vizuālā informācija, izmantoti divi informācijas nodošanas un uztveršanas kanāli. Pozitīvi vērtējot tehnoloģiju izmantošanu publiskās runas situācijās, jāpiekrīt, ka oratora pilnīga atkarība no tām mazina runas iedarbību. (Keigels 2008, 67)

Raksta autore par līdzvērtīgiem uzskata arī citus vizualizēšanas palīg līdzekļus (kodoskops, video, diapozitīvi, attēlu demonstrējumi, dažādu veidu tāfeļu izmantošana, izdales materiāls u. c.) atbilstoši runas situācijai un runātāja nolūkam un kompetencei, tomēr *PowerPoint* programmā sagatavotai vizuālajai informācijai ir vairākas priekšrocības: šis vizualizēšanas veids ir ļoti ērts, tam ir salīdzinoši nelielas izmaksas, un pēdējās desmitgadēs tas ir ieguvis plašu popularitāti. Šī raksta ietvaros ar **prezentāciju** tiek apzīmēta publiskā runa, ko papildina *PowerPoint* programmā sagatavota vizuālā informācija.

Svarīgi ir apzināties, ka publiskās runas situācijas ir ļoti dažādas un arī *PowerPoint* programmā sagatavotas prezentācijas izmantojums var būt atšķirīgs:

- 1) vizuālā prezentācija ir daļa, viens vai vairāki posmi no publiskās runas;
- 2) vizuālā prezentācija ir galvenais informācijas sniedzējs (tādos gadījumos runātājs pilda komentētāja lomu, šādas situācijas ir salīdzināmas ar foto albuma skatīšanos sadzīvē);
- 3) vizuālā prezentācija un verbālā prezentācija organiski savijas un veido vienotu procesu.

Trešā ir vissarežģītākā situācija, jo paredz visu saturisko un formālo, psiholoģisko, kā arī organizatorisko detaļu pārdomātu saskaņošanu, tāpēc rakstā uzmanība veltīta tikai šādas prezentācijas nobeiguma veidošanai.

Runas satura loģisks izkārtojums palīdz klausītājam uztvert teikto, izraisa pozitīvas emocijas, tāpēc strukturēta informācijas sniegšana ir bijusi svarīga prasība jau klasiskajā retorikā, kur runas iedalījuma jautājumiem atvēlēta vesela mācības daļa „collocatio”, arī „dispositio”. Tā paredzēja apgūt ievada, izklāsta un nobeiguma veidošanas paņēmienus, kas tiek akceptēti arī mūsdienu publiskās runas teorijā un praksē. (Kramiņš 2005, 405)

Pievēršanās prezentācijas nobeigumam ir svarīga tāpēc, ka šī publiskās runas daļa saistīta ar skaidri (vai neskaidri) strukturētu informācijas sniegšanu runas procesa noslēguma fāzē un patiesību, ka klausītāju atmiņā vislabāk paliek divas publiskās runas daļas – ievads un nobeigums, it īpaši – nobeigums. „Tas, ko klausītājs dzird beigās, iedarbojas visilgāk.” (Mencels 2002, 18)

Kam vajadzētu būt verbālās prezentācijas nobeigumā? Runātājam jāveic šādas funkcijas:

- 1) akcentēt prezentācijas galveno domu (iedarbība racionālajā sfērā);

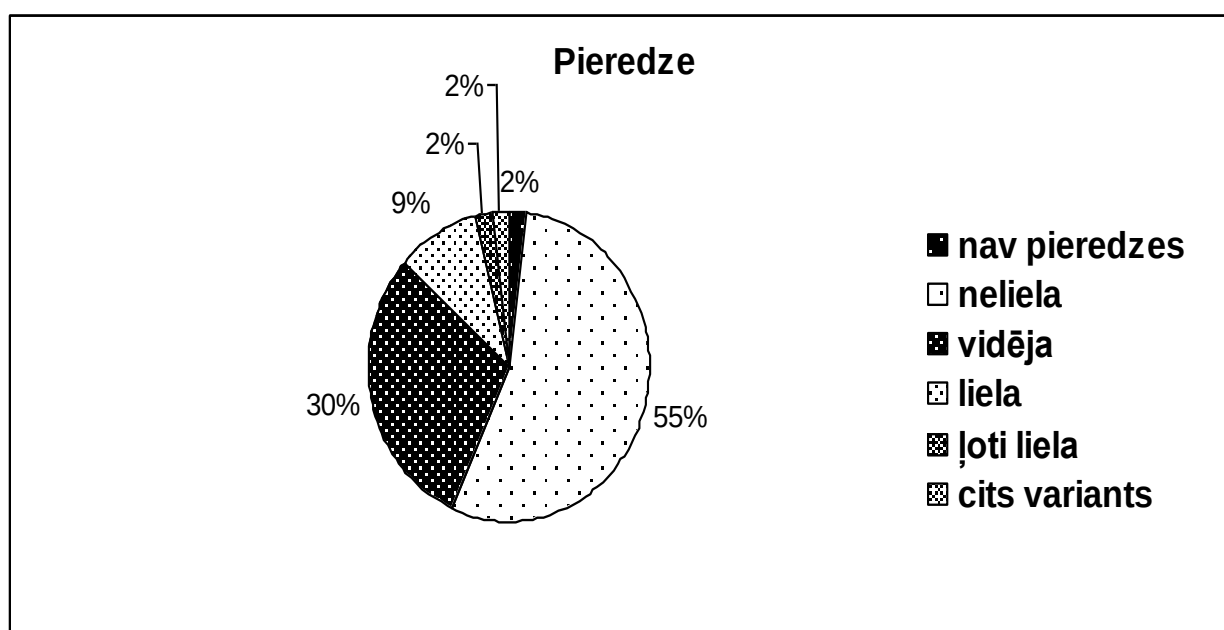
2) saglabāt pozitīvu noskaņu (iedarbība emocionālajā sfērā).

Nobeiguma saturiskais piepildījums var būt ļoti atšķirīgs, to nosaka runas situācija un mērķis, tomēr visi iespējamie risinājumi ietver kādu rezumējumu. Tas var būt: aktīva informācija par prognozējamo rezultātu (Apele 1982, 63); tēzēs apkopoti galvenie izteikumi, aicinājums aktīvai darbībai, ieskats turpmākajā darbībā, vēlmes vai cerības, novēlējums, ar runas saturu saistīti uzdevumi, citāts, viela pārdomām u. tml. (Mencels 2002; Hofmanis 2005); īss kopsavilkums, prezentācijas mērķa vai ievadvārdu tēzes atkārtojums (Nelke 2003; Mencels 2001).

Vizuālās prezentācijas nobeigumā jābūt ar redzi uztveramam runas noslēguma saturam, tātad kaut kam tādām, kas palīdz vizuāli uztvert gan prezentācijas galvenās domas rezumējumu, gan veicina pozitīvo noskaņu. (Bredberijs 2008; Hofmanis 2005, 66–67; Kramiņš 2005, 409–410; Mencels 2002, 18; Nelke 2003, 29–30)

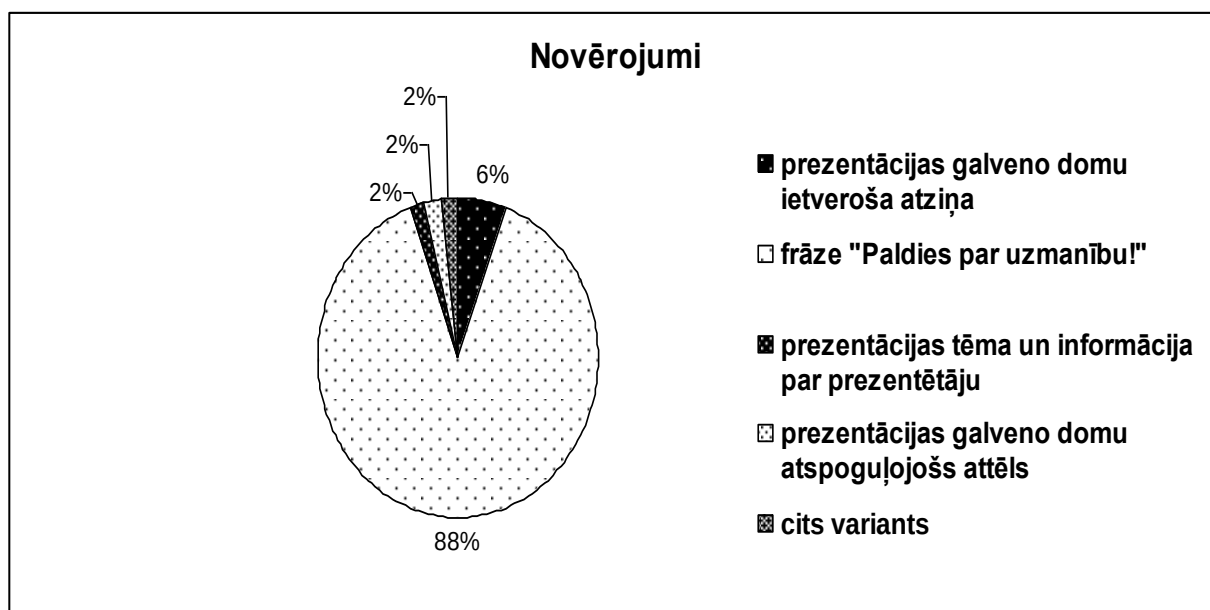
Darbā ar studentiem (un ne tikai) konstatētās problēmas būtība ir tā, ka runātāji, lai arī teorētiski spēj pamatot, tomēr praksē, īpaši situācijās, kas saistītas ar *PowerPoint* programmā sagatavoto vizuālo prezentāciju izmantošanu, neprot īstenot nobeiguma funkcijas un tā saturisko piepildījumu aizstāj ar frāzēm.

2009. gada oktobrī tika veikta anketēšana, lai konstatētu studentu prezentāciju pieredzi, zināšanu ieguves avotus un priekšstatus par prezentācijas nobeiguma veidošanu. Tika aptaujāti 53 1. un 2. kursa pilna un nepilna laika dažādu studiju programmu studenti par viņu darbību un priekšstatiem prezentāciju veidošanā pēdējo trīs gadu laikā. Viņi kritiski vērtē savu prezentāciju pieredzi (diagramma „Pieredze”), galvenokārt saistot to ar mācību un studiju uzdevumiem.

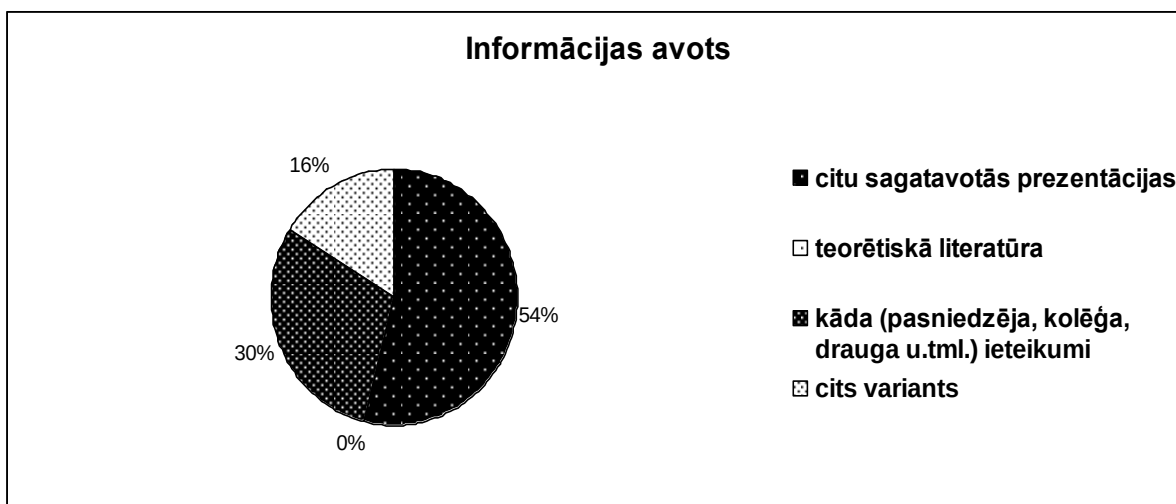

Tikai neliela daļa (2 %) uzskata, ka viņu prasmes un iemaņas šajā darbības sfērā ir bagātīgas (šādas atbildes vairāk bija raksturīgas nepilna laika studentiem un strādājošajiem pilna laika studentiem).

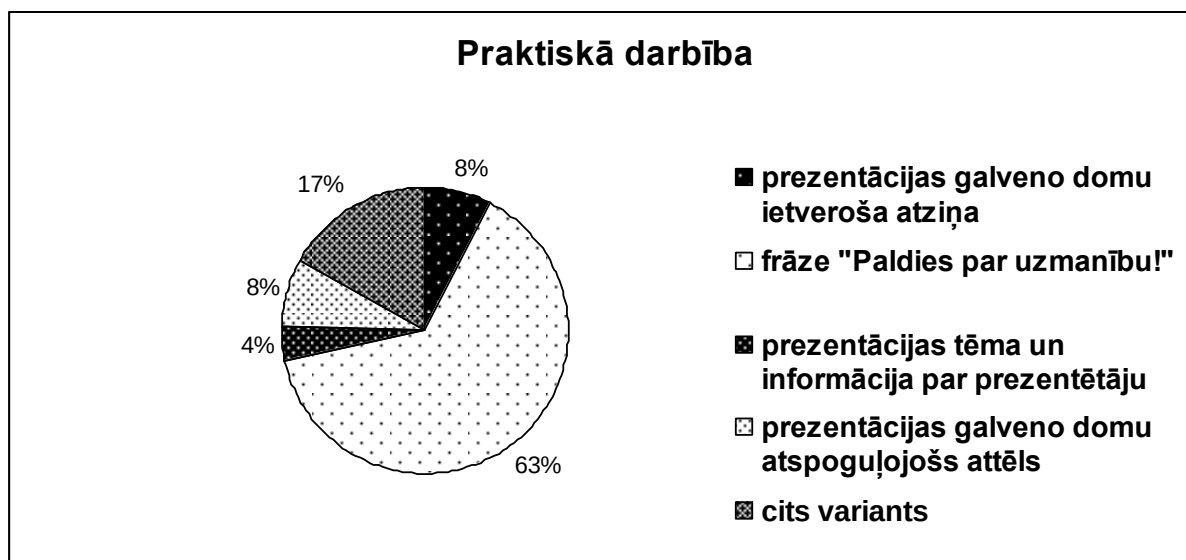
Lai izpētītu studentu zināšanas un pieredzi vizuālo prezentāciju nobeiguma veidošanā, anketā tika iekļauti vairāki jautājumi par pēdējā slaida saturu. Apgalvojumu „Mani novērojumi liecina, ka visbiežāk prezentācijas pēdējā slaidā runātāji iekļauj ...” studenti pārliecinoši (88 %) pabeiguši, izvēloties variantu „... frāzi „Paldies par uzmanību!”” (diagramma „Novērojumi”).

Studenti, atbildot par vizuālās prezentācijas pēdējā slaida satura veidošanas ieteikumu avotiem, norādījuši (diagramma „Informācijas avots”) empīriskā ceļā iegūtas zināšanas, t. i., praksē biežāk novēroto izvēli citu sagatavotajās prezentācijās (54 %), kā ar citu ieteikumus (30 %). Interesanti, ka, izvēloties „citu variantu”, tas tiek atšifrēts kā intuitīvs izvēles pamatojums „personīga jušana”. Anketēšana atklāj, ka studenti nekritiski paļaujas uz novērojumiem, apstiprinājumu savai izvēlei nemeklējot teorētiskajā literatūrā (0 %).

Iepriekšējo atbilžu kontekstā likumsakarīgas ir studentu atbildes par pašu veidoto vizuālo prezentāciju nobeigumu (diagramma „Praktiskā darbība”). Pārliecinošs studentu vairākums (63 %) norāda, ka parasti prezentācijas pēdējā slaidā tiek iekļauta frāze „Paldies par uzmanību!”. Tikai neliela daļa izvēlas no runas nobeiguma loģikas viedokļa daudz pamatotākos variantus: prezentācijas domu atspoguļojošu atziņu un attēlu vai atgādni par prezentācijas tēmu un autoru. Bez tam, praksē novērotais liecina, ka, iekļaujot vizuālajā prezentācijā kādu no pateicības frāzēm, students ar to aizstāj nobeigumu.

Dominējošā frāzes „Paldies par uzmanību!” kā pēdējā slaida satura izvēle mudina domāt par to, kāda ir pateicības loma prezentācijā, kad un kāpēc tā ir iekļaujama prezentācijas nobeigumā. Pateicība ir runātāja iedarbība uz klausītāju emocionālajā sfērā, jo rada labvēlīgu, pozitīvu gaisotni, tādēļ, iekļauta nobeigumā, tā atstāj klausītājos pozitīvas atmiņas par prezentāciju kopumā.

Taču pateicība veicina arī klausītāja pasivitāti, jo ziņo, ka informācijas vairs nebūs, uzmanība vairs nav nepieciešama un var atslābināties, nekoncentrēties. Tādā gadījumā neloģisks attieksmē pret klausītājiem ir jautājums, kas bieži vien dzirdams prezentāciju noslēgumā tūlīt pēc pateicības: „Vai ir kādi jautājumi?”, jo tas uztverams kā rosinājums domāt, precizēt, uzzināt. Rezultātā informācijas saņēmējs jeb klausītājs ir dezorientēts, jo runātājs veic un it kā gaida no klausītājiem divas pretrunīgas darbības gandrīz vienlaikus – uzmanību atslābinošu un uzmanību aktivizējošu. Situācijas pretrunīgums vēl vairāk jūtams gadījumos, kad pēc prezentācijas rodas jautājumi, veidojas diskusija, bet klausītāju uzmanībai un atmiņai joprojām veltīta slaidā demonstrētā frāze „Paldies par uzmanību!”.

Secinājumi prezentācijas nobeiguma veidošanas sakarā

1. Frāze „Paldies par uzmanību!” neveic nobeiguma funkcijas ne verbālajā, ne vizuālajā komunikācijā, lai gan var būt un ir pat ieteicams nobeiguma elements. Vēlams to, tāpat kā citas pieklājības frāzes, iekļaut runā (verbālajā prezentācijā). Līdzīgi, piemēram, sasveicināšanos vai uzrunu runātājs izvēlas un lieto pārdomāti, bet neiekļauj vizuālās prezentācijas slaidos.

2. Vizuālās prezentācijas nobeigums jāveido atbilstoši runas nobeiguma funkcijām un saturiskajam papildījuma saskaņā ar runas situāciju. Vispiemērotākie risinājumi ir: prezentācijas galveno domu atspoguļojoša atziņa vai attēls vai atziņas un attēla apvienojums, 1.slaida atkārtojums, atgādinot klausītājiem prezentācijas tēmu un autoru.

Literatūra

Apele 1982 – Apele, Antonija. Runas māksla. Rīga : Zvaigzne, 1982.

Bredberijs 2008 – Bredberijs, Endrū. *Izcilas prezentācijas prasmes*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2008.

Hofmanis 2005 – Hofmanis, Klauss, Dīters. *Prezentācija un moderācija: Efektīva komunikācija un mērķtiecīga tehnisko līdzekļu lietošana*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2005.

Keigels 2008 – Keigels, Timotijs, Dž. *Uzstāšanās māksla*. Rīga : Atēna, 2008.

Kramiņš 2005 – Kramiņš, Edgars. *Runas prasme saziņā: Monogrāfija par komunikatīvās kompetences veidošanos runas apguves procesā*. Rīga : Turība, 2005.

Mencels 2002 – Mencels, Volfgangs. *Retorika*. Rīga : DE NOVO, 2002.

Nelke 2003 – Nelke, Klaudija. *Prezentēšana*. Rīga : DE NOVO, 2003.

ZU EINIGEN ASPEKTEN DER GESTALTUNG VON PRÄSENTATIONSABSCHLUSS

Zusammenfassung

Der Beitrag ist dem Erwerb und der Entwicklung von Kompetenzen mündlicher Kommunikation mit dem Ziel gewidmet, Empfehlungen zur Gestaltung von Präsentationsabschluss und dessen Visualisierung zu formulieren und zu begründen.

Wenn auch der Gebrauch verschiedener Visualisierungsmittel (Overheadprojektor mit Folien, Videos, Dias, Demonstration von Abbildungen, Wandtafel, magnetische Tafel, Whiteboard, Handouts u.a.) entsprechend der Redesituation und dem Ziel sowie der Kompetenz des Sprechers nicht zu bestreiten ist, ist es jedoch damit zu rechnen, dass eine im PowerPoint-Programm vorbereitete visuelle Information mehrere Vorteile hat: diese Art von Visualisierung ist bequem, vergleichend kostengünstig, dabei ist sie in den letzten Jahrzehnten sehr populär geworden.

Im Beitrag werden Aspekte der Gestaltung von solchem Präsentationsschluss analysiert, wo die visuelle und verbale Präsentation einen einheitlichen Prozess bilden, deshalb ist eine gut durchdachte Koordinierung aller inhaltlichen und formellen, psychologischen sowie organisatorischen Details vorgesehen.

Die Autorin legt das in der Praxis festgestellte Problem vor: obwohl Studenten es theoretisch begründen können, sind sie praktisch jedoch nicht in der Lage die Abschlussfunktionen zu realisieren und ersetzen die inhaltliche Verwirklichung durch Phrasen. Sie analysiert die Resultate der Umfrage unter Studenten der Universität Liepāja sowie bietet konkrete Empfehlungen.

IESKATS DAŽU PRIMĀRO KĀDĪBAS ADJEKTĪVU UN TO ATVASINĀJUMU AR *-īgs, -īga* SEMANTIKĀ

Veidojot adjektīvu šķirkļus skaidrojošā vārdnīcā, nākas saskarties ar dažādām problēmām šīs vārdšķiras vārdu semantikas sakarā. Tas attiecas gan uz atsevišķu adjektīvu, gan adjektīvu grupām, gan uz visu adjektīva vārdšķiras semantiku kopumā. Adjektīvs konkretizējas saistībā ar raksturojamo priekšmetu nosaukumiem. Šī īpatnība nosaka adjektīva kā priekšmeta apzīmētāja gramatisko un semantisko dabu, kas cieši saistīta arī ar vārddarināšanu.

„Adjektīvi ir ļoti produktīva un aktīva vārdu šķira mūsdienu latviešu valodā. Viena piedēkļa un viena celma robežās adjektīvu nozīmes tā sazarājušās un diferencējušās, ka bieži vien atvasinātās formas aplūkojamas stipri detalizēti”. (MLLVG 224) Tādēļ šajā rakstā tiks aplūkota tikai to adjektīvu grupa, kurā ietilpst primārie kādības adjektīvi, kā arī to atvasinājumi ar piedēkli *-īg-*, šo adjektīvu pāru semantika, savstarpējā saistība un atšķirība.

Svarīgi atzīmēt, ka valodas sistēmas attīstību nosaka visu valodas sastāvdaļu savstarpējā saskare. Vienlīdz būtiska nozīme ir gan valodas sistēmas strukturālo, gan arī funkcionālo un semantisko daļu mijiedarbībai.

Valodniece A. Blinkena, pētot adjektīva formu un nozīmju attīstību, ir uzsvērusi, ka „...viens no svarīgākajiem faktoriem, kam pievēršama uzmanība, ir tieši valodas elementu semantiskās un stilistiskās nianse, kas ne vienmēr ir ietvertas noteiktos vārddarināšanas un sintagmu modeļos un bieži vien ir tradicionāli nosacītas un pat loģiski nepamatotas.” (Blinkena 1972, 374) Adjektīva semantikai vēl pievērsušies arī vairāki citi valodnieki, piemēram, A. Laua, E. Soida, I. Freimane, A. Vulāne, A. Trumpa, A. Roze.

Jāatzīst, ka šis darbs prasa plašu valodas materiāla analīzi diahroniskā, sinhronā un salīdzinošā aspektā, jo „katrā valodas posmā vārdu leksiskajiem un gramatiskajiem komponentiem var būt savas atšķirīgas semantiskās iezīmes, kas izveidojušās valodas lietotāju apziņā valodas sabiedriskās funkcionēšanas un arī individuālās uztveres rezultātā.” (Blinkena 1972, 375) Tas attiecas arī uz jau minētajiem primārajiem kādības adjektīviem un to atvasinājumiem ar piedēkli *-īg-*.

Pievienojot primārā adjektīva celmam piedēkli *-īg-*, rodas jauns atvasināts adjektīvs, kas norāda, ka raksturojamam priekšmetam piemīt ar pamatvārdu jeb motivētājevārdu izteikta īpašība, piemēram, *dzīvs – dzīvīgs, bagāts – bagātīgs, taisns – taisnīgs, vesels – veselīgs, slims – slimīgs, kaisls – kaislīgs, kautrs – kautrīgs, vārs – vārīgs, sērs – sērīgs, vecs – vecīgs, vēss – vēsīgs, lepns – lepnīgs, pilns – pilnīgs, žēls – žēlīgs, kārs – kārīgs, apaļš – apaļīgs*.

Pirmkārt, piedēklis *-īg-*, pievienots primārā adjektīva celmam, atvasinātajā adjektīvā izteic pazīmes, īpašības intensitātes pavājinājumu, piemēram, īpašības vārdu pāri *pelēks – pelēcīgs (pelēkas debesis – pelēcīgas debesis)* īpašības intensitāte ar adjektīvu *pelēcīgs* ir izteikta vājāk nekā ar

adjektīvu *pelēks*. Plašākā kontekstā šo adjektīvu īpatnība ir vēl labāk uztverama. Kā piemēru var minēt adjektīvu *lēns – lēnīgs* lietojumu, kur ar piedēkli *-īg-* arī izteikts īpašības intensitātes pavājinājums:

Ilona pēc savas dabas bija padevīga, lēna, pieklāvīga un mīla kā liepu lapa.. (Zeiboltu J.)

Ar smagu troksni apgāžas krēsls, bet lēnīgais Andrejs nepieliecas, lai to paceltu. (E. Līvs)

Otrkārt, piedēklis *-īg-*, pievienots primārā adjektīva celmam, atvasinātajā adjektīvā parasti izteic pazīmes, īpašības *pastāvīgumu* pavājinājuma vai pastiprinājuma formā. Piemēri no „Latviešu literārās valodas vārdnīcas” ar adjektīvu *vecs* un *vecīgs* skaidrojumiem un literārajiem citātiem:

vecs – Tāds, kas ir dzīvojis jau samērā ilgi, kam ir samērā daudz gadu (par cilvēku); pretstats: jauns. □ *Tur bija viņa fotouzņēmumi, sākot no maza bērna.. un beidzot ar dzīves saliektu vecu vīru.* (A. Grigulis) (LLVV VIII, 337)

vecīgs – Saistīts ar vecu cilvēku, tam raksturīgs. □ *Nora bija bārabērns, viņu audzināja kāda vecīga radniece..* (V. Brutāne)

Minētajā piemērā adjektīvs *vecīgs* izsaka pamatvārdā nosauktās īpašības pastāvīguma pavājinājumu. Savukārt uz pamatvārda nosauktās īpašības pastāvību pastiprinātā formā norāda adjektīvs *veselīgs*, kas atvasināts ar piedēkli *-īg-* no primārā adjektīva *vesels*. Piemēram, tas atspoguļots un skaidri uztverams šo adjektīvu nozīmju skaidrojumos „Latviešu literārās valodas vārdnīcā”:

vesels – Tāds, kas nav slim, ievainots; tāds, kam ir laba veselība (par cilvēkiem vai dzīvniekiem). □ *Redziet, Arvīds ir pilnīgi vesels, rīt viņš izrakstās no slimnīcas..* (L. Purs) (LLVV VIII, 401)

veselīgs – Tāds, kuram vienmēr vai parasti ir laba veselība, tāds, kura organisms nepakļaujas slimībām (par cilvēkiem vai dzīvniekiem). □ *Par trešo [meiteni] varēja teikt tos vārdus, kurus vēl šodien lieto vecāki ļaudis, kad īsti jāraksturo veselīgas, jaunas sārtvaidzes, proti: piens un asinis.* (M. Kalndruva) (LLVV VIII, 400)

Ir vēl arī trešais variants, kuru atzīmē valodniece E. Soida: „Mūsdienu latviešu literārajā valodā diezgan daudz adjektīvu ar *-īg-* lietojami kā pilnīgi nozīmes sinonīmi ar atbilstošajiem adjektīviem bez *-īg-*, piem., baismīgs : baisms; lādzīgs : lāgs; nabags : nabadzīgs..” (Soida 2009, 121)

Gan primārajiem kādības adjektīviem, gan atvasinātajiem adjektīviem ar piedēkli *-īg-* valodā ir dažāda semantiskā slodze. Daudzi no šiem adjektīviem ir polisēmiski. Šo adjektīvu semantiku, kā arī to vietu valodas leksiski semantiskajā sistēmā var aplūkot no dažādiem aspektiem:

- 1) no distribūcijas aspekta (visas iespējamās pozīcijas, saistāmība, konteksts);
- 2) no korelācijas aspekta (jēdzienu savstarpējās sakarības un atbilstības);
- 3) no adjektīvu nozīmju komponentās analīzes aspekta, nosakot, kurš komponents adjektīvu nozīmes vieno, kurš – diferencē;

- 4) no semantiskā lauka teorijas aspekta;
- 5) no adjektīvu saistības ar raksturojamo lietvārdu tematiski diferencīālajām grupām;
- 6) no adjektīva vai tā nozīmes leksikostilistikās diferencīācijas, no vēsturiskā mainīguma, no adjektīva saistības ar semantiskajām mikrosistēmām (sinonīmiem, antonīmiem).

Aplūkojot neatvasinātos un atvasinātos adjektīvu pārus, var konstatēt, ka tie pēc semantiskās noteiktības un stabilitātes valodā veido vairākas grupas.

Pirmajā grupā ietilpst adjektīvu pāri, kuros gan primārais, gan sekundārais adjektīvs ir ar identisku semantiku un lietojami kā pilnīgi nozīmes sinonīmi, piemēram, *kautrs – kautrīgs, kropls – kroplīgs, velts – veltīgs, baisms – baismīgs*. Tas atspoguļojas arī plašākos kontekstos, kuros šie adjektīvi ir analogās semantiskās pozīcijās. Piemēram, adjektīvu pāris *kautrs – kautrīgs*:

*.. kā jau laukos augusi, Agnese bija **kautra** un baidījās uzrunāt svešu cilvēku.* (A. Sakse)

*Jūliete neteica ne pušplēsta vārda, jo piederēja pie tiem klusajiem un **kautrīgajiem** cilvēkiem, par kuriem mēdz sacīt, ka viņus nemaz nemana.* (M. Kalndruva)

Arī šo adjektīvu pārnestās nozīmes ir analogas, piemēram:

*Es redzu miglā **kautriem** ziediem pilnu lazdu.* (J. Sudrabkalns)

*Tā ir kļava, un tai tikko izplaukuši **kautrīgie** ziedi.* (A. Grigulis)

Otrajā grupā ietilpst adjektīvu pāri, kuros viens adjektīvs ir semantiski stabilāks, konkrētāks un noturīgāks, bet otrs – vājāks un ar šaurāku semantiku, piemēram, *sērs – sērīgs, vārs – vārīgs*. Šajos adjektīvu pāros pamazām prevalē sekundārais adjektīvs ar izskaņām *-īgs, -īga*. Atvasinātais adjektīvs šai gadījumā piesaista arī vairāk tematiski diferencīālo grupu nekā primārais adjektīvs. Arī semantika gan primārā, gan sekundārā adjektīva nozīmēs var būt atšķirīga. Piemēram, raksturojot cilvēku, tā ķermeņa daļu vājo izturību, galvenokārt tiek lietots adjektīvs *vārīgs*:

*Un viņam kājas tādas **vārīgas**, ka tikai nu neapsaldējas vien!* (A. Upīts)
Turpretī, raksturojot gaisīgu, vieglu, maigu smaržu, galvenokārt lietots adjektīvs *vārs*:

*..un vienas naktsvijoles smarža **vārā** Plēš brūci, kas līdz ziemei nesadzīst.* (L. Brīdaka)

Adjektīvs *vārs* ar nozīmi 'maigs, trausls, glezns' ir 19. gs. beigu posma A. Kronvalda jaundarinājums. (Trumpa 2005, 34) Parasti adjektīvs *vārs* veic poētisma stilistikai ekspresīvo funkciju, tādējādi kāpinot teksta emocionālo iedarbīgumu. Par poētismu adjektīvu *vārs* uzskata valodniece A. Laua (Laua 1981, 92). Arī „Latviešu valodas vārdnīcā” pie adjektīva šķirkļa *vārs* ir norāde, ka tas ir poētisms (LVV 2006, 1153) Turpretī „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” adjektīvam *vārs* nav dota norāde *poēt.* (poētisms). Tas, ka šis vārds tomēr ir poētisms, liecina arī tā plašais lietojums dzejā, ko var konstatēt pēc

dzejas ekscerptu samērā lielā skaita „Latviešu literārās valodas vārdnīcas” un „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas” kartotēkā.

A. Laua grāmatā „Latviešu leksikoloģija” atzīmē, ka „vārda ekspresija bagātina vārda saturu, bet ierobežo vārda lietošanu.” (Laua 1981, 75) Viņa uzsver arī to, ka stilistiski ekspresīvajiem vārdiem, konkrētā gadījumā adjektīvam *vārs*, ir atbilstīgs stilistiski neitrāls vārds, un tas ir adjektīvs *vārīgs*.

Trešajā grupā ietilpst adjektīvu pāri, kurus saista derivatīvie sakari un galvenie semantiskie komponenti, bet adjektīvu lietojums laika gaitā būtiski diferencējies. Tāds ir adjektīvu pāris *žēls – žēlīgs*. Šo adjektīvu diferenciacija labi saskatāma „Latviešu literārās valodas vārdnīcā”, kur adjektīva *žēlīgs* pamatnozīmes skaidrojums ir: 'Tāds, kam ir raksturīga žēlsirdība, līdzjūtība pret citiem; tāds, kas ir saudzīgs pret citiem'.(LLVV VIII, 688) Piemērs no daiļliteratūras:

Bet Dievs bija labs un žēlīgs mums, bāreņiem. Palīdzēja uzaugt par cilvēkiem.. (J. Klīdzējs)

Tikko minētajā skaidrojumā un citātā adjektīvam *žēlīgs* raksturīga aktīvas īpašības piemītība, kas izsaka arī attieksmi pret raksturojamo reāliju.

Adjektīva *žēls* pamatnozīmes skaidrojums šai pašā vārdnīcā ir šāds: 'Tāds, kurā izpaužas žēlums, sarūgtinājums, skumjas, sāpes.' (LLVV VIII, 689) Piemērs no literatūras:

Viņa saliektā mugura, roku gurdenums, acu tukšais skats, viss kopā pauž kaut ko žēlu un bezcerīgu. (G. Janovskis)

Kā redzams, adjektīvu *žēls* mūsdienās lieto tikai pasīvas īpašības piemītības apzīmēšanai.

Līdzīga semantiskā diferenciacija ir raksturīga arī adjektīvu pāra *tīrs – tīrīgs* pamatnozīmēm, kurās raksturots cilvēks. Adjektīvs *tīrs* izsaka konkrētu īpašības piemītību, piemēram:

Tīra, uzposusies..viņa šķita kā no pilsētas atbraukusi.. (L. Purs) (LLVV VII², 554)

Turpretī adjektīvs *tīrīgs* īpašībai piešķir vispārinājumu, piemēram:

Viņa varētu būt laba sieva. Viņa ir tīrīga. Viņa labi saimnieko un gatavo ēdienu. (M. Zīverts) (LLVV VII², 551)

Ceturtajā grupā ietilpst tie adjektīvu pāri, kuru viens pāra loceklis pamazām kļuvis neproduktīvs, valodā arvien mazāk lietots, tādējādi mūsdienās aktīvs palicis tikai viens adjektīvs no šā pāra. Vairāki ar piedēkli *-īg-* atvasinātie adjektīvi laika gaitā mūsdienu latviešu valodā ir aizstāti ar adjektīviem bez attiecīgā piedēkļa, piemēram, *sald-īg-s* ar *salds*, *dail-īg-s* ar *daiļš*, *veikl-īg-s* ar *veikls*, *tikl-īg-s* ar *tikls* u. c. (LLVMSA, 175)

Jāpiebilst, ka adjektīvu pāri *tikls – tikl-īg-s* abi adjektīvi mūsdienu latviešu valodā ir kļuvuši neproduktīvi. Adjektīvs *tikls* „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” ir dots ar norādi (novec.) novecojis un skaidrojumu 'Tikumīgs'. (LLVV VII², 533), bet adjektīvs *tiklīgs* vispār nav rādīts. Adjektīvu *tikls* 19. gs. beigās ir aizstājis citas saknes adjektīvs *tikumīgs*, kas atvasināts no substantīva

tikums, veidojot jaunu derivāta pāri *tikums – tikumīgs*. (LLVMSA, 173; LEV, 405). Tādēļ K. Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcā” adjektīvs *tikumīgs* reģistrēts kā jaundarinājums. (ME IV, 186) Taču mūsdienu latviešu valodā tas ir neitrāls, pilnīgi nostabilizējies adjektīvs, kas ietilpst vienā no plašākajiem semantiskajiem laukiem, konkrēti, – adjektīva *labs* semantiskajā laukā, kura galvenā raksturojošā sēma ir ’kvalitatīvi pozitīvs vērtējums’, kas attiecināms uz morāles normām atbilstošām īpašībām. Šai semantiskajā laukā vēl ietilpst tādi adjektīvi kā *godīgs, krietns, taisnīgs, cēlsirdīgs, žēlsirdīgs, laipns, sirsnīgs, dāsns, līdzjūtīgs* u. c.

Taču ne vienmēr adjektīvu pāra īpašības vārds, kas valodā kļuvis neproduktīvs, ir arī zudis. Par to liecina kaut vai tas, ka senākos adjektīva atvasinājumus ar *-īg-* reizēm izmanto rakstnieki, lai parādītu kāda noteikta laika valodas īpatnības, kā arī lai iezīmētu konkrētā laika un vides kolorītu, piemēram, J. Kalniņš romānā „Auseklis” lieto adjektīvu *dailīgs*:

*Daugava viņa acīm atklājās **dailīgā** bagātībā..* (J. Kalniņš)

Šī raksta ietvaros būtu pieminams arī adjektīvu pāris *vēss – vēsīgs*. Adjektīvs *vēsīgs* pēdējā laikā valodā tiek lietots samērā bieži, piemēram, vārdkopās *vēsīgs rīts, vēsīgs laiks, vēsīgs ūdens, vēsīga vasara, vēsīgas telpas*. K. Mīlenbaha vārdnīcā adjektīvs *vēsīgs* tulkots vācu valodā ’mazliet vēss’, kā piemēru dodot vārdkopu *vēsīgs gaiss*. (ME IV, 570) Arī mūsdienu daiļliteratūrā šis adjektīvs dažkārt ir sastopams:

*Kā parasts, par vēlu Mēs iepriekš nolemto pamanām, Kaut sen bij jaušams **Vēsīgo** spārngalu skāriens.* (H. Heislērs)

Tāpat interneta pārlūkprogrammā *Google* ir atrodami daudzi piemēri ar adjektīvu *vēsīgs*: *vēsīga nakts, vēsīgs pavasaris, vēsīgs Ziemassvētku vakars, vēsīgas rokas, kājas, vēsīga istaba*. Tomēr „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” adjektīvs *vēsīgs* nav ievietots. Iespējams, tas ir tādēļ, ka latviešu literārajā valodā biežāk lieto adjektīvu *pavēss*, kam ir plašāka semantika un vairāk semantisko grupu, kuras tas raksturo.

Par primārajiem kādības adjektīviem un attiecīgajiem ar piedēkli *-īg-* atvasinātajiem adjektīviem, to semantiku un atveidi skaidrojošās vārdnīcās, konsekvences ievērošanu skaidrojumos vēl ir daudz analizējamu jautājumu. Cerams, ka nelielais ieskats šajā tēmā noderēs tālākiem valodnieciskiem pētījumiem.

Literatūra, avoti

Blinkena 1972 – Blinkena, Aina. Viena iezīme latviešu rakstu valodas adjektīvu un formu nozīmju attīstībā. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam*. Rīga : Zinātne, 1972, 373.–388. lpp.

Laua 1981 – Laua, Alise. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga : Zvaigzne, 1981.

LEV – Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga : Avots, 1992.

LLVMSA – Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. Atbildīgā redaktore K. Pokrotniece. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2002.

LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8. sēj. Rīga : Zinātne, 1972–1996.

LVV – Latviešu valodas vārdnīca. Rīga : Avots, 2006.

ME – Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. Rīga : Izglītības ministrija, 1923–1932.
MLLVG – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Rīga : LPSR ZA izdevn., 1959.
Soida 2009 – Soida, Emīlija. Vārddarināšana. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009.
Trumpa 2005 – Trumpa, Anta. *Adjektīvu semantiskā diferenciācija latviešu un lietuviešu valodā*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: LU, 2005.
[http/ www google.lv](http://www.google.lv)

OVERVIEW OF THE SEMANTICS OF SOME PRIMARY QUALITATIVE ADJECTIVES AND THEIR DERIVATIVES WITH ENDINGS *-īgs, -īga*

Summary

The article gives an overview of the group of adjectives that includes primary qualitative adjectives and their derivatives with endings *-īgs, -īga* forming semantically linked pairs.

By adding the suffix *-īg-* to the stem of the adjective, a new derived adjective is formed, which indicates that the object described possesses a quality expressed with a motivation word, e. g., *dzīvs – dzīvīgs; bagāts – bagātīgs; taisns – taisnīgs; vesels – veselīgs; tīrs – tīrīgs*, etc. This quality in the derived adjective – compared to the non – derived adjective – can express decreased intensity: *vecs – vecīgs*; increased intensity: *vesels – veselīgs*; equal intensity: *lāgs – lādzīgs*. The development of the language system is determined by the interrelation of all language elements. The interrelation of the structural, functional and semantic parts of the language system is equally important.

**DIVDABJU AR IZSKAŅĀM -ošs, -oša LIETOJUMS
MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ UN
ATSPOGULOJUMS SKAIDROJOŠAJĀS VĀRDNĪCĀS**

Par divdabju ar izskaņām -ošs, -oša lietošanu mūsu valodā latviešu valodniekiem ir bijuši un joprojām ir dažādi viedokļi un iebildumi. Jau J. Endzelīna un K. Mīlenbaha „Latviešu gramatikā” teikts: „Šis divdabis pa laikam darināms no nepārejošiem darbības vārdiem; no pārejošiem tas tautas valodā ļoti reti sastopams: *Protošam, mākošam, tam turēt tēvu zemi* BV. 3815; 7975; 15072, 2. *Knipu, knapu pa muguru, še tev sievas gribošam. Labāk mīļu Dievu lūdzu, ne bajāru daudzurošu* Büttner 1875. – Jaunākā laikā darina bieži, pārlieku bieži divdabjus ar galotni -ošs no pārejošiem darbības vārdiem. Caur to latviešu valodā iegūst daudzkārt tādu vecumu nokrāsu, kādu tā savā jaunības spirtumā nemīl, tā top abstrakta: p. p. *viņš teica uzmodinošā, pamācošā, pārmetošā, pavedinošā balsī*; labāki: *uzmudinātāja, pamācītāja, pārmetēja, pavedinātāja balsī*.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1934, 175)

Līdzīgi arī J. Endzelīna un K. Mīlenbaha sarakstītajā „Latviešu valodas mācībā” vidusskolām: „Šis divdabis pa laikam darināms no n e p ā r e j o š i e m v e r b i e m ; n o p ā r e j o š i e m t a s n e b o j ā t ā t a u t a s v a l o d ā n a v s a s t o p a m s . T u r p r e t i m t a g a d ē j ā r a k s t u v a l o d ā d a r i n a š ā d u s d i v d a b j u s a r ī n o p ā r e j o š i e m v e r b i e m , p i e m . , p ā r l i e c i n o š s a r g u m e n t s . U n g r ū t i b ū t u p i l n ī g i b e z t i e m i z t i k t . B e t b e z l i e l a s v a j a d z ī b a s t i e n a v j ā l i e t ā . K u r v i e n i e s p ē j a m s , t o v i e t ā l i e k a m k a s l a b ā k s (p i e m . , a d j e k t ī v s a r -ī g s , d a r ī t ā j a v ā r d s a r -t ā j s v a i -ē j s , d i v d a b i s a r -a m s , -ā m s , a t t i e c ī g a v e r b a i n d i k a t ī v s u . t . t . , k ā n u k u ņ ā g a d ī j u m ā) . U n i t s e v i š ķ i n e c i e š a m s i r š ā d a m d i v d a b i m p i e k a b i n ā t s o b j e k t s , p i e m . , p u b l i k u m a l d i n o š s s l u d i n ā j u m s (= sludinājums, kas maldina publiku).” (Endzelīns, Mīlenbahs 1938, 113)

Plašam latviešu valodas lietotāju lokam adresētajā J. Endzelīna grāmatiņā „Dažādas valodas kļūdas”, kas laikā no 1928. līdz 1932. gadam izdota četros papildinātos izdevumos, uzsvērtā divdabju ar izskaņām -ošs, -oša lietošanas stingra ierobežošana: „Dzīvajā tautas valodā divdabji, kas beidzas ar -ošs, ir sastopami tikai no nedaudziem vārdiem, un arī tikai no tādiem, kam nepārejoša nozīme, piem., *ziedoša ābele, verdošs vai tekošs ūdens, nākoša nedēļa* u. c. No tam nu izriet, ka no vārdiem ar pārejošu nozīmi šādi divdabji bez lielas vajadzības nav darināmi. Tai vietā var lietāt vai nu kādu adjektīvu, vai substantīvu, vai jāizteicas ar verba formu, kam ir personas galotne. Piemēri: *apburoša* (labāk: *burvīga* jeb *apburīga*) jaunava; *viņa bij apburoša* (labāk: *viņa bija apburīga*, jeb: *viņa varēja tiešām apburt*); *reibinoši* (labāk: *reibināmi* jeb *reibīgi*) dzērieni; *viņa balss ir brīvi plūstoša* (šim divdabim gan ir nepārejoša nozīme, bet tomēr labāk varētu teikt: *viņa balss plūst brīvi*); *grāmata ar pamācošu* (labāk: *pamācīgu*) saturu; *druvu stāvoklis visai iepriecinošs* (labāk: *dr. st. visai iepriecina*); *saturs vērtīgs un saistošs* (labāk: *saistīgs*); *jautājumi kļuva draudošāki* (labāk: *draudīgāki*); *argumenti bija stipri pārliecinoši* (labāk:

argumenti stipri pārliecināja); *aizkustinošāki* (labāk: *aizgrābīgāki*) *lūgumi*; *gars ir ierosinošs* (labāk: *gars var ierosināt* jeb *ierosina*) *tikai tad...*; *izšķīrošais* (labāk: *izšķīrīgais* jeb *izšķīrējs*) *vārds*; *lemjošs* (labāk: *lēmēja*) *tiesības*.” (Endzelīns 16–17)

1940. gadā publicētajā grāmatiņā „Valodas un rakstības jautājumi”, kuru sakārtojusi V. Rūķe un rediģējis J. Endzelīns, lasāms: „Nebojātā tautas valodā **tagadnes aktīvos divdabjus** ar **-ošs** nemēdz lietāt no transitīviem verbiem. Tādēļ rakstu valodā nav ieteicams tāda tipa divdabjus kultivēt, bet likt to vietā citas – latviskākas – konstrukcijas [...] Skaužams ir tādēļ „bailes iedvesošs klusums”, „ūdeni necaurlaidošs mētelis un citi tiem līdzīgi savienojumi. [...] „Bailes iedvesošs klusums” pareizi var būt „klusums, kas iedveš bailes” vai vienkārši „drausmīgs klusums”; „ūdeni necaurlaidošs mētelis” var būt „nemirstams mētelis””. (Endzelīns, Rūķe 1940, 11–12) Tomēr šeit ir arī neliela atruna: „Gadījumos, kur bez šādiem divdabjiem ar -ošs citādi grūti kā izteikties, tie pieļaujami: var runāt, piem., par „atspirdzinošu miegu”. (Endzelīns, Rūķe 1940, 12)

Stingrs ir arī V. Bērziņas „Latviešu valodas gramatikā” paustais viedoklis par divdabju ar izskaņām *-ošs*, *-oša* lietošanas ierobežojumiem. Šī grāmata izdota Latvijā vairākkārt: 1942., 1943. un bez autora norādes 1945. gadā. Pēc tam to ārzemēs atkārtoti ir publicējuši trimdas latvieši. 1994. gadā šo grāmatu publicējusi arī izdevniecība „Zvaigzne ABC”. Par divdabju lietošanu ar izskaņām *-ošs*, *-oša* tajā ir norādīts: „Divdabis ar **-ošs** sastopams palaikam no darbības vārdiem ar nepārejošu nozīmi, piem.: *verdošs ūdens*, *nākošā nedēļa*. No verbiem ar pārejošu nozīmi šie divdabji bez *l i e l a s* vajadzības nav darināmi. Sevišķi skaužami ir šādu divdabju savienojumi ar papildinātāju, piem.: *visus iepriecinošos dziedājumus*, labāk: *dziedājums, kas visus iepriecina*; *strīdu radošs jautājums*, jāsaka: *jautājums, kas rada strīdu*, bet, piem., *radošs darbs* ir pieņemams. Kur vien iespējams, šādu divdabju vietā jālieto citas formas.” (Bērziņa-Baltiņa, 153)

Kaut arī daudzus gadus skolās ir atkārtoti mācīts un sabiedrībai norādīts, ka darāmās kārtas tagadnes divdabis ar izskaņām *-ošs*, *-oša* nebojātā tautas valodā lietojams tikai no nepārejošiem jeb intransitīviem darbības vārdiem un pavisam reti no pārejošiem jeb transitīviem darbības vārdiem, tomēr šos aizrādījumus un norādījumus latviešu valodas lietotāji nav ņēmuši vērā.

Kāpēc tas tā ir noticis un notiek? Iespējams, tāpēc, ka gandrīz gadsimta garumā latviešu valodas gramatikās, rakstot par divdabju darināšanu un lietošanu no transitīviem vai intransitīviem verbiem, tika ņemta vērā tikai verba pamatnozīmes transitivitāte jeb pārejamība vai intransivitāte jeb nepārejamība, bet netika ņemts vērā tas, ka divdabis var būt atvasināts ne tikai no verba pamatnozīmes, bet arī no kādas verba sekundāras nozīmes. Tātad nav ņemts vērā tas, ka transitīva verba leksēmai var būt arī intransitīvi leksiski semantiskie varianti. Tā verbs *lasīt* savā pamatnozīmē, piemēram, *lasīt grāmatu*, *lasīt vēstuli* ir transitīvs. Ja lietojam šo verbu bez papildinātāja akuzatīvā jeb absolūtajā lietojumā, tam var būt vairāki intransitīvi leksiski semantiskie varianti: *viņš prot lasīt*, *viņš lasa franciski* (lasīšanas prasmes, spējas nozīme); *viņš lasa, izceldams*

atsevišķus vārdus, viņš lasa skaļā balsī (nozīme, kas saistīta ar lasīšanas paņēmieniem, veidu, stilu u. tml.); *viņš istabā lasa, viņš lasa jau vairākas stundas* (lasīšanas darbība, process kā tāds). Arī divdabis *lasošs, lasoša* var pazīmes veidā izsacīt notiekošu darbību, procesu, piemēram, *lasošais automāts*. Šī divdabja leksiskā nozīme atbilst verba *lasīt* infinitīva un finīto formu nozīmei, kas izsaka spēju, prasmi, tātad atbilst vienam no šā verba intransitīvajiem leksiski semantiskajiem variantiem. (Ozola 1985, 220–221)

Ja darāmās kārtas tagadnes divdabja darināšanu skata no šāda viedokļa, tad jāsecina, ka lielākā daļa divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša* tiek darināti no intransitīviem verbiem un pamatnozīmē transitīvu verbu intransitīvajiem leksiski semantiskajiem variantiem. Turklāt šie divdabji var būt arī tādi, kas atvasināti no transitīvajiem verbiem, kuru lietošana bez tiešā objekta ir tikai potenciāli pieļaujama. Piemēram, verba *cildināt* absolūtais lietojums ir vienīgi iedomājams (*ieraksts cildina*). Tomēr praktiski valodā šāds lietojums bez objekta nav reāls, turpretim divdabi *cildinošs, cildinoša* lieto, lai pazīmes veidā izteiktu spēju.

Mūsu valodā ir arī samērā daudz divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša*, kas darināti no transitīviem verbiem. Tādos gadījumos šis divdabis parasti tiek lietots saistījumā ar objektu jeb papildinātāju akuzatīvā līdzīgi kā attiecīgais verbs, dažkārt arī bez objekta, ja ir nepieciešamība ko īsi, trāpīgi formulēt, piemēram, *dzelzi saturoša rūda, sērūdeņradi saturošs avots, sāpju remdinoša ziede, aprakstoša metode, paskaidrojoša vārdu grupa*.

Par to, ka nav iemesla skaust ne no intransitīvajiem, ne transitīvajiem verbiem darinātus divdabjus ar izskaņām *-ošs, -oša*, pagājušā gadsimta 60. gados jau ir rakstījis valodnieks Pēteris Ķīķauka trimdas latviešu izdevumā „Jaunā Gaita”. Rakstā „Dažas piezīmes par mūsu literāro valodu” P. Ķīķauka nepievienojas J. Endzelīna un K. Mīlenbaha „Latviešu gramatikā” un „Latviešu valodas mācībā” paustajam viedoklim, ka no verbiem ar pārejošu nozīmi divdabji ar izskaņām *-ošs, -oša* bez lielas vajadzības nav jālieto, jo „grūti tomēr būs ikreiz zināt, cik lielai jābūt vajadzībai, lai drīkstētu arī no transitīviem verbiem darināt tagadnes aktīvos divdabjus.” (Ķīķauka 1962) Viņš arī uzskata, ka tautasdziesmās divdabji ar *-ošs* tiek darināti gan no nepārejošiem, gan pārejošiem verbiem, tikai no pārejošiem verbiem to ir mazāk. Rakstā ir minēti arī tautasdziesmu piemēri, kuros no transitīva verba darinātais divdabis ar izskaņu *-ošs* lietots kopā ar objektu akuzatīvā: „...nieka darba nemākošas BW14307,9; niecin’ mani sīvu dzedru, niecin darba nemākošu, 21787 (pēdējos divos piemēros, kā redzam, no transitīvā verba „mācēt” resp. „nemācēt” atvasinātajam divdabim pievienots vēl gramatiķu aizliegtais papildinātājs).” (Ķīķauka 1962)

P. Ķīķaukas rakstītajam var pilnīgi pievienoties. Tā, piemēram, rakstnieces Annas Brigaderes 1928. gadā sarakstītajā romānā „Kvēlošā lokā”, kura centrā Pirmā pasaules kara un revolūcijas notikumi, ir daudz divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša*, kas darināti gan no intransitīviem, gan transitīviem verbiem, lai panāktu spilgtu, dinamisku notikumu atainojumu: *Kā skanoši viņi strūklāja domas vārdi; Arnis juta, it kā žņaudzoša roka sagrauba viņa sirdi; Viņa nemaz negrib domāt par uztraucošām lietām; pamest [kādu] nāvi nesošai bultai*.

Divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša* lietošana mūsu valodā joprojām neiet mazumā, bet tikai pieaug. Viens no iemesliem ir tas, ka „..lokāmie divdabji ar *-ošs, -oša* dod iespēju izteikties īsāk vai precīzāk, kas laikam gan ir balstījies kā strauju to ieviešanos, tā arī šīs tendences noturību.” (Nītiņa 2008, 318) Reālais divdabju lietojums mūsu valodā ir mudinājis mainīt uzskatus par šo divdabju lietošanas ierobežošanu un nevēlamību. Kā norāda D. Nītiņa: „Tādējādi tiek respektētas valodas attīstības tendences, jo latviešu valodā nepārtraukti palielinās kā atvasinājumu ar *-ošs, -oša* skaits, tā arī paplašinās to lietošana.” (Nītiņa 2008, 319)

Ja ieskatāmies mūsdienu terminoloģiskajās vārdnīcās, tad neatradīsim nevienas, kurā nebūtu terminoloģisku vārdkopu ar šo divdabi, piemēram, *emulsējošie sāļi, jonizējošs strojums, raksturojošas metodes, rezultējošais spēks, ritošā iekārta*. (ZTV 2001); *salīdzinošā reklāma, valdošais stāvoklis* (BTSV 2001); *aprakstoša izteiksme, paskaidrojošu vārdu grupa, skaidrojošā vārdnīca, tulkojošā vārdnīca* (VPSV 2007).

Jāņem vērā, ka divdabja semantiskajā struktūrā ietilpst visi tie paši leksiski semantiskie komponenti jeb sēmas, kas piemīt attiecīgajam monosēmiskam verbam vai attiecīgā polisēmiskā verba leksiski semantiskajam variantam, un tā nozīme, ko divdabim piešķir divdabja piedēklis un galotne, t. i., izskaņa. Jāpiebilst gan – ja divdabis ir adjektīvējies, tad tam var būt arī kāda semantiska atšķirība no attiecīgā verba.

Kā zināms, lokāmie divdabji ir no vārdiem atvasinātas nominālas formas – tiem ir verbu un adjektīva pazīmes. (MLVG I, 632) Tomēr, atšķirībā no citiem lokāmajiem divdabjiem, darāmās kārtas tagadnes divdabja raksturīgās izskaņas *-ošs, -oša* ir ļoti spēcīgs gramatiskais rādītājs, kas nepārprotami uzsver šā divdabja „verba dabu” kā galveno. Un te nu vārdnīcu rakstītājiem rodas problēmas, jo nav viegli noteikt, vai divdabis ir daļēji vai pilnīgi zaudējis savu verbalitāti. Par to liecina arī šo tagadnes divdabju atspoguļojums latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās.

Latviešu valodas skaidrojošo vārdnīcu vēsture nav gara. Pirmā ir „Latviešu literārās valodas vārdnīca” (LLVV), kas publicēta astoņos sējumos desmit grāmatās no 1972. līdz 1996. gadam. Izdevniecība „Avots” 1987. gadā publicē skaidrojošo vārdnīcu vienā sējumā „Latviešu valodas vārdnīca” (LVV), tās otrais, papildinātais izdevums iznāk 2006. gadā. Trešā latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca – „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca” (MLVV), kuru raksta LU Latviešu valodas institūta autorkolektīvs, vēl tikai top, taču šīs vārdnīcas sākumdaļa ar šķirkļiem no A līdz Ļ burtam ir pieejama internetā (www.tezaurs.lv/mlvv). Šajās latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās atšķiras divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša* interpretācija no vārdšķiras statusa viedokļa, ir arī atšķirības transitīvo un intransitīvo verbu leksiski gramatisko nozīmju atspoguļojumā. Vārdnīcu autorus, bez šaubām, ir ietekmējuši arī ievērojamu latviešu valodnieku uzskati par divdabju ar izskaņām *-ošs, -oša* lietošanas ierobežojumiem.

LLVV šie divdabji tiešā veidā netiek kvalificēti par adjektīviem, bet ir norādīts uz šo divdabju divējādo lietojumu valodā. Divdabju ar *-ošs, -oša*

šķirkļos pirmā nozīme ir tipveida norādījums uz konkrētā divdabja iespējamo predikatīvo lietojumu (gan bez ilustratīvā teksta). Otrajā nozīmē ir dots adjektīvam raksturīgais skaidrojums, rādot ilustratīvajā tekstā divdabja lietojumu gan adjektīva, gan apstākļa vārda funkcijā, piemēram: **apmierinošs**, -ais; s. -a, -ā; apst. **apmierinoši**. 1. Divd. → a p m i e r i n ā t. 2. *Tāds, kas atbilst prasībām, normām (parasti minimālām); pietiekams*. Apmierinoša atbilde. A. veikums. Skolēns lasīja apmierinoši. **atspirdzinošs**, -ais; s. -a, -ā. 1. Divd. → a t s p i r d z i n ā t. 2. *Tāds, kas atspirdzina*. A. dzēriens. A. gaiss. (LVV 1, 445)

LVV par divdabju adjektivēšanos pausts cits viedoklis. Divdabji ar izskaņām -ošs, -oša tiek uzskatīti par adjektīviem ar potenciāli pieļaujamu verbalitāti, piemēram: **atspirdzinošs** īp. (arī divd. → a t s p i r d z i n ā t); **atspirdzinoši** apst. *Tāds, kas atspirdzina*. A. dzēriens. Miegs iedarbojas atspirdzinoši. (LVV, 129)

Interneta versijā topošās MLVV ievadā teikts: „Adjektivējušies divdabji internetā publicētajā MLVV daļā no A līdz I pielīdzināti īpašības vārdiem, dodot vārdšķiras norādi *īp.* (īpašības vārds). Sākot no šķirkļiem ar burtu J, adjektivētie divdabji par īpašības vārdiem nosaukti tikai tad, ja tiem vairs nav ar attiecīgo darbības vārdu semantiskas saistības [...] Citos gadījumos adjektivētajam divdabim MLVV pievienota norāde – *divd. īp. nozīmē*.” (www.tezaurs.lv/mlvv)

Divdabju ar izskaņām -ošs, -oša adjektivēšanās pakāpes noteikšana ir viena no smagākajām problēmām skaidrojošās vārdnīcās. Tas izriet no tā, ka nav noteiktu kritēriju, pēc kuriem varētu divdabjus uzskatīt par tādiem, kuri ir pilnīgi adjektivējušies, jo gramatikās par divdabju adjektivizāciju ir runāts nekonkrēti un vispārīgi. Kā viens no divdabju adjektivēšanās rādītājiem varētu būt tas, ka tādām divdabim ir arī atbilstošs apstākļa vārds, piemēram, *radošs darbs – radoši strādāt*, kā arī no verba atšķirīga nozīme.

„Adjektivēto divdabju leksikogrāfiskā atveide latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās ir bijusi visai dažāda. Parasti adjektivētiem divdabjiem skaidrojumu jeb definīciju vārdnīcās veido tādu pašu kā īpašības vārdiem, to ievadot ar frāzēm „tāds kas...”, „tāds ko...”, „tāds kam...” utt. Lielākas atšķirības vārdnīcās ir vērojamas šādu šķirkļa vārdu gramatiskajā raksturojumā, iespējams, noteiktu kritēriju trūkuma dēļ.” (Zuicena, Ozola 2008, 195)

Pēc ilgām pārdomām MLVV autori vārdnīcas tapšanas gaitā raduši savu šīs problēmas risinājumu, dodot pie attiecīgā adjektivētā divdabja šķirkļa leksiski gramatisku norādi *divd. īp. nozīmē* (divdabis, kas lietots īpašības vārda nozīmē), tā norādot uz divdabja semantisko saistību ar verbu un pielīdzināšanos adjektīvam, piemēram: **jautājošs** -ais, **jautājoša** -ā, *divd. īp. nozīmē*; **jautājoši** apst. *Tāds, kurā izpaužas neizpratne, vēlēšanās ko noskaidrot. J. skatiens. Jautājoši paskatīties*. (www.tezaurs.lv/mlvv)

Šādi norādot uz attiecīgā divdabja divējādo dabu, divdabji ar izskaņām -ošs, -oša MLVV netiek kvalificēti par īpašības vārdiem. Tādējādi tiek ņemts vērā arī tas, ka valodas lietotāji izjūt izskaņas -ošs, -oša kā spēcīgu šā divdabja gramatisko rādītāju, kas uzsver divdabja verbalitāti.

Mūsdienu latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās divdabju adjektivēšanās pakāpes noteikšanā un atspoguļošanā ir daudz neskaidrību un

nenoteiktības. Tomēr vedas domāt, ka divdabjus ar izskaņām *-ošs*, *-oša* to spēcīga gramatiskā rādītāja dēļ valodas lietotāji uzskata par divdabjiem, nevis adjektīviem. Protams, šo divdabju atspoguļojumu vārdnīcās nosaka arī vārdnīcu rakstītāju rīcībā esošais piemēru daudzums, individuālā valodas izjūta, zināšanas un darba pieredze.

Literatūra

- Bērziņa-Baltiņa – Bērziņa-Baltiņa, V.** *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : Zvaigzne ABC.
- BTSV – Biznesa terminu skaidrojošā vārdnīca**. Rīga : Kamene, 2001.
- Endzelīns – Endzelīns, J.** *Dažādas valodas kļūdas*. Piektais izdevums. Rīga : Zvaigzne.
- Endzelīns, Mīlenbahs 1934 – Endzelīns, J., Mīlenbahs, K.** *Latviešu gramatika*. Rīga : Valtera un Rapas akc. sab., 1934.
- Endzelīns, Mīlenbahs 1938 – Endzelīns, J., Mīlenbahs, K.** *Latviešu valodas mācība*. Rīga : Valtera un Rapas akc. sab., 1938.
- Endzelīns, Rūķe 1940 – Endzelīns, J., Rūķe, V.** *Valodas un rakstības jautājumi*. Rīga : Ramaves apgāds, 1940.
- Ķīkauka 1962 – Ķīkauka, P.** Dažas piezīmes par mūsu literāro valodu. *Jaunā Gaita* Nr. 34, 1962. (pieejams internetā: http://zagarins.net/ig/ig34/JG34_P_Kikauka.htm)
- LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca**. 1.–8. sēj. Rīga : Zinātne, 1972–1996.
- LVV – Latviešu valodas vārdnīca**. Rīga : Avots, 2006.
- MLVV – Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca**. Rīga : Latviešu valodas institūts (A–Ļ pieejama internetā: www.tezaurs.lv/mlvv)
- Nītiņa 2008 – Nītiņa, D.** Divdabji jeb participi. *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2008, 308.–337. lpp.
- Ozola 1985 – Ozola, Ā.** Verba transivitātes būtība un izpausmes likumsakarības mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga : Zinātne, 1985, 216.–223. lpp.
- VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca**. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.
- ZTV – Zinātnes un tehnoloģijas vārdnīca**. Rīga : Norden AB, 2001..
- Zuicena, Ozola 2008 – Zuicena, I., Ozola, Ā.** Divdabju adjektivizācijas un substantivizācijas problēmas risinājums „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā”. *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti – 1*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2008, 193.–199. lpp.

GEBRAUCH DES PARTIZIPS MIT DEM AUSLAUT *-ošs*, *-oša* IN DER MODERNEN LETTISCHEN SPRACHE UND SEINE WIDERSPIEGELUNG IN DEN BEDEUTUNGSWÖRTERBÜCHERN DER LETTISCHEN STANDARDSPRACHE

Zusammenfassung

Die Sprachforscher hatten und haben bis jetzt unterschiedliche Standpunkte und Einwände über das Gegenwartspartizip des Aktivs mit dem Auslaut *-ošs*, *-oša* ausgesagt. Doch die Benutzer sowohl im vorigen Jahrhundert als auch heute haben diese Einwände ganz außer Acht gelassen. Heutzutage ist der Gebrauch von Partizipien mit dem Auslaut *-ošs*, *-oša* in die Weite gegangen. Es gibt kein terminologisches Wörterbuch ohne diese Partizipien z. B. *emulsējošie sāļi*, *jonizējošais starojums*, *skaidrojošajā vārdnīcā*, *tulkojošā vārdnīca* u. a.

Im Lettischen werden vorwiegend die Partizipien mit dem Auslaut -ošs, -oša von den intransitiven Verben gebildet, doch sie werden auch von den transitiven Verben, von den transitiven Bedeutungen und Bedeutungsnuancen gebildet, wenn es für den Sprachbenutzer nötig ist.

Die Partizipien sind von den Verben abgeleitete Nominalformen – sie besitzen die Bedeutungen eines Verbes und Adjektives. Es ist schwer für die Lexikographen zu bestimmen, ist das Partizip teilweise oder vollständig adjektivisiert; auch irgendwelche Kriterien ist es nicht leicht zu finden. Doch bei den Gegenwartspartizipien des Aktivs mit dem Auslaut -ošs, -oša ist die Verbalität vorherrschend und die Stufe der Adjektivisation ist nicht so stark ausgeprägt.

Darum besteht es Unterschiede unter den lettischen Bedeutungswörterbüchern (heute gibt es drei Bedeutungswörterbücher) bei der Betrachtung oder Nicht-Betrachtung eines Partizips als ein Adjektiv. Es ist schwer, bestimmte Kriterien zu bestimmen, weil die in den Grammatikbüchern angeführten Hinweise sehr allgemein und unkonkret sind. Ein Charakteristikum dafür – ist ein Partizip adjektivisiert – könnte solches Merkmal dienen: hat dieses Partizip ein entsprechendes Adverb z. B. *radošs darbs*; *radoši strādāt* und eine unterschiedliche Bedeutung, die das Verb nicht hat, wovon das Partizip gebildet ist. Natürlich wird das nicht nur durch den Umfang des Gebrauches eines Wortes bestimmt, den der Lexikograph hat, sondern auch durch sein individuelles Sprachgefühl, seine Kenntnisse, Arbeitserfahrung und den Umfang eines Wörterbuches.

ATRIBUTĪVIE ADJEKTĪVI UN DIVDABJI RUCAVAS IZLOKSNĒ

Latviešu izlokšņu sintaksē ir tikai daži pētījumi par adjektīvu sintaktiskajām funkcijām. Minami Annas Vulānes raksti un disertācija „Adjektīvs un tā sintaktiskās funkcijas augšzemnieku dialektā” (Vulāne 1986), kuras ievadā raksturots adjektīvu sintakses izpētes stāvoklis latviešu valodniecībā līdz 20. gs. 80. gadiem. Tomēr arī A. Vulānes pētījumā ierobežotā apjoma dēļ nav skatītas visas adjektīvu sintaktiskās funkcijas – tikai vārdkopas ar adjektīvu kā galveno komponentu, t. i., adjektīvu valence, jo konstatēts, ka tajā ir daudz vairāk augšzemnieku dialekta īpatnību nekā adjektīvu atributīvajā vai predikatīvajā lietojumā. Divdabju atributīvo lietojumu lībiskā dialekta Vitrupes izloksnē pētījusi šī raksta autore (Ozola 1996). Minami arī nepublicēti studentu pētījumi, piem., 1998. gadā Liepājā aizstāvētais Ingas Pūres maģistra darbs „Adjektīvu sintaktiskais lietojums Kurzemes pasakās” (Pūre 1998), taču jāatceras, ka publicēti pasaku teksti var būt pārveidoti, rediģēti, tāpēc ne vienmēr atklāj novada un teicēja valodas īpatnības: šo problēmu izlokšņu sintakses pētījumu sakarā aplūkojusi Maigone Beitiņa (Beitiņa 2009).

Latviešu sintaksē apzīmētājs (atribūts) tradicionāli tiek definēts kā teikuma palīgloceklis, kas pakārtots lietvārdam vai tā aizstājējam un **nosauc attiecīgās reālijas pazīmi** (VPSV, 42). Atribūts nav teikuma struktūras pamatkomponents, t. i., **nav obligāts** struktūras komponents: tas **modificē kādu no teikuma komponentiem**, to raksturojot vai precizējot (Lvs, 107). Sarunvalodas sintakses pētniece Linda Lauze norādījusi uz atribūta kā teikuma komponenta paplašinātāja funkciju (Lauze 2004, 120). Atribūts teikuma struktūru formāli paplašina, turpretim neatkarīgā komponenta nozīmi sašaurina – precizē, kad nepieciešams identificēt vienu priekšmetu, parādību, dzīvu būtni no līdzīgo grupas, piem., Rucavā *tā drābule i **palaks** (< palags), viēnc **liels palaks**. / **liels, bruns šupuls**, tuo es ta ka šuodien atminu. / šuōdiēn ir visur **dzīvs puķs*** [pēc stāstījuma, ka agrāk bērni vainagos lika papīra puķes]. / *gadījās jaū ar,, ka kâc **luōpi ūš** aīzgāja nuô kâdas ligas. tadu **mirušu luōpu** ta saūca pa sprâgeni.*

Rakstā aplūkots adjektīvu un lokāmo divdabju atributīvais lietojums vienā no Lejaskurzemes izloksnēm – Rucavā. Izmantoti galvenokārt 20. un 21. gs. mijā Liepājas studentu pierakstītie un atšifrētie izloksnes teicēju teksti, kas publicēti grāmatās „Mana novada valoda: Lejaskurzeme” (2004), „Rucavā, tur Paurupē...” (2007), „No Sventājas līdz Ancei” (2008)¹.

Līdzšinējie pētījumi ļauj izteikt hipotēzi, ka adjektīvu un – jo īpaši – divdabju atributīvais lietojums latviešu valodas izloksnēs nav tik biežs kā rakstu valodā.

¹ Rakstā citētajos izloksnes tekstos saglabāta minētajās publikācijās lietotā fonētiskā transkripcija un interpunkcija.

Analizējot lokāmo divdabju atributīvo lietojumu Vītrupes izloksnē, secināts: „Vītrupes izloksnē pierakstītajos dialogu fragmentos atributīvie divdabji pavisam reti lietoti, vairāk to (un apzīmētāju vispār) ir monoloģiskā runā, notikumu atstāstā.” (Ozola 1996, 37). Arī daļā krievu valodas izlokšņu divdabji atribūta funkcijā dzirdami reti, bet dažās izloksnēs šāds divdabju lietojums vispār nav pazīstams (Русская диалектология, 240). Pētītajos Rucavas izloksnes tekstos atributīvie divdabji konstatēti ļoti reti, adjektīvi – biežāk.

Reālijas pazīme nav obligāti jāizteic atribūta pozīcijā. Inta Freimane norāda: „... atributīvā nozīme ir cieši saistīta ar predikatīvo nozīmi; bieži tās nošķirt palīdz komunikatīvais uzdevums un vieta teikumā” (Freimane 1985, 89–90). Šis atzinums it īpaši attiecināms uz runas sintakses, tai skaitā izlokšņu sintakses, izpēti. Arī Vītrupes izloksnē novērots, ka lielākā daļa būtisko pazīmju, darbību, stāvokļu tiek ietverta gramatiskajā centrā un izteikta predikatīvi (Ozola 1996, 37), taču šis secinājums attiecas tikai uz pētījumu par atributīvajiem divdabjiem.

Atribūta, predikāta vai sekundāri predikatīva komponenta pozīcijas noteikšanu apgrūtina mutvārdu runas specifika. Izlokšņu sintaktiskās konstrukcijas (tāpat kā citas valodas parādības) tiek analizētas pēc tam, kad veikta runas ierakstu atšifrēšana un noformēšana rakstos.

Krievu sarunvalodas sintakses pētniece O. Lapteva secina, ka runas sintakses parādības veido gramatiski vāji noformētu sintaksi (Lapteva 1976, 177). Vērtējot no koptas rakstītās valodas viedokļa, daudz kas runā šķiet „lieks”, tāpēc atmetams, tuvinot runu gramatiski noformētām sintakses struktūrām. O. Lapteva atzīst: slikti, ka dialektu sintakses pētnieki apraksta šo sistēmu, izmantojot literārās valodas sintaktisko konstrukciju klasifikācijas shēmu, jo par pētīšanas priekšmetu neklūst tās parādības, kas saistītas ar mutvārdu formas radītajām specifiskajām iezīmēm (Lapteva 1976, 92). Tomēr tas nenozīmē, ka dialektu sintaksē viss atšķiras no rakstu valodas un ka nav jāpēti parādības, kas kopumā atbilst rakstu valodai.

Predikātu un atribūtu nošķirt palīdz, pirmkārt, **vārdu kārtā**.

Analizētajos Rucavas tekstos, tāpat kā rakstu valodā, dominē saskaņotā atribūta (adjektīva, divdabja) prepozitīvs novietojums, piem., *ta v~~ie~~ cie cilv~~ie~~ki stastija. / kad ta liela v~~ie~~tra bija? / tie ir aūksti meži, a lielis kalnis / kadreīž jaūnamis meītamis visams bi gaři mati līdz pus muguris. / mamma jaū bij iēpriēķš izvārijusi biguzi nuô sakaltušās, neap~~ie~~stās maīzes. / es jumis vaŗu pateīkt, ka man uz juntu ira divi maģi mīlulīši. divi maģi mīlulīši man ir.. / un ziemu, ta bi tadas lielas krasnis, kur cep:e maīzi, paberem ap:aļus raceņus pa krasni, c~~ie~~ptus raceņus un m~~ie~~ncu plesem un edem.*

Arī Kurzemes pasaku tekstos postpozitīvs apzīmētājs tika konstatēts ļoti reti – tikai 8 gadījumos no 1372 atributīvajiem adjektīviem (Pūre 1998, 10–12).

Baltu sintakses vēstures pētnieks Vītauts Ambrazs secina, ka lietuviešu sintaksē visbiežākais ir modelis **Adj-N**, kas ir neitrāla atribūta pozīcija un dominē gan literārajā valodā, gan izloksnēs (Ambrazas 2006, 94). Viņš norāda,

ka adjektīvu postpozīciju nosaka emfāze vai konteksts – postpozitīvi atribūti tiek vairāk izcelti (Ambrazas 2006, 94). Runātā valodā, īpaši dialogā, postpozitīvu novietojumu var izraisīt arī runas spontānais raksturs – runātājs objektīvi nepagūst nepieciešamo raksturotāju pievienot pirms nomena, tāpēc diferencējapazīmes tiek minētas pēc tam, piem., **drates tarpi. tadi orandžigi, tadi apali.** / *ja bi slimība va kas, ta tač **dadzis** majas – luoga, tas **adataīnaīs.** / bi vel kau kur m **Ķ**ajas tada **dele ruobaīna.** / es taī laīveleī issiēnu tādu **kuōku, gaŗu.** / [...] ta bi tadas **birstes as:as** – izberza [zivij] tuo as:aku, laī nebutu sarkans .. / **tīklus** es nuonešu un **lieluo muc:u.** tadu **muc:u lielu,** kur tuo alu v **Ķ**cu laīku, ku taīsija [...] v **Ķ**ak, ta b **Ķ**zu sulas taja lejam, taī **muca lielaja.***

Alfrēds Gāters, atsaukdamies uz valodnieka Jespersena viedokli, atšķirību starp atributīvu un predikatīvu adjektīvu latviešu tautasdziesmās raksturo šādi: „...enthält das Gefüge aus Subjekt und Prädikat zwei Vorstellungen (izcēlums mans – I. O.), die unbedingt für sich bestehen müssen. Das Gefüge aus Attribut und dessen Beziehungswort stellt dagegen einen gemeinsamen Begriff (izcēlums mans – I. O.), gewissermaßen ein Kompositum dar.”¹ (Gāters 1993, 636).

Minētā atšķirība izjūtama, salīdzinot analizēto Rucavas izloksnes tekstu fragmentus ar vienu un to pašu adjektīvu atributīvajā un predikatīvajā lietojumā. Piem., teicēja Anna Šmite atbild uz jautājumu *smalka maize bija?:* [maize] **nebi rupja** (predikāts). *kad issijaja a sietu, a sietu, kad issijaja. **smalka** bi, **rupja** nebi* (predikāti).. *nu **rupju maīzi*** (atribūts – veidojas terminoloģiska vārdkopa, kas apzīmē noteiktu maizes veidu) *kad akal cepe [...].*

Ja atributīvais adjektīvs vai divdabis apzīmē objektu, kas saziņas situācijā visiem zināms vai noprotams no konteksta, tad **atribūts kļūst par nomena aizstājēju.** Piem., *viēna bi lielā krustamāte un uōtra **magā*** [krustmāte]. / *tada v **Ķ**ca* [mēnesī] *nevareja* [kaut lopus] *un **jauna*** [mēnesī] *jalikvide bi. **auguoša*** [mēnesī], *ka nuolikvide, kad gaļa, ka tu cep, nesaraujas. / **pilla*** [glāzē] *iēm **Ķ** un māt i jānuōdze/ / kad jaū cepa **jaūnuō*** [maizi], *ta v **Ķ**at* [maizei] *bi jābūt ap **Ķ**stai.* / *tas ir ari **laba*** [tēja] *priekš krampjiem. / ja meīta grib zināt savu **nakamuo*** [vīru] .. / *nu ta drate jau ar, drate jau ar zinamu laīku tik tureja kadreiz. ja jau bi **cinkuotas*** [drātes], *tas jau bišķi ta ilgak tureja.*

Šo sarunvalodai raksturīgo tekstveides iezīmi – atribūts pakārtots substantīva sintaktiskajai nullformai – latviešu sarunvalodas sintakses materiālā aprakstījusi arī L. Lauze (Lauze 2004, 122).

Tā kā Rucavas izloksnes teksti vākti, lai iegūtu ziņas par noteiktām leksikas tematiskajām grupām un tradicionālajām norisēm (kāzas, bēres, kristības, lauku darbi, ēdienu gatavošana, zveja u. tml.), tad, izmantojot vienīgi

¹ Subjekta un predikāta savienojums ietver **divus priekšstatus**, kas noteikti var pastāvēt katrs atsevišķi. Atribūta un apzīmējamā vārda savienojums rada **vienotu jēdzienu** – zināmā mērā salikteni. (Tulkojums mans – I. O.)

šos materiālus, nav iespējams izdarīt secinājumus par visu adjektīvu **semantisko grupu** biežumu un daudzveidību izloksnē (turklāt pētīts tikai adjektīvu atributīvais lietojums). Tomēr arī šādā materiālā atklājas noteiktas tendences.

Pavisam reti atribūta pozīcijā konstatēti personu psihisko īpašību un izskata raksturotāji adjektīvi vai divdabji, jo sarunas ar teicējiem netika virzītas uz cilvēku raksturošanu.

Teicēju stāstījumos un atbildēs uz jautājumiem dominē atributīvie adjektīvi, kas raksturo **lielumu** un **apjomu**, no šīs adjektīvu grupas pārsvarā ir antonīmi **liels** / **dižs** un **mazs** / **maģs**, piem., *liels gabals, liels palaks* (< *palags*), *liels putns, liels skutuls, liels šupuls, liela ba~~da~~, liela laīva, lieli kalni, lieli kluči, lieli kukuļi, lieli vacēļi / lielas vaceles* u. c., *dišs ri~~u~~ķis, diži ceļi, diža naūda* u. c.; *mazs kraģītis, mazs veīkaliņš, maza ļipiņa, maģs skutul~~u~~ns* u. c.

Adjektīvi **liels**, **mazs** izmantoti arī **intensitātes** raksturošanai, piem., *liela v~~u~~tra, liels sp~~u~~lmanis, liels dziēdātājs, liels ugunsgr~~u~~ks, diža zinataja, maza darīšana* u. c.

Stāstījumos bieži nepieciešami **laika** un **vecuma** raksturotāji, no tiem dominē antonīmi **v~~u~~ks** / **s~~u~~ns** un **jauns**, piem., *v~~u~~ks un jauns mēness, v~~u~~ci / s~~u~~ni laīki, v~~u~~ks cilv~~u~~ks, v~~u~~cas kurpes* u. c.; *jaūnc vīrs, jaūna kleŅta* u. c.; **mazs**, piem., *mazs meīt~~u~~ns, mazs b~~u~~ns* u. c.; arī **ilgs**, **liels** un **garš** – laikaposmu raksturojumos, piem., *ilgi gadi, liels laŅks, gari vakari*.

Krāsu adjektīvi analizētajā materiālā bieži izmantoti augu raksturošanai (par tiem vairākkārt uzdoti jautājumi), piem., *dz~~u~~lt~~u~~ Ņhi ziedi, dz~~u~~lt~~u~~ Ņhas purītes, zilie dadzīši, m~~u~~l~~u~~as uogas, p~~u~~l~~u~~kas lapiņas, sarkani ziēdiņi, sārti ziēdiņi* u. c., kā arī sadzīves priekšmetu, apģērbu, ēdienu raksturošanai, piem., *m~~u~~ni deķi, dz~~u~~lt~~u~~ Ņhaīs sviēsc, bruns šupuls, sarkanc lakac, ruōžaiņas, sarkanās muslines* u. c.

Bieži teicējiem bija jāapraksta priekšmetu, produktu, augu u. c. **fiziskās īpašības**, piem., *silts udens, slapš gaīss, saūsa sūna, sausi milti, biēzs aūdums, tīra smilkc* u. c.

Tāpat kā rakstu valodā, arī Rucavas tekstos konstatējams **semantiski obligātais atribūts**, piem., [jumta niedres] *seja v~~u~~cuos laīkus a vicem.* / [pēc ugunsgrēka] *paši ilgu laŅku sadzīvuōja saīmniēcības mājā.* / *nu tukšām ruōkām jaū* [pie jaundzimušā] *nenaca.* / *visamis meītamis bi gaři mati.* / [lindruki] *tumši zilā vaī citā tumšākā krāsā.*

Daļa no teicēju stāstījumos lietotajiem atribūtiem raksturojami kā **situatīvi obligāti** – tie nav atkarīgi no lietvārda (konstrukcijas) semantikas, bet satur konkrētajai runas situācijai būtisku informāciju, bez atribūta stāstījuma saturs nav izprotams, nav pilnīgs. Daži piemēri.

Stāstot par laivu būves atšķirībām, ir nepieciešams raksturot laivu veidus pēc lieluma – *katrā pusē četri* [dēļi], *kad liela laīva. kad irād maģa laīva, ari*

nevar, *kā teikt, tā, piēcpacmit p ~~Ķ~~du gaŗa, tad ari neva/ ar dujamis, ari triju [dēļu] vaīg. un ka **liela laīva**, ta i četrū [dēļu] vaīg.* Aprakstot augu izskatu, svarīgs ir lielums, forma, krāsa, piem., *vis·smukakas bij gandarkajas ar **smalkiēm, sarkaniēm ziēdiņiēm** un dz ~~Ķ~~guzītes, nu tās bi tādas aūkstas, **sārīiēm ziēdiņiēm** un tādu **mazu ļipiņu klāt**.* Raksturojot reljefu un ainavu, kas zvejniekiem redzama no jūras, ir jānosauc ne tikai objekti (mežs, kāpa, kalns u. tml.), bet to būtiskās pazīmes, piem., *tie **Miētraga meži**, tie ir **aūksti meži**, a **lielis kalnis** [..].* Svarīgs ir ne tikai ūdens, bet arī tā īpašības, piem., *par jūru lielās vētras laikā – ja jau teu nak jura istaba iekša. sapruoties – ne jau viņa a **tīru udeni** vien nak! tur takš bija visi šitie te zemes un zandagu klumpji!; par ēdienu gatavošanu – uzvarija udini, iemete ķemeles. tas iebere. uzlej **varuošu udini**. / un tuo nuoleI nuost un tuli **uak:al katla leI udeni, aukstu udeni** ieleI [..].*

Adjektīvi vai lokāmie divdabji arī tautas valodā ir **terminoloģisko vārdkopu atkarīgie komponenti**. Tās var atbilst literārajai valodai, var būt izloksnei raksturīgas (t. sk., etnogrāfismi).

Analizētajā materiālā tādi ir, piem., augu nosaukumi: *tas ir **dz ~~Ķ~~t ~~Ķ~~nas purītes**. viņas i smaržīgas. jumis vajadzeja tas visas saraut Līguo dienu. [..] šŌs ir kurpītes. **dz ~~Ķ~~t ~~Ķ~~nas kurpītes**. tas ira tadi **zilie dadzīši**. / [..] **baltas natres** ir ar laba teja, tie ziedi, bet priekš kam? / [..] mellenes n ~~Ķ~~, upenes. mes saucam pa **m ~~Ķ~~nam jaņuogam**.* Tāpat vārdkopnosaukumi konstatēti apģērba (tautastērpa) elementiem, piem., *galvā **ruōžaīnas**, sarkanas muslines, **īrkuoti kr ~~Ķ~~li**, **samatines vestes a kruōcinis liūdruks**;* ēdienu nosaukšanai, piem., *man ļuoti garšuo tas **mīkstaīs siers**, kuo sauc par aīzlejumu. / mes, ka **rīv ~~Ķ~~us p ~~Ķ~~Nkuokus** taīsam, ta'pat nuospiežam marlīte, cik var tuo sulu; sadzīves priekšmetu un darbarīku nosaukšanai, piem., [par ierīci niedru pļaušanai ziemā uz aizsaluša ezera] *ilgus gadus vel staveja tas ramis, tas **stumjamaīs ramis**;* ēku un telpu nosaukšanai, piem., *biI **Ziļa kuc**, tad vienreīz gada isveda [mēsļus], ka bi m ~~Ķ~~slu talkas;* personu raksturošanai, piem., teicēja nosauc kristībām vajadzīgās personas: *bija **dīžā kuma** un **mazā kuma**.**

Pieminot personas, norises, reālijas u. c., runātāji nevar izvairīties no subjektīvās attieksmes, personiskā vērtējuma paušanas, taču šie **subjektīvā vērtējuma atribūti**, to leksiskais sastāvs un biežums ir atkarīgs no teicēju personības, temperamenta. Piem., *pagaļšu gadu man viena tada **bauga** ('nejauka') **sieva** atga pie manis ciemuos. / šite i viena tada **nejauka dziesma**. / **drausmīga v ~~Ķ~~ra** bija. / es vi ~~u~~ pa krievu zali saucu, tada **neganta zale**, ka rav ~~Ķ~~dams nevari izrav ~~Ķ~~. / te'pat aīz šŌs mājs bij **smuks upelis**. / zini, pie kap:^u bi tac **smuks laukums**, un ta tur vakaruos viņi saga, spelejas, ja. / kas ta pirks strimales, ka visadas **glaunas zuves** var dabuôt. / te liekas, vaī, nu **brīnišķīks***

laīks, brīnišķīga jura! te pekšņi veš maīna kau ka virzienu, jeb nak kau kac brazma un jura iet viss pa gaīsu!

Jāatceras, ka teicēji sarunājas ar nepazīstamiem cilvēkiem (studentiem, valodniekiem), tāpēc Rucavā ikdienā lietotie ekspresīvie adjektīvi parasti tiek ierobežoti, aizstāti ar neitrālākiem.

Kaut analizēto tekstu apjoms nav pārāk liels, tomēr to izpēte ļauj noteikt galvenās adjektīvu un divdabju atributīvā lietojuma iezīmes Rucavas izloksnē.

1. Tāpat kā latviešu rakstu valodā, dominē atributīvo adjektīvu un divdabju prepozitīvs novietojums.

2. Bieži atribūts kļūst par apzīmējamā objekta (nomēna) aizstājēju, ja saziņas situācija (vide) vai konteksts nepārprotami norāda uz objektu. Tādēļ, publicējot izlokšņu tekstus, to izpratnei svarīgi ir komentāri (piezīmes) par runas situāciju un nenosauktajiem objektiem.

3. Atribūta izvēli un lietojumu visbiežāk nosaka nevis runātāja vēlme izteikt subjektīvu novērtējumu, bet gan neatkarīgā substantīva leksiskā valence (piem., *visamis meītamis bi **garī mati***) vai situatīva nepieciešamība raksturot objekta lielumu, apjomu, krāsu u. c. (piem., *tie Miētraga meži, tie ir **aūksti meži**, a **lielis kalnis***).

4. Atribūts var kļūt par terminoloģiskas vārdkopas (vārdkopnosaukuma) obligātu komponentu (piem., *stumjamaīs ramis, Ziļa kuc, dižā kuma, mazā kuma*). Šādu vārdkopu konstatēšana un aprakstīšana ir svarīga izlokšņu leksikas pētniekiem, vārdnīcu veidotājiem.

Literatūra

Ambrazas 2006 – Ambrazas, Vytautas. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 2006.

Beitiņa 2009 – Beitiņa, Maigone. Skolotāja Jura Bergmaņa pierakstītās Bārtas pasakas un to sintakse. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 13 (1). Liepāja : LiePA, 2009, 185.–194. lpp.

Freimane 1985 – Freimane, Inta. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga : LVU, 1985.

Gāters 1993 – Gāters, Alfrēds. *Lettische Syntax Die Dainas*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 1993.

Lapteva 1976 – Лаптева, О. А. *Русский разговорный синтаксис*. Москва : Наука, 1976.

Lauze 2004 – Lauze, Linda. *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja : Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 2004.

Lvs – Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga : Zvaigzne, 1989.

Ozola 1996 – Ozola, Ieva. Lokāmo divdabju atributīvais lietojums Vitrupes izloksnē. *Latvijas Zinātņu akadēmijas Vēstis* : A daļa, 50. sēj., Nr. 4./5. (585./586.). Rīga : LZA, 1996, 37.–44. lpp.

Pūre 1998 – Pūre, Inga. *Adjektīvu sintaktiskais lietojums Kurzemes pasakās* : maģistra darbs. Liepāja : Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 1998. (datorrakstā)

VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.

Vulāne 1986 – Вулане, Анна. *Имя прилагательное и его синтаксические функции в верхнелатышском диалекте* : автореферат диссертации на соиск. ученой ст. кандидата фил. н. Рига, 1986.

Русская диалектология – *Русская диалектология*. Под ред. Мещерского Н. А. Москва : Высшая школа, 1972.

ATTRIBUTIVE ADJEKTIVE UND PARTIZIPIEN IN DER MUNDART VON RUCAVA

Zusammenfassung

Im Beitrag wird die attributive Verwendung der Adjektive und deklinierbarer Partizipien in der Rucava-Mundart in Niederkurland betrachtet. Obwohl die Anzahl der analysierten Texte nicht groß ist, ermöglicht jedoch das Datenmaterial die Feststellung der wichtigsten Merkmale der attributiven Verwendung von Adjektiven und Partizipien.

Genauso wie in der lettischen Schriftsprache dominiert in der Rucava-Mundart die präpositive Stellung der attributiven Adjektive und Partizipien (*bi tadas **lielas krasnis**, kur cep:e maīzi, paberem **ap:alus raceņus** pa krasni, c **ptus raceņus** un m **ncu plesem**, un edem*). Die Postposition wird von der Emphase, dem Kontext und dem spontanen Charakter der Rede bestimmt (*tīklus es nuonešu un **lielu muc:u**. tadu **muc:u lielu**, kur tuo alu v **cu laīku**, ku taīšija*).

Attribute werden häufig als Ersatz für das Objekt (Nomen) verwendet, wenn die Situation (das Umfeld) oder Kontext unmissverständlich auf das Objekt hinweisen (*tada v **ca** [mēnesī] nevarēja [kaut lopus] un **jauna** [mēnesī] jalikvide bi. **auguoša** [mēnesī], ka nuolikvide, kad gaļa, ka tu cep, nesaraujas*).

Die Wahl und die Verwendung von Attributen werden am häufigsten nicht durch den Wunsch des Sprechers, eine subjektive Bewertung zu äußern, sondern durch eine unabhängige substantive lexische Valenz (*visamis meītamis bi **gari mati** / paši **ilgu laoku** sadzīvuōja saīmniēcības mājā*) oder situative Notwendigkeit bestimmt, die Objektgröße, den Umfang, die Farbe e.t.c. zu beschreiben (*tie Miētraga meži, tie ir **aūksti meži**, a **lielis kalnis***).

Das Attribut kann zu einer obligatorischen Komponente einer terminologischen Wendung werden (*stumjamaīs ramis, Ziļa kuc, dižā kuma, mazā kuma*). Die Feststellung und Beschreibung solcher Wendungen ist ein wichtiger Bestandteil in der Erforschung der Mundartlexik.

Die Attribute der subjektiven Wertung, ihre lexischen Komponenten und ihre Häufigkeit hängen vom persönlichen Stil des Redners ab.

Diāna Pavlovskā (Ventspils Augstskola)

EMOCIONĀLAS ATTIEKSMES PAUŠANA MŪSDIENU DARĪJUMVĒSTULĒS LATVIEŠU UN KRIEVU VALODĀ

1938. gadā, atsaucoties uz amerikāņu autoru Schaw's, J. Dimza savā „Darījumu korespondences rokas grāmatā” rakstīja: „Divas vēstuļu šķiras ceļo pa rakstāmgaldū. Vienās ir tikai papīrs, tinte un frāzes. Tās aizceļo papīrkurvī. Otrās ir lietišķas un cilvēcīgi siltas; tās ievēro, jo tās pārliecina. Dod pārliecības spēku arī savām vēstulēm, dari tās bagātas panākumiem, nodrošini tām ilgstošu iespaidu” (Dimza 1938, 11).

21. gadsimta sākumā Š. Teilore, skolotāja un mācību konsultante no Lielbritānijas norāda, ka mūsdienu lietišķajai valodai jābūt aktīvai, rosinošai, interesantai un, jo īpaši, tajā jāatspoguļojas vēstules autora personībai. Savā

grāmatā, kas tulkota latviešu valodā, autore tās priekšvārdā pievērš uzmanību tam, ka mūsdienās „darījumi notiek daudz neformālākā veidā – sanāksmēs un konferencēs lieto dabiskāku, atbrīvotāku valodu. Bet kas noticis ar mūsu rakstīšanas prasmi? Daudzi cilvēki joprojām lieto stilu, kas būtu piemērotāks mūsu vecvectēviem nekā 21. gadsimta darījumu cilvēkiem” (Teilore 2006, *nenumurēts priekšvārds*).

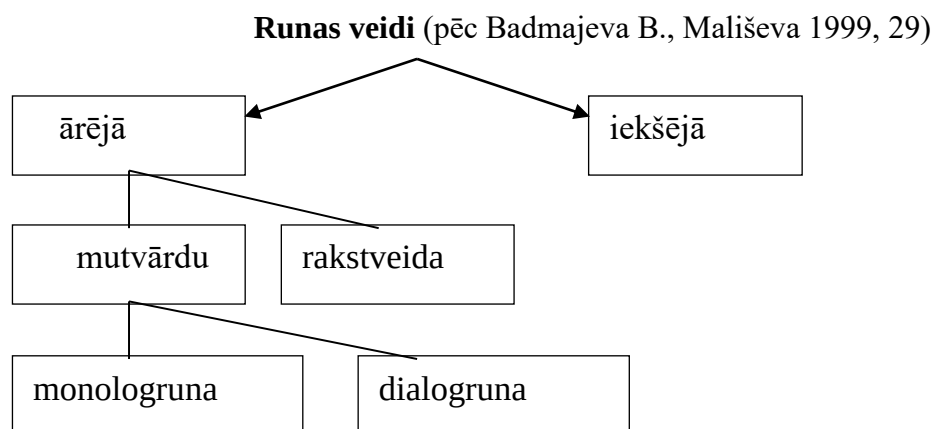
Divi cilvēki, ko šķir vairāk nekā pusgadsimts, bet viņu izteiktās domas ir vērstas vienā virzienā: cilvēciskā faktora klātbūtne, tiecoties pēc efektīvas lietišķās saskarsmes rakstveida formā, un orientēšanās uz vēstules saņēmēja psiholoģiju.

Līdz ar straujām sociālām un ekonomiskām pārmaiņām zinātnes un tehnoloģijas attīstības laikmetā aktivizējas starptautiskie sakari dažādās cilvēku darbības jomās, arī darījumu pasaulē. Starpkultūru komunikācijas dažādās izpausmes formas ir veicinājušas mūsdienu valodnieku interesi par valodas kontaktu jautājumiem un valodu mijiedarbību. No šī skatpunkta ir iespējams pētīt arī tādu jautājumu kā latviešu un krievu valodas izmantošana par saziņas līdzekli lietišķajā saskarsmē Latvijas multikulturālajā sabiedrībā, kā arī mūsu zemes kaimiņvalstī Krievijā.

Lai gan pēc 1991. gada notikušās sabiedriski politiskās pārmaiņas Latvijā ir veicinājušas krievu valodas funkciju izmaiņas mūsu valstī, ir pamats apgalvot, ka Latvijā joprojām krievu valodas loma ir aktīva un tai ir augsta ekonomiska vērtība. To apliecina arī pēc Valsts valodas aģentūras pasūtījuma veiktā sociolingvistiskā pētījuma rezultāti: „Nozīmīgākās sociolingvistiskās funkcijas Latvijā pašlaik veic latviešu, krievu un angļu valoda, kas ir reāli konkurējoši spēki ar atšķirīgu globālo un reģionālo ekonomisko vērtību” (Data Serviss 2006, 4).

Lietišķo saziņu var īstenot dažādos veidos, un vēstījums, t. i. runas aktā iesaistīto cilvēku runas darbība, var izpausties dažādos runas veidos (sk. 1. attēlu).

1.attēls

Rakstveida runa ir monologrunas paveids, lai gan šajā shēmā (sk. 1. attēlu) tas nav attēlots.

Indivīdu sekmīgas mijiedarbības nepieciešams nosacījums sadarbības procesā, citstarp lietišķajā saziņā, ir efektīva apmaiņa ar informāciju rakstveida teksta formā. Viens no lietišķo rakstu stila žanriem ir darījumvēstules.

Darījumvēstules ietilpst sarakstes dokumentu jeb korespondences grupā. Tie ir dokumenti, ar kuru palīdzību (starpniecību) tiek sniegta informācija adresātam: citai organizācijai vai fiziskai personai. Tā kā viena no darījumvēstulu pamatfunkcijām ir informatīvā funkcija, to teksta veidošanā piemērots ir emocionāli neitrāls izteiksmes veids, kas atbilst lietišķajam stilam.

Latviešu sinhroniskajā valodniecībā nozīmīgākos pētījumus par stilistikas jautājumiem ir veicis Jānis Rozenbergs (Rozenbergs 1995). Stilistikas un stila atsevišķiem jautājumiem pievērsušies arī citi latviešu valodnieki (Freimane 1993; Romane 2000; Ernstsone 2001, 90–98; Nītiņa 2004, 32–33 u. c.).

Mūsdienu krievu valodniecībā stilistikas un stila jautājumus dziļāk pētījuši vairāki valodnieki (Розенталь 1998; Голуб 1999; Бердичевский, Соловьева 2002; Солганник, Дроняева 2004; Романова, Филиппов 2006 u. c.).

Valodniecības, citstarp stila, jautājumiem veltītajā zinātniskajā literatūrā tradicionāli tika un tiek norādīts, ka viena no lietišķo tekstu, t. sk. arī darījumvēstulu raksturīgākajām pazīmēm ir emocionālā neitralitāte. Šķiet, neviens nav apšaubījis ka „lietišķo rakstu stilā lieto emocionāli neitrālus izteiksmes līdzekļus, to raksturo standartizēta, maksimāli unificēta izteiksme, stingras un lēni mainīgas formas” u. c. pazīmes (VPTSV 2007, 216). J. Rozenbergs savulaik norādīja, ka lietišķo rakstu būtiska iezīme ir to emocionāli ekspresīvā atturība, to „autors nedod satura stilistisku vērtējumu, tieši otrādi – akcentē savas neitrālās pozīcijas” (Rozenbergs 1995, 106). Krievu zinātniskajā literatūrā dominē atziņa, ka lietišķo rakstu stilā (в официально-деловом стиле) emocionāli ekspresīvos valodas līdzekļus gandrīz neizmanto (tātad to lietojums nav pilnībā noliegts – *raksta autores D. Pavlovskas piebilde*) un autora individuālais stils izpaužas vāji, gandrīz nemanāmi (Розенталь 1998, 29). Taču interesi saista iepriekš minētā latviešu valodnieka J. Rozenberga dotā norāde, ka oficiālais stils izsaka lietišķu attieksmi, kurā it kā nav jūtams teksta autora subjektīvais vērtējums (*pasvītrojums mans – aut.*) (Rozenbergs 1995, 106). Zinātnieks pieļāva iespēju paust emocionālu attieksmi oficiālā stilā rakstītos tekstos.

Mūsdienās daudzās pārmaiņas sabiedrībā neapšaubāmi atspoguļojas arī valodas lietojumā. Aizvien biežāk ir vērojami klasisko funkcionālo stilu robežu „pārkāpumi”. Stilu robežu saplūšanas tendences skar arī lietišķo rakstu stilu, citstarp normas, kas nosaka emocionālas attieksmes paušanu darījumvēstulēs.

Valodas ekspresīvā funkcija saistās ar jūtu, emociju izteikšanu – emocionālas attieksmes paušanu, spēju iedarboties uz sarunu biedru vai klausītāju, ietekmēt viņu. Teksta autora subjektīvais vērtējums var būt izteikts, izmantojot kādu valodas vienību (vārdu, frazeoloģismu, teikumu), kam piemīt emocionāls nozīmes papildkomponents. Valodas vienībām ekspresivitāti bieži

piešķir konotācija – „valodas vienības jēdzieniskā satura uzslāņojums” (VPTS 2007, 189). Valodas vienībā ietvertā emocionālā ekspresija var sniegt papildu informāciju par teksta autora subjektīvi vērtējošo attieksmi pret teksta saturu. Tādā gadījumā autora attieksme netiek pausta tiešā veidā, bet gan pastarpināti. Valodā ir daudz tā saukto vārdu ar papildnozīmēm, kas ne vien apzīmē attiecīgo lietu, parādību, darbību, bet arī pauž runātāja emocionālo attieksmi.

Attīstoties sakariem starp dažādiem uzņēmumiem (valsts, pašvaldības, privātiem), mainās arī darījumvēstule raksturs. Vēstules pamazām arvien vairāk apliecina uzņēmumus vai atsevišķas personības un psiholoģiski motivē to darbību. Uzņēmuma (iestādes, organizācijas, atsevišķa uzņēmēja) autoritāte, tā reputācija tirgū, starp patērētājiem/klientiem, kā arī darījuma partneriem lielā mērā ir atkarīga no tā, cik pārdomāti tiek veikta sarakste.

Kā zināms, darījumvēstulei ir jābūt lakoniskai, loģiskai, tās tekstam – ar skaidri saprotamu teikumu uzbūvi un saturu. Rūpīga leksisko vienību atlase, pareizrakstības un interpunkcijas likumu ievērošana, faktu (datu un skaitļu) precizitāte, to neapstrīdamība un nepārprotamība palīdz vēstules tonim kļūt pārliecinošam. Ne mazāk svarīgi ir ievērot arī vēstules saņēmēja intereses un viņa psiholoģiskās īpatnības, uztverot vēstulē pausto informāciju.

Saziņa ir divpusējs process, arī rakstveida saziņa, kuras laikā notiek domu vai informācijas apmaiņa vismaz starp divām personām – teksta autoru un tā lasītāju. Oficiālajā saskarsmē cilvēki pārstāv noteiktas lomas, lai gan vienlaikus viņi ir arī personības un pārstāv paši sevi. Cilvēki sazinās, rēķinoties ar iepriekš noteiktām normām, cenšoties īstenot kādus mērķus, piemēram, uzturēt partnerattiecības, parādīt uzmanību, apliecināt cieņu. Lietišķajā rakstveida saziņā to iespējams panākt, izmantojot, piemēram, konkrētus emociju verbos un to formas, apstākļa vārdus, piemēram, *priecāties, pateikties, lepoties, atzinīgi, sirsnīgi, izcili, uzmanīgi*. Lietišķās rakstveida saziņas nolūks varētu būt arī panākt no partnera kādu noteiktu rīcību, darbību vai mainīt viņa attieksmi pret lietu, procesu, jautājumu, piemēram, izpildīt vēstules autora lūgumu, pieņemt viņa izvirzītos nosacījumus, priekšlikumus. Vēl kāds darījumvēstules autora nolūks varētu būt mainīt partnera viedokli par labu vēstules autora interesēm un citiem lietišķās rakstveida saziņas mērķi.

Raksta autore ir novērojusi, ka mūsdienās, saglabājot darījumvēstule tekstā lietišķā stila galvenās pazīmes (neitralitāti, standartizāciju, lakonismu u. c.), vienlaikus bieži tiek pausta emocionāla attieksme pret kādu darbību, procesu, parādību u. tml. Lietišķas domas izklāstā nereti ir atklātas teksta autora emocijas, piemēram, gandarījums, prieks, neapmierinātība, dusmas, sašutums, cerības, vilšanās, līdzjūtība u. c. Lietišķā rakstveida saziņa var īstenoties, apvienojoties pozitīvi tendētām darbībām un attieksmēm, paužot uzslavu, cildinājumu, atzinību. Tā var īstenoties arī pretējā virzienā, atklājot negatīvu attieksmi, piemēram, paužot nopēlumu, nosodījumu, kritiku. Ir zināmi gadījumi, kad emocionālas attieksmes atklāšanu nosaka ne tikai konkrētā teksta saturs, bet arī tā autora subjektīvā vēlme neslēpt savu attieksmi pret aplūkojamo jautājumu. Darījumvēstules autora subjektīvi vērtējošās attieksmes paušanas iemesli var būt arī viņa uzskati, ieradumi un pat rakstura iezīmes.

Rodas pretruna, pat konflikts starp stilistikas teorētiskām nostādnēm un reālo šo nostādņu ievērošanu praksē. Tādēļ raksta pamatuzdevums ir sniegt ieskatu jautājumā par to, cik lielā mērā un kādā veidā mūsdienu darījumvēstulēs latviešu un krievu valodā tiek „pārkāpts” emocionālās neitralitātes princips.

Emocionalitātes izpausmes valodā ir vērojamas visos valodas līmeņos. Runājot par emocionālas attieksmes paušanu darījumvēstulēs, ir pamats lielāko uzmanību pievērst tieši leksikas vienību izvēlei.

Analizējot darījumvēstules no efektīvas informācijas apmaiņas skatpunkta, uzmanība ir jāvelta tādām jautājumam kā visatbilstošāko vārdu, izteikumu un izteiksmju lietojums tiem visatbilstošākā veidā. Šī jautājuma analīze ietver arī vēstules veidotāja (rakstītāja, tulkotāja) prasmi izvēlēties „izteiksmes toni”: kādu reakciju ir vēlams (nepieciešams) radīt vēstules saņēmējā. Darījumvēstulēs latviešu un krievu valodā izmantojamo valodas līdzekļu un paņēmieni klāstā ir daudz kopīga, bet ne mazums arī atšķirīga. Šo valodas līdzekļu un paņēmieni izvēli nosaka mērķauditorija (adresāta vecums, dzimums, nodarbošanās veids u. tml.), teksta autora attiecības ar mērķauditoriju, kā arī valodas tradīcijas.

Viena no lietišķās saziņas jomā vērojamām tendencēm mūsdienu latviešu un krievu rakstu valodā ir tāda lingvistiskā iezīme kā **piederības vietniekvārdu** *Jūs* un *Bau* lietošana darījumvēstules pamatteksta noslēguma frāzē. Vēl pirms vairākiem gadiem šī neierastā darījumvēstules noslēguma frāze nebija tik izplatīta, taču, pārlūkojot beidzamos gados savāktos darījumvēstulju materiālu un analizējot ekscerpētos piemērus, raksta autore secina, ka valodas praksē izteiksmes ar vietniekvārdiem „Jūs...” un „Ваш...” vēstulju noslēguma daļā ir sastopamas aizvien biežāk, lai gan jāatzīst, ka salīdzinājumā ar latviešu valodu krievu valodas lietišķo rakstu stila mainīgums un spēja uzņemt citu valodu elementus ir mazāk izteikta.

Standartvēstulju paraugos, ko piedāvā dažādos mācību līdzekļos, rokasgrāmatās un citos lietvedības izdevumos, darījumvēstulju noslēguma frāzēs latviešu un krievu valodā parasti netiek lietoti piederības vietniekvārdi (Skujiņa 1998; Самуэльян 2000; Басаков 2002; Kalve 2003; Bahanovskis 2005; Teilore 2006 u. c.). Taču ir atrasts arī pāris izdevumu krievu valodā, kuros līdztekus daudziem vēstulju noslēguma frāžu paraugiem ir minēti arī varianti ar piederības vietniekvārdiem: 2002. gadā Krievijā izdots krājums „Деловая переписка на немецком и русском языках” (ДПНРЯ 2002, 139) un tajā pašā gadā izdota J. Zareckas grāmata divos sējumos „Деловое общение” (Зарецкая 2002, 322; 326).

Viens no iespējamajiem iemesliem piederības vietniekvārda lietošanā darījumvēstulju noslēgumā ir vēstules autora vēlme emocionāli tuvināties adresātam, veicināt emocionālas atgriezeniskās saites veidošanos, sekmēt labvēlīgu vēstules saņēmēja attieksmi u. tml. Šāda veida noslēguma frāzes ir sastopamas arī vēstulēs, ko adresē jau zināmam cilvēkam (sadarbības partnerim, klientam u. c.), kā arī personīgās lietišķās vēstulēs.

Piederības vietniekvārda lietošanu darījumvēstulju noslēgumā varētu būt veicinājusi arī angļu valodas ietekme. Angļu valodā vēstules nobeiguma frāzes

lietojums ir atkarīgs no izmantotās uzrunas formas. Izteiksmi *Yours faithfully* (ar patiesu cieņu) izmanto, ja uzruna bijusi *Dear Sir/Sirs/Sir or Madam*, savukārt izteiksmi *Yours sincerely* (ar patiesu cieņu) lieto, ja bijusi personīga uzrunas forma, piemēram, *Dear Mr Browning*.

Raksta autore šajā nelielajā apskatā apzināti vairās no iepriekš minēto procesu vērtēšanas. Viens no veicamā pētījuma uzdevumiem ir iegūt pēc iespējas plašāku priekšstatu par to, kāda ir mūsdienu darījumvēstulju valoda un reģistrēt attiecīgus runas faktus. Daži mūsdienu darījumvēstulēs latviešu un krievu valodā sastopamo nobeiguma frāžu piemēri:

Cerot uz sadarbību,

Jūsu

(vārds, uzvārds)

Pateicamies par sapratni!

Ar cieņu,

Jūsu

(vārds, uzvārds) un ieņemamā amata nosaukums

Cerot uz drīzu atbildi

Jūsu

(vārds uzvārds) un ieņemamā amata nosaukums

Man ļoti jāatvainojas, bet es nevarēšu apmeklēt nākamajā nedēļā ieplānoto sanāksmi.

Patiesi Jūsu

(vārds, uzvārds)

Рассчитываю на продолжение сотрудничества!

С уважением

Ваша

(имя, фамилия, занимаемая должность)

С наилучшими пожеланиями

Ваш

(имя, фамилия)

В ожидании скорейшего ответа

искренне Ваш

(имя, фамилия, занимаемая должность)

Lietiskajos tekstos daudzveidīgas funkcijas veic arī **darbības vārda** daudzveidīgās gramatiskās formas, kas palīdz paust informāciju vairāk vai mazāk neitrāli. Šos jautājumus latviešu valodā padziļināti ir pētījusi valodniece V. Skujiņa (Skujiņa 2003).

No darbības vārda personas formām darījumvēstulēs visbiežāk lietotā ir 3. personas forma. Gan individuālas personas, gan iestādes, uzņēmumi, organizācijas tiek nosauktas tieši, neizmantojot vietniekvārdus (Skujiņa 2003,

60). Darījumvēstļu tekstos nereti tiek personificēta attiecīgā institūcija, iestāde, komercsabiedrība, organizācija, piemēram, *uzņēmums lūdz pārskaitīt; iestādei nav iebildumu; grāmatvede saņēma fakturrēķinu*.

Darbības vārda 1. personas forma piešķir tekstam subjektīvu nokrāsu. Darbības vārda vienskaitļa 1. personas formas lietojums ir raksturīgs atsevišķas personas rakstītajiem dokumentiem: *lūdzu izskatīt iesniegtos dokumentus; aicinu piedalīties sanāsmē; pilnvaroju uzņēmuma valdes priekšsēdētāja vietnieku*.

Darbības vārda daudzskaitļa 1. personas formu lieto dokumentā, ko raksta vairākas personas vai vairāku personu (visas iestādes, uzņēmuma, organizācijas) vārdā – to pārstāvis, piemēram, *aplūcinām; samaksu garantējam; skices apskatījām; ar dokumentiem iepazīnāmies; nolēmām*. Pirmās personas lietojums vairāk uzsver dokumenta paraksta personas līdzdalību atbildībā, tiešāku atbildības uzņemšanos, bet 3. personas lietojums šo atbildību atvirza uz kādu citu personu (Skujiņa 2003, 61). Piemēram:

samaksu par darbu garantēju,
оплату за работу гарантирую,
samaksu par darbu garantējam,
оплату за работу гарантируем,
uzņēmums garantē samaksu par darbu,
предприятие гарантирует оплату за работу,
samaksa par darbu tiek garantēta;
оплата за работу гарантируется.

Tā kā darījumvēstulēs izteiksmei var būt rīkojuma, norādījuma, ieteikuma vai lūguma raksturs, atšķirības verba formā ir saistītas ar atšķirībām attiecīgās izteiksmes saturā. Gan latviešu, gan krievu valodā ir vērojama likumsakarība, ka izteikuma neitralitāte samazinās, ja tekstā lieto darāmās kārtas personas formas, norādot arī darbības darītāju jeb subjektu.

Neitralitāti var izteikt ar verbu ciešamās kārtas formām, piemēram, *tiek meklēts darbā, tiek meklētas iespējas sadarboties*. Minētajos piemēros darītājs jeb subjekts netiek atklāts, tādējādi tiek saglabāta augsta vispārinājuma pakāpe. Ja darījumvēstulē norāda uz darbību, ko nepieciešams veikt noteiktā laikā (ir jāievēro noteikts termiņš) vai noteiktos apstākļos, tad parasti izvēlas ciešamās kārtas tagadnes formas, piemēram, *samaksa ir veicama līdz...; piegādes ir kārtojamas katra mēneša pirmajā nedēļā; darba attiecības noformējamās ar sadarbības līgumu*. Ja darījumvēstulē nepieciešams informēt par veiktas darbības rezultātu vai plānotas darbības iespējamo rezultātu (nākotnē), tad ciešamās kārtas tagadnes formas parasti aizstāj ar pagātnes formām, piemēram, *samaksa ir veikta...; darba attiecības ir noformētas saskaņā ar sadarbības līgumu; ar zemes privatizāciju saistītie darbi tika veikti divu nedēļu laikā; atbildīgā amatpersona tika saukta pie atbildības; norādītā naudas summa tiks pārskaitīta norēķinu kontā; sludinājumu teksts tiks publicēts*.

Izteiksmēm ar ciešamās kārtas formām ir līdzība ar netiešo runu, kas rada atsvešinātības sajūtu. Šādu izteiksmju lietojums ir piemērots gadījumos, kad vēstules autors apzināti vēlas norobežoties no sava vēstījuma. Personīgas

darījumvēstules atsvešinātais tonis var radīt nepatiku vēstules saņēmējā, aizvainot viņu. Vēstules saņēmēja reakcija uz vēstījuma saturu un stilu ir norāde, vai lietotais vēstules tonis ir piemērots attiecīgā situācijā. Ja ir nepieciešams panākt pozitīvu reakciju no vēstījuma saņēmēja, būtu vēlams lietot labvēlīgu un pretimnākošu intonāciju.

Mūsdienu darījumvēstulēs nereti lieto izsaukmes vārdu *lūdzu*. Krievu valodas *пожалуйста* nozīme tiek skaidrota šādi: pieklājīgas uzrunas, lūguma, piekrišanas, pateicības atbildes izteiksme. (TCPЯ 1998, 546). Jaunākajā latviešu valodas vārdnīcā izsaukmes vārda *lūdzu* šķirklī ir sniegta šāda informācija: “Lieto, lai izteiktu lūgumu, arī piekrišanu, atļauju; lieto, lai aicinājumam piešķirtu laipnu, pieklājīgu izteiksmi” (LVV 2006, 608). Piemēram,

Lūdzu, veiciet šo produktu pārbaudi.

Lūdzu, sazinieties ar izdevniecības pārstāvi.

Пожалуйста, сообщите, когда придет заказанный товар.

Пожалуйста, укажите Ваш почтовый индекс и номера телефона и факса.

Сообщите, пожалуйста, если Вам потребуется дальнейшая информация.

Сделайте, пожалуйста, все возможное, чтобы ...

Pievēršot uzmanību darbības vārda *lūgt* 1. personas formas *lūdzu* un izsaukmes vārda *lūdzu!* lietojumam, V. Skujiņa norāda, ka izsaukmes vārda *lūdzu!* lietojums ir vairāk piemērots tiešai uzrunai, nevis oficiālai sarakstei (Skujiņa 2003, 61). Papildinot šo atziņu, var piebilst, ka izsaukmes vārda *lūdzu!* lietojums mazina izteikuma neitralitāti, nereti piešķir uzrunai personiska rakstura izteiksmi. Tādēļ tā lietojums darījumvēstulēs varētu būt kārtējais signāls, kas brīdina: „Ir pārkāpts emocionālās neitralitātes princips!” Piemēram:

Lūdzu rast iespēju doties uz norādīto adresi.

Lūdzu, dodieties uz norādīto adresi!

Lūdzu, piešķirt papildu finansējumu projekta īstenošanas beigu posmam.

Lūdzu, piešķiriet mums papildu finansējumu...!

Darījumvēstules teksta emocionalitātes izpausmes intensitāti var ietekmēt arī daudzas citas lingvistiskas pazīmes, un to apzināts vai neapzināts lietojums atklāj vēstules autora attieksmi pret tajā rakstīto. Piemēram:

- uzrunas formas: *godājamie kungi, cienījamās dāmas, augsti godājamais, ļoti godājamais, уважаемый, глубокоуважаемый, уважаемые дамы и господа, дорогой господин*. Starp citu, lietojot līdzīgas uzrunas formas (*cienījamais kungs, cienījamā kundze, godājamais kungs, godājamā kundze*) darījumvēstulēs pagājušā gadsimta 30. gados, nav atrunāta vārdu *cienījams* un *godājams* lietošanas gadījumu specifika, t. i. vārdus *cienījamais/-ā, godājamais/-ā* lietoja, uzrunājot gan vīriešus, gan sievietes;

- emociju verbi: *priecāties, jūsmot, lepoties, just lepnumu, радоваться, испытывать радость, гордиться, испытывать гордость, восхищать, восхищаться* u. c.;

- dažādi apstākļa vārdi: *cieši, stingri, atzinīgi, patiesi, žēl, ļoti, sirsnīgi, izcili*, очень, искренне, приятно, сердечно, превосходно, отлично, высоко (ценить), идеально (составленная информация) и. с.;

- īpašības vārdi: *īpaša nozīme, vislielākie pānākumi, nozīmīga iespēja*, искренние извинения, любезный ответ, сердечный привет, категорический протест и. с.);

- apgalvojuma vai nolieguma teikumu konstrukcijas. Nereti vienu un to pašu informāciju var izteikt atšķirīgās formās: nolieguma formā un apgalvojuma formā. Vēstules lasītāja pozitīvas reakcijas veidošanos parasti sekmē apgalvojuma, nevis nolieguma formu lietojums, t. i. norāde, ka sūtījuma autors vai saņēmējs ir ko nepieciešamu paveicis vai viņam ir tas vēl jāveic. Piemēram:

Mēs vēl neesam pabeiguši biznesa plāna izstrādi. – Mēs pabeigsim biznesa plāna izstrādi.

Мы еще не завершили разработку бизнес-плана. – Мы завершим разработку бизнес плана.

Jūs vēl neesat pārskaitījuši uz mūsu uzņēmuma norēķinu kontu summu...

– Lūdzam pārskaitīt uz mūsu uzņēmuma norēķinu kontu summu...

Вы еще не перечислили на расчетный счет нашего предприятия сумму... – Просим перечислить на расчетный счет....

Izvēloties starp apgalvojuma un nolieguma teikuma konstrukcijām, jāņem vērā, ka arī apgalvojuma teikuma konstrukciju lietojums var radīt noraidošu, negatīvu attieksmi. To nosaka attiecīgā izteiksmē lietotā darbības vārda nozīme: vai tiek nosaukta darbība, kas attiecīgā kontekstā ir vēlama, pozitīva, vai darbība, kas ir nevēlama un rada nepatīkamas emocijas, jo tiek norādīts uz nepaveikto vai kļūdām, piemēram: *Jūs aizmirsāt/esat aizmirsuši...* – *Вы забыли...; Jūs kļūdījāties/esat kļūdījušies...* – *Вы ошиблись...; Jūs nokavējāt/esat nokavējuši...* – *Вы опоздали...*

Atsevišķa leksikas vienība vai tās neesamība izteikumā var paspilgtināt vēstules autora individuālo stilu, vairāk vai mazāk izteikti atklāt viņa subjektīvo vērtējumu un paust emocionālu attieksmi. Piemēram:

Būšu pateicīgs par atbildi. – Būšu ļoti pateicīgs par atbildi.

Я буду благодарен за ответ. – Я буду очень благодарен за ответ.

Izstādes rīkotāji sveic Jūs. – Izstādes rīkotāji sirsnīgi sveic Jūs.

Организаторы выставки поздравляют Вас. – Организаторы выставки сердечно поздравляют Вас.

Atgādināt, ka vēstulē, ko saņēmāt... – Vēlamies Jums atgādināt, ka ...

Напоминаем, что в письме, которое Вы получили... – Желаем Вам напомнить, что ...

Esmu spiests Jums paziņot, ka ... – Diemžēl man Jums jāpaziņo, ka...

Я вынужден Вам сообщить, что... – К сожалению, я должен Вам сообщить, что...

Mēs protestējam/iebilstam pret... – Mēs kategoriski protestējam/iebilstam pret...

Мы заявляем протест против... – Мы заявляем категорический протест против...

Pētījumu par to, cik lielā mērā un kādā veidā mūsdienu darījumvēstulēs latviešu un krievu valodā tiek „pārkāpts” emocionālās neitralitātes princips, būtu nepieciešams turpināt, un tas ir nākotnes uzdevums.

Literatūra

- Bahanovskis 2005** – **Bahanovskis, Vilhelms**. *Praktiskā lietvedība*. Kamene, 2005.
- Data Serviss 2006** – Data Serviss *Valodu prasmes ietekme uz ekonomiski aktīvo iedzīvotāju dzīves kvalitāti*. Rīga : Talsu tipogrāfija, 2006.
- Dimza 1938** – **Dimza, J.** *Darījumu korespondences rokas grāmata*. Rīga : Grāmatrūpnieks, 1938.
- Ernstsone 2001** – **Ernstsone, Vineta**. Īpatnējā speciālā leksika ikdienas komunikācijā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 5. Liepāja : LiePA, 2001, 90.–98. lpp.
- Freimane 1993** – **Freimane, Inta**. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga : Zavizne, 1993.
- Kalve 2003** – **Kalve, Ieva**. *Jaunās paaudzes lietvedība*. Rīga : Biznesa augstskola Turība, 2003.
- LVV** – *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006.
- Nītiņa 2004** – **Nītiņa, Daina**. *Moderna cilvēka valoda*. Rīga : Valsts valodas aģentūra, 2004.
- Romane 2000** – **Romane, Anita**. *Latviešu valodas rokasgrāmata*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2000.
- Rozenbergs 1995** – **Rozenbergs, Jānis**. *Latviešu valodas stilistika*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1995.
- Skujiņa 2006** – **Skujiņa, Valentīna**. *Lietišķo rakstu paraugi*. Rīga : Zavizne ABC, 2006.
- Skujiņa 2003** – **Skujiņa, Valentīna**. *Latviešu valoda lietīšķajos rakstos*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2003.
- Teilore 2006** – **Teilore, Šerlija**. *Lietīšķo vēstuļu, e-pasta un citu lietīšķo dokumentu paraugi*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2006.
- VPTSV** – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga, 2007.
- Бадмаев, Малышев 1999** – **Бадмаев, Борис Циренович, Малышев, Аркадий Алексеевич**. *Психология обучения речевому мастерству*. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999.
- Басаков 2002** – **Басаков, Михаил Иванович**. *Как правильно подготовить и оформить деловое письмо*. Москва, 2002.
- Бердичевский, Соловьева 2002** – **Бердичевский, Анатолий Леонидович, Соловьева, Наталья Николаевна**. *Русский язык: феры общения*. Москва : Рус.яз. Курсы, 2002.
- ДПНРЯ** – *Деловая переписка на немецком и русском языке*. Москва : ИД «Симон-Пресс», 2002.
- Голуб 1999** – **Голуб, Ирина Борисовна**. *Стилистика русского языка*. – 2-е изд., испр. Москва : Рольф, Айрис-пресс, 1999.
- Розенталь 1998** – **Розенталь, Дитмар Эльяшевич**. *Практическая стилистика русского языка*. Москва : ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998.
- Самуэльян 2000** – *Настольная книга секретаря-референта. Контракты, деловая корреспонденция, документация на английском и русском языках*. Составлена Н. А. Самуэльян. Москва : Издательство Менеджер, 2000.
- Солганик, Дроняева 2004** – **Солганик, Григорий Яковлевич, Дроняева, Тамара Сергеевна**. *Стилистика современного русского языка и культура речи*. Москва : «Академия», 2004.
- ТСРЯ 1998** – **Ожегов С.И., Шведова Н.Ю.** *Толковый словарь русского языка*. Москва : Азбуковник, 1998.
- Зарецкая 2002** – **Зарецкая, Елена Наумовна**. *Деловое общение*: В 2 т. Москва, 2002

EXPRESSION OF EMOTIONAL ATTITUDE IN CONTEMPORARY LATVIAN AND RUSSIAN BUSINESS LETTERS

Summary

The paper deals with the writing contemporary Latvian and Russian business letters. The author concludes that Latvian and Russian business letters tend to “violate” the principle of emotional neutrality.

Traditionally it is considered that one of the main functions of business letters is to provide information and emotionally neutral expression is suitable for the official business style used in business documents.

Despite the main features of business style being neutrality, standardization, laconic expression etc., however an emotional attitude to some activity, process, fact is often expressed in Latvian and Russian business letters today. It creates a conflict between theoretical framework of functional stylistics and the application of these standards in real life.

Kornēlija Pokrotniece (LU Latviešu valodas institūts)

UZRUNA GEORGA MANČEĻA SPREDIĶOS

Vārdus vai plašākus vārdu grupējumus, ar ko runātājs / rakstītājs vēršas pie klausītāja / lasītāja (plašākā izpratnē – uzrunātā, jo vērsties iespējams gan pie dzīvām būtnēm, gan nedzīviem priekšmetiem) nosaka runas situācija, komunikācijas mērķis, sociolingvistiskie, kultūrtradicionālie u.c. faktori. Uzruna ir būtiska valodas vides un stila iezīmētāja, tā raksturo gan lietotāju, gan adresātu. Uzrunas formas var skatīt gan lingvistiskā, gan ekstralingvistiskā aspektā. Tās pēta gramatika, stilistika, sociolingvistiska, ārpus valodniecības lauka tās var aplūkot etnoloģija, psiholoģija, literatūrzinātne. Uzrunas formu izvēle mēdz būt brīva un arī dažādu priekšrakstu (protokola) noteikta, uzruna ir interesanta gan mūsdienu lietojumā, gan vēsturiskā griezienā, jo tajā izpaužas

tautas tradīcijas, dažādu kultūru ietekme, tā dod liecības arī par atsevišķa autora individuālā stila īpatnībām.

Sintaktiskā skatījumā uzruna var būt teikuma struktūras elements un var arī veidot atsevišķu izsacījumu (jeb vokatīva bezkopas teikumu tradicionālās latviešu valodas gramatikas izpratnē – Mllvg II 1962, 564) un būt teksta struktūras komponents.

Uzrunu var sastapt visos valodas funkcionālajos stilos. Runā tā parasti tiek lietota daudz biežāk nekā rakstos. Rakstu valodā uzruna visbiežāk atrodama daiļliteratūras stila darbos personu (vai personificētu priekšmetu) dialogos, retāk – monologos, kad literārais tēls uzrunā pats sevi, ir dialogā ar sevi. Uzruna ir neatņemams epistulārā žanra elements, kā arī svarīgs publicistiskā stila komponents. Atkarībā no runas satura, komunikācijas mērķa un konkrētās runas situācijas uzrunas formas var būt neitrālas, bet var arī būt semantiski marķētas un paust emocionāli ekspresīvu vērtējumu.

Georga Manceļa sprediķu grāmata „Langgewünschte Lettische Postill” (1654) tiek uzskatīta par prozas aizsākumu latviešu literatūrā. Līdztekus daiļliteratūras stila iezīmēm sprediķos dominē oratoriskais stils. Šie sprediķi ir rakstīti gan ar domu par lasītāju, gan par klausītāju, jo tie bija paredzēti galvenokārt G. Manceļa amata brāļiem mācītājiem teikšanai no kanceles draudzei, tātad faktiski tā ir rakstos fiksēta runa, par ko nepārprotami liecina uzruna Lieldienu atsvētes (Baltās svētdienas) sprediķī: *Mīļi bērni un klausītāji!* 436.¹

(Citus piemērus un faktus par to, ka sprediķu autors vairāk domājis par klausītāju, nevis lasītāju, min G. Manceļa valodas un stila pētnieks L. Bērziņš. – sk. Ozols 1965, 192.)

G. Manceļa sprediķi ir veidoti, ievērojot baznīcas noteiktās sprediķa uzbūves likumības, bet valodas leksisko un stilistisko līdzekļu izvēlē, kā arī

¹ Rakstā izmantots materiāls no G. Manceļa Sprediķu grāmatas pirmizdevuma I daļas. Skaitlis aiz citētajiem teikumiem vai teikuma daļām norāda lappusi I daļā. Piemēri transkribēti mūsdienu rakstībā, saglabājot īpatnējās, no šodienas literārās valodas atšķirīgās leksiskās un morfoloģiskās formas.

teikumu veidojumā autors ir ievērojis klasiskā oratoriskā (publicistiskā) stila un 17. gs. retorikas pamatprincipus.

Katru sprediķi ievada kāds Svēto Rakstu fragments, pēc tam sprediķa autors uzrunā lasītāju resp. klausītāju. Izplatītākā uzrunas forma sastāv no diviem vārdiem – lietvārda vokatīvā, kam pievienots ar adjektīvu vai pronomenu izteikts apzīmētājs: *Mīļi draugi!* vai *Mani draugi!* Taču G. Mancelis neapmierinās tikai ar vienu kopīgu uzrunu klausītājiem. Atkarībā no runas satura, kas saistīts ar citēto Bībeles fragmentu vai ko izraisījis kāds notikums, kas viņu saviļņojis, sarūgtinājis vai satraucis klausītāju dzīvē vai paša ikdienas gaitās un ko viņš cenšas pārrunāt kārtējās svētdienas sprediķī, G. Mancelis vēršas gan pie visiem baznīcēniem, gan pie atsevišķa cilvēka, gan piesauc palīgā augstākus spēkus, tos uzrunādams tāpat kā klātesošos. Turklāt sprediķos viņš bieži atsaucas uz Bībelē aprakstītajiem notikumiem un citē vai pārstāsta tos, saglabādams arī uzrunu, ja tā bijusi oriģinālā. Līdz ar to G. Mancela sprediķos atrodamas funkcionāli atšķirīgas un strukturāli ļoti daudzveidīgas un dažādiem adresātiem veltītas uzrunas formas. „Uzrunas formu lietojuma stratēģija un taktika” (Sīlis 2009) saistīta ar vēlmi ietekmēt klausītāju un panākt noteiktu rezultātu.

G. Mancela lietotās uzrunas konstrukcijas pēc struktūras iedalāmas divās pamatgrupās.

1. Vienkārša uzruna, kas izteikta ar vienu patstāvīgas nozīmes vārdu. Parasti tas ir lietvārds (īpašvārds vai sugas vārds) vsk. vai dsk. vokatīvā, piem.:

Ādam, kur esi tu 260; *Dievs, tavs ceļš ir svēts* 77; *Celies, Kungs, un palīdzi man, mans Dievs* 9; *Meister, viņā laikā gribēja tev [=tevi] tie jūdi ar akmeņiem nomētāt, un tu gribi atkal tur iet?* 269; *Debes, priecājies, un tu, zeme, esi liksma* 51.

G. Mancelis izmanto arī lietvārda nozīmē lietotus citu vārdšķiru vārdus (substantīvētus īpašības vārdus vai divdabjus), piem.:

Jūs, vecāki, izpauzieta Dieva vārdu jūsiem bērniem 69; *tu, vecais, blēņas dzirdējis, tu vari paturēt; kāpēc tad tu nevari to labumu, to krāšņu Dieva vārdu paturēt?* 70.

2. Salikta uzruna, kas izteikta ar paplašinātu vokatīva konstrukciju, ko veido divi vai vairāki komponenti. Salikta uzruna G. Mancela sprediķos pārstāvēta biežāk, un tai ir daudz veidu.

2.1. Uzrunu veido vārdu savienojums – lietvārds vokatīvā, ko paskaidro, raksturo vai precizē apzīmētājs (vai vairāki apzīmētāji, arī savrupināti) un/vai pielikums, citiem vārdiem – uzrunas grupa:

Šo mācību jem vērā, mans draugs, paturi to tavā sirdī 24; *Mēs lūdzam jums, mīļi brāļi, ka jūs atzīstat tos, katri pi jums strādā* 446; *Mani mīļi draugi, šos svētkus svētījam mēs sev pašiem par labu un Dievam par godu.* 50; *Ko šķiet tu, labs Lipst?* 333; *kāpēc esi tu noskumusi, mana dvēsele, un nedodies ar mieru pi man?* 464; *Mācieties, visi klausītāji, lieli un mazi, veci un jauni, kā jums pareizi ticēt būs* 167.

2.2. Uzruna kā jēdzieniski nedalāms vārdu savienojums:

Palīdzi taviem ļaudīm, Kungs Jēzu Krist 12; mūsu Tēvs iekšan debesu, atpestī mums no visu ļaun 464.

2.3. Uzruna, kas sastāv no 2. pers. vietniekvārda un lietvārda vai lietvārda nozīmē lietota vārda (substantivējuma) vokatīvā; vokatīvs precizē vai raksturo ar 2. pers. vietniekvārdu nosaukto personu (vai priekšmetu):

Tāpēc mācaities, jūs meitas, godīgi turēties 85; Eita nost no man, jūs nolādēti 96.

2.4. Uzruna, kas sastāv no 2. pers. vietniekvārda un uzrunas grupas:

Bet klausais šeit arīdzan, tu bezdievīgs cilvēks! 5; Jūs nabagi grēcinieki, jūs, jūs priecājieties 57.

Ja lietvārda vokatīvs ir blakus 2. personas vietniekvārdam, tam reizē ir gan uzrunas, gan pielikuma raksturs. Valodas pētnieki ir mēģinājuši noteikt, kad šāds vokatīvs uzskatāms par pielikumu, kad – par uzrunu, taču pielikums un uzruna ne vienmēr ir viegli nošķirami (sk. Mllvg II 1962, 586; Blinkena 1969, 314; Gāters 1993, 216). Turklāt G. Manceļa sprediķu tekstā vietniekvārdu ar uzrunu vieno pieturzīmes trūkums starp tiem.¹ Ļoti svarīga ir arī intonatīvā saplūsmē.

Personas vietniekvārdu *tu* un *jūs* lietojums uzrunas priekšā atrodams arī tautasdziesmās – it īpaši rosinājuma vai jautājuma teikumos (Gāters 1993, 209, 212), piem., *Līsti, līsti, tu, lietīni, Es par tevi nebēdāju* LD 18141, 3; *Ko dziedāji tu, biīte, Tev bij maza dvēselīte* LD 30342, var.; *Nesmejiet jūs, ļautīni, Ne smieklam es atnācu* LD 902.

2.5. Uzruna, ko veido izsaukmes vārds un lietvārds vokatīvā:

Es gribu tiem pārkāpējiem tavus ceļus, o Dievs, mācīt, ka tiem grēceniekiem pi tev būs atgriezties. 35; Ok Dievs, dod mums jaunu spēku 382; O sieva, tava ticība ir liela 308; O Kungs, pasargi mums 477; Kas zina, o cilvēks, kas tev ir šodien vēl notikt var? 505.

2.6. Uzruna, kas sastāv no izsaukmes vārda un uzrunas grupas, ko dažreiz vēl papildina paskaidrojoša pielikuma grupa:

ok mans dēls, kāpēc esi tu mums to darījis? 135; Kad tev, o cilvēka bērns, tas Kungs Jēzus arīdzan ko pavēl, nerunā viņam pretī 9; Ok Dievs Kungs, nebūtu tavs vārds man iepriecenājis, es būtu badu miris manā nelaimē 457; O svēts gars, tu augstākais iepriecenātājs visās bēdās, palīdzi 56; grūtas sāpes cietis, tev, o mana dvēselīt, mīlodams 467.

Izsaukmes vārdus uzrunas pastiprināšanai vai emocionāla pacēluma un jūtu izteikšanai G. Mancelis izmanto visai bieži, turklāt neatdala tos no uzrunas. Parasti tās ir emocionālās interjekcijas *o* un *ok*. Atkārtotajos Postillas izdevumos tās aizstātas ar citu aizgūtu interjekciju *ak*, acīmredzot rediģētājiem tā šķitusi latviešu valodai atbilstošāka. Šāda uzruna atspoguļo vācu valodas īpatnības, taču arī latviešiem nav svešs izsaukmes vārdu (un ne tikai emocionālo) lietojums uzrunas priekšā. To rāda tautasdziesmas, piem.: *Ai, Laimiņa, licējiņa, Liec mūžiņu domādama!* LD 1199,2; *Ai, brālīti, mīlu, baltu,*

¹ Pieturzīme, protams, ir subjektīvi nosacīta – vienā gadījumā tā ir lietota, citā ne. Dažreiz tā ir iespiedēju, nevis autora izvēle vai kļūda.

Laid laiviņu maliņā LD 30686; *Ei, aitiņ gabaniņ, Negul' ceļa maliņā* LD 29061,1; *Vai, ļautiņi, vai, ļautiņi, Jūs jau mani smeļaties* LD 22040; *Vai, Jānīti, Dieva dēls, Tavu kuplu cepurīti! Apakš tavas cepurītes Auga mani mieži, rudzi.* LD 32907.

2.7. Uzruna, ko veido izsaukmes vārds, 2. pers. vietniekvārds un lietvārds vokatīvā:

O jūs kalni, metieties (krītieta) par mums 317.

2.8. Uzruna, ko veido izsaukmes vārds, 2. pers. vietniekvārds un uzrunas grupa:

Ja tad nu tas Kungs Jēzus Kristus no tālienes redz to ēzeļa māti, tādu kūtru lopu, un redz viņas saiti, ar katru tā piesieta stāv, kā tad viņš, o tu kristīts cilvēks, neredzētu tavu nelaimi, ar katru tu kā piesiets stāvi, kā ar kādu valgu? 5; Kas var nu tev, o tu nabags grēcenieks, no tādiem bēdiem izpestīt? 92; O jūs mazi kalniņi, apsedzieta mums 317.

Šāda uzruna, kas reizēm robežojas ar emocionālu vai vērtējošu izsaucienu un ko grūti nodalīt no pielikuma, sastopama arī tautasdziesmās: *Ak, tu tautu netiklīti, Bij man tavas kājas aut?* LD 26819,1; *Ak tu Usmes ezeriņi, Tavu daiļu vainadziņu; Visapkārti zaļas niedras, Vidū vilnis līgojās.* LD 30953; *Ai, jūs, puīši, ai, jūs, meitas, Jāņu nakti neguļat* LD 33179.

Ļoti īpatnējas ir uzrunas konstrukcijas, kurās ar vokatīvu ir saistīts palīgteikums. Pat tad, ja vokatīvs, resp., uzruna, netiek uzskatīts par teikuma locekli (Mllvg I 1959, 389; Kalnača 1999, 89) vai arī atzīts par īpašu teikuma locekli īpašos gadījumos (Mllvg II 1962, 582; Ozols 1993, 269; Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 61), palīgteikums attiecas uz deklinējamu vārdu vokatīvā, ir tam pakārtots un ietilpst paplašinātajā uzrunas konstrukcijā.

2.9. Uzruna, ko veido 2. pers. vietniekvārds, lietvārds vokatīvā un tam pakārtots palīgteikums. Palīgteikumu parasti ievada attieksmes vietniekvārds *katrs* (Manceļa rakstībā – *katters*):

Klausais tu nu arīdzan, tu vellakalps, katrs tu bez mitēšanas tīši grēko 442.

2.10. Uzruna, ko veido izsaukmes vārds, lietvārds vokatīvā un tam pakārtots palīgteikums:

Ko šķiet tad tu, o cilvēks, katrs tu vēl neatstāj no grēkiem un nelūdz tagad žēlastību no Dieva 22.

2.11. Uzruna, ko veido izsaukmes vārds, 2. pers. vietniekvārds, uzrunas grupa un ar to saistīts palīgteikums:

O tu saldais Jēzu Krist, katrs tu cilvēks piedzimis esi, pasargi mums no tās elles! 56.

Palīgteikumos, kas pakārtoti deklinējamam vārdam vokatīvā, raksturīgs ir personas vietniekvārda atkārtojums.

Teikumi ar uzrunu un tai pakārtotu palīgteikumu paretam sastopami arī mūsdienu literārajā valodā, taču latviešu valodas sintakses pētnieki ir veiksmīgi izvairījušies no to raksturošanas. Tāds teikums ir atrodam starp uzrunas piemēriem arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Mllvg II 1962, 582), tomēr palīgteikuma saistība ar uzrunu paliek neievērota:

Ai vējš, kas pirmās smaržas guvis sev, Tev seju karsušo un matus skalot lauju..

L. Ceplītis, 80. gados apcerot saliktu pakārtotu teikumu mūsdienu latviešu valodā, šķīris apzīmētāja palīgteikumu no tam radniecīga palīgteikuma, kas konkretizē personas vietniekvārdu, un nosaucis to par pielikuma palīgteikumu, bet vietniekvārdu viņš uzskata par teikuma priekšmetu (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 125). Taču viņa minētajā piemērā **Jūs, kas ilgojušies esat, nenorimstiet! Jūs, kas mirdzējuši esat, nenogrimstiet!** vietniekvārdu kopā ar palīgteikumu varētu traktēt arī kā pronominālu uzrunas grupu.

Sintakses speciālistei M. Beitiņai 2009. gadā¹ iznāca lekciju kursa apkopojums „Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse”, kurā pirmoreiz norādīts, ka uzruna „var piesaistīt arī apzīmētāja palīgteikumu” (Beitiņa 2009, 160). Autore ilustrācijai citē V. Plūdoņa rindas: *Ai atlantiskais spēks! Ai dižā milzu vara, Kas visus šķēršļus drupu drupās triec, Tik vienu atomu no tava uguns spara, Lai nepagurtu, manās dzīslās liec!*

Līdzīgi teikumi atrodami arī citu laikmetu un citu autoru darbos, biežāk reliģiska satura tekstos, piem.: **Dieva Jērs, kas nes pasaules grēkus, apžēlojies par mums!** (Sal. latīņu val.: *Agnus Dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis.*) vai L. Breikša dzejolī „Lūgšana”, kas sākas ar vārdiem: **Kungs, kas zāles čukstus dzirdi, kas pat smilgai neliec ciest,..** Iespējams, tā ir latīņu valodas netieša ietekme ar vācu valodas pastarpinājumu.

Dažreiz G. Manceļa sprediķos uzrunā vokatīva vietā sastopams nominatīvs, piem.:

Bet tu, o dievabijātājs, kad tu tādas zīmes redzi, tad iepriecinājies tu, pacel tavu galvu, aizto tava pestīšan[a] nāk 21; Nāc nu arīdzan šur, tu bezdievīgs cilvēks 22.

Ar nominatīvu G. Mancelis aizstājis pat (i)jo-celma lietvārda vokatīvu, kur latviešu valodā ir tāda pati forma kā akuzatīvā un kur nominatīvu nelieto nedz izloksnēs, nedz mūsdienu literārajā valodā, piem.:

Tu dievredzis, ej nost un bēdz jūdu zemē 32.

Acīmredzot tā ir vai nu citu celmu locīšanas sistēmas, vai vācu valodas ietekme. Vācu valodā nav vokatīva, tā funkcijas veic nominatīvs. Latviešu valodā īpaša forma vokatīvā ir tikai vienskaitlī, bet ne visiem vārdiem, galvenokārt tikai „dzīvu radījumu nosaukumiem, sevišķi personu vārdiem” (Endzelīns 1951, 398). Arī latviešu valodā gandrīz visos citos gadījumos vokatīvu aizstājis nominatīvs vai nominatīvu var lietot vokatīva funkcijā (Kalnača 1999; 2008).

G. Mancelis reizēm lieto vairākas uzrunas konstrukcijas vienā teikumā. Ja tām ir viens adresāts, tad šāds uzrunas formu blīvējums pastiprina sakāmā svarīgumu vai izteic autora attieksmi pret adresātu:

¹ Laikā, kad Liepājas konferencei tapa referāts, uz kura bāzes veidots šis raksts par uzrunu G. Manceļa sprediķos, raksta autorei vēl nebija ziņu par M. Beitiņas grāmatu un tajā paustajām atziņām. Autore izsaka pateicību cienījamai valodniecei par dāvināto grāmatu un noderīgām norādēm.

Priecājies nu, mans draugs un Dieva bērns 376.

Vairākas uzrunas, parasti saikļa saistījumā, var būt adresētas arī dažādiem adresātiem, dažkārt tām ir kopīgs apzīmētājs, piem.:

Jūs noskumuši tēvi un mātes, iepriecenājiemies ar šo mācību 365.

Uzruna kā specifisks oratoriskā stila elements G. Mancela sprediķos lietota dažādās funkcijās.

1. Etiķetes funkcija jeb adresāta nosaukšana.

Sākot sprediķi pēc evaņģēliju fragmentu nolasīšanas, G. Mancelis parasti auditoriju uzrunā. Tradicionālās uzrunas formas ir neitrālas, kaut arī tīri pēc leksiskās nozīmes izvēlētie vārdi var šķist emocionāli iekrāsoti (*mani brāļi, mīļi brāļi*).

Ar uzrunu tālākajā tekstā viņš rāda arī savu emocionālo attieksmi pret adresātu vai izteikuma saturu, izvēloties savai uzrunai noteiktas semantikas vārdu un konkretizējot to ar tikpat noteiktas semantikas pazīmi. Viņš klausītāju pietuvina (*mans draugs*), reizēm norāda uz sabiedriskā stāvokļa atšķirībām, uz savu augstāku vai cienījamāku vietu sabiedrības hierarhijā (*mans bērns*).

2. Uzmanības pievēršanas un noturēšanas funkcija.

Sprediķa gaitā G. Mancelis atkārtoti uzrunā klausītājus, mainot un variējot uzrunas formas, piem.:

Tādas lietas nu, mani draugi, saka Jēzus Kristus, būs zīmes tā pastarē dienā, pi tāms būs mums noģist, ka tā liela diena tā liela Kunga Jēzu Kristi dagājusi ir. Lab tev, o cilvēka bērns, ja tu šo mācību vērā jemsi. 18.

Dažreiz skaitļa maiņa izriet no sprediķa tekstā ievītajām atsaucēm uz Bībeles nodaļām, kur acīmredzot uzruna bijusi vienskaitlī, bet reizēm ir pagrūti noteikt, vai lietotā vokatīva konstrukcija ir tieša vēršanās pie klausītāja, lai atkārtoti piesaistītu un noturētu uzmanību, vai tikai emocionāli ekspresīvs izsauciens kāda vērtējuma paušanai.

3. Darbības veicēja precizēšanas funkcija.

Nereti teikumā ar 2. pers. vietniekvārdu nosaukts darbības veicējs (izteikts teikuma priekšmets), bet tas nav konkretizēts. Dažreiz vietniekvārds vispār teikumā nav minēts, bet uz darītāju norāda tikai darbības vārda 2. pers. vsk. vai dsk. galotne. Tieši uzruna atklāj, kas ir konkrētais darbības veicējs, piem.:

ja jūs, tēvi, saviem bērniem labas dāvanas dodiet 491; *Saki nu ir tu, bēdīga sirds, ar to ķēniņu Dāvid: O Kungs, tu esi taisnis* 468; *Paliec pi mums, Kungs Jēzu Krist* 106.

Pēc nozīmes Mancela lietotās uzrunas formas ir:

- neitrālas;
- emocionāli ekspresīvas.

Nozīme atklājas kontekstā un ir saistīta ar vārdu leksisko nozīmi. G. Mancelis neluncinās ap klausītāju, viņa uzrunās ļoti reti ir pamazināmās formas, tās parādās cita vārdu atstāstā, piem.:

Tad saka vīrs uz sievas, sieva uz vīru: ok draudzīn, ka tev kait? 150; daudz mokas un grūtas sāpes cietis, tev, o mana dvēselīt, mīļodams 467. Tomēr viņš arī neatgrūž klausītāju un reizēm, uzrunājot to, iesaista arī sevi kopīgas darbības veikšanā vai arī uz sevi attiecina teikto, piem.:

Nei arīdzan, mīļi draugi, mums vajaga tik ļoti izbīties 56.

Citreiz viņa uzruna pauž nosodījumu (*Bet dzirdi tu, o bezdievīgs cilvēks, nevilies tu ar tavu prātu, kad tu kādu blēdību slepeni dari 377; Klausī tu arīdzan, tu bezdievīgs grēku kalps 439*) vai žēlumu (*Ok mans draugs, neviens cilvēks top atrasts, kas negrēko. 467*). Emocionālo ekspresiju pastiprina arī izsaukmes vārdu lietošana.

G. Mancela uzruna ir gan konkrēta, vērsta tieši uz klātesošajiem sprediķa klausītājiem, gan vispārināta, retoriska, kas adresēta nevis konkrētam klausītājam, bet attiecas uz jebkuru. Vispārinājumu G. Mancelis panāk ar skaitļa maiņu tekstā – uzrunājot klausītājus, viņš lieto daudzskaitļa formu, bet runas gaitā pāriet uz vienskaitli, tādējādi vairs nevēršoties tieši pie kāda no klātesošajiem, bet it kā uzrunājot visus cilvēkus.

Uzrunas konstrukciju strukturālā daudzveidība un biežais lietojums sprediķu tekstā ļauj spriest, ka G. Mancelis labi apzinājies šīs sintaktiskās konstrukcijas nozīmi teksta/runas veidošanā, lai iedarbotos uz klausītāju un sasniegtu iecerēto mērķi.

Literatūra

Beitiņa 2009 – **Beitiņa, Maigone.** *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse: lekciju kurss filoloģijas studentiem.* Liepāja : LiePA, 2009.

Blinkena 1969 – **Blinkena, Aina.** *Latviešu interpunkcija.* Rīga : Zinātne, 1969.

Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989 – **Ceplītis, L., Rozenbergs, J., Valdmanis, J.** *Latviešu valodas sintakse.* Rīga : Zvaigzne, 1989.

Endzelīns 1951 – **Endzelīns, Jānis.** *Latviešu valodas gramatika.* Rīga : LVI, 1951.

Gāters 1993 – **Gāters, Alfrēds.** *Lettische Syntax: die Dainas.* Hrsg. von H. Radtke. Frankfurt am Main.: Lang, 1993.

Kalnača 1999 – **Kalnača, Andra.** Lietvārda locījuma formu paradigmātika latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti.* 3. Liepāja : LiePA, 1999, 81.–97. lpp.

Kalnača 2008 – **Kalnača, Andra.** Nominatīva stilistiskās funkcijas prozas tekstos. *Linguistica Lettica.* 17. Rīga : Latviešu valodas institūts, 2008, 92.–103. lpp.

Millv – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija.* R.: ZA izd., 1959; *II. Sintakse.* R.: ZA izd., 1962.

Ozols 1993 – **Ozols, Arturs.** *Latviešu tautasdziesmu valoda.* 2., labots izd. Rīga : Zvaigzne, 1993.

Ozols 1965 – **Ozols, Arturs.** *Veclatviešu rakstu valoda.* Rīga : Liesma, 1965.

Piitulainen 2007 – **Piitulainen, M. L.** Form und Funktion der Anrede in der geschäftlichen Faxkommunikation. *Sprache, Kultur und Zielgruppen: Bedingungsgrößen für die Kommunikationsgestaltung in der Wirtschaft.* D. Neuendorff, Ch. M. Schmidt (eds.). Wiesbaden : DUV, 2007, S. 177–197.

Silis 2009 – **Silis, Jānis.** *Tulkojumzinātnes jautājumi: teorija un prakse.* Ventspils Augstskola, 2009.

**ANREDE
IN DER „LANGGEWÜNSCHTEN LETTISCHEN POSTILL“
VON GEORG MANZEL**

Zusammenfassung

Der Artikel ist der Anrede gewidmet – einer syntaktischen Konstruktion, mit der jemand angeredet wird, ohne Unterschied, ob das ein Lebewesen ist oder nicht. Die Anredeformen im Predigtbuch von G. Manzel sind ihrer Semantik nach neutral, seltener semantisch markiert. Ihre Funktion ist den Adressaten zu benennen, die Aufmerksamkeit der Zuhörer zu fesseln oder zu erneuern, den Bedeutungsinhalt im Pronomen oder in den Personalendungen des Verbs implizierten *Nomen agentis* auszudrücken. Die Anredeformen sind ihrer Struktur nach einfache, aus einem Substantiv (substantivierten Adjektiv oder Partizip) im Vokativ bestehende Anrede, doch meistens kommen komplizierte, aus vokativischen Substantiv und dessen Attribut oder Apposition bestehende Anredegruppen vor. Die Anrede kann man auch aus Personalpronomen der 2. Person Sng. und Pl. in Verbindung mit einer Vokativform verwenden, dann trägt zur vokativischen Anrede der Personalpronomen konkretisierende, identifizierende Bedeutung bei. Manchmal schließt die Anrede den hypotaktischen, durch veralteten Relativpronomen *katters* [katrs] beigefügten Attributivsatz ein. Die Interjektion vor der Anrede bildet mit dem folgenden Vokativ eine feste Gruppe und häufig hat sie eine akklamatorische Bedeutung (Zuruf, Anruf) – wie im Deutschen. In einigen Fällen drücken solche Anrede einen emotionellen Sinn aus.

Ņem, ņemt VAI ņemiet glāzi piena: VERBA FORMAS KULINĀRIJAS RECEPTĒS UN TO TULKOJUMOS

Rakstā aplūkotā problemātika

Kulinārijas receptes, līdzīgi lietošanas pamācībām, sēru vēstīm, darījumu korespondences vēstulēm u. tml., tiek uzskatītas par stingri standartizētu teksta veidu. Noteikta teksta uzbūve, standartizētas frāzes, kā arī konkrētu gramatisko formu lietojums ir vien dažas iezīmes, kas ir raksturīgas šādiem tekstiem. Ņemot rokās pavārgrāmatu, lasītājs sagaida, ka kulinārijas receptē būs informācija par ēdiena pagatavošanai nepieciešamajiem pārtikas produktiem un to daudzumu, būs norādes par ēdiena pagatavošanas laiku un, iespējams, temperatūru. Līdzās minētajam ar noteiktām gramatiskām verbu formām receptē tiek verbāli izteiktas tās darbības, kas jāveic, lai pagatavotu attiecīgo ēdienu, kā arī tiek doti padomi un ieteikumi par ēdiena noformēšanu un pasniegšanu.

Kā norāda Kirstena Adamcika (Adamzik 2007, 17), šīs ir vispārēji zināmas paradigmas. Tās ir izveidojušās laika gaitā, un dzimtās valodas lietotāji parasti tās pārvalda neapzināti. Tomēr, aplūkojot dažādus latviešu valodā sagatavotus un arī no svešvalodām tulkotus instruējošus tekstus – īpaši teksta veidu „kulinārijas recepte” –, kļūst skaidrs, ka tas ne vienmēr ir tā. Ielūkojoties drukātajos un elektroniskajos medijos, kuros publicētas kulinārijas receptes, var konstatēt atšķirības valodas līdzekļu atlasē. Īpaši tas izpaužas ēdiena gatavošanas darbības aprakstošo verbu formu lietojumā. Tādēļ šā raksta mērķis ir atainot verba lietojumu rakstveida receptēs, konstatēt biežāk lietotās verba formas un atšķirības to lietojumā, kā arī analizēt atšķirību rašanās iemeslu.

Teksta veids „kulinārijas recepte”

Tā kā teksti mēdz būt ļoti atšķirīgi un šīs atšķirības nav radušās patvaļīgi, valodnieki jau pašos teksta lingvistikas aizsākumos ir centušies tekstus klasificēt. Analizējot tekstu valodas formas, dažādo tekstu veidu uzbūves pamatprincipus un konkrētās tekstu veidu īpatnības, vienmēr ir bijuši centieni noteikt, vai to var izmantot par bāzi tekstu grupēšanai. Kā norāda Katarīna Reisa un Hanss Fermērs (sk. Reisß, Vermeer 1991, 172), katrs šāds mēģinājums kļūst par „problēmu ar dzelkšņiem”, jo dažādo autoru definīciju un klasifikāciju aprakstos rodas virkne dažādu līdzīgās nozīmēs lietotu terminu (vācu valodā *Textsorte, Textart, Textgattung, Texttyp, Textklasse, Textbereich*).

Šajā rakstā autore lieto terminu „teksta veids” (vācu *Textsorte*, angļu *text type*). Atsaucoties uz Frīdemana Luksa definīciju, ar teksta veidu saprot koherentu verbālo tekstu jomā esošu, atzītu un nozīmīgu tekstu klasi, kuras uzbūve, iespējamās atkāpes un lietojums konkrētā kontekstā ir pakļauti noteiktiem noteikumiem. Daļa no teksta identitātes ir tā piederība noteiktam teksta veidam. Formāli teksta veidu var aprakstīt kā noteiktu klasifikācijas dimensiju pazīmju kombināciju, turklāt šīs dimensijas grupē atbilstīgi trim

teksta semiotiskajiem pamataspektiem (pasaules atspoguļojums, komunikatīvā funkcija, iekšējā struktūra) (sk. Lux 1981, 273).

Līdz ar to kulinārijas receptes ir aplūkojamas kā viens no teksta veidiem. Tām ir raksturīga noteikta intencija un saturs. To mērķis ir sniegt informāciju par ēdiena pagatavošanu, dodot norādes, kā šī informācija ir jārealizē praksē, tātad kādas darbības ir jāveic (Baeva 2004, 626). Līdz ar to šā teksta veida komunikatīvā funkcija ir informēt un instruēt, kā pagatavojams noteikts ēdiens. Tādēļ ir jānosaka, kādus valodiskos līdzekļus – šajā gadījumā verbu formas –, izvēlas, lai verbāli realizētu minēto komunikatīvo funkciju.

Teksta tipa „recepte” uzbūve

Receptes makrostruktūru mūsdienās veido tādi kompozīcijas elementi kā virsraksts, ēdiena sastāvdaļu bloks, kam seko ēdiena pagatavošanas apraksts. Šie trīs receptes strukturālās uzbūves elementi parasti ir neatņemamas receptes teksta sastāvdaļas. Kā papildu elementu teksta makrostruktūrā var pieminēt arī aiz ēdiena pagatavošanas apraksta iekļautos ieteikumus par ēdiena pasniegšanu, servēšanu, ēdienu pagatavošanas variantus, padomus u. tml. piebildes. Līdzīga receptes teksta uzbūve ir konstatējama arī, piemēram, krievu valodā izdotos iespieddarbos. Villijs Birkenmaiers un Irēne Mola (Birkenmaier, Mohl 1991, 183) norāda, ka parasti receptes tekstu krievu valodā veido trīs strukturālās daļas:

1.	Virsraksts	
2.	Pagatavošanas daļa	Sastāvdaļu uzskaitījums
3.	Sastāvdaļu uzskaitījums	Pagatavošanas daļa

Tātad receptes pirmais strukturālais elements ir tās virsraksts, tam seko pagatavošanas daļa un sastāvdaļu uzskaitījums, vai otrādi – sastāvdaļu uzskaitījums un pēc tam – ēdiena pagatavošanas daļa. Fakultatīvi krievu valodā veidotās receptēs, pēc autoru atzinuma, var būt garnēšanas un servēšanas ieteikumi, kuri atšķiras no pārējiem teksta segmentiem, jo ieteikumu daļai ir raksturīga modalitāte, kas izpausta ar leksikāliem līdzekļiem, īpaši – modāliem darbības vārdiem (Birkenmaier, Mohl 1991, 183).

Līdzīga uzbūve ir arī latviešu valodā veidotajiem recepšu tekstiem. Aplūkojot recepšu tekstus diahroniski, var secināt, ka teksta makrostruktūra ir izveidojusies laika gaitā. Tā, piemēram, pirmajās latviešu valodā iespīestajās kulinārijas receptēs, kas apkopotas 1795. gadā izdotajā pavārgrāmatā „Tā pirmā pavāru grāmata, no vāces grāmatām pārtulkota” un 1796. gada pavārgrāmatā „Latviska pavāru grāmata; muižas pavāriem par mācību visādus kungu ēdienus gardi vārīt un sataisīt” nav atsevišķi izdalītas ēdiena sastāvdaļas – tās un to daudzums, ja vispār norādīts, iekļauts ēdiena pagatavošanas aprakstā. Turklāt mūsdienās latviešu valodā retāk ir sastopami teksti, kuros sastāvdaļu uzskaitījums atrodas teksta nobeigumā. Teksta centrā ir pagatavošanas daļa, kuras garums var variēt atkarā no ēdiena pagatavošanas sarežģītības. Ēdiena pagatavošanas daļai pārsvarā ir raksturīgs bezpersoniskums, proti, teikumu semantiskajā struktūrā nav darītāja jeb agensa semantiskās lomas. Šādā valodiskā realizācijā nav eksplīcītas komunikatīvās saites ar teksta adresātu.

Tieši ēdiena pagatavošanas daļā var analizēt tādu verbu lietojumu, kas lietoti, lai valodiski realizētu veicamās darbību aprakstu.

Analīzei atlasīto tekstu raksturojums

Lai noteiktu verba lietojumu receptēs, analīzei tika izvēlēti teksti, kas ekscerpēti no interneta un periodiskajiem izdevumiem. Tādā veidā iespējams analizēt un sastatīt, kā kulinārijas receptes ir veidojis „ierindas” pilsonis, no vienas puses, un atbilstīgs speciālists vai arī tulkotājs, no otras puses.

Lai noteiktu verba formu lietojumu tādās receptēs, kuras nav rakstījuši valodas speciālisti, un līdz ar to izstrādātais teksts nav ne rediģēts, ne koriģēts, jāanalizē vispārpieejami kulinārijas recepšu krājumi, kurus jebkurš interesents var arī nepārtraukti aktualizēt. Tādēļ analīzei tika izvēlētas 50 receptes no interneta vietnes *www.receptes.lv*. Vietne *www.receptes.lv* pozicionē sevi kā „Lielākā pavārgrāmata internetā”. Tekstu materiāla atlase tika veikta 2009. gada martā. Analīzei tika izvēlētas divas jaunākās receptes no katras sadaļas.

Analizēto recepšu tekstu autori ir gan anonīmi, gan arī sevi identificējuši vietnes lietotāji. Viņi pārstāv dažādas vecuma grupas un profesijas. Galvenā tekstveidotājiem kopīgā raksturīgā iezīme ir kulinārija kā iemīļots laika pavadīšanas veids, atšķirīgs var būt iemaņu un prasmju līmenis. Savukārt tekstu adresāts var būt jebkura persona, kura interesējas par kulināriju. Vietnē ievietoto tekstu komunikatīvais mērķis ir aprakstīt ēdiena pagatavošanas gaitu, norādot attiecīgus procesa norises soļus („instrukcijas”).

Lai noteiktu verba lietojumu tādās receptēs, kuras ir publicētas iespieddarbos, tātad tās ir izstrādājis speciālists (pavārs u. tml.) vai arī tulkojis redakcijas darbinieks un teksta galīgā varianta tapšanā ir iesaistīts arī redaktors un, iespējams, korektors, analīzei tika izvēlēti 3 periodiskie izdevumi, proti, 5 žurnāla „Labu Apetīti” numuri, 5 žurnāla „Mūsmājas” numuri un 5 žurnāla „Ievas Māja” numuri.

Iepazīstoties ar žurnāla „Labu Apetīti” mājas lapā sniegto informāciju, kļūst skaidrs, ka recepšu teksti vairumā gadījumā varētu būt tulkojumi, jo izdevniecība „ir ieguvusi atļauju no izdevniecības *BBC Worldwide Publishing* par materiālu pārpublicēšanu no britu labākā ēdienu žurnāla *BBC Good Food*” (sk. Rīgas viļņi). Žurnālu „Mūsmājas” izdod izdevniecība „Dienas Žurnāli”. Šajā žurnālā galvenā vērība netiek pievērsta kulinārijai. Žurnāls ir „mūsdienīgs, informatīvi bagāts, krāšņi ilustrēts žurnāls ģimenei, kurai svarīga māju sajūta un kopējā saskaņa” (sk. Dienas Žurnāli). Ēdieni un to pagatavošana, tātad kulinārijas receptes, ir tikai viena no žurnāla tematiskajām sastāvdaļām. Žurnālu „Ievas Māja” izdod izdevniecība SANTA. Līdzīgi kā iepriekšējā žurnālā, „Ievas Māja” līdzās recepšu tekstiem ir arī daudzas citas mājai un dārzam veltītas sadaļas. Rezumējot no periodisko izdevumu reklāmas aprakstiem var secināt, ka ekscerpētie teksti ir gan tulkojumi, gan arī konkrētu speciālistu (piemēram, atzītu pavāru) veidoti teksti. Šo izdevumu mērķauditorija ir ļoti plaša, adresāts var būt dažādu vecuma grupu pārstāvis.

Analīzes rezultāti

Verbs darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienskaitļa/daudzskaitļa 3. personas formā

Analīzē tika iekļauti verbi, kas kulinārijas receptēs lietoti, lai aprakstītu ēdiena pagatavošanas darbības. Analizētajā materiālā visbiežāk tika konstatēti verbi darāmās kārtas īstenības izteiksmes 3. personas formā (*smalki sagriež ķiplokus, sakuļ olas, pelēkos zirņus vāra mīkstus, marcipāna masu samīca ar pūdercukuru*). Šajā sakarā nav skaidri nosakāms, vai verbs lietots vienskaitļa vai daudzskaitļa formā. Tomēr teksta konteksta sakarā varētu pieņemt, ka verbs lietots vienskaitļa formā.

Internetā atlasītajās receptēs šāds lietojums tika konstatēts 36 no 50 receptēm. Arī analīzei atlasītajos žurnāla „Mūsmājas” un „Ievas Māja” numuros darbības aprakstošais verbs tiek lietots minētajā formā (45 receptēs no „Mūsmājas” ekscerpētajiem 64 tekstiem). Žurnālā „Labu Apetīti” verbs aprakstītajā gramatiskajā formā nav sastopams.

Var pieņemt, ka šādā formā lietots verbs visprecīzāk atspoguļo receptes teksta bezpersoniskumu. Aprakstītās darbības tiek izteiktas bez agensa. Teksta lasītājs var asociēt sevi kā konkrēto darbību realizētāju. Ar šādā formā lietotu verbu tekstveidotājs neizsaka kategoriskas pavēles, kā to semantiski var interpretēt dažos no turpmāk aprakstītajiem verba lietojuma gadījumiem.

Verbs darāmās kārtas īstenības izteiksmes daudzskaitļa 1. personas formā

Analizētajos tekstos ir sastopama arī verba īstenības izteiksmes daudzskaitļa 1. personas forma. Internetā ekscerpētajos tekstos tā lietota divās receptēs: *Nemam to, kas mums no buciņa ir un sagriežam gaļu nelielos gabalos. Kamēr apcepās gaļa, pīlē ielejam nedaudz ūdens un pievienojam piparus un 100 g sviesta.*). Drukātajos izdevumos šo verba formu var konstatēt tikai žurnāla „Ievas Māja” sadaļā „Darām tā”. Četros no pieciem aplūkotajiem numuriem var novērot, ka šeit ēdiena pagatavošanas izklāstā verbs lietots šādā formā (*Uz lizes izklājam kļavu lapas*) (IM (06) 2005, 40). Jāpiebilst, ka 2009. gada numurā arī šajā sadaļā verbs ir lietots, izvēloties formu īstenības izteiksmes vienskaitļa 3. personā. Iespējams, šāda verba formas izvēle izskaidrojama ar attiecīgās sadaļas nosaukumā lietoto verbu īstenības izteiksmes daudzskaitļa 1. personā.

Lietojot verbu šādā formā, tekstveidotājs, iespējams, komunikatīvi darbojas nevis kā pamācītājs, bet gan sniedz padomus, adresātam radot sajūtu, ka „mēs” darbojamies kopā, „mēs” kopīgi *izklājam, sagriežam* u. tml., tādā veidā zūdot tekstveidotāja kā pamācītāja „pārākuma” pozīcijai.

Verbs nenoteiksmē

Verba nenoteiksmes forma sastopama tikai tīmeklī ekscerpētajās receptēs (6 tekstos) – *salikt papriku uz cepešpannas; pasālīt un papiparot, mazliet apcept sviestā, sutināt līdz gatavībai.*

Lai skaidrotu šādas verba formas lietojuma piemērotību, vispirms jāaplūko nenoteiksmē lietota verba semantika. Verba lietojumu nenoteiksmē

pamudinājuma nozīmē „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika” (MLLVG 1959, 609) skaidro šādi: „Nenoteiksmes izsacītais pamudinājums [..] izsacījumam piešķir asumu, kategoriskumu. Nenoteiksmi tādēļ parasti lieto, izsakot kategoriskākos, asākos pamudinājuma veidus”. Kā norāda Jānis Rozenbergs (Rozenbergs 1983, 117), nenoteiksme var realizēt gandrīz visu verba izteiksmju funkcijas. Varētu pieņemt, ka, lietojot verbu nenoteiksmē, receptes autori izsaka pamudinājumu ēdienu noteikti pagatavot aprakstītajā veidā.

Analizējot vācu kulinārijas receptēs lietotās verbu formas, Daniels Bodo (Baudot 2008, 296) konstatējis, ka verba lietojums nenoteiksmē vācu valodā ir viens no produktīvākajiem implicītās modalitātes izteikšanas veidiem. Ja modalitāti izsaka ar nenoteiksmes palīdzību, tiek nodrošināts bezsubjekta izteikums, neitralitāte attiecībā uz darītāju, tātad nav tiešas komunikatīvās saiknes ar adresātu. Instruējošos tekstos vācu valodā pamudinājuma runas akts nereti tiek izteikts ar t. s. pamudinājuma infinitīvu (*der imperativische Infinitiv*), piemēram, *Die Kartoffeln unter kaltem Wasser gründlich säubern. Die Kartoffeln auf ein Backblech legen und mit Salz und Pfeffer bestreuen* (Baudot 2008, 288). Bodo šāda verba formas lietojuma funkciju salīdzina ar montāžas vai lietošanas pamācībā lietotajiem vārdiem speciālā lietojuma valodā. To funkcija nav pielīdzināma pamudinājumam, ko izsaka verbs infinitīvā *Aufpassen!* vai *Türe schließen!* gadījumā. Kulinārijas receptēs īstenojamo darbību visās tās fāzēs realizē ar implicītās preskriptīvās modalitātes palīdzību. Bodo norāda, ka šajā runas darbībā vēl īsti nav sasniegts pamudinājuma runas akta sliekšnis un pamudinājuma modalitāte infinitīvam ir vājākā formā (Baudot 2008, 288). Pēc Bodo domām, infinitīva lietojuma priekšrocība ir tā, ka adresāts vācu valodā to izprot kā vājāk izteiktu mudinājumu, nekā tas ir, piemēram, konjunktīva I gadījumā.

Arī krievu valodā kulinārijas receptēs verbs bieži tiek lietots nenoteiksmes formā. Kā norāda Birkenmaiers un Mola, ēdiena pagatavošanas daļā darbības soļus iespējams izteikt trīs dažādos veidos: ar verbu nenoteiksmē (*хлеб нарезать небольшими кусочками, высушить в духовке*[..]), ar verbu pavēles izteiksmes daudzskaitļa otrajā personā (*сварите белые грибы, дайте стечь бульону* [..]) un ar verbu īstenības izteiksmes daudzskaitļa 3. personā (*шампиньоны чистят, промывают, нарезают, солят, посыпают перцем*.) (Birkenmaier, Mohl 1991, 188–189).

Iespējams, ka analizētajā materiālā konstatētais verba lietojums nenoteiksmē ir saistīts ar arvien plašāku verba formu dažādību tekstā, kas radies tulkojumu, tātad kontaktvalodu ietekmē. Aplūkojot, piemēram, pavārgrāmatas, kas izdotas līdz 20. gadsimta 90. gadiem (piemēram, Apsīt-Kuļšs 1935, Masiļūne 1982, Kļaviņa 1986), šāda verba forma kulinārijas receptēs netiek lietota. Verbs nenoteiksmē kulinārijas receptēs arvien biežāk ir sastopams tieši mūsdienu, jo īpaši – redakcionāli neapstrādātos tekstos.

Verbs pavēles izteiksmē

Analizētajos recepšu tekstos ir sastopams arī verba lietojums pavēles izteiksmē. Verbs pavēles izteiksmē, vienskaitļa 2. personā ir 3 tīmeklī ekscerpētajos tekstos (*Panem kartupeļus un nomizo tos tad sagriez salmiņos un liec vārīties līdz kļūst mīksti* © Un *ēd ar mērci*¹), savukārt pavēles izteiksmē daudzskaitļa 2. personā verbs konstatēts vēl 3 recepšu tekstos (*Kāpostus apvāriet ūdenī; sīpolus sagriezi*).

Analizējot recepšu tekstus žurnālā „Labu Apetīti”, nākas secināt, ka izvēlētajos numuros visos recepšu tekstos ēdiena pagatavošanas darbībām verbu konsekventi lieto pavēles izteiksmes vienskaitļa 2. personā (*Sagrūd piestā garšvielas, ķiplokus, timiānu, pielej eļļu un pievieno sāli. Visu rūpīgi sajauc un iezied gaļu* [..]) (LA (1) 2008, 12). Tā kā, kā minēts analizēto tekstu aprakstā, nojaušams, ka žurnālā mēdz pārpublicēt materiālus no britu žurnāla *BBC Good Food*, tad, aplūkojot paralēltekstus angļu valodā, ir iespējams atrast līdzības (*Heat oven to 180C/fan 160C/gas 4 and line a 10-hole muffin tin with paper cases. Whizz the chocolate into small pieces in a food processor* (BBC 2010)). Iespējams, verba lietojumu pavēlēs izteiksmē varētu skaidrot ar angļu valodas kā kontaktvalodas ietekmi. Turklāt jāpiebilst, ka šāds konsekvents lietojums ir novērojams ne tikai tajās receptēs, kuras varētu būt tulkotas, bet arī receptēs, kuras ir ieteikuši pašmāju speciālisti, pārsvarā – pavāri:

Dina Gira iesaka

[..] *Vīnogu cukuru pārlej ar ūdeni, lai* [..]. *Pēc uzvārīšanas samazini liesmu un pakarsē 10 minūtes. Otrā katlīnā sajauc parasto cukuru ar 200 ml ūdens un uzvāri, tad sīrupu pielej glikozei un samaisi.* [..] (LA 2009, 7)

Žurnālā „Mūsmājas” 14 receptēs no 64 arī ir atrodams verbs pavēles formas vienskaitļa 2. personā. Vienā numurā var sastapt receptes, kurās vienā tekstā lietotas pat vairākas formas ([2] *Atdali olu dzeltenumus no baltumiem. Dzeltenumiem pievieno atlikušo vīnogu cukuru un puto, līdz cukurs izšķīdis.* [..] [5] *Ieliek uz stundu saldētavā, tad izņem un ar karoti iecilā piedevas – ogas, riekstus (pēc izvēles)* (MM (7) 2008, 32). Līdzīgu tekstveides pieeju savā empīriskajā pētījumā konstatējis arī Bodo, norādot, ka modernajās pavārgrāmatās lingvistisko līdzekļu vienveidību arvien biežāk aizstāj daudzveidība. Vienas pavārgrāmatas – un pat receptes –, ietvaros var lietot dažādas konstrukcijas, tādā veidā veicinot stilistisko daudzveidību. Bodo akceptē šādu pieeju, argumentējot ar *Varietas delectat!* (Baudot 2008, 289).

Atšķirībā no darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienskaitļa 3. personā lietotiem verbiem šajā gadījumā recepšu tekstā eksplicīti parādās saikne starp tekstveidotāju un adresātu. Adresāts tiek mērķtiecīgi uzrunāts (*apvāriet, sagriezi, sagrūd, iezied*) un instruēts, kā rīkoties.

Verbs darāmās kārtas vienkāršās tagadnes vajadzības izteiksmē

Kā pēdējais atlasītajā teksta materiālā konstatētais verba lietojuma veids jāmin verbs vajadzības izteiksmē. Tas atrodams žurnāla „Mūsmājas” ekscerpētā

¹ Šeit un turpmāk piemēros saglabāta oriģināltekstā lietotā ortogrāfija un interpunkcija

materiāla 5 receptēs ([..] *veselīgie dārzeņi jānomazgā, jāsarīvē uz dārzeņu rīves un jā sajauc ar krējumu. Rāceņi jātīra un jāvāra sālsūdenī aptuveni 15-20 minūtes, [..]*) (MM 2009, 56). Iespējams, ka šāds verba lietojums vajadzības izteiksmē ir izvēlēts, lai izteiktu deontisko modalitāti, nosakot vajadzību pagatavot ēdienu tā un ne citādi. Tomēr, tā kā verbu vajadzības formā lieto, lai izteiktu nepieciešamību (MLLVG 1959, 620), kulinārijas receptes kontekstā rodas jautājums, vai šāda forma ir piemērota.

Secinājumi

Rezumējot iepriekš izklāstīto, var secināt, ka šobrīd kulinārijas receptēs valda samērā liela verba formu lietojuma dažādība. Kā iepriekš norādīts, latviešu valodā ēdienu receptēs verbu ierasts lietot darāmās kārtas īstenības izteiksmes 3. personā. To norāda arī Ieva Zauberga (Zauberga 2008, 251), minot, ka receptes latviešu valodā raksta lakoniski un stilistiski neitrāli. Ar šādā formā lietotiem darbības aprakstošajiem verbiem teksti iegūst adresāta bezpersoniskuma nokrāsu, tiem nav eksplicītas komunikatīvās saiknes ar teksta adresātu. Adresāts ir viens no kādas nedefinētas adresātu grupas.

Tomēr analīzes rezultāti liecina, ka recepšu tekstos var konstatēt arī paralēlas verba formas. Vispirms jāmin dažādās personu formās lietoti verbi pavēles izteiksmē. No vienas puses, šādā veidā tekstveidotājs rada tiešu saikni ar adresātu, adresāts tiek nepastarpināti uzrunāts. Kādā neoficiālā sarunā ar kulinārijas jautājumos ieinteresētām personām autorei nācies secināt, ka nereti adresāts ir ļoti atvērts pret šādu uzrunas veidu, viņš jūtas personiski uzrunāts, īpaši gadījumos, ja tekstveidotājs lietojis verbu īstenības izteiksmes daudzskaitļa 1. personā.

Kā vēl viena analizētajos tekstos sastopama verba forma ir minama nenoteiksme. Lai arī nenoteiksmē lietots verbs vēl lielākā mērā attālina tekstveidotāju no adresāta, nekā tas ir, piemēram, darāmās kārtas īstenības izteiksmes vsk. 3. personā lietotu verbu gadījumā, nenoteiksmes piemērotība tomēr būtu apšaubāma. Tas pats sakāms arī par verba lietojumu vajadzības izteiksmē. Ņemot vērā recepšu tekstu komunikatīvo funkciju, var apšaubīt, vai to kontekstā iederas prasība, pavēle vai nepieciešamība.

Konstatēto verba formu dažādību varētu skaidrot ar kontaktvalodu ietekmi, ko izraisījuši recepšu tekstu tulkojumi. Vispārzināms, ka latviešu valodā agrāk pārsvarā valodu kontaktos dominējušas vācu un krievu valoda, savukārt pēdējos gados īpaša nozīme ir tieši angļu valodai un pavārgrāmatu un recepšu kontekstā tieši tulkojumiem no angļu valodas latviešu valodā. No vienas puses, šādu dažādu formu lietojumu (*ņemt glāzi piena* vai *ņemiet glāzi piena*) varētu apšaubīt un savā ziņā skaidrot ar tulkotāja kļūdainu pārnese latviešu valodā. Pēc autores domām, šobrīd šai problemātikai netiek piešķirta tāda vērība, kā piemēram, parādībām, kas valodu kontaktu ietekmē noris leksikas līmenī.

No otras puses, kulinārijas receptes kā patstāvīgs teksta veids latviešu valodā ir izveidojies tulkošanas rezultātā. Pirmās pavārgrāmatas latviešu valodā tika tulkotas no vācu valodas (sk., piemēram, Dumpe 2007, 6). Tādēļ,

iespējams, ka tieši tulkojumu ietekmē latviešu valodā kulinārijas receptēs ir nostiprinājusies verba forma darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienskaitļa 3. personā, ko mūsdienās aplūko kā latviski atbilstīgu. Par to liecina, piemēram, Augusta Neimana izdevniecībā Jelgavā 1876. gadā iznākušajā „Praktisches Mitauer Kochbuch” (Praktiskā Mītavas pavārgrāmata) atrodamās receptes, kurās tieši šāds verba formas lietojums cita starpā ir raksturīgs Latvijā lietotajai vācu valodai (*Man schlägt 1 Eiweiß zu Schnee, rührt den Saft einer halben Zitrone und so viel feinen weißen Zucker dazu, daß es wie eine dicke Salbe wird [...] = Saputo 1 olas baltumu, piejauc no puscitrone izspiestu sulu un tik daudz smalka baltā cukura, lai rastos bieza smēre*) (PMK 1978, 300). Līdz ar to, iespējams, šobrīd latviešu valodā kulinārijas receptes valodu kontaktu ietekmē turpina attīstīties, transformējoties darbības aprakstošo verbu formu lietojumam.

Avoti

- Apsīt-Kuļšs 1935** – **Apsīt-Kuļšs, Auguste**. *Pavāru grāmata. Reformēta virtuve. Vairāk kā 1000 receptes ar pāri 90 zīmējumiem tekstā*. Rīga : Jānis Kukurs. Praktisku rakstu apgādiens, 1935.
- BBC** – <http://www.bbcgoodfood.com/recipes/9651/easy-chocolate-cupcakes>, skatīts 20. 03. 2010.
- IM** – „Ievas Māja” Nr. 06. 2005.; Nr. 09. 2005.; Nr. 15 (25). 2006.; Nr. 7 (69). 2008.; Nr. 19 (107). 2009.
- Kļaviņa 1986** – **Kļaviņa, Aina**. *444 kartupeļu ēdieni*. Rīga : Liesma, 1986.
- LA** – „Labu apetīti” 2. 2007., 1. 2008., 4. 2008., 8. 2008., 1. 2009.
- Masiļūne 1982** – **Masiļūne, Nīna**. *Ikdienai un svētku galdam*. Rīga : Avots, 1982.
- MM** – „Mūsmājas” 11. 2005., 03. 2008., 07. 2008., 12. 2008., 11. 2009.
- PMK 1876** – **Lucas, Auguste**. *Praktisches Mitauer Kochbuch. Ein nützliches Hand- und Hilfsbuch für Hausfrauen und Köchinnen in Cur-, Liv-, und Esthland; enthaltend: gründliche Anweisung zu der Kunst, in der kürzesten Zeit und ohne alle Vorkenntnisse die Speisen auf die wohlfeiste und schmackhafteste Art zubereiten zu können ...* Mitau: Neumann's Verlag, 1876. Hannover – Döhren: Verlag Harro v. Hirschheydt, 1978.

Literatūra

- Adamzik 2007** – **Adamzik, Kirsten**. Die Zukunft der Text(sorten)linguistik. Textsortennetze, Textsortenfelder, Textsorten im Verbund. **Ulla Fix , Stephan Habscheid, Josef Klein** (red.) *Zur Kulturspezifität von Textsorten*. Tübingen : Stauffenburg Verlag, 2007, S. 15–30.
- Baeva 2004** – **Baeva, Galina**. Handlungsanweisungen in mittelalterlichen Kochrezepten. **Franz Simmler** (red.). *Textsortentypologien und Textallianzen von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Akten zum Internationalen Kongress in Berlin 21. bis 25. Mai 2003*. Berlin : Weidler Buchverlag, 2004, S. 625–636.
- Birkenmaier, Mohl 1991** – **Birkenmaier, Willy, Mohl, Irene**. *Russisch als Fachsprache*. Tübingen: Francke Verlag, 1991.
- Baudot 2008** – **Baudot, Daniel**. Varietatas delectat ... aber nicht nur im Teller. Bemerkungen zur Syntax und Pragmatik von Kochrezepten. **Daniel Baudot, Maurice Kauffer** (red.). *Wort und Text. Lexikologische und textsyntaktische Studien im Deutschen und Französischen. Festschrift für René Méttrich zum 60. Geburtstag*. Tübingen : Stauffenburg Verlag, 2008, S. 285.–297.

Dienas Žurnāli – <http://www.asdiena.lv/uznemumi/mediji/zurnali/25831.html>, skatīts 17. 11. 2009.

Dumpe 2007 – Dumpe, Linda. Uztura vēsture Latvijā: Rietumeiropas kulinārijas ietekmes ceļi. *Latviešu tradicionālā virtuve*. Rakstu krājums. Rīga : Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 2007, 61.–72. lpp.

Lux 1981 – Lux, Friedemann. *Text, Situation, Textsorte: Probleme der Textsortenanalyse dargestellt am Beispiel der britischen Registerlinguistik; mit einem Ausblick auf eine adäquate Textsortentheorie*. Tübingen : Narr, 1981.

MLLVG 1959 – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 1. sēj. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.

Reiß, Vermeer 1991 – Reiß, Kaharina, Vermeer, Hans J. *Grundlegung einer allgemeinen Translationswissenschaft*. 2. Aufl. Tübingen : Niemeyer, 1991.

Rīgas Vilņi – <http://www.labuapetiti.lv/main/zurnals.htm>, skatīts 17. 11. 2009.

Rozenbergs 1983 – Rozenbergs, Jānis. *Latviešu valodas praktiskā stilistika: II. Morfostilistika*. Rīga : Zvaigzne, 1983.

Zauberga 2008 – Zauberga, Ieva. *Genre and Style Conventions in Translation. Valoda. Tulkošana. Starpkultūru komunikācija. Language. Translation/Interpreting. Intercultural Communication*. Zinātniskie raksti. Ventspils : Ventspils Augstskola, 2008, 242.–261. lpp.

Man nimmt ein Glas Milch, ein Glas Milch nehmen
ODER nehmen Sie ein Glas Milch:
ZUM VERBGEBRAUCH
IN KOCHREZEPTEN UND IHREN ÜBERSETZUNGEN

Zusammenfassung

Der vorliegenden Aufsatz ist einer bisweilen im Lettischen kaum untersuchten Problemstellung gewidmet: Es wird auf die Frage eingegangen, welche Konstruktionen verwendet werden, um in den zeitgemäßen lettischen Kochrezepten Handlungsanweisungen auszudrücken. Das Untersuchungskorpus wurde folgend erstellt: Einerseits wurden Rezepte exzerpiert, die von Laien erstellt wurden und im Internet unter www.receptes.lv für jeden Interessenten zugänglich sind, andererseits wurden Kochrezepte drei unterschiedlichen Zeitschriften entnommen. Bei den ersten Texten ist dementsprechend ihre ursprüngliche Form ohne Lektorat nachvollziehbar, bei den Rezepten aus Zeitschriften kann man aber davon ausgehen, dass diese vor der Veröffentlichung Korrekturlesen unterzogen wurden. Nach der Analyse lässt sich feststellen, dass es zur Zeit sowohl bei den von Laien geschriebenen, als auch in den lettischen Zeitschriften veröffentlichten Rezepten eine Vielfalt von Verbkonstruktionen vorherrscht, wie die Handlungsanweisungen sprachlich realisiert werden. Gewissermaßen kann man annehmen, dass diese parallelen Formen infolge der Auswirkungen entstanden sind, die die Sprachkontakte und Übersetzerisches Vorgehen ausgelöst haben. Es lässt sich schlussfolgern, dass die Textsorte Kochrezept zur Zeit gewissen Entwicklungs- und Änderungsprozessen unterworfen ist.

ZIRGA APSPALVOJUMA KRĀSU APZĪMĒJOŠIE ADJEKTĪVI *PĀLS, PALSS UN PĀTS*

Samērā daudzo latviešu valodas krāsu adjektīvu vidū ir virkne tādu, kuru galvenā vai pat vienīgā funkcija ir apzīmēt dzīvnieka apspalvojuma krāsu. Tādi ir, piemēram, *ābolains, bērs, dagls, dārks, dūkans, duls, loss, salns*. Uzskatītajiem pievienojami arī rakstā aplūkotie krāsu apzīmētāji *pāls, palss* un *pāts*, kuru galvenā funkcija ir apzīmēt tieši zirgu apspalvojuma krāsu (kā izņēmums minams vienīgi adjektīvs *palss*, kuram valodā ir arī citu reāliju krāsu raksturotāja funkcija).

Zirgu apspalvojumu apzīmējošajiem krāsu adjektīviem piemīt sava īpaša specifika. Katrs no tiem apzīmē zirgu ar konkrētas krāsas vai krāsas toņa spalvu, asti un krēpēm, turklāt, mainoties vienam no parametriem, mainās arī adjektīvs, ar kādu tiek apzīmēts zirgs. Piemēram, sarkanbrūns zirgs ar melnām krēpēm un asti dēvējams par *bēru zirgu* jeb *bēri*, turpretī sarkanbrūns zirgs ar sarkanbrūnām krēpēm un asti – par *sarķi*, bet gaiši bērs, dzeltenīgs zirgs ar melnām krēpēm un asti – par *losu*. Mūsdienu cilvēku dzīvē zirgam vairs nav tāda vieta, kāda tā bija agrāk, tādēļ zirga apspalvojuma krāsu apzīmējošo nosaukumu lietojums valodā šodien aprobežojas ar samērā šauru lietotāju loku (piemēram, zirgu audzētāji, jātnieku sportā iesaistītie). Parastam valodas lietotājam šie krāsu adjektīvi ir vai nu pavisam nesaprotami un sveši, vai daļēji saprotami (piemēram, par bēru visticamāk tiks nosaukts jebkurš brūns zirgs, neatkarīgi no tā krēpju un astes krāsas).

Pētījuma mērķis ir noskaidrot adjektīvu *pāls, palss* un *pāts* semantiku un lietojumu latviešu valodā. Šīs analīzes veikšanai par avotiem izmantoti „Latviešu literārās valodas vārdnīcas” un „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas” kartotēku materiāli, latviešu valodas korpus miljons 2,0 m (LVK), interneta pārlūkprogramma *google*, kā arī interneta bibliotēka *letonika lv*.

Krāsu nosaukumi aplūkoti alfabēta secībā.

PĀLS

Krāsu adjektīvs pirmo reizi reģistrēts 1927. gadā K. Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcā”, kur tam dotas divas nozīmes, resp., tas tulkots ar diviem atšķirīgiem vācu valodas vārdiem: *bleich* ‘bāls’ (piemēri *Pālas drēbes, lapas. Pāls mirdzums apgaismoja nakts debesis*) un *isabelfarben*¹ (piemērs *Pāls zirgs*, kas ļautu domāt, ka adjektīvs pamatā izmantots zirga apspalvojuma krāsas apzīmēšanai) (ME III, 147).

¹ Par *isabelfarben, isabellfarben* semantiku, šķiet, diezgan drošu norādi sniedz citāts *Nedēlniece bija gērbta izabeļu krāsas sidraba muarē tērpā. Kā visi zina, šī krāsa savu vārdu ieguvusi no valdnieces Izabellas, kas tikām zvērējās nemainīt kreklu uz savas miesas, kamēr ielenktā jūras pilsēta Breda taps iekarota. Pilsētu neiekaroja ilgi, un tā radās jaunā modes krāsa.* (Zeberiņš 26)

Šajā vārdnīcā norādīta arī iespējamā adjektīva *pāls* cilme: no vācu *fahl*, kas savukārt no viduslejasvācu *vāl* vai arī adjektīvu *bāls* un *palss* kontaminācijas rezultātā (ME III, 147).

Mūsdienu latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās adjektīva semantikas skaidrojums atšķiras – nav atrodama nozīme *bāls*, bet zirga apspalvojuma krāsa raksturota ar adjektīviem *gaišs* ('gaišs ar dzeltenīgu nokrāsu (par zirgu vai tā apmatojumu)' LLVV 6¹, 218) un *dzeltens* ('viegli pelēcīgi dzeltens' LVV 1987, 568; 2006, 767). Tādējādi redzams, ka mūsdienās šis krāsas nosaukums tiek izmantots vienīgi, lai apzīmētu zirga apspalvojuma krāsu, resp., par *pālu* tiek dēvēts zirgs ar gaišu, dzeltenīgu vai pelēcīgi dzeltenu apspalvojumu.

Citā avotā *pāls*, resp., *pāls zirgs* raksturots šādi: 'pamatkrāsa – gaiši ruda ar krēmkrāsas toni, kura dēļ zirgs izskatās gaiši dzeltens, ļoti gaiši ruds vai krēmkrāsā, bet krēpes un aste vai nu ķermeņa krāsā vai gaišākas' (<http://lv.wikipedia.org>). Šajā avotā rodama piezīme, ka pāli zirgi bieži tiek dēvēti par baltiem (kas apliecina, ka to pamatkrāsa nemaz nav ruda, bet gan tikko jaušami iedzeltena, par ko liecina arī LLVV skaidrojums. Citviet aprakstīts, ka pālam zirgam spalva ir gaiši dzeltena, krēmkrāsas, bet aste un krēpes – gandrīz baltas (<http://par.zirgiem.lv/ciltsgramata>).

Daiļliteratūrā izdevies konstatēt tikai vienu adjektīva *pāls* lietojumu, kur tas izmantots kā zirga krāsas apzīmētājs: *Lielais pālais Ksars [zirgs] nāca pa priekšu. Pirmajā acu uzmetienā viņš nemaz nelikās tik liels, vajadzēja ieskatīties viņa garajās kājās, muskuļos un kustībās.* (Hemingvejs I 1971, 104, tulk. V. Belševica, I. Veide) Vēl vienā gadījumā adjektīvs *pāls* izmantots kā nenoteiktas, gaišas, blāvas krāsas apzīmētājs, konkrētajā gadījumā – šāds pelēkās krāsas tonis (sal. ar skaidrojumu ME III, 147): *.. pāri zemei rudens brūnums/ Un debess pālais pelēkums.* (Sirmbārdis 1975, 36)

Aplūkojot, kā adjektīvs *pāls* tulkots citās valodās, redzam, ka angļu valodā to tulko ar *pale* 'gaišs, bāls' un *white* 'balts' (TDV). Attiecībā uz zirgu šī krāsa ir ļoti tuva apzīmējumam palomino 'zirgs ar gaišu asti vai zeltains zirgs ar krēmkrāsas vai baltu asti un krēpēm' (WOD). Vācu valodā adjektīvs *pāls* tulkots kā *fahl* 'bāls, blāvs' bez norādēm uz zirga apspalvojuma krāsu (TDV). Savukārt krievu valodā *pāls* tulkots kā *соловый* (TDV), t. i., 'о масти лошадей: желтоватый (в сочетании со светлым хвостом и светлой гривой)' ('par zirga apspalvojumu: dzeltenīgs ar gaišu asti un gaišām krēpēm') (Ожегов 1994, 746). Apkopojot iepriekš minēto, var izdarīt šādus secinājumus: adjektīvs *pāls* latviešu valodā leksikogrāfiskā avotā pirmo reizi reģistrēts 1927. gadā K. Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcā”; šajā vārdnīcā sniegtais skaidrojums atšķiras no adjektīva semantikas mūsdienu leksikogrāfiskajos avotos. Adjektīvs pamatā tiek lietots zirga apspalvojuma krāsas apzīmēšanai, raksturojot zirgu, kura spalva ir gaiši pelēka, gaiši dzeltenīga vai gaiši pelēcīgi dzeltena, bet aste un krēpes – ķermeņa krāsā vai baltas. Šī krāsas adjektīva lietojums valodā ir ļoti ierobežots un pazīstams galvenokārt samērā šauram speciālistu lokam.

PALSS

Krāsas nosaukums *palss* aizgūts no vācu dialektālās formas *falch* ar nozīmi ‘falb’¹ (ME III, 63). Tā pirmie reģistrējumi latviešu valodā leksikogrāfiskajos avotos konstatēti, jau sākot no 17. gadsimta: G. Manceļa vārdnīcā „Lettus..” (1638), kur vācu vārdkopai *fahl Pferd* dots tulkojums latviešu valodā ‘pallss Zirgs’ (Mancelis 1638, 237); G. F. Stendera vārdnīcā (1789) vācu-latviešu daļā vācu valodas krāsas nosaukumam *Fahl* dots tulkojums ‘bāls, palss’ (Stenders 1789, 227), vārdnīcas latviešu-vācu daļā krāsas nosaukumam *palss* dots tulkojums vācu valodā ‘fahl, falb, gelblich’ (Stenders 1789, 186); G. Bražes vārdnīcā (1875) dots krāsas nosaukums *palss* ar tulkojumu vācu valodā ‘fahl, gelblich’ (Braže 1875, 121); K. K. Ulmaņa un G. Bražes vārdnīcā (1880) šis krāsas nosaukums parādās gan kā tulkojums vācu valodas krāsas nosaukumam *fahl* (Ulmanis, Braže 1880, 270), gan kā vārdkopas sastāvdaļa, kur vācu valodas saliktenim *fahlgelb* dots tulkojums latviešu valodā ‘palsi dzeltans, lohss’ (Ulmanis, Braže 1880, 270).

Apkopojot varam secināt, ka leksikogrāfiskie avoti laika posmā no 17. līdz 19. gadsimtam adjektīvam *palss* uzrāda semantiku, kas saistāma ar bālu, dzeltenīgu krāsu, kas izmantota zirga apspalvojuma raksturošanai.

„Latviešu konversācijas vārdnīcā” adjektīvam *palss* doti analogiskas krāsas nosaukumi citās valodās: lš. *palšas* (sk. arī LKŽ XX, 577 žila karve ‘zilganpelēka, palsa govs’); vāc. *isabell* (mūsdienu vācu valodas vārdnīcas adjektīvam *isabellfarben, isabellfarbig* sniedz tulkojumu *pāls, pāts* par zirgu, bet ne *palss* (TDV)); kr. *соловый* (‘pāls, palss’ (TDV)). Turpat sniegta informācija, ka *palss* ir „...zirga krāsa, kad gaišu ādu sedz gaiši dzeltenas spalvas.. Tautas dziesmās apzīmējums nav sastopams, bet pati krāsa vairākkārt zīmīgi raksturota: Dzeltenš mans kumeliņš, Kā dzeltena bērza (variants: kļava) lapa. (L. D. 15920, sal. 29657)..” (LKV XV, 30503).

Mūsdienu latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās adjektīvs *palss* skaidrots samērā līdzīgi: 1. ‘blāvs, nespodrs, arī pelēcīgs’ 2. ‘blāvi dzeltens, dzeltenīgs’ ar krāsas nosaukuma niansi ‘dzeltens, parasti ar pelēcīgu nokrāsu (par zirgu vai tā apmatojumu)’ (LLVV 6¹, 219); ‘blāvs, nespodrs; bālgans iepelēks’ (LVV 1987, 568); ‘bālgana krāsa, salns, iepelēks, iebrūns’ (LVV 1993, 536); 1. ‘blāvs, nespodrs; bālgans 2. pelēcīgi dzeltens; bāli dzeltens’ (LVV 2006, 767).

Salīdzinot ar adjektīviem *pāls* un *pāts*, adjektīva *palss* semantika ir plašāka, arī tā lietojums attiecīgi ir daudzveidīgāks, tomēr pētījumam izmantotajos daiļliteratūras avotos neizdevās atrast piemērus, kuru konteksts precīzi raksturotu konkrētā adjektīva krāsas toni, piem., *palss zelta krustiņš, palss palags, palss mūris, palsa grīda, palsi ēku jumti, palsi zirnekļu tīkli*.

Daļa no piemēriem sniedz informāciju, ka *palss* apzīmē zirga krāsu: .. *viņš [Bīriņš] atskatījās uz Lipstu, kas.. stāvēja ceļa vidū, aizkrustodams*

¹ *falb* 1. palss (par zirgu). 2. loss (par zirgu). 3. palsens (zirgs). 4. pāts (par zirgu). 5. pāls (palss) (TDV)

virzienu.. ratiem ar mazajiem, **palsajiem zirdziņiem**. (Zeberiņš, 15) *Vakarīgā mežā dzied putns, varbūt lakstīgala. Uz ezermāles tecinās stāv zirgs – plats, lēnīgs un **palss***. (A. Ivaska. Solis silos. www.tapals.lv) *Acu priekšā joņoja zirgi – **palsas krēpes** plandot*. (G. Repše. Ugunszīme. www.letonika.lv)

Daļa piemēru sniedz norādi, ka krāsa attiecināta arī uz citiem dzīvniekiem, tomēr bez pievienota attēla vai personiskām zināšanām par attiecīgās dzīvās būtnes ārieni konkrēta krāsa vai tonis nav nosakāms: *Vasara savākta Siena stirpās. Nedzirdas pļavā Griezes balss. Apsudraboti Zirnekļu tīkli, Atālam pārlido **Svētelis palss**...* (www.dzeja.info) ***Palss kaķītis** pavīdēja aiz ceriņiem, piesaistīdams bērna uzmanību*. (Bels 1987, 234) *.. no dzīvnieka kāju dreboņas bija redzams, ka tas ir nobijies. Viņa pretinieks bija drūms **palss gailis***. (LVK) (**Pazudis suns**) *Palsa krāsa, 10 gadi, atsaucās uz Lessi vārdu, ļoti mīļš **sunītis***. (www.atrasts.lv)

Atsevišķi piemēri sniedz priekšstatu, ka krāsa ir gaiša, blāva, bāla, iespējams, pelēcīga, lielākoties attiecināta uz gaissu, gaismu, mākoņiem, miglu u. tml.: *Kaimiņu dārzā dedzina papīrus. Gar logu lido melna pelnu plēne.. Saule spīd uz izliektās virsmas. **Palss**, pelēcīgs zelts mirgo uz pelniem*. (Veisberga 1992, 82) *Skaliņš tūliņ uzliesmo gaišāk, bet **palsā**, nespodrā miroņu **gaismā***. (Rainis. Spēlēju, dancoju. www.letonika.lv) *Mežs stāv kā stāvējis, **palsā gaismā**, lapas kā salīpušas, ne zālīte nekust..* (A. Brigadere. Dievs. Daba. Darbs. www.letonika.lv) ***Palsi mākoņi** aizsteidzas barā..* (J. Ziemeļnieks. Dzeja. www.letonika.lv) *.. melnās krāsas tur [Laimas Puntules gleznās] tik pat kā nav. Ir dažādu gaismu atblāzmas.. mījkrēslis un **palsa lietūs strēle***. (www.swedbank.lv) *No apbirzušā skursteņa uzvijās palsa **dūmu pīte**...* (www.ogresvestis.lv) *Kailā auguma aprises palsā **gaisma** izpludināja, piešķirot brīdim sapņa **krāsas** un īstenībā nepiedzīvojamu noskaņu*. (M. Zīle. Lilija. www.apollo.lv) *Dzeltena saule, zilas debesis, palsi **miglas kluči**..* (www.impro.lv)

Ir piemēri, kas atklāj adjektīva palss krāsu, lietojot to savienojumā ar iepelēkas krāsas pazīstamu reāliju: *Daudzveidības kulminācija ir nākamie kadri pie Rietumu sienas jeb Raudu mūra, kuros parādīts, kā visu krāsu un nokrāsu ebreji lūdzas Dievu. Drukns melnais ebrejs piespiedis melnu roku pie **palsa kaļķakmens***. (Rīgas Laiks 2006) *Te durvis jau lēniņām veras un **pelēks** un maziņš, **kā cīrulēns palss**, nāk Dāvids Un kokle tam rokās* (LVK).

Atsevišķos piemēros adjektīva palss krāsu atklāj tā savienojums ar citu – lietotājiem labi pazīstamu – krāsas adjektīvu

palsi pelēks

*Pārsvarā izmantota šķietami ierobežota **krāsu** gamma, taču palsi **pelēkajā** koptonī ieplūdinātas dažādas spektra **krāsas**, jūtīgi apspēlējot perlamutram līdzīgas silti vēsās attiecības, kas rada īpatnējo dziļuma ilūziju*. (www.lvarhivs.gov.lv) *Kažoka krāsa [Kaukāza aitu sunim] dažādos **pelēcīgos toņos** (no gandrīz melna līdz **palsi pelēkam**)* (www.saimnieks.lv)

palsi zaļš, palsi zaļgans

*.. nebūtu vēlams zīmola variantu ar gaišo pamatkrāsu (.. palsi-**zaļo**, .. **gaišpelēko**) lietot uz gaišiem foniem..* (www.km.gov.lv) *Sauso pauguru kadiķīši*

tup smilgās **palsi zaļgani**. (www.wsfz.com) Ar **palsi zaļām** vara plāksnēm apšūtās viesnīcas centrā ir jaunais ziemas dārzs.. (www.apollo.lv)

No visiem piemēriem viens sniedza samērā nepārprotamu norādi, kādas krāsas objekts apzīmēts ar adjektīvu **palss**:

Tas [zirgs] ir īpatnā krāsā – **ruds ar baltu, izrādās**, **palss**. Jāatbalstās ar pirkstgalu. Pēc pāris minūšu iepazīšanās ar zirdziņu jārāpjas tam mugurā. (www.diena.lv)

Tuvāku norādi par krāsas nosaukumu **palss** attiecībā uz zirga krāsu dod zirgu krāsu apraksts zirgu ciltsgrāmatā (<http://par.zirgiem.lv//lvindex/lvciltsg.html#krasas>), kur **palss** būtu iedzeltens, arī netīri dzeltens zirgs ar gaiši dzeltenu, bālganu, iespējams arī baltu asti un krēpēm. Citā avotā savukārt par palsas krāsas zirgu rakstīts: ‘pamatkrāsa ir gaiši ruda ar krēmkrāsas, zeltainu toni vai pat pavisam gaiši ruda līdz bāli dzeltena, aste un krēpes – nedaudz gaišākas par pamattoni vai baltas, palsi zirgi var būt ļoti gaiši līdz pat šokolādes brūnai krāsai ar baltām vai kviešu krāsas krēpēm un asti’.

Šis apraksts, kaut gan ir sīks un detalizēts, tomēr nesniedz īstu skaidrību, kāds tad izskatītos zirgs, kas apzīmēts ar adjektīvu **palss**, skaidrs būtu vienīgi, ka astes un krēpju krāsa tam ir ļoti gaiša, iespējams, balta.

Aplūkojot, kā adjektīvs **palss** tulkots citās valodās, redzam, ka angļu valodā to, attiecībā uz zirgu, tulko kā *palomino* (skaidrojumu skat. pie adjektīva *pāls*). Vācu valodā adjektīvs **palss** tulkots *falb* (par zirgu), *fahl* (bāls, blāvs) (TDV), bet krievu kā *половый* ‘palss’ (TDV) ‘о масти животных: бледно-желтый’ (Ожегов 1994, 555), *соловый* (TDV) ‘о масти лошадей: желтоватый (в сочетании со светлым хвостом и светлой гривой)’ (‘dzeltenīgs ar gaišu asti un gaišām krēpēm’ (Ожегов 1994, 746); ‘желтоватый (в сочетании со светлым хвостом и светлой гривой)’ ‘dzeltenīgs ar gaišu asti un gaišām krēpēm’, *белесоватый, белёсый* ‘bālgans, iebalts, gaišs, palss’ (TDV), *палевый* ‘bāli dzeltens; iedzeltens; salmu krāsas; palss’ (TDV).

Interesanta krāsu nosaukumu daudzveidība, kur vienā gadījumā izmantots arī adjektīvs **palss**, atrodama Bībelē, Jaunajā Derībā Atklāsmes grāmatas 6. nodaļas 8. pantā, kur redzams, ka vienā un tajā pašā tekstā zirga krāsas raksturošanai izmantoti trīs dažādi adjektīvi **palss**, **pelēks**, **bālganzaļš**:

Un, lūk, **palss** zirgs un tam, kas tanī sēdēja bija vārds *nāve* (www.katolis.lv); Es redzēju, un raugi: **pelēks** zirgs, un tam, kas sēdēja zirgā, bija vārds – *nāve*.. (E. Glika tulkojums, 1965. g. revidētais tulk.); Un es ieraudzīju – lūk, **bālganzaļš** zirgs, uz tā kāds sēž, un viņa vārds ir *nāve*. (2007. gada jaunais tulk.)¹

¹ Skat. citos izdevumos 1) angļu valodā: I looked, and there before me was a *pale horse* (New International Version (©1984)). I looked up and saw a *horse whose color was pale green*. (New Living Translation (©2007)). I looked, and behold, an *ashen horse* (New American Standard Bible (©1995)). And I saw a *grey horse* (Bible in Basic English), 2) vācu valodā Und ich sah, und siehe, ein *fahles Pferd*. (Luther Bibel (1912)), 3) krievu valodā И я взглянул, и вот, *конь бледный*, и на нем всадник. (The Russian Synodal Text of the Bible (Orthodox Synodal Edition 1917)).

No šī piemēra redzams, ka tulkojums bieži vien atkarīgs no katra tulkotāja krāsu uztveres, krāsas redzējuma, iespējams, asociatīvā priekšstata par krāsu.

Varam secināt, ka adjektīvs *palss* latviešu valodā leksikogrāfiskā avotā pirmo reizi reģistrēts 1638. gadā G. Manceļa vārdnīcā „Lettus”, kur tas attiecināts uz zirga apspalvojumu. Turpmākie adjektīva *palss* reģistrējumi vārdnīcās liecina, ka tā semantika kopš 18. gadsimta (piem., G. F. Stendera vārdnīca (1789)) nav būtiski mainījusies un apzīmē bālu vai gaiši dzeltenu, arī pelēcīgu krāsu. Adjektīvs izmantots gan zirga apspalvojuma, gan citu reāliju (dzīvu būtnu, priekšmetu, dabas parādību) krāsas raksturošanai. Kā zirga krāsas apzīmētājs *palss* ieguvis ļoti specifisku, vienīgi šauram lietotāju lokam zināmu semantiku.

PĀTS

Adjektīva *pāts* pamatā ir lībiešu, igauņu *pāt* ‘fahl’ (‘bālgans, bāls, palss, pāls, blāvs’ (TDV)) (ME III, 191). Pirmais krāsas nosaukuma reģistrējums leksikogrāfiskā avotā latviešu valodā atrodams 18. gadsimta 2. pusē – G. F. Stendera vārdnīcā (Stenders 1789), kur krāsas nosaukums dots vārdkopā *pahtajs zirgs* ar tulkojumu vācu valodā *Rehhar Pf.* [Pferd] ‘zirgs stirnas krāsā’ (Stenders 1789, 185). K. Mīlenbaha “Latviešu valodas vārdnīca” krāsas nosaukumam *pāts* dod tulkojumu vācu valodā *isabellfarben* un norāda, ka krāsas nosaukums attiecināms uz tāda zirga, govys krāsu, kas ir brieža spalvā (ME III, 191). Resp., abos gadījumos redzams, ka vārdnīcas praktiski nedod skaidrojumu par to, kāda krāsa ir tā, kas apzīmēta ar *pāts* (vienīgi *isabellfarben* ‘gaiši pelēks’), bet pamatā pievērš uzmanību reālījām, kuru raksturošanai tiek lietots adjektīvs *pāts* (zirgs, govys) un kas ir reālija, kurai piemīt šī krāsa (stirna, briedis).

Arī „Latviešu konversācijas vārdnīca” par adjektīvu *pāts* sniedz līdzīgu skaidrojumu. Līdzās norādei uz analogiskas krāsas nosaukumiem citās valodās – ig. *paat*, vāc. *falb*, kr. *цапачый* vārdnīca lasītājiem sniedz informāciju, ka *pāts* zirgs ir: „...zirgs, kad pigmentētu ādu sedz vairāk vai mazāk dzeltenas spalvas, kuŗu gali ir tumši. Gaŗās spalvas (piem., krēpes) ir tumšākas, pat gluŗi melnas, tāpat nagi. Tāda spalvas krāsa ir meŗa dzīvniekiem (piem., stirnām, brieŗiem) un arī mājas dzīvniekiem (piem., zirgiem, vēŗšiem), ja tie dzīvo apstākļos, kas tuvi dabiskiem. T. dz. apz. nav sastopams; tur runā par kumeliņu ar „brieŗa spalvu” (L.D. 29868)..” (LKV XVI, 31249/31250).

Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas krāsas nosaukumam *pāts* sniedz samērā detalizētu, precīzu semantikas raksturojumu: ‘brūngani dzeltens, dzeltenbrūns ar melnu, brūnu vai pelēki dzeltenu asti, krēpēm (par dzīvniekiem, to apmatojumu)’ (LLVV 6¹, 527)¹; ‘tāds, kam ir dzeltenbrūns apmatojums ar tumšāku virspusi un tumšākām vai melnām krēpēm un asti’ (LVV 1987, 599);

¹ Vārdnīcas veidotāji tātad pieļauj, ka krāsa var tikt attiecināta uz dažādiem dzīvniekiem, ne tikai uz zirgu. Pats skaidrojums, kā redzēsim turpmāk, nav gluži precīzs.

‘salns, pabāls, dzeltenīgi brūns’ (LVV 1993, 570); ‘tāds, kam ir dzeltenbrūns apmatojums ar tumšāku virspusi, tumšāka vai melna aste un (zirgam) tumšākas vai melnas krēpes’, dodot ilustratīvās vārdkopas *pāts zirgs, pāta govs* (LVV 2006, 810).

Daiļliteratūrā un uzziņu literatūrā konstatētie piemēri tomēr rāda, ka mūsdienās ar adjektīvu *pāts* raksturoti vienīgi zirgi: *Visu Zirgu Pilnsapulcē melnie, baltie, bērie un dūkanie, sirmie, **pātie** un ābolainie teica: “Var gadīties, ka mašīnas visu uzvar un mums būs jāiet bojā.”* (Ziedonis VIII 1997, 25) [Skolotājai] .. *kļuva gandrīz jautri, kad viņa ieraudzīja sirmi krāsoto omnibusu, kuram priekšā snauda divi **pāti**, izdēdējuši zirgi.* (Rozītis II 1957, 18) *Uzlēca arī melnā ķēve un viņai līdzī **pātais** kumeliņš.* (Birznieks-Upītis IV 1949, 133) *Šādi pelēki, losi, **pāti** un pāsi – saviem savvaļas senčiem līdzīgi zirgi Latvijā dažreiz sastopami pašlaik..* (Baltakmens, Stukuls, 1978 9) .. *kad Teitoņa ordenis iekaroja Austrumprūsiju, šīs zemes milzīgajos mežos bijis daudz losa, **pāta** un pelēka apmatojuma savvaļas zirgu.* (Baltakmens, Stukuls 1978, 8) .. *Pēteris (jaunsaimnieks) jūdza tēva atstāto **pāto** arklā.* (Rozītis I 1957, 105)

Pavisam maz ir to piemēru, kas dod kaut cik uzskatāmu priekšstatu par to, kāda krāsa vai kāds kādas krāsas tonis ir tas, ko apzīmē ar *pāts* (vienīgais konstatētais: *Liela daļa melno kumeļu piedzimst peļu pelēki vai pāti* (www.lv.wikipedia.org/wiki/Zirga_krasa))

Tuvāku norādi par krāsas nosaukumu *pāts* dod zirgu krāsu apraksts zirgu ciltsgāmātā (<http://par.zirgiem.lv//lvindex/lvciltsg.html#krasas>), kur *pāts* būtu gaišs, iespējams, gaiši dzeltens zirgs ar tumšu akotu vai tumšiem lāsumiem, melnu vai tumši brūnu asti un krēpēm, kurās dažkārt sastopamas gaišas šķipsnas, bieži ar melnu svītru pār muguru un tumšām svītrām uz kājām.

Citā avotā redzams šāds skaidrojums: pelēks, dzeltens vai gaiši brūns apspalvojums, kas jaukts ar tumšākiem matiem, vai arī mati pie saknēm ir gaiši, bet matu gali ir tumšāki, tumšākas krēpes un aste, uz muguras peļutaka, uz kājām zebras šķērslāsumi, bet uz pleciem var būt šķērsvītra. Galva tumšāka nekā pārējais apspalvojums. Pātam zirgam ir sastopamas vairākas variācijas: *pelēka* – pelnu jeb peļu pelēks, ar melnām vai tumši pelēkām pāta pazīmēm, *tumši pāta* – pelēcīgi dzeltens vai gaišs, sārti brūns ar rudi brūnām krēpēm, asti un peļutaku, *gaiši pāta* – dzeltens vai gaiši brūns ar melnām krēpēm un asti, *zeltaini pāta* – gaiši zeltains ar melnām krēpēm, asti un zebras šķērslāsumiem. (<http://lv.wikipedia.org>)

Aplūkojot, kā adjektīvs *pāts* tulkots citās valodās, redzam, ka angļu valodā attiecībā uz zirgu to tulko kā *buckskin* ‘horse of a light yellowish dun color with dark mane and tail’ (WOD) (‘gaišs, dzeltenīgi pelēkbrūns zirgs ar tumšām krēpēm un asti’). Vācu valodā adjektīvs *pāts* tulkots kā *falb*, savukārt krievu valodā kā krievu *саврасый* (‘конская масть; светлогнедой с желтизной’ (Dāla vārdnīca, www.mirslovari.com) (‘zirgu apspalvojuma krāsa, iedzelteni gaiši bērs’); ‘о масти лошадей: светло-гнедой с черными гривой и хвостом’ (Ожегов 1994, 692) (‘gaiši bērs ar melnām krēpēm un asti’).

Varam secināt, ka adjektīvs *pāts* latviešu valodā leksikogrāfiskā avotā pirmo reizi reģistrēts 18. gs. G. F. Stendera vārdnīcā (1789), kur tas attiecināts uz zirga apspalvojuma krāsu. Turpmākajos reģistrējumos tas ticis attiecināts arī uz govs apspalvojuma krāsu, taču valodas piemēri rāda, ka šo adjektīvu lieto vienīgi zirga apspalvojuma krāsas raksturošanai. Līdzīgi adjektīvam *pāls* tas ieguvis ļoti specifisku, vienīgi šauram lietotāju lokam zināmu semantiku.

Secinājumi

Visi trīs rakstā aplūkotie adjektīvi nav latviešu cilmes (*pāls* un *palss* ir vācu, *pāts* – somugru cilmes) un pieder pelēkās krāsas nianšes apzīmējošiem krāsu nosaukumiem. Adjektīvi *palss* un *pāts* latviešu valodā vārdnīcās reģistrēti jau 17. un 18. gs., bet adjektīvs *pāls* – tikai 20. gs. pirmajā pusē. Visi trīs adjektīvi pamatā izmantoti zirga apspalvojuma krāsas raksturošanai. Tā kā mūsdienu cilvēku dzīvē zirgam vairs nav tādas nozīmes, kāda tā bija agrāk, arī zirga apspalvojuma krāsu apzīmējošajiem nosaukumiem vairs nav tādas nozīmes un tik plaša lietojuma, kāds tas bija senāk, tāpēc šo krāsu adjektīvu lietojums valodā šodien aprobežojas ar samērā šauru lietotāju loku. Domājams šāda specifiska vieta valodā adjektīviem *pāls*, *palss* un *pāts* saglabāsies arī turpmāk, ja vien tos ar laiku neaizstās starptautiskie angļu termini. Atšķirībā no adjektīviem *pāls* un *pāts* adjektīva *palss* lietojums latviešu valodā ir plašāks – tas tiek izmantots ne vien lai raksturotu zirga krāsu, bet arī kā citu dzīvnieku, dabas parādību, kā arī dažādu priekšmetu krāsas apzīmētājs.

Literatūra un avoti

Baltakmens, Stukuls 1978 – **Baltakmens, R., Stukuls, V.** *Latvijas zirgi*. Rīga : Liesma, 1978.

Bels 1987 – **Bels, Alberts.** *Cilvēki laivās*. Rīga : Liesma, 1987.

Birznieks-Upītis IV 1949 – **Birznieks-Upītis, Ernests.** *Kopoti raksti*. IV. Rīga : 1949.

Braže 1875 – **Braže, Gustavs.** *Allererste Anleitung zum Gebrauche der lettische Sprache für Deutsche von G. Brasche*. Libau : 1875.

Hemingvejs 1971 – **Hemingvejs, Ernests.** *Kopoti raksti*. I. No angļu valodas tulkojusi Vizma Belševica, Inese Veide. Rīga : Liesma, 1971.

LKV – *Latviešu konversācijas vārdnīca*. I – XXI. Rīga : A. Gulbja apgādība, 1927–1940.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, 3–20, Vilnius, 1941, 1956–2002; 2, Kaunas, 1947; 12–22 – 2 leid., Vilnius, 1968–1969.

LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1. – 8. sēj. Rīga : Zinātne, 1972 – 1996.

LVK – *Latviešu valodas korpuss miljons 2,0 m* (apm. 3 miljoni valodas vienību, morfoloģiski marķēts). www.korpuss.lv. Izstrādātājs LU Mākslīgā intelekta laboratorija.

LVV 1987 – *Latviešu valodas vārdnīca*. Atbildīgā redaktore Dainuvīte Guļevska. Rīga : Avots, 1987.

LVV 1993 – *Latviešu valodas vārdnīca*. Amerikas Latviešu apvienība, 1993.

LVV 2006 – *Latviešu valodas vārdnīca*. Papildinātais izdevums. Rīga : Avots, 2006.

Mancelis 1638 – *Lettus/ das ist Wortbuch/ Sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache; Allen und jeden Außheimischen/ die in Churland/ Semgallen und Lettischem Liefflande bleiben/ und sich redlich nehren wollen/ zu Nutze verfertigt/ Durch Georgium Mancelium Semgall der H. Schrifft Licentiatum &c. Erster Theil. Cum Grat. &*

Priv. S. R. M. Svec. Gedruckt unnd verlegt zu Riga durch Gerhard Schröder Anno M. DC. XXXVIII (1638)

ME – Milenbahs (Mülenbachs), Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca.* (Lettisch-deutsches Wörterbuch). Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns I sēj. Rīga, 1923–1925; II sēj. Rīga, 1925–1927; III sēj. Rīga, 1927–1929; IV sēj. Rīga, 1929–1932.

MLVV – Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca. (A – Ļ. www.tezaurs.lv/mlvv/)

Ожегов 1994 – Ожегов О. И., Шведова, Н. Ю. *Толковый словарь русского языка*/ Москва : АЗЪ, 1994.

Rīgas Laiks 2006 – Rīgas Laiks. Žurnāls. 2006. gada 3. oktobris.

Rozītis I 1957 – Rozītis, Pāvils. *Izlase.* Rīga : LVI, 1957 [1923].

Rozītis II 1957 – Rozītis, Pāvils. *Valmieras puikas.* Rīga : LVI, 1957 [1936].

Sirmbārdis 1975 – Sirmbārdis, Jānis. *Nātru smarža.* Rīga : Liesma, 1975.

Stenders 1789 – Stenders, Gothards Frīdrihs. *Lettisches Lexikon.* 1789.

TDV – Tildes datorvārdnīca, 2005.

Ulmanis, Braže 1880 – Ulmanis, Kārlis Kristians, Braže, Gustavs. *Lettisches Wörterbuch von Ulmann und Brasche. Zweiter Theil. Deutsch=lettisches Wörterbuch..* Riga u. Leipzig : 1880.

Veisberga 1992 – Veisberga, Benita. *Es, tavs maigais jērs.* Rīga : Karogs/ Preses nams, 1992.

Zeberiņš – Zeberiņš, Modris. *Zelta lielceļi.* Rīga: Sol Vita, [bez gada].

Ziedonis VIII 1997 – Ziedonis, Imants. Raksti. 8. sēj. Rīga: Nordik, 1997.

WOD – www.websters-online-dictionary.org. Webster's online dictionary. Copyright © 2010 Philip M. Parker, INSEAD.

www.google.lv – interneta pārlūkprogramma

www.letonika.lv – interneta bibliotēka (apjoms 200 pilnteksta darbi, apm. 22 000 lpp.).

www.mirslovarei.com

www.tapals.lv – izdevniecību „Nordik” un „Tapals” mājas lapa

<http://lv.wikipedia.org>.

<http://par.zirgiem.lv/ciltsgarmata>

ADJECTIVES DESIGNATING THE COLOUR OF HORSE HAIR: *PĀLS*, *PALSS* AND *PĀTS*

Summary

The article analyses three colour designations describing shades of grey – *pāls* (*pale*), *palss* (*palomino*) and *pāts* (*buckskin*). These are used in the Latvian language to describe the colour of horse hair (*pāls* stands for a horse with a light, yellowish or greyish-yellow hair; *palss* – a yellowy, greyish horse with a very light-coloured tail and mane; *pāts* – a light-coloured horse with a dark gloss, a dark tail and legs). In Latvian dictionaries, these adjectives have been registered between 17th and 20th century. In modern times, the use of these adjectives in the Latvian language is rather restricted due to their specifics. They are mostly known for a relatively narrow circle of experts. In contrast to the adjectives *pāls* and *pāts*, the use of the adjective *palss* in the Latvian language is broader, using it not only to describe the colour of a horse but also that of other animals, natural phenomena and different objects.

**UZ DAVITAŠENAS-USKUDARAS TILTA: ONĪMU LIETOJUMS
MARINĒ PETROSIJANAS POSTMODERNAJĀ POĒMĀ
„*HAIKA KRASTOS*” (2006)**

Fona zināšanas, orientēšanās kultūrtipiskajās reālijās ir būtisks priekšnosacījums jebkura literāra teksta adekvātai izpratnei un interpretācijai. Jo īpaši tas attiecināms uz citai valodai un kultūrai piederīgiem tekstiem. Onīmi (personvārdi un vietvārdi) nereti ir semantiski noslogoti daiļdarba struktūrelementi, kas atkarībā no autora ieceres var pildīt atšķirīgas stilistiskas funkcijas.

Armēņu dzejniece Marinē Petrosjana (dz. 1961) savai poēmai oriģinālajā versijā devusi virsrakstu „Armēnijas jūrmalā” („Hayastani covapin”), tā izraisot liriskās varones fiktīva sarunu biedra loģisku pretjautājumu: „Vai tad Armēnijai ir izeja pie jūras?”. Informētākam lasītājam šī fakta pieminējums liek atcerēties Tigrana II Lielā laikus, kad Armēnija 1.gs. p. Kr. pletās no Vidusjūras līdz Kaspijas un Melnajai jūrai. Bet uz turpmāko nemitīgo zaudējumu fona, kurus latviešu lasītājam pirmoreiz sistemātiski izklāsta Rainis savā rakstā „Visnelaimīgākā zeme un tauta”, bijusī varenība šķiet drīzāk nejauša kā likumsakarīga. Armēņu vēsture tradicionāli interpretēta kā nepārtrauktu ciešanu, vajāšanu, par „spīti visam” izdzīvošanas vēsture (Dabag 1995, 190), vairojot priekšstatu par sevi kā mocekļu tautu kristīgā izpratnē. Stāvēdama vārtu sardzē starp Eiropu un Āziju, ilgu gadsimtu būdama strīdus ābols starp Bizantiju un Persiju, Krievijas un Turcijas interešu objekts, tā tikai neilgu laiku spējusi saglabāt savu valstisko neatkarību, tomēr nekad nav zaudējusi emancipatorisko sapni par to. Nereti tikai vietvārdi, kas sen pazuduši no kartēm, atgādina par Armēnijas kalnienes pamatiedzīvotājiem.

Poēmas galvenās darbības vietas ir **Armēnijas Republika, Turcija un Kalifornija** – viens no lielākajiem armēņu diasporas centriem. Darba ievirze ir *autobiogrāfiska*: armēņu vēsturei un kultūrai nozīmīgās vietās ceļiniece meklē sev garīgi tuvu armēņu kultūras darbinieku, rakstnieku pēdas. Vēlāk, pēc atgriešanās mājās, tapušie, kaleidoskopiski kārtotie teksti ir savdabīgas *ceļojuma piezīmes*. „Savā darbā „Armēnijas jūrmalā” esmu apvienojusi dokumentālo un (fiktīvo) izdomāto, vēsturi un mūsdienas, mēģinot radīt rotaļīgu, mazliet nenopietnu tekstu. Ar dokumentālo šeit saprotu vēsturisku vietu un personu piesaukšanu, kā arī notikumus, ko pati esmu piedzīvojusi, galvenokārt, Turcijas ceļojuma laikā 2004. gada vasarā un sava Ziemeļkalifornijas apciemojuma laikā 2005. gadā,” saka autore (no privātas intervijas ar Marinē Petrosjanu).

Poēmas virsrakstā tematizēts armēņu nostalgiskais sapnis par lielo starpjūru Armēniju (covic' cov – **covayin Hayastan**). Jūras klātbūtne autorei nozīmē neiespējamā konstituēšanos ikdienišķās lietās. Taču M. Petrosjanas **tekstos** – tā sekojot postmodernisma tradīcijai, dēvētas atsevišķās, kaleidoskopiski kārtotās atmiņu ainas – tēlotā Armēnija ir „*liela ne jau tāpēc,*

ka tai ir liela teritorija, bet gan tāpēc, ka tā aptver dažādus laikus un kultūrslāņus. Sākot no urartiem, beidzot ar Ļeņinu.” (no intervijas ar Marinē Petrosjanu)

Kā postmodernā darbā tajā būtisks ir spēles elements. V. Markovs atsaucoties uz holandiešu vēsturnieka, kulturologa J. Heizinga *Homo ludens*, raksta, ka „cilvēks (kā subjekts un objekts būdams iesaistīts noteiktā kultūras kontekstā), nevar „nepiedalīties spēlē”, viņam dots vien mainīt spēles noteikumus, pārkāpt tos, vadoties no tām vai citām spēles situācijām [..]. Visa pasaule ir teātris. Cilvēks tēlo kaut ko pats sev, lūko apmānīt Dievu, apspēlēt vēsturi, veselo saprātu [..].” (Марков 1994, 126, tulk. mans – V. S.)

Žanrs. Autore it kā bez īpaša loģiska pamatojuma savu sacerējumu žanriski kvalificējusi kā **mutvārdu epu**. Viņa apgalvo: „*Patiesībā visam tekstam ir jocīga iedaba. Arī par epu tas nodēvēts joka pēc.*” Tomēr zinot, ka armēņu sabiedriskajā apziņā vēstures gaitā gūtās pamatatziņas (*Erinnerungsleitsätze*, M. Dabaga termins) fiksētas galvenokārt narratīvās formās (eposos, vēstures hronikās), neviļus rodas doma par pretenziju radīt pasauli sakārtojošu, pārkārtojošu (ne velti poēmā būtisku vietu ieņem revolūcijas tēma), mitoloģizētu tekstu.

Identitāte un atmiņa. Kolektīvu grupu, tautu identifikatīvo kontinuitāti veido ne vien kopīgas tradīcijas un vēsture, bet arī atminēšanās – no mutes mutē, no paaudzes paaudzē tālāk tiek nodoti atmiņu stāsti, tostarp konkrētu vietu, personu pieminējums – kā veselumu garantējoša atgriezeniska saite (*Rückbindung*, M. Dabaga termins) ar pieredzēto, kas realizējas arvien jaunās situatīvās rekonstrukcijās. (Dabag 1995, 21) Nācijas identifikatīvie simboli nereti tiek izteikti ar personvārdiem un vietvārdiem.

Personvārdu un vietvārdu nacionālā simbola funkcija. Personvārdu un no tiem darināto vietvārdu lietojumam M. Petrosjanas tekstos piemīt nacionālā simbola funkcija. Tradicionālajiem valsts nosaukumiem pievienojot jaunus to variantus, vienlaikus tiek norādīts uz sociālpolitiskās realitātes izmaiņām un uz nepieciešamību definēt savu nacionālo identitāti jaunos sociālpolitiskos apstākļos, nezaudējot saikni ar kopīgo pagātņi.

Armēņu „tradicionālā vēsture” sākas ar Movsesa Horenacī 5. gs. sarakstīto „Armēnijas vēsturi”, kas armēņu nācijas izcelšanos saista ar mitoloģisko ciltstēvu **Haiku (Hayk)** un viņa tiešajiem pēctečiem. M. Horenacī armēņu vēsturi iekļāvis kristīgās pasaules tradīcijā, armēņu izcelsmi saistot ar Bābeles torņa celtniecību. Ziņas par šo notikumu glabā mīts **par Haika un Bela cīņu**. Pēc Bābeles torņa celtniecības Haiks sacēlas pret asīrieša Bela tirāniju, un, nevēlēdamies pakļauties tā varai, kopā ar 300 vīriem – patriarhālās ģimenes locekļiem un visu iedzīvi, dodas uz Ziemeļiem. Dienvidaustrumos no tagadējā Vana ezera viņš uzceļ apmetni savam mazdēlam Kadmosam, bet pats dodas tālāk uz Ziemeļiem. Kad Bels mēģina apdraudēt viņa suverenitāti, Haiks dodas karā pret viņu. Haiks, kuram vienlaikus piedēvēts pārdabisks spēks, kaut kas dievišķs, pretņi nogalina ar trīsspārnu šķēpu. Par Haika ceļu liecina vietvārdi, kas saglabājuši viņa vārdu: **Haikašena** (Haika celtā), **Haikadzora** (Haika

grava), kā arī **Hark'** (tēvi, t. i., patriarhi, tā nodēvēta Haika dēlu dzīves vieta), kas atrodas tagadējā Turcijā, Vana ezera apkaimē.

Literatūrzinātnieks, folklorists un valodnieks Manuks Abegjans norāda, ka visdzīvotspējīgākie allaž izrādījušies tie mīti, kuros minētas mitoloģisko varoņu dzīves un darbības vietas. (Abeghyan 1975, 20)

Hayk', Hayastan. Etnonīms **hay** ar tam pievienotā daudzskaitļa darināšanas morfēmu **-k'** sastopams arī armēņu valsts vēsturiskajā nosaukumā **Hayk'**, t. i. armēņi, jeb armēņu pārvaldītā teritorija. Marinē Petrosjanas poēmā **Hayk'** un **Hayastan** lietoti kā sinonīmi vārdam **Armēnija**. Runājot par tautiešu dzīvi dzimtenē un diasporā, autore lieto tādus jaunus valstisko veidojumu apzīmējumus kā **Klusā Okeāna Haiks** un **īstais Haiks (bun Hayk')**, ar pirmo domājot Kaliforniju kā vienu no lielākajiem armēņu diasporas centriem, ar otru – Armēnijas Republiku, kas ir vienīgais reālais valstiskais veidojums Armēnijas jaunāko laiku vēsturē.

Šai sakarā interesanti salīdzināt, kā terminus **Hayk'//Hayastan** savā triloģijā „Armēņi. Bitlisa. Uz priekšu” interpretē armēņu izcelsmes amerikāņu rakstnieks **Viljams Sarojans** (dzimis Kalifornijā 1908 – miris Parīzē 1981). Viņš ir arī viens no M. Petrosjanas epa personāžiem, kas minēts divās epizodēs. Liriskā varone viņu sastop Sanfrancisko un Bitlisā. 1915.–1920. gadā Turcijā pret armēņiem realizētā genocīda rezultātā daudzi armēņi rada patvērumu Kalifornijā. Tai skaitā rakstnieka vecāki, izceļotāji no Bitlisis. V. Sarojana lugā darbojas tigranakertietis, bitlisietis, vanietis, kuri pārstāv atšķirīgus vēsturiskās Armēnijas reģionus, bet nav vairs pašas vēsturiskās Armēnijas. Vēsturisko kataklizmu rezultātā viņi bijuši spiesti pamest etnisko dzimteni un meklēt patvērumu svešumā: īstā Armēnija **iskakan Hayastan** jeb krievu Armēnija **Rrusahayastan**, kur valda komunisti, lugā tiek pretstatīta armēņu etniskajai dzimtenei – **bun Hayastan** (Saroyan 2008, 89), kuras zaudējums ir lugas personāžu bēdu, sēru iemesls.¹ Zīmīgi, ka triloģijas 1. daļā: „Armēņi”, V. Sarojans saviem personāžiem nav devis vārdus, tos aizstājot ar tipizētiem reģiona iedzīvotāju apzīmējumiem, atbilstoši katra izcelsmei: *vanietis, tigranakertietis, erzrumietis, harberdietis (harputietis), kilikietis*.

Tigrans II Lielais 95.–55. p. Kr., Armēnija no jūras līdz jūrai (Covicov Hayastan). Tigrans II Lielais ir Cicerona un Pompeja laikabiedrs, kura laikā Armēnijas teritorija pletās no Palestīnas līdz Kaukāzam, no Kapadokijas līdz Atropatenei. (Mahè 1995, 11) M. Petrosjanas poēmā tā netiek nosaukta vārdā, tomēr lielā starpjūru Armēnija, par kuru liriskā varone kopš bērnības krāj liecības, ir tā, kas viņu iedvesmo un, tēlaini runājot, liek plānot revolūciju – mainīt armēņu domāšanas stereotipus, nezaudēt cerību, ka, neskatoties uz nemitīgajiem zaudējumiem un sašķeltību, tauta kā etniskajā dzimtenē (**bun**

¹ Runājot par Armēnijas vēsturi nereti tiek lietots termins Vēsturiskā Armēnija (VA), ar to saprotot armēņu etnisko dzimteni – Armēnijas kalnieni. VA robežas precīzi novilkt nav iespējams, jo gadsimtu gaitā tās tika pakļautas izmaiņām. Termins VA parasti tiek attiecināts uz teritoriju, kas aptver to Armēnijas kalnienes daļu, ko dēvē par **Lielo Armēniju un Mazo Armēniju (Mets Hayk', P'ok'r Hayk')**.

Hayk'), tā diasporā, kuru poēmā pārstāv **Klusā okeāna Haiks** – Armēnijas vislielākā province, spēs pastāvēt un rast kopīgas garīgas vērtības arī modernajā laikmetā.

Tagadējā Armēnijas Republika ir vien vāja Tigrana II Lielā Armēnijas atblāzma: toreizējie 300 000 km² sarukuši līdz 30 000 km². Tautas lielākā daļa dažādu vēsturisku kolīziju rezultātā, jau sākot ar senās galvaspilsētas Ani zaudēšanu 1096. gadā, ir spiesta izceļot no savu senču zemes un apmesties svešumā.

Lokāli - hronoloģiskā raksturojuma funkcija. Teksts „**Urarti**” aktualizē jautājumu par armēņu izcelšanos (etnoģenēzi). Kāpņutelpā uz sienas ieraudzīts zīmējums – logo vai sena rakstu zīme (sk. Friedrich 1979, 86), liek atcerēties urartu laikus un valdnieku Menuju. **‘Urartu’** ir urartu valsts Biainili nosaukums asīriešu valodā, tā atradās **Armēnijas** kalnienē starp Melno un Kaspijas jūru, Vana, Urmijas un Sevana ezeriem. Pastāvēja no 9. gs. vidus pirms Kr. līdz 7. gs. p. Kr. pirmajai pusei. Savu uzplaukumu tā piedzīvoja valdnieka **Menujas** laikā (810–785 p. Kr). Slavenajā ķēniņa Dārija Bihistūnas trilingvā zeme un tauta, kas mīt Vana ezera baseinā, babiloniešu variantā saukta **Urartu**, vecpersu un elamiešu variantā – mūsdienās zināmajā vārdā **Armīna**, Armēnija. Tas liek arvien no jauna atdzimt diskusijai par to, vai armēņi ir tiešie urartu pēcteči vai varbūt paši slavenie urarti. Rietumu pētnieki šo hipotēzi apstrīd.

Armēņu valodā, kas veido ide. valodu atsevišķu grupu, ir salīdzinoši daudz aizguvumu no urartu valodas, kas ir tuvāka Kaukāza valodām. Lielais aizguvumu skaits skaidrojams ar ciešajiem saimnieciskajiem un kultūras kontaktiem. Urartu ietekme uz armēņu kultūru ir neapstrīdama. Vēl mūsdienās tiek izmantoti urartu celtie apūdeņošanas kanāli, galvaspilsētas Erevānas vēsture sākas ar urartu celtā Erebuni cietokšņa tapšanu 782. gadā, par to liecina 20. gs. 50. gados Arinberdas izrakumos atrastais ķīlu raksts. (Dum-Tragut 2006, 36–38)

Urartu straujā nozušana no vēstures skatuves nav pietiekoši izpētīta. Šo faktu Marinē Petrosjana izmanto sava epa fragmentā, kas stāsta par viņas **Vana cietokšņa** apmeklējumu, kur negaidīti sastaptais, Vanā dzimušais rakstnieks **Gurgens Maharī** (1903–1969), arī tikpat neizprotami pazūd. Tāpat kā daudzi citi vietējie armēņi Turcijas valdības realizētās armēņu genocīda politikas dēļ viņš bija spiests bēgt uz Padomju Armēniju, kur uzauga bāreņu namā. Laiks nav taupījis arī armēņu atstāto mantojumu: viņu celtās ēkas un baznīcas. Vana vēsturiskais centrs nav saglabājies.

*Ielejā pletās **Kagakameča**, pa kreisi gulēja **Aigestāna**, bet pāri visam kuploja zāle.*

Poēmā minētais svešais karogs, kas plīvo virs Vana cietokšņa, nav nedz turku, nedz krievu, nedz amerikāņu, nedz kurdu. „Vai to jokodams uzvilcis urartu valdnieks Menuja?” – jautā liriskā varone.

Teksts „**Trīs cunami**” stāsta par vēstures kataklizmām, kas skārušas armēņu tautu 19. gs. beigās un 20. gadsimtā.

Karsa ir ne vien ievērojamā armēņu lirika, Staļina represiju upura **Jegišes Čarenca** (1897–1937) dzimtā pilsēta, bet arī vieta, kur 1921. gadā 13. oktobrī tika parakstīts līgums, kas noteica tagadējās Turcijas un Armēnijas robežas. Tas uz visiem laikiem pārvilka svītru armēņu sapnī par patstāvīgas valsts izveidi vēsturiskās Armēnijas teritorijā. To autore lakoniski tematizē rindās:

*viņš piedzima mazliet par vēlu
toreiz kad **hajastānu**
pārskrējis bija tas pirmais cunami
tāpēc viņam nācās uzaugt
krievijas impērijas pilsētā karsā
viņš mira pēc tā otrā cunami
guldīja viņu
brāļu kapā
un palika pēc viņa
no netēstiem akmeņiem celtais nams
turcijas republikas pilsētā karsā*

Saskaņā ar 1920. gada 10. augustā Šveices pilsētā Servā noslēgto miera līgumu Turcija bija akceptējusi armēņu valsts izveidi, kas aptvertu Vanu, Bitlisu, Erzrumu, Trabzonu. Tomēr līguma noteikumi netika realizēti. (Armenien 1995, 469) Armēņiju okupē Sarkanā armija. 29. novembrī Padomes pārņēma varu. No 1922. gada līdz 1936. gadam Armēnija ir Transkaukāza Federācijas sastāvdaļa.

Teksts „**Aizkaukāza federācija**” liek liriskajai varonei iejusties revolucionāres un sabiedrības reformatores lomā. Tajā samērā plaši pārstāvēta Erevānas toponīmika. Saruna ar **Ļeņinu** kafejnīcā **Erevānā Republikas laukumā** vēstures muzeja priekšā izvērsas kopīgā klusēšanā, veroties uz vietu, kur kādreiz stāvējis viņa piemineklis.

Tekstā ievīti autobiogrāfiski motīvi par liriskās varones padomju laika bērnību: poēma sākas ar sapņa atstāstu, kur viņa kā maza meitene ar baloniņu rokā dodas lejup pa maršala **Bagramjana ielu** uz Operu. Tagad **Operas laukums** ir pārdēvēts par **Brīvības laukumu**. Te 1988. gadā sākās demonstrācijas, kas noveda pie Armēnijas izstāšanās no PSRS un neatkarības atjaunošanas. 2007. gada martā pašreizējā valdība vērsās pret mierīgiem demonstrantiem. Autore bija aktīva opozīcijas līdera, Armēnijas pirmā prezidenta Levona Ter-Petrosjana atbalstītāja. Poēmā liriskā varone sevi dēvē par revolūcijas aizsācēju. Jau citētajā intervijā dzejniece uzsver, ka Armēnijai ir vitāli svarīgi pārvarēt stagnāciju un izolāciju.

Dzīvodama dzimtajā Erevānā, Sajat-Novas ielā liriskā varone spēj gara acīm skatīt Marmaras vilņus. Iešana pa iedomātu tiltu, kas savieno Uskudaru Stambulā ar Davitašenu Erevānā, ir *atminēšanās* metafora:

*kad uz **uskudas** – **davitašenas** tilta
atrisa man kurpju saites
pēkšņi iedomājos
baisi*

*es taču varēju arī nebūt nepiedzimt
un tad vairs nebūtu neviena paša
kam tik rāmi vilņus veļ
marmara*

Kolektīvā atmiņa tekstā realizējas kā indivīda atmiņa.

Armēņu vēsture bieži bija saistīta ar atsevišķiem saimnieciskiem, zinātniskiem, kultūras centriem, kas vēsturisku sakritību dēļ vēl ilgi pēc sava norieta, turpināja dzīvot cilvēku prātos, kļūstot par mītiskām atmiņām. Viens no šādiem fascinējošiem armēņu kultūras centriem līdz pat 20. gs. sākumam un 1. pasaules karam (vairāk nekā četrarpus gadsimtus) bija **Konstantinopole** (Stambula), kas poēmā pārstāvēta ar šīs pilsētas toponīmu: **Marmaras līcis, Galatas osta, Uskudara (Skutar), Bejogla jeb Pēra**.

Armēņu kopienas kodolu šeit veidoja 15., 16.gs. no provincēm deportētie armēņi, taču ar laiku lielpilsēta pievilināja arī daudzus patvēruma un labākas dzīves meklētājus. Lielākā daļa armēņu dzīvoja pilsētas dienvidos **Marmaras krastā**, kā arī **Galatā, Pērā**, kas atradās Zelta Raga pretējā pusē, kā arī pilsētas Āzijas daļā **Skutarā/Uskudarā**. (Kevorgyan 1995, 304)

Armēņi piederēja atšķirīgiem sabiedrības slāņiem, sākot no nastu nesējiem, kas nesen ieradušies no provinces, līdz pat ministriem, kas nāca no pilsētas vecajām aristokrātu dzimtām. Lielākā daļa armēņu bija amatnieki, zeltkaļi, sudrabkaļi, beķeri, grāmatiespiedēji, audēji, drēbnieki, kurpnieki, ķieģeļu gatavotāji, mūrnieki, galdnieki, namdari, podnieki, keramiķi. (Kevorgyan 1995, 298) Armēņu elite darbojās starptautiskajā tirdzniecībā, starp viņiem bija baņķieri, lielrūpnieki, mediķi, arhitekti, juristi. Kopš 19. gs. pieauga intelektuāļu un kultūras darbinieku skaits, tika dibinātas daudzas mācību iestādes, izdevniecības. Tika izveidots profesionāls teātris. Armēņi bija pārstāvēti arī Osmāņu impērijas pārvaldē, ieņēma ministru posteņus.

Autores **Pērā** meklētais, nekur neatrodamais **Paronjans**, ir bada un trūkuma nomocītais, pāragri mirušais ievērojamais rietumarmēņu satīriķis **Hakobs Paronjans (Hagob Baronian 1843–1891)**, kas ar dzēlīgu ironiju aprakstījis galvaspilsētas visdažādāko slāņu ierašas un netikumus.

Turcijā liriskā varone apmeklē arī **Bitlisu**, vienu no armēņu tradicionāli apdzīvotajiem reģioniem. Līdzīgu ceļojumu, nostalgisku jūtu vadīts, 1964. gadā veica jau minētais **Viljams Sarojans**. Senču dzimtenē redzētais, Sarojanu esot tā satriecis, ka ilgus gadus viņš par šo braucienu nav izteicies. 1986. gadā sešus gadus pēc rakstnieka nāves tika sagatavota izdošanai viņa „Armēņu triloģija”, kuras otrā daļa „Bitlisa” atspoguļo ceļojuma iespaidus, kas vēsta par senču dzimtenē – bijušajā Rietumarmēnijā – pieredzēto.

Sarojana armēņu valodas zināšanas aprobežojās ar Bitlisas dialektu, kurā runāja viņa vecmāmiņa. Piederība armēņu valodai un kultūrai, armēņu nācijai viņam saistījās tieši ar šo reģionu. Viņš pats sevi mēdza dēvēt par bitlisieti. Pasaules slavu guvušo novadnieku Bitlisā sagaida ar godu, taču tajā vairs mīt tikai viens vienīgs vecs armēnis, kas ir apkārtējās jaunatnes izsmiekla un ķircināšanas objekts.

Zīmīgi, ka liriskā varone sava Turcijas ceļojuma laikā Bitlisā arī sastop tikai vienu vienīgu cilvēku, kas atsaucas uz viņas armēniski uzdoto jautājumu: „*Laudis, kas šī par pilsētu?*”. Pēdējais bitlisietis, kas vēl saprot armēņu valodu, ir pats Kalifornijā mītošais Sarojans.

Īpašvārdu atveides variantu – austrumarmēņu un rietumarmēņu grafisko formu – **paralēls lietojums** poēmā atspoguļo noteiktu sociālpolitisko realitāti. Tautas sašķeltība ilustrēta ar vārda *cerība* **Huys, Yuys** atšķirīgo grafisko formu. Diasporā ir spēkā tradicionālā grabara pareizrakstība, ko lieto kopš rakstības izgudrošanas pirmsākumiem 5. gadsimtā. Padomju Armēnijā 1922. g. revolucionāru apsvērumu dēļ tika ieviesti praksē **Manuka Abegjana** izstrādātie ieteikumi pareizrakstības uzlabošanai, ignorējot viņa lūgumu, vispirms tos rūpīgi izdiskutēt valodnieku lokā. Pareizrakstības reforma radīja lielu pretestību diasporā un vietējās intelligences vidū, jo pastāvēja nopietnas bažas, ka tiks apdraudēta kultūras procesa vienotība un pēctecība.

Personvārdu tipizējošā funkcija poēmā ilustrēta ar armēņu kultūrparadigmā vispārzināmo binādi *Vasaks Sjunī - Vardans Mamikonjans*, kur pirmais ir nodevēja, otrs – tautas brīvības cīnītāja personifikācija. Postmodernajā lomu spēlē autore uzņemas nodevēja lomu, tā paradoksālā veidā aicinot atbrīvoties no domāšanas stereotipiem.

Vasaks Sjunī un 10 nahaṛāti 450. gada ticības karā pret persiem bija gatavi pāriet zoroastrismā, Vardans Mamikonjans cīnījās par kristietības saglabāšanu kā vienīgo nācīgas izdzīvošanas garantu. Armēņu baznīca viņu iecēlusi svēto kārtā. Ikvienā tautā ir viss, gan cēlais un varonīgais, gan glēvais, zemiskais un konformistiskais. Šķiet, tieši pēdējo domājusi autore, kad piemin Stambulā sastapto persu, kurš labi prot **Vasaka Sjunī armēņu valodu**.

Te vietā atcerēties Tacita armēņiem doto raksturojumu *ambigua gens* – divdabīga cilts, tauta. Dzīvodami starp lielvalstīm, armēņi arvien ir bijuši spiesti būt gudri stratēģi un diplomāti, lai garantētu savu izdzīvošanu, tas nenoliedzami ir ietekmējis viņu mentalitāti.

Secinājumi

Marinē Petrosjanas poēmā „Haika krastos” īpašvārdi ir semantiski noslogoti – tie ne vien pilda nacionāli identifikatīvo, lokāli hronoloģisko un tipizējošo funkciju, bet arī strukturē liriskās varones atmiņu stāstus, iesaistot tos plašākā vēsturiskā, sociālā un kultūras kontekstā.

Avoti

Petrosjana, M. Haika krastos. *Karogs*, Nr. 3, 2008, 59.–73. lpp.

Saroyan, W. *An Armenian Trilogy. Armenians. Bitlis. Harach.* Yerevan, 2008

Literatūra

Abeghyan 1975 – Abegyan, M. *Hay hin grakanuthyan patmuthyun.* HSSH hratarakchuthyun, Yerevan, 1975.

- Bela-Krūmiņa 2006 – Bela-Krūmiņa, B.** Naratīvā identitāte un kultūra. *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē. Stāsts: identitāte un modernie meklējumi*, 11. Liepāja : LiePA, 2006, 13.–18. lpp.
- Bušs 1987 – Bušs, O.** Personvārdu izmantojums latviešu mūsdienu dzejā. *Onomastikas apcerējumi*. Rīga : Zinātne, 1987. 215.–242. lpp.
- Dabag 1995 – Dabag, M.** Gedächtnis und Identität, *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur*. Hggb. vom Museum Bochum und der Stiftung für Armenische Studien, Bochum, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen, 1995, S. 19–27.
- Dum-Tragut 2006 – Dum-Tragut, J.** *Armenien entdecken. 3000 Jahre Kultur zwischen West und Ost*. Trescher Verlag, Berlin, 2006.
- Friedrich 1979 – Фридрих, И.** *История письма* [Friedrich J., *Geschichte der Schrift unter besonderer Berücksichtigung ihrer geistigen Entwicklung*], "Наука", Москва, 1979, с. 75, 85–86.
- Gyulbudaghyan 1973 – Gyulbudaghyan, S. V.** *Hayereni ughghagruthyan patmuthyun*. Yerevan : Yerevani Hamalsarani hratarakchuthyun, 1973.
- Kevorkian, 1995 – Kevorkian, R. H., Beledian, K.** Faszination Konstantinopel. *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur*. Hggb. vom Museum Bochum und der Stiftung für Armenische Studien, Bochum, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen, 1995, S. 297–313.
- Kultūras studijas. Personvārds kultūrā. Zinātnisko rakstu krājums*. Daugavpils : DU Akadēmiskais apgāds „Saule”, 2009.
- Lotmans, Uspenskis 1991 – Lotmans, J., Uspenskis, B.** Mīts – Vārds – Kultūra. *Kultūra. Teksts. Zīme*. Rīga : Elpa 1991, 23.–41. lpp.
- Mahè 1995 – Mahè, J. P.** Armenien: das Land, die Menschen und ihre Geschichte. *Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur*. Hggb. vom Museum Bochum und der Stiftung für Armenische Studien, Bochum, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen, 1995, S. 9–18.
- Rainis 1983 – Rainis, J.** Visnēlaimīgākā zeme un tauta. *Kopotie raksti*. 18. sējums. Rīga : Zinātne, 1983, 484.–513. lpp.
- Sargsyan 1985 – Sargsyan, A.** *Arevelahay yev arevmtahay grakan lezunner*. Haykakan SSH GA hratarakchuthyun, Yerevan, 1985.
- Марков 1994 – Марков, В.** *Миф. Символ. Метафора*. Латвийская Академия Наук Институт философии и социологии. Рига, 1994.

**AUF DER BRÜCKE DAVITASCHEN-ÜSKUDAR:
FUNKTION DER ONYME IM POSTMODERNEN POEM
VON MARINE PETROSYAN „HAYASTANI COVAPIN”(2006)**

Zusammenfassung

Im Artikel wird der Gebrauch von Onymen im Bezug auf die Konzeption eines postmodernen poetischen Werkes analysiert. Dem armenischen Sprach- und Kulturkreis entstammende Personennamen und Toponyme bilden im Poem/Epos eine eigenartige Namenwelt aus, die vom Leser und Interpreten des Textes gewisses landeskundliches und kulturkundliches Vorwissen verlangt.

Onyme treten vor allem in der lokal- chronologischen Funktion und in der Funktion des nationalen Symbols auf. Im Werkzusammenhang spielen sie oft eine identitätstiftende Rolle.

Der Gebrauch von Personennamen in der typisierenden Funktion wird mit der antagonistischen Binade Vasak Sjunj – Vardan Mamikonyan illustriert. Im postmodernen Rollenspiel übernimmt die Autorin die Rolle des Verbrechers. Auf eine paradoxe Weise lädt sie zur Befreiung von Vorurteilen und stereotypem Denken ein.

ZUDUŠA MĀJVĀRDA MEKLĒJUMI: ŠNAPSTS

Viens no senākajiem daļu mūsdienu Latvijas teritorijas aptverošiem mājvārdu avotiem ir 17. gadsimta zviedru arklu revīzijas Vidzemē. Pirmā revīzija notika jau 1601. gadā, līdz ar pirmajām Zviedrijas karalistes uzvarām. Tai sekoja 1617.–1619. gada un 1622. gada revīzijas, kas aptvēra uz to laiku zviedru iekarotās Vidzemes daļas. Pēc poļu–zviedru kara beigām 1630. gadā sekoja visu jauno valsts daļu aptveroša revīzija, tomēr tās dati ātri novecoja, jo, iestājoties miera laikiem, zeme ātri atkopās un bija nepieciešama vēl viena revīzija (Dunsdorfs 1938, XVII). Tā notika 1638. gada rudenī. Edgars Dunsdorfs, publicēdams šīs revīzijas materiālus „Latvijas vēstures avotu” 4. sējumā, ievadā ir mēģinājis kā atbilstmes revīzijas materiālos minētajiem mājvārdiem dot 20. gadsimta sākuma mājvārdus, izmantojot gan Jāņa Endzelīna (1922) „Latvijas vietu vārdus”, gan 1905.–1907. gada ģenerālštāba kartes (Dunsdorfs 1938, LVIII f.). Neraugoties uz viņa pūlēm, daļa seno mājvārdu tomēr tika sagrupēti tabulā ar nosaukumu *Die Bauernhöfe, deren jetzige Namen nicht festzustellen waren*, tātad mājvārdi, kuru mūsdienu nosaukumi nebija noskaidrojami. To starpā Kokneses, Bērzaunes un Cesvaines pilsnovadu revīzijā ir minēts arī mājvārds *Schnapst*, kas apzīmēts kā Sāvienas muižai piederīgs.

Šis mājvārds tātad neparādās Endzelīna „Latvijas vietu vārdos”. Daudz informācijas par šādu vietvārdu nesniedz arī Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēka, lai gan nedaudzas kartītes ir atrodamas. Vienā, 1960. gadā rakstītā kartītē, ir minēts 1849. gads un *Šnepstes mājas* Sāvienā, bet bez atsaucēm, no kurienes materiāls ņemts, tāpēc zinātniskā pētījumā tā nebūtu iekļaujama. Trīs kartītēs ir runa par bijušo muižu, muižiņu un pusmuižu.

1. *Šnabmuiža* – bijusī muiža Sāvienā. Avots ir Sāvienas burtnīca no 20. gadsimta 40. gadiem. Pati burtnīca diemžēl nav atrodama, un visticamāk, ka nav saglabājusies.

2. *Šnapsta muižiņa* – pusmuiža Sāvienā (Jaunkalsnavas ciema padomē) ar paralēlu nosaukumu *Aiviékstes muižiņa*. Tas ir Silvijas Raģes vākums 1961. gadā.

3. *Šnapsta muižiņa* – muiža Kalsnavā, 1959. gada vākums. Ņemot vērā pagastu un ciema padomju izvietojumu un robežas, visticamāk, tā ir identiska ar otrajā punktā aprakstīto.

Tātad vietējo iedzīvotāju atmiņā šis mājvārds kā muižiņas nosaukums bijis dzīvs vēl 20. gadsimta vidū.

Tomēr jāatgriežas pie 1638. gada arklu revīzijas kā senākā zināmā šā mājvārda fiksējuma. Materiāls par Sāvienas muižu, pierakstīts 1638. gada 3. oktobrī, sniedz ziņas, ka muiža pieder Ļaudonas draudzei. Par to, ka tā poļu–zviedru kara laikā ir stipri cietusi, liek domāt fakts, ka tiek minētas tikai četras apdzīvotas, trīs no jauna dibinātas un piecas izpostītas zemnieku sētas. Pie apdzīvotajām pieder arī *Šnapsts*. Avotā ir minēts *Jahne Schnapst. Ein Erbbawr*,

kuram ir divi dēli, visticamāk, Pēteris un Indriķis, pierakstīti kā *Petter* un *Hindrich*, 18 un 10 gadus veci (Dunsdorfs 1941, 1156). Sievietes revīzijas materiālā pieminētas netiek. Tas, ka tiek minēts zemnieka vārds un mājvārds, ir tipisks personu pieraksts visā revīzijas materiālā.

Nākamie šobrīd apzinātie šā mājvārda fiksējumi ir saistāmi ar ierakstiem Ļaudonas draudzes baznīcu grāmatās 18. un 19. gadsimtā. Mājvārds *Schnapst* šajā laikā dzimušo, laulāto un mirušo reģistros, kā arī draudzes locekļu sarakstos parādās regulāri un salīdzinoši bieži. Lai to analizētu, vispirms ir jāraksturo pieejamais materiāls. Ļaudonas evaņģēliski–luteriskās draudzes baznīcas grāmatas Latvijas Valsts vēstures arhīvā (turpmāk tekstā LVVA) ir saglabājušās par laika posmu no 1774. līdz 1780. gadam un no 1834. līdz 1905. gadam, iztrūkstot grāmatām no 1844. līdz 1847. gadam. Tā kā Ļaudona ir viena no Vidzemes draudzēm, kurā 19. gadsimta četrdesmito gadu otrajā pusē notika aktīva vietējo zemnieku pāreja pareizticībā, ir saglabājušās arī Ļaudonas pareizticīgo draudzes dzimušo, laulāto un mirušo reģistri: no 1846. līdz 1865. gadam. Pētiltais mājvārds parādās abu konfesiju baznīcu grāmatu ierakstos. Šā raksta tapšanas gaitā ir izmantotas abu konfesiju baznīcu grāmatas, pārbaudot visus ierakstus no 1774. līdz 1780. gadam un no 1834. līdz 1843. gadam evaņģēliski–luteriskās draudzes baznīcu grāmatās, un katru piekto gadu abu konfesiju baznīcu grāmatās, sākot ar 1849. gadu.

Senākais ieraksts ir *Schnapfte* 1774.–1780. gada draudzes locekļu sarakstā, kurā iekļauti septiņi (!) šo māju saimnieki un viņu bērni. Tālākos, 19. gadsimta, ierakstos mijas gan pieraksts *Schnapfte*, gan *Kalna-* un *Leijes-Schnapfte*, retumis arī *Schnapstes*. To, ka *Schnapstes* ir daudzskaitļa nominatīva, nevis vienskaitļa ģenitīva forma, apstiprina pieraksts *Schnapftu* ar sekojošu personvārdu nominatīvā. Minētais dalījums, daudzie saimnieki, kā arī baznīcas grāmatās ierakstītās personas, ļauj secināt, ka 18. gadsimta otrajā un 19. gadsimta pirmajā pusē Sāvienas muižā ir bijušas vairākas mājas vai māju grupa ar nosaukumu *Schnapfte*. Kopā ar mājvārdu ir pierakstīti dažādi saimnieku uzvārdi, piemēram, Ieviņš, Auziņš, Jostiņš, Kramiņš, Briedis un Pūpoliņš. Arī pareizticīgo baznīcas grāmatās parādās ieraksti, ka zemnieks ir *мизы Савень, деревни Шнапста*, kā arī *деревни Кална-Шнапста* vai *Лейсь-Шнапста*. Vārds *деревня* nav uztverams kā ciema apzīmējums, jo šādi baznīcas grāmatās ir sauktas visas draudzes zemnieku sētas. Kā redzams no piemēriem, atšķirīgi tiek rakstīta mājvārda dzimte un reizēm arī skaitlis. Ja vāciski–latviskajos luterāņu mācītāju – vāciešu J. Šilinga (*Schilling*) un G. E. F. Šmita (*Schmidt*) ierakstos – ir sastopamas sieviešu dzimtes vienskaitļa un retumis arī daudzskaitļa formas *Šnapste* un *Šnapstes*, tad krieviski veiktajos pareizticīgo mācītāja ierakstos ir vienīgi vīriešu dzimtes vienskaitļa ģenitīvs *Šnapsta*. Nominatīva forma šajā gadījumā varētu būt bijusi vai nu vāciskā, neadaptētā bezgalotnes forma *Schnapst* (kā 1638. gada revīzijā), vai arī, ņemot

vērā faktu, ka mācītājs bija latvietis Dāvids Balodis¹, arī latviešu valodas vīriešu dzimtes forma *Šnapsts*.

Pēdējais šā mājvārda fiksējums Ļaudonas evaņģēliski-luteriskās draudzes baznīcas grāmatā ir 1854. un pareizticīgās draudzes baznīcas grāmatā 1864. gadā.

No 18. gadsimta beigām līdz 19. gadsimta vidum Sāvienas muižā ir veiktas arī vairākas muižas revīzijas. Līdz mūsdienām ir saglabājušies un LVVA glabājas pavisam sešu revīziju materiāli no 1782., 1795., 1816., 1826., 1834. un 1850. gada (LVVA 199.1.406.). Šīs tā sauktās „dvēseļu revīzijas” uzskaitīja visus muižā dzīvojošos cilvēkus: muižas īpašniekus, muižas ļaudis un pēc tam, numurējot muižai piederošās zemnieku sētas, visus to iemītniekus, minot viņu dzimumu, vecumu un lielākajā daļā gadījumu arī nodarbošanos – saimnieks, pusgraudnieks, kalps u. tml. 1826., 1834. un 1850. gada revīzijās tiek rakstīti arī zemnieku uzvārdi.

Jau 1782. gada 14. marta revīzijā kā pirmais mājvārds parādās nosaukums *Schnapfte*, zem kura numurējot nu jau uzskaitīti pavisam 11 (!) saimnieki ar savām saimēm. 1795. gada revīzijā numurētas tiek jau sētas, nevis saimnieki, ar nosaukumu *Schnapfte* tās ir 11, bet trīs no tām – 3., 7. un 11. – apzīmētas kā neapdzīvotas. 1816. gada revīzijā sētu nosaukums ir tāds pats, tomēr to ir 12, bet neapdzīvotas vairs ir tikai 7. un 11. sēta. Ir pazudis pirms tam kā Nr. 12 minētais Cūkas krogs (*Zucke Krug* 1782. g., *Zukekrug* 1795. g.), tā vietā rakstot 12. sētu *Schnapfte*. Tālākā sētu numerācija ir saglabājusies nemainīga.

Interesants materiāls parādās 1826. gada revīzijas pierakstos. Joprojām par *Schnapfte* tiek sauktas 10 apdzīvotas un 2 neapdzīvotas sētas, tomēr, sētas numurējot, tām ir doti papildu nosaukumi, vienmēr aiz vārda *Schnapfte* (numerācijas secībā): *Jaudfem*, *Uppit*, *Indrick Jahn*, *Jake Jahn*, *Osche Jurr*, *Seske Marting*, *Sturmann*, *Ries Peter*, *Matsche Peter*, *Kalwe Jacob*. Tātad dzīvē bija ieviesušies šīs sētas diferencējoši apzīmējumi. Daudzie priekšvārdi šajos nosaukumos lika pievērst uzmanību māju saimnieku vārdiem. Analizējot katras revīzijas materiālā iekļautos sētu saimnieku un to dēlu vārdus, var secināt, ka visi papildnosaukumos minētie personvārdi ir cieši saistīti ar sētu saimnieku dzimtām: tie visi izrādījās māju saimnieku vai viņu tēvu un/vai iepriekšējo saimnieku vārdi. Tā sētā Nr. 3 *Schnapste Indrick Jahn* 1826. gadā saimnieks bija Pēteris Krieviņš (*Peter Krewing*), viņa 1822. gadā mirušais tēvs bija Jānis (*Jahn*, minēts kā saimnieks 1816. gadā), bet iepriekšējais sētas saimnieks 1782. gadā ir bijis Indriķis (*Indrick*). Pēc viņa nāves 1787. gadā sēta kādu laiku bija pamesta. Tātad sētas papildnosaukumā secīgi atspoguļojas divu iepriekšējo saimnieku vārdi, neatkarīgi no to radniecības ar esošo saimnieku.

Sētas Nr. 4 *Schnapste Jake Jahn* saimnieks 1826. gadā ir Juris Kramiņš (*Jurr Kramming*), viņa tēvs ir bijis Jānis (*Jahn*) un vectēvs Jāks (*Jack/Jake*). Desmitās sētas *Schnapste Matsche Peter* pašu veco saimnieku sauc Pēteris, bet

¹ Dāvids Balodis (1809–1864) ir dzimis Madlienas Lielās muižas pagastā, zemnieku, hernhūtisma piekritēju ģimenē; starp 1840–1845 gadu pārgājis pareizticībā, kopš 1846. gada Ļaudonas draudzes priesteris (Konv. I, 1628f. sl.).

iepriekšējais saimnieks ir bijis Mačs, proti, Matīss (*Matsch/Mattis*). Tātad sētu nosaukumi ir kombinācija no esošā saimnieka vectēva un tēva vārdiem vai esošā saimnieka un viņa tēva vārdiem.

Sētām, kurās tikai viens komponents ir priekšvārds, tātad nosaukumos *Osche Jurr*, *Seske Marting*, *Ries Peter* un *Kalwe Jacob*, tas ir vai nu esošā, vai bijušā saimnieka vārds. Otrs komponents, iespējams, ir bijis šīs personas iesauka vai arī palīgnodarbe kā gadījumā *Kalwe Jacob*.

Trim sētām – *Jaudfem*, *Uppit* un *Sturmann* – papildu nosaukumu veido tikai sugas vārds. Tas varētu būt saistīts ar sētas salīdzinoši jaunāku rašanos (*Jaudfem*), atrašanās vietu (*Uppit*) vai iespējamo saimnieka nodarbi – pārcēlājs (*Sturmann*).

1834. gada revīzijā ir minēts tikai nosaukums *Schnapfte* – 12 sētas, no kurām divas, 3. un 11., ir pamestas. Interesanta savukārt ir pēdējā 1850. gada revīzija, kurā katrai sētai atkal ir minēti papildu nosaukumi, kuri tikai daļēji sakrīt ar 1826. gadā fiksētajiem. Nu jau 11 apdzīvotajām sētām ir šādi papildu nosaukumi – *Jaudfum* (divas sētas), *Upphit* (divas sētas), *Kramm*, *Krug*, *Pinkes*, *Grihwes*, *Apfchan*, *Matfchan* (divas sētas). Bez tam arī līdz šim par *Satzing* sauktā sēta Nr. 13 šajā revīzijā tiek rakstīta kā *Schnapfte Satzing*. Tātad kopā ir 13 sētas – 12 apdzīvotas un viena pamesta.

1. tabula

Nr.	1826. gada revīzija	1850. gada revīzija
1.	<i>Jaudfem</i>	<i>Jaudfum</i>
2.	<i>Uppit</i>	<i>Uppiht</i>
3.	<i>Indrick Jahn</i>	<i>Uppiht</i>
4.	<i>Jake Jahn</i>	<i>Kramm</i>
5.	<i>Osche Jurr</i>	<i>Krug</i>
6.	<i>Seske Marting</i>	<i>Jaudfum</i>
7.	---	<i>Pinkes</i>
8.	<i>Sturmann</i>	<i>Grihwes</i>
9.	<i>Ries Peter</i>	<i>Apfchan</i>
10.	<i>Matsche Peter</i>	<i>Matfchan</i>
11.	---	---
12.	<i>Kalwe Jacob</i>	<i>Matfchan</i>
13.	[<i>Satzing</i>]	<i>Satzing</i>

1. tabulā kopīgi atainojot 1826. un 1850. gada nosaukumus, ir redzams pastāvīgais un mainīgais. Īpaši nepievēršoties rakstības nekonsekvencēm, jāuzsver, ka ceturtās sētas *Schnapfte Kramm* saimnieka uzvārds ir Kramiņš, savukārt septītās sētas *Schnapfte Pinkes* saimnieks Vīksna ir pārcelts uz pirmāk pamesto sētu no sētas Nr. 66, kurai 1826. gadā ir nosaukums *Sauleskalns Pinkes Marting* un kura 1850. gada revīzijā figurē tikai kā numurs.

Revīziju materiālos nekur neparādās baznīcas grāmatās fiksētais šķīrums *Kalna-* un *Lejas-*, tāpēc pagaidām nav iespējams pateikt, uz kurām sētām šī diferenciācija ir attiecināta. Tomēr papildnosaukumu apzināšana mudināja vēlreiz pārlūkot baznīcu grāmatu ierakstus, kuri atklāja lielu mājvārdu pieraksta daudzveidību:

1) mājvārds tiek rakstīts gan kā *Schnapfte*, gan kā *Kalna-* vai *Lejas-Schnapfte*, gan tikai ar revīzijās fiksēto papildnosauku dažādā pierakstā;

2) līdz 19. gadsimta vidum dominē nosaukumi *Schnapfte* un *Kalna-* vai *Lejas-Schnapfte*;

3) senākie papildnosaukumu pieraksti datējami ar 1835. – *Jaunfem*, *Uppihfch* un *Saſke* (sal. *Schnapfte Seske Marting* 1826. gada revīzijā) – un 1836. gadu – *Uppihfch* un *Stuhrmann*;

4) kopš 1859. gada evaņģēliski-luteriskās draudzes baznīcas grāmatās kā patstāvīgi mājvārdi ir fiksēti tikai papildnosaukumi, piemēram, *Jaunfem* 1859., 1864., 1874., 1879., 1889. gadā, *Jaunfemm* 1884. gadā un *Яунземь* 1894. un 1899. gadā. Nav gan nosakāms, kura no divām revīzijās fiksētajām sētām ar šādu nosaukumu tā ir;

5) laikā no 1854. (pēc pēdējās 1850. gada revīzijas) līdz 1904. gadam ir fiksēti šādi mājvārdi (biežāk pierakstītajā formā): *Jaunfem*, *Uppiht*, *Krahmiņ/Kruhmin*, *Pinke*, *Grihwe/Grihweneek*, *Apſchen*, *Matſchen*, *Sazziņ*.

Iegūto datu apjoms deva iespēju noskaidrot, kur šīs sētas ir atradušās vai varbūt joprojām vēl atrodas dabā. Tā kā Dunsdorfs Endzelīna „Latvijas vietu vārdos” un 1905.–1907. gada ģenerālštāba kartēs bija meklējis tikai nosaukumu *Šnapsts*, bet vēlāk radušos papildnosaukumus nezināja, viņa meklējumi bija beigušies nesekmīgi. Jauniegūtā informācija savukārt lika pievērst uzmanību šādiem Sāvienas pagasta mājvārdiem Endzelīna „Latvijas vietu vārdos”: *Jaunzemes* (E I, 28), *Upīši* (E I, 28), *Kramiņi* (E I, 28), *Jaūdzumi* (E I, 28), *Pīnkas* (E I, 28), *Grīvnieki* (E I, 28), *Apšēfni* (E I, 28), *Mačāni* (E I, 28) un *Saciņas* (E I, 28). Tie vedina domāt, ka nosaukums *Šnapsts* kā oficiālais mājvārds 20. gadsimta pirmajā ceturksnī jau bija izzudis, ieviešoties papildnosaukumiem jau kā patstāvīgiem mājvārdiem, un attīstība no 17. gadsimta sākuma ir ieskicējama kā *Šnapsts* zemnieku sēta > *Šnapsts* ciems vai māju grupa > vairākas zemnieku sētas ar dažādiem nosaukumiem. Iespējamās atbilstmes ar 1826. un 1850. gada datiem ir attēlotas 2. tabulā.

2. tabula

Nr.	1826. gada revīzija	1850. gada revīzija	E I (28)
1.	<i>Jaudfem</i>	<i>Jaudfum</i>	<i>Jaunzemes</i> (E I 28) ?
2.	<i>Uppit</i>	<i>Uppiht</i>	<i>Upīši</i> (E I 28)
3.	<i>Indrick Jahn</i>	<i>Uppiht</i>	<i>Upīši</i> (E I 28)
4.	<i>Jake Jahn</i>	<i>Kramm</i>	<i>Kramiņi</i> (E I 28)
5.	<i>Osche Jurr</i>	<i>Krug</i>	??
6.	<i>Seske Marting</i>	<i>Jaudfum</i>	<i>Jaūdzumi</i> (E I 28) ?
7.	---	<i>Pinkes</i>	<i>Pīnkas</i> (E I 28)
8.	<i>Sturmann</i>	<i>Grihwes</i>	<i>Grīvnieki</i> (E I 28)
9.	<i>Ries Peter</i>	<i>Apſchan</i>	<i>Apšēfni</i> (E I 28)
10.	<i>Matsche Peter</i>	<i>Matſchan</i>	<i>Mačāni</i> (E I 28)
11.	---	---	--- ?
12.	<i>Kalwe Jacob</i>	<i>Matſchan</i>	<i>Mačāni</i> (E I 28)
13.	[<i>Satzing</i>]	<i>Satzing</i>	<i>Saciņas</i> (E I 28)

Šobrīd nav iespējams noteikt, kura no sētām – Nr. 1 vai Nr. 6 – ir pierakstīta kā *Jaunzemes* un kura kā *Jaūdзумi*. Tāpat nav pasakāms, kuras no 1850. gada revīzijā minētajām divām sētām ar nosaukumu *Uppiht* un *Matfchan* ir fiksētas Endzelīna „Latvijas vietu vārdos”, tāpēc atbilstošie nosaukumi ir pievienoti abām, kaut gan Endzelīns katru sētu ir minējis tikai vienu reizi. Protams, nav izslēdzamas arī kļūdas vai nepilnības Endzelīna fiksētajā materiālā.

Lai no šādām kļūdām maksimāli izvairītos, LVVA tika caurskatīti arī materiāli no 1935. gada tautas skaitīšanas Sāvienas pagastā, meklējot vecsaimniecības ar 2. tabulā fiksētajiem nosaukumiem. Šeit parādījās divas sētas ar nosaukumu *Jaunzemi*, tāpat arī divas *Upītes*, bet arī vienas *Vec-Upītes*. Divu *Mačānu* vietā bija atrodamī *Mačāni* un *Kalna Mačāni*, bet Endzelīna *Apšēfņu* vietā – *Apsēnu* māja un mazmājiņa. Viennozīmīgi identificējamās bijas sētas *Grīvnieki* un *Saciņas*. Nosaukums *Krūmiņi* ir saistāms ar mājvārdu *Kramiņi*. *Pinkas* ir jaunsaimniecība. Tādējādi, lai arī daļēji tikai hipotētiski identificējami, 1935. gada tautas skaitīšanas materiālos bija atrodamī visi Endzelīna fiksētie mājvārdi. Lai gūtu drošus un pārliecinošus datus, visi šie mājvārdi bija jālokalizē dažādu laiku kartēs un plānos.

Ņemot vērā pagastu robežu mainību un faktu, ka Latviešu valodas institūta kartotēkas materiālos ir minētas arī Kalsnava un Jaunkalsnavas ciema padome, vajadzēja noskaidrot bijušā Sāvienas pagasta (tagad Ļaudonas pagasta daļa) senās robežas, īpaši pie Kalsnavas pagasta robežām. Salīdzinot mūsdienu satelītkarti un topogrāfisko karti „Pļaviņas” (Pa, Pb) ar vairākām 20. gadsimta 20. un 30. gadu kartēm (Top67, 67f, 76, 76a), atklājās, ka agrākajā Sāvienas pagastā ir ietilpusi maza daļa tagadējā Kalsnavas pagasta gar Aiviekstes labo krastu lejpus Aronas ietekai un maza daļa tagadējā Variešu pagasta gar Aiviekstes kreiso krastu līdz Sāvītes (arī Ugērnīcas) ietekai tajā. Tieši šajās nu jau bijušā pagasta daļās abas mūsdienu kartes uzrādīja daļu meklēto mājvārdu.

Abās kartēs ir atzīmēta tikai daļa mājvārdu, turklāt katrā daļēji citi. Aiviekstes kreisajā krastā pie Sāvītes ietekas ir iezīmētas *Saciņas*, uz augšu gar Aivieksti arī *Kramiņi*, *Mačāni* un *Upītes*, vēl augstāk iezīmētas mājas bez nosaukuma (Pa) vai māju drupas (Pb). Satelītkartē Kalsnavas pagasta teritorijā, Aiviekstes pretējā krastā, ir iezīmēta sēta *Pinkas*. Salīdzinot šos dotumus ar 20. gadsimta 30. gadu karšu materiālu, ir novērojams:

Aiviekstes kreisajā krastā (gar Aivieksti uz augšu) ir lokalizējamās sētas *Saciņas*, *Krūmiņi* [!], *Mačāni*, *Kalnamačāni* (tagadējo *Mačānu* vietā), *Upītes*, *Vecupītes*, *Grīvnieki* (pretī Aronas ieteikai Aiviekstē) un *Apšēni*.

No visām kā *Šnapsts* minētajām sētām tād trūkst tikai *Pinku* un *Jaudzumu* vai *Jaunzemju*, kuru lokalizāciju nebija iespējams noskaidrot trūkstošās, gan LVVA gan Latvijas lielākajās bibliotēkās neesošās, kartes dēļ.

Meklējot LVVA senāku karšu materiālu, izdevās atrast 1863. gada Sāvienas muižas plānu. Sētu konkrēta iezīmēšana nebija bijusi plāna sastādītāja prioritāte, tomēr mājvārdi sētu aptuvenajā atrašanās vietā bija ierakstīti, tādējādi papildinot jau izpētīto situāciju:

Aiviekstes labajā krastā bez Aiviekstes pusmuižas (*Ewsthof*) un Cūkas kroga (*Zuhke Krug*) bija iezīmēta sēta *Pinke*, Aiviekstes kreisajā krastā (gar Aivieksti uz augšu): *Satzing*, *Kruming* (!), *Matschan* (divas sētas), *Uppiht* (divas sētas), *Jaunsem*, *Grihweneek* un *Apschan*. Tādējādi ir lokalizētas visas Sāvienas muižas revīzijās minētās *Šnapsta* sētas, izņemot otru *Jaunzemjus/Jaudzumus* un pašu sākotnējo *Šnapstu*.

Meklējumi LVVA 7404. fonda „Vidzemes muižu plāni un apraksti” 17. gadsimta beigu zviedru laiku kartēs tomēr deva gaidīto rezultātu. Divās kartēs bija attēlota Aiviekste no Aronas līdz Sāvītes ietekai un tikai divas apdzīvotas vietas, abas Aiviekstes labajā krastā: *Schnapst* (apmēram pa vidu starp abām ietekām) un *Sukes Krogs* (starp Aronas ieteku un *Šnapstu*).

Nobeigumā mazliet par šā mājvārda cilmi. Pirmā doma to vedina saistīt ar vācu sugasvārdu *Schnaps* ‘degvīns’, kas kā apvidvārds fiksēts arī formās *šnapsts* un *šņapsts* (arī no Praulienas, Saikavas ME IV, 91). Šādi to skaidro arī tautas etimoloģija, kas pierakstīta par *Šnapsta* muižiņu Latviešu valodas institūta kartotēkā: „šņo:psta muižiņa – kùngàm brāndiņa bu:teflef st^oàvèfi9s pagaļvìe; goļu9galie vài kòi9gālie”. Pēc Karuļa etimoloģijas vārdnīcas datiem (K II, 364), vārds *šnabis* un tā dialektālie varianti ir aizgūts tikai 19. gadsimta vidū, līdz tam parastais degvīna apzīmējums ir bijis *brand(a)vīns* (< lejasvācu *brandewīn*). Vārds *šnapsts* un tā varianti neparādās arī ne seno tekstu korpusā, ne senākajās vārdnīcās. Brāļu Grimmu vācu vārdnīcas šķirklī *schnapps/schnaps* nozīme ‘malciņš degvīna, degvīns’ ir tikai trešā; pirmās divas nozīmes ir saistītas ar strauju satveršanu vai ātru kustību (DW IX, 1175). Līdzīga nozīme – ‘ātri satvert, sakampt’ – ir arī viduslejasvācu valodas vārdnīcā fiksētajam darbības vārdam *snappen* (SL IV, 268). Lietvārds ar nozīmi ‘degvīns’ šajā vārdnīcā nav fiksēts. Nozīme ‘degvīns’, neapšaubāmi, ir atvasināta no senākajām nozīmēm, bet hronoloģisku apsvērumu dēļ to ir pagrūti pieņemt par motivētāju konkrētajam mājvārdam. Pārdomas gan raisa 1750. gada Sāvienas muižas revīzijā minētais krogs: *Krügerey .. bey den Bauren Schnapft .. im Winter bey gutem Wege und im Frühjahr, wann die Flößer gehen*. Iespējams, ka šis apraksts ir attiecināms uz turpat blakus bijušo *Cūkas krogu*, tomēr par degvīna tecināšanu avotā nekas nav minēts un ir aprakstīts tikai kroģētā alus daudzums. Kaut gan līdz šim nav izdevies atrast ziņas par degvīna tecināšanu tuvākajā apkaimē, neapšaubāma ir sugasvārda *šnapsts* ‘degvīns’ vēlākā ietekme uz iepriekš minēto tautas etimoloģiju.

Secinājumi

Šnapsts ir sens mājvārds, kas Sāvienas muižā eksistējis vismaz no 17. gs. sākuma un no aprites izzudis ap 19./20. gadsimta miju. Sākotnēji tas apzīmējis vienu sētu, vēlāk – 18. un 19. gadsimtā – sētu grupu. 19. gadsimtā sētām radušies dažādi papildnosaukumi, kas sākotnēji atvasināti galvenokārt no to saimnieku un bijušo saimnieku vārdiem, iespējams arī iesaukām. Sākumā retāk, bet vēlāk pārsvarā, par papildnosaukumu ir kalpojis sugasvārds. 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā kopējais nosaukums ir aizmirsts, bet

papildnosaukumi saglabājušies kā vienīgie mājvārdi. Mūsdienās eksistē dažas no sētām, kas šobrīd atrodas Kalsnavas un Variešu pagastā.

Lai arī tautas etimoloģija mājvārdu *Šnapsts* saista ar nozīmi 'degvīns', tā agrais fiksējums – jau 17. gadsimta pirmajā pusē – nerada pārliecību par šādu tiešo motivāciju.

Nepublicētie avoti

LVVA 199. fonds, 1. apraksts, 406. lieta (Sāvienas muižas revīzijas)

LVVA 235. fonds, 4. apraksts, 1330., 1331, 1333, 1338, 1343, 1348., 1353., 1358., 1363. lietas (Ļaudonas evaņģēliski–luteriskās draudzes baznīcas grāmatas: 1834.–1838, 1839.–1843., 1849., 1854., 1859., 1864., 1869., 1874., 1879. gads)

LVVA 235. fonds, 7. apraksts, 309., 314. lietas (Ļaudonas evaņģēliski–luteriskās draudzes baznīcas grāmatas: 1884., 1889. gads)

LVVA 232. fonds, 1. apraksts, 220., 225., 230., 235. lietas (Ļaudonas pareizticīgās draudzes baznīcas grāmatas: 1849., 1854., 1859., 1864. gads)

LVVA 1308. fonds, 12. apraksts, 13822. lieta (1935. gada tautas skaitīšana Sāvienā)

LVVA 1679. fonds, 194. apraksts, 409. lieta (1863. gada Sāvienas muižas plāns)

LVVA 6736. fonds, 1. apraksts, 12. lieta (Ļaudonas evaņģēliski–luteriskās draudzes locekļu saraksts: 1837. gads) [faktiski 1837.–1849. gads]

LVVA 6736. fonds, 1. apraksts, 129. lieta (Ļaudonas evaņģēliski–luteriskās draudzes locekļu saraksts: 1774.–1780. gads)

LVVA 6736. fonds, 2. apraksts, 1., 7., 11. lietas (Ļaudonas evaņģēliski–luteriskās draudzes baznīcas grāmatas: 1894., 1899., 1904. gads)

LVVA 7348. fonds, 1. apraksts, 34. lieta (Vidzemes guberņas muižu arklu revīziju saraksti: 1750. gads)

LVVA 7404. fonds, 1. apraksts, 1130. lieta (1683. gada Sāvienas un Aburta muižas plāns, G. Eurelijs)

LVVA 7404. fonds, 3. apraksts, 44. lieta (1696. gada Ļaudonas muižas plāns)

Avoti un literatūra

Dunsdorfs – Dunsdorfs, Edgars (izd.). Vidzemes 1638. gada arklu revīzija. 4 burtnīcas. *Latvijas vēstures avoti*. 4. sēj. Rīga : Latvijas vēstures institūta apgādiens, 1938–1941.

DW – Grimm, Jacob; Grimm, Wilhelm. *Deutsches Wörterbuch*. 16 Bde. Leipzig : Hirzel 1854–1960.

E I – Endzelīns, Jānis. *Latvijas vietu vārdi. I. Vidzemes vietu vārdi*. Rīga, 1922.

K – Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 2 sējumi. Rīga : Avots, 1992.

Konv. I – Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. sējums. Rīga : A. Gulbja apgādība, 1927.

ME IV – Mülenbachs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca. IV. sējums*. Rediģējis, papildinājis un nobeidzis J. Endzelīns. Rīga : Kultūras fonda izdevums, 1932.

Pa – Latvijas Republikas satelītkarte mērogā 1:50 000. Pļaviņas. LR VZD Nacionālais mērniecības centrs, [bez gada].

Pb – Latvijas Republikas topogrāfiskā karte mērogā 1:50 000. Pļaviņas. Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra, 2007.

Seno tekstu korpuss – www.korpuss.lv/senie

SL – Schiller, Karl; Lübber, August. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. 6 Bde. Bremen : Verlag von J. Kührtmann's Buchhandlung, 1875–1881.

Top 67 – Latvijas topogrāfiskā karte mērogā 1:75 000. Pļaviņas. 1925. gads.

Top 67f – Latvijas topogrāfiskā karte mērogā 1:25 000. Pļaviņas. 1932. gads.

Top 76 – Latvijas topogrāfiskā karte mērogā 1:75 000. Lijograde. 1925. gads.

Top 76a – Latvijas topogrāfiskā karte mērogā 1:25 000. Lijograde. 1934. gads.

SUCHE NACH EINEM VERSCHWUNDENEN SIEDLUNGSNAMEN: *SCHNAPST*

Zusammenfassung

Die erste umfangreiche Quelle der Siedlungsnamen auf dem heutigen Territorium Lettlands ist die schwedische Hakenrevision von 1638. Auf dem Gut Sawensee (lett. Sāviena), im Laudonschen Kirchspiel (lett. Ļaudona) ist der Bauernhof *Schnapst* verzeichnet. Der Name ist auf den Landkarten des 20. Jahrhunderts nicht mehr zu finden.

Die nächsten Fixierungen dieses Siedlungsnamens sind in den Kirchbüchern der Laudonschen Gemeinde aus dem 18. und 19. Jahrhundert im Historischen Staatsarchiv Lettlands zu finden. Der älteste Eintrag *Schnapfte* stammt aus der Liste der Gemeindeglieder vom Jahr 1774, wo unter diesem Namen sieben (!) Wirte und ihre Familienmitglieder aufgezählt sind. Im 19. Jahrhundert sind auch Eintragungen *Kalna-* und *Leijes-Schnapfte* (Berg- und Tal-Schnapfte) belegt.

Der Siedlungsname ist auch in den Gutsrevisionen aus dem 18. und 19. Jahrhundert belegt. Die erste Revision von 1782 nennt unter dem Namen *Schnapfte* elf Wirte. Die nächste Revision von 1795 nummeriert nicht mehr die Wirte, sondern die Höfe – es werden elf Höfe namens *Schnapfte* genannt, drei von denen sind wüst. Das Gleiche zeigt auch die Revision von 1816. Bei der Revision von 1826 sind die Namen der Bauernhöfe mit Beinamen – *Jaudfem*, *Uppit*, *Indrick Jahn*, *Jake Jahn*, *Osche Jurr*, *Seske Marting*, *Sturmann*, *Ries Peter*, *Matsche Peter*, *Kalwe Jacob* ergänzt. Die vielen Rufnamen wurden als Namen der ehemaligen Wirte und deren Vorfahren identifiziert. Bei anderen Beinamen der Bauernhöfe werden Beinamen der Wirte oder Charakterisierung des Hofes vermutet. Die Revision von 1834 nennt nur den Siedlungsnamen *Schnapfte*. Die letzte Revision von 1850 belegt wieder Beinamen, die sich von den vorherigen zum Teil unterscheiden (s. Tabelle 1). Interessant ist, dass der Wirt auf dem Hof Nr. 4 *Schnapfte Kramm*, den Familiennamen Kramiņš trägt. Bei anderen Hofnamen ist solcher Zusammenfall nicht beobachtet worden.

Diese Daten wurden mit der Ortsnamensammlung von Jānis Endzelīns „Latvijas vietu vārdi“ (Die Ortsnamen Lettlands) von 1922 verglichen (s. Tabelle 2).

Mit Hilfe von topographischen Karten aus dem 21. Jahrhundert und den 20-er und 30-er Jahren des 20. Jahrhunderts wurden fast alle Beinamen der Bauernhöfe *Schnapst* aus dem Jahr 1850 als selbständige Siedlungsnamen in der ehemaligen Gemeinde Sawensee identifiziert. Gefehlt haben nur die Namen *Jaudzumi* oder *Jaunzemes* und die Grundform *Schnapst*. Der Beiname *Jaunzemes* wurde auf dem Gutsplan von Sawensee vom Jahr 1863 gefunden. *Schnapst* wurde erst mit Hilfe der schwedischen Karten aus dem Ende des 17. Jahrhunderts im Historischen Staatsarchiv Lettlands lokalisiert.

Die Etymologie dieses Siedlungsnamens scheint auf den ersten Blick eng mit dem dialektalen Appellativ *šnapsts*, deutsch *Schnaps* 'Brandwein' verbunden zu sein. So wird der Hofname auch in der Volksetymologie gedeutet – der Gutsherr habe immer eine Brandweinflasche unter dem Kissen gehabt. Der Appellativ *šnapsts* ist ins Lettische aber erst in der Mitte des 19. Jahrhunderts entlehnt worden. Die frühere Bezeichnung für Brandwein war *brand(a)vīns* (< nd. *brandewīn*). Bei der Revision von 1750 wird jedoch *Krūgerey* .. *bey den Bauren Schnapft* erwähnt. Es werden dabei aber nur die verkrügeren Biertonnen und kein Schnaps aufgezählt. Man kann beim jetzigen Forschungsstand keine eindeutigen Schlussfolgerungen über die Motivation des Siedlungsnamens *Schnapst* machen.

SOMATISKIE FRAZEOLŌGISMI GEORGA MANČEĻA „POSTILLĀ”. IEVADAM

Par „Postillas” autora G. Mančeļa darba spējām, rūpību un pienākuma apziņu, kā arī atbildības sajūtu par darba rezultātiem valodnieku un literatūrzinātnieku aprindās stāsta leģendas. Izdevuma vairāk nekā 1200 lappušu apjoms to tikai apliecina. Darbs nav tikai iesākts, bet tiešām arī pabeigts, uz ko norāda 1654. gadā grāmatas formā iznākusī „Lang-gewünschte Lettische Postill” („Ilgi gaidītā latviešu postilla”), kas vispirms gan vairāk kalpojusi daudziem G. Mančeļa amata brāļiem, mācītājiem, par rokasgrāmatu sekmīgākā pienākumu veikšanā, tapinot sprediķus, bet ar laiku izglītotiem latviešiem kļuvusi par iemīļotu lasāmvielu. Tās lietderību un popularitāti apstiprina daudzie atkārtotie izdevumi.

G. Mancelis savās darba gaitās mērķtiecīgi izkopis mācītāja profesijai vajadzīgās iemaņas, pie kurām piederējās arī latviešu valodas prasme, jo sprediķu galvenā auditorija bija latviešu zemnieki, tātad nevāci, kuru dēļ Mancelis tika rosināts uzlabot sprediķos runātās un rakstītās latviešu valodas kvalitāti. Ciešā saikne ar valodas vidi ļāva sasniegt labus panākumus ieinteresētajam latviešu valodas apguvējam, lai spētu saprotami uzrunāt klausītājus un runāt caur garīgām lietām par laicīgām, ikdienišķām lietām; un otrādi, tā teikt, rosināt iet caur ērkšķiem uz zvaigznēm... G. Mancelis sprediķos labi mācējis izmantot saklausīto tautas valodas krāsainību, kas nodrošina emocionālo ekspresiju, tātad arī frazeoloģismus.

Frazeoloģismus iespējams grupēt dažādi.

„Visplašāko grupu veido frazeoloģismi, kuru pamatā ir vērojumi par cilvēku – par viņa ķermeņa daļu darbību, par psihisko stāvokli, par psihiskā stāvokļa ārējām izpausmēm – žestiem, mīmiku, balss intonāciju u. tml. .. Frazeoloģismus ar cilvēka, arī dzīvnieka ķermeņa daļu nosaukumiem sauc par somatiskajiem (*gr.* soma – ķermenis; somatisks – ķermenisks, uz ķermeni attiecīgs)” (Laua 1992, 34). 1999. gadā izdotajā „Svešvārdu vārdnīcā” teikts: „somatisks [*gr.* sōmatikos] – *biol.* saistīts ar ķermeni, ne psihi..” (SV, 739).

No šā skaidrojuma loģiski izriet, ka somatiskajos frazeoloģismos ieskaitāmi ne vien frazeoloģismi, kuros sastopamas tradicionāli piesauktās ķermeņa daļas *rokas* un *kājas*, *acis* un *mute*, *galva* un *papēži* u. tml., bet arī tādi bioloģiski elementi kā *asins*, *sviedri*, *auglis*, *klēpis*; arī *spārni*, *dūna*, *villa* [*vilna*] un citi, kas ir tikpat nozīmīgi cilvēka, dzīvnieku vai putnu raksturlielumi visos to daudzu gadsimtu ilgajos eksistences un vēsturiskās attīstības procesos.

„Laiku gaitā sīkstī turas frazeoloģismi, kam sakars ar ķermeņa daļām (rokām, kājām, galvu, acīm, ausīm), turpretim atmirst daudzi ar senās lauku dzīves un lauku dabu priekšstatiem .. saistītie frazeoloģismi” (Rūķe-Draviņa 1985, 232). Šī tēze, protams, pareiza arī attiecībā uz G. Mančeļa „Postillu”, – jo atšķirībā no lauku ikdienas darbu procesa, ko uzskatāmi ietekmē straujā zinātnes un tehnikas progress un ar to saistītie tehniski uzlabojumi un

risinājumi, pēc Dieva ģimja un līdzības radītais cilvēka (vai citas dzīvas radības) ķermenis būtībā paliek nemainīgs. Evolūcijas gaitā piedzīvotās pārmaiņas ir tik pakāpeniskas, ka lielākoties pamanāmas pēc vairākiem gadu simtiem vai pat tūkstošiem, – ne viena cilvēka mūža garumā.

Savulaik ieinteresēti iedziļinoties latviešu valodas leksikā, G. Mancelis izstrādājis vārdnīcu „Lettus” (1638), kurā iekļuvuši arī frazeoloģismi ar 9 somatiskiem komponentiem – *āda, acis, auss, deguns, galva, kāja, kauli, mēle, roka* (Migla 2000, 175). Salīdzinot vārdnīcu ar „Postillu”, G. Manceļa sprediķu grāmatā fiksēts plašāks somatisko frazeoloģismu somatisko komponentu loks, kura aptvertajās reālijās saskatāmas vairākas grupas.

1. **Cilvēka ķermeņa daļas:** *acs, āda, auss, celis, deguns, elkonis, galva, ģimī, iekšas, kāja, kakls, kauls, klēpis* [Sievietes ķermeņa daļa, kurā grūtniecības laikā veidojas auglis, – un nevis tas klēpis, kas ir ķermeņa ieloks, kuru veido augšstilbi un ķermeņa vidusdaļa (cilvēkam sēdus stāvoklī). (Tezaurs)], *krūts, lūpa, mats, mēle, miesa, mugura, mute, nags, papēdis, piere, pirksts, plauksta, plecs / kamiesis, rīkle, roka, sāns, sirds, smaganas, vaigs, vēders, zobs* u. c.

2. Cilvēka bioloģiskai eksistencei un organisma funkcionēšanai nozīmīgi **šķidrums:** *asinis, sviedri, asaras, žults*.

3. **Topošais cilvēks**, nākamais somatisko lielumu iemiesotājs – *auglis*.

4. Elementi no **dzīvnieku** pasaules – *spārns, villa* [vilna], *pavilla* [pavilna], *dūna*.

5. Pamatojoties uz minēto definīciju par jēdziena somatisks skaidrojumu (..saistīts ar ķermeni, ne psihi!), formāli iespējams šai grupai pieskaitīt vēl vismaz vienu, ar fiziku saistītu elementu – **balsi:** *balss* – bioloģisks un fizikāls lielums, kas piemīt gan cilvēkiem, gan dzīvniekiem.

Skatot somatisko frazeoloģismu somatisko komponentu kvantitatīvās attiecības „Postillā”, veidojas interesanta aina: jau pieminētajā G. Manceļa vārdnīcā „Lettus” iekļautie somatiskie komponenti sarindojas šādā secībā: *mēle, galva, acis, auss, āda, kāja, roka, kauli, deguns* (Migla 2000, 175); bet „Postillā” aina pavisam cita: *sirds* (1270 lietojumu), *roka* (364), *acs* (167), *asins* (149), *miesa* (120), *mute* (105), *kāja* (74), *galva* (66), *auss* (51), *vaigs* (45), *asara* (42), *mēle* (35), *pirksts* (24), *celis* (21), *kauls* un *kakls* (21), *krūts* (16), *sviedri, klēpis, mugura* un *ģimī* (14), *lūpa* (13), *mats* (11), *zobs* (10), *nags* (10), *rīkle* (7), *plecs/kamieši* (6), *spārns* (5), *auglis* un *papēdis* (4), *vēders* (3), *āda, iekšas* un *piere* (2), *augums, deguns, dūna, dūre, kuņģis, paduse, pavilla, sāns, skriemelis, spalva, villa* un *žults* – (1).

Kopsummā frazeoloģismos vairāk nekā 2,5 tūkst. somatisko komponentu lietojumu, kuru skaita attiecības ir iespaidīgas un lietojumu skaita svārstības saista uzmanību, raisot interesi tās saprast, izskaidrot un pamatot.

Ar frazeoloģismiem saistīto somatisko komponentu funkcijas G. Manceļa „Postillā” ir šādas.

1. Frazeoloģisma atslēgas vārds; piemēram, *acis trūkst; bāzt acīs; būt priekš acīm; mirkšķināt ar acīm; slapināt aci ar asaru; izspiest gaužu asaru no acīm; turēt acis* u. c.

[Jēzus] .. *ka kahds Zeļļa=Wiers .. py teem Mahzekleem us Zeļļu tuwe klaht ghajis / ar teem štaighajis / bett winjo **Atzis** kļua turrātas / ka tee to nhe pašinna*. I, 424, 1–3; [‘neļaut izprast situāciju’].¹

2. Ar frazeoloģisma atslēgas vārdu cieši semantiski vienots frazeoloģiska vārdu savienojuma partnerkomponents, piemēram, *redzēt skabargu* [kāda] *acīs*; *acu gaisma*; *miedziņš duras acīs*; *pacelt acis un sirdi*; *redzēt ar sirds acīm*; *sargāt kā acs zīlīti*; *kāju pamesls*; *plaukstas platumā* u. c.

[Jēzus] .. *Lohzekļi / wiššas winjas Meeššas no **Kahjo**=papehšcheem / lieds patt Ghallwa=Skremeļam trieß no leelahm Širlds=Mohkahm / ka Apšas=Lappa. Wings šcheetaß no wiššeem Zillwäkeem / ja no šawu Däbbäššu Tāhwu attštahtz*. III, 10, 16–19; [no matu galiem līdz papēžiem (kāju pirkstiem, kāju pēdām); reti no papēžiem līdz matu galiem ‘viscaur, pilnīgi; visā savā būtībā’ (LFV, 665); *drebs (trīc) kā apšu* (reti *apses*) *lapa* .. ‘loti drebs, trīc (aiz bailēm, uztraukuma, aukstuma u.tml.)’ (LFV, 591); *sirds mokas* < *sirds sāpes* < *sirds sāp* – *sirds sāp* ‘saka, ja .. nomāc rūpes par kaut ko’ (LFV, 1153)].

3. Frazeoloģisma apkaime – vārds, kas lietots savā leksiskajā nozīmē un nav frazeoloģisma sastāvdaļa, bet kalpo frazeoloģisma uztverei un komunikācijas procesam. Kā savulaik norādījusi A. Laua, frazeoloģisma nozīmes konkrētais saturs atklājas vārdos, uz kuriem frazeoloģisms attiecas (Laua 1992, 38). Piemēram: *acis ir spožākas nekā saule*; *miesas no kāju papēžiem līdz pat galvas skriemeļam*; [Jēzum] *vaigs kā saule*; *kalpot, mīlot, lūgt, nožēlot, meklēt, priecāties no sirds dibena*; *asaras birst no acīm kā zirņi*; *plītē, acis slaucīdams* utt.

[Jēzus] .. *Lohzekļi / wiššas winjas **Meeššas** no **Kahjo**=papehšcheem / lieds patt Ghallwa=Skremeļam*.. III, 10, 16–17.

Somatiskie frazeoloģismi „Postillā”, no vienas puses, kā rakstītā tekstā, protams, ir atšķirīgi no mutvārdu runā lietotās frazeoloģijas; no otras puses, sprediķim, kaut fiksētam uz papīra, tomēr primārā funkcija ir tikt sadzirdētam no kanceles – no mācītāja mutes. Savstarpējā mutvārdu un rakstu valodas mijiedarbība, lai arī nosacīta, „Postillas” autoru-rakstītāju tolaik rosinājusi izmantot latvju bāleliņu-klausītāju ieročus – spilgtāko un izteismīgāko, tādēļ pamanāmāko un ietekmīgāko valodas slāni – sarunvalodu, kurā viens no iedarbīgākajiem elementiem ir frazeoloģismi – stabili vārdu savienojumi, kurus to stabilitātes dēļ ir ērti paņemt gatavus un iekļaut attiecīgā sintaktiskā modelī, jo sevišķi tad, ja leksēmas ir labi pazīstamas, bet latviešu valodas sintakse tomēr rada grūtības.

„Kā visiem labi zināms, sarunas valodā frazeoloģismi ir daudz biežāki nekā rakstu valodā, un diezgan bieži kādu latviešu valodā visai parastu frazeoloģismu rakstniekiem vienkārši nav gadījies izmantot tekstā” (Rūķe-Draviņa 1985, 228). Šī V. Rūķes-Draviņas atziņa daļēji izskaidro tieši tautasdziesmu valodas organisku nieplūšanu G. Manceļa sprediķos, jo

¹ Piemēriem lielākoties izvēlēti frazeoloģismi, kuros ir leksēma *acs*. Piemēri saglabāti seno tekstu korpusa rakstījumā interneta vietnē www.ailab.lv. Aiz piemēra norādīts “Postillas” daļas, lappuses un rindu kārtas numurs.

tautasdziesmu izteiksme pati par sevi ir pašpietiekama, nepieradināta, tolaik arī neizzināta un pārāk spilgta, lai iederētos tik atšķirīgā kontekstā.

A. Veisbergs piekrīt A. Ozola secinājumam, ka tautasdziesmās „...atrodami daudzu topošo frazeoloģismu aizmetņi. [...] .. norāda arī uz tautasdziesmu valodai piemītošām specifiskām iezīmēm – frazeoloģisko salīdzinājumu plašo izplatību .. un tradicionālajiem blīvējumiem..” (Veisbergs 1989, 46–47). Tātad tautas mutvārdu daiļrades pēdas arī G. Mancela sprediķos meklējamās frazeoloģiskajos salīdzinājumos un īpašajā valodas ritmā, ko rada leksēmu un teikuma daļu blīvējumi un atkārtojumi.

Kas attiecas uz somatiskajiem frazeoloģismiem, G. Mancela „Postillā” sevišķi spilgti tautasdziesmu valodas raksturlielumi nav sastopami. Tautasdziesmu ietekme varētu būt saskatāma deminutīvu lietojumā; tiesa gan, līdzās asarām ir tikai dažas asariņas (*izlaist asariņu*), tāpat kājām – kājiņas (*lauzīt kājiņas*), matiem – matiņš (*neaizskārt ne matiņu uz galvas*), mēlei – mēlīte (*mēlīte līp pie žokļiem*) un līdzās daudzām acīm ir tikai vienas actiņas, piemēram:

Kaß noticka Winjam [Jēzum] zauru Nackti / kad tee Nhebehdneeki winju ar Duhrehm šitta / ka winja Atztinjas tick šillas .. štahweja. III, 51, 13–14; [dabūt zilu aci .. ‘tikt piekautam’ (LFV, 28)].

Lielāka ietekme bijusi Bībeles valodai, tās izteiksmes līdzekļiem. Bībeles stilu un garu G. Mancelis labi iepazīnis, saaudzis ar to ilgajos mācītāja, tulkotāja un rakstu meistara darba gados un piesavinājies tās stilu, kas, izstrādājot sprediķus, ir īsti vietā, vismaz no autora puses skatoties.

A. Veisbergs apgalvo: „Ir grūti noskaidrot, tieši ar kuru brīdi varam runāt par bībeles izcelsmes frazeoloģijas nostiprināšanos latviešu valodā, jo ilgu laiku tā parādījās reliģiska satura tekstos kā citāti vai alūzijas, ko nevar uzskatīt par frazeoloģisku lietojumu..” (Veisbergs 1989, 51)

E. Gлика tulkotā Bībele iznākusi 1689. gadā; G. Mancela „Postilla” publicēta jau 1654. gadā. Turklāt viņa darbs ir Bībeles **pārstāsts** tuvu pamattekstam ar autora komentāriem sprediķa formā, nevis tikai Bībeles citātu krājums.

Nākamais piemērs no „Postillas” ir kā tieša Bībeles ilustrācija, pārņemot deklarēto patiesību ar visiem Bībeles teksta atribūtiem:

Bett ko reds tu weenu Skabbarrgu tawa Brahļa Atzy / unnd to Balgki tawa`paššcha` Atzy tu nhe nomani ? Jeb ka warri tu šatziet us šawu Brahli : Zeet Brahli / eß ghribbu to Skabbarrgu no tawu Atzi ißwillckt / unnd tu patz nhe redši to Balgki šawa` Atzy ? Tu Blehdneex weltz papreekšch to Balgki no tawas Atz / und peeluhko tad / ka tu to Skabbarrgu no tawa Brahļa Atzi ißwillckt warrātu. II, 72, 5–13; [redzēt skabargu cita acī, bet savā balķi neredzēt – ‘saka, ja kāds vienmēr vaino tikai citus, bet pats savu vainu nekad neatzīst’ (Ozola 2006, 105); frazeoloģijas vārdnīcā gan palikusi tikai skabarga citā kontekstā un ar citu frazeoloģisma nozīmi: kā skabarga acī (acīs) ‘saka par ko nepatīkamu, traucējošu vai tādu, ko nevar ieredzēt’ (LFV, 1157)].

Turpinot par Bībeli kā frazeoloģismu avotu, viena piezīme par daudzviet piesaukto piemēru par kamieli, kas G. Mancela sprediķī pārtapis par mežazirgu, – labi varam saprast mācītāja šaubas, vai draudze zinās, kas ir kamielis, turpretim problēmas ar adatas cauruma nenosaukšanu par adatas aci laikam bijušas pašam G. Mancelim:

.. *ghruhte taß nahkahß / kad Baggahtz Zillwähx Debbeßšies nahk / und šacka / ka lätake weens Meßcha=Sirrgs zaur Addatas=Zaurumu eetu / nhe ka weens Bagahhtz Debbeßšes=Wallštiba` nahktu..* (I, 242, 28–30 un 243, 1); [*Izlīst (līst) kā kamielim caur adatas aci..* ‘pārvarēt ļoti lielas grūtības un izdarīt gandrīz neiespējamo’ (LFV, 505)].

Bieži lietotajiem somatiskajiem frazeoloģismiem valodas aprītē ir plašs variantu klāsts, kuru apskats būtu atsevišķa pētījuma vērts, – katram variantam savs smalkums un sava īpatnība, jo dažādība īpaši labi saskatāma variantu sastatījumā.

Arī tikai ieskatoties vienā nelielā frazeoloģisma ligzdā, parādot ciešās saites starp variantiem, sinonīmiskiem frazeoloģismiem un okazionāliem frazeoloģismiem, kā arī frazeoloģismu polisēmiju, saskatāma noteikta valodas iekšēja sistēma un struktūra – un arī problēmas, tai skaitā klasiskais jautājums par frazeoloģisma izpratni un robežām.

Piemēram no „Postillas” izvēlēts frazeoloģisms *atdarīt* (*atvērt, atgaismot*) *acis*. Konstatējams, kā vienu un to pašu saturu frazeoloģismā izsaka semantiski tuvas leksēmas, ļaujot fiksēt frazeoloģisma variantus, – *atdarīt acis* sprediķos lietots visbiežāk un kļuvis par galveno variantu, bet pārējie ir sekundāri varianti:

atdarīt acis (3), *atdarīt tās acis* (1), *atdarīt jele acis* (1), *tavas (jūsu) acis top atdarītas* (2), *atdarīt tās acis mūsu prāta* (1), *atdarīt tās acis tavas sirds* (1), *atdarīt mūsas sirds acis* (1), *atdarīt acis un sirdis* (1); *atvērt (viņa) acis* (1); *atgaismot acis* (1).

Atšķirībā no „Postillas” mūsdienu vārdnīcās par galveno fiksēts variants ar leksēmu *atvērt*:

atvērt (arī *atdarīt*) *acis kādam* (*reti kāda acis*) ‘atklāt patiesību; palīdzēt pareizi novērtēt situāciju’ (LLVV 1, 34);

atvērt acis (kādam) ‘pievēršot uzmanību vai izskaidrojot, padarīt saprotamu (piem., patieso stāvokli, attiecības); atklāt patiesību’ (LVV 1987, 16);

atvērt (atdarīt) acis kādam (*reti kāda acis*) ‘palīdzēt saskatīt būtību, atklāt patiesību, izprast, apjēgt, novērtēt situāciju’ (LFV, 27);

(*kādam*) *atdarīt acis* ‘palīdzēt iegūt pareizu izpratni par kaut ko, noskaidrot un ļaut saskatīt lietas īstos apstākļus’ (Rūķe-Draviņa 1974, 11);

atvērt ~ atdarīt acis (kādam) ‘palīdzēt iegūt pareizu izpratni (par ko), noskaidrot’ (Kagaine, Raģe 1971, 102 un 117);

atveras acis (kādam) ‘(kāds) iegūst pareizu priekšstatu, izpratni par ko, sāk saprast kā būtību, kāda rīcību u. tml.’ (LVV, 16);

acis atdarās (arī *atveras*) ‘saka, ja kas pēkšņi kļūst skaidrs, saprotams’ (LLVV 1, 34; Tezaurs);

(*kādam*) *atdarās acis*, (*kādam*) *atveras acis* ‘sāk apjēgt, kas īsti notiek, sāk izprast patiesību, ap ko lieta grozās, kļūst skaidrs’ (Rūķe-Draviņa 1974, 11);

(*kādam*) *atvērās acis* ‘saka, ja kāds ir ieguvis pareizu izpratni (par ko), sācis saprast (kā būtību, rīcību u. tml.)’ (Kagaine, Raģe 1971, 117);

K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā”: *acs* šķirklī – *acis aizveras* (ME I, 8); *atvērt* šķirklī dots piemērs ar norādi par frazeoloģisku lietojumu – ..*acis, durvis, luogs, sirds atveras. mācītājam sirds atvērās..* (ME I, 209).

Vārdnīcu šķirklju salīdzinājums rada vispusīgu priekšstatu un labi noder ne tikai vispārīga priekšstata iegūšanai par aplūkotā frazeoloģismu variantiem, bet parāda arī nozīmes nianšes, to svārstības un amplitūdu.

Izvērtējot frazeoloģismu *atdarīt* (*atvērt*, *atgaismot*) *acis* pēc citiem kritērijiem, iespējams noteikt citu veidu variantus, piemēram:

fakultatīvie varianti – *atdarīt jele acis*, *tavas (jūsu) acis top atdarītas*, *atdarīt tās acis mūsu prāta*, *atdarīt tās acis tavas sirds*, *atdarīt mūsas sirds acis*;

leksiskie varianti – *atdarīt*, *atgaismot*, *atvērt acis*;

kvantitatīvie varianti – *atdarīt tās acis*, *atdarīt jele acis*, *tavas (jūsu) acis top atdarītas*, *atdarīt tās acis mūsu prāta*, *atdarīt tās acis tavas sirds*, *atdarīt mūsas sirds acis*, *atdarīt acis un sirdis*;

gramatiskie varianti – *atdarīt acis*, *tavas (jūsu) acis top atdarītas*;

pozicionālie varianti – *atdarīt mūsas sirds acis*, *atdarīt tās acis tavas sirds*;

pēc leksikogramatiskā tipa piemēriem izraudzītie frazeoloģismi kvalificējami kā verbālie frazeoloģismi.

Par sinonīmisku frazeoloģismu attiecībā pret iepriekšminētajiem uzskatāms *atgaismot acis*, jo kopējo tēlu veido semantiski atšķirīga leksēma attiecībā pret *atvērt*, *atdarīt*.

Izraudzītajiem piemēriem saturiski ir vēl viena īpatnība un vienojošs elements – tajos aprakstītajām norisēm līdzās stāvējuši, tā teikt, augstāki spēki.

Ja frazeoloģismā vai tā apkaimē ir komponents *Dievs*, nozīmes nianšes parasti mainās, – tiek stipri kāpināta frazeoloģisma ekspresija vai frazeoloģisms pat iegūst citu nozīmi, Dieva pieminēšana rada bijību, vairo nopietnības iespaidu un piešķir arī frazeoloģismam lielāku svaru.

Piemēram:

Taß patz Kungs JEšus Chrištus / katters tam acklam Deedellneekam tahß Atzis att=darrija / ghribbātu muhššas aptumššotas Širrdes apškaidroht und att=darriet / ka mehß winja Wahrdu pareiše währa` jämmam / Amen. I, 269, 8–11;

Eekšchan šcho Wahrdu pašieštam mehß arridšan to Kunghu JEšum / und rādšam / ka mielāns und lähns Wings gir / ihten ka Wings šcheem

Mahzekļeem dehwehß pašieteeß / Winjo Atzis / šacka Lucas / tappa attdarritas / und tee pašinna to. I, 431, 22–25;

Vnd taß notickahß / kad taß ar teem py Ghalldu šehdeja / jehme taß to Mais / patteitze / pahrlauše to / und dewe to teem. Tad tappa winja Atzis attwährtas / und pašinna to. I, 420, 6–10.

Arī nākamajam piemēram Bībelē sakņotais konteksts piešķir atbilstošu frazeoloģiska satura niansi – 'ļaut saprast patiesas vērtības, kas palīdz dzīvot saskaņā ar tām un nenonākt strupceļā':

Chrištus gir ta Šaule tahß Taißnibas; JEšus gir taß Auštrums no tahß Auxtibas.. Šcho škaidru Šwet / Chrištum / turram mehß muhšahß Titzibas Rohkahß / jeb dšiewodami jeb mirrdami.. Kungs/ attghaißmo tu mannas Atzis / ka eß Nahwehß nhe aismeeghu. I, 223, 12–19.

Papildinot jau valodas aprītē funkcionējošu frazeoloģismu ar jauniem komponentiem, frazeoloģisma nozīme mainās – no sīkām, nenožīmīgām nozīmes niansēm līdz krasām, jo jaunais semantiskais uzslāņojums darbojas kā katalizators, paplašinot vai padziļinot nozīmi. Frazeoloģismu variantos, kur *acis* papildina *sirds*, šķiet: tik ļoti sirds vedina uz garīgumu! – Kaut vai tāpēc, ka sirdi tāpat vien reāli rokās nepaņemsi un neatdarīsi, toties *acis* atvērt iespējams arī vistiešākajā nozīmē. Te varētu runāt par savulaik G. Manceļa radītu frazeoloģisku potenciālismu, kas joprojām saglabājis okazionālisma raksturu:

..šcheitan taß Kungs JEšus muhššas Širlds=Atzis attdarra / aišto tee Łaudis / kattri Tumbšuma` štaigha / rāds leelu Ghaißmu / und par teem / kattri dšiewo tumbšša` Semmeh / špohšche špied. I, 36, 3–6;

Bett pehtz wings tōw attdarries tahß Atzis tawas Širlds / ka tōw paššcham buhß redšeht tawus leelus Ghrākus / unnd kahdas Elles Mohkas tu ešši ar taweems Ghrākeems nopellnijis. I, 318, 1–4;

Taß Proweets Zacharias ar teem Wahrdeem Zion und Jerušalem usrunna wiššus Zillwākus eekšchan Juddo=Semmes / und ghribb / teem buhß wiššeem Atzis und Širldes att=darriet. Kad tee redšeß ka weens leela` Nabbadšiba` us weenas Ešeļa=Mahtes eekšchan Jerušalem ee=jahß / und zitti Łaudis ar Preeku und Liexmibu to šajembs : tad buhß teem titzeht/ taß patz äššohtz taß Meššias / taß Kungs Chrištus.. I, 6, 10–17;

Taß šchehliegs Deews ghribbātu mums att=darriet tahß Atzis muhšša Prahta / ka mehß Deewam par Ghohdu unnd šōw par labb warram mahziet und klauššiteeß / Amen! II, 4, 18–20.

Līdzīgi iepriekšējiem piemēriem G. Manceļa stilam ierastie blīvējumi un atkārtojumi piešķir okacionāla frazeoloģisma raksturu arī nākošajam piemēram, kas tieši atkārtojumu dēļ iegūst frazeoloģisma potences, iedzīvinot „...frazeoloģisma spēju pakļauties okacionālām izmaiņām” (Veisbergs 1986, 122), un izgaicina šaubas par daudzkārt minētā vārdu savienojuma pieskaitīšanu frazeoloģismiem šādā kontekstā:

Tōw nhe buhß nokaut / nhe ween nhe buhß tōw tawu Tuwaku nokaut ar Rohku šifdams / ar Zirrwi zirrßdams / ar Nuhju jeb zittu Bohši kaudams / ar Naši durrdams; bett tu .. [vari] zittu nokaut ar tawu

Prahtu / ar taweem Azeem ar tawu Mehl und Wahrdeem. II, 113, 8–12; [ar acīm nokaut ‘paust naidu; skatīties uz kādu ļoti naidīgi, nicīgi, iznīcinoši’ (nokaut .. 2. nonāvēt, noslepkavot .. // pārn. ‘Panākt, būt par cēloni, ka izbeidzas, izzūd (parasti) pozitīvs, vēlams, psihisks stāvoklis, psihe, rakstura, personības īpašība)’ (LLVV 5, 559)].

„Iedziļinoties frazeoloģijā, polisēmija izrādās plašāka, nekā parasts domāt. Īpatnēja parādība frazeoloģijā ir tā, ka ap dažiem vārdiem veidojas plašas frazeoloģismu ligzdas. Tādas mēdz būt vārdiem, kas izsaka dzīvē ļoti svarīgus jēdzienus. Tāpat kā tas ir daudzās valodās, arī latviešu valodā ļoti plašas frazeoloģismu ligzdas ir atslēgas vārdiem, kas apzīmē cilvēka ķermeņa daļas.” (Laua 1985, 235)

G. Manceļa „Postillas” frazeoloģija kopumā ir krāšņa un izteiksmīga, savdabīga un saistoša, arī somatiskajiem frazeoloģismiem ir sava seja. Lai atklātu to visā košumā, pētījumi jāturpina.

Secinājumi

Somatisko frazeoloģismu īpatsvars visu frazeoloģismu vidū ir nozīmīgs, G. Manceļa sprediķu grāmatā to ir vairāk nekā 2,5 tūkstoši; frazeoloģismu un to variantu daudzums ļauj apjaust autora valodas bagātību un rosina pētījumus to īpatnību noteikšanai.

Somatiskajos frazeoloģismos izmantotie somatiskie komponenti iedalāmi vairākās grupās: ķermeņa daļas, ķermeņa šķidrumi, topošais cilvēks mātes klēpī, tikai dzīvniekiem esošas ķermeņa sastāvdaļas, dzīvas būtnes balss. Frazeoloģismu somatiskajiem komponentiem ir šādas funkcijas: atslēgas vārds, partnerkomponents, frazeoloģisma apkaime.

G. Manceļa „Postillas” somatisko frazeoloģismu avots līdzās Bībeles tekstam, kas tulkots, citēts un pārstāstīts, ir tautas dzīvā valoda (sarunvalodas un atsevišķi tautas mutvārdu daiļrades elementi), ko G. Mancelis prasmīgi izmantojis sprediķos; to konteksts un valodas stils ietekmējis arī somatisko frazeoloģismu lietojumu un to nozīmes, mainot un papildinot tās ar jaunām nozīmes niansēm.

Literatūra un avoti

Kagaine, Raģe 1971 – Kagaine, Elga, Raģe, Silvija. Dažas paralēles latviešu valodā un kaimiņvalodās somātisko frazeoloģismu veidošanā. *Vārda semantika*. Rīga : Zinātne, 1971, 97.–146. lpp.

Laua 1985 – Laua, Alise. Daži vērojumi semantikas izpētē latviešu frazeoloģijā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga : 1985, 235.–240. lpp.

Laua 1992 – Laua, Alise. *Latviešu valodas frazeoloģija*. Rīga : Zvaigzne, 1992.

LFV – Laua, Alise, Ezeriņa, Aija, Veinberga, Silvija. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2000.

LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8. Rīga : Zinātne, 1972–1996.

LVV 1987 – Latviešu valodas vārdnīca. Rīga : Avots, 1978.

Migla 2000 – Migla, Ilga. Frazeoloģismi G. Manceļa vārdnīcā „Lettus..” *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 4. Liepāja : LiePA, 2000, 150.–159. lpp.

Ozola 2006 – Ozola, Ārija. Bībele – daudzu latviešu valodas idiomu un idiomātisku teicienu avots. *Linguistica Lettica*. 15. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2006, 96.–111. lpp.

Rūķe-Draviņa 1974 – Rūķe-Draviņa, Velta. *Vārds īstā vietā*. Stokholma : Daugava, 1974.

Rūķe-Draviņa 1985 – Rūķe-Draviņa, Velta. Diahroniskās maiņas latviešu frazeoloģijā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga : Zinātne, 1985, 227.–234. lpp.

SV – Svešvārdu vārdnīca. Dr. philol. Jura Baldunčika redakcijā. Rīga : Jumava, 1999.

Tezaurs – <http://www.tezaurs.lv/llvv/>

Veisbergs 1986 – Veisbergs, Andrejs. Frazeoloģismu okazionāla lietošana latviešu valodā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 22. Rīga : Avots, 1986, 110.–122. lpp.

Veisbergs 1989 – Veisbergs, Andrejs. Latviešu frazeoloģijas cilmes problēmas. *ZA Vēstis*. Nr. 9 (506). Rīga : 1989, 46.–57. lpp.

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.

<http://www.ailab.lv> > <http://www.korpuss.lv/senie>

SOMATISCHE PHRASEOLOGISMEN IN DER „LANGGEWÜNSCHTEN LETTISCHEN POSTILL” VON G. MANZELIUS. ZUR EINLEITUNG

Zusammenfassung

Die Zahl der somatischen Phraseologismen unter den allen Phraseologismen ist sehr bedeutend. Im Buch der Predigten von G. Manzelius sind mehr als 2,5 tausend somatische Phraselogrammen zu finden; die bedeutende Zahl der Phraseologismen und ihrer Varianten lässt das Reichthum seiner Sprache ahnen und das alles hat zur Forschung geführt, diese Eigenart zu bestimmen

In den somatischen Phraseologismen kommen solche somatischen Komponenten vor, die in mehreren Gruppen einzuteilen sind: die Körperteile, die Flüssigkeiten des Körpers, der werdende Mensch im Körper der Mutter, die nur für Tiere charakteristische Körperteile, die Stimme der Lebewesen.

Die Phraseologismen mit den somatischen Komponenten besitzen solche Funktionen: das Schlüsselwort, die Partnerkomponente, die Umgebung des Phraseologismus.

Als eine gute Quelle für die somatischen Phraseologismen in der „Langgewünschten Lettischen Postill” dient die Bibel – die übersetzt, zitiert und wiedergegeben wird – und die lebendige Sprache des Volkes (die Umgangssprache und einzelne Elemente der Volksdichtung). G. Manzelius hatte sie geschickt in seinen Predigten zum Ausdruck gebracht, sein Kontext und Sprachstil hatten den Gebrauch der somatischen Phraseologismen und die Bedeutungen durch die neuen Bedeutungsschattierungen (durch Ändern und Ergänzen der Bedeutungen) bestimmt.

ADVERBU GRADĀCIJA

Gradācija kā gramatiska kategorija vispilnīgākā veidā piemīt adjektīviem, taču tā nav vienīgā vārdšķira, kurā gradācija izpaužas. Salīdzināmo pakāpju formas piemīt arī daļai lokāmo divdabju un adverbu. Kaut arī adverbam kā nelokāmai vārdšķirai ar nemainīgām formām gramatiskās kategorijas nepiemīt, tomēr daļa adverbu var norādīt uz graduējamu nosauktās pazīmes kvantitāti vai kvalitāti. Pazīmes intensitātes jeb gradācijas izteikšanai tiek izmantoti gan gramatiski līdzekļi, t. i., salīdzināmās pakāpes, gan gramatiski leksiski līdzekļi.

Mūsdienu latviešu gramatikās un citos valodnieciskos avotos galvenokārt ir aprakstīta adverbu salīdzināmo pakāpju formveide (sk., piem., MLLVG 1959, 718–719; Soida 1969, 64–65; Ceplīte, Ceplītis 1991, 101; Kalme 2001, 21–23). Taču uzmanības vērta ir arī adverbu pārākās un vispārākās pakāpes formu semantika, līdz šim tā pētīta maz (sk. Paegle 2003, 154–155).

Adverba salīdzināmo pakāpju veidošana

Gramatiski uz adverba izteiktās pazīmes gradāciju, tāpat kā adjektīviem, norāda trīs salīdzināmās pakāpes: pamata, pārākā un vispārākā pakāpe, un šo pakāpju formveide arī ir līdzīga adjektīviem.

Pamata pakāpei nav sava īpaša gradācijas rādītāja.

Pārākās pakāpes formu veidošanai tiek izmantots piedēklis *-āk-*, kuru pievieno adverba pamata pakāpes celmam: *dziļi* – *dziļāk*, *klusu* – *klusāk*, *drosmīgi* – *drosmīgāk*.

Vispārākās pakāpes formas veido no pārākās pakāpes ar piedēkli *vis-*: *dziļāk* – *visdziļāk*, *klusāk* – *visklusāk*, *drosmīgāk* – *visdrosmīgāk*. Pārākās un vispārākās pakāpes formās pamata pakāpes adverbiālās galotnes *-i*, *-u* mūsdienu literārajā valodā ir zudušas, bet to lietojums vēl redzams iepriekšējo gadsimtu daiļliteratūrā, piemēram:

Vecais Zemītis ilgāki negribēja turēties pretim meitas saprecēšanai ar tādu cilvēku, ko pats liktenis viņai bija novēlējis. (R. Blaumanis) *Dzīves kāpieni ir gara kāpieni, un, uz tiem nosēdies, cilvēks tālāki* redz. (E. Virza)

Gradācijas iespējas adverbiem ir ierobežotas, tās ir pārmantotas no pamatvārdiem, tādēļ salīdzināmo pakāpju formas galvenokārt ir parastas adverbiem, kas darināti no **kādības adjektīviem** (Soida 1969, 64). Lielākoties tie ir adverbī ar galotnēm *-i*, *-u*: *skaisti* – *skaistāk* – *visskaistāk*, *brīvi* – *brīvāk* – *visbrīvāk*; *laimīgi* – *laimīgāk* – *vislaimīgāk*, *tālu* – *tālāk* – *vistālāk*, *zemu* – *zemāk* – *viszemāk*. Gradācija ir iespējama arī dažiem adjektīviskas cilmes adverbiem, kam adverbiālā galotne zudusi: *maz* – *mazāk* – *vismazāk*, *drīz* – *drīzāk* – *visdrīzāk*, *sen* – *senāk* – *vissenāk*.

Adverbi, kuru pamatā ir attieksmes īpašības vārdi, gradācijai nepakļaujas, piemēram: *matemātiski* pierādīt, *kīmiski* apstrādāt, *savstarpēji* vienoties, *abpusēji* piekrist. Nav pieņemamas tādas valodas praksē nereti lietotas

vārdformas kā, piemēram, *normālāk, optimālāk, minimālāk, maksimālāk*. Semantiski tās ir nepamatotas, jo pamata pakāpe *normāli, optimāli, minimāli, maksimāli* nosauc pazīmi, kas nevar piemist lielākā vai mazākā mērā. Arī atbilstošo īpašības vārdu *normāls, optimāls, minimāls, maksimāls* semantika nepieļauj pazīmes gradāciju.

Salīdzināmās pakāpes ir iespējamās adverbiem, kas darināti no **lokāmajiem divdabjiem**: *draudoši – draudošāk – visdraudošāk, patīkami – patīkamāk – vispatīkamāk, sarežģīti – sarežģītāk – vissarežģītāk*.

Substantīvu cilmes adverbiem gradācijas iespējas ir mazas, tās piemīt tikai dažiem adverbiem. Literārajā valodā parastas ir adverbā *labprāt* formas *labprātāk, vislabprātāk*, piemēram:

Es labprātāk ietu uz cirsmu un dedzinātu zarus, diena neliktos tik gara. (A. Kalve) Sievietes **vislabprātāk** vēlētos saņemt ziedus, smaržas un rotaslietas.. (www.tvnet.lv)

Iespējamās, bet mazāk parastas ir substantīvu cilmes adverbu *lejā* un *pulka* pārākās pakāpes formas *lejāk, pulkāk*, piemēram:

Nākamais [ledus] sastrēgums veidojies lejāk, pie Ventavas ciemata, taču arī tas pa nakti izgājis. (Diena 2010) ..no katra uzsildīto kartupeļu hektāra norakts piecas tonnas **pulkāk**. (Ē. Hānbergs)

Pārākās pakāpes formas var veidot **primāriem adverbiem** *nost* un *klāt* – *nostāk, klātāk*, piemēram:

Nostāk nolikti divi lieli grozi ar brūklenēm kā brūni meža veči ar sarkanām rīklēm. (I. Ābele) *Tik bagātīgus pūpolus redzēju pirmo reizi, tik žēl, ka patālu un klātāk nevarēju tikt.* (www.poga.lv)

Valodas attīstības gaitā dažu adverbu pārākās pakāpes formas var būt kļuvušas mazaktīvas vai zudušas pavisam. Tā, piemēram, mūsdienu valodā reti lieto adverbus *pēcāk, pirmāk*. Pārākās pakāpes nozīmi ir zaudējis adverbs *vairs*, to ir aizstājis adverbs *vairāk*, kas ir adverbā *daudz* pārākā pakāpe (Endzelīns 1951, 480), bet *visvairāk* – vispārākā pakāpe. Tās ir vārda *daudz* atšķirīgas saknes vārdformas un tādēļ uzskatāmas par supletīvām formām.

Adverbu salīdzināmo pakāpju semantika

Pamata pakāpe ir adverbā pamatforma, kas nosauc kādu darbības vai stāvokļa pazīmi (**veikli** *dejot*, **ilgi** *slimot*), īpašības pazīmi (**tumši** *zils*, **varen** *stiprs*), apstākļa pazīmi (**ļoti** *daudz*, **pavisam** *tuvu*), priekšmetu un dzīvu būtnu pazīmi (**papildu** *samaksa*, **blakus** *sēdētājs*), neakcentējot tās kvalitatīvi kvantitatīvās nianšes.

Pārākās pakāpes formas savā pamatnozīmē izsaka pazīmes kvalitatīvu vai kvantitatīvu pieaugumu, lielāku intensitāti salīdzinājumā ar pamata pakāpi:

Vienu nakti Hermīne, pa dienu nogurusi, bija piemigusi ciešāk. (M. Birze) *Pērkons staigā apkārt un tuvāk nenāk.* (I. Ziedonis) *Ūdens atņēma satraukumu, domas ritēja mierīgāk.* (A. Kalve)

Adverbā nosauktās pazīmes spēcīnāšanai, precizēšanai vai paspilgtināšanai kopā ar pārākās pakāpes formām nereti tiek lietoti vēl arī leksiski valodas līdzekļi – partikulas vai citi apstākļa vārdi: **vēl** *tuvāk*, **jo** *labāk*,

aizvien *klusāk, arvien drošāk, daudz lētāk, divreiz dārgāk, drusku mazāk, mazliet vēlāk* u. tml., piemēram:

Airēt kļuva aizvien grūtāk. (E. Līvs) *Reti var redzēt rudzu tīrumu kūpam dienā. Vēl retāk naktī.* (Ē. Hānbergs) *..[nams] stāvēja mazliet tālāk no ielas nekā citi ..* (Ē. Vilks) *Es nesaprotu vizbulītes steigšanos, bet vēl jo mazāk es saprotu mārtiņrozēs vilcināšanos.* (R. Ezera)

Bez tiešās komparācijas nozīmes daļai adverbu pārākās pakāpes formu semantika ir paplašinājusies, iegūstot vienu vai vairākas no pamatformas atšķirīgas leksiskās nozīmes. Tā, piemēram, dažāda var būt vārdformas *tālāk* nozīme (Paegle 2003, 154–155). Tai, protams, var būt pamata pakāpes formas *tālu* nosauktās pazīmes pastiprinājuma nozīme, piemēram:

Tālāk, līdz Liepājas – Rīgas šosejai, ielas grants segums esot puslīdz labā stāvoklī. (Kurzemes Vārds 2009) *Bet tālāk ceļa nebija, vienīgi alkšņos sazin uz kurieni aizlocījās maza taciņa.* (R. Ezera) *Tālāk gar novadgrāvi melnalkšņi kā rindā sastādīti..* (I. Indrāne)

Bet bez šīs pamatnozīmes vārdformai *tālāk* piemīt vēl citas nozīmes nianšes, kas nav pamatformas *tālu* intensitātes pastiprinājuma izteicējas. Adverbs *tālāk* var norādīt uz aizsāktās darbības vai procesa turpinājumu (LLVV VII₂ 1991, 437), uzsverot darbības vai procesa nepārtrauktību, secīgumu:

Es iedarbinu traktoru un aru tālāk. (G. Janovskis) *Ābelīte atstāja autobusu lauka malā un tālāk gāja kājām.* (Ē. Vilks)

Nereti *tālāk* norāda nevis uz darbības turpinājumu telpā, bet uz aizsāktās darbības vai procesa turpinājumu kādā laika periodā (LLVV VII₂ 1991, 438). Tas redzams tādos vārdu savienojumos kā *runāt tālāk, klausīties tālāk, lasīt tālāk, strādāt tālāk, dzīvot tālāk, mācīties tālāk, darīt [kaut ko] tālāk* u. tml., piemēram:

Kā gluži ikdienišķā nozīmē dzīvot tālāk, lai nekristu depresijā? (Diena 2009) *Tālāk es mācos pēc sapņiem cilvēkus pazīt..* (I. Ziedonis) *Viņš aizsmakušā balsī padeva labdienu, prātodams, ko tālāk iesākt.* (E. Vilks)

Adverbs *drīz* apzīmē laika jēdzienu, taču formas *drīzāk, visdrīzāk* kā laika nozīmes graduētājas mūsdienu literārajā valodā nav izplatītas, parasti tās lieto ar nozīmi ‘vairāk ticami, iespējami, vairāk, labāk’ (LLVV II 1973, 394):

Viņu [Valteru] droši vien uzmodinājusi automašīnas taurēšana. Valters smeļ: nē, drīzāk kaut kāda drausmīga šņākoņa virtuvē. (R. Ezera) *Direktore pieļauj, ka tur [tirgū] visdrīzāk būs galdi un vietas ziedu tirgotājiem.* (Kurzemes Vārds 2009)

Dažkārt *drīzāk* lieto ar nozīmi *ātrāk*:

Šoferis palielināja ātrumu, jo gribēja drīzāk tikt saulainē. (Ē. Vilks)

Vārdformai *agrāk* var būt gan laika adverbā *agri* pārākās pakāpes nozīme (piecelties *agrāk, sākt darbu agrāk*), gan arī nozīme ‘iepriekš, senāk’ (LLVV I 1972, 44):

Dārza galā pie vārtiem auga liels kastanis, to es jau agrāk biju ievērojis. (G. Janovskis)

Vārdforma *labāk* pamatnozīmē ir adverbā *labi* pārākā pakāpe:

Mašīnas viņš pārzināja vēl labāk nekā savu maku. (Ē. Hānbergs)

Taču sarunvalodā šai vārdformai dažkārt piemīt zināma modalitāte – tā pauž runātāja attieksmi un tuvojas partikulas nozīmei, piemēram:

*Tu, Alma, **labāk** paprasi savam zelta gabalam, kas tā tāda ir, pie kuras viņš skrien..* (G. Priede) *Un savus bērnus tu man **labāk** nerādi.* (E. Līvs)

Kā redzams, adverba pārākās pakāpes formas ir daudz patstāvīgākas nekā adjektīvam. Tās var lielākā vai mazākā mērā attālināties no pamatpakāpes formu semantikas, iegūstot citas stilistiski semantiskas nozīmes.

Adverbi **vispārākajā pakāpē** izsaka vislielāko, visspēcīgāko pazīmes izpausmi salīdzinājumā ar pamata pakāpi, piemēram:

*Iesim uz uguni, kura **visgaišāk** spīd!* (O. Vācietis) ***Visbriesmīgāk** ir, kad otram sāp un tu nezini, kā lai palīdz..* (I. Ziedonis) *Septembrī maizi pērk **vismazāk**, jo nāk jaunā raža – kartupeļi, citi dārzeni.* (Kurzemes Vārds 2009)

Gradācijas sakarā problemātiski ir daži vietas adverbi, kas darināti ar vis-, pievienojot to pamata pakāpei, nevis pārākajai pakāpei: *apkārt – visapkārt, garām – visgarām, riņķī – visriņķī, cauri – viscaur(i), pāri – vispār(i)*. Šāds vispārākās pakāpes veidošanas paņēmiens latviešu valodā dažkārt vērojams adjektīviem, īpaši daiļliteratūrā (MLLVG 1951, 467–468; Nītiņa 2001, 35). Taču minēto adverbu atbilstība attiecīgo pamatvārdu vispārākās pakāpes formas statusam ir visai apšaubāma. Dz. Paegle ir atzinusi, ka šie adverbi norāda nevis uz pazīmes vislielāko piemērošības mēru, bet uz nosauktās pazīmes izplatību, akcentējot to, ka pazīme izpaužas visaptveroši, pilnīgi, tāpēc tie nebūtu uzskatāmi par pārākās pakāpes formām (Paegle 2003, 155). Pamatvārdi *apkārt, garām, riņķī, cauri, pāri* neietilpst graduējamo adverbu grupā, tiem nevar veidot pārākās pakāpes formas. Salīdzinot adverbu *apkārt, garām* un *riņķī* leksiskās nozīmes ar attiecīgo darinājumu *visapkārt, visgarām, visriņķī* nozīmēm, redzams, ka tās ir tuvas, bet darinājumos ar vis- ir uzsvērts pazīmes izplatības plašais, visaptverošais apjoms, piemēram:

*Dziesma tā svinīgi šalc. Un tāds kā svētums **visapkārt** stīdz.* (I. Ziedonis) *Bet **visapkārt** apvārsnim, cik tālu vien acis sniedza, gulēja pelēka jūra.* (G. Janovskis) *Skaisti būtu uzrāpties kādā smailē, kur **visriņķī** vieni vienīgi sniegi.* (R. Ezera) *Lūk, tur **visgarām** žogam nosarcis mežvītenis..* (www.tvnet.lv)

Būtiskas atšķirības nav starp laika adverbjiem *beidzot* un *visbeidzot*. Abi apzīmē darbības beigu posmu, bet vārdā *visbeidzot* šī darbības beigu pazīme ir vairāk uzsvērtā, piemēram:

***Beidzot** vilciens samazināja ātrumu un piestāja.* (R. Ezera) ***Beidzot** Alise saņēma krūzi un izdzēra to, kas tur vēl bija palicis.* (G. Janovskis) *Vispirms dzintars jāsasāž, tad to slīpē, .. līdz **visbeidzot** ķeras pie pulēšanas.* (Kurzemes Vārds 2009) ***Visbeidzot** kāds puišelis parādīja: tepat aiz kalniņa jau tie Lejaskauķi ir.* (Ē. Vilks)

Vietas adverbi *viscaur(i), vispār(i)*, izsakot pazīmes lokālo pilnīgumu, semantiski atšķiras no attiecīgajiem pamatvārdiem. Adverbs *viscaur(i)* nosauc pazīmi, kas aptver visu kopumu, apjomu, tas var būt arī sinonīms vārdiem *gluži, pavisam* (LLVV VIII 1996, 536):

Viņa [Emīlija] viscaur ģērbusies melnā – melns mētelis, melns lakats, melnas zeķes. (R. Ezera) Aiziešu mājās un ieraudzīšu, ka esmu viscaur melna. (A. Aizpuriete)

Vārda *vispār(i)* nozīme ir visai abstrakta – tas norāda uz kaut kā vispārinājumu, apvienojumu, uz kaut kā skatījumu kopumā, visumā (LLVV VIII 1996, 536). Šim vispārinājumam var būt gan telpas, gan laika nozīmes nianšes, bet ne vienmēr tās ir nošķiramas, piemēram:

Vecākiem vajadzētu skatīties, vai bērns vispār attīstās. (www.maminu klubs.lv) ..rosina interesi par virtuālo komunikāciju un datoriem vispār. (Kurzemes Vārds 2009) Bērnudārzā „Ķipars” mēs vispār jūtamies kā viena liela ģimene.. (Kurzemes Vārds 2009)

Savienojumā ar noliegtu verbu adverbam *vispār* piemīt veida vai mēra nozīme ‘nekādā ziņā, nekādos apstākļos, nemaz’ (LLVV VIII 1996, 536):

Man šķiet, ka lauksaimniecības politikas pie mums vispār nav. (Kurzemes Vārds 2009) Tādai arī jābūt mūsu izvēlei – vai nu spēcīga ekonomika un eiro, vai vispār nekā. (www.ekonomika.lv) ..prokuroru grupas veiktā pārbaude vai nu tika veikta pavisam, vai netika veikta vispār.. (www.tautaspartija.lv)

Daudzos vārda *vispār* lietojumos adverbā nozīmi grūti saskatīt, vārds nianšē teikumā pausto domu un drīzāk uzskatāms par partikulu, piemēram:

Vai ES naudai vispār jābūt slepenai? (www.ltvzinas.lv) Vai Latvijas pasts vispār ir pasts? (www.ikdiena.lv) Tagad man ļoti garšo salāti, ..un vispār zivis. (Kurzemes Vārds 2009)

Pazīmes gradācija nepiemīt adverbiem *vismaz*, *vispirms* un *visnotaļ*.

Adverbs *vispirms* apzīmē darbības secību laikā, norādot, ka kaut kas notiek pirms kādas citas darbības, pašā sākumā (LLVV VIII 1996, 540):

Vispirms kļuva redzami divi apdrupuši skursteņi, tad nosūņojis skaidu jumts un pēc tam veca ēka ar divām durvīm. (Ē. Vilks) Vispirms Zelmas istabā iegāja ārsts. (M. Birze)

Adverbam *vismaz* ir nozīme ‘ne mazāk kā’ (LLVV VIII 1996, 537):

Pa ozola gatvi ejot, man bija īsti priecīgs prāts: vismaz kādam laikam man būs nodrošināts darbs un peļņa. (G. Janovskis) Vajagot vismaz simts reizes izvilkst ķemmi caur matiem.. (A. Aizpuriete)

Adverbs *visnotaļ* ir sinonīms vārdiem *gluži*, *pavisam*, *parasti*, *īpaši* (LLVV VIII 1996, 537):

Tā ir laba diena – otrdiena, kad visnotaļ lieli un svarīgi darbi sākami.. (I. Indrāne). Lai gan izmantotie materiāli un griezumī ir visnotaļ laikmetīgi, kolekcijai senatnīgumu piešķir izvēlēta krāsu gamma.. (www2.la.lv/lat.)

Leksiski gramatiskie pazīmju graduēšanas līdzekļi

Adverbu nosaukto pazīmju kvantitāti un kvalitāti var raksturot ne tikai ar gramatiskiem līdzekļiem, bet arī, izmantojot dažādus leksiski semantiskus līdzekļus un paņēmienus.

Pazīmes pastiprināšanai izmanto viena adverbā atkārtojumu:

Šodien saule kvēla ļoti, ļoti, Pasaule ar mani runā savādāk. (O. Vācietis)
Klusi, klusi uz ziemas pusi Sapņaina laime staigā. (E. Plaudis)
Atkārtotos vārdus var saistīt saiklis un:

Nav ne krasta, ne tāluma, ir tikai tumsa bez dziļuma, vienīgi atkal un atkal baltas viļņu svītras pamirdz un iešalcas. (I. Ziedonis)

Vienas saknes vārdi var būt saauguši saliktenī, kas arī izsaka pazīmes pastiprinājumu:

Nokāpa saule Ar cīruļa zvārguli Dzīldziļi jūrā Naksniņu pārgulēt. (V. Belševica) *Tīrumi vietvietām kā mazi ezeri, kur pluncējas gulbji, meža zosis, kaijas.* (Diena 2009)

Pazīmes pastiprinājums piemīt adverba funkcijā lietotam viena un tā paša celma divu vārdformu savienojumam: *juku jukām, atliku likām, beigu beigās, līču loču* u. tml.:

Pa trakojošo brūno straumi juku jukām traucās gan ledusgabali, gan koka sprunguļi. (SestDiena 2009) *Darba mums atliku likām.* (G. Priede)
..kamēr galvenais ārsts atradās kursos, dakteris Ozols faktiski dežurēja jau otro mēnesi dienu dienā.. (M. Birze)

Pazīmi var niansēt, adverba pamata pakāpes vārdformai pievienojot raksturotāJVārdus – citus adverbus, kas pastiprina vai pavājina nosaukto pazīmi, norāda uz tās lielāku vai mazāku kvalitāti vai kvantitāti.

Pazīmes pastiprinājumu parasti izsaka adverbji *aizvien, arvien, apbrīnojami, brīnum, cik, gluži, īpaši, labi, ļoti, neparasti, pārāk, pārlietu, pavisam, pilnīgi, sevišķi, stipri, tik, varen(i)* u. tml.:

Es tovakar strādāju labi ilgi. (G. Janovskis) *..Zandu viņš [Andrejs] redzēja pavisam skaidri, un tas šo mirkli padarīja vēl smagāku.* (E. Līvs)
Saules nekur nav, ir stipri drēgni, un celiņš ved miglā. (I. Ziedonis)

Gradācijas spēcīgums ir atkarīgs no raksturotāJVārdu semantikas. Tā, lai norādītu uz pazīmes vislielāko intensitāti, bieži tiek lietoti adverbji *pārāk, pārlietu, pavisam*:

No savas bērnības Esmu aizgājis pārāk tālu. (M. Čaklais) *Pārlietu priecīgi zvaigznes spīd, pārlietu skumji, kad krīt.* (M. Zālīte) *Viņi [putni] traktora nebīstas, un es tiem piebraucu pavisam tuvu.* (G. Janovskis)

Izsakāmās pazīmes daļēju, nepilnu apjomu var raksturot ar adverbjiem *diezgan, drusku, mazliet, nedaudz, samērā, tikko* u. tml.:

Tikko jaušami sakustējās mežmalas kārkli. (E. Līvs) *Varbūt dzīvojis esmu Mazliet par agri, Mazliet par vēlu Ārpas mūžības gultnes?* (J. Grots)

Pamatpakāpes formas var niansēt partikulas *it, itin, jo, pat, vien, tikai*:
Un nav vairs miera it nekur šais mājās. (L. Briedis) *Man metās savādi un pat bail.* (M. Birze) *..abi devās taisni vien pāri rudzu rugājiem, uz to pusi, kur pletās lielais Vaškas luksts.* (M. Birze)

Adverbu nosauktās pazīmes apjomu vai intensitāti var izteikt ar dažādiem vārddarināšanas līdzekļiem – ar priedēkļiem un piedēkļiem. Tā kā šāds gradācijas paņēmiens ir raksturīgs īpašības vārdiem (MLLVG 1959, 458–459), tas vērojams adverbos, kurus motivē attiecīgi prefiksālie vai sufiksālie adjektīvi.

Pamazinātu, sašaurinātu pazīmi izteic ar piedēkļiem *pa-*, (*patālu, pavēlu, pamaz*), *ie-* (*ieslīpi, iesāņus*), *at-* (*attālu*):

*..mēs aizgājām uz mašīnu nojumi, kas atradās **patālu** no viesnīcas..* (G. Janovskis) *Durvis uz istabu pavērās bez trokšņa, un Ābelīte, virzīdamies **ieslīpi** ar plecu pa priekšu, ieslīdēja iekšā.* (Ē. Vilks)

Uz pazīmes neesamību norāda piedēkļi *bez-*, *ne-* (*bezgalīgi, bezcerīgi, nekad, nekur, nemaz*):

*Viņš [Visvalds] tikai lieliem soļiem gāja taisni uz priekšu un mani **nemaz** neievēroja.* (G. Priede) *..viss tik **bezgrēcīgi** un žilbīgi balts, ka nav kur nelabai domai piekerties.* (R. Ezera)

Pazīmes lielu intensitāti izsaka piedēklis *pār-* (*pārgudri, pāragri, pārlietu*):

*Viņš [svešinieks] vēl bija ļoti jauns, **pārlietu** izstīdžējis, gērbies pēc pilsētas modes..* (Ē. Vilks) *Neesiet tik **pārmērīgi** lieli, ļaujiet vismaz man būt mazam..* (I. Ziedonis)

Pamazinātu, sašaurinātu pazīmi izsaka arī ar piedēkļiem. Raksturīgi ir atvasinājumi ar piedēkļiem *-īt-* (*vieglītēm, klusītēm*), *-iņ-*: (*viegliņām, klusiņām*) vai abiem piedēkļiem vienlaikus (*klusītiņām, lēnītiņām*):

*Savā gultiņā **vieglītēm** kā putns perēklī sakustas Edžiņš.* (R. Ezera) *..zilās sliedes drīz tikai **klusīņām** dūks.* (O. Vācietis) *Dzirdami tikai pašas sirdspuksti, **klusītiņām** elpo rudenīga laukmale..* (N. Ikstena)

Uz pazīmes pazeminātu kvantitāti vai kvalitāti norāda arī piedēkļiem *-en-* (*rūgtēni, saldeni*), *-gan-* (*zilgani, bālgani*), *-īg-* (*dzeltenīgi, pelēcīgi*):

*Izdzisa arī **dzeltenīgi** krēslainā gaisma, un istabā nu bija nakts.* (M. Birze). *Virsnam jumtiem **pelēcīgi** zilās debesīs spīdēja saule.* (Ē. Vilks) *Ķīnas paeglis ir populārs, pateicoties .. **zilgani** zaļai skuju krāsai.* (aca.lv)

Uz pazīmes nepilnu apjomu norāda salikteni ar pirmo komponentu *pus-*: *pusguļus, pussēdus, pusčukstus, pusrāpus, pusskriešus, pusvirus*:

*..Zelma runāja **pusčukstus**, reizumis skaļi ievilkdama gaisu.* (M. Birze) *..kanalizācijas akas vāks bija **pusvirus** stāvoklī..* (Kurzemes Vārds 2009) *Pārkarsis cilvēks jānovieto vēsākā vietā, ēnā, pusguļus, jāatbrīvo no cieša apģērba.* (www2.la.lv/)

Adverba nozīmes niansēšanai vienlaikus var būt izmantoti vairāki līdzekļi:

priedēklis un piedēklis (*pamazītēm, pamazītiņām*):

*Ja tā apdomā: laika zobs **pamazītēm** sagrauž ne tikai tevi un mani, mantu arī* (R. Ezera);

raksturotājsvārds un priedēklis:

*Kad es nākošā rītā **labi pavēlu** nokāpu virtuvē, viss nams bija kluss kā izmiris.* (G. Janovskis)

Adverba izteikto pazīmi var raksturot sintaktiski, izmantojot salīdzinājumu:

*Gauja nīrbināja vilnīšus un **lēni kā milzu zalktis** .. līkumoja garām.* (M. Birze) *Vairāk nekā no paļām es bīstos no slavas..* (R. Ezera)

Kaut arī gradācijai pakļauto adverbu daļa ir samērā ierobežota, rakstā skartie jautājumi un ilustratīvais materiāls ļauj secināt, ka tiem piemīt lielas potences nosauktās pazīmes graduēšanā kā kvalitatīvā, tā kvantitatīvā aspektā, un tie var būt semantiski un stilistiski daudzveidīgi valodas izteiksmes līdzekļi.

Literatūra

- Ceplīte, Ceplītis 1991 **Ceplīte, Brigita, Ceplītis, Laimdota.** *Latviešu valoda praktiskā gramatika.* Rīga : Zvaigzne, 1991.
- Endzelīns 1951 **Endzelīns, Jānis.** *Latviešu valodas gramatika.* Rīgā : Latvijas izdevniecība, 1951.
- Valsts
- Kalme 2001 **Kalme, Vilma.** *Nelokāmās vārdšķiras latviešu literārajā valodā.* Liepāja : LiePA, 2001.
- LLVV I – VIII *Latviešu literārās valodas vārdnīca, I–VIII.* Atbildīgie redaktori L. Ceplītis un M. Stengrevica. Rīga : Zinātne, 1972.–1996.
- MLLVG 1959 *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I.* Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1959.
- Nītiņa 2001 **Nītiņa, Daina.** *Latviešu valodas morfoloģija* (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apskats). Rīga : Rīgas Tehniskā universitāte, 2001.
- Paegle 2003 **Paegle, Dzintars.** *Latviešu literārās valodas morfoloģija, I.* Rīga : Zinātne, 2003.
- Soida 1969 **Soida, Emīlija.** *Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā.* Rīga : Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1969.

Avoti

- A. Aizpuriete **Aizpuriete, Amanda.** *Nakts peldētāja.* Rīga : Daugava, 2000.
- A. Ivaska **Ivaska, Astrīda.** *Pasaules pagalmos.* Rīga : Pētergailis, 2003.
- A. Kalve **Kalve, Aivars.** *Sarkans āboliņa lauks.* Rīga : Liesma, 1971.
- Diena Laikraksts *Diena*
- E. Līvs **Līvs, Egons.** *Darbi. 1949.–1965.* Rīga : Pils, 2004.
- E. Plaudis **Plaudis, Egils.** *Zvani.* Rīga : Liesma, 1980, 173.
- E. Virza **Virza, Edvards.** *Straumēni.* Rīga : Jumava, 2007.
- Ē. Hānbergs **Hānbergs, Ēriks.** *Labāko stāstu izlase.* Rīga : Lauku Avīze, 2008.
- Ē. Kūlis **Kūlis, Ēriks.** *Rēķins pavisam vienkāršs.* Rīga : Liesma, 1971.
- Ē. Vilks **Vilks, Ēvalds.** *Labs paziņa.* Rīga : Liesma, 1973.
- G. Janovskis **Janovskis, Gunārs.** *Sōla.* Rīga : Liesma, 1991.
- G. Priede **Priede, Gunārs.** *Septiņas lugas.* Rīga : Liesma, 1968.
- I. Ābele **Ābele, Inga.** *Akas māja.* Rīga : Atēna, 1999.
- I. Indrāne **Indrāne, Ilze.** *Zemesvēzi dzirdēt.* Rīga : Liesma, 1986.
- I. Ziedonis **Ziedonis, Imants.** *Epifānijas.* Rīga : Liesma, 1971.
- Ziedonis, Imants.** *Motocikls.* Rīga : Liesma, 1965.
- J. Grots **Grots, Jānis.** *Solveiga mana!* Rīga : „Preses nama” apgāds, 1999.
- Kurzemes Vārds Laikraksts *Kurzemes Vārds*
- L. Briedis **Briedis, Leons.** *Būtības dārzs.* Rīga : Liesma, 1987.
- M. Birze **Birze, Miervaldis.** *Izlase, I.* Rīga : Liesma, 1971.
- M. Čaklais **Čaklais, Māris.** *Lapas balss.* Rīga : Liesma, 1969.
- Čaklais Māris.** *Pirmdienā.* Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1965.

M. Zālīte	Zālīte, Māra. <i>Vējš meklē mājas</i> . Rīga : Jumava, 2004.
	Zālīte, Māra. <i>Apkārtne</i> . Rīga : Preses nams, 1997.
N. Ikstena	Ikstena, Nora. <i>Dzīves svinēšana</i> . Rīga : Atēna, 1998.
O. Vācietis	Vācietis, Ojārs. <i>Elpa</i> . Rīga : Liesma, 1967.
R. Blaumanis	Blaumanis, Rūdolfs. <i>Izlase</i> . Rīga : Liesma, 1968.
R. Ezera	Ezera, Regīna. <i>Princeses fenomens</i> . Rīga : Liesma, 1985.
	Ezera, Regīna. <i>Sudraba bura</i> . Rīga : Zvaigzne ABC, bez gada.
	Ezera, Regīna. <i>Vasara bija tikai vienu dienu</i> . Rīga : Liesma, 1974.
SestDiena	Laikraksta <i>Diena</i> pielikums <i>Sestdiena</i>
V. Belševica	Belševica, Vizma. <i>Madarās</i> . Rīga: Liesma, 1976.

www2.la.lv
www.aca.lv
www.ekonomika.lv
www.ikdiena.lv
www.ltvzinas.lv
www.poga.lv
www.tautaspartija.lv
www.tvnet.lv

COMPARISON OF ADVERBS

Summary

Comparison is the only grammatical category of adverbs. It is expressed by three forms of degrees of comparison – the positive, the comparative and the superlative degree: *dziļi* – *dziļāk* – *visdziļāk*, *klusu* – *klusāk* – *visklusāk*, *drosmīgi* – *drosmīgāk* – *visdrosmīgāk*.

Although the part of adverbs subjected to comparison is rather restricted, they possess a great potential for comparing the expressed feature both in the qualitative and the quantitative aspects and they may be semantically and stylistically versatile means of expression of the language. Besides the direct meaning of comparison, the semantics of comparative degree forms of many adverbs has widened and moved away from the basic meaning of the adverb. For example, the form *tālāk* points not only to a place, but also to time, emphasizing the continuation of the action: *runāt tālāk*, *lasīt tālāk*, *strādāt tālāk*, *klausīties tālāk*, *dzīvot tālāk*.

The comparison of the features expressed by adverbs may be shown not only grammatically, but also using different lexico-semantic methods (*ļoti*, *ļoti auksts*, *aizpeldēt dziļdzīli jūrā*, *aizbraukt pavisam tālu*, *dzirdēt jo skaidri*) and means of word-formation: prefixes and suffixes (*patālu*, *pavēlu*, *ieslīpi*, *pārlietu*, *vieglītēm*, *klusīnām*, *lēnītīnām*, *pamazītīnām*).

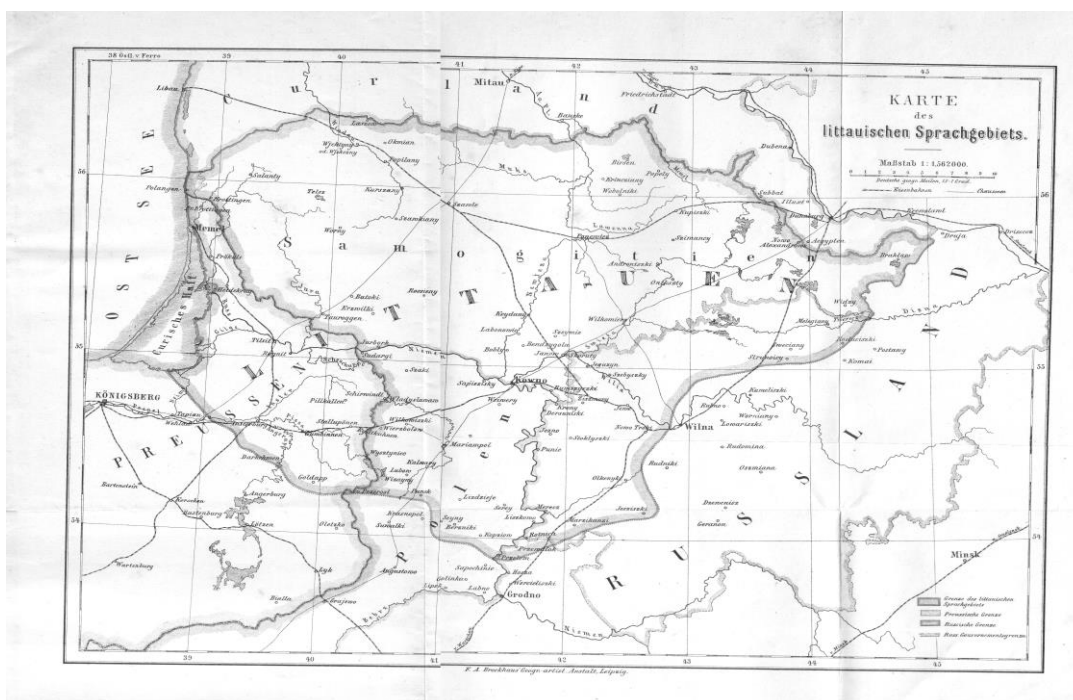
BALTU VALODU ATLANTA PILOTPROJEKTS: PROBLĒMAS UN RISINĀJUMI

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta un Lietuviešu valodas institūta Valodas vēstures un dialektoloģijas nodaļas darbinieki ir iecerējuši plašu kopīgu projektu *Baltu valodu atlants*, kurā paredzēts atspoguļot abu baltu valodu radniecību. No 2006. līdz 2008. gadam ar Latvijas Universitātes finansiālu atbalstu ir izstrādāts un 2009. gadā publicēts „*Baltu valodu atlanta prospekts*” (BVA 2009) ar plašu ievadu, 12 ģeolingvistiskajām kartēm un komentāriem latviešu, lietuviešu un angļu valodā, kura uzdevums – iepazīstināt ar iecerēto atlantu.

Latviešu un lietuviešu valodas dialektologu ceļš līdz kopīgai baltu valodu izpētei ģeolingvistiskā aspektā ir bijis visai tāls. Vairāk nekā gadsimtu lietuviešu un latviešu valodas dialektu pētniecība ir attīstījusies paralēli, vācot un apkopojot valodas faktus atsevišķi par katras valodas izloksnēm. Tāpēc nepieciešams īss ieskats abu valodu ģeolingvistiskās izpētes vēsturē.

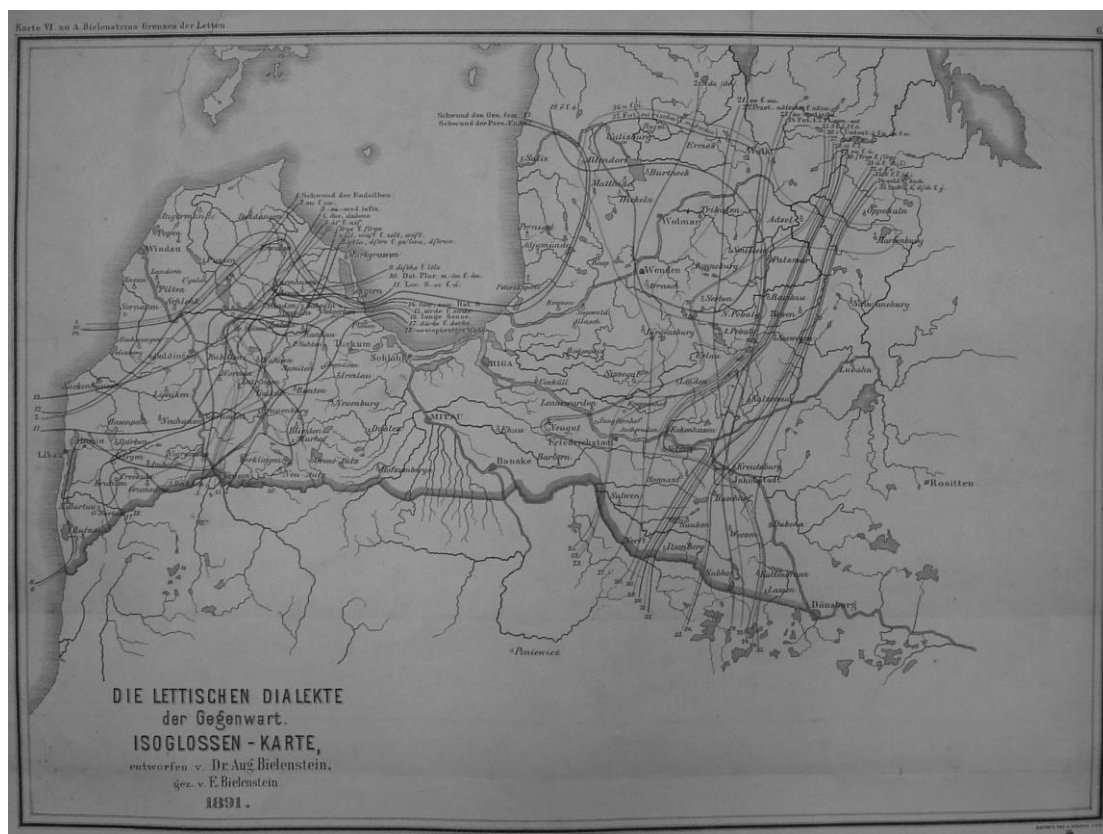
Kā lietuviešu, tā latviešu valodas areālās jeb ģeolingvistiskās izpētes aizsākumi meklējami 19. gadsimta otrajā pusē, kad Eiropā radās šis virziens un tika veidoti pirmie valodu atlanti. Tad tapušas arī pirmās lietuviešu un latviešu valodas ģeolingvistiskās kartes. Taču pirmās ziņas par latviešu un lietuviešu valodas teritoriālajām atšķirībām atrodamas jau 17. gadsimta gramatikās un vārdnīcās.

Pirmo **lietuviešu** valodas izplatības karti ir piedāvājis Frīdrihs Kuršaitis 1876. gadā izdotajā gramatikā, kurā viņš izšķir divus galvenos lietuviešu valodas dialektus – žemaišu un lietuviešu (1. att.).

1. att. Pirmā lietuviešu valodas ģeolingvistiskā karte

Savukārt pirmā **latviešu** valodas ģeolingvistiskā karte publicēta 1892. gadā, un tās autors ir vācu tautības mācītājs Augusts Bīlenšteins. Šī karte veido A. Bīlenšteina darba *Die Grenzen des lettischen Volksstammes...* pielikumu (Bielenstein 1892). Kartē ar 33 izoglosām atspoguļotas galvenokārt fonētiskās un morfoloģiskās parādības latviešu valodas izloksnēs. Izoglosu kopas skaidri iezīmē dialektu un pat izlokšņu grupu robežas, taču īpaša latviešu valodas dialektu karte nav dota (2. att.).

2. att. Pirmā latviešu valodas ģeolingvistiskā karte

20. gadsimta 30. gados Jānis Endzelīns izvirza latviešu valodas izoglosu atlanta ideju, kura diemžēl netiek īstenota (plašāk sk. Laumane 1999, 10) un vienlaikus aicina vākt ziņas arī par materiālās kultūras formām: *Sekojot A. Bīlenšteina paraugam, derētu reizē ievākt ziņas par materiālās kultūras formām (piem., par dažādajām sētu vai žogu formām), kas atšķir apgabalus citu no cita. Šādi dati tad varētu noderēt arī seno cilšu robežu nospraušanai* (Endzelīns 1933, 105),

Šos J. Endzelīna vārdus pilnībā varētu attiecināt uz nepieciešamību veidot baltu valodu atlantu, jo senās cilšu robežas saistāmas ar mūsdienu Latvijas un Lietuvas teritoriju. Tātad par šāda atlanta netiešas idejas autoru uzskatāms Jānis Endzelīns.

Lielu ieguldījumu latviešu dialektoloģijas un ģeolingvistikas attīstībā ir devusi Velta Rūķe, kas arī izstrādājusi pirmās latviešu valodas izlokšņu grupu kartes (Rūķe 1939; 1940₁). 1940. gadā iznāk Veltas Rūķes sastādītā

Programma izlokšņu aprakstiem (Rūķe 1940₂), kas faktiski ir viens no priekšdarbiem latviešu valodas dialektu atlanta izveidē.

Savukārt lietuviešu dialektoloģijā līdz II Pasaules minami Kazimirs Jauņus, Antans Baranausks, Kazimiers Būga u. c.

Baltu valodu atlanta ideju 1991. gadā I Vispasaules latviešu zinātnieku kongresā ir izvirzījusi profesore Marta Rudzīte (Rudzīte 1991). Vēlāk šim atlantam priekšlikumi izteikti arī dažās citās publikācijās un referātos (Breidaks 1995, 15; Stafecka 1997, 136). 2005. gadā *Baltu valodu atlanta* ideju aktualizē Lietuviešu valodas institūta dialektologi, bet 2006.–2008. gadā ar LU pētniecības projekta atbalstu norit darbs pie *Baltu valodu atlanta* pilotprojekta.

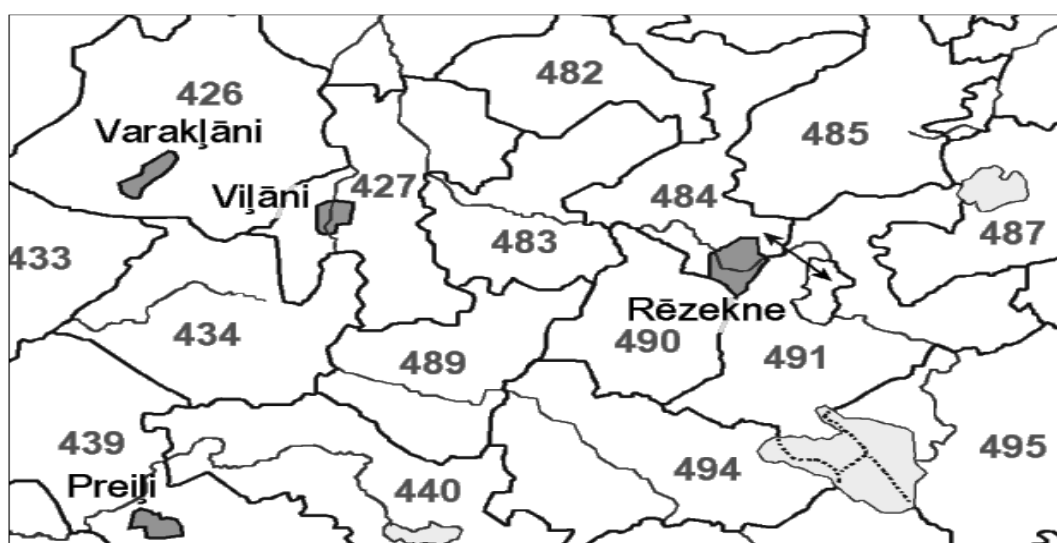
Baltu valodu atlanta pamatā ir *Lietuviešu valodas atlanta* (LKA 1977) kartes un komentāri, *Latviešu valodas dialektu atlanta* (LVDA 1999) kartes un komentāri, nepublicētais LVDA materiāls, atbildes uz *Eiropas valodu atlanta* (ALE) *Leksikas* aptaujas jautājumiem, kas glabājas Latvijas Universitātes LU Latviešu valodas institūtā un Lietuviešu valodas institūtā kā arī atsevišķi monogrāfiski pētījumi. Tāpat šeit jāmin arī lielā *Lietuviešu valodas vārdnīca* (*Lietuvių kalbos žodynas*), Kārļa Mīlenbaha un Jāņa Endzelīna *Latviešu valodas vārdnīca*, atsevišķu izlokšņu vārdnīcas, kā arī dažādos dialektologu darbos atrodamie izlokšņu fakti.

Gan Latvijā, gan Lietuvā dialektu materiāls nacionālajiem atlantiem tika vākts gandrīz vienlaicīgi aptuveni četrdesmit gadu – kopš XX gs. vidus. Tādēļ kartēs ir atspoguļots lietuviešu un latviešu valodas dialektu stāvoklis XX gs. otrajā pusē.

Karšu izveides problēmas

Karšu tīkla saskaņošana*

Latvijas un Lietuvas dialektologi līdz šim ģeolingvistiskās kartes ir veidojuši pēc atšķirīgiem principiem.

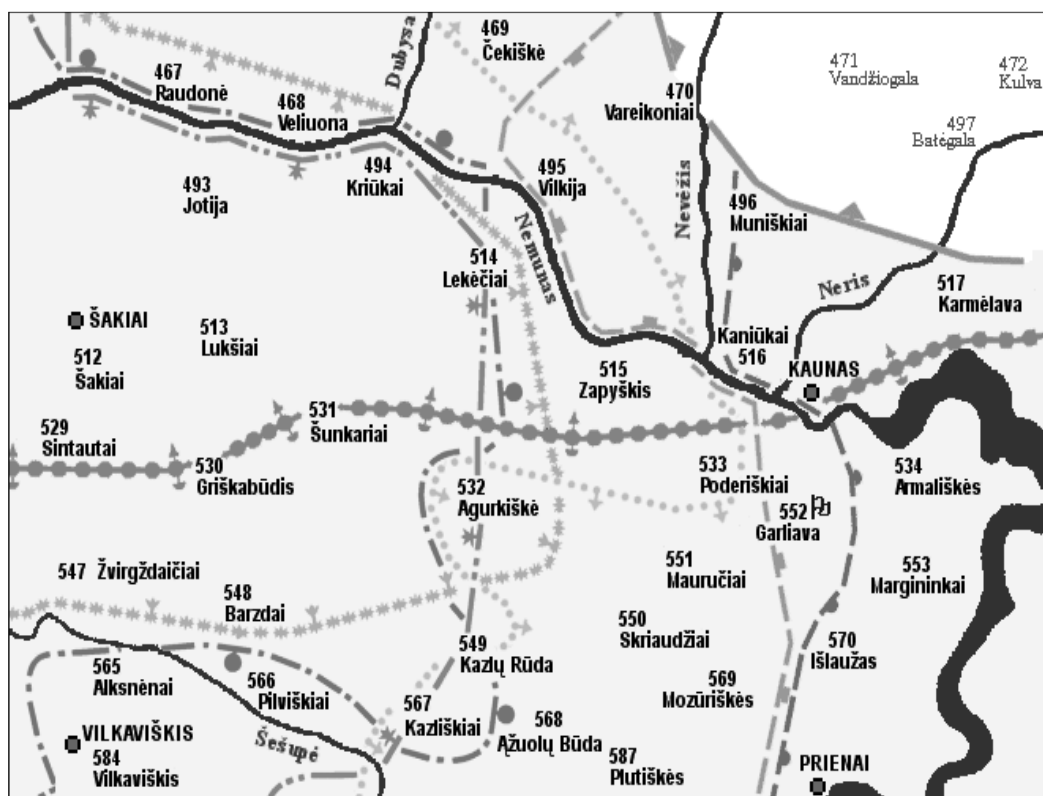

3. att. Latviešu valodas izlokšņu tīkla paraugs

* *Baltu valodu atlanta* pilotprojekta kartes izstrādājis Dr. hum. Edmunds Trumpa.

Latvijā izlokšņu robežas sakrīt ar pagastu robežām pēc 1939. gada administratīvi teritoriālā iedalījuma. Tas atbilst bijušo muižu un vairākumā gadījumu arī draudžu robežām. (3. att.).

Lietuvā savukārt izlokšņu robežas nosaka nevis administratīvi teritoriālais iedalījums, bet gan noteikts valodas īpatnību kopums, respektīvi, par izlokšni faktiski tiek uzskatīta daudz plašākā teritorija runātais valodas teritoriālais paveids nekā Latvijā (4. att.). Tātad atšķirība ir kritērijos: Latvijā izlokšnes pamatā ir administratīvi teritoriālā iedalījuma princips, bet Lietuvā izlokšņu robežu noteikšanā ir tīri lingvistiska pieeja.

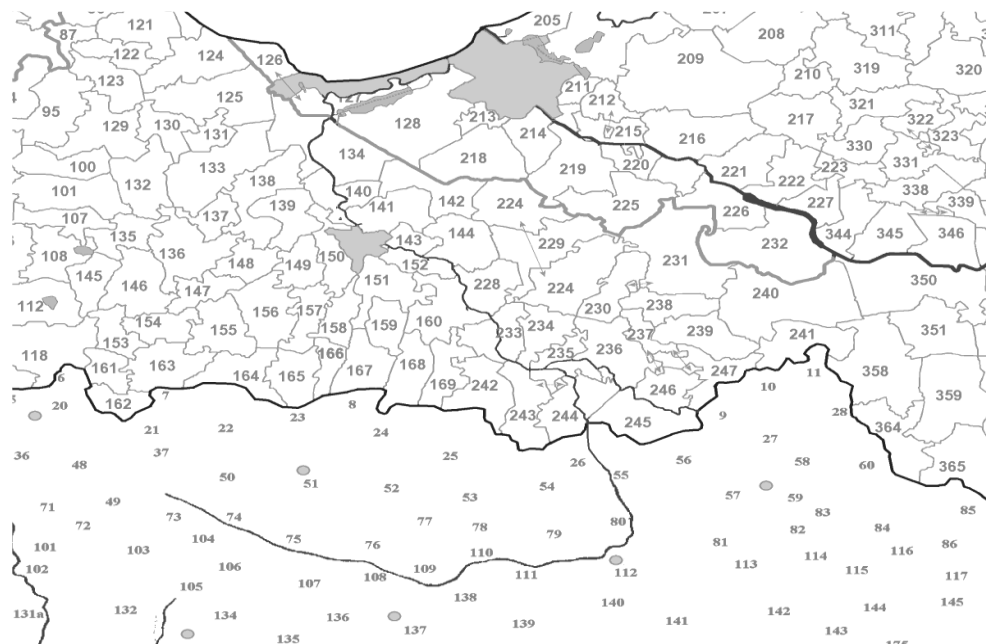

4. att. Lietuviešu valodas izlokšņu tīkla paraugs

Tā kā abu baltu valodu nacionālo atlantu kartes ir veidotas pēc būtiski atšķirīgiem principiem, veidojot paredzamā Baltu valodu atlanta karšu pamatni, izmantojot *Latviešu valodas dialektu atlanta* un *Lietuviešu valodas atlanta* kartes, bija nepieciešams noteikt optimālo izlokšņu robežu un citu nosacīto apzīmējumu izvietojumu kartē, izstrādāt karšu publicēšanai piemērotu izoglosu tekstūru un zīmes.

Tika nolemts kartē rādīt pilsētu kontūras, upes un ezerus, kas savā ziņā karti darīja daudz blīvāku. Latvijas pusē klāt nāca vēl pagastu robežas. Rezultātā, apvienojot abu karšu tīklus, veidojās samērā nepārskatāma kartes kopaina. Turklāt tas apgrūtināja kartogrāfisko zīmju uztveri, respektīvi, Latvijas puse bija daudz nepārskatāmāka, pret ko iebilda arī konsultanti kartogrāfi (5. att.).

Kopīgā mērķa labad bija nepieciešams atteikties no atsevišķām nacionālajiem atlantiem raksturīgām iezīmēm, piemēram, no pagastu robežām Latvijas pusē. Konsekvences labad kartē doti tikai izlokšņu numuri – Lietuvas apdzīvoto vietu numuri un latviešu izlokšņu numuri, kas doti bijušajiem Latvijas pagastiem. Kartēs pēc vienota principa atspoguļoti arī atsevišķi ģeogrāfiskie u. c. objekti (upes, ezeri, jūras vai valstu robežas, lielākās pilsētas).

5. att. Kartes tīkla sākotnējais variants (fragments)

Rezultātā pirmoreiz baltu valodu ģeolingvistikas vēsturē izstrādāts vienots izlokšņu tīkls, balstoties uz *Latviešu valodas dialektu atlanta* un *Lietuviešu valodas atlanta* kartēm (6. att.).

6. att. Kartes tīkla galīgais variants

Baltu valodu atlanta pilotprojektā saglabāta patstāvīga abu baltu valodu nacionālo atlantu izlokšņu punktu numerācija. Izlokšnes kartē numurētas arābu cipariem, sākot no Latvijas teritorijas ziemeļrietumiem – tāad kartes augšdaļas. Izlokšņu tīkls kārtots meridiānu joslās. Kopumā Latvijā ir atzīmētas 512 izlokšnes (bijušie pagasti).

Lietuviešu izlokšņu punktu numerācija sākas no kartes augšdaļas, no kreisās puses uz labo, pieaugošā kārtībā – līdz lietuviešu valodas izplatības teritorijas tālākajiem dienvidu punktiem tagadējās Polijas un Baltkrievijas teritorijā. Kopumā lietuviešu valodas izplatības teritorijā ir atzīmētas 718 apdzīvotās vietas: ar arābu cipariem ir norādīti 704 punkti tagadējā Lietuvas Republikas teritorijā, bet ar romiešu cipariem – 13 apdzīvotās vietas aiz tās robežām. Daži no punktiem, kuros tika vākts materiāls, šobrīd jau ir iznīkuši (V, XII, VII, X–XII) vai arī strauji iznīkst (I, VIII).

Latviešu valodas dialektu atlantam nav vākti materiāli no izloksnēm, kas atrodas ārpus Latvijas (Lietuvā, Igaunijā, Krievijā, arī Sibīrijā).

Tīkla blīvuma ziņā atšķiras pēc *Eiropas valodu atlanta* materiāliem sagatavotās kartes – lietuviešu dialektu materiāli vākti no 46, latviešu – no 36 izloksnēm.

Taču *Baltu valodu atlanta* kartēs nav izmantoti *Eiropas valodu atlanta* numuri, bet abu baltu valodu izlokšnes identificējamās atbilstoši *Lietuviešu valodas atlanta* un *Latviešu valodas dialektu atlanta* apdzīvoto vietu (izlokšņu) numuriem latviešu un lietuviešu valodas atlantos.

Nosaukumu un to variantu atspoguļošana

Kartografējot visas valodas parādības, izmantota divējāda sistēma – krāsas un simboli. To izvēle atkarīga no savāktā materiāla daudzuma. Ar faktiem, kas savākti saskaņā ar *Eiropas valodu atlanta* aptauju, nepietiek, lai būtu iespējams noteikt precīzas vai vismaz aptuvenas gan latviešu, gan lietuviešu izlokšņu izplatības robežas. Savukārt nacionālajiem atlantiem dialektu materiāls savākts pietiekamā daudzumā no gandrīz visām lietuviešu un latviešu valodas izloksnēm, tādēļ salīdzinoši viegli ir noteikt attiecīgās parādības izplatību. Ir iespējami arī apvienoti gadījumi, kad ar krāsu klātā vienas valodas parādības izplatības teritorijā citi varianti rādīti ar atsevišķiem simboliem.

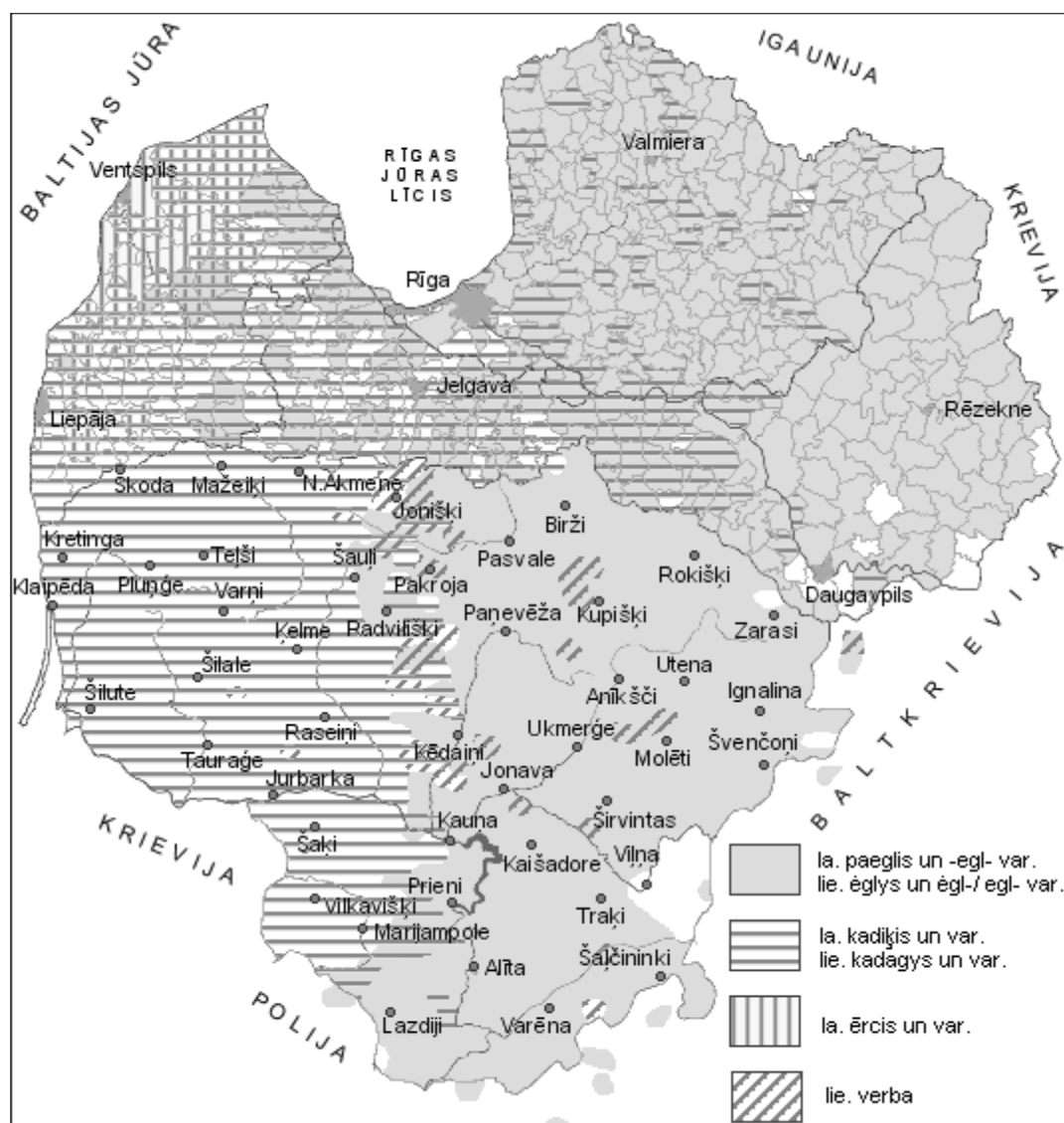
Ja kartē valodas parādības izplatība rādīta ar krāsām, tad izloksnēs dzīvi literārās valodas varianti parasti tiek iekrāsoti zaļganā vai iedzeltenā krāsā. Kartēs lietoti arī simboli gan leksisko, gan arī fonētisko un morfoloģisko variantu atspoguļošanai.

Vienā kartē ar krāsainiem laukumiem vai zīmēm atspoguļoti visi vienas reālijas, parādības vai jēdziena nosaukumi. Vienādas saknes nosaukumu izplatība abās valodās rādīta ar vienas krāsas laukumu, bet radniecīgu nosaukumu izplatība atainota vienas krāsas dažādos toņos (piemēram, la. *paeglis* / *paegle* / *pāglis...* / lie. *ėglys* / *ėglis* / *ėglius* / *eglis*.... rādīts ar oranžu krāsu; la. *kalvis* un *kalējs* / lie. *kalvis* – ar zaļu krāsu).

Visās kartēs fonētiskie un morfoloģiskie varianti galvenokārt ir vispārināti. Piemēram, ar zaļas krāsas laukumu ir rādīti lie. *kadagys* un la. *kadiķis*, varianti.

Saglabājušies prūšu valodas fakti tiek atspoguļoti tikai karšu komentāros.

Darba gaitā tika pilnveidots karšu tehniskais izpildījums. Salīdzinājumam divas dažādos laikos tapušās *kadiķa* nosaukumu kartes sk. 7. un 8. att.).

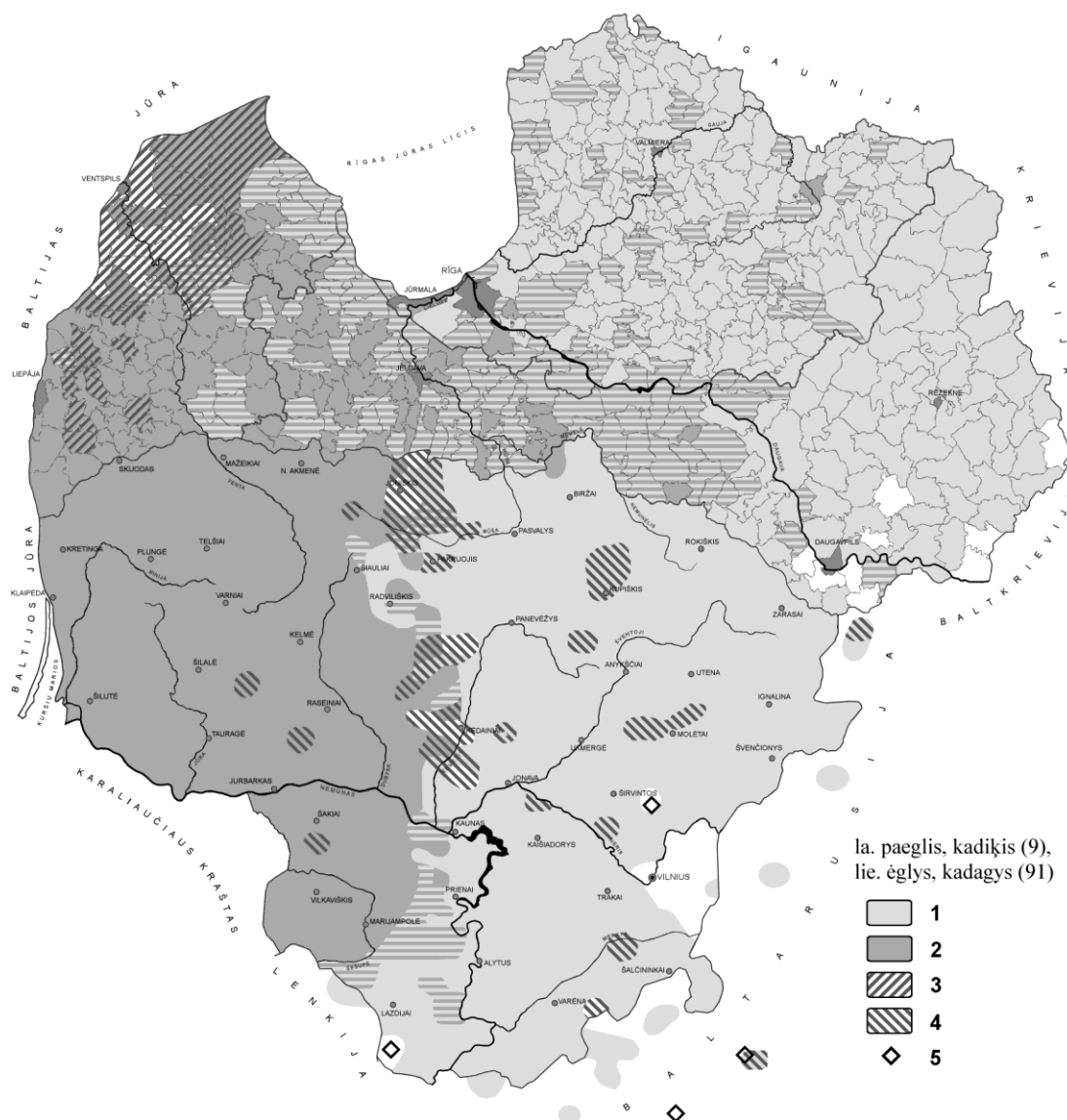
7. att. *Kadiķa* nosaukumi latviešu un lietuviešu valodā
Kartes sākotnējais variants

Komentāru izveides problēmas

Katrai *Baltu valodu atlanta* kartei ir izstrādāts komentārs latviešu un lietuviešu valodā, kas tulkots angļu valodā. Komentāri daļēji balstīti uz *Latviešu valodas dialektu atlanta* komentāru izveides principiem (sīkāk sk. Laumane 1999, 15.–16. lpp.). Komentāru autores no Latvijas: Anna Stafecka, Ilga

Jansone, no Lietuvas: Dangole Mikulēniene, Asta Leskauskaite, Rima Bacevičiūte.

Veidojot *Baltu valodu atlanta* komentārus, bija nepieciešams izstrādāt vienotu sistēmu kartē atspoguļoto nosaukumu aprakstam.

8. att. Kadiķa nosaukumi latviešu un lietuviešu valodā

1 – la. *paeģlis*, *paeģle*, *pāģlis* u. c.; lie. *ēģļys*, *ēģlius*, *ēģlis* u. c.; 2 – la. *kadiķis*, *kadeģis*, *kadaģis* u. c.; lie. *kadagys*, *kadugys*, *kadeķis* u. c.; 3 – la. *ērcis*, *ēcis*, *ērcietis* u. c.; 4 – lie. *verba*; 5 – lie. *jalaučis*, *jedlaučiai*, *velauka* u. c.

Kartes galīgais variants

Kopīgo un atšķirīgo nosaukumu aprakstīšana

Komentārā detalizētāk nekā kartē rādīti morfoloģiskie, retāk fonētiskie varianti. Komentāra ievadā dotas vispārīgas ziņas par kartografēto reāliju vai jēdzienu.

Vispirms tiek aplūkoti abām valodām kopīgie (piemēram, la. un lie. *kalvis*, lie. *aruodas* / la. *aruods* ‘apcirknis’) vai radniecīgie (piemēram, la. *rupucis*, *rupulis*, *rupūzis* u.c./ lie. *rūpūžė*, *rūpužė*, *rūpuižė*, *rupuižė*, *rāpužė*, *raupūžė*, *rīpūžė* u. c.) vārdi. Kā pirmais tiek dots tas variants, kurš abās vai

vienā no abām valodām ir arī literārās valodas vārds (piemēra, la. *kvieši* / lie. *kviečiai*, lie. *gandras* / la. *gandrs* 'stārķis'. Tālāk aplūkoti citi mantotie kopīgie vārdi, pēc tam kopīgie aizguvumi. Gadījumos, kad aizguvums vienā valodā ir literārās valodas vārds, tas aplūkots kā pirmais aiz kopīgā mantotā vārda, piemēram, la. *kālis* / lie. *kōlis*. Aiz tā seko arī pārējie aizguvumi, vispirms abām valodām kopīgie, piemēram, lie. *bacionas*, *bocēnas* / la. *bacjans*, pēc tam – atšķirīgie aizgūtie nosaukumi katrā valodā.

Izlokšņu materiālu fonētiskā transkripcija

Ilustratīvais izlokšņu materiāls – izlokšņu teksta fragmenti – iespēju robežās doti no dažādām izloksnēm. Izvēlēti tādi piemēri, kas kaut ko liecina par vārda formām, lietojuma biežumu, ietver salīdzinājumus vai frazeoloģismus, atsedz kādu kartografētās reālijas īpatnību utt. Latviešu un lietuviešu dialektoloģijas tradīcijā ir izveidojusies atšķirīga fonētiskā transkripcija.

Izlokšņu ilustratīvā materiāla atveidē *Baltu valodu atlanta* pilotprojektā saglabāta atšķirīgā abu valodu transkripcija.

Seno tekstu atveides problēmas

Aiz etimoloģijas norādēm doti piemēri no latviešu un lietuviešu senajiem rakstiem. Latviešu valodā vēsturiski ir izveidojušās divas rakstības tradīcijas – gotiskie burti jeb fraktūra (lejaslatviešiem) un latīņu burti jeb antīkva (augšlatviešiem jeb latgaliešiem). Pārejot uz vienotu rakstību, ir izstrādāta gotisko burtu transliterācija, kuras pamatprincips ir fraktūrā rakstītu burtu (nevis skaņu!) atveide ar atbilstošiem latīņu alfabēta burtiem, saglabājot gan *č*pu burtus, gan *h* kā garumzīmes apzīmējumu.

Lietuviešiem savukārt fraktūrā ir bijuši iespiesti tikai paša senākā posma raksti, kas izdoti Mazajā Lietuvā.

Baltu valodu atlanta pilotprojekta sākumā senie teksti tika atveidoti, saglabājot tradīciju – fraktūrā iespiestie – gotiskajiem burtiem un antīkvā iespiestie – latīņu burtiem, taču galīgajā variantā visi latviešu senie teksti atveidoti latīņu burtiem, izmantojot *Palemona* fontu.

Gan latviešu, gan lietuviešu seno rakstu piemēri ņemti no to elektroniskajiem korpusiem, latviešu seno tekstu korpusa adrese: www.ailab.lv. Atšķirīgais attiecīgo vārdu atveidojums senajos rakstos, piemēram, vārda *kvieši* formas rakstu avotos *Kweeschus* 'kviešus', *Kweeðho* 'kviešu', gan kā *Queeßchus* 'kviešus'; *Queefcho* 'kviešu', rada meklēšanas problēmas, jo iespējamie varianti vienkārši jāuzmin.

Baltu valodu dialektu izpētei ģeolingvistiskā aspektā neapšaubāmi ir lielas perspektīvas, tā mums sniegtu liecību par seno baltu cilšu (žemaišu, kuršu, sēļu un latgaļu) radniecību, pasaules uzskatu un vēsturiskajām robežām, kā arī balstītu vēsturnieku hipotēzes par baltu cilšu kaimiņattiecībām pirmajos gadsimtos.

Ģeolingvistiski izpētīt to, kas baltu valodās bijis un ir kopīgs, fiksēt abu dzīvo baltu valodu kopīgā areāla robežas vismaz 20. gs. beigās, atklāt

vēsturisko dabiski izveidojušos baltu valodu izlokšņu daudzveidību – šādu uzdevumu ir izvirzījuši divās radniecīgās valodās runājošo kaimiņvalstu valodnieki, apvienojoties vienam kopīgam lielumam – *Baltu valodu atlantam*.

Literatūra un avoti

Bielenstein 1892 – Bielenstein, August. *Atlas der ethnologischen Geographie, des heutigen und des phraehistorischen Lettenlands: Beilage zu den Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Die lettischen Dialekte der Gegenwart.* Isoglossen – Karte VI, St–Petersburg, 1892.

Breidaks 1995 – Breidaks, Antons. Baltu valodu atlanta izofonas. *Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Konferencijos pranešimų tezės.* – Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 1995, 15 p.

BVA 2009 – Baltu valodu atlants. Prospekts / Baltų kalbų atlasas. Prospektas. / Atlas of the Baltic Languages. Prospect (sastādītājas un ievada autores / sudarytojos ir įvado autorės / editing and introduction by: A. Stafecka, D. Mikulēnienē; karšu komentāru autores / žemėlapių komentarų autorės /map commentaries by: A. Stafecka, I. Jansone, D. Mikulēnienē, A. Leskauskaitė, R. Bacevičūtė, D. Kardelītė-Grinevičienė, karšu datorvariantus veidojis / žemėlapių kompiuterinį variantą parengė /map computer graphics by E. Trumpa), Rīga /Vilnius : Latvijas Universitāte, LU Latviešu valodas institūts, Lietuvių kalbos institutas / The University of Latvia, The Latvian Language Institute of the University of Latvia / The Institute of the Lithuanian Language, 2009, 184 (ar 12 baltu valodu ģeolingvistiskajām kartēm).

Endzelīns 1933 – Endzelīns, Jānis. Latviešu valodnieku turpmākie uzdevumi. *Burtnieks*, 1933, XI 817.–821. lpp. (*Darbu izlase III 2*, Rīga : Zinātne, 1980).

Laumane 1999 – Laumane, Benita. Latviešu valodas dialektu atlanta veidošanas gaita. *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika.* Autores B. Bušmane, B. Laumane, A. Stafecka. Darba zinātniskā vadītāja B. Laumane. Rīga : Zinātne, 1999, 10

LKA 1977 – Lietuvių kalbos atlasas I. Leksika. Autoriai E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, J. Lipskienė, K. Morkūnas, M. Razmukaitė, B. Vanagienė, A. Vidugiris. Ats. red. K. Morkūnas. Vilnius : Mokslas, 1977, 296 p., 120 žem.

LVDA 1999 – Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. Autores B.Bušmane, B.Laumane, A.Stafecka. Darba zinātniskā vadītāja B. Laumane. Rīga : Zinātne, 1999, 404 lpp.,102 kartes.

Rudzīte 1991 – Rudzīte, Marta. Daži latviešu dialektologu uzdevumi. *Vispasaules latviešu zinātņu kongress Rīgā 12. – 17. 07. 1991. 2.*

Rūķe 1939 – Rūķe, Velta. Latgales izlokšņu grupējums. *Filologu biedrības rakstu* 19. sēj., 133.–188. (ar 3 kartēm) lpp.

Rūķe 1940₁ – Rūķe, Velta. *Kurzemes un Vidzemes lībiskais apgabals. Filologu biedrības rakstu* 20. sēj., 75.–128. (ar 3 kartēm) lpp.

Rūķe 1940₂ – Rūķe, Velta. Programma izlokšņu aprakstiem. Rīga : Ramaves apgāds, 1940.

Stafecka 1997 – Stafecka, Anna. Dialectal Atlases of Baltic Languages: Experience and Intentions // *2nd International Congress of Dialectologists and Geolinguists: Book of Abstracts* –Amsterdam, 1997, p.136.

Stafecka, Trumpa 2006 – Stafecka, Anna, Trumpa, Edmunds. *Baltu valodu atlanta ideja. Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 10. Liepāja : LiePA, 2006, 119.–130. lpp.

Mikulēniene, Stafecka 2006 – Mikulēniene, Dangole, Stafecka, Anna. Baltu valodu atlanta leksika: programmas izveides principi. *Valodas struktūra un valodas vienību funkcijas. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 133. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli.* Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2006, 31.–32. lpp.

Pirmoji lietuvių kalbos gramatika – Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai. Vilnius : Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957 (iš lotynų kalbos vertė K. Eigminas).

THE PILOT PROJECT OF THE ATLAS OF THE BALTIC LANGUAGES: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Summary

Dialectologists of the Latvian Language Institute of the University of Latvia, together with colleagues from the Department of Language History and Dialectology of the Institute of the Lithuanian Language, have developed a proposal for a joint project entitled *Atlas of the Baltic Languages*, which is intended to demonstrate the close kinship of these two still alive Baltic languages. A pilot project, supported by a grant from the University of Latvia, has been carried out between 2006 and 2008 to determine what the form and eventual content of this atlas might be. A compendium of existing geolinguistic findings, as well as results gathered from surveys on the dialects of both languages, as they are spoken today, shall be the basis for this proposed atlas of the Baltic languages.

In 2009 a summary of the work carried out in the pilot project on the *Atlas of the Baltic Languages* has been published which includes 12 geolinguistic maps with commentary in Latvian, Lithuanian and English. The publication also contains in its introduction the homage paid to the living and extinct Baltic languages, as well as an overview on the history of dialect studies in both countries, as well as the characteristics and regional distribution of the dialects of Latvian and Lithuanian. The publication also describes the principles followed in creating these geolinguistic maps and associated commentaries.

The article deals with the main problems connected with elaboration of the maps and commentaries of the *Atlas*. In the process of getting ready for the joint project of the editing and publishing of the *Atlas of the Baltic Languages* – several essential differences due to different linguistics traditions of the both countries came to light. Different national geolinguistic traditions, classification principles of the dialects of the two languages and even different ways of presenting dialectal material in the national atlases made it necessary to look for common methods of presenting the material on the maps and associated commentary: to harmonize the bases of dialectal maps, to use the same way of representing dialect netpoints, to reduce the number of excessively extensive variants in the dialects, and others. Consequently, the areas on the maps where Latvian and Lithuanian is spoken have been joined into one for the *Atlas of the Baltic Language*. The electronic version of these maps is due to Dr. philol. Edmundas Trumpa.

The geolinguistic study of the dialects of the Baltic languages undoubtedly would provide an insight into relations between various ancient Baltic tribes (the Zhemaitians, Couronians, Selonians, Latgalian), their world outlook, and possibly demarcate the territories they inhabited; these findings could also enlighten various hypotheses advanced about the neighbourly relations between the Baltic tribes in ancient times.

PREFIKSĀLO VERBU SEMANTISKĀS ĪPATNĪBAS SVENTĀJAS IZLOKSNĒ

Sventājas izlokšnes valoda atspoguļo vienas latviešu tautas daļas vēsturisko pieredzi un zināšanas. Atrazdamās Lietuvas ziemeļrietumos, tā saglabājusi savu īpatno latviešu valodas skanējumu, tai pat laikā, dzīvojot Lietuvas kultūras telpā, uzsūkusi arī otras baltu valodas iezīmes. Kaut arī XXI gadsimta sākumā izloksnē runājošo īpatsvars ir strauji sarucis (par Sventājas iedzīvotāju etnisko sastāvu XX gadsimtā skatīt: Mežs 2007, 169–173, Straupeniece 2009, 288–299), tomēr iespējams novērot dažādus valodas attīstības un maiņas procesus. Šādas pārmaiņas atspoguļo arī prefiksālie verbi, jo prefiksi „piedalās verba kā leksiskas vienības struktūras un nozīmes izveidē” (Soida 2009, 227).

Prefiksālie verbi cilmes un struktūras ziņā ir ļoti dažādi: mantoti verbi, leksiskie aizguvumi un hibrīdformas. Rakstā galvenā uzmanība veltīta tādiem prefiksālajiem vārdiem, kas cilmes ziņā pieder mantotās leksikas slānim. Taču arī šo atvasinājumu semantikā vērojamas vairākas īpatnības. Daļai prefiksālo verbu ir tā pati nozīme, kas latviešu literārajā valodā un latviešu izloksnēs. Daži prefiksālie verbi saglabājuši arhaisku nozīmi. Turklāt Sventājā saglabājušās arī arhaiskas prefiksu formas, piem., *āz-* ‘aiz’, taču atbilstošo prefiksālo verbu, piem., *āzmigt* ‘aizmigt’ semantika parasti ir tāda pati kā citās latviešu izloksnēs un literārajā valodā. Tāpat prefiksālo verbu semantikā konstatēta lietuviešu valodas ietekme. Bieži vien prefiksālo verbu nozīmju ienākšana Sventājas latviešu valodā saistāma ar abu baltu valodu tuvo fonētisko un morfoloģisko sistēmu. No fonētiskā un morfoloģiskā viedokļa abās baltu valodās ir virkne verbu, kuriem sakrīt sakņu forma, piem., *augt* – *áugti*, *darīt* – *daryti*, *laimēt* – *laimėti*, *mīlēt* – *mylēti*, *pirkt* – *pirkti*, *taisīt* – *taisyti*. Kopīgi ir arī vairāki prefiksi un to semantika: *pa-*, liet. *pa-*; *pie-*, liet. *pri-*; *nuo-*, liet. *nu-*; *sa-*, liet. *su-*; *uz-*, liet. *už-*. Ir arī gadījumi, kad latviešu valodas prefiksam nestājas pretī tas pats prefikss lietuviešu valodā, piem., *sacelt* (cenas), liet. *pakélti*; *pabraukt* (garām), liet. *pravažiuoti*.

Sventājas izlokšnes prefiksālo verbu semantikas pamatā ir

- ar latviešu literāro valodu (palaikam arī izloksnēs) kopīga prefiksālo verbu nozīme (*nuolupt*¹, *paaugt*, *pabēgt*, *pabērt*, *pabraukt* (garām), *palaist*, *pasēt*, *pataisīt*, *piebraukt*, *pietaisīt*, *sacelt* (cenas), *saduomāt*, *saduot*, *saēst*, *sapazīties*, *sapīkt*, *sasēst*, *sasirgt*, *sazināt*),
- sena, novecojusi prefiksālo verbu nozīme (*nuobraukt*, *nuociest*, *nuoiet*, *nuorakstīt*, *nuorunāt*, *paaudzēt*, *pasēdināt*, *piemirst*, *uzpīkt*),
- prefiksālo verbu nozīme, kas aizgūta no lietuviešu valodas (*aizstrādāt* / *āzstrādāt* ‘nopelnīt’, *pabūvēt* ‘uzcelt’, *pacelt* ‘celt ēku’, *padarīt*

¹ Lai atvieglotu teksta uztveri, fonētiski atveidota tikai divskaņa o [uo], plato patskaņu e, ē ‘/’ un mīkstinātā līdzskaņa r [r] izruna.

‘uzcelt, uzbūvēt’, *pakļūt* ‘nokļūt’, *parakstīt* ‘rakstīt’, *piepazīt* ‘atpazīt citu vidū’, *salaist* ‘laist (ievadīt) iekšā’, *uzbraukt* ‘piebraukt, lai apciemotu’).

Pētījumā noskaidrota visplašāk lietotu prefiksālo verbu semantiskā nozīme Sventājā. Šķirkļa izkārtojums veidots šādi: prefiksālais verbs pamatformā, aiz tā dots verba nozīmes skaidrojums latviešu literārajā valodā, iekavās norādīts tulkojums lietuviešu valodā un Sventājas izlokšnes piemēri. Noliegtās verbu formas parādītas tūlīt aiz nenoliegtās formas. Ja prefiksālā verba nozīme un izplatība reģistrēta ME, EH, tā tiek norādīta, tālāk dots verba reģistrējums latviešu tautasdziesmās (DS; piemēros saglabāta dainu rakstība), īpaši pievēršot uzmanību Lejaskurzemes, arī Dienvidkurzemes areālam (prefiksālā verba plašāka izplatība minēta vispārīgi). Šķirklī norādīts arī nozīmes reģistrējums ĒIV, KIV, VIV, kā arī LLVV-e, dažreiz LVV. Ja autore uzskatījusi, ka prefiksālajam verbam ir pārņemta lietuviešu valodas nozīme, tad skatīts nozīmes skaidrojums LKŽ-e, arī LLV. Šķirkļa beigās ir norādīti arī prefiksālo verbu lietojuma varianti Sventājā.

Ar latviešu literāro valodu kopīga prefiksālo verbu nozīme

nuolupt ‘nolobīt’ (liet. *nulūpti*), *vajadzēja nuolupt* (desai ādiņu) / *es nuolupšu ābuolu tūliņ* / *Jurēn, nuolup mandarīna*. EH II, 64 – *miza nuolupusi* (Dunika); LLVV-e – ‘lūpot atdalīties nost’.

paaugt ‘izaugt’ (liet. *paáugti*), *nepaaug pie mūsu ne sīpuoli labi, burkāni saķīrmē* / *viņi paauga lieli* / *tavi z/ni, ui, diži, diži būs paauguši*. ME III, 4 – ‘wachen, gedaihen’, piem., *tik daudz jau paaugs, ka pašam maize iznāks*. Prefiksālais verbs reģistrēts Dienvidkurzemē, visbiežāk tas minēts, runājot par cilvēkiem, piem., Alsungā (*dižs paaudzis tautu dēlis* DS 21393-1; turpmāk dots tikai dainas numurs), Bārtā (*izmākusi, paaugusi, tad es iešu tautiņās* 6654), Cīravā (*mazs tautieits, nav paaudzis* 6080-0), Gaviezē (*neļauj tautas man paaugt* 7666), Nīcā (*paaugs Jēkapiņis* 28760-1). Verbs *paaugt* lietots, runājot arī par ražu Aizputē (*paaugs mieži, rudzi* 27109), Cīravā (*paaugs mieži* 19993), Vērgalē (*paauga tīri rudzi* 27969, *div’ vien bija paauguši* 28130-1). Tautasdziesmu materiāls vēsta par prefiksālā verba izplatību arī citviet Latvijā, kā Ļaudonā (*paaugs mieži* 20041), Lapmežciemā (*paaugs rudzi* 33167) un Valkā (*paaugs bāleliņi* 32075). Sal. Ērgemē – *paaūgt* ‘augot sasniegt zināmu lielumu; izaugt, uzaugt’ (ĒIV II, 493); Kalupē – *paaūgt* ‘augot kļūt lielākam’ (KIV II, 101). LLVV-e – reģistrētas divas nozīmes: viena nozīme norāda procesu ‘augot kļūt lielākam, vecākam; paaugties’ un otra nozīme izsaka darbības pabeigtību ‘labi izaugt (par ražu); izdoties, padoties’.

pabēgt ‘aizbēgt, aizmukt’ (liet. *pabġti*), *man Bāla (suns) bija pab/gusi*. ME III, 7 – ‘aizskriet’, piem., *šie pab/g gabalu*. Sal. Ērgemē – *pabēgt* ‘bēgot pavirzīties (nost, tālāk)’ (ĒIV II, 495); Kalupē – *pabēgt* ‘pabēgt (kādā virzienā)’ (KIV II, 102). LLVV-e rodama divas nozīmes, tai skaitā nozīme ‘bēgt nelielu attālumu, neilgu laiku’.

pabērt ‘nobērt’ (liet. *pabeŗti*), *smilts pie atejas laukuma bij pab /ŗtas*. EH II, 120 – ‘unterstreuen, hinstreuen’, piem., *..s /ŗhalas, kuŗas pabeŗ zem klaipa*. Sal. Ērgemē – *pab /ŗt* ‘nobērt, izbērt (vietumis, kādā vietā)’ (ĒIV II, 495); Kalupē – *pab /ŗt* ‘neilgu laiku, mazliet bērt’ (KIV II, 102). LLVV-e – ‘berot novietot kam priekšā’.

pabraukt ‘pabraukt garām’ (liet. *pravaŗiuoti*), *Sventājas autobuss pabrauca garām*. Sal. Kalupē – *pabr /ŗkt* ‘pabraukt (garām)’ (KIV II, 103). Literārajā valodā sastopamas dažādas nozīmes, starp tām rodama nozīme, kas abās baltu valodās sakrīt: ‘braukšus pavirzīties garām’ (LLVV-e); liet. *vaŗiuoti pro šalī* ‘braukt garām’ (LKŽ-e).

palaist ‘panākt, ka izplatās kāda informācija’ (liet. *paléisti*), *palaida* (pa magnetafonu) *mammās dziesmu*. ME III, 55–56 – fiksēts Rudbāržu pieraksts (*kam palaidi valodiņas* 8510), šāda nozīme vērojama arī Bārtas tautasdziesmā (*kam palaidi valodiņas* 8667). Sal. Vainižos – *palaist* ‘paziņot’ (VIV II 92). LLVV-e – ‘runājot, rakstot izplatīt, panākt, ka izplatās informācija’.

pasēt ‘iestādīt’ (liet. *pas /ŗī*), *tagad pasēju četrus kurvjus kartofeļu*. EH II, 171 – *rudzi jau pas /ŗti* (Dunika). Prefiksālais verbs fiksēts arī Nīcā (*ak tu zelta vasariņa, daudz pasēju rācentinu* 28573-0). Sal. Kalupē – *pas /ŗt* ‘iesēt’ (KIV II, 176). LLVV-e – ‘iesēt (parasti zālaugu) zem virsauga (parasti labības augs)’.

pataisīt ‘uztaisīt; uzcelt; pagatavot’ (liet. *pataisýti*), *gribēju b /ŗnamis istabu pataisīt / te vaidzēs guļamuo istubu pataisīt / darbā kaut kuo nebspēja pataisīt, tad atbrauks tikai s /ŗdzienu / pase visu laiku tā pati, nepataisīju / ta pataisīja Sv /ŗntājā skuolu / ferma bij te, āz mūsu māju, vēlāk pataisīja āz Sv /ŗntājas ceļa / vēlāk papa pataisīja /ŗ /ŗktru / man visumit /ŗst pataisīja / trīs četri mēneši, ka pataisīs / klētē nav pataisīts, kad var /ŗtu (gulēt) / pluogi bij pataisīti*. ME III, 118 – dots J. Janševska piemērs *dabūjuši pataisīt jau uotras* (pastalas). LLVV-e – ‘gatavojot, taisot panākt, ka (piemēram, priekšmets) iegūst vēlamo veidu, formu, kļūst derīgs lietošanai; iztaisīt’. Plaši pazīstams tautasdziesmās. Verbs reģistrēts Kurzemē, piem., Aizputē (*ne gultiņas pataisīt* 23987-1), Bārtā (*nevīžoja pataisīt* (lindraciņu) 23521), Dundagā (*sili pataisīt* 15603-1), Gramzdā (*cūku sili pataisīt* 22634-2), Jaunmuižā (*iesaliņa pataisīt* 19679), Kuldīgā (*gultu pataisīt* 12611, *kruķi pataisīt* 19243-11, *sili pataisīt* 22634), Nīcā (*nemāk ratus pataisīt* 33498), Skrundā (*nemāk ragus pataisīt* 14393), Vērgalē (*klāstu pataisīt* 3089, *es mācetu pataisīt* 6880). Sal. Ērgemē ĒIV II, 578 – *pata /ŗsīt* ‘pagatavot’.

Reizēm atvasinājumos ar verbiem prefikss *pa-* var būt sinonīms prefiksam *uz-* (Mllvg I, 359). Sventājā tiek lietots arī prefiksālais verbs *uztaisīt*,

piem., *uztaisīja cielu muižu / tagad Palangā uztaisīja evangeliku luterāņu baznīcu / uztaisīt uztaisīja, a pēdzis kuo darīt?*

piebraukt ‘atbraukt’ (liet. *privažiuoti*), *tad* (kūrorta laikā) *jau tuo cilv/ku piebrauc, bet, kā būs šuogad, nezinu*. ME III, 240 – ‘hinzufahren’, piem., *viņa piebrauca mani apmeklēt*. Sal. Kalupē – *pīebraukt* ‘braukšus ierasties (par vairākiem, daudziem)’ (KIV II, 204). LLVV-e – viena no nozīmēm ‘braukšus ierasties’.

pietaisīt ‘daudz sataisīt’ (liet. *pritaisyti*), *te daug tādu vasarij pietaisītu* (vasaras mājīņu). ME III, 302 – ‘anmachen’, piem., *pie ases pietaisīsīm kluoķi*. Sal. Ērgemē – *pīetaisīt* ‘izgatavot, pagatavot (ko) pietiekamā vai lielākā daudzumā; izgatavot, pagatavot (kā pietiekamu vai lielāku daudzumu)’ (ĒIV III, 74); Kalupē – *pīetāsīt* ‘izgatavot, pagatavot pietiekami, daudz’ (KIV II, 234). LLVV-e – ‘sataisīt kaut ko lielākā daudzumā’.

sacelt (cenas) ‘paaugstināt cenas’ (liet. *pakēlti kainas*), *kad sacels tās c/has...* ME nav rodama šāda nozīme, LLVV-e polisēmiskajam verbam *sacelt* viena no nozīmēm – ‘paaugstināt cenu’.

saduomāt ‘izdomāt’ (liet. *sugalvoti*), Kazimirs *saduomā*. ME III, 619 – ‘ausdenken’, piem., *viņš saduomāja daudz kuo*. Tautasdziesmās fiksēti tikai daži verba piemēri, kas pierakstīti Vidzemē: Lubānā (*kad es daudzi sadomāju* 4052), Mārcienā (*ja tu vari sadomāt* 9569), Valmierā (*nevareju sadomāt* 11360). Sal. Ērgemē – *saduomāt* ‘domās iecerēt, neatlaidīgi vēlēt (ko darīt); iecerēt’ (ĒIV III, 241); Kalupē – *sadomāt* ‘saduomāt’ (KIV II, 323). LLVV-e uzrādītas vairākas nozīmes, tai skaitā ‘domāšanas procesā iecerēt kaut ko’.

saduot ‘iedot’ (liet. *sudūoti*), *daktere sadeve man zāļu*. EH II, 406 – *iejauce grādzinu putrā un pavēlēja sulainim juo saduot ... vēršam*. Tautasdziesmas pieraksts (*Dod, brāliti, simtu mārku, izpirc manu vainadziņu. - Jau sadevu divi simti, ne galviņas neatgrieza* 13595-15), Rīgas apriņķī norāda uz verba nozīmi ‘iedot’. Sal. Ērgemē – *saduot* ‘iedot (ko) lielākā daudzumā; iedot (kā lielāku daudzumu)’ (ĒIV III, 241); Kalupē – *saduot* ‘sadot (daudz)’ (KIV II, 323). LLVV-e – ‘iedot, uzdot, pievienot, ievadīt’.

saēst ‘apēst’ (liet. *suvālgyti*), *vakarīni duod, ka nevar sa/st / viņa vakarā saēde* (gaļas gabaliņu) / *ielikšu Andrējam, kuo nesaēdēm* (stintas) / *slimnicā bija keļas dienas, kaut kuo bija sa/duši / jem, jem, cieli trīs irā, tev jāsa/d / saēd tā puisēļa d/šas! / puisēļa d/šu saēd! / sieriņi vēl ir, saēd!* ME III, 623 minēts J., Janševska piemērs: *pāris ābuoļu sa/duši*; EH II 407 – prefiksālais verbs ‘apēst’ reģistrēts Kurzemē, piem., Gramzdā, Nīcā. Tautasdziesmu materiāli liecina, ka verbs *saēst* lietots, piem., Aizputes apriņķī (*saēda panāksnieki* 19440), Vilcē (*daudz saēda, daudz sadzēra* 28490-6), Kursīšos (*sīls saēda riekstu sauju* 31522-1, *suns, saēdis sviesta maizi* 14472).

Sal. Ērgemē – *sašst* ‘ēdot sasmalcināt (ar zobiem); sakost’ (ĒIV III, 244); Kalupē – *sašst* ‘ēdot sakošlāt’ (KIV II, 324). LLVV-e – ‘apēst’ ar norādi *reti*.

Reģistrēts arī prefiksālā verba *apēst* lietojums Sventājā, piem., *suns daudz ap /d / vakar vakarā apēdēm / peles apēda visu /AS/, ar apēdīsi?- te ir uola un tūnas*.

sapazīties ‘iepazīties’ (liet. *susipažinti*), *zēni sasapazīstas ar vietējam meitami / ar meiteni kazi kādu draudzējas, esuot sasapazinies*. EH II, 434 – *viņi sapazinušies un samīlējušies* (Dunika). Sal. Ērgemē – *sapazītiš* ‘savstarpēji iepazīties’ (ĒIV III, 282). LLVV-e – ‘iepazīties’

sapīkt ‘sodusmoties’ (liet. *supỹkti*), *laikam sapīka, bet kas man rūp / viņam uotrudienu ira dzimšanas diena, es nuopirku grāmatu, varbūt sapīks / viņa teic, va viņa sapīkusi?* ME II, 700 – ‘erzürnt, boshafte werden’, EH II, 436 – *sasapīka tā Annīte* (Dunika). LLVV-e – ‘klūt, parasti pēkšņi, piktam, īgnam’.

sasēst ‘sasēsties’ (liet. *susēsti*), *isgā, sasēde un sāka braukt / divas tantes sasas /dušas, b /rns pieskata*. EH II, 446 – ‘sich (zusammen) setzen’, piem., *Ģertrūde ar krustmāti sasēda virtuvē šūt*. Tautasdziesmu materiāls uzrāda verba plašo izplatību gan Kurzemē, piem., Ancē (*div’ sērdieņi sasēduši* 3979), Cīravā (*vāģišš sasēduši* 2671), Durbē (*sasēda meitiņas* 14692-20), Kabilē (*gar uguni sasēduši* 2915-1, *es sasēdu raudadama* 13595-8), Rāvā (*sasēda meitiņas* 24251), Rokaišos (*sasēduši saulītē* 150-2), Ventspilī (*saulītē sasēduši* 2135-4), Vērgalē (*sasēda meitiņas* 33603), kā arī Vidzemē un Zemgalē. Sal. Ērgemē – *sašstiš* ‘apsēsties (vienkopus, kopā); apsēžoties novietoties, savirzīties (tuvāk, ciešāk)’ (ĒIV III, 297); *sašst* ‘sasēst (kopā)’ Kalupē (KIV II, 366); Popē – *.sa,rD:mjēs un .sa,sj:djēs vis* (PKI, 208). LLVV-e – ‘sasēsties’

Sventājā ir reģistrēts arī prefiksālais verbs *apsēsties*, piem., *pucēju, tagad varēs aps /sties / viesi dārgie, aps /daties, lūdzu*.

sasirgt ‘saslimt’ (liet. *susiřgti*), *kas sasirga? / b /rns sasirga*. ME III, 729, EH II, 446 – ‘saslimt’. Sal. Ērgemē – *siřgt* ‘vārgt, slimot’ (ĒIV III, 352); Vainižos – *siřgt* ‘vārgt, slimot’ (VIV II, 330). LLVV-e – ‘saslimt’.

sazināt ‘uzzināt’ (liet. *sužinóti*), *kam prasi, nekas nezina par tuo, kuo gribi sazināt / gribējām sazināt, vai latviešams dievkalpuojums būs / ismirst pazīstami i nesazini, kas kur darās / vasaru mamma sazināja, ka nebūs angļu valuodas / tie laikam bij sazinājuši, ka tas žīds*. Šī nozīme pazīstama arī folklorā: tautasdziesmās, kas pierakstītas Kurzemē, piem., Ēdolē (*uz celiņu sazināju slinku maizes arajiņu* 21869), Vidzemē un Zemgalē (*zinadama sazināju, kurš būs mans arajiņš* 32161), kā arī pasakā, kas pierakstīta Gramzdā (*zaldāta nedarbus sazinājis* ME III, 796). Sal. Kalupē – *sazināt* ‘uzzināt; arī saprast’ (KIV III, 382); Vainižos – *sazinēt* ‘uzzināt un sameklēt, atrast’ (VIV II, 314). LLVV-e – ‘uzzināt, noskaidrot, savākt ziņas (par ko)’.

Prefiksam *sa-* dažreiz sinonīms var būt prefikss *uz-* (Mllvg I, 366). Sventājā retāk tiek lietota verba forma *uzzināt*, piem., *viņa neblika, neblika, tad uzzinājām, ka bij miris*.

Sena, novecojusi prefiksālo verbu nozīme

nuobraukt ‘aizbraukt’ (liet. *nuvažiuoti*), *viņa nevīžāja nuobraukt / mammai vaidzēja Viļņū nuobraukt / ar tēti, ar mammu nuobraucu Klaipēdā / es nuobrauču Rucavā uz kapis / kad nuobraucām un ieraugām, kas tur ir, tad teicu – diži labi, ka nevedēm (bērnu) / ciela mašina nuobraucēm / mēs nuobraucēm līdz Sventājas / viņa, ka nuobrauks, atnesīs ūdeņa / duomājam – ar autobusu nuobrauksim apsveikt / esim kādreiz Liepājā nuobraukuši / vienu dienu Sventājā bijām nuobraukuši*. ME II, 764 – ‘zurücklegen’, piem., *viņš jau bij labu gabalu nuobraucis*. Tautasdziesmu materiāli norāda uz prefiksālā verba izplatību, piem., Blīdenē (*pie memmiņas sērst nuobraucu* 26550-2), Iecavā (*es nobraucu tāi ciemā* 13289-0), Kabilē (*ka nobraucu pie krūmiem* 30576-1), Nīcā (*runči Rīgā nobraukuši* 2251-1), Raņķos (*man nobrauca div’ brālīši Rīgā pierkt dzīpariņu* 7448-1). Sal. Kalupē – *nDobr.ukt* ‘braucot nokļūt’ (KIV II, 34); Popē – *nuobr.ukt: ka nu .n.Ŷo`br.Ŧuc tātak* (pļavā), *ta ju tāt ka pniš i* (putrai) (PKI, 198). LLVV-e – novecojusi nozīme ‘aizbraukt (uz kurieni, kur)’.

Izloksnē tiek lietots arī verbs *aizbraukt*, piem., *vaidzēs kaut kur aizbraukt / kad neatbrauc, cienīju aizbraukt / mēs aizbraucēm pie tā m. Ŧdus / aizbraucēm uz Palangu / miera laikuos bij četri t. Ŧva brāli aizbraukuši*.

nuociest ‘izciest, izturēt (mocības)’ (liet. *nukęsti*), *kuo tie luopi nuocieta*. ME II, 768 – ‘abbüssen’, piem., *savu suodu nuocietis*. Sal. Kalupē – *nDociest* ‘nociesties’ (KIV II, 35). Parasti (izloksnēs) un literārajā valodā LLVV-e tiek lietots atgriezeniskais verbs *nociesties* ‘ilgāku laika posmu ciesties’.

nuoiet ‘aiziet’ (liet. *nueiti*), *viņij vaig nuoiet pie brigadierā un pasaskatīties / nuogājām stallī, .. visas (vistas) gulēja / ka tu nuoiesi, tu nekā nesarunāsi / negājām skolā pa mēnešus, sniegs un sals, kā nuoies tik tālu skolā / tagad jau nebnuoiesi restorānā / tad bij nuogājis uz pieruža jumta un nuolēcis / kad tu nuoietu, tad viņi brauktu mājā / kad pārnāku mājās, uz veikalu nuoietu / es nuoietu, skatuos, skatuos, es nezinu, kas tas tāds irā*. ME II, 791 – *es negāju tuo celiņu, kur nuogāja ļauni ļaudis* ‘hingehen’. Tautasdziesmas norāda uz prefiksālā verba izplatību Kurzēmē, piemēram, Alsungā (*noiet saule vakarā, zelta zarus zarodama* 18135-4), Bārtā (*noiet saule vakarā, zelta zarus zarodama* 33791-4), Ēdolē (*redz’ saulīti uzlecam, redz’, noiet vakarā* 4195 2), Krotē (*kaut man būtu tas brālītis, kas nogāja Vāczemē* 7674), Leišmalē, Liepājā (*māte, mana mīļa māte, es noiešu Vāczemē* 3461), Nīcā (*noiet Saule vakarā trīcedama, mirdzēdama* 33882 / *ta māsina sērst atbrauca, kas nogāja Leišmalē* 26541-9), Vērgalē (*ej par kalnu sausu ceļu, tur nogāja sudrabotas* 5130-6) u. c. Sal. Ērgēmē – *nDoiēt* ‘ejot pārvarēt (kādu attālumu)’ (ĒIV II 406); Kalupē –

nDoiēt ‘ejot nokļūt’ (KIV II, 43); Popē – *nuoiāt*: *nJo g:Š li pat V Hau* (PKI, 198). LLVV-e – novecojusi nozīme ‘aiziet (uz kurieni, kur)’.

Retāk izloksnē tiek lietots verbs *aiziet*, piem., *vKi cilv/ki aizgājuši, jauni visi izbraukuši*.

nuorakstīt ‘aizrakstīt; uzrakstīt’ (liet. *nurašyti*), *nenuorakstu tuo vēstuli*. ME II, 836-837, EH II, 79 – šāda nozīme nav reģistrēta, Sal. Ērgemē – *nDorakstīt* ‘uzrakstīt’ (ĒIV II, 443); Kalupē – *nDorakstīt* ‘uzrakstīt’ (KIV II, 58). LLVV-e – nozīme ‘aizrakstīt’ novecojusi.

nuorunāt ‘aprunāt’ (liet. *nukalb[ti]*), *lai es negribu nuorunāt uotru, es neapm Hauju*. ME II, 841 – ‘palaist, izplatīt baumas’, EH II, 82 – *kad nenuorunā tevi ... par l Hpu*. Emburgā pierakstītā tautasdziesmā fiksēta nozīme ‘runājot nomierināt’ (*gana bargu dēlu māti ar valodu norunāju* 23279). LLVV-e – nav fiksēta nozīme ‘aprunāt’.

paaudzēt ‘izaudzināt bērnu’ (liet. *paauginti*), *Lietavas valde maksāja pendziju, lai paaudz/tu b/rnus*. ME III, 4 – ‘paaudzināt’, piem., *tev bij mani paaudzēt*; EH II, 118 – ‘heranwachsen machen’, piem., *man dieviņš paaudzēs tautiņās arājiņu*. Prefiksālais verbs reģistrēts Cīravā pierakstītā tautasdziesmā (*tev bij mani paaudzēt* 27672-1), Lielkrūtē (*diezgan esi pūlejsies, kamēr mani paaudzeji* 3153-3), Nīcā (*pats māsenu paaudzeju, pats raženi pavadīju* 18028-1). Sal. Kalupē – *paaudzēt* ‘paaudzēt (parasti bērnu)’ (KIV II, 101). LLVV-e – ‘neilgu laiku, mazliet audzēt’, piem., *paaudzēt puķes, labību*.

pasēdināt ‘apsēdināt’ (liet. *pasodinti*), *ka tu gribi svešus ātri izdzīt, pasēdini uz mūri*. ME III, 97 – ‘hinsetzen’, piem., *pasēdina uz kalna*; EH II, 171 – *pacel krēslu, pasēdini* (Sece). Sal. Kalupē – *pas Hdināt* ‘nosēdināt’ (KIV II, 176). LLVV-e – šāda nozīme nav fiksēta.

piemirst ‘aizmirst’ (liet. *primiršti*), *agrāk viņš runāja pa mani labāk un es tuo nevarēju isturēt, un tagad viņš piemirsa / vācu valodu tagad Hsu piemirsis – kas trešuo vārdu sapruotu*. ME III, 273 – ‘aizmirst’. Tautasdziesmās rodams piemērs no Cesvaines (*i pieciešu, i piemirstu, kad actiņa neredzeja* 22920-0). Sal. Kalupē – *piemirst* ‘piemirst’ (KIV II, 218); Popē vērojama vājinātas darbības nozīme: *man bi .pie,mi x H* (PKI, 207). LLVV-e – ‘aizmirst neilgu laiku’.

Retāk izloksnē tiek lietots arī verbs *aizmirst*, piem., *mēs dui pa latviski cenšamies, lai neaizmirstu*.

uzpīkt ‘būt niknam, dusmīgam’ (liet. *užpykti*), *va viņa kuo uzpīkuse, nezinu*. ME IV, 365 – ‘būt niknam, dusmīgam’. LLVV-e – prefiksālais verbs nav reģistrēts.

Prefiksālo verbu nozīme, kas aizgūta no lietuviešu valodas

Viens no aizguvuma rādītājiem var būt lingvoģeogrāfiskais kritērijs – vārda izplatība (Лайчюте 1980, 171; Šaudiņa 1994, 54), tādēļ īpaša uzmanība

pievērsta verba nozīmes funkcionēšanai gan latviešu, gan lietuviešu valodā. Sventājas izloksnē ir vērojamas dažu prefiksālo verbu semantikas izmaiņas, paplašinot verba semantisko slodzi un veidojot jaunas nozīmes slāni, kas nav raksturīgs latviešu valodā. B. Laumane atzinusi, ka īpatnības prefiksālo verbu semantikā Lejaskurzemē daļēji izveidojušās tieši lietuviešu valodas ietekmē (Laumane 2004, 13). Savukārt E. Kagaine uzskata, ka „semantisko izmaiņu cēloņi ir saistīti gan ar vispārējām polisēmijas attīstības likumsakarībām, gan dažādiem ekstralingvistiskiem apstākļiem un mutvārdu komunikācijas formas īpatnībām” (Kagaine 2004, 28). Tā kā atsevišķu prefiksālo verbu semantikas pārmaiņas vērojamas Sventājas izloksnes mutvārdu leksikā, tad nevar noraidīt iespēju, ka dažos gadījumos aizgūtas nozīmes pamatā varētu būt viena cilvēka bieži lietots darinājums. Taču parasti nozīmes paplašināšanos apstiprina vairāku teicēju valodas analīze.

aizstrādāt / āzstrādāt ‘nopelnīt’ (liet. *uždirbti*), *cik tu aizstrādāsi, tik maksās / nedabuisi, neaizstrādāsi kā ārzemēs / d,ls strādā, tās naudas labi aizstrādā / Liepājā tuoreiz varēja labāk āzstrādāt / mēs tik maģ āzstrādājām*. Verbs *aizstrādāt* ar nozīmi ‘nostrādāt, pastrādāt’ reģistrēts ME I 53. LLVV-e – nav reģistrēts šāds atvasinājums. LKŽ-e – *uždirbti* ‘nopelnīt’. Verbam piemīt lietuviešu valodas nozīme, taču *už-* aizstāts ar *aiz-*, jo kalkots lietuviešu verbs *dirbti* un prefikss *už-*. Atvasinājumos ar verbiem lietuviešu prefiksam *už-* atbilst latviešu *aiz-*, piem., *užad @i* ‘aizlāpīt’.

pabūvēt ‘uzbūvēt’ (liet. *pastatyti*), *pabūvēja mazuo mājiņu tādu, mazu kūti luopamis / kad es jau beidzu (skolu), tad pabūvēja Sventājā / tagad pabūvējām, kādreiz tur bij mazāka māja*. Verbs *pabūvēt* ar līdzīgu nozīmi fiksēts arī Aknīstē, Latvijas pierobežā (EH II, 123). Verbs ar nozīmi ‘pabūvēt apakšā’ reģistrēts ME III, 11. LLVV-e – sastopamas divas nozīmes: ‘pabūvēt kaut kam apakšā’ un ‘būvēt neilgu laiku’. LKŽ-e – ‘celt ēku’, verbs *pabūvēt* ar pabeigtības nozīmi ‘uzbūvēt’ tuvs lietuviešu valodas verba *pastatyti* nozīmei.

Izloksnē tiek lietota arī verba forma *uzbūvēt*, piem., *es jau arī popirms uzbūvēju, tad v,ļāk gāju kārtuot dokum ųntus / viņš nuomire, tad viņam tur pieminekli uzbūvēs*.

pacelt ‘uzcelt’ (liet. *pastatyti, pakelti*), *viņam tādu laivu pacēle / pacēle Sv ųntājā jaunu skolu / tā (māja) nuodega divas reizes viņiem, pac ųta, tagad ir pārtaisīta../ Sv ųntājā pac ųti tie nami, tuos arī nava, kas p,ŗkus / pie baznīcas bij pac ųts tāds nams*. LKŽ-e – *pastatyti namą* ‘uzcelt māju’. Šī nozīme nav rodama latviešu literārajā valodā, Sventājā raksturīga nozīme ‘uzcelt’ tuva lietuviešu valodai.

padarīt ‘uzcelt, uzbūvēt’ (liet. *padaryti*), *interese viņam bija – akvaparku padarīt... / virsū ir padarīti skolas kabinēti / ķēķe bija padarīta*. Nozīme ‘uzcelt, uzbūvēt’ nav rodama vārdnīcās. LKŽ-e – *padaryti* ‘padirbti, pagaminti (konkretu objekta)’, piem., *namai pastatyti; padaryti*. Tāpēc

uzskatāms, ka prefiksālais verbs *padarīt* ‘uzcelt, uzbūvēt’ tuvs lietuviešu valodas nozīmei.

pakļūt ‘nokļūt’ (liet. *pakliūti*), tad **pakļuvu** *avārijā ar šituo mašinu / viņi pakļuva tādā avārijā, ka mašinu nevede mājās*. ME III, 46 – ‘nokļūt, nonākt’, piem., *viņš pakļuva zem riteņa*. LLVV-e – ‘nokļūt, nonākt zem (kā), arī (kam) apakšā, parasti nejauši, negribēti’. Šajā gadījumā prefiksālā verba primārā nozīme norāda darbības veicēja atrašanās vietu zem kaut kā. LKŽ-e – minētas vairākas nozīmes, tostarp ‘atrasties kur, nokļūt’. Prefiksālā verba nozīme tuva lietuviešu valodas nozīmei.

parakstīt ‘uzrakstīt’ (liet. *parašyti*), *t /va māsa cienīja parakstīt, sarakstīties / Stalins, kad mira, bij tāds lietavietis, kas parakstīja prašima / lietavietis .. parakstīja lūgumu, ka esim isvesti netaisnīgi / tur, kur Renāte parakstīja, arī ir iraidās / biju parakstījusi Katrina, o pasē dabujās Kotrina / nuo Rīgas (autobuss) iziet vakarā piecuos – tā ir parakstīts / četrdesmit nevarot svinēt – kur tas parakstīts? / (viņa) uzdāvāja vijuoli v /ču, vēl dziesmu deve, viņas vīrs ir parakstījis / kā tur ir parakstīts - var (bērnu ēdienu) lietuat divus gadus / tur (grāmatā) vienalga nau parakstīts – Sv /ntājā neteic siv /ns, bet suv /ns / kad bankomātu zaga, tad parakstīts bij i Palangas, ir Klaip /das avīzē / tagad jau tā cilvēki nebiet, bet šuogad tā bij parakstīts*. EH II, 166 – ‘uzrakstīt’, savukārt Gramzdā fiksēta papildnozīme ‘atrakstīt’. LKŽ-e – ‘izveidot tekstu’, kas nav sastopama latviešu valodā (LLVV-e, LVV, 776). Ir iespējams, ka verbs *parakstīt* pārņēmis lietuviešu valodas nozīmi.

Nereti tomēr izloksnē saklausāms prefiksālā verba *uzrakstīt* lietojums, piem., *Alfrīda mammij vaidzēja uzrakstīt sveicienu / mumis jau tagad uzrakstīja avīzās / viņš uz laivu ir uzrakstījis "Medinčus" / uz sienu uzrakstīts – gaļa nuo Prancijas / nekā nau uzrakstīts*.

piepazīt ‘atpazīt citu vidū’ (liet. *pripažinti*), *manis ne redzēt neredz, nepiepazīna*. EH II, 264–265 – ‘erkennen, einsehen’, piem., *es sevi tur ne kā nevaru piepazīt vainīgu* (J. Janševskis). LLVV-e – nav reģistrēts šāds prefiksālais verbs. LKŽ-e verba *pripažinti* viena no nozīmēm ir ‘pazīt, atpazīt citu vidū’, kas, iespējams, veicinājis prefiksālā verba ienākšanu sventājnieku valodā.

salaist ‘laist (ievadīt) iekšā’ (liet. *sulėisti*), *palātā zāles salaida, tad nebgība / salaide man zāles, i tūlīt pat es āzmigu*. Sal. Kalupē – *salaist* ‘injicējot ievadīt (daudz)’ (KIV II, 337). LLVV-e – ‘panākt, ka šķidrums ieplūst kaut kur iekšā’. Lietuviešu valodas verbs *suleisti* tulkojas divējādi: *salaist, ielaist (iekšā)*, piem., *suleisti vaistus* ‘iešļircināt zāles’ un *salaist*, piem., *suleisti lentas* ‘salaist dēļus; sastiprināt’ (LLV, 481). Vārdu savienojums *salaist zāles* visticamāk ir pārņemts no lietuviešu valodas.

uzbraukt ‘piebraukt’ (liet. *užvažiuoti*), *pēc baznīcas mēs visu laiku uz kapiem uzbraucam / vakar braucēm suņus š /rt, uzbraucēm ātri uz kapiem / kad latvieši uzbraukuši, tad varbūt latviski .. runā*. ME IV 318 – ‘aizbraukt’, piem., *taisni šodien vajadzēja...arī tev tur uzbraukt!* (J. Janševskis). Sal. Ērgemē –

uzbraukt ‘nejauši, negaidīti atbraukt’ (ĒIV III, 608). LVV, 1124, LLVV-e – reģistrētas trīs nozīmes: ‘braucot nokļūt (uz kā, kam virsū, kur augšā)’, ‘braucot uzvirzīt transportlīdzekli (kur, uz kā, kam virsū)’, ‘braucot uzgrūsties virsū, bojājot vai ievainojot’. LKŽ-e reģistrēts plašāks nozīmju niansējums, tai skaitā nozīme ‘braucot nokļūt kādā vietā, aizbraukt’, kā arī ‘piebraukt; braucot īsu brīdi apstāties, lai apciemotu’, kas raksturīga Sventājas latviešu valodā.

Dažkārt vecākās paaudzes teicējas valodā ir vērojama arī divu verbu formu *atbraukt, uzbraukt* līdzaspastāvēšana, piem., *Marija cienīja ar vīru atbraukt..., bet kazin tagad neuzbrauc vairs.*

Valodu kontaktu (latviešu un lietuviešu) rezultātā pierobežā parādās ne tikai semantiski aizguvumi, bet arī leksiski aizguvumi (lituānismu adaptācijas procesu latviešu valodā pētījusi V. Šaudiņa (Šaudiņa 1991, 50–55), L. Zoločovskaja (Zoločovskaja 2007, 113) u. c.), veidojas arī dažādi vārda formas hibrīdvarianti (no lietuviešu valodas tiek aizgūts nevis viss prefiksālais verbs, bet tikai noteikta vārda daļa, piem., prefikss, vārda sakne vai celms, pārējās formas aizstājot ar aizguvējvalodas, t. i., latviešu valodas elementiem, piem., *nuosamdīt* ‘nolīgt’ (liet. *nusamdyti*), *prabraukt, nebegribēt*). Taču tas varētu būt jau cita raksta temats. Izloksnes materiāli un to analīze liecina, ka Sventājas izloksnes valoda attīstās, saglabājot iepriekšējo valodas kultūras slāni un pamazām kļūstot atvērtākai jauniem valodas procesiem.

Avoti un literatūra

Bušmane 1989 – **Bušmane, B.** *Nīcas izloksne*. Rīga : Zinātne, 1989.

Bušmane 2007 – **Bušmane, B.** *Kērstas Balceres vēstulu valoda. Ēlija. Sventāja. Šventoji*. Klaipēda : Klaipēdos Universiteto leidykla, 2007, 90.–98. lpp.

Endzelīns 1951 – **Endzelīns, J.** *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : LVI, 1951.

EH – **Endzelīns, J., Hauzenberga, E.** *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946.

ĒIV – **Kagaine, Ē., Raģe, S.** *Ērgemes izloksnes vārdnīca*. 1.–3.sēj. Rīga : Zinātne, 1977–1983.

DS – www.dainuskapis.lv

Graudiņa 2004 – **Graudiņa, M.** *Dažas Kuršu kāpu iedzīvotāju valodas īpatnības. Linguistica Lettica*. 13. Rīga : Latviešu valodas institūts, 2004, 168.–179. lpp.

Kagaine 2004 – **Kagaine, E.** *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2004.

KIV – **Reķēna, A.** *Kalupes izloksnes vārdnīca*. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1998.

Laumane 2004 – **Laumane, B.** *Lejaskurzemes izloksņu īpatnības J. Langija vārdnīcā (1685). Mana novada valoda: Lejaskurzeme*. Liepāja : LiePA, 2004, 5.–20. lpp.

LKŽ-e – <http://www.lkz.lt/startas.htm>

LLV – *Latviešu lietuviešu vārdnīca*. Rīga : Zinātne, 1995.

LLVV-e – <http://www.tezaurs.lv/llvv/>

LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006.

Mežs 2007 – **Mežs, I.** *Palangas latviešu skaits XX gadsimta gaitā. Ēlija. Sventāja. Šventoji*. Klaipēda : Klaipēdos Universiteto leidykla, 2007, 169.–173. lpp.

Mllvg I – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I daļa*. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.

- PKI – Krautmane-Lohmatkina, L.** *Pope un kaimiņizloksnes*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2002.
- Plāķis 1927 – Plāķis, J.** *Kursenieku valoda*. Latvijas universitātes Raksti, XVI. Rīga, 1927. (atsevišķs novilkums)
- Rudzīte 1964 – Rudzīte, M.** *Latviešu dialektoloģija*. Rīga : LVI, 1964.
- Soida 2009 – Soida, E.** *Vārddarināšana*. Rīga : Latvijas Universitāte, 2009.
- Straupeniece 2009 – Straupeniece, D.** Politisko un lingvistisko attiecību mijiedarbība Sventājā un Būtiņģē pēc 1921.gada. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13 (2). Liepāja : LiePA, 2009, 288.–299. lpp.
- Šaudiņa 1991 – Šaudiņa, V.** Daži vērojumi par lituānismu adaptāciju. *Valodas aktualitātes 1990*. Rīga : Zinātne, 1991, 50.–55. lpp.
- Šaudiņa 1994 – Šaudiņa, V.** *Lituānismi dažās Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs (Aknīste, Gārsene, Laši, Prode)*. Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga, 1994.
- VIV – Ādamsons, E., Kagaine, E.** *Vainižu izloksnes vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga : Latviešu valodas institūts, 2000.
- Zoločevskaja 2007 – Zoločevskaja, L.** Leksiniai lituanizmai Šventosios latvių šnektoje. *Ēlija. Sventāja. Šventoji*. Klaipėda : Klaipėdos Universiteto leidykla, 2007, 106.–121. lpp.
- Лаучюте 1980 – Лаучюте, Ю.** Балто-славянские лингвистические контакты в ареальном освещении. *Взаимодействие лингвистических ареалов: Теория, методика и источники исследования*. Ленинград, 1980. с. 161.–197.

THE SEMANTIC FEATURES OF THE PREFIXED VERBS IN THE DIALECT OF SVENTAJA

Summary

The object of the research described in the article is on specific group of prefixed derivations – the prefixed verbs and their semantics. Mostly prefixes of standard language are used within the dialect of Sventaja. However, in some cases the prefixes are used with the old meaning that does not exist in the standard language or the prefixed verbs get a new meaning that is typical for Lithuanian. The incoming of some meaning of the prefixed verbs into the dialect of Sventaja is connected with the close morphological and phonetical structures of the both Baltic languages. Phonetically and morphologically both languages contain verbs that have the same root form. e.g. *augt* – *augti*, *darīt* – *daryti*. Interesting are the verbs that are formed with prefixes *pa-*, Lith. *pa-*, *pie-* Lith. *pri-*, *nou-*. Lith. *nu-*, *sa-*, Lith. *su-*, *uz-*, Lith. *už-*.

The semantically the prefixed verbs of the dialect of Sventaja can have:

- the same meaning the prefixed verbs have in the standard language (occasionally also in the dialects) (*nuolupt*, *paaugt*, *pabēgt*, *pabērt*, *pabraukt* (*garām*), *palaist*, *pasēt*, *pataisīt*, *piebraukt*, *pietaisīt*, *sacelt* (*cenās*), *saduomāt*, *saduot*, *saēst*, *sapazīties*, *sapīkt*, *sasēt*, *sasirgt*, *sazināt*);
- an old archaic meaning of the prefixed verbs (*nuobraukt*, *nuociest*, *nuoiet*, *nuorakstīt*, *nuorunāt*, *paaudzēt*, *pasēdināt*, *piemirst*, *uzpīkt*);
- the meaning of the prefixed verbs that is loaned from the Lithuanian (*aizstrādāt* / *āzstrādāt*, *pabūvēt*, *pacelt*, *padarīt*, *pakļūt*, *parakstīt*, *piepazīt*, *salaist* , *uzbraukt*).

The analysis of the research material shows that the language structures of the dialect of Sventaja develops by containing the cultural background of the previous language and at the same time by opening out for new linguistic processes connected with Lithuanian.

Agris Timuška (LU Latviešu valodas institūts)

NEDĒĻA – LAIKPOSMS VAI ATSEVIŠKA DIENA?

Kā zināms, vārds *nedēļa* gan mūsdienu latviešu literārajā valodā, gan izloksnēs apzīmē septiņas diennaktis no pirmdienas līdz svētdienai, arī septiņas diennaktis ilgu laika sprīdi, skaitot no jebkuras dienas (LLVV 5, 363), tādēļ virsrakstā uzdotsais jautājums sinhroniskā skatījumā varētu šķist bezjēdzīgs. Turpretī diahroniskā skatījumā šā vārda semantikas attīstība ir ievērības cienīga.

Pēc „Latviešu etimoloģijas vārdnīcas” datiem, vārds *nedēļa* latviešu valodā aizgūts no senkrievu *неделя* ‘svētdiena; nedēļa’ (kr. *неделя* ‘nedēļa’), un tā sākotnējā nozīme bijusi ‘nestrādājamā diena’ (kr. *дѣлать* ‘darīt’). Vārds latviešu valodā aizgūts līdz 13. gs. un mūsdienu formā sastopams 17. gs. vārdnīcās (G. Manceļa „Vācu-latviešu vārdnīcā” un J. Langija „Latviski-vāciskā vārdnīcā”), savukārt Latvijas austrumdaļā, kas 17. gs. bija Polijas pakļautībā, tas lietots divās nozīmēs – ‘nedēļa’ (p. *tydzień*) un ‘svētdiena’ (p. *nedziela*), sastopams G. Elgera „Dictionarium Polono-Latino-Littavicum” (LEV I, 621).

Latviešu valodas izloksnēs vārds mūsdienās sastopams vairākās formās: reģistrētas gan literārās valodas formai atbilstošās formas ar intonatīvajiem variantiem, proti, *nedēļa* (Ērgemē, Kauguros, Krapē, Vecpiebalgā), *nedēļa* (Panemunē, Sinolē), *nedļa* (Lazdonā) un *nedēļa* (Kazdangā, Kursīšos, Nīcā), gan fonētiskie dialektismi (ar saknes patskaņa saīsinājumu) *nedeļa* (akuz. *nedeļu*; Aknīstē, Alsungā, Augstkalnē, Blīdienē, Dundagā, Duntē, Džūkstē, Idū, Kandavā, Nīcā, Rendā, Ropažos, Stāmerienē, Sunākstē, Svētcimā, Ventā, Zālītē, Ziemeļi, Ziemupē) un *nedeļa* (akuz. *nedeļi*; Nautrānos, Ozolainē, Pildā, Skaistā, Varakļānos), gan morfoloģiskie dialektismi *nedeļe* (Šķilbēnos) un *nedeļš* (Svētcimā).

Lai noskaidrotu šā nosaukuma motivāciju un izsekotu vārda nozīmes attīstībai ne vien latviešu valodā, bet arī sastatāmajās valodās, plašākā ģeolingvistiskā skatījumā lietderīgi pievērsties „Eiropas valodu atlanta” (EVA) attiecīgās kartes komentāra materiāliem. Tā skotu valodnieka Hamfrija Loida Hamfrija izstrādātais komentārs kartei „nedēļa” (Hamfrijs) sniedz informāciju arī par šā nosaukuma pamatā esošā jēdziena rašanos. Proti, nedēļas jēdziens uzskatāms par relatīvi jaunu, jo seno Eiropas tautu valodās tāds nebija pazīstams. Senie grieķi mēnesi (30 diennaktis) dalīja trijās dekādēs

(10 diennakšu ilgos laikposmos), senie romieši – laika sprīžos starp nonām (katra mēneša 9. dienu), īdām (mēneša vidu) un kalendām (mēneša sākumu), bet galli – divos pusmēnešos; par pārējiem Eiropas pirmiedzīvotājiem ticamu ziņu nav. Savukārt 7 diennaktis ilgs laikposms, kas aptuveni atbilst lunārā (mēness) cikla ceturtdaļai, bija asīriešu un Vecās Derības jūdu kalendāra pamatā. Šajā laika skaitīšanas sistēmā par nedēļu jeb sabatu sauca Bībeles 7. dienu, kurā Dievs atpūtās pēc pasaules radīšanas, un mūsdienu izpratnē tā bija sestdiena.

Pēc EVA datiem un poļu valodnieces Jadvigas Vaņakovas pētījuma (Vaņakova) rezultātiem, Eiropas valodu izloksnēs reģistrēto nedēļas nosaukumu galvenās motivācijas grupas ir šādas:

I. „Sabats” jeb „svinamā diena”. Te minami tādi nosaukumi kā senebreju (jūdu) *shabbāt* ‘svinamā diena (= sestdiena); nedēļa’, kas tālāk pārņemts grieķu valodā formā *sabbaton* ‘t. p.’, savukārt no grieķu valodas – gotu *sabbatō* ‘sestdiena’ un ssl. *sobota* ‘t. p.’. Tieši no senslāvu formas radies p. *sobota*, bet senprūšu forma *sawayte* ‘nedēļa’, visticamāk, ir pamatā nedēļas nosaukumam mūsdienu lietuviešu valodā – *savaitė* (izloksnēs arī *sqvaitė*), kas ieviests senākā apzīmējuma *nedēlia* vietā. Uz šo motivācijas grupu attiecināmi arī citām valodām raksturīgie nedēļas nosaukumi: maltiešu *ġimha* ‘svinamā diena (= piektdiena); nedēļa’ (< arābu *ġumha* ‘t. p.’), no arābu valodas aizgūtie nosaukumi nahu-dagestāniešu valodās, kā arī tatāru *ber džemga* („diena” + „diena”), tatu *orne* (< persiešu *adīme* „lūgšanu diena”) un aizguvumi no persiešu valodas urāliešu un tjurku valodās – mariešu *arn'a*, udmurtu *arnja*, čuvašu *erne*, tatāru *atna*.

II. „Brīvdiena” jeb „nestrādājamā diena”. Šāda motivācija ir pamatā nedēļas nosaukumam vairumā slāvu valodu, kā arī tā aizguvumiem somugru valodās: ssl. *nedelja* (*ne* + *del-*) > kr. *nedelja*, baltkrievu *njadzelja* ‘nedēļa; svētdiena’, ukraiņu *nedilja*, bosniešu, horvātu, serbu *nedelja*, slovēņu (Austrijā) *ndela*, maķedoniešu *nedela*, horvātu *nedilja dana*, igauņu *nādal*, lībiešu *nādīl*, karēļu *netāli*, votu *näteli*, lapu *neä'ttel* u. c.

III. „Tā (īpašā) diena”, „svētā diena” jeb „kunga diena”. Vairāku valodu izloksnēs nedēļas nosaukuma izteikšanai lieto polisēmiskas leksēmas (‘svētdiena; nedēļa’, līdzīgi kā I. motivāciju grupā), toties ar atšķirīgu burtisko nozīmi, piemēram, „tā diena”: horvātu *tjedan* / *čedan*, slovēņu *teden*, sorbu *te(d)žein*, p. *tydzień* / *tygodzien*, čehu *t@deň*, slovāku *tyždeň*, bkr. *ty(ž)dzen'*, ukr. *tyden'*; „svētā diena”: komiešu *vežon* / *vežalun* / *vežoolun*; „dieva diena”: kabardiešu *th'emaxua*, adigejiešu *thamafe*; „kunga diena”: čigānu *kur(u)ko* (< grieķu *kyriaki* 'svētdiena' < *Kyrios* 'kungs').

IV. Ar skaitli 7 saistīti nosaukumi. Galvenokārt romāņu un ķeltu valodās attiecīgo nosaukumu veido no skaitļa 7 apzīmējuma darinātas leksēmas, proti: grieķu *hebdomada*, ladīniešu *edama*, retoromāņu *hēfna*, itāļu *settimana* / *sattamana*, rumāņu *săptămînă*, katalāņu, oksitāņu *setmana*, spāņu, galisiešu, portugāļu, provansiešu *semana*, franču *semaine*, īru *seachtmhain*, gēlu *seachdainn*, bretoņu *seithun* „7 + miegs”. Šā veida nosaukumi reģistrēti arī citu

valodu izloksnēs – horvātu, serbu *sedmica* ‘7. diena; nedēļa’; kalmiku *dolan honeg* ‘t. p.’; avāru *anl* ‘7; nedēļa’ un tā aizguvumi vēl 10 nahu-dagestāniešu valodās; ungāru *hét* ‘7; nedēļa’ (< persiešu *hafte*), kā arī bosniešu *hefta*, turku, gagauzu (*h*)*afta*.

V. Ar skaitli 8 saistīti nosaukumi. Tikai vietumis reģistrēti nosaukumi, ko veido leksēmas ar pamatnozīmi ‘8 dienas’ (šajā gadījumā nedēļas dienu skaits veidots augmentatīvi kā „7 + 1”), piemēram, vācu valodas bavāriešu izloksnēs *Achttag*, horvātu (Austrijā) *ajedan* (aizguvums–kalks), vai ‘8 nakts’, piemēram, velsiešu *wythnos* (sal. angļu (novec.) *sennight* ‘nedēļa’ < *seven nights* ‘7 nakts’, bet angļu *fortnight* ‘2 nedēļas’ < *fourteen nights* ‘15 nakts’, arī franču *quinzaine* ‘apmēram 15; 2 nedēļas’), horvātu (Itālijā) *odžadot* (< itāļu *oggi ad otte* (*giorni*), burtiski „šodien pēc 8 (dienām)”).

VI. „Kārta; (no)maiņa”. Vārda nozīmes paplašināšanās rezultātā no ‘sardze’ uz ‘sardzes maiņa’, tālāk jau uz ‘nedēļas nomaiņa’ un ‘nedēļa’ radies sardīniešu izloksnēs reģistrētais *kita* (< latīņu *accita*). Līdzīgi no ģermāņu **wikōn* ‘maiņa’ radusies vidusaugšvācu forma *wehsal*, senskandināvu *vika* ‘maiņa; jūras jūdze’ resp. „attālums, ko varēja veikt viena airētāju maiņa” vai senangļu *wice* ‘dienests, darbs; maiņa’ ir pamatā nedēļas nosaukumiem visās ģermāņu valodās: angļu *week*, holandiešu *week*, austrumfrīzu *wiek*, ziemeļfrīzu *we(e)k* / *weg* / *waag*, rietumfrīzu *wike* / *wyk*, lejasvācu *Weke(n)* / *Wike(n)*, vācu *Woche*, īslandiešu, fēru *vika*, norvēģu *veke* / *uke*, zviedru *veck* / *uge*, dāņu *uge*. No ģermāņu valodām šie nosaukumi aizgūti dažās Baltijas jūras somu valodās: igauņu *viiko*, somu *viikko*, ižoru *īko*, lapu *vákko*.

VII. Neskaidra motivācija. Kā parasti, dažu nosaukumu motivācija nav noskaidrota vai noskaidrojama. Toties basku valodas leksēma *aste* nozīmes ‘nedēļa’ izteikšanai lietota tikai atsevišķo dienu nosaukumos: pirmdiena – *astelehen*, burtiski „nedēļas sākums”; otrdiena – *astearte*, burtiski „nedēļas vidus”; trešdiena – *asteazken*, burtiski „nedēļas beigas”. Šāds apzīmējums it kā balsta pieņēmumu par triju dienu nedēļu, tomēr tādu hipotēzi pilnībā noraida basku valodnieki (Aljē). Savukārt ceturtdienas un piektdienas nosaukumu basku valodā veido ar leksēmas *ortzi* ‘vētra, (lietus) mākonis, debess’ palīdzību, sestdienas un svētdienas nosaukumu atstājot nemotivētu.

Turpmākos pētījumos uzmanība būtu veltāma arī atsevišķo dienu nosaukumu motivācijas izpētei, uz ko vedina gan EVA publicētais materiāls, gan baltu valodu izlokšņu dotumi, kas atšķirībā no mūsdienu latviešu un lietuviešu valodas unificētajiem nedēļas dienu nosaukumiem glabā senākas valodas liecības, piemēram:

pirmdiena – *mañd* ~~Ņ~~*gs* Ērgemē (*tā vidusdiena izzuda, bet tūo mañd* ~~Ņ~~*gu* *vēl tagad saka* ĒIV II, 276), Raunā, Valmierā, Cīrgaļos (ME II, 560); *mañdaga*, *mañd* ~~Ņ~~*ga* Vainižos (*mañdaga ne-ussāk liēlaks da* ~~Ņ~~*bs*, *sezde* *p* *sāk siēn pļoūt u* *p* *labib pļoūt*; arī saliktenos *mañdagrīts* ‘pirmdienas rīts’, *mañdagvaka* ~~Ņ~~ ‘pirmdienas vakars’, frazeoloģismā *pēc pasta* ~~Ņ~~*dienu tuō mañdagu* ‘nekad’: *kuō*

tu tāda *h* noūd aīzduōd, tas joū no *O* add *Veš!* peīc pasta *xde p* tuō mañdag
dabus ruōka un īpašvārdā *Mañdaļa* ‘pirmdienā dzimusi govs; šādas govs
vārds’ VIV I, 502 f.), Lielsalacā, *mañd* *Ųgs* Lielsalacā, arī *mañdags* (ME II,
560); *mañd* *Ųga* Kūdumā, *mañd* *Ųga*² Mazsalacā, Džūkstē (EH I, 782); sal. vācu
Montag; vārds *mandags* senāk lietots arī nozīmē ‘deramdiena’ (ME II, 560);

otrdiena – *ùternīks* Ziemeirī; *ùtarnīks* Nautrānos, Pildā, Skaistā, Šķilbēnos;
ùotārnīeks Kalupē (*iz ùtārn'ika brāuks'im vŷtnys kùors't'* KIV II, 527);
*ùotarnīeks*² Eversmuižā, Bebreņē, Cesvainē, Zvirgzdinē, Mazlaicē (ME IV,
423), Aulejā, Pildā (EH II, 744); sal. liet. *utārnykas*, *utārninkas* (LKŽ XVIII,
559 f.) un kr. *vtornik*;

trešdiena – *vidusdiena* novēc. Ērgemē (*treždīenu sāuca pa vidusdīenu* ĒIV III,
711), arī ME IV, 581 (bez vietas norādes); sal. vācu *Mittwoch*; turpretī
Mazsalacā *vid(u)sdiēna* ‘2. svētku diena (Ziemassvētkos, Lieldienās, Vasar-
svētkos)’ (ME III 579);

ceturtdiena – *catūrģs* Pildā, Šķilbēnos; *c* *Ųurģs* ‘ceturtdiena’ Pildā, Bērzgalē,
Zvirgzdinē, savukārt *īstais c* *Ųurģs* ‘Zaļā ceturtdiena’, arī *c* *Ųurga* ‘t. p.’
Lubānā (EH I, 267); sal. liet. *ketve* *xģas* (LKŽ V, 665) un kr. *četverg*;

piektdiena – liet. *p* *□ tnyčia* (LKŽ IX, 881 f.), arī *pētninčia* Klaipēdas apkārtnē,
p *□ nyčia* Ignalinas apkārtnē, *pe* *xnyčia* Kretingā, Mažeikos, Skodā, *pe* *xninčia*
Pluņģē, Skodā (Vaņakova 116); sal. kr. *pjatlrica*;

sestdiena – *pussv* *Ųte* Nīcā; *pussv* *Ųta* Dundagā, Kazdangā, Lazdonā, Nīcā,
Ziemupē; arī Rucavā, Dunikā, Kuršu kāpās (ME III, 435); *pussv* *Ųta*² Grobiņā
(EH II, 334); savukārt Ezerē *pussv* *Ųta* esot bijusi ceturtdiena (kad skolās
notikušas tikai četras mācībstundas); sal. ig. *pōl'-pūha* ‘sestdiena’;
pussv *Ųvakars* ‘sestdienas vakars’ Dundagā, turpretī *pussv* *Ųdiena* ‘daļēja
brīvdiena’ Aizupē (ME III, 435); sal. liet. *pūsšventē*, *pūsšventis* ‘nelielas
svinības’ (LKŽ X, 1067) un *subatā* ‘sestdiena’, *subatāvakaris*, *sūbatvakaris*,
subātvakaris, *subatvakarŷs* ‘sestdienas vakars’ (LKŽ XIV, 21); sal. kr. *subbōta*,
bkr. *subōta*, p. *sobota*;

svētdiena – liet. *šventā* (LKŽ XV, 490), *šveñtē* bazn. ‘svētdiena’ (LKŽ XV,
500 f.), *nedlē*, *nedlia*, *nedldiena*, *nedldienē*, *nedldienis*, *nedlika* (LKŽ VIII,
610); sal. kr. *nedelja*, bkr. *njadzelja*, p. *nedziela*.

Apkopojot varam secināt, ka ikviena vārda semantikas attīstībai lietderīgi
izsekot pēc iespējas plašākā kontekstā, jo konkrēto nosaukumu veidošanas
motivāciju uzskatāmi atklāj tieši šāda veida ģeolingvistiski pētījumi. Konkrēto
nosaukumu motivācijā konstatētās tipoloģiskās paralēles gan radniecīgu, gan
neradniecīgu valodu izloksnēs var liecināt ne vien par būtiskiem valodu
kontaktiem kādā noteiktā periodā, bet arī par zināmām semantiskām univer-

sālijām, proti, vienādu vai ļoti līdzīgu semantisko modeļu izmantojumu dažādu izlokšņu runātāju kolektīvos pilnīgi neatkarīgi, bez jebkādas ārējas ietekmes.

Saīsinājumi

bkr. – baltkrievu
ig. – igauņu
kr. – krievu
liet. – lietuviešu
p. – poļu
ssl. – senslāvu

Literatūra

Aljē – Allières, Jacques. *Manuel pratique de basque*. Paris : Picard, 1979.

EH – Endzelīns, Jānis, Hauzenberga, Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. 1.–2. sēj. Rīga, 1934–1946.

ĒIV – Kagaine, Elga, Raģe, Silvija. *Ērgemes izlokšnes vārdnīca*. 1.–3. sēj. Rīga : Zinātne, 1977–1983.

EVA – Atlas Linguarum Europae. Vol. I: 1.–7. fasc., Cartes et commentaires. Assen / Maastricht: Van Gorcum; Roma : Poligrafico, 1983–2007.

Hamfrijs – Humphries, Humphries Ll. *Semaine. Atlas Linguarum Europae*. Vol. I, 6-ème fasc., Cartes et Commentaires. Roma: Istituto Poligrafico e Zeccha dello Stato. Libreria dello Stato, 2002, Carte 69, Commentaire XLVIII.

KIV – Reķēna, Antoņina. *Kalupes izlokšnes vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1998.

LEV – Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga : Avots, 1992.

LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. T. 1–20. Vilnius, 1941–2002.

LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca. 5. sēj. Rīga : Zinātne, 1984.

ME – Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. 1.–4. sēj. Rediģējis, papildinājis, turpinājis **J. Endzelīns**. Rīga, 1923–1932.

Vaņakova – Waniakowa, Jadwiga. *Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich*. Kraków : Wydawnictwo Naukowe DWN, 1998.

VIV – Ādamsons, Eduards, Kagaine, Elga. *Vainižu izlokšnes vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2000.

THE WEEK – A TIME PERIOD OR A PARTICULAR DAY?

Summary

In Latvian, the word *nedēļa* denoting a week is monosemic and means only a period of 7 days and nights (cf. Engl. *sennight*). Like its obsolete Lithuanian cognate *nedēlia*, it is considered an ancient borrowing from Slavic languages and can be traced back to Protoslav, Ancient Gothic, Greek and Hebrew forms.

But under geolinguistic aspect there has been an interesting meaning development of the respective word(s) in various European languages, both related and non-related ones. In this article are presented the main motivation groups for the linguistic units in question to express the notion ‘week’, basing on the mapped material and its commentary for the needs of the „Atlas Linguarum Europae” created by Humphries Ll. Humphries and published in 2002. According to those data, vast majority of European languages are sharing motivations dealing with „7” (e. g. Fr. *semaine*, Turk. *hafta*) or „celebration day” (e. g. Maltese *ġimha*, Lith. *savaitė*, Russ. *nedelja*, Pol. *tydzień*), or „turn (change)” (e. g. Engl. *week*, Icel. *vika*, Germ.

Woche). Besides that, there are also nominations based on „8” as an augmentative (e. g. Welsh *wythnos*) as well as some expressions with lacking or misleading motivation (e. g. Basque *aste*).

Upon a close examination of the linguistic material the author concludes that typological parallels in motivation models used by vernacular speakers of diverse language groups and even language families are reflecting not only relevant language contacts in particular development periods but also certain semantic universals.

Inta Urbanoviča (Latvijas Universitāte)

PARONĪMIJA UN CITAS PARALĒLISMU APAKŠSISTĒMAS

Valodas sistēmā notiek noteikti procesi, kas garantē tās attīstību. Viena no fundamentālām valodas attīstības pazīmēm ir valodas vienību variēšanās. Svešvārdam *variēt* tuvākie latviešu valodas ekvivalenti ir *mainīt*, *grozīt*, *dažādot*. Variēšanās ir valodas eksistences pamatnosacījums, jo rada iespēju lietotājam izvēlēties viņam nepieciešamo komunikatīvo vienību, kas atbilst noteiktam kontekstam un situācijai, un nodrošina izteiksmes precizitāti. „Valodas līdzekļu variatīvums ir objektīva un arī universāla parādība, jo saistīts ar apkārtējās pasaules un cilvēka esamības atspoguļojumu valodā. Variatīvums sastopams jebkurā valodā visos līmeņos. Tā izpausme ir valodas līdzekļu paralēlums – iespēja paralēli lietot dažādus valodas līdzekļus noteiktas semantikas izteikšanā.” (Kalnača 2001, 176)

Saistībā ar valodas variēšanos aktuāls ir jautājums par valodas zīmes divdaļīgo struktūru, ko valodniecībā ieviesis šveiciešu valodnieks F. de Sosīrs (sk. Saussure 1966, 65–70), jo valodas zīmes funkcionēšanas īpatnības ir cieši saistītas ar valodas variatīvo dabu. Valodas zīme sastāv no apzīmējamā un apzīmētāja, resp., jēdzieniskās būtības un skaniskā apvalka, un gan viena, gan otra zīmes sastāvdaļa var būt pakļauta modifikācijai vai transformācijai. Valodas variēšanās izpētē ir šķirami divi variēšanās veidi:

- 1) formāla variēšanās,
- 2) semantiska variēšanās (Ярцева 1990, 5).

Formālas variēšanās pamatā ir valodas līdzekļa skaniskā apvalka modificēšanās vai maiņa, savukārt semantiska variēšanās ir saistāma ar valodas elementa nozīmes pārveidošanu. Valodas vienība var būt saistīta ar vienu vai arī ar abiem variēšanās veidiem. Čehu valodnieks Vladimirs Skalička piedāvā divus terminus – *homonīmija*, kas būtu saistāma ar formālu identitāti un semantisku diferenci, un *homosēmija*, kas apzīmē formāli atšķirīgu valodas vienību semantisko vienādību (sk. Скаличка 1967, 120–121). Šīs parādības ir opozicionāri pretstatāmas, un, analizējot valodas līdzekļu variēšanās iespējas gan formālā, gan semantiskā aspektā, dažādi paralēlismi īstenojas diapazonā no homonīmijas līdz homosēmijai.

Homonīmija ir valodniecībā plaši aprakstīta valodas parādība, un tradicionāli to definē kā semantiski atšķirīgu valodas vienību skaniskā apvalka sakrišanu (piemēram, sk. Большой энциклопедический словарь 2000, 344–354; Ахманова 2007, 287; Crystal 1997, 106). Latviešu valodniecībā trūkst sistēmisku pētījumu par šo valodas parādību – plašāk ir aprakstīta leksiskā homonīmija (sk. Laua 1969), kā arī pieminēta gramatiskā homonīmija (piemēram, Freimane 1993, 122–123; Kalnača 2001, 184).

Savukārt termins **homosēmija** nav nostabilizējies valodniecībā. Tas nav atrodamas lingvistisko terminu vārdnīcās, kā arī teorētiskajos apcerējumos. Homosēmija ir sarežģītāka un grūtāk identificējama, jo nozīme valodā nav novērojama tieši, tomēr šāda parādība valodā nenoliedzami pastāv. Par homosēmiskām vienībām varētu uzskatīt dažādu valodas līdzekļu formālos variantus – semantiski identas, bet formāli nebūtiski atšķirīgas vienības¹. Homosēmija ir vērojama arī absolūtajā sinonīmijā, tomēr šajā gadījumā tā nav tik pilnīga. Kaut arī absolūto sinonīmu semantika pārklājas, tomēr tā nav pilnībā identa, jo skanējums piešķir katram valodas elementam zināmu savdabību un ļoti bieži runātāju apziņā laika gaitā izveidojas noteikti gramatiski, stilistiski vai semantiski ierobežojumi noteiktu absolūto sinonīmu izvēlē.

Valodas paralēluma izpausmes un tām atbilstošās valodas vienības tiek klasificētas dažādi – pazīstamākās paradigmātiski pētītās paralēlismu apakšsistēmas ir sinonīmija, hiponīmija, antonīmija, kā arī polisēmija un homonīmija (sk. Crystal 1997, 105–106; Kalnača 2001, 177). Arī paronīmija dažu tautu valodniecībā tiek minēta kā īpaša paralēlismu apakšsistēma (par to plašāk sk. Urbanoviča 2008), piemēram, tā ir pētīta krievu valodniecībā (Ольга Вишнякова, Юрий Бельчиков, Мария Панюшева, Маргарита Фомина u. c.), lietuviešu valodniecībā (Jolanta Vaskelienė, Pranas Kniūkšta), latviešu valodniecībā (Inta Freimane, Inta Urbanoviča).

Katrai paralēlismu apakšsistēmai ir savas diferencētājpazīmes, un, lai noteiktu, vai paronīmija ir diferencējama kā īpašs paralēlismu izpausmes veids, ir nepieciešams kontrastīvs salīdzinājums ar citām paralēlismu apakšsistēmām. **Paronīmija**² ir divu vai vairāku vienas vārdšķiras atšķirīgas nozīmes vārdu vai vārdformu (retos gadījumos vārdkopu) skaniskās un morfoloģiskās uzbūves līdzība, kuras dēļ valodas praksē tos kļūdaini mēdz lietot citu cita vietā (Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007, 287–288). Paronīmiem – valodas faktiem, kuros izpaužas paronīmija kā parādība, – ir raksturīgas noteiktas pazīmes gan formālā, gan semantiskā aspektā.

Paronīmu formālās pazīmes ir tieši novērojamas vārdformās:

¹ Termins *variātīvums* mūsdienās tiek lietots dažādās nozīmēs – plašākā izpratnē par variatīviem uzskata visus paralēli funkcionējošus valodas līdzekļus, šaurākā nozīmē variātīvums realizējas kā semantiski identu, bet formāli atšķirīgu izteiksmes līdzekļu substitūcijas iespēja. Latviešu valodniecībā I. Freimane iesaka lietot terminu *variātīvums*, lai analizētu semantiski identus elementus, kam ir vērojamas formālas atšķirības, savukārt vārdu *paralēlums* attiecināt uz visiem izteiksmes līdzekļiem, kurus iespējams lietot paralēli, resp., kuru lietojumā iespējama izvēle (gan formālā, gan semantiskā aspektā).

² Šajā rakstā netiek analizēta termina *paronīmija* problemātika.

- 1) derivatīva pazīme – paronīmi ir vienas saknes darinājumi (*cilvēcis* / *cilvēcisks* < *cilvēks*; *zāliens* / *zālājs* < *zāle*; *audzēt* / *audzināt* < *augt*);
- 2) gramatiska pazīme – paronīmi ir vienas un tās pašas vārdšķiras vārdi;
- 3) sintaktiska pazīme – paronīmiem teikumā piemīt identas sintaktiskās funkcijas.

Paronīmu semantiskās pazīmes ir konstatējamās paronīmu derivatīvo tipu analīzē un īstenojas kontekstā:

- 1) paronīmu nozīme īstenojas vienā semantiskajā laukā, resp., tie atspoguļo kādu īstenības jomu, ko vieno kāds vispārīgs semantisks elements (šie semantiskie elementi atrodas vārda saknē), piemēram, darinājumi *dzērājs* / *dzērējs* ir saistāmi ar darbības vārda *dzert* nozīmi;
- 2) paronīmiem nozīmes struktūrā ir identificējami noteikti diferencētājelementi, kas saistāmi ar vārddarināšanas formantu vispārināto vārddarināšanas nozīmi, piemēram, iepriekš minētajos darinājumos *dzērājs* / *dzērējs* sufikss *-āj-* norāda uz darbības regularitāti, savukārt sufikss *-ēj-* tiek lietots pašreiz notiekošas, neregulāras darbības veicēja nosaukšanai.

Analizējot paronīmus formālā un semantiskā aspektā, tiem var konstatēt daļējas paralēles ar citām paralēlismu apakšsistēmām. No formālā viedokļa paronīmi ir sastatāmi ar tiem paralēlismiem, kam ir raksturīga formāla līdzība, piemēram, homonīmiem, variantiem, kā arī dažādām stilistiskajām figūrām (kalambūru, paronomāzi u. c.), savukārt no semantiskā viedokļa paronīmi līdzinās sinonīmiem.

Paronīmija un paronomāze

Paronīmija palaikam tiek analizēta kā viens no valodas spēles paņēmieniem, kurā formāli līdzīgi izteiksmes līdzekļi tiek jaukti stilistisku mērķu dēļ. Tomēr valodas teorijā konsekventi vajadzētu šķirt divus terminus – paronomāze un paronīmija. Paronomāze – apzināta elementu formālās līdzības tuvināšana kā stilistiska figūra, savukārt paronīmija – paralēlismu apakšsistēma, kurā apkopoti derivatīvi saistīti, bet semantiski atšķirīgi izteiksmes līdzekļi. (sk. Urbanoviča 2008, 113)

Paronomāze (sk. par to plašāk Urbanoviča 2009) un citi līdzīgi stilistiskie paņēmieni, piemēram, kalambūrs, tautas etimoloģija u. c., ir attiecināmi uz etimoloģiski nesaistātiem valodas līdzekļiem, savukārt paronīmus ierobežo viena sakne un palaikam arī citi derivatīvie formanti.

Paronīmija un homonīmija

Viena no paronīmu pazīmēm ir skaniskā līdzība, un šī pazīme ir aktualizēta arī homonīmijā. Tomēr paronīmi ir šķirami no homonīmiem. Paronīmu pāru formālais (skaniskais un grafiskais) apvalks nekad nevar būt idents, bet homonīmiskiem elementiem formālā sakritība ir obligāta pazīme, piemēram, *jūtīgs* un *jūtīgs* ir paronīmi, kuru rakstība atšķiras ar patskaņa *u* kvantitāti, bet vārdiem *mīkla*¹ ‘masa maizes, cepumu un citu miltu ēdienu gatavošanai’ un *mīkla*² ‘metaforā vai alegorijā ietverts asprātīgs jautājums,

uzdevums kāda priekšmeta, parādības vai darbības uzminēšanai' rakstība un izruna sakrīt. Būtiska atšķirība ir arī tā, ka paronīmiski pāri veidojas, ievērojot formāli strukturālo un semantisko saikni, bet homonīmu pamatā ir tikai formāli strukturālā atbilstība (Вишнякова 1984, 39). Paronīmus vieno viena sakne, bet homonīmi ir sinhroniskajā aspektā etimoloģiski nesaistāmi izteiksmes līdzekļi ($mīkla^1 < mīcīt$; $mīkla^2 < minēt$). Vienā homonīmu rindā var ietilpt valodas vienības, kas ir etimoloģiski saistāmas ar vairākām valodām, bet paronīmiem šādas iespējas nav, turklāt homonīmi parasti ir veidoti pēc viena derivatīvā modeļa, tomēr tiem ir atšķirīga semantiskā un morfoloģiskā saikne ar motivētāmvārdu, savukārt paronīmus raksturo viena vārddarināšanas ligzdas motivētājsakne (sk. Вишнякова 1984, 38).

Paronīmija un variatīvums

Paronīmi dažkārt robežojas ar variantiem – semantiski identiem, bet formāli atšķirīgiem paralēlismiem. Varianti funkcionē visos valodas līmeņos un veido ļoti nozīmīgu paralēlismu mikrosistēmu (Freimane 1993, 84). Tie ir cieši saistīti ar izpratni par kodificēto normu – šīs paralēlismu grupas vienības tiek kodificētas striktāk nekā citi paralēlismi, jo variatīvuma pamatā ir formālā variēšanās, kas, pēc strukturālās valodniecības koncepcijas, ir sekundāra (par to sk. Saussure 1966, 117–120). Gan variantu, gan paronīmu pāri vai rindas veidojas uz vienas saknes pamata, tāpēc valodas praksē šo valodas vienību diferencēšana ir aktuāls jautājums. Svarīga loma paronīmu un variantu nošķiršanā ir vārddarināšanas elementu detalizētai analīzei, jo derivatīvie elementi var modulēt atvasinājuma nozīmi, bet noteiktos gadījumos darinājuma semantika var palikt nemainīga. Piemēram, atvasinājumā *vienmulīgs* īpašības vārda piedēklis *-īg-* nav noteiktas semantiskas slodzes, un tāpēc šis darinājums pēc nozīmes sakrīt ar īpašības vārdu *vienmuļš* – tie ir uzlūkojami par formālajiem variantiem, savukārt atvasinājumā *melnīgs* šim sufiksam piemīt noteikta nozīmes nianse, kas semantiski šķir to no vārda *meln*s. Tā kā paronīmu semantisko atšķirību nodrošina derivatīvi līdzekļi, sastatot paronīmus un derivatīvos variantus, var konstatēt, kuros gadījumos latviešu valodā ir vērojama derivatīvo formantu vārddarināšanas nozīmes nivelēšanās.

Varianti un paronīmi savstarpēji mainās arī diahroniskā aspektā, t. i., laika gaitā varianti var kļūt par paronīmiem, bet paronīmi noteiktos gadījumos var kļūt par variantiem. Šo procesu var ilustrēt, pētot substantīvu atvasinājumu ar sufiksu *-n-* un atbilstošo bezsufiksālo darinājumu izmantošanu latviešu valodā. Tādi vārdi kā *spiede* / *spiedne*; *sviede* / *sviedne*; *ūdenstilpe* / *ūdenstīlpne* u. c. ir fiksēti gan kā varianti (sk. Latviešu valodas vārdnīca 1998), gan kā sinonīmi (Skujiņa 2002, 50), gan kā paronīmi (Freimane 1993, 108). Latviešu valodniece Emīlija Soida par substantīvu atvasinājumiem ar konsonantisko piedēkli *-n-* ir rakstījusi, ka piedēklis *-n-* ir tendence sakust ar vārda sakni, un, ja valodā neradīsies jauna vajadzība pēc šā sufiksa aktivitātes vārddarināšanas sistēmā, tas var kļūt tikai par atsevišķu vārdu celma morfoloģisko komponentu (Soida 2009, 66). Tomēr mūsdienu terminoloģijā šis sufikss ir kļuvis par aktīvu

derivatīvo formantu: „Ar sufiksālo galotni -e tiek darināti procesu nosaukumi (*dzese, vērpe, spiede, ieplūde*), bet, izmantojot piedēkli -n-, – rīku, ierīču vai citu priekšmetu nosaukumi (*mazgātne, spiedne, ieplūdne*).” (Skujiņa 2002, 50) Šī opozīcija mūsdienās jau visnotaļ regulāri tiek īstenota terminoloģiskos paronīmu pāros – *cirte* ‘meža koku izciršana’ / *cirtne* ‘vieta, kur iegūst derīgos izraktenus’; *grieze* ‘griešanas process’ / *grieznis* ‘instrumenti’; *saskare* ‘novietojums līdzās vai noteiktu attiecību kopums’ / *saskarne* ‘funkciju kopa datorterminoloģijā’; *piesaiste* ‘piesaistīšanas process’ / *piesaistne* ‘elektroniskā pasta ziņojumam pievienota datne’¹, un šo formantu var aktualizēt arī citos līdzīgos darinājumos.

Variantus un paronīmus vieno vēl viena pazīme – tos ir iespējams leksikogrāfiski reģistrēt (Вишнякова 1984, 48). Šīs valodas vienības ir aprakstāmas ārpus konteksta un klasificējamās pēc noteiktiem kritērijiem, tāpēc tās labi padodas strukturālai analīzei, un formālās variēšanas dēļ ir ciešāk saistītas ar normēšanu nekā citi paralēlismu veidi.

Paronīmija un sinonīmija

Paronīmiem veidojas noteiktas paralēles arī ar sinonīmiem. Sinonīmija kā valodas vienību semantisko attiecsmju tips ir ļoti daudzveidīga valodas parādība, tāpēc tā ir grūti definējama un aprakstāma. Sinonīmijas procesam kopumā ir raksturīga elementu pilnīga vai daļēja nozīmes līdzība. Svarīgākās sinonīmijas semantiskās funkcijas ir aizvietošana un precizēšana (Большой энциклопедический словарь, 446). Šīs funkcijas nav raksturīgas paronīmiem, tāpēc paronīmija un sinonīmija nav viena veida parādības, kaut arī abos procesos uzmanība tiek pievērsta semantiskajām niansēm, kas šķir funkcionāli līdzīgas vienības.

Sinonīmiem, atšķirībā no paronīmiem, nav formālu ierobežojumu – tie var būt gan derivatīvi, gan gramatiski dažādi izteiksmes līdzekļi. Būtiska sinonīmu pazīme ir arī tā, ka vienā sinonīmu rindā var ietilpt gan literāras, gan neliterāras valodas vienības, piemēram, vārda *divritenis* sinonīmu rindā *velosipēds, ritenis, rats, vellarats, vellapēda, ričuks* ietilpst literāri neitrāls vārds *velosipēds*, literārās sarunvalodas vārdi *ritenis, rats*, kā arī žargonvārdi *vellarats, vellapēda, ričuks*. Sinonīmu rindā var variēties gan denotatīvie, gan arī tikai konotatīvie elementi. Paronīmu pāri vai rindas veidojas, ja atšķiras denotatīvais komponents, bet papildkomponentu variēšanās ir sekundāra, piemēram, *gliemene* ‘gliemju tips’ / *gliemežnīca* ‘gliemju ārējais cietais apvalks’; *vēstnesis* ‘tas, ar kuru nogādā vēstis un ziņas’ / *vēstnieks* ‘diplomātisks pārstāvis’; *stīgot* ‘augot veidot stīgas’ / *stīdzēt* ‘augt tievam un garam’. Ja etimoloģiski saistītu vārdu nozīmes atšķirības ir attiecināmas tikai un vienīgi ar konotatīvajiem semantiskajiem elementiem, piemēram, *mīla* / *mīlestība, latvietis* / *latvis*, tos nevar klasificēt kā paronīmus.

¹ Piemēri ņemti no interneta vietnes www.tezaurs.lv/sv/ un terminu bāzes <http://termini.lza.lv/akadterm>

Paronīmiski vārdu pāri ir grūtāk šķirami no vienas saknes derivatīvajiem sinonīmiem. Tādi vārdi kā *meita* / *meitene*, *priekšroka* / *priekšrocība*, *kautrīgs* / *kaunīgs* latviešu leksikogrāfijā ir fiksēti kā sinonīmu rindu elementi, tomēr ne vienmēr kontekstā tie ir aizstājami viens ar otru. Lai nošķirtu sinonīmiju no paronīmijas, par galveno kritēriju var derēt funkcionālā ekvivalence jeb aizvietojamība. Inta Freimane par paronīmu un sinonīmu nošķiršanu raksta: „Tomēr starp sinonīmiem un paronīmiem ir būtiska atšķirība: sinonīmi ir līdzvērtīgi valodas līdzekļi, kas spēj funkcionēt viens otra (cits cita) vietā, bet kam tomēr ir būtiskas satura, stilistiskas vai situatīvas (perifēriskas) atšķirīgas nianšes. Paronīmi nespēj funkcionēt viens otra (cits cita) vietā – katru no tiem obligāti lieto citā nozīmē un citā kontekstā, jo to nozīmes atšķirības ir ļoti būtiskas tieši funkcionāli.” (Freimane 1993, 115).

Paronīmu galvenā pazīme ir semantiskā nošķiršana. Krievu valodniece Margarita Fomina norāda, ka paronīmijā dominē tendence nozīmes diferencēt, bet sinonīmijā vērojama pretēja parādība – leksēmu semantiskā tuvošanās un semantisko nianšu neitralizēšanās (Фомина 1990, 127). Valodas praksē vārdu aizstāšanas iespējas ne vienmēr ir skaidri nosakāmas, jo viens un tas pats derivatīvais tips var funkcionēt gan sinonīmiski, gan paronīmiski, piemēram, jau iepriekš minētie lietvārdu atvasinājumi *nomen agentis* ar piedēkļiem *-ēj-* un *-āj-* var būt gan sinonīmi, gan paronīmi. Sinonīmiski funkcionē tādi vārdi kā *ēdājs* / *ēdējs*; *ķērājs* / *ķērējs*, kam nav būtisku nozīmes nianšu, tomēr tie nav varianti, jo dažādi tiek izmantoti vārddarināšanā, piemēram, *mušķērājs*, *skudrķērājs* (nav raksturīgi atvasinājumi ar *-ēj-*). Savukārt paronīmi ir darinājumi *dzērājs* / *dzērējs*, jo tie nav lietojami vienā un tai pašā kontekstā – vārdam *dzērājs* ir nostiprinājusies nozīme ‘cilvēks, kas sistemātiski lieto alkoholiskos dzērienus’.

Lai nošķirtu paronīmus no derivatīvajiem sinonīmiem, var analizēt un salīdzināt darinājumu semantiskos elementus. Piemēram, vārdi *meita* / *meitene* ir vienas saknes vārdi, kuru nozīme daļēji sakrīt.

	meita	meitene
Sieviešu dzimuma pārstāve	+	+
Jauna sieviete, jauniene	+	+
Bērns attiekmē pret vecākiem	+	
Vīrieša neprecētā draudzene		+
Kalpone (novec.)	+	

Abiem vārdiem sakrīt dzimuma un vecuma nozīmes sēmas, kas ļauj tos lietot kā sinonīmus, tomēr atšķiras nozīmīgas precizētājsēmas par statusu ģimenē un sabiedrībā. Tā kā šīs nozīmes nianšes padara vārdus piederīgus pie atšķirīgiem, bet bieži lietojamiem kontekstiem, tie būtu klasificējami kā paronīmi.

Secinājumi

Paronīmijai ir konstatējamas daļējas paralēles ar citām paralēlismu apakšsistēmām, tomēr tai piemīt noteiktas diferenciālas pazīmes. Paronīmijas potences ir saistāmas ar valodas normēšanu, jo variatīvu izteiksmes līdzekļu semantiskā diferencēšana ir viena no iespējām, kā bagātināt valodas izteiksmes līdzekļu klāstu.

Paronīmija kā īpaši pētāma valodas parādība ir saistāma ar vārddarināšanas procesu, jo būtiskākā paronīmu diferencētājpazīme ir etimoloģiskā saistība. Paronīmu klasificēšanā jāizmanto vārddarināšanas paņēmieni un līdzekļu tipoloģizēšanas principi. Paronīmi kā vārddarināšanas sistēmas realizācijas rezultāts ir pētāmi, analizējot darinājumu semantisko struktūru, kā arī sastatot noteiktu semantisko elementu formālo izpausmi.

No formālā viedokļa paronīmi ir sastatāmi ar tiem paralēlismiem, kam ir raksturīga formāla līdzība, piemēram, homonīmiem, variantiem, kā arī dažādām stilistiskajām figūrām (kalambūru, paronomāzi u. c.), tomēr paronīmus ierobežo piederība pie vienas derivatīvās ligzdas.

No semantiskā viedokļa paronīmi līdzinās sinonīmiem. Paronīmi ir grūti nošķirami no derivatīvajiem sinonīmiem. Paronīmiem nav raksturīga semantiskā ekvivalence, resp., tos nevar aizstāt vienu ar otru, tomēr daļa paronīmu valodas praksē funkcionē sinonīmiski, un tas apgrūtina šo parādību diferencēšanu.

Valodas praksē vērojama mijiedarbe starp paronīmiem, variantiem un sinonīmiem – noteikti atvasinājumi laika gaitā var mainīt savu piederību pie viena vai otra paralēlismu tipa.

Saīsinājumi un apzīmējumi

resp. - respektīvi

sk. – skatīt

sal. – salīdzini

t. i. – tas ir

u. c. – un citi

< atvasināts par

/ – un

Literatūra

Crystal 1997 – **Crystal, David**. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Second edition. Cambridge University press, 1997.

Freimane 1993 – **Freimane, Inta**. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā: mācību līdzeklis latviešu valodas specialitātes studentiem*. Rīga : Zvaigzne, 1993.

Kalnača 2001 – **Kalnača, Andra**. Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpausme un attieksmes latviešu valodā. *Linguistica Lettica*. 9. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2001, 176.–186. lpp.

Latviešu valodas vārdnīca 1998 – *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga, Avots, 1998.

Laua 1969 – **Laua, Alise**. Latviešu leksikoloģija. Rīga: Zvaigzne, 1969.

Saussure 1966 – **Saussure, Ferdinand de**. *Course in General Linguistics*. New York City : McGraw-Hill Paperbacks, 1966.

Skujiņa 2002 – **Skujiņa, Valentīna**. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. 2. labotais un papildinātais izd. Rīga : Latviešu valodas institūts, 2002.

Soida 2009 – Soida, Emīlija. *Vārddarināšana*. Dz. Paegles red. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009.

Urbanoviča 2008 – Urbanoviča, Inta. Paronīmijas izpratne un paronīmu noteikšanas kritēriji. *Valodniecība. Latvistika. Latvijas Universitātes raksti*. Nr. 728. Rīga : Latvijas Universitāte, 2008, 110.–117. lpp.

Urbanoviča 2009 – Urbanoviča, Inta. Paronomāze kā stilistisks paņēmieni publicistikā. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 34.–43. lpp.

Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca 2007 – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.

Ахманова 2007 – Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. 4. изд. Москва : УРСС, 2007.

Большой энциклопедический словарь 2000 – *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*. Москва : БРЭ, 2000.

Вишнякова 1984 – Вишнякова, О. В. *Паронимия в русском языке*. Москва : Высшая школа, 1984.

Скаличка 1967 – Скаличка, В. Асимметричный дуализм языковых единиц. *Пражский лингвистический кружок*. Москва : Прогресс, 1967, с. 119–27.

Фомина 1990 – Фомина, М. И. *Современный русский язык*. Лексикология. Москва : Высшая школа, 1990.

Ярцева 1990 – Ярцева, В. Н. Проблемы языкового варьирования: исторический аспект. *Языки мира. Проблемы языковой вариативности*. Москва : Наука, 1990. с. 4–35.

PARONYMY AND OTHER SUBSYSTEMS OF PARALLELISM

Summary

Paronymy is the subsystem of parallelism, which has certain characteristics. Potency of this phenomenon has involved in standardization of language derivational level.

By the side of formal parameters paronyms are like homonyms, variants and some stylistic figures. Nevertheless they are different, because one of the most important features of paronyms is their etymological relationship.

From a semantic point of view paronyms are similar to synonyms, but paronyms do not have semantic equivalence in the process of denotation. Paronyms are difficult to be separated from the derivatives synonyms.

There is prescribed interaction between the paronyms, variants and synonyms in linguistic practice.

Aina Urdze (Universität Bremen)

„GERÄUSCHVERBEN”: EINE MORPHOLOGISCH DISTINKTE UNTERGRUPPE DER LETTISCHEN LAUTVERBEN

Definition des Untersuchungsobjektes

Dieser Aufsatz beschäftigt sich mit einer besonderen Untergruppe der lettischen Lautverben, die in der bisherigen muttersprachlichen Forschung kaum Beachtung gefunden hat: den so genannten Geräuschverben. Eine alle Sprachebenen umfassende Darstellung dieser Verben wurde kürzlich als Dissertation an der Universität Bremen vorgelegt (Urdze 2010), hier nun soll sich das Hauptaugenmerk auf die Morphologie konzentrieren, genauer auf das allen Geräuschverben eigene formale Merkmal: eine bestimmte Abfolge von Konsonanten im Stammauslaut. Diese „charakteristische Lautfolge“ (im weiteren CLF) scheint nicht nur ein typisches, sondern möglicherweise sogar ein exklusives Merkmal von Geräuschverben zu sein, welches außerhalb der lexiko-semanticen Gruppe der Verben mit Lautbedeutung nur sporadisch anzutreffen ist. In der vorliegenden kurzen Abhandlung soll die CLF in ihren auftretenden Varianten beschrieben und ihre mögliche Entstehung aufgezeigt werden. Abschließend soll erörtert werden, inwiefern man der CLF Morphemstatus zusprechen kann.

Als Geräuschverben¹ werden hier solche Verben definiert, die sowohl eine Lautbedeutung aufweisen, als auch die CLF enthalten. Die CLF tritt am häufigsten als Abfolge {stimmloser velarer Plosiv + stimmloser (alveolarer o. alveo-palataler) Sibilant + stimmloser (dentaler o. palataler) Plosiv} auf, wobei der alveo-palatale Sibilant stets nur vom palatalen Plosiv gefolgt wird, der alveolare Sibilant wiederum nur vom dentalen Plosiv, so dass man grundsätzlich von einer palatalen und von einer nicht-palatalen Erscheinungsform der CLF sprechen kann. In der lettischen Orthografie wird dieser Typus der CLF als <kšķ> bzw. <kst> wiedergegeben, so z.B. bei den Verben *blīkšķēt* ‘knallen’ und *čaukstēt* ‘rascheln’. Dass auch Verben mit davon

¹ Der Terminus "Geräuschverb" (lett. *trokšņu verbs*), zu Beginn meines Dissertationsprojektes mangels Vorläuferarbeiten eher intuitiv geschaffen, hat sich im Laufe der Untersuchungen als durchaus angemessen erwiesen, da die von den Geräuschverben bezeichneten Lautereignisse auffallend häufig eine "geräuschhafte" Qualität besitzen, zugleich jedoch die Agenssemantik in dieser Verbgruppe sich nicht auf die unbelebte Natur beschränkt wie bei den von Freimane erforschten "Gegenstandslautverben" (lett. *priekšmetu skaņu verbi*) (Freimane 1983, 15).

abweichender Lautfolge wie z.B. *čiepstēt* ‘zwitschern’, *klimstēt* ‘bellen’ und *skrumšķināt* ‘laut nagen’ zu den Geräuschverben gezählt werden können und somit für die CLF noch weitere Varianten anzusetzen sind, wird im folgenden noch ausführlicher erörtert.

Relevanz der Untersuchung von Geräuschverben

Wie eingangs erwähnt, sind die Geräuschverben als spezifische Gruppe innerhalb des lettischen Verbalsystems bisher kaum betrachtet worden. Sie werden selbstverständlich von den umfangreicheren Untersuchungen zu lettischen Lautverben allgemein von Freimane (Freimane 1983) und Murāne (Murāne 1998 und 2003) mit erfasst, jedoch wird auf ihr gemeinsames formales Merkmal nicht eingegangen. Einzig von Metuzāle-Kangere (Metuzāle-Kangere 1991) liegt ein Aufsatz vor, der sich mit der CLF befasst und deren Herkunft auf den Grund geht.

Dass die Geräuschverben keine marginale und deshalb womöglich zu vernachlässigende Erscheinung im lettischen Verbalsystem darstellen, zeigt allein ihre Menge: Verben, die das formale und inhaltliche Kriterium (CLF und Lautsemantik) für Geräuschverben erfüllen, gehören allesamt zur 3. Konjugationsklasse und verteilen sich dort – je nachdem, ob sie mit dem Frequentativ-/Kausativsuffix erweitert sind oder nicht – auf die 1. bzw. 3. Untergruppe. Die folgende Übersicht basiert auf einer Auszählung aller nicht-präfigierten oder durch Reflexivmarker erweiterten Verbstämme aus dem rückläufigen Wörterbuch des Lettischen (Soida, Kļaviņa 2000).

Abbildung 1

Primäre Verben	Sekundäre Verben	
Konjugationsklasse	Konjugationsklasse	Konjugationsklasse
I	II	III
(5 Untergruppen) ca. 420 Stämme	1. -ā- ca. 125 Stämme	1. (-in)-ā- ca. 380 Stämme davon 44 Geräuschverben
	2. -o- ca. 500 Stämme	2. -ī- ca. 180 Stämme
	3. -ī- ca. 15 Stämme	3. -ē- ca. 220 Stämme davon 115 Geräuschverben
	4. -ē- > 1000 Stämme	

Es ist deutlich zu sehen, dass die Geräuschverben ihre Kerngruppe, die mit dem Themavokal -ē- abgeleiteten Verben der 3. Konjugationsklasse, dominieren. In der Untergruppe der mit dem Frequentativ-/Kausativsuffix erweiterten Verben beläuft sich ihr Anteil nur auf ca. ein Neuntel, da hier die Konkurrenz anderer Verben (auch Verben mit dem ursprünglichen Themavokal -ī- können in diese Untergruppe abgeleitet werden) zu groß ist. In der Gesamtschau des Verbsystems können sie zwar mit einem produktiven Typus wie der 4. Untergruppe der 2. Konjugationsklasse nicht mithalten, doch übersteigt ihre Gesamtzahl (159 Geräuschverbstämme) immerhin die der

Mitglieder der 1. und 3. Untergruppe der 2. Konjugationsklasse zusammengekommen.

Das Vorkommen von Geräuschverben unter allen Mitgliedern des Verbsystems könnte man demnach als relativ (wenn auch keineswegs überdurchschnittlich) häufig bezeichnen. Um den Anteil von Geräuschverben an der Menge aller Lautverben zu bestimmen, ist man auf Vermutungen angewiesen, da kein Gesamtkorpus aller Lautverben existiert. Das Lautverbkorporus von Murāne ist von *verba dicendi* und anderen Verben mit typisch menschlichen Agentien bereinigt und stellt somit nur einen Ausschnitt dar; in ihrer Sammlung von insgesamt 262 Lautverben haben Geräuschverben mit 127 Belegen einen Anteil von ca. 48,5 %. (Murāne 1998, 118–119)

Bemerkenswert jedoch ist in der Tat, dass Geräuschverben nicht einfach die Schnittmenge aller Verben mit Lautsemantik einerseits und derjenigen mit dem Merkmal der CLF andererseits darstellen – die CLF bleibt fast ausschließlich auf Verben mit Lautsemantik beschränkt, so dass sich die Vermutung aufdrängt, es könnte sich hier um eine Verknüpfung zwischen Form und Inhalt handeln. Die folgende Tabelle führt die Anzahl aller im rückläufigen Wörterbuch belegten Stämme sekundärer Verben auf, welche – ungeachtet des Themavokals oder weiterer derivativer Elemente – die CLF in der Gestalt *-kšḱ-* bzw. *-kst-* enthalten; es wird außerdem vermerkt, ob es sich um Stämme von Verben mit Lautbedeutung handelt oder nicht.

Tabelle 1

		<i>-ē-t-</i>	<i>-ī-t-</i>	<i>-in-ā-t-</i>	<i>-er-ē-t-</i>
<i>-kšḱ-</i>	+Lautbedeutung	62	0	27	0
	¬Lautbedeutung	4	0	1	2
<i>-kst-</i>	+Lautbedeutung	47	0	14	0
	¬Lautbedeutung	3	13	2	1

Eine überwältigende Mehrheit von 85,2 % der insgesamt 176 Verbstämme gehört demnach zu Geräuschverben, während die übrigen 26 Belege sich auf sieben verschiedene Derivationstypen verteilen und kein ähnlich einheitliches Bild bieten. Lediglich die größte Konzentration von Verben ohne Lautbedeutung für die Kombination von Stammauslaut *-kst-* plus Themavokal *-ī-* lässt an ein regelmäßiges Ableitungsmuster denken. Die zu diesem Typus gehörigen Verben (z.B. *rakstīt* ‘schreiben’, *dzalkstīt* ‘blitzen, glänzen’, *dzirkstīt* ‘funkeln’, *ākstīties* ‘närrisch sein’, *žākstīties* ‘gähnen’, *bakstīt* ‘stechen, stochern’, *bikstīt* ‘stoßen, stechen’, *birkstīt* ‘(Asche) abstoßen’) haben keine semantischen Gemeinsamkeiten – wenn man von einer gewissen iterativen Bedeutungsnuance absieht, die jedoch vielmehr an dem ihnen gemeinsamen Themavokal *-ī-* festzumachen ist (vgl. hierzu MLLVG 1959, 335). Zudem fehlt eine palatale Entsprechung nach dem Muster *-kšḱ-ī-t-* gänzlich, was vermuten lässt, dass die auf den ersten Blick der nicht-palatalen CLF ähnliche Lautfolge bei Verben mit Themavokal *-ī-* einen anderen

Ursprung hat (tatsächlich handelt es sich um eine Verbindung mit dem von Vulāne als Interfix bezeichneten Element *-st-*, dazu im folgenden mehr).

Auf der Suche nach einem „Geräuschverbsuffix“

Ob der auffälligen Häufung eines formalen Elements bei Wörtern mit gemeinsamer semantischer Komponente, wie sie uns bei den Geräuschverben begegnet, tatsächlich eine funktionale Korrelation zugrunde liegt, muss genauer erforscht werden. Präziser als „Lautbedeutung“ lässt sich die semantische Gemeinsamkeit der Geräuschverben nicht formulieren, dafür ist ihre Menge zu groß und ihre spezifischen Bedeutungen zu vielfältig, wie bereits bezüglich ihrer Agenssemantik angemerkt wurde.¹ In diesem Aufsatz steht jedoch die formale Seite im Zentrum des Interesses, daher muss zunächst eine Bestandsaufnahme der CLF in allen ihren Varianten erfolgen und überprüft werden, ob eine weiter gehende Unterteilung der CLF in kleinere Einheiten sinnvoll wäre.

Bereits das Auftreten einer palatalen sowie einer nicht-palatalen Variante der CLF in der Gestalt von *-kš̥k-* bzw. *-kst-* verweist auf eine mögliche Unterteilung in einen linksstehenden Plosiv und eine nachfolgende Sequenz aus Sibilant und Plosiv. Eine solche Trennung ermöglicht auch eher die Aufnahme von Verben wie z.B. *čiepstēt* ‘zwitschern’ oder *klimstēt* ‘bellen’ in die Gruppe der Geräuschverben, da diese nur in dem linksstehenden Plosiv abweichen (labial statt velar bzw. durch vorangehenden labialen Nasal assimiliert), nicht jedoch in der nachfolgenden Subsequenz. Diese Aufteilung wird auch von Metuzāle-Kangere favorisiert (Metuzāle-Kangere 1991, 194f). Sie zählt den linksstehenden Plosiv zur Verbwurzel, für die restliche Subsequenz nimmt sie eine Herkunft aus einem Affix an (Metuzāle-Kangere 1991, 198ff). Diese Erklärung scheint am plausibelsten, sofern man nicht wie die Akademiegrammatik die gesamte CLF der Wurzel zuschlägt (MLLVG 1959, 331). In diesem Artikel (ebenso wie in der Gesamtdarstellung der Geräuschverben in Urdze 2010) wird ebenfalls nur der linksstehende Plosiv (sofern vorhanden) der CLF zur Verbwurzel hinzugerechnet, die folgende Subsequenz jedoch gesondert betrachtet. Auf diese Weise ergibt das für diese Untersuchung zusammengetragene Geräuschverbkorporus eine Grundmenge von 256 verschiedenen Verbwurzeln. Von diesen enden 20 Wurzeln auf *-p* (das entspricht 7,8 % aller Geräuschverbwurzeln) und lediglich in zehn Fällen ist der ursprünglich anzunehmende wurzelauslautende Plosiv durch den Einfluss des vorangehenden labialen Nasals geschwunden (= 3,9 %). Der weitaus größte Teil der Geräuschverbwurzeln endet auf stimmlosen velaren Plosiv *-k*.²

¹ Als Beispiele seien hier Geräuschveben genannt, die mit Wasser (*šlankstēt*, *čurkstēt*), Luft (*švīkstēt*), Metall (*džinkstēt*, *stinkš̥kēt*) Reibung (*šņerkstēt*, *gurkstēt*), Schlag (*blīkš̥kēt*, *pakš̥kēt*), Brechen (*krakš̥kēt*, *spraukš̥kēt*), bestimmten Tieren (*čokstināt*, *rukš̥kēt*) in Verbindung stehende Lautereignisse bezeichnen.

² Es sind noch genau zwei Sonderfälle zu nennen, bei denen die gesamte CLF stimmhaft ist – in diesen äußerst seltenen Fällen dient Stimmhaftigkeit wahrscheinlich als expressives Mittel. Diese Daten gehen auf die Geräuschverben *gvergzdēt*, Synonym zu *rukš̥kēt* ‘grunzen’, und *blugžgēt*, Synonym zu *šlakstēt* ‘schwappen’, zurück.

Wenn man die Existenz des linksstehenden Plosivs der CLF als bereits in der Wurzel vorgegeben annimmt, ist eine Suche nach dessen Herkunft müßig. Dennoch soll hier nur kurz die Möglichkeit erwähnt werden, dass zumindest der Plosiv *k* unter bestimmten Bedingungen später hinzugekommen sein könnte. Endzelīns spricht in diesem Zusammenhang von einem „etymologisch unbegründeten Einschub von *k* respektive *g* vor Sibilanten“, z.B. bei *pirksts* ‘Finger’ (vgl. lit. *pirštas*) (Endzelīns 1951, 239). Metuzāle-Kangere sieht für einen solchen *k*-Einschub durchaus (morpho-)phonologische Gründe und gibt Beispiele für dessen epenthetische, aber auch silbenstrukturierende Funktion (Metuzāle-Kangere 1991, 201). Unbestreitbar bleibt auch bzw. gerade bei Annahme dieser Möglichkeit die Trennung der CLF in einen linksstehenden Plosiv sowie einer restlichen Lautfolge als logische Konsequenz bestehen.

Die Subsequenz der CLF in ihren zwei Ausprägungen – palatal *-šk-* sowie nicht-palatal *-st-* – findet in keinem Werk zur Morphologie und/oder Wortbildung des Lettischen Erwähnung, mit Ausnahme des Derivationswörterbuches, dessen Autorin beide Formen als mögliche dem Themavokal sekundärer Verben (*-ē-* aber auch *-ī-*) vorangehende Suffixe nennt (Metuzāle-Kangere 1985, xxi). Die im Derivationswörterbuch aufgeführten Laute und Lautfolgen, die durchweg als Suffixe bezeichnet werden (auch der Themavokal – *type designator* wird als Suffix aufgefasst), finden sich in der Akademiegrammatik zum Teil wieder als Bestandteile so genannter erweiterter Suffixe (*paplašināti piedēkļi*) (MLLVG 1959, 342f), zum Teil werden sie einfach als vor einem Themavokal auftretende Lautfolge bezeichnet (so im Falle von *-st-* und *-d-* vor dem Themavokal *-ī-*) (MLLVG 1959, 335). Kalnača (Kalnača 2004, 21) und Vulāne (Vulāne 1997, 284) bezeichnen einige dieser Elemente wiederum als Interfixe. Tatsache ist, dass – außer wie erwähnt im Derivationswörterbuch – nirgends ein wie auch immer benanntes Element *-šk-*, welches bei der Derivation sekundärer Verben auftritt, identifiziert wird. Bei dem in allen Werken durchaus erwähnten Element *-st-* jedoch handelt es sich offensichtlich um die oben in Zusammenhang mit Tabelle 1 beschriebene Sequenz, die insbesondere bei Verben der 2. Untergruppe der 3. Konjugationsklasse vorkommt. Ein Vergleich des (in den einzelnen Werken mit unterschiedlichen Bezeichnungen belegten) derivativen Elementes *-d-* mit der Subsequenz der CLF in beiden Varianten zeigt, dass die Position dieser Elemente im Verbstamm sowie ihre mögliche Kombination mit anderen Derivationssuffixen Parallelen aufweist – sowohl *-d-* als auch die Subsequenz der Geräuschverben stehen entweder unmittelbar vor dem Themavokal oder links vom Frequentativ-/ Kausativsuffix. Es scheint daher zulässig, die Subsequenz *-st-* bzw. *-šk-* der die Geräuschverben kennzeichnenden CLF zumindest ebenso als „derivatives Element“ oder „Interfix“ oder sogar „Suffix“ aufzufassen.

Verbreitung der Lautfolge *-st-* in Analogie zu *sto*-Stämmen

Metuzāle-Kangere hält die Herleitung der nicht-palatalen Subsequenz der CLF aus einem grammatischen Suffix für wahrscheinlich. Die heute in Geräuschverben anzutreffende Lautfolge *-st-* gehe auf das Vorbild des Präsens-

markers der so genannten *sto*-Stämme, einer bestimmten Untergruppe der primären Verben, zurück (Metuzāle-Kangere 1991, 194f). Tatsächlich gibt es in der lettischen Sprachgeschichte sowohl Fälle, in denen Verben, die früher nicht zu den *sto*-Stämmen zählten, im Präsens den Marker *-st-* übernommen haben (so z.B. *dzimt* ‘geboren werden’ (Forssman 2001, 180)), als auch Fälle, in denen das ursprünglich nur im Präsensstamm auftretende *-st-* in alle Stämme übernommen und so verallgemeinert wurde (z.B. ursprünglich *smilgt* ~ *smilgsta* ~ *smilga* > *smilkstēt* ~ *smilkst* ~ *smilkstēja* ‘winseln’ (Endzelīns 1951, 761)). Eine Erweiterung aller Stämme um die Lautfolge *-st-*, welche in Verbindung mit dem wurzelauslautenden Plosiv die für Geräuschverben typische CLF ergeben hätte, setzt in der Tat umfangreiche analogische Bildungen voraus. Primäre Verben mit Lautbedeutung, die als mögliche Derivationsbasis für Geräuschverben hätten dienen können, gehören meist nicht zu den *sto*-Stämmen. Die Entstehung der Subsequenz *-šk-* als palatale Entsprechung zu *-st-* bereitet Metuzāle-Kangere keine Schwierigkeiten: tatsächlich kann die Lautfolge *-st-* unter gewissen Bedingungen im nominalen Flexionsparadigma mit *-šk-* korrelieren (Nom.Sg. *strupastis* ‘Stummelschwanz’ ~ Gen.Pl. *strupāšku* (Eckert, Bukevičiūtē, Hinze 1994, 287) – die standardsprachliche Form lautet jedoch *strupastu*). Diese Fälle sind jedoch ziemlich selten und liefern ebenfalls nur eine begrenzte Anzahl an Vorbildern für mögliche analogische Bildungen.

Derivationsbasis von Geräuschverben / Geräuschverben als Derivationsbasis

Da Geräuschverben allesamt zu den sekundären, d.h. abgeleiteten Verben zählen, ist die Frage nach ihrer möglichen Derivationsbasis nicht unwichtig. Im vorangegangenen Abschnitt ist die Herleitung von Geräuschverben aus primären Verben mit Lautbedeutung angesprochen worden. Dies ist zweifellos ein möglicher Derivationsweg, für den sich auch einige Beispiele finden lassen, so existieren auch heute Paare von (annähernd) wurzelgleichen primären Verben und Geräuschverben mit mehr oder weniger ähnlicher Bedeutung, so z.B. *gārgt* ‘röcheln’ ~ *gārkstēt* ‘röcheln’, *rūkt* ‘brummen’ ~ *rukšķēt* ‘grunzen’, aber auch *kraukt* ‘krächzen (von Krähen)’ ~ *kraukstēt/kraukšķēt* ‘knistern, krachen’. Die Akademiegrammatik nennt als Derivationsbasis für Geräuschverben lautmachende Interjektionen, demnach könnte z.B. aus *brīkš* ‘krach’ *brišķēt* bzw. *brīkšķēt* ‘krachen’ entstanden sein (MLLVG 1959, 331). Metuzāle-Kangere hält die umgekehrte Derivationsrichtung für wahrscheinlicher: ihrer Meinung nach könnten lautmachende Interjektionen aus den Präsensformen der 3. Person hervorgegangen sein. Als Derivationsbasis für die Geräuschverben selbst muss Metuzāle-Kangere in solchen Fällen eine nicht näher beschreibbare onomatopoeische Wurzel ansetzen (Metuzāle-Kangere 1991, 199).

Regelmäßige Verteilung der Subsequenzvarianten *-st-* ~ *-šk-*

Wenn auch die Herkunft der Subsequenz der CLF, vor allem ihre palatale Variante, nicht abschließend geklärt werden kann, so erstaunt ihr regelhaftes Auftreten bei den Geräuschverben umso mehr. Eine Überprüfung der Kombinationsmöglichkeiten von Geräuschverbwurzeln mit den beiden Subsequenzvarianten weist deutlich die Wirksamkeit dissimilatorischer Tendenzen nach: nicht-palatale Wurzeln verbinden sich bevorzugt mit der palatalen Variante *-š̥k-*, palatale Wurzeln umgekehrt mit der nicht-palatalen Variante *-st-*. Ausschlaggebend für die Einordnung einer Geräuschverbwurzel als palatal oder nicht-palatal ist der Lautbestand ihres Auftaktes. Phonologische Palatalität besitzt zudem größere Bedeutung als die tatsächlichen phonetischen Gegebenheiten; dementsprechend differenziert die unten folgende Tabelle 2 nicht nur zwischen an der Palatalitätskorrelation beteiligten, eindeutig nicht-palatalen („nein“) bzw. palatalen („ja“) Wurzeln, sondern berücksichtigt in jeweils eigener Spalte phonetisch gesehen nicht-palatale, an der Palatalitätskorrelation jedoch ohnehin nicht beteiligte Auftakte („0“ – z. B. *br-*, *m-*, *t-*, *v-*) sowie solche Fälle, die phonetisch zwar nicht-palatal, sprachgeschichtlich jedoch das Resultat von Palatalisierungen darstellen bzw. es in heutigen Paradigmen noch tun („nein/ja“ – z.B. *c-*, *dz-*). Die höchsten Werte in jeder Spalte sind grau unterlegt und bezeichnen die präferente Kombinationsmöglichkeit des entsprechenden Wurzeltyps.

Tabelle 2

Kombinations- möglichkeit	Palatalität der Geräuschverbwurzeln				Summe
	nein	0	ja	nein/ja	
nur <i>st</i>	10 (3,91%)	11 (4,30%)	80 (31,25%)	6 (2,34%)	103 (40,23%)
nur <i>š̥k</i>	34 (13,28%)	42 (16,41%)	3 (1,17%)	0	78 (30,47%)
beides	32 (12,50%)	27 (10,55%)	11 (4,30%)	0	75 (29,30%)
Summe	76 (29,69%)	80 (31,25%)	94 (36,72%)	6 (2,34%)	256 (100%)

Die relative Ausgewogenheit bei der Verteilung der Subsequenzvarianten geht letztlich, da eine Kombination nach dissimilatorischen Gesichtspunkten bevorzugt wird, natürlich auf das ausgewogene Verhältnis von palatalen und nicht-palatalen Geräuschverbwurzeln zurück. Die Regelhaftigkeit des Auftretens von *-st-* bzw. *-š̥k-* erstreckt sich auch auf solche Geräuschverbwurzeln, für die Kombinationen mit beiden Varianten belegt sind – eine genauere Überprüfung zeigt, dass es auch hier deutliche Präferenzen gibt, während manche, dem dissimilatorischen Prinzip entgegen stehende Verbindungen höchst selten sind. Gerade angesichts der regelmäßigen Verteilung der Subsequenzen *-st-* ~ *-š̥k-* ist man

geneigt, statt von Varianten vielmehr von Alloformen zu sprechen. Ob man jedoch auch von Allomorphen sprechen darf, soll abschließend erörtert werden.

Form ohne Inhalt? Der Status von *-st-* ~ *-šk-*

Nachdem der linksstehende Plosiv der CLF zum Lautbestand der Geräuschverbwurzel gezählt wird, bleibt als Kandidat für ein mögliches "Geräuschverbsuffix" nur noch die Subsequenz in ihren beiden Alloformen. Welche Kriterien ein vollgültiges Morphem erfüllen muss, ist nach wie vor Gegenstand nicht endender Diskussionen (Luschützky 2000, 453). Da in einigen Bereichen der Linguistik schon seit längerem mit dem Konzept von Prototypen bzw. Skalen gearbeitet wird, soll auch hier versucht werden, anhand eines – sicherlich nicht erschöpfenden – Kriterienkataloges den Morphemstatus und somit den Affixcharakter der Subsequenz von Geräuschverben graduell zu bestimmen. Dass die Subsequenz nicht den Idealtyp eines Morphems verkörpert, ist bereits klar. Aussagekräftig wird ihre Verortung auf einer Skala der Morphemhaftigkeit erst durch den Vergleich mit anderen Elementen, in diesem Fall wurden der Subsequenz ein anerkanntes Flexionssuffix (*-iem*), ein Derivationssuffix (*-šan-*), ein oben bereits erwähntes derivatives Element (*-d-*) sowie eine reine Zufallslautfolge (*-ln-*) an die Seite gestellt. Die zehn Kriterien sind Luschützky's (Luschützky 2000, 454ff – a) bis e)) sowie Stolz's (Stolz 1992, 305ff – f) bis j)) Aufstellungen entnommen und bedingen einander zum Teil. Dennoch ergibt sich – vielleicht nicht ganz unerwartet – ein aufschlussreiches Bild, in welchem die Subsequenz an der ungefähr gleichen Position auf der Skala der Morphemhaftigkeit zu stehen kommt wie das derivative Element *-d-* (siehe graphische Umsetzung der Tabelle 3 in Abbildung 2).

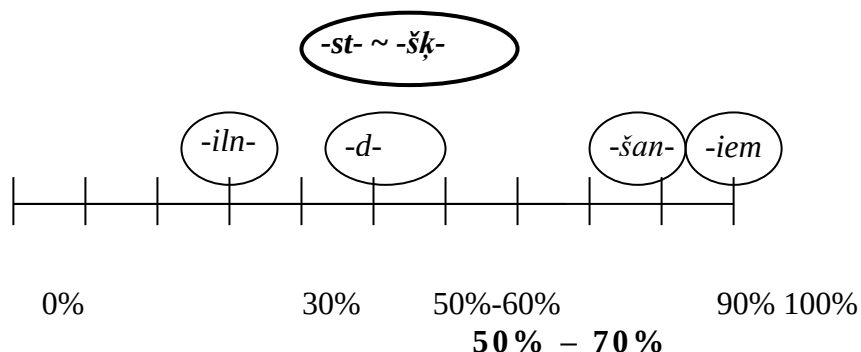
Tabelle 3

	(a) Minimalität	(c) Substantialität	(f) segmental-additiv	(i) $\leq$ einsilbig	(d) Rekurrenz	(e) Unähnlichkeit	(g) feste Position an Wortperipherie	(h) Suffix	(b) semantische Wertigkeit	(j) kodiert Komplementärkategorien
<i>-iem</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>-šan-</i>	+	+	+	+	+	+	⌐	+	+	⌐
<i>-st-/šk-</i>	+	+	+	+	+	(+)	⌐	(+)	⌐	⌐
<i>-d-</i>	+	+	+	+	+	⌐	⌐	(+)	⌐	⌐
<i>-iln-</i>	(⌐)	+	+	+	⌐	⌐	⌐	⌐	⌐	⌐

Während fast alle Kandidaten die ersten vier Kriterien, welche sich auf die lautliche Substanz beziehen, erfüllen, sind die letzten beiden Kriterien, welche eine semantische bzw. grammatische Bedeutung einfordern, nur von den „anerkannten“ Suffixen zu meistern. Das Kriterium der Unähnlichkeit fordert die „Individualität [der] Bedeutung oder Funktion auf der Ebene der sprachlichen Signifikate“ (Luschützky 2000, 459), d.h. es dürfte kein anderes

Element mit ähnlicher Funktion in der Sprache existieren. Die nicht vollständig komplementäre Verteilung der Alloformen der Subsequenz steht der Erfüllung dieses Kriteriums eventuell entgegen.

Abbildung 2

Letztlich scheitert der Versuch, die Subsequenz als Morphem (genauer: als Suffix) zu etablieren, an ihrer fehlenden semantischen Bedeutung. Wie bereits oben angemerkt, ist eine allgemeine Lautbedeutung viel zu vage, zudem stark anzunehmen ist, dass die Lautbedeutung (spezifisch und allgemein) in der Geräuschverbwurzel verortet ist und nicht erst durch die Subsequenz eingeführt wird. Es erscheint jedoch keineswegs abwegig, die Subsequenz als Submorphem aufzufassen. Diesen Terminus schlägt auch Kalnača für die von ihr beschriebenen Interfixe vor (Kalnača 2004, 22). Wie für Morpheme, so sind auch für Submorpheme die Anforderungen nicht klar formuliert – im Allgemeinen gilt die Auffassung, dass Submorpheme aus verschiedenen Gründen an ein vollgültiges Morphem nicht heranreichen, sei es, dass sie nicht eindeutig segmentierbar sind oder dass ihr semantischer Gehalt unklar bleibt (Kubřajkova 2000, 417ff). Oftmals weisen sie jedoch bestimmte morphophonemische Alternationen auf, sie können zu kategorialen Bedeutungen beitragen und Wortbildungsmuster erkennen lassen (Kubřajkova 2000, 424). Somit würde auch die Funktion der Subsequenz sich auf die Gestaltung eines bestimmten verbalen Derivationsmodells beschränken, das jedoch einen hohen Wiedererkennungswert besitzt und möglicherweise auch als Vorbild für (spontane) Neuschöpfungen im Bereich der expressiven Lexik dient.

Literatur

- Eckert, Buķevičiūtē, Hinze 1994 – Eckert, Rainer, Buķevičiūtē, Elvira-Julia, Hinze, Friedhelm. *Die baltischen Sprachen: Eine Einführung*. Leipzig u. a. : Langenscheidt Verlag Enzyklopädie, 1994.
- Endzelīns 1951 – Endzelīns, Jānis. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.
- Forssman 2001 – Forssman, Berthold. *Lettische Grammatik*. Dettelbach : Verlag J. H. Röll, 2001.
- Freimane 1983 – Freimane, Inta. *Latviešu valodas skaņu verbi*. Rīga : P. Stučka Latvijas Valsts Universitāte, 1983.
- Kalnača 2004 – Kalnača, Andra. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2004.

- Kubrjakova 2000 – Kubrjakova, Elena S.** Submorphemische Einheiten. *In:* Booij, Geert; Lehmann, Christian; Joachim Mugdan, Hgg.) (2000): *Morphologie / Morphology: Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung / An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. In collaboration with Wolfgang Kesselheim and Stavros Skopeteas; Vol. 1. Berlin; New York : de Gruyter, 2000, S. 417–426.
- Luschützky 2000 – Luschützky, Hans Christian.** Morphem, Morph und Allomorph. *In:* Booij, Geert; Lehmann, Christian; Joachim Mugdan, Hgg.) (2000): *Morphologie / Morphology: Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung / An International Handbook on Inflection and Word-Formation*. In collaboration with Wolfgang Kesselheim and Stavros Skopeteas; Vol. 1. Berlin; New York : de Gruyter, 2000, S. 451–462.
- Metuzāle-Kangere 1985 – Metuzāle-Kangere, Baiba.** A derivational dictionary of Latvian = *Latviešu valodas atvasinājumu vārdnīca*. Hamburg : Buske, 1985.
- Metuzāle-Kangere 1991 – Metuzāle-Kangere, Baiba.** Verba strepentia and morphological development in Latvian and Lithuanian. *In:* Norbert Boretzky u. a. (Hgg.): *Sprachwandel und seine Prinzipien. Beiträge zum 8. Bochum-Essener Kolloquium über „Sprachwandel und seine Prinzipien“ vom 19.10.–21.10.1990 an der Ruhruniversität Bochum*. Bochum : Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 1991, S. 194–205.
- MLLVG 1959 – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.** Rīga : Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 1959.
- Murāne 1998 – Murāne, Svetlana.** Лексика русского и латышского языков в аспекте сопоставительной семасиологии (на материале глаголов звучания). Daugavpils : Saule, 1998.
- Murāne 2003 – Murāne, Svetlana.** Лексико-семантическая группа глаголов звучания русского и латышского языков = *Krievu un latviešu valodas skaņu verbu leksiski semantiskā grupa*. Daugavpils : Saule, 2003.
- Soida, Kļaviņa 2000 – Soida, Emīlija, Kļaviņa, Sarma.** *Latviešu valodas inversā vārdnīca*. Rīga : RaKa, 2000.
- Stolz 1992 – Stolz, Thomas.** *Sekundäre Flexionsbildung: Eine Polemik zur Zielgerichtetheit im Sprachwandel*. Bochum : Brockmeyer, 1992.
- Urdze 2010 – Urdze, Aina, Mārīte.** *Ideophone in Europa: Die Grammatik der lettischen Geräuschverben*. Bochum : Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, [erscheint] 2010.
- Vulāne 1997 – Vulāne, Anna.** Interfiks mūsdienu latviešu valodā. *Linguistica Lettica*, 1. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1997, 283.–293. lpp.

TROKŠŅU VERBI: MORFOLOĢISKI ĪPATNĒJA LATVIEŠU VALODAS SKAŅU VERBU GRUPA

Kopsavilkums

Šai rakstā tiek apskatīta trokšņu verbu formālā pazīme, raksturīga skaņu sekvence (tagadnes) celma beigās. Šī sekvence visbiežāk sākas ar slēdzeni *k*, kam seko subsekvence {berzenis + slēdzenis} vai nu palatālā variantā *šk* vai nepalatālā variantā *st* (piem. verbos *blīkšķēt* un *čaukstēt*). Semantiskā ziņā trokšņu verbi pieskaitāmi pie skaņu verbiem. Tā kā trokšņu verbu raksturīgā skaņu sekvence ārpus leksiski semantiskās skaņu verbu grupas ir ārkārtīgi reti sastopama, pieļaujams, ka šai sekvencai varbūt piemīt zināma semantika jeb funkcijas, kas to pielīdzina morfēmai. Rakstā tiek aplūkoti raksturīgās skaņu sekvences varianti, tās iespējama sīkāka sadalīšana un hipotēzes par tās izcelsmi, nobeidzot ar īsu diskusiju par subsekvences morfoloģisko statusu. Šī sekvence gan neatbilst visiem morfēmai būtiskiem kritērijiem, taču būtu ļoti iespējams uzskatīt to par submorfēmu.

THE SPECIFIC SUBGROUP OF THE SYSTEM OF LATVIAN VERBS,

THE SO-CALLED „NOISE VERBS”

Summary

This article introduces a specific subgroup of the system of Latvian verbs, the so-called „noise verbs”. These verbs are characterised on one hand by their general denotation of sound (or rather the occurrence of sound), on the other hand they all share a certain formal feature: a consonantal sequence typically consisting of plosive + sibilant + plosive, as in the verbs *blīkšķēt* ‘bang’ or *čaukstēt* ‘rustle’. The very number of these verbs makes it impossible to consider them a mere marginal phenomenon, moreover the almost exclusive occurrence of this formal pattern with verbs denoting sound suggests a correlation between form and meaning that could be characteristic for full-fledged morphemes. The article describes the variants of this „characteristic sound sequence” and looks into its possible origin, concluding with a discussion of the degree of its morpheme properties.

Zigrida Vinčela (Latvijas Universitāte)

VIETNIEKVĀRDU LIETOJUMS STUDENTU ELEKTRONISKAJOS TEKSTOS ANĢĻU VALODĀ

20. un 21. gs. miju raksturo informācijas komunikācijas tehnoloģiju (IKT) izplatība visā pasaulē. Daudzpusīgi mūsdienu elektronisko sakaru līdzekļi (e-pasts, diskusiju forumi, sinhrona saziņa tiešsaistē), kas kalpo rakstveida saziņas vajadzībām, nodrošina elastīgu un ātru pāreju no viena elektroniskā dokumenta uz otru dažādās elektroniskās saziņas situācijās. Turklāt tiešsaistē ir iespējams gan ievietot dažādu formātu dokumentus, gan strādāt ar tekstiem – rakstīt melnrakstus, rediģēt un iesniegt tos adresātam. Šādas tehniskās iespējas dažādo mūsdienu rakstveida saziņu – leksikas un gramatisko formu lietojuma variācijās tajā.

AnĢļu valodā rakstītā elektroniskā diskursa, konkrēti – vietniekvārdu lietojuma izpētes – pamatā ir M. A. K. Halideja (Halliday 1989), J. Mārtina (Martin 1992), Č. Pountona (Poynton 1990), D. Baibera (Biber 1988), D. Baibera u. c. (Biber et al 2004), S. Eginas (Eggins 2004) teorijas par leksisko un gramatisko formu lietojumu valodas funkciju realizācijā diskursā atkarībā no diskursa veida, saziņas tēmas un tās dalībnieku lomas. Mutiskajā saziņā, piemēram, dialogos, dominē lingvistiskās formas, kas realizē valodas interaktīvās funkcijas, bet rakstītajos tekstos – lingvistiskās formas, kas realizē transakcionālās funkcijas. Elektroniski rakstītā diskursa pētnieki, piemēram, S. Herringa (Herring 2001), D. Kristāls (Crystal 2001), S. Vitakere (Whittaker 2003), R. Kerns (Kern 2006), ir secinājuši, ka šis diskurss ietver leksiskās un gramatiskās formas, kas raksturīgas ne tikai rakstītajam, bet arī mutiskajam diskursam, jo virtuālajiem tekstiem ir daudzveidīgi komunikatīvie mērķi. Turklāt R. Kārters u. c. (Carter et al 2001) un R. Kerns (ibid.) uzsver, ka konkrētu elektronisko sakaru sistēmu jeb saziņas veidu var izmantot tekstu izveidē, kas pilda ne tikai interaktīvās, bet arī transakcionālās funkcijas, ja leksiskās un gramatiskās formas tiek lietotas adekvāti šo tekstu komunikatīvajam mērķim. Kā liecina līdzšinējie pētījumi (S. Biesenbahs

Lūkasa un D. Veasenforta (Biesenbach-Lucas, Weasenforth 2001), M. Penningtonas (Pennington 2004), S. Greindžeres (Granger 2004)), studenti, kuru dzimtā valoda nav angļu valoda, saskaras ar lingvistisko formu un komunikatīvā mērķa saskaņošanas grūtībām elektroniskajos tekstos. Tādēļ konkrētā pētījuma mērķis ir noteikt vietniekvārdu, kas attiecas uz pirmo un otro personu, lietojuma variācijas studentu elektroniski rakstītajos tekstos angļu valodā, kā arī noteikt šo vietniekvārdu lietojuma atbilstību minēto tekstu komunikatīvajam mērķim. Vietniekvārdi, kas attiecas uz pirmo un otro personu, kā norāda D. Baibers (Biber 1988), izceļ saziņas dalībnieku iesaisti diskursā, un tādēļ tos izmanto saziņas interaktīvo funkciju realizācijā.

Analīzes materiāls ir angļu filoloģijas studentu (angļu valoda ir svešvaloda) elektroniski rakstīti teksti, piedaloties projekta IDEELS (Intercultural Dynamics in European Education through Online Simulation) tiešsaistes simulācijās. Minētā projekta (sk. projekta mājas lapu) virtuālo simulāciju pasaule ir Eitropijas Federācija (Eutropian Federation), kas veidota, izmantojot faktus un norises dažādās Eiropas Savienības valstīs. Eitropijas Federācija ietver virtuālas valstis, kuras simulāciju laikā pārstāv dažādu Eiropas augstāko mācību iestāžu studenti, sagatavojot un nosūtot citiem simulācijas dalībniekiem dokumentus par simulācijas laikā izskatāmajiem jautājumiem, kā arī piedaloties Eitropijas virtuālā Parlamenta darbā. Analīzes materiāls ietver Latvijas Universitātes angļu filoloģijas studentu elektronisko diskursu: simulāciju laikā studentu kopīgi rakstītos dokumentus, pamatojumus (4096 vārdlietojumi), e-vēstules (6253 vārdlietojumi), simulācijas konferences ziņojumus (5226 vārdlietojumi), kā arī minēto studentu individuāli rakstītās esejas pirms dalības tiešsaistes simulācijās (30 440 vārdlietojumi) un esejas, kas rakstītas pēc studentu dalības simulācijās (38 784 vārdlietojumi). Šo eseju uzdevums bija parādīt vietniekvārdu lietojuma variācijas, jo simulāciju pamatmērķis bija leksisko un gramatisko formu izpēte un adekvāta izvēle elektroniskajos tekstos ar dažādiem komunikatīviem mērķiem. Analīzes materiāls sakārtots elektroniskā, nesabalansētā, morfoloģiski marķētu tekstu korpusā. Lai veiktu atlasīto vietniekvārdu diskursa analīzi, korpusā tika iekļauti pilni teksti, kuros personu, piederības un atgriezeniskie vietniekvārdi (*I, me, my, mine, myself, we, us, our, ours, ourselves, you, your, yours, yourself, yourselves*) tika atlasīti, izmantojot rīku *WordsmithTools*. Ņemot vērā, ka elektronisko tekstu korpus ir nesabalansēts, tika aprēķināts vietniekvārdu lietojuma relatīvais biežums.

Pirms dalības simulācijās studenti elektroniski rakstīja esejas, kuru komunikatīvais mērķis neparedzēja rakstītāju tiešu iesaisti diskursā, t. i., vietniekvārdu lietojumu, kas attiecas uz pirmo un otro personu. Tomēr vietniekvārdu lietojuma biežuma izpēte šajās esejās (sk. 1. piemēru) atklāj vietniekvārdu ievērojamu lietojumu, kas attiecas uz pirmo un otro personu. Tas liecina, ka studenti eseju rakstīšanas procesā nav analizējuši šo tekstu komunikatīvo mērķi.

1. piemērs. Esejas, kas rakstītas pirms simulācijas.

I can say that for me informal communication is easier because I know that I can say everything that is on my mind. I don't have to use special words; I don't have to think about what to say. I can say everything what is on the tip of my tongue. But I understand that more formal communication is also necessary.

Simulācijas pirmais posms – pirmssimulācija – ietvēra pamatojumu izstrādi, publiskošanu simulācijas virtuālajā vidē un simulācijas dalībnieku iepazīšanos ar publiskotajiem dokumentiem. Pamatojumi ir informatīvi dokumenti, kurus studenti izstrādāja, lai simulācijas sākumā sniegtu citu Eitropijas Federācijas valstu pārstāvjiem savas pārstāvētās valsts politikas pamatojumu Eitropijas Federācijas Parlamentā izskatāmajos jautājumos simulācijas laikā, piemēram, par datu aizsardzību vai informācijas tehnoloģiju pieejamību un lomu Eitropijas Federācijā. Virtuālais pamatojumu rakstīšanas process ietvēra vairākus starpposmus. Vispirms studenti pētīja avotus – virtuālos normatīvos dokumentus par Eitropijas Federācijas valstu ekonomiku, politisko sistēmu un dažādām tās īpatnībām, savas pārstāvētās valsts īpatnības un vajadzības, kā arī rūpīgi apsprieda šo tekstu komunikatīvo mērķi, vairākkārt rediģēja un koriģēja šos dokumentus, pirms tie tika izsūtīti visu simulēto valstu pārstāvjiem. Kā redzams 2. piemērā, pamatojumos sniegta uz faktiem balstīta informācija. Šie dokumenti neparedz autoru personīgos komentārus, kuru izteiksmē būtu izmantojami personas, piederības un atgriezeniskie vietniekvārdi, kas attiecas uz pirmo un otro personu. Par to, ka studenti ir izpētījuši pamatojumu komunikatīvo mērķi, liecina vietniekvārdu lietojums šajos tekstos. Pamatojumos (sk. 1. attēlu) nav konstatēti vietniekvārdi, kas attiecas uz otro personu, savukārt konstatēts neliels vietniekvārdu skaits, kas attiecas uz pirmo personu. Šie vietniekvārdi ir lietoti pamatojumu noslēgumā, lai izceltu Eitropijas Federācijas simulēto valsts pārstāvju lomu gaidāmajās virtuālā parlamenta sēdēs. Salīdzinot šo vietniekvārdu lietojuma biežumu ar to, kuru valodnieki, (Biber 1988), ir konstatējuši rakstītā diskursā, pamatojumi pēc vietniekvārdu lietojuma biežuma atbilst akadēmiskajiem tekstiem.

2 .piemērs. Pamatojumi.

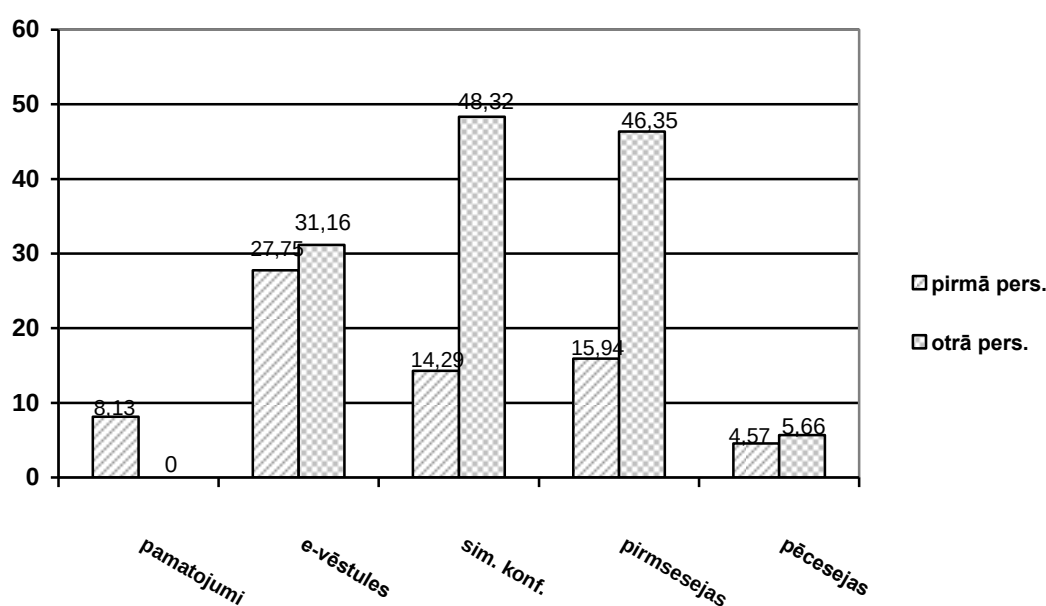
The Information Act was issued to give people the right to ask for information from public authorities, which do not fall under data protection or environmental information regulations as listed above. The Information Act is intended to promote a culture of openness and accountability among public sector bodies and to facilitate public understanding of how public authorities carry out their duties, make the decisions and spend public money.

*Being a part of the Eutropean Federation **we** expect to get support from other Eutropean countries, and to come to common solutions. The solution of problems connected with data access and protection, undoubtedly, are of vital importance.*

Simulācijas otrais posms – pati simulācija – ietvēra studentu darbību Eitropijas Federācijas Parlamenta virtuālajās sesijās un apmaiņu ar e-vēstulēm Parlamenta starpsesijās. Virtuālo Parlamenta sesiju jeb konferenču laikā

studenti, Eitropijas Federācijas valstu pārstāvji, apsprieda simulācijas laikā izskatāmos jautājumus ar mērķi panākt vienošanos Federācijas līmenī. Lai gan konferences tika realizētas kā sinhrona tiešsaistes saziņa, izmantojot tērzēšanas rīku, apskatāmo jautājumu saturs un to dalībnieku loma mudināja studentus analizēt vietniekvārdu izvēli konferenču diskursā. Vietniekvārdu skaits šo konferenču diskursā ir lielāks nekā pamatojumos (sk. 1. attēlu), taču studenti ir lietojuši tikai personu un piederības vietniekvārdus (*we, our, us you, your*).

Turklāt konstatēts ievērojams vietniekvārdu pārsvars, kuri attiecas tieši uz otro personu. Tas liecina, ka studenti ir aktīvi piedalījušies virtualā parlamenta darbā, vēršoties pie citu simulēto valstu delegātu grupām ar konkrētiem jautājumiem un argumentiem (sk. 3. piemēru). Konferenču diskursa vietniekvārdu lietojuma biežuma salīdzinājums ar D. Baibera (Biber, 1988) pētījumu liecina, ka tiešsaistes konferences, kas tika īstenotas ar tērzēšanas rīku

1. attēls. Vietniekvārdu lietojums studentu elektroniski rakstīto tekstu diskursā.

palīdzību, vairāk līdzinās lietišķo vēstuļu diskursam, nevis tādām mutvārdu diskursam kā dialogiem. Pie tam S. Herringa (Herring, 2001) un citi pētnieki, kas salīdzinājuši virtuālo tērzēšanu ar sarunu, konkrēti ar dialogiem, ir konstatējuši, ka šie divi diskursa veidi būtiski neatšķiras pēc vietniekvārdu (kas attiecas uz pirmo un otro personu) lietojuma tajos. Taču simulācijas tiešsaistes konferenču laikā, lai panāktu vienošanos par apspriežamajiem jautājumiem, studentiem bija nepieciešams ne tikai vērsties pie konferenču dalībniekiem, bet arī sniegt uz faktiem balstītu informāciju vai pat iekļaut konferences ziņās fragmentus no normatīvajiem dokumentiem.

3. piemērs. Simulācijas konferences.

What connection do you find between ICT and alternative sources of energy?

Please specify your questions concerning environmental issues.

Could you inform us about other issues except data access concerning ICT?

Our delegation also agrees with the majority of the participants, and we would like to speak over this issue in the afternoon.

Virtuālo konferenču starplaikā Eitropijas Federācijas valstu pārstāvji turpināja informācijas apmaiņu un diskusiju e-vēstulēs. Šajās vēstulēs, kā redzams 1. attēlā, vietniekvārdu lietojums, kas attiecas uz pirmo personu, ir lielāks nekā pamatojumos un virtuālajās konferencēs, bet vietniekvārdu lietojums, kas attiecas uz otro personu, ir mazāks nekā konferenču diskursā. Tātad e-vestulēs vietniekvārdu skaits, kas attiecas uz pirmo un otro personu, būtiski neatšķiras, jo šo vēstuļu komunikatīvais mērķis bija rakstītāju un adresātu tieša iesaiste diskursā, kā arī informācijas apmaiņa par faktiem, kas attiecas uz simulācijās apspriežamajiem jautājumiem (sk. 4. piemēru). Tas mudināja simulācijas dalībniekus akcentēt ne tikai pirmās, bet arī otrās personas vietniekvārdu lietojumu e-vēstulēs. Salīdzinot minēto vietniekvārdu lietojuma biežumu e-vēstulēs ar D. Baibera (Biber, 1988) pētījumu, var secināt, ka kopumā e-vēstulēs ir ievērojami mazāks vietniekvārdu lietojums, kas attiecas uz pirmo personu, bet lielāks to lietojums, kas attiecas uz otro personu nekā minētā pētījuma lietišķajās vēstulēs.

4. piemērs. Vēstules.

We got acquainted with the formulation of the functions of the Special Agency proposed by your delegation, and we would like to express our general agreement with all the ideas. Your idea of dividing the responsibilities of the agency is really very useful.

However, we would like to state our strong conviction that the separation of the functions of the Agency, according to the storage of different kinds of data, could cause the overlapping of the responsibilities.

Vietniekvārdu lietojuma variācijas (sk. 1. attēlu) simulācijas diskursā atbilstoši šī diskursa tekstos apskatāmajiem jautājumiem un saziņas dalībnieku lomai liecina par studentu veikto simulācijas diskursa izpēti.

Pēc simulācijas laikā veiktās vietniekvārdu analīzes studenti elektroniski rakstīja esejas, kurās izmantoja gūtās zināšanas par vietniekvārdu lietojuma variācijām elektroniskajā diskursā atkarībā no šī diskursa komunikatīvā mērķa. Šajās esejās vietniekvārdu lietojums (sk. 1. attēlu) ir ievērojami mazāks nekā esejās, kas rakstītas pirms dalības simulācijās. Tas liecina, ka elektroniskā diskursa izpēte simulācijas laikā ir mudinājusi studentus saskaņot vietniekvārdu lietojumu ar tekstu komunikatīvo mērķi.

Secinājumi

Elektronisko tekstu salīdzinošās analīzes rezultātā tajos konstatētas būtiskas vietniekvārdu lietojuma variācijas. Pētāmo vietniekvārdu izvēle ir adekvāta elektroniskā diskursa komunikatīvajam mērķim visos simulāciju laikā rakstītajos elektroniskajos tekstos, jo dalība virtuālajās simulācijās mudināja studentus analizēt ikviena teksta komunikatīvo mērķi, lai rūpīgi izvēlētos vietniekvārdus šī mērķa realizācijai. Savukārt, esejās, kuras tika rakstītas pirms

studentu dalības virtuālajās simulācijās, vietniekvārdu lietojums neatbilst komunikatīvajam mērķim. Šie rezultāti ļauj secināt, ka studentu dalība starptautiskās tiešsaistes simulācijās veicina elektroniskā diskursa lingvistisko īpatnību izpēti, kā arī aktivizē zināšanas, kas rakstītajam nepieciešamas virtuālajā rakstiskā saziņā. Rezultāti arī ļauj secināt, ka virtuālajā saziņā izmantojamai sakaru sistēmai nav viennozīmīgi izšķiroša loma konkrētu lingvistisko formu izvēlē elektroniskos tekstos, kuriem ir dažādi komunikatīvie mērķi. Piemēram, tiešsaistes simulāciju konferencēs tika izmantota tērzēšanas sakaru sistēma, taču vietniekvārdu lietojums konferenču tekstos atšķiras no to lietojuma biežuma mutvārdu diskursā – dialogos. Šie rezultāti ļauj secināt, ka saziņas veidam, konkrēti, virtuālajā saziņā izmantojamai sakaru sistēmai, nav noteicošā loma vietniekvārdu izvēlē, kas attiecas uz pirmo un otro personu, jo šo izvēli nosaka arī apskatāmā tēma un saziņas dalībnieku loma.

Literatūra

Biber 1988 – **Biber, D.** *Variation across Speech and Writing*. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.

Biber et al 2004 – **Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E.** *Grammar of Spoken and Written English*. Longman, 2004.

Crystal 2001 – **Crystal, D.** *Language and the Internet*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001.

Eggins 2004 – **Eggins, S.** *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*. New York, London : Continuum, 2004.

Halliday 1989 – **Halliday, M. A. K.** *Spoken and Written Language*. Oxford : Oxford University Press, 1989.

Herring 2001 – **Herring, S. C.** Computer-mediated discourse. **D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton** (eds), *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden, MA : Blackwell, pp. 612–706.

Carter et al 2001 – **Carter, R., Goddard, A., Reah, D., Sanger, K., Bowring, M.** *Working with Texts*. London and New York : Routledge, 2001.

Kern 2006 – **Kern, R.** Perspectives on Technology in Learning and Teaching Languages. *TESOL Quarterly*, 40 (1), 2006, pp. 183–211.

Martin 1992 – **Martin, J. R.** *English Text: System and Structure*. Amsterdam : Benjamins, 1992.

Poynton 1984 – **Poynton, C.** Names as vocatives: forms and functions. *Nottigham Linguistics Circular 13* (Special Issue on Systemic Linguistics), 1984, pp. 1–34.

IDEELS – *Project IDEELS* [tiešsaistē] pieejams: <http://www.ideels.uni-bremen.de>

Whittaker 2003 – **Whittaker, S.** Theories and methods in mediated communication. **A. C. Graesser, M. A. Gernsbavher, S. R. Goldman** (eds.) *Handbook of Discourse Process*. Mahwah, New Jersey, London : Lawrence ErlbaumAssociates Publishers, 2003, pp. 243–286.

PERSONAL PRONOUNS IN STUDENTS' ELECTRONIC DISCOURSE IN ENGLISH

Summary

Electronic discourse comprises texts of different communicative purposes that determine the use of personal pronouns in them. Researchers point out that

lexicogrammatical choice in electronic discourse in a foreign language, namely, English can cause difficulties to non-native students. The goal of the present paper, therefore, is an analysis of the frequency of the personal pronouns in virtually written texts of non-native students of English in the framework of the project IDEELS (*Intercultural Dynamics in European Education thorough Online Simulation*) simulations as well as in pre-simulation and post-simulation essays. The obtained results show that the use of the personal pronouns is adequate in texts the communicative goal of which the students explored during their work at these texts.

Līga Vogina (Latvijas Universitāte)

TEIKUMA DZILĀS UN VIRSĒJĀS STRUKTŪRAS JĒDZIENS VALODNIECĪBĀ

Raksts par dziļās un virsējās struktūras jēdzienu izpratni valodniecībā jāsāk ar nelielu atskatu vēsturē. Tradicionālajā sintaksē tikusi aplūkota tikai teikuma sintaktiskā struktūra. Kā norāda V. Belošapkova, 19. gadsimta un 20. gadsimta sākumā netika pievērsta uzmanība teikuma jēdzieniskajai pusei (Belošapkova 1989, 676).

Tas pats sakāms arī par latviešu valodniecību. Tā, piemēram, Kārļa Mīlenbaha pētījumā „Teikums” par samērā pareizu uzskatīts seno grieķu dots skaidrojums – „teikums ir vārdu šķiru sakopojums, kuŗā izteikts pilnīgs, saprotams domu saturs” (Mīlenbahs 2009, 222). Teikums traktēts kā vārdformu virknējums, tātad tas, kas ir fiksēts runā vai rakstos. Arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” sintakses daļā ir pārstāvēts tradicionālais uzskats, aplūkojot teikumu tikai tā formālās uzbūves sakarā, nepievēršot uzmanību teikuma semantiskajai uzbūvei.

Par būtisku pavērsienu teikuma struktūras izpētē var uzskatīt Ferdinanda de Sosīra izvirzīto valodas un runas šķīrumu. Pēc F. de Sosīra domām, valoda ir zīmju sistēma, kas izsaka idejas, savukārt runa ir individuāls gribas un saprašanas resp. saprāta akts (Sosīrs 1999, 21–22). Pārfrāzējot Sosīra teikto, valoda atspoguļo domāšanas procesu, bet runa veic saziņas funkciju. Valodas un runas šķīrums tālāk rosinājis daudzus valodniekus domāt par to, ka arī teikums pētāms ne vien lineāri kā teikuma locekļu saistījums, tātad kā konkrētai runas situācijai piesaistīta vienība, bet arī kā vispārīgs modelis, kas pastāv valodā.

Pašlaik ar teikuma struktūru valodniecībā tiek saprasta ne tikai teikuma sintaktiskā, bet arī tā semantiskā uzbūve. Taču, piemēram, skolu gramatikās teikums vēl aizvien tiek aplūkots tradicionāli – kā teikuma locekļu saistījums. Tas nozīmē, ka tiek analizēta tieši teikuma sintaktiskā struktūra. Tomēr valodniecībā kopumā tiek respektēta teikuma semantiskās un sintaktiskās

struktūras esamība. To apliecina, piemēram, „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” iekļautā teikuma struktūras jēdziena definīcija, proti, **teikuma struktūra** ir „teikuma komponentu, proti, sintaktiskās struktūras komponentu jeb teikuma locekļu, semantiskās struktūras komponentu jeb semantisko lomu savstarpējo stabilo, būtisko sakaru un attieksmju kopums” (VPSV 2007, 391). Arī teikuma jēdziena skaidrojumā ir redzams, ka runa ir par divām savstarpēji saistītām struktūrām. Tātad definīcijā sacīts, ka **teikums** ir „pēc konkrētas valodas likumībām (noteikta abstrahēta parauga) veidota gramatiski noformēta un intonatīvi pabeigta valodas vienība, ko veido viens vai vairāki sintaktiski saistīti vārdi noteiktās gramatiskās formās un ko izmanto kā saziņas un domu izteikšanas līdzekli” (VPSV 2007, 391). Kaut arī definīcijā vairāk uzsvērts teikums kā sintaktiska vienība, bez ievērības nevar atstāt definīcijas sākumu, kurā teikts, ka teikums tiek veidots pēc „noteikta abstrahēta parauga”. Tie ir atslēgvārdi, kas norāda, ka teikums vispirms pastāv kā abstrakts, tipisks modelis – valodas vienība, un tikai pēc tam, apaugot ar konkrētiem vārdiem noteiktās gramatiskās formās, kļūst par konkrētu teikumu jeb izteikumu, tātad runas vienību.

Šajā sakarā jāmin krievu valodnieka Ivana Susova atziņa par teikumu. Kā raksta I. Susovs, var šķirt konkrētu teikumu (jeb teikumu valodas virsējā slānī) un abstraktu teikumu (teikumu valodas dziļajā slānī). Krievu valodnieks precīzi atklājis konkrētā un abstraktā teikuma attieksmes, proti, konkrēts teikums ir līdzeklis, ar kura palīdzību var realizēties abstraktais teikums. Savukārt par abstrakto teikumu Susovs rakstījis, ka tas ir obligāts priekšnoteikums, lai rastos konkrēts teikums (Susovs 1973, 6).

Tālāk nedaudz uzmanības jāveltī teikuma raksturošanas aspektiem. Šī raksta sakarā jārunā par satura un formas aspektu, kā arī statisko un dinamisko aspektu. Vispirms jānošķir teikuma satura jeb semantiskais aspekts un formas, respektīvi, gramatiskais aspekts. Jānis Valdmanis norādījis, ka teikuma saturs ir teikumā ietvertais īstenības fragmenta atspoguļojums, respektīvi, situācija, un teikuma autora attieksme pret to (Valdmanis 1989, 87).

Jūlijs Kārklīšs rakstā „Teikuma struktūras raksturošanas aspekti” norādījis, ka statiskā aspekta objekts ir sintakses statiskās struktūras, t. i., tādas struktūras, kas nav atkarīgas no konteksta un situācijas jeb konsituācijas (Kārklīšs 1970, 106). Teikumu no vienas puses var uzskatīt par šādu statisku struktūru, kad tas kā strukturāls paraugs pastāv neatkarīgi no runas konsituācijas. Dinamiskā aspekta objekts ir teikums kā dinamiska struktūra, t. i., kā komunikatīva vienība, kam ir sava intonācija un parasti arī noteikta vārdu kārtā. Viegli varam izsecināt atšķirību starp sintakses statisko un dinamisko aspektu – statiskais aspekts aplūko abstraktus modeļus, formulas, savukārt dinamiskais aspekts – konkrētas situāciju realizācijas teikumos (LEV 2000, 449). Kā redzams, tas sasaucas ar jau iepriekš minēto I. Susova viedokli par abstraktu un konkrētu teikumu.

Teikums nav tikai formāls veidojums, bet ir arī semantisks veidojums. Raksta autore pilnībā pievienojas uzskatam, ka valodā tieši nozīme ir vissvarīgākā. Šo viedokli atbalsta arī Ilze Lokmane, uzsverot, ka „valoda eksistē

tāpēc, lai izteiktu domu saturu, tādēļ jebkuri mēģinājumi abstrahēties no nozīmes un balstīt sintakses pētījumus tikai uz formālām pazīmēm ir neauglīgi” (Lokmane 2005, 7).

Tālāk varam runāt par teikuma semantisko un sintaktisko struktūru jeb dziļo un virsējo struktūru. Raksta autore uzskata šos terminus par sinonīmiskiem. Tomēr vērts palūkoties, kā šie jēdzieni definēti „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā”. Salīdzināsim definīcijas:

Teikuma **semantiskā struktūra** ir „jēdzienisko attieksmju kopums, kas veidojas starp teikumā atspoguļotās situācijas dalībniekiem. Piemēram, teikumos *Pēteris stāda kokus. Bērns zīmē sauli* izteiktas attieksmes starp darītāju jeb agensu un cietēju jeb paciensu. Vienu un to pašu semantisko struktūru var īstenot dažādas teikuma sintaktiskās struktūras teikumos, piemēram, *Vējā lokās koki* un *Vējš loka kokus*, *Man salst* un *Es salstu*. Semantisko struktūru dažkārt sauc arī par dziļo struktūru” (VPSV 2007, 390). Savukārt, teikuma **dziļā struktūra** ir „abstrakta sintaktiska vai semantiska teikuma struktūra, kas nav tieši novērojama pretstatā virsējai struktūrai. Transformatīvajā gramatikā – hierarhisks teikuma uzbūves aprakstīšanas veids” (VPSV 2007, 99). Angļu valodā, piemēram, tiek lietoti termini *semantic structure* un *deep structure*, krievu valodā – *семантическая структура* un *глубинная структура*. Tātad, redzams, ka dziļā struktūra tiek saistīta gan ar semantikas, gan sintakses līmeni. Tomēr jēdziena skaidrojums lielā mērā atkarīgs tieši no tā izpratnes (par to turpmāk rakstā).

Teikuma **sintaktiskā struktūra** ir „noteiktu teikuma locekļu funkcijās lietotu vārdformu vai predikatīvo vienību (teikuma daļu) savstarpējo sintaktisko sakaru kopums teikumā” (VPSV 2007, 391). Turpretī teikuma **virsējā struktūra** ir „tieši novērojama lineāra teikuma sintaktiskā struktūra pretstatā dziļajai struktūrai. Tradicionālajā sintaksē analizē virsējās struktūras, piemēram, teikumu *Ejam pa rasoto zāli* veido izteicējs *ejam*, apstāklis *pa zāli* un apzīmētājs *rasoto*” (VPSV 2007, 453). Angļu valodā tiek lietoti termini *syntactic structure* un *surface structure*, savukārt krievu valodā – *синтаксическая структура* un *поверхностная структура*. Virsējās struktūras definīcijā gan atklājas, ka tā ir tā pati teikuma sintaktiskā struktūra, kas ir tieši novērojama.

Par teikuma dziļās un virsējās struktūras jēdzienu valodniecībā vairāku desmitu gadu laikā rakstījuši daudzi valodnieki, tostarp, latviešu valodnieks J. Kārklīņš, valodnieces I. Freimane un I. Lokmane, krievu valodnieks I. Susovs (Сусов), somu valodnieks A. Mustajoki, angļu valodnieki Dž. Laionzs (Lyons) un V. Čeifs (Chafe) un citi. Kaut arī dziļās un virsējās struktūras jēdzieni valodnieku domas saistījuši ilgu laiku, nevar sacīt, ka šis jautājums vairs nav aktuāls mūsdienu valodniecībā. Gluži pretēji – starp atšķirīgajiem viedokļiem un dažādajiem jēdzienu traktējumiem jāmeklē tas uzskatu kopums, kurš šķiet vispiemērotākais.

Rakstot par teikuma struktūru, jāpiekrīt valodniekam Kārlim Mīlenbaham, kurš norādījis, ka „dažreiz šķietamies skaidrībā esam par lietām, kas mums vēl labi patumšas, [...] dažas lietas mums liekas ļoti vieglas, pašas tā

jau saprotamas, kas patiesībā ļoti grūtas” (Mīlenbahs 2009, 222–223). Teikuma dziļās un virsējās struktūras jēdziens tikai sākumā var šķist viegli saprotams. Teorētiskajā literatūrā atklājas daudz interesanta un vienlīdz arī sarežģīta.

Teikuma struktūru tik tiešām var aplūkot dažādi. Tradicionāli var runāt tikai par teikuma sintaktisko uzbūvi. Tomēr, kā jau tas iepriekš tika rādīts, balstīšanās vienīgi uz formālo, sintaktisko līmeni nesniedz pilnīgu priekšstatu par teikumu kā veselumu, kurā apvienojas saturs un forma. Tātad nošķirami vismaz divi savstarpēji saistīti teikuma struktūras līmeņi.

Teikuma struktūra ir daudzslāņaina un ļoti sarežģīta. To var aplūkot no semantiskās un sintaktiskās struktūras skatupunkta, taču to var aplūkot arī sīkāk. Raksta autore pievienojas tiem valodniekiem, kuri, runājot par teikuma struktūru, šķir trīs līmeņus. Starp šiem valodniekiem ir jau iepriekš minētie valodnieki I. Susovs, I. Lokmane un A. Mustajoki. Galvenās idejas šo valodnieku darbos sakrīt. Atšķirīga ir darbos lietotā terminoloģija. Ilze Lokmane ir balstījusies uz I. Susova uzskatiem un arī lieto terminus *relāciju struktūra*, *predikācijas struktūra* un *komunikatīvā struktūra*. Arto Mustajoki relāciju struktūru dēvē par *semantisko struktūru*. Viņa pētījumos tiek minēts arī termins *viršējā struktūra*, kas, pēc raksta autores domām, atbilst I. Susova minētajai predikācijas struktūrai. Savukārt līmenim, kas I. Susova un arī I. Lokmanes pētījumos tiek dēvēts par komunikatīvo struktūru, Mustajoki pētījumos atbilst virsējās struktūras lingvistiskās realizācijas. Šos pašus struktūras līmeņus raksta autore dēvē par dziļo semantisko struktūru, dziļo sintaktisko struktūru un virsējo sintaktisko struktūru. Tā, pēc raksta autores domām, ir tikai terminoloģiska atšķirība, bet būtība nemainās. Šāds dziļās struktūras šķīrums sakrīt arī ar „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” sniegto dziļās struktūras definīciju. Turpmāk rakstā sīkāk par trim minētajiem teikuma struktūras līmeņiem.

Kā norāda I. Susovs, jebkuras darbības, tostarp arī valodiskās darbības sākuma punkts ir objektīvā īstenība. Realitāte ir kā valodas denotāts. Valodnieks skaidro, ka teikuma denotāts ir „dažādu elementu ansamblis”, un šāda ansambļa nosaukšanai lieto situācijas jēdzienu (Susovs 1973, 15).

I. Susova pētījumos konstatēts, ka īstenības situācijas reti ir vienkāršas. Runātājs pats no daudzu elementu kopuma izvēlas savam vēstījumam svarīgāko (Susovs 1973, 17). Jāpiekrīt valodniekam, ka tik tiešām reālās īstenības situācijā var būt apvienotas ļoti daudzas un dažādas lietas, priekšmeti, notikumi. Tas saskan ar somu valodnieka Arto Mustajoki viedokli. Arī viņš vairākos rakstos (piemēram, Mustajoki 2003 un Mustajoki 2007) par sākumpunktu teikuma struktūras izpētē min īstenību.

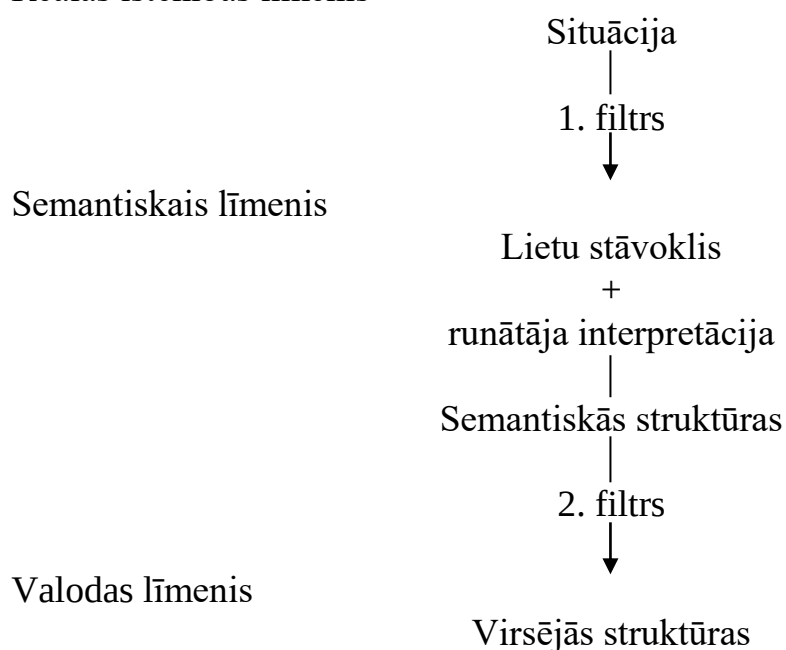
Tātad, varam secināt, ka teikuma struktūras pamatā ir objektīvā īstenība jeb realitāte. Tā pastāv neatkarīgi no mums. Tieši tādēļ gan Susovs, gan Mustajoki nošķir situāciju kā reālo īstenību no „lietu stāvokļa”. Tas ir veids, kādā runātājs uztver, interpretē situāciju. Par piemēru varētu minēt istabu, kurā ir ļoti daudz dažādu priekšmetu – grāmatas sarindotas plauktos, pie sienas tikšķ pulkstenis, uz galda stāv kafijas tasīte un kafijas kanna ar karstu kafiju. Tā ir reālās īstenības situācija. Runātājam, uztverot visu situāciju kopumā, jāizvēlas

tobrīd svarīgākais. Tas saistīts ar veidu, kā runātājs uztver un interpretē situāciju. Piemēram, runātājs var uztvert, ka tasītē ir ielieta kafija, un interpretēt šo situāciju – pieņemt, ka kafija pamazām atdziest, tādēļ tā iespējami drīz ir jāizdzer. Tobrīd nav svarīgi, ka plauktos stāv grāmatas vai ka pie sienas tikšņ pulkstenis. Tātad no visas situācijas runātājs var izvēlēties valodiski atspoguļot tikai to, kas attiecas uz kafiju.

Arī Ilze Lokmane raksta, ka „valodas semantiskā puse ir daudz bagātāka un sarežģītāka par formālo. Teikums kā valodas augstākā līmeņa vienība apvieno visas valodas nozīmes. Teikums apvieno vārda formu leksiskās un gramatiskās nozīmes, specifiskās nozīmes, kas raksturīgas teikumam kā abstraktai sintaktiskai struktūrai, kā arī komunikatīvās nozīmes, kas abstrakto teikumu aktualizē, piesaista runas situācijai” (Lokmane 2001, 97). Citiem vārdiem sakot, teikumā tiek atspoguļotas tās attieksmes, kas pastāv starp reālās īstenības objektiem.

Jau iepriekš tika minēts I. Susova viedoklis par to, ka runātājs atbilstoši komunikatīvajam mērķim pats izvēlas, ko un cik daudz no īstenības atspoguļot runā. Šajā ziņā uzmanības vērti ir Arto Mustajoki pētījumi (sk. Mustajoki 2003, Mustajoki 2007), kuros minēti filtri. (Raksta autore Mustajoki shēmu tulkojusi latviski.)

Reālās īstenības līmenis

1. shēma. Teikuma struktūras līmeņi (pēc A. Mustajoki 2003, 118; Mustajoki 2007, 7)

Ar pirmo filtru jāsaprot tas, ka runātājs vispirms analizē īstenības situāciju un atlasa sev būtisko informāciju. Ar otro filtru jāsaprot, ka runātājs patur prātā informāciju, kuru grib izteikt, un izdomā, kādā veidā attiecīgajā valodā to vispār var izpaust un kā tā būtu jāizpauž konkrētajā gadījumā. Jau iepriekš rakstā tika minēts J. Valdmaņa uzskats par teikuma saturu – tas ir īstenības atspoguļojums un runātāja attieksme pret to. Arī šis viedoklis pamatos

balstīts uz to, ka teikuma saturu neizbēgami veido ne vien objektīvā puse (reālā īstenība), bet arī subjektīvā puse (runātāja vēlme kaut ko teikuma saturā izcelt). Atgriežoties pie minētā piemēra par kafiju, varētu sacīt, ka runātājs var izvēlēties izteikt savam sarunu biedram pavēli dzert kafiju, tāpat runātājs var izvēlēties uzdot retorisku jautājumu par to, vai tad tiešām neviens negrasās dzert kafiju. Tikpat labi runātājs var konstatēt faktu, ka kafija dziest. Atbilstoši runātāja izvēlei vienu un to pašu situāciju raksturo trīs gramatiski atšķirīgi teikumi: *Jāni, dzer kafiju!*, *Vai tiešām neviens negrasās dzert kafiju?* un *Kafija dziest*. Šajā vietā teikuma struktūru var salīdzināt ar aisbergu – lielākoties redzama ir pavisam neliela daļa, kas var maldināt par to, kāds ir neredzamās daļas apjoms un kāda ir šīs daļas struktūra.

Kā jau iepriekš rakstīts, I. Susovs, runājot par dziļāko teikuma struktūras slāni, lietojis relāciju struktūras jēdzienu. Arī I. Lokmane lieto šo terminu. Valodniece raksta, ka „relāciju struktūra [...] ir vērsta uz objektīvo realitāti – atspoguļo kādu notikumu, procesu vai, vispārīgi sakot, lietu stāvokli reālajā īstenībā” (Lokmane 2005, 15). Arī Arto Mustajoki rakstā „From Meaning to Form: an Alternative Model of Functional Syntax”, atspoguļojot visu teikuma struktūras līmeņu attieksmes, kā semantisko līmeni min tieši lietu stāvokli (*state of affairs*) (Mustajoki 2007, 7). Relāciju struktūra ir pa vidu starp konkrētām situācijām un konkrētiem teikumiem, jo tā vispārina konkrētās situācijas. Vispārinājums izpaužas abstraktu modeļu veidā. Ilze Lokmane norāda, ka relāciju struktūras ir nepieciešamas, „lai varētu sakārtot jeb organizēt informāciju”. Valodniece norāda, ka „vienas no tipiskākajām un valodā visbiežāk sastopamajām ir attieksmes *agenss (darbības darītājs)* – *darbība* – *pacienss (darbības uztvērējs)*: *Pēteris stāda kokus, Bērns zīmē pasauli* (Lokmane 2005, 16). I. Susovs norādījis, ka vienu un to pašu relāciju struktūru var izteikt ar virkni konkrētu teikumu un ka vairāki virsējās struktūras ziņā vienādi teikumi var atšķirties ar relāciju struktūru (Susovs 1973, 49). Relāciju struktūra ir tā struktūra, kura, runājot I. Susova vārdiem, tikai „novelk situācijas kontūras, tādējādi palīdzot sākt derīgu nominatīvo vienību atlasī” (Susovs 1973, 50). Tātad, ja relāciju struktūra ietver darītāja, darbības un darbības objekta pozīcijas, tas nozīmē, ka runātājam jādomā par to valodas vienību atlasī, kuras var nostāties minētajās pozīcijās. Bet tas vēl nav ceļš, pa kuru var nonākt tieši pie gatava teikuma.

Ivans Susovs norādījis, ka konkrēts teikums rodas daudzpakāpju procesa laikā. Vispirms jāizvēlas situācijai atbilstoša relāciju struktūra. Tā ir pamats nākamajai struktūrai, proti, predikācijas struktūrai, un tikai pēc tam var runāt par konkrētu teikumu, kas piesaistīts runas situācijai (Susovs 1973, 51). Valodnieks norāda arī to, ka relāciju struktūras izvēli nosaka atspoguļojamās situācijas objektīvā uzbūve vai arī subjektīvais dalījums, ko pēc citu situāciju parauga veido pats runātājs (Susovs 1974, 62).

Predikācijas struktūra ir nākamais līmenis. I. Lokmane raksta, ka tas „it kā uzslāņojas uz relāciju struktūras”. Tālāk valodniece norāda, ka predikācijas struktūra „rāda teikuma autora attieksmi pret atspoguļojamo situāciju, resp., autors izvēlas vienu no relatēmām par gramatiskās predikācijas izejas punktu”

(Lokmane 2005, 21). Vienkāršāk sakot, runātājs no visa objektu kopuma, kas apvienots vienā situācijā, atbilstoši komunikatīvajam mērķim izvēlas vienu elementu, ap kuru izveidot teikumu. To norādījis arī A. Mustajoki (sk. iepriekš Mustajoki shēmu ar filtriem). Tā ir runātāja izvēle – ko, cik daudz un kā izpaust vārdos.

Runājot par teikuma struktūru A. Mustajoki pētījumos, jāteic, ka somu valodnieks būtībā atklāj tos pašus teikuma struktūras līmeņus, kādi jau tika minēti I. Susova un I. Lokmanes darbos. Atšķirība, kā jau iepriekš tika rakstīts, atrodama vien minēto valodnieku darbos lietotajā terminoloģijā. Arto Mustajoki rakstā „From Meaning to Form: an Alternative Model of Functional Syntax” norāda, ka lingvistikā kopumā pastāv terminoloģiskas grūtības. Valodnieks norādījis, ka tā struktūra, kas viņa darbā saukta par semantisko, citviet tiek saukta par denotatīvo, konceptuālo, ontoloģisko, kognitīvo, ideogrāfisko, nozīmē balstīto vai dziļo struktūru. Visu triju teikuma struktūras līmeņu savstarpējās attiecības somu valodnieks atklāj ar piemēru. Viņš raksta, ka, piemēram, fizioloģisku stāvokli (atbilstošu semantisko struktūru) var izteikt ļoti dažādi, piemēram, *Igors ir izbadējies/saaukstējies/saslimis//Igoram ir temperatūra* utt. A. Mustajoki pieņem vienu no minētajiem variantiem sīkākai analīzei: vienas semantiskās struktūras saturs varētu būt *Igoram ir temperatūra* (Mustajoki 2007, 8). Tālāk tiek minēts modelis, kā šādu semantisko struktūru varētu atspoguļot sintaktiski (Mustajoki darbā atrodamais modelis balstīts uz krievu valodas piemēra, tādēļ raksta autore modeli pielāgojusi latviešu valodas piemēra struktūrai). Viens no veidiem, kā minēto semantisko struktūru var izteikt gramatiski, ir šāds modelis: $N_{Nom} + Cop_{fin} + Adj_{Nom}$. Iekļaujot šajā modeli konkrētas vārdformas, tas varētu skanēt šādi: *Puisis ir slims*. No tā var secināt, ka sākumā ir situācija, semantiskā struktūra, tālāk ir konkrēts sintaktiskās struktūras modelis, kurā ir atzīmētas visas nepieciešamās situācijas dalībnieku pozīcijas un savstarpējās attiecības, bet tikai tad, kad sintaktiskā struktūra tiek papildīta ar konkrētām vārdformām, mēs iegūstam īstu virsējo struktūru, ko krievu valodnieks I. Susovs sauc par komunikatīvo struktūru.

Ilze Lokmane par komunikatīvo struktūru raksta tā: „Teikuma komunikatīvās struktūras līmenis nav viendabīgs, jo apvieno dažādu veidu nozīmes. Tām kopīga viena pazīme – tās aktualizē abstrakto sintaktisko veidojumu, proti, piesaista to runas situācijai. Nozīmes, kas izteikumam pievienojas runā resp. tekstā, atklāj abstrakto sintaktisko struktūru funkcionēšanu saziņā” (Lokmane 2005, 24). Teikuma komunikatīvā struktūra apvieno teikuma kā predikatīvas vienības objektīvās, obligātās nozīmes (laiku, respektīvi, teikuma satura attieksmi pret runas momentu; modalitāti, respektīvi, runātāja attieksmi pret teikuma saturu), kā arī subjektīvās nozīmes. Tās, kā norāda I. Lokmane, var būt jautājums, pavēle, rosinājums (komunikatīvās nozīmes, kas izriet no komunikatīvā mērķa), aktuālais dalījums, arī subjektīvā modalitāte (Lokmane 2005, 25). No tā izriet, ka šī komunikatīvā struktūra ir vissarežģītākā, jo tajā apvienotas tik dažādas nozīmes. Teikums, izaugot no relāciju struktūras līdz komunikatīvajai struktūrai, tiek piesaistīts runas

situācijai, jo tieši komunikatīvajā struktūrā iespējams ielikt visvairāk subjektīvas informācijas un attieksmes.

Raksta noslēgumā nepieciešams īss kopsavilkums, kurā vēlreiz uzsvērt būtiskākos jautājumus un atklāt, kā tie sasaucas ar autores nostāju. Tātad – rakstā atklāts uzskats, ka teikuma struktūra dalāma trīs savstarpēji saistītos līmeņos. Visdziļākais līmenis ir dziļā semantiskā struktūra (I. Susovam, I. Lokmanei – relāciju struktūra, A. Mustajoki – semantiskā struktūra), kas atspoguļo attieksmes starp objektiem reālajā īstenībā. Nākamais teikuma struktūras līmenis ir dziļā sintaktiskā struktūra (I. Susova, I. Lokmanes pētījumos – predikācijas struktūra, bet A. Mustajoki pētījumos – virsējā struktūra). Trešais līmenis ir teikuma virsējā sintaktiskā struktūra (I. Susova, I. Lokmanes darbos komunikatīvā struktūra, A. Mustajoki darbos minēta virsējās struktūras lingvistiskā realizācija). Šeit vēlreiz der atgriezties pie dziļās struktūras definīcijas, kas jau iepriekš minēta darbā. Definīcijā teikts, ka dziļā struktūra ir „abstrakta sintaktiska vai semantiska teikuma struktūra, kas nav tieši novērojama pretstatā virsējai struktūrai” (VPSV 2007, 99). Tieši tādēļ raksta autore uzskata, ka dziļās struktūras jēdziens ir lietderīgs, lai pretstatītu teikuma sintaktiskās struktūras līmeni, kurā vēl nav konkrētu vārdformu, tādām teikuma sintaktiskās struktūras līmenim, kurā jau ir konkrētas vārdformas. Tātad, pēc autores domām, šāds dziļās struktūras traktējums ļauj vienlaikus parādīt teikumu kā abstraktu vienību jeb tipveida paraugu un konkrētu, runas situācijai piesaistītu vienību.

Literatūra

Belošapkova 1989 – *Современный русский язык*. Под редакцией В. А. Белошапковой. Москва : Высшая школа, 1989.

Čeifs 1975 – **Чейф, У. Л.** *Значение и структура языка*. Москва, 1975.

Freimane 1985 – **Freimane, I.** *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga : P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1985.

LEV 2000 – *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*. Гл. редактор В. Н. Ярцева. Москва : Большая Российская энциклопедия, 2000.

Kārkliņš 1970 – **Kārkliņš, J.** Teikuma struktūras raksturošanas aspekti. *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga : Zvaigzne, 1970, 103.–113. lpp.

Laionzs 1995 – **Lyons, J.** *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 1995

Lokmane 2001 – **Lokmane, I.** Vārdformas vispārināto nozīmju loma teikuma sintaktiskajā struktūrā. *Baltu filoloģija. X*. Rīga : LU, 2001, 97.–104. lpp.

Lokmane 2005 – **Lokmane, I.** *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā: promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai*. Rīga : LU Baltu valodu katedra, 2005.

Milenbahs 2009 – **Milenbahs, K.** Teikums. **Milenbahs, K.** *Darbu izlase*. 1. sēj. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2009, 221.–296. lpp.

Mustajoki 2003 – **Мустайоки, А.** Роли актантов в рамках функционального синтаксиса. *Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия VII*. Тарту, 2003, стр. 116–133.

Mustajoki 2007 – **Mustajoki, A.** From Meaning to Form: an Alternative Model of Functional Syntax. *Russian Language Journal*. Vol. 57. 2007, pp. 3–28.

- MLLVG 1962** – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 2. daļa. Sintakse. Rīga, 1962.
- Sosīrs 1999** – **Сосюр Ф. де**. *Курс общей лингвистики*. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 1999.
- Susovs 1973** – **Сусов, И. П.** *Семантическая структура предложения*. Тула, 1973.
- Susovs 1974** – **Сусов, И. П.** Глубинные аспекты семантики предложения. *Проблемы семантики*. Москва : Наука, 1974, с. 58–65.
- Valdmanis 1989** – **Valdmanis, J.** Teikums. **Ceplītis, L., Rozenbergs, J., Valdmanis, J.** *Latviešu valodas sintakse*. Rīga : Zvaigzne, 1989, 13.–141. lpp.
- VPSV 2007** – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Autoru kolektīvs. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.

THE CONCEPT OF DEEP AND SURFACE STRUCTURE OF SENTENCE IN LINGUISTICS

Summary

The article deals with the concept of deep and surface structure of sentence in linguistics. The article starts with historical review to the structure of the sentence in traditional syntax. The author gives insight to the problem of this concept. There are discussions about number of sentence structure levels. It is a main problem related to concept of deep and surface structure of sentence. Attention is paid to terminology as well – it varies from one author to another.

This article is based on opinion that sentence structure consists of three different levels. The author of this article refers to terminology used by Russian linguist Susov. Main concept definitions and explanations are based on Susov's terminology. The deepest level in sentence structure is the relational structure, then the predication structure covered by the communicative structure of sentence. Despite using above mentioned terminology the author of the article tends to think that more adequate would be the use of terms *the deep semantic structure*, *the deep syntactic structure* and *the surface syntactic structure*. In author's opinion these terms reveal the essence of sentence structure levels more precisely.

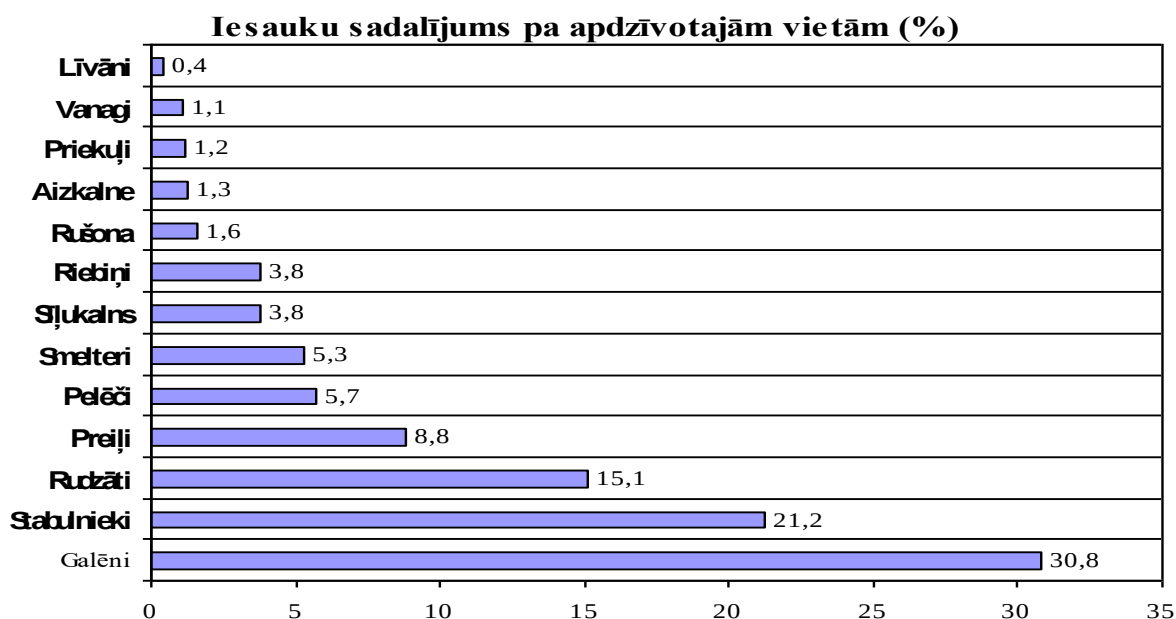
Inese Zuģicka (Daugavpils Universitāte)

NEOFICIĀLIE PERSONVĀRDI PREIĻU RAJONĀ: SEMANTISKAIS ASPEKTS

Mūsdienās aizvien biežāk cilvēku nosaukšanai, uzrunāšanai mājās, skolā, darbavietā, draugu, paziņu lokā priekšvārdi vai uzvārdi (arī abi) tiek aizstāti ar neoficiālajiem personvārdiem: iesaukām, hipokoristikām, mīlvārdiņiem u. c. Vieni no ekspresīvākajiem neoficiālajiem antroponīmiem ir iesaukas. Tās atspoguļo cilvēka fiziskās vai rakstura īpašības, uzvedību, profesiju, aizraušanos. Iesaukas ir emocionāli piesātinātas. Kā norāda A. Superanska, visbiežāk iesaukas rodas kolektīvā, kura locekļi tā vai citādi ir saistīti. Pilsētās iesaukas galvenokārt tiek dotas mazpazīstamiem mājas iemītniekiem, kurus nepazīst pēc priekšvārda un uzvārda. Savukārt laukos, kur cilvēki pazīst cits citu, iesaukas lielākoties norāda uz nosaucamās personas rakstura un uzvedības savdabību (Суперанская 2004, 485–486).

Turpinot pētījumus (Zuģicka 2006; Zuģicka 2008, Zuģicka 2009) par vienu no izplatītākajiem neoficiālo personvārdu veidiem, rakstā no motivatīvās jeb etimoloģiskās semantikas viedokļa analizēts Preiļu, Riebiņu, Vārkavas, Aglonas un Līvānu novadā no 2006. gada līdz 2009. gadam apkopotais iesauku materiāls. Minētie novadi atrodas Latvijas dienvidaustrumos, bijušā Preiļu rajona teritorijā. Kopīgais novadu iedzīvotāju skaits 2010. gada 1. janvārī – 39 000. Novados ir daudzveidīgs nacionālais sastāvs: latvieši – 66,5 %, krievi – 27,5 %, poļi – 1,7 %, citas tautības – 4,3 % (www.pmlp.gov.lv). Preiļu, Riebiņu, Vārkavas, Aglonas un Līvānu novadā tiek runāts augšzemnieku dialekta dziļajās nesēliskajās izloksnēs, respektīvi, Preiļu, Aizkalnes, Aglonas, Rudzātu, Līvānu, Vārkavas, Silajāņu, un Galēnu (Vidsmuižas) izloksnēs. Iesauku materiālā parādās gan cittautu valodu iezīmes, gan arī fonētiskie, morfoloģiskie, leksiskie dialektismi (iespēju robežās tie tiek parādīti arī šajā rakstā).

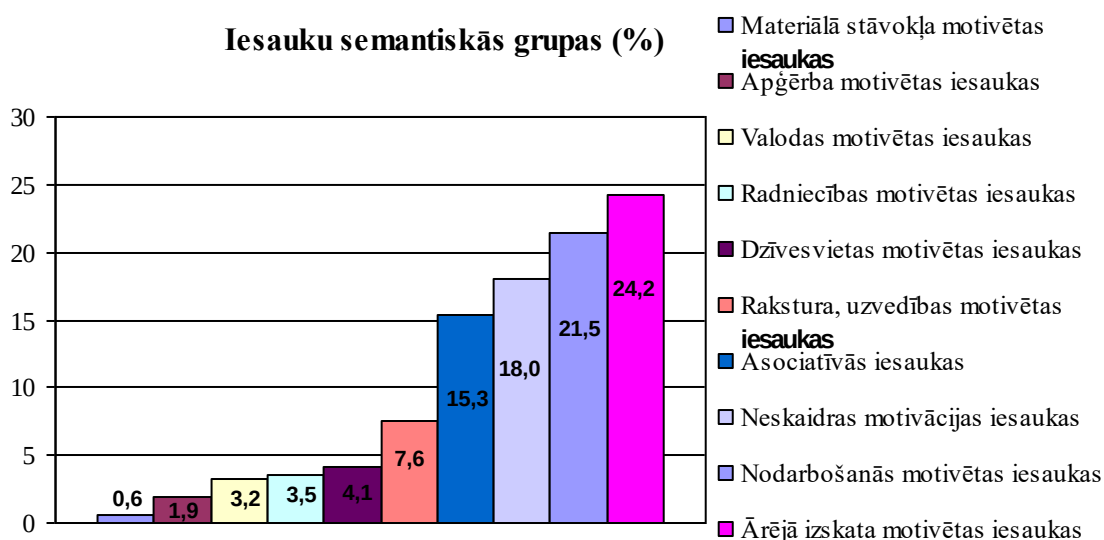
Aptaujājot respondentus minētajos novados, apkopotas 755 iesaukas, kuru īpašnieki ir vecumā no 9 līdz pat 80 gadiem, no tām 456 jeb 60 % ir vīriešu iesaukas, 264 jeb 35 % – sieviešu, 16 jeb 2 % – grupu iesaukas, savukārt

19 iesaukām jeb 3 % nav zināma piederība. Lielākais iesauku skaits fiksēts Riebiņu novada Galēnu un Stabulnieku, kā arī Līvānu novada Rudzātu pagastā.

Salīdzinājumā ar citiem antroponīmiem iesaukām biežāk ir saskatāma motivācija. Materiāla analīze rāda, ka iesauku motivācija 95,9 % gadījumu ir skaidra vai vismaz nojaušama. Lielākoties motivētājpazīme tiek izteikta ar sugas vārdu, kurā iesaukas īpašniekam piedēvētā iezīme norāda tikai uz kādu šauru vārda leksiskās nozīmes daļu. Kā norāda N. Podolska, iesaukas visbiežāk veidojas, apelatīvam pārtopot personvārdā, respektīvi, procesā, ko sauc par onimizāciju. Līdzās onimizācijai bieži vien notiek arī transonimizācija – viena onīma pāreja cita onīma funkcijā (Подольская 1988, 91, 138). Apkopotais materiāls liecina, ka mūsdienās radušās iesaukas ir precīzi motivētas, jo cilvēki, kas tās ir devuši, zina, kāpēc attiecīgā persona tiek dēvēta tieši šādā neoficiālajā personvārdā. Iesaukas var būt semantiski marķētas (tādas, kas norāda uz cilvēka miesas uzbūves, kā arī rakstura, uzvedības īpatnībām, iemīļoto nodarbošanos) un semantiski nemarķētas (citu personvārdu motivētas).

Analizējot iesauku materiālu no motivatīvās (etimoloģiskās) semantikas

viedokļa, var izdalīt vairākas grupas.

Ārējā izskata motivētas iesaukas

Ārējais izskats visbiežāk piesaista uzmanību. Šīs grupas iesaukas veido gandrīz ceturto daļu jeb 24,2 % no analizējamā materiāla. Pētāmajā teritorijā nav tādas apdzīvotas vietas, kurā nebūtu vismaz vienas ārējā izskata motivētas iesaukas. Visbiežāk par ārējā izskata motivētu iesauku kļūst atbilstošas semantikas apelatīvs, īpašības vārds vai ievērojamas personības antroponīms. Šajā grupā var izdalīt vairākas iesauku apakšgrupas, kuru pamatā ir:

augums, miesas uzbūve: *tievs un garš*: **Garais** v Gal., Pr., Rudz., Stab., **Gurķis** v Līv., **Klapans**¹ (< *klapans* KIV I, 500) v Rudz., **Kūda** v Stab. (sal. izl. *kūds* ‘tievs’), **Lemess** (< *lemesis*) v Gal., **Sisiņš** (< *sisenis*) v Gal.,

¹ Šajā rakstā netiek skaidrotas iesaukas, kas radušās no latviešu literārās valodas vārdiem un dialektālām leksēmām, kam ir tiešas atbilstmes literārajā valodā. Paskaidrojumi doti iesaukām, kas radušās no dialektismiem un citu valodu apelatīviem.

Standzeņa s Stab., **Šļauka** s Smelt., **Vermišeļs** s Rudz. (sal. kr. *вермишель* ‘nūdele’); *apaļš (masīvs) un garš*: **Bekons** v Gal., **Bunduļs** (< *bundulis*) v Pel., **Broilers** v Gal., **Garō Aņa** s Pel., **Kabans** v Gal. (sal. izl. *kabans* ‘kuilis’); *mazs augums*: **Bluseņa** s Gal., **Gnoms** v Pr. (sal. kr. *гном* ‘rūķis’), **Metraviks** (< *metrs*) v Stab.; *apaļš un neliela auguma*: **Hruščovs** v Sīl., **Makarons** s Gal., **Bubliks** v Pr.; *apaļīgs, korpulents*: **Blučs** s Rudz., **Kabacis** s Rudz., **Kļocka** s Stab. (sal. kr. *клячка* ‘kilķens, klimpa’), **Pingvīns** s Gal., **Rasnais** (< *resns*) v Gal., **Tusnis** (< *tust*) v Smelt.;

sejas daļas: *zobi*: **Nūtrijs** s Rudz., **Zyrga zūbs** v Gal. (lieli priekšzobi), **Zaķītis** v Rudz. (balti zobi); *acis*: **Bryunaceite** s Rieb. (brūnas acis), **Margalka** s Pel. (bieži mirkšķina acis, sal. kr. *моргать* ‘mirkšķināt’), **Čukča** s Gal. (šauras acis); *lūpas*: **Pelis cičuks** v Pel. (maza kārpīņa uz lūpas); *vaigi*: **Mogona (Maganēņa)** s Ruš. (bieži sārtijas vaigi); *deguns*: **Buratīno** s Stab., Rudz. (garš deguns); *sejas apmatojums*: **Buorzda** (sal. izl. *buorzda* ‘bārda’) v Stab., **Ūsa** v Gal.; *sejas vaibsti*: **Mauzeduns** (< *Mao Dze Duns*) v Stab., **Jeļcins** v Gal., **Ulmanis** v Rudz.;

mati: *krāsa*: **Boltuo Mara** s Pel., **Ruduo** s Gal., **Ryžais kačs** (sal. izl. *kačs* ‘kaķis’) s Gal.; *griezums, sakārtojums*: **Adatgalva** s Smelt., **Jožs** v Rudz. (īsi mati, sal. kr. *ѣж* ‘ezis’), **Plešs** v Gal. (plikas galvasvidus, sal. izl. *plešs* ‘plika galva’), **Čirkainais** v Pel., **Puškins** v Gal., **Vuška** (sal. izl. *vuška* ‘aita’) s Pr. (sprogaini mati);

motorika: **Klybais Boļuss** v Pel. (kliboja), **Slīpais transportieris** v Rudz. (iet salīcis), **Pīle** s Rudz. (iet gāzelējoties);

ādas krāsa: **Ņegra** (< *nēģeris*) v Gal., s Gal., **Melnis** v Sīl.;

vecums: **Synoks** v Gal. (sal. kr. *сын* ‘dēls’), **Stariks** v Gal. (sal. kr. *старик* ‘vecs vīrietis’).

Nodarbošanās motivētas iesaukas

Šīs grupas iesauku ir nedaudz mazāk nekā iepriekšējā – ārējā izskata motivētu – iesauku grupā: tās veido 21,5 % no apkopotā materiāla. Šajā grupā tiek iekļautas gan profesijas, gan darba vietas, gan nodarbošanās, aizraušanās,

gan kāda īpaša notikuma, kas saistīts ar nodarbošanos, motivētas iesaukas. Šo iesauku pamatā ir:

profesija/amats: **Kolba** s Rudz. (ķīmijas skolotāja), **Polkovniks** v. Gal. (bijušais armijas virsnieks), **Patmaļņiks** v Stab. (dzirnavnieks, sal. izl. *patmaļņiks* ‘dzirnavnieks’);

darba vieta: **Gaļas Francis/ Prancis** v Stab. (kāvis lopus kolhozā), **Pogostneica** s Gal. (pagasta priekšniece), **Susyns** v Gal. (strādāja meliorācijā, sal. latv. *susināt* ‘ar melioratīviem līdzekļiem mazināt (augsnē, kādā teritorijā) mitrumu’); paradums/ aizraušanās: **Čajoks** v Rudz. (patīk dzert tēju, sal. kr. *чай* ‘tēja’), **Mērnīeks** v Rudz. (iedzēris staigā no vienas vietas uz otru), **Komisārs Reksis** s Pel. (patīk izspiegot, populāra Vācijas seriāla „Komisārs Reksis” ietekmē), **Varde** s Pr. (kolekcionē vārdes), **Meža feja** s Rudz. (izklaidējās ar meža strādniekiem);

notikums: **Švauksts** v Smelt. (izrādē „Mērnīeku laiki” – Švauksta loma), **Vucinešs** v Smelt. (kāzās nozaga aunu, sal. izl. *vucyns* ‘auns’), **Karamele** v Rudz. (alum cukura vietā bēra karameles).

Rakstura, uzvedības motivētas iesaukas

Šīs grupas iesaukas ir vienas no ekspresīvākajām, jo tiešā vai netiešā veidā norāda uz nosaucamās personas rakstura īpašībām (viltīgumu, ziņkārību, neiecietību, skopumu utt.) vai uzvedības īpatnībām (kustīgumu, izveicību). Pārsvārā iesaukās tiek akcentētas negatīvās īpašības. Kopumā tās veido 7,6 % no analizējamā materiāla. Šo iesauku pamatā ir:

rakstura iezīmes: **Luočplīess** v Stab. (spēcīgs, stiprs raksturs), **Lopsa** s Gal. (viltīga), **Adatiņa** s Pel. (prasīga, asa), **Binokļs** s Sīl. (ziņkārīga), **Gavēnis** v Stab. (skops), **Suts** v Gal. (ātri sadusmojas, sal. izl. *suts, suta* ‘tvaiks’);

uzvedība: **Buksis** (< *buksēt*) v Sīl. (ļoti lēns), **Leidoka** (< *līdaka*) s Stab. (kustīga un izveicīga), **Balalaika** v Pr. (iedzēris daudz runā), **Redka** v Sīl. (reti var sastapt mājās, sal. kr. *редко* ‘retumis’).

Valodas motivētas iesaukas

No apkopotā iesauku materiāla valodas, resp. runas veida vai sarunas temata, motivētas iesaukas veido 3,2 %. Šīs grupas iesaukas var iedalīt vairākās apakšgrupās, kuru pamatā ir:

personas lietojamie iespraustie vārdi: **Johaidī** v Stab., **Cipa** v Gal.;

uzrunas formas: **Bumbuļs** v Prīk., **Zilīte** v Smelt., **Zeltiņš** v Rudz.;

iemīlots izteiciens: **Myužeigais skaistums** s Gal., **Kaķītim ar akmentiņu** v Stab., **Zalta vārts** s Sīl., **Feinais puika** v Rudz.;

runas īpatnības: **Pusčūlīts** v Ruš. (mēģina iemācīties runāt latgaliski), **Kačīne** s Stab. (runā kā ņaudēdama); **Bubyns** v Gal. (neskaidri runā), **Rupors** v Rudz. (ļoti skaļi runā);

sarunas tēmas: **Sekss, Seksambajevs** v Rudz., **Cics** v Gal.

Apģērba motivētas iesaukas

Apģērbs ir viena no ārējā izskata sastāvdaļām, kas piesaista uzmanību. Analizējamajā materiālā apģērba motivētas iesaukas veido nelielu skaitu, tikai 1,9 %: **Valencs** v Sīl. (visu gadu staigā veltenos, sal. izl. *vaļencys* ‘velteņi, silti ziemas zābaki’), **Kūrmeits** v Stab. (melna berete ar „līpiņu”, sal. izl. *kūrms* ‘kurmis’), **Luoceits** (< *lācis*) v Stab. (brūns kažoks), **Vāvere** s Gal. (džemperis ar oranžām spalvām), **Panska** v Rudz. (saplīsušas drēbes). Divas iesaukas, kas iekļautas šajā grupā, radušās no uzraksta uz apģērba: **Snikers** v Gal. (uzraksts uz kombinezona), **Kents** v Pel. (uzraksts uz T-krekla).

Materiālā stāvokļa motivētas iesaukas

Šīs grupas iesaukas veido vismazāko skaitu no analizējamā materiāla – tikai 0,6 %. Visbiežāk materiālā stāvokļa motivētās iesaukas iegūst turīgāki vietējie iedzīvotāji – uzņēmumu, zemnieku saimniecību vadītāji, kā arī valsts un pašvaldību iestādēs strādājošie: **Kungs** v Sīl., **Hazajins** v Rieb. (sal. kr. *хозяин* ‘saimnieks, īpašnieks’).

Radniecības motivētas iesaukas

Nereti (3,5 %) iesauku motivācija liecina nevis par pašas personas, bet gan par kāda ģimenes locekļa priekšvārdu, arī uzvārdu, iesauku, nodarbošanos u. c. Dažas no šīm iesaukām varētu dēvēt par patronīmiskām (skat. **Peksis**, **Vincis**). Dažreiz šādas iesaukas tiek nodotas no paaudzes paaudzē: **Peksis** v Smelt. (Pētera dēls), **Vincis** v Smelt. (Vincenta dēls), **Onteits** v Rudz. (pārmantota tēva iesauka, Antona dēls), **Probuss** v Gal. (pārmantota tēva iesauka), **Prancužu (Francužu) Petris** v Pel. (pirmais vārdkopas komponents < tēva prv. *Francis*), **Skroderu Anna** s Van. (tēvs bijis skroderis), **Luočuks** v Smelt. (no paaudzes paaudzē).

Asociatīvās iesaukas

Latviešu personvārdu attīstības pirmsākumos daudzi uzvārdi radās no iesaukām. Bet mūsdienu antroponīmiskajā sistēmā vērojams pretējs process – iesauku rašanās no priekšvārdiem un/vai uzvārdiem. Šīs grupas iesaukas (15,3 %) ir semantiski nemarķētas, jo tajās ietvertā informācija visbiežāk ir emocionāli neitrāla. Lielākoties asociatīvās iesaukas rodas no pašu nosaukamo personu priekšvārdiem un uzvārdiem, tos saīsinot, pārveidojot, retos gadījumos no personvārdu saīsinājumiem jeb hipokoristikām:

priekšvārda motivētas iesaukas. Daļa iesauku radušās uz asociāciju pamata ar kāda apelatīva semantiku: **Špraksteleite** s Aizk. (sal. izl. *šprakstēt* ‘dzirkstelot’ < izl. *guns* ‘uguns’ < prv. *Gunta*), **Nindza** s Rieb. (hipok. *Nina* < prv. *Antoņina*), **Lampačka** s Rieb. (sal. kr. *лампа* ‘lampa, elektriskā spuldze’ < kr. *свem* ‘gaisma’ < hipok. *Sveta* < prv. *Svetlana*.). Sastopamas arī fonētisko asociāciju iesaukas: **Šaiba** s Stab. (prv. *Baiba*);

uzvārda motivētas iesaukas: **Baranka** v Pr. (uzv. *Baranova*), **Kļavīts** v Prīk. (uzv. *Kļavinskis*), **Šķelets** v Gal. (uzv. *Šķesters*), **Vuorna** s Stab. (uzv. *Sārna*). Fiksētas dažas iesaukas, kas ir burtiski uzvārdu tulkojumi, piemēram, **Kruglovs** v Gal. (uzv. *Opolais* < *opols* ‘apaļš’, sal. kr. *круглый* ‘apaļš’),

Jūceņš/ Jūks v Stab. (uzv. *Šutka*, sal. kr. *уымка* ‘joks’), **Muraveika** v Gal. (uzv. *Skudra*, sal. kr. *мыравей* ‘skudra’). Dažos gadījumos asociāciju ķēde ir neparedzama, piemēram, **Santīms** v Rudz. (< hipok. *Saša* < prv. *Aleksandrs*).

Dzīvesvietas motivētas iesaukas

Šīs grupas iesaukas veido 4,1 % no visa analizējamā materiāla. Dzīvesvieta tiek norādīta kā cilvēku raksturojošā pazīme, kā „ceļa zīme”. A. Butkus norāda, ka iesaukām, kas raksturo dzīves vietu, mēdz būt adesīvs raksturs (norāda uz objektu, pie kura atrodas cilvēka māja) un inesīvs raksturs (to saknes konotē mājas vietu objektā, nevis pie objekta) (Butkus 1988, 358). Arī analizējamajā teritorijā šāda veida iesaukas nav retums.

Adesīva rakstura iesaukas: **Azargola Stons** v Pel. (dzīvo pie ezera), **Dziļais Gruovs** v Pel. (dzīvo pie dziļa grāvja), **Kopu Pīters** v Rudz. (dzīvo pie brāļu kapiem), **Aizupīts** v Gal. (dzīvo aiz upes), **Skujeņš** v Gal. (dzīvoja pie skuju koku meža). Visbiežāk adesīva rakstura iesaukās tiek saukti tie, kas nedzīvo pagasta centrā.

Inesīva rakstura iesaukas: **Pasta Jānis** v Van. (vecāku mājās kādreiz atradies pasts), **Dēļupnieks** v Smelt. (dzīvo *Dēļupes* ciemā), **Kolnu Juļa** s Pel., **Kolnu Geļa** s Rudz. (dzīvo uzkalniņā). Fiksēta viena iesauka, kas ir dzimšanas vietas motivēta: **Lubonīts** v Stab. (< *Lubāna*).

Vairāku pazīmju motivētas iesaukas

Samērā bieži iesaukas ir vairāku pazīmju motivētas. Tās šajā rakstā izdalītas atsevišķi: **Uni satellite/ Pasts** s Rudz. (raksturs /ziņkārība/ + paradums /informācijas ievākšana/), **Brigadīrs** v Sīļ. (profesija /brigadieris/ + raksturs /valdonīga/), **Pūcite** s Rieb. (raksturs /sirsnība/ + ārējais izskats /lielas acis/), **Daduļu Vīnrūce** s Pel. (ārējais izskats /viena roka/ + dzīvesvieta /*Daduļi*/), **Gorja** s Smelt. (notikums /nevarēja aizsniegt velosipēda pedāļus/ + ārējais izskats /neliels augums/, sal. kr. *zope* ‘bēdas’), **Kudļu propka** s Gal. (dzīvesvieta /*Kudļi*/ + raksturs /ziņkārība/, sal.kr. *попка* ‘korķis’).

Neskaidras motivācijas iesaukas

Katrā apdzīvotā vietā ir iesaukas, kuru motivācija ir neskaidra (18 %). Daļai iesauku, kuras saziņā funkcionē ilgāku laiku, motivācija ir zudusi, lai gan par dažām var izteikt arī minējumus un hipotēzes: **Frics** v ? Pr. (iespējams, ka pratis vācu valodu), **Vatsons (Watsons)** v ? Pr. (varbūt saistīts ar Šerloka Holmsa palīga vārdu), **Zīļu vepris, Zīļainais** v ? Rudz., **Zūsins** v ? Gal., **Pyna** s ? Stab., **Sisjukīna** s ? Pel., **Granda** v (< *grandīt* ?) Sīļ., **Svarščiks** (kr. *сварщик* ‘metinātājs’) v ? Gal. (tā sauc no skolas gadiem).

Iesaukas, kā emocionāli ekspresīvi personvārdi, visbiežāk tiek lietotas sarunās par trešo, klāt neesošo personu. Ļoti retos gadījumos, lielākoties asociatīvās iesaukas, lieto personas uzrunāšanai labi pazīstamu cilvēku starpā. Nereti par kādas personas individuālo iesauku kļūst apelatīvs, kuru lieto kā vispārinošo vārdu vairāku personu apzīmēšanai, piemēram, garu cilvēku

apzīmēšanai – *Garais*, rudu matu īpašnieku apzīmēšanai – *Rudais*. Bet tiklīdz tas kļūst par personvārdu (šajā gadījumā par iesauku), vārds no apelatīvās leksikas pāriet onomastiskajā (iegūst onomastisko nozīmi).

Iesaukas galotne ne vienmēr norāda uz nosaukamā dzimumu, piemēram, **Negra** Gal. (gan vīrieša, gan sievietes iesauka), vīriešu iesaukas: **Modele** v Gal., **Karamele** v Rudz., **Pineņa** v Stab., **Valāna** v Smelt.

Analizējot iesauku materiālu un to izcelsmi, konstatēts, ka liela nozīme ir literatūrai, mākslas filmām, vēsturiskiem, politiskiem, aktuāliem mūsdienu sabiedriskās dzīves vai sporta notikumiem. Nereti tiek saskatīta ārējā izskata, rakstura, uzvedības, vai arī personvārda līdzība ar kādu literāru tēlu, mākslas filmas personāžu, vēsturisku vai politisku personību, piemēram, **Šuriks** v Rudz. (ārējā līdzība ar mākslas filmas „Kaukāza gūstekne” tēlu), **Gagarins** v Stab. (nokrita no motocikla dienā, kad *J. Gagarins* devās kosmosā), **Šumahers** v Gal. (patīk liels ātrums; sal. *Formulas-1* vācu sportists, čempions M. Šūmahers), **Gitlers** v Stab. (ārējā izskata līdzība ar Ā. Hitleru), **Puškins** v Gal. (matu sakārtojums līdzinās krievu dzejniekam M. Puškinam).

Par iesaukām, raksturojot kādu no nosaukamā iezīmēm, var kļūt gan dzīvnieku, gan augu, gan priekšmetu, gan apdzīvoto vietu nosaukumi. Notiek šo apelatīvu pāreja antroponīma funkcijā, resp. onimizācija (skat. *Vuorna*, *Makarons*, *Nūtrija*, *Leidoka*, *Valencs*, *Kolba* u. c.).

Iesauku iedalījums no motivatīvās (etimoloģiskās) semantikas viedokļa nav universāls: katrā pētāmajā teritorijā tas var atšķirties, respektīvi, atsevišķas iesauku semantiskās grupas, kas vienā teritorijā ir ļoti raksturīgas, citur nav vispār sastopamas. To paredzēt ir ļoti grūti, pat neiespējami, jo iesauku rašanās atkarīga no atsevišķām tajā apvidū dzīvojošām personībām, savstarpējiem kontaktiem un radošā gara.

Saīsinājumi

hipok. – hipokoristika

prv. – priekšvārds

s – sievietes iesauka

sal. – salīdzināt ar

izl. – izloknes forma

kr. – krievu valodas vārds

latv. – literārās valodas vārds

skat. – skatīt

uzv. – uzvārds

u. c. – un citi

v – vīrieša iesauka

< iesauka radusies no ...

? – iesaukas motivācija nav zināma

KIV – Kalupes izloknes vārdnīca

Gal. – Galēni

Pel. – Pelēči

Pr. – Preiļi

Rieb. – Riebiņi

Rudz. – Rudzāti

Sīļ. – Sīļukalns
Smelt. – Smelteri
Stab. – Stabulnieki

Literatūra

- Briška 1988 – Briška, Anita.** *Īpatnējā leksika Vidsmuižas pagasta izloksnē*. Diplomdarbs. Rīga : LU, 1988.
- Bušs 2003 – Bušs, Ojārs.** Īpašvārdu semantika (interpretācijas mēģinājums). *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2003, 275.–283. lpp.
- Butkus 1995 – Butkus, Alvydas.** *Lietuvių pravardės*. Kaunas : AESTI, 1995.
- Butkus 1988 – Butkus, Alvydas.** Leišu iesaukas, kas raksturo dzīves vietu. *Valodas aktualitātes – 1988*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 1989, 358.–360. lpp.
- Latgaliešu pareizrakstības noteikumi*. Rīga: LR Tieslietu ministrijas Valsts valodas centrs, 2008.
- Reķēna 1998 – Reķēna, Antoņina.** *Kalupes izloksnes vārdnīca I, II*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 1998.
- Zuģicka 2006 – Zuģicka, Inese.** Riebiņu novada iesauku semantika. *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, Daugavpils : Saule, 2006, Nr. 9, 52.–63. lpp.
- Zuģicka 2008 – Zuģicka, Inese.** Dzīvnieku nosaukumi Riebiņu novada iesaukās. *Valoda – 2008. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XVIII*, Daugavpils : Saule, 2008, 435.–443.lpp.
- Zuģicka 2009 – Zuģicka, Inese.** Iesaukas Riebiņu novadā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti 13*, Liepāja, 2009, 326.–333.lpp.
- Подольская 1988 – Подольская, Наталья.** *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва : Наука, 1988.
- Суперанска 2006 – Суперанская, Александра.** Современные русские прозвища. *Folia Onomastica Croatica 12-13/2003–2004*. Zagreb : 2006, 485.–498.lpp.
- www.pmlp.gov.lv – Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes mājas lapa (tiešsaiste 01.03.2010.).

UNOFFICIAL PROPER NAMES IN PREILI DISTRICT: SEMANTIC ASPECT

Summary

Nicknames make up a group of very expressive unofficial anthroponyms. They disclose a person's physical qualities, character traits, behaviour, occupation, interests, and place of residence; they are emotionally saturated. Continuing the research into one of the prevalent types of unofficial proper names, the article is focused on the analysis of the data collected in the areas of Preili, Riebiņi, Varkava, Aglona and Livani in the period 2006 – 2009. The data collected are analyzed from the point of view of their primary motivation, resp. etymological semantics. The data collected in the above-mentioned regions include 755 nicknames that belong to the people from the age of 9 to 80. In comparison with other anthroponyms, nicknames are in most cases motivated. Nickname is one of the oldest types of anthroponyms having preserved its meaning in the process of people denomination also nowadays.

The results of the analysis show that in 95.9% of cases the motivation of nicknames is clear. Taking into account the motivation we distinguish 10 groups of nicknames. The greatest number of nicknames is motivated by people's appearance and occupation. The

names of animals, plants, things and places can come to be used as nicknames when characterizing a person's features.

Ieva Zuicena (LU Latviešu valodas institūts)

VĀRDA NOZĪMES SKAIDROJUMS „MŪSDIENU LATVIEŠU VALODAS VĀRDNĪCĀ”

Vārda nozīmes skaidrojums ir pats galvenais elements skaidrojošās vārdnīcās struktūrā, un parasti tā ir lasītājam visbiežāk nepieciešamā informācija.

Vārda nozīmes skaidrojums vispirms ir atkarīgs no attiecīgās leksēmas semantiskās struktūras. Savukārt vārda semantiskās struktūras atspoguļojums vārdnīcā var variēt atkarībā no vārdnīcas tipa, apjoma un adresāta. Salīdzinājumam minēšu leksēmas **aita** skaidrojumus „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” (LLVV), viensējuma „Latviešu valodas vārdnīcā” (LVV) un LU Latviešu valodas institūtā topošajā „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā” (MLVV):

aita -as, s. 1. Atgremotājs lauksaimniecības dzīvnieks, no kura iegūst gaļu, vilnu, kažokādas. [...] // pārn.; vienk. Neattapīgs, arī naivs cilvēks. [...] 2. Šo dzīvnieku mātīte. (LLVV I, 50); **AITA** s. 1. Dobradžu dzimtas dzīvnieks ar biezu sprogainu apmatojumu; attiecīgais mājdzīvnieks, lauksaimniecības dzīvnieks [...] 2. Šo dzīvnieku mātīte. (LVV 22); **aita** s. *lietv.* 1. Vidēji liels lauksaimniecības dzīvnieks, ko audzē vilnas, gaļas, arī kažokādu ieguvei. [...] // Šo dzīvnieku mātīte. [...] * *Aitu ģints* [Ovis]. 2. *vienk.* Neattapīga, naiva sieviete. (www.tezaurs.lv/mlvv)

Kā redzam no minētajiem piemēriem, visās trijās vārdnīcās šis šķirklis sastāv no divām nozīmēm, taču pilnīgāks leksēmas **aita** semantiskais atspoguļojums ir atrodams LLVV un MLVV. Viensējuma LVV, kas ir ievērojami mazāka apjoma vārdnīca, nav parādīts zoomorfisms *aita*, nav arī atsevišķi izdalīta sēma ‘šo dzīvnieku mātīte’.

Polisēmisku vārdu leksikogrāfiskajā apdarē liela nozīme ir arī subjektīvajam faktoram – leksikogrāfa individuālajai valodas izjūtai un rakstības stilam, viņa leksikogrāfiskajai sagatavotībai un darba pieredzei. Melita Stengrevica raksta: „..jo detalizētāk izstrādāta vārda semantiskā struktūra, jo

katras atsevišķās semantiskās vienības skaidrojums ir konkrētāks, it kā ierobežotāks, tas raksturo tikai šo vienu konkrēto leksiski semantisko polisēmiskā vārda vienību. Tādēļ kopumā polisēmisku vārdu skaidrojumiem ir relatīvi zema abstrakcijas pakāpe, bet augsta semantiskās struktūras precizitāte. Tā skaidrojumu problēma risināta arī LLVV. (Gluži dabiski, maza apjoma skaidrojošā vārdnīcā objektīvs polisēmisku vārdu semantikas atspoguļojums iespējams, vārdu nozīmju skaidrojumus veidojot jēdzieniski aptverošākus, resp., augstākā abstrakcijas pakāpē).” (Stengrevica 1997, 158)

Jāpiebilst, ka pārāk sīki sadalīts polisēmiska vārda šķirklis ir grūti uztverams, jo aiz daudzajām sīkajām nozīmju niansēm pazūd vārda semantiskais kodols, tā būtība. Pārāk detalizētais atsevišķu darbības vārdu nozīmju dalījums, kas vairs īsti neatsedz vārda semantiku, bet ataino attiecīgā konteksta saturu, ir pārņemts LLVV pēc šīs vārdnīcas pirmā sējuma iznākšanas. (Veidemane 1973, 5) Diemžēl arī turpmākajos LLVV sējumos var atrast verbu šķirkļus ar nepamatoti sīku nozīmju dalījumu (sk., piemēram, *nošļūkt* LLVV 5. sējumā, 711–712).

MLVV autori verbu, saikļu un citu vārdšķiru vārdu semantiskajā analīzē ir centušies izvairīties no pārāk sīka nozīmju dalījuma. Piemēram, verbam iet LLVV ir dotas 15 nozīmes, bet MLVV – tikai 10, pakārtojuma saiklis ka LLVV iedalīts 10 nozīmēs, bet MLVV – 5. Taču nozīmju skaita samazinājums nenozīmē, ka līdz ar to būtu nepilnīgi atklāta attiecīgā vārda semantiskā struktūra. Atbilstoši vispārinot skaidrojumu, var panākt, ka tas aptver lielāku attiecīgās leksēmas semantiskās struktūras daļu.

Par vārdu skaidrojumu paņēmieniem latviešu valodniecībā tika rakstīts jau pagājušā gadsimta vidū, kad toreizējais Valodas un literatūras institūts gatavoja izdošanai pirmo latviešu valodas skaidrojošo vārdnīcu (LLVV). Var minēt, piemēram, Paula Dāles, Melitas Stengrevicas rakstus (Dāle 1955, Stengrevica 1962, 1963). Velta Staltmane pievērsās atvasināto vārdu skaidrojumu izveides problēmai (Staltmane 1961, 1963). Par leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumiem rakstīja arī pārējie institūta darbinieki, piemēram, Liene Roze, Konstantīns Karulis, Marija Saule-Sleine. Tolaik tika formulēti galvenie skaidrojumu veidi, kas izmantojami skaidrojošo vārdnīcu izstrādāšanā: t. s. reālais skaidrojums (definīcija vai apraksts) un sinonīmiskais skaidrojums. Šāds iedalījums leksikogrāfijas teorijā pamatā ir saglabājies līdz pat mūsu dienām. Bo Svensons vārdnīcu skaidrojumus iedala trīs tipos: parafrāze (skaidrojums ar citu vārdu vai vārdu savienojumu, kurā ietilpst arī skaidrojums ar sinonīmu vai sinonīmiem), reālais skaidrojums (definīcija) un kombinētais skaidrojums (reālo skaidrojumu vai parafrāzi papildina viens vai vairāki sinonīmi) (Svensén 1993, 121–122).

Latviešu leksikogrāfijā, šķiet, visbiežāk tiek lietots **reālais skaidrojums** definīcijas, apraksta vai (retāk) salīdzinājuma veidā. Veidojot definīciju, vispirms ir jāatrod kategorija, kurā ietilpst skaidrojamā lieta vai parādība (resp., virsjēdziens) un tad jādod tas atšķirīgais, kas šo konkrēto lietu vai parādību atšķir no citām, šajā pašā kategorijā ietilpstošām lietām vai parādībām. Šādi MLVV ir veidots skaidrojums, piemēram, lietvārdam **dzeguze**:

„Vidēja lieluma putns, kas savu ligzdu nevij, bet olas dēj citu putnu ligzdās.” (www.tezaurs.lv/mlvv) Šajā skaidrojumā par virsjēdzienu izmantots lietvārds „putns”, bet par atšķirīgo pazīmi – dzeguzes īpašība dēt olas citu putnu ligzdās. Otra raksturīgā dzeguzes pazīme – kūkošana parādīta ilustratīvajā materiālā: „Skanīgi un ilgi kūko dzeguze. Klausīties dzeguzes kūkošanā.” (www.tezaurs.lv/mlvv) LLVV šo pašu putnu skaidro, aprakstot tā ārējo izskatu: „Slaidis dzegužveidīgo kārtas putns ar smailiem spārniem, garu asti, pelēku muguru un ar gaišām un tumšām šķērsvītrām uz krūtīm un vēdera.” (LLVV 2, 432) Jāpiebilst, ka LLVV dzīvnieku nosaukumu skaidrojumos parasti ir izmantoti tieši aprakstošie skaidrojumi.

Svarīgi skaidrojumā atrast vistipiskākās, pašas raksturīgākās atšķirīgās pazīmes, lai nebūtu iespējams skaidrojamo lietu vai parādību sajaukt ar citām. Bez tam specifisko pazīmju skaitam jābūt pietiekamam. Piemēram, substantīvs **laiva** MLVV ir skaidrots šādi: „Neliels ūdens transportlīdzeklis ar atklātu virsu.”(www.tezaurs.lv/mlvv) Ja šajā skaidrojumā noņemsim specifiskās pazīmes „neliels”, „ar atklātu virsu” un atstāsim tikai vārdus „ūdens transportlīdzeklis”, tad skaidrojums kļūs par daudz vispārīgs un to varēs attiecināt ne tikai uz laivu, bet arī uz jahtu, kuteri, liellaivu, kuģi un citiem ūdens transportlīdzekļiem.

Adjektīvu skaidrojumi. Tā kā adjektīviem piemīt augstāka abstrakcijas pakāpe nekā lietvārdiem, tie neveido tik hierarhisku sistēmu. Tādēļ izveidot adjektīva skaidrojumu klasiskās definīcijas veidā būs visai problemātiski. Adjektīvus, kuriem piemīt sevišķi augsta abstrakcijas pakāpe (piemēram, krāsu nosaukumus), vārdnīcās skaidro, izmantojot salīdzinājumu: „**balts** [...] Tāds, kam ir, piem., piena, sniega krāsa; pretstats: melns.” (www.tezaurs.lv/mlvv) No skaidrojuma redzams, ka baltā krāsa ir salīdzināta ar piena un sniega krāsu, lai vārdnīcas lietotājs gūtu priekšstatu par to, kāda šī krāsa izskatās. Tādā pašā veidā, salīdzinot šo krāsu ar piena un sniega krāsu, adjektīvs **balts** skaidrots ne tikai latviešu valodas, bet arī citu valodu skaidrojošajās vārdnīcās (sk., piemēram, LLVV, LVV, LKŽ, NODE, CPЯ). Šī savstarpējā līdzība ir nevis tādēļ, ka skaidrojums būtu norakstīts no vienas vārdnīcas otrā, bet gan tāpēc, ka piens un sniegs patiešām ir pašas raksturīgākās reālijas, ar kurām balto krāsu var salīdzināt. Citām krāsām ir lielākas variāciju iespējas. Dzeltenu krāsu vārdnīcās salīdzina ar zelta, pieneņu ziedu, citrona mizas vai olas dzeltenuma krāsu, bet brūno krāsu – ar šokolādes, kanēļa, grauздētas kafijas, tumšas koksnes vai zemes krāsu.

Atvasinātu adjektīvu skaidrojumos izmanto attiecīgo pamatvārdu: „dzeltenīgs – Ar dzeltenu nokrāsu; iedzeltens.; **ironisks** – Tāds, kurā izpaužas ironija; izsmejoši zobgalīgs.”(www.tezaurs.lv/mlvv)

Verbu skaidrojumi. Uzrakstīt verba nozīmes skaidrojumu vārdnīcā ir īpaši sarežģīti, jo verbs teikumā ieņem centrālo vietu un nosaka tā struktūru. Veidojot verba skaidrojumu, jāņem vērā ne tikai attiecīgā darbības vārda semantiskā struktūra, bet arī tā saistījums ar citiem vārdiem teikumā (resp., sintakse). Verba nozīmes skaidrojumu nosaka arī tā leksiski gramatiskās kategorijas: transitivitāte, refleksivitāte jeb atgriezeniskums, darbības veida

kategorija (pabeigtība), kā arī tas, kas ir darbības veicējs. Ne velti uzskata, ja leksikogrāfs prot pareizi izstrādāt polisēmiska verba leksiski semantisko struktūru un uzrakstīt adekvātus nozīmju skaidrojumus, tas apliecina viņa profesionālo gatavību un varēšanu.

No leksiski gramatiskajām kategorijām verba nozīmes skaidrojumu visvairāk ietekmē tas, vai attiecīgais verbs ir transitīvs vai intransitīvs. Taču šī verbu kategorija skolu gramatikās netiek aplūkota. No šāda viedokļa tai nebūtu vietas arī vispārlietojamajā skaidrojošajā vārdnīcā, kāda ir MLVV. Ir vairākas mūsdienu skaidrojošās vārdnīcas, kurās verba transitivitāti vispār nenorāda (sk., piemēram, Dabartinēs lietuvių kalbos žodynas). No otras puses, neņemot vērā šo leksiski gramatisko kategoriju, nav iespējams izveidot adekvātus verba nozīmju skaidrojumus. Kā raksta valodniece Ārija Ozola, verba transitivitāte jeb pārejamība ir viena no verba semantiskās struktūras komponentiem un tieši no verba leksiskās nozīmes ir atkarīga verba izteiktās darbības nepieciešamība saistīties vai nesaistīties ar papildinātāju akuzatīvā bez prievārda. (Ozola 1985, 217; Ozola 1971, 218)

Ir verbi, kuri ir tikai transitīvi jeb pārejoši (piem., *kārt*) vai tikai intransitīvi jeb nepārejoši (piem., *iet*), bet nereti vienam un tam pašam verbam var būt gan transitīvas, gan intransitīvas leksiskās nozīmes, piemēram, **kniebt**: „1. *intr.* Sāpīgi spiest, saņemot starp nagiem, pirkstu galiem vai spīlēm. *Kniebt kādam sānos. Kniebt sev rokā. Vēzis kniebj ar savām spīlēm.* // 3. *pers.* Sāpīgi kairināt (par vēju, aukstumu u.tml.). *Sals knieba vaigos. Asais vējš knieba ausīs.* 2. *tr.* Dalīt nost (daļu no kā), saņemot starp nagiem, pirkstiem, knaiblēm u. tml. *Kniebt tomātu stādiem pazares. Kniebt uz pusēm stiepli.* // Spiežot (ar knaiblēm), veidot (piem., robu, caurumu). *Kniebt caurumus.*” (www.tezaurs.lv/mlvv). Kā redzam no minētā piemēra, verbam *kniebt* otrajai nozīmei MLVV ir izdalīta atsevišķa nozīmes nianse, jo, mainoties darbības objektam, ir bijis atbilstoši jāpārveido skaidrojums.

Reizumis tomēr verba transitivitātes maiņa nav saistīta ar jaunu verba leksisko nozīmi vai nozīmes niansi. Pie šādiem verbiem pieder, piemēram, darbības vārds *klausīt*. MLVV tādos gadījumos pirms skaidrojuma liek norādi, ka verbs var būt gan transitīvs, gan intransitīvs un, pretēji LLVV praksei, dod kopā piemērus ar verbu gan transitīvā, gan intransitīvā lietojumā: „**klausīt** – 1. *tr.* un *intr.* Darīt, rīkoties, ņemot vērā (kāda) teikto, pēc (viņa) gribas, lūguma, padoma u.tml. *Klausīt vecākus. Klausīt mātei. Suns klausā saimnieku. Viņš nevienu neklausā. Klausīt bez ierunām. Klausīt uz vārda* – tūlīt klausīt, bez ierunām klausīt.” (www.tezaurs.lv/mlvv)

Saikļu, prievārdu, partikulu un izsaukmes vārdu nozīmi skaidrojošajās vārdnīcās nevar izteikt citādi, kā tikai aprakstot attiecīgā šķirkļa vārda funkcijas, izmantojot skaidrojumā darbības vārdus „lieto”, „norāda”, „saista” u. tml.:

„**klau** *izsauk*. Lieto, lai aicinātu kādu klausīties, pievērst (kam) uzmanību. *Klau, kas tas par troksni? Klau, jau lakstīgala dzied!*

ka¹ *saiklis* 1. Saista salikta teikuma daļu ar teikuma priekšmeta vai papildinātāja palīgteikumu (konkretizējot arī šajā daļā minēto vietniekvārdu).

Cerams, ka rīt nelīs. Zēns ierunājās, ka griboties ēst. Viņš neatzīst to, ka ir vainīgs.

gar priev. ar akuz. **1.** Norāda, ka kas atrodas, tiek novietots līdztekus, blakus (kam). *Pavasārī gar visu piekrasti zied ievas. Sastādīt eglītes gar ceļa malu. Sakraut akmeņus gar sētu. Nolaist rokas gar sāniem. Nokrist gar zemi – nokrist zemē.*” (www.tezaurs.lv/mlvv)

Parafrāzi (skaidrojumu ar citu vārdu, resp., sinonīmu vai sinonīmisku vārdu savienojumu) visbiežāk izmanto adverbu vai stilistiski markētu (sarunvalodas vai vienkāršrunas vārdu), kā arī poētismu vai apvidvārdu skaidrojumiem. Šādi skaidrojumi ir īsi un ietaupa vietu vārdnīcā. Daži piemēri no MLVV:

čāpot darb.; sar. Lēni, nesteidzīgi iet.

kalnup apst. Augšup kalnā.

kaiva lietv.; poēt. Kaija.

kamdēļ apst.; sar. Kādēļ; kāpēc. (www.tezaurs.lv/mlvv)

Izmantojot skaidrojumā polisēmisku sinonīmu, šis sinonīms jāpapildina vēl ar kādu citu sinonīmu, lai skaidrojums būtu precīzs un neradītu pārpratumus. Piemēram, darbības vārds *klapēt*, kam ir sarunvalodas stilistiskā nokrāsa, MLVV skaidrots ar literāro sinonīmu *sist*. Tā kā darbības vārds *sist* ir polisēmisks, skaidrojumā tam pievienots vēl viens sinonīms – *dauzīt*: „**klapēt** darb.; sar. Sist; dauzīt.” (www.tezaurs.lv/mlvv)

Nereti leksikogrāfi vārda semantikas atklāšanai izmanto t. s. **kombinēto skaidrojumu**, kas sastāv no reālā skaidrojuma vai parafrāzes, ko savukārt papildina viens vai vairāki sinonīmi: „**nabadzīgs** – Tāds, kam trūkst, nepietiek nepieciešamo eksistences līdzekļu; trūcīgs.” (MLVV manuskripts); „**klerks** – Kalpotājs (iestādē); ierēdnis.” (www.tezaurs.lv/mlvv)

Vārda semantiku, tā nozīmes skaidrojošajās vārdnīcās var atklāt ar dažādiem leksikogrāfiskā darba paņēmieniem: izmantojot sinonīmu vai sinonīmus, formulējot aprakstoši vai definīcijas veidā, kā arī šos paņēmienus kombinējot kopā. Liene Roze par vārda nozīmju formulējumiem skaidrojošajās vārdnīcās raksta: „Vārdnīcas autoriem ir elastīgi jālieto visi šie paņēmieni, lai skaidrojums nebūtu garš un smagā, grūti uztveramā stilā, bet lai tas tomēr būtu pareizs un trāpīgi raksturotu attiecīgo vārdu.” (Roze 1982, 98) Panākt, lai vārda nozīmes skaidrojums būtu semantiski precīzs un tajā pašā laikā lasītājam viegli uztverams, ir arī MLVV veidotāju uzdevums un mērķis.

Literatūra

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. III leidimas. Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

Dāle 1955 – **Dāle, Pauls**. Definīcijas un daži citi vārdu nozīmes atklāšanas paņēmieni (strādājot gar mūsdienu latviešu literārās valodas vārdnīcu). *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. Nr. 12. 1955, 39.–52. lpp.

LKŽ I – *Lietuvių kalbos žodynas*. I. Vilnius : „Minties”, 1968.

LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. sēj. Rīga : Zinātne, 1972–1996.

LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006.

- MLVV** – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts. (A–L pieejama internetā www.tezaurs.lv/mlvv)
- NODE** – *The New Oxford Dictionary of English*. Oxford University Press. 1998.
- Ozola 1971** – **Ozola, Ārija**. Verba transivitātes un intransivitātes kategorijas leksiski gramatiskais raksturs. *Vārda semantika*. Rīga : Zinātne, 1971, 216.–228. lpp.
- Ozola 1985** – **Ozola, Ārija**. Verbu transivitātes būtība un izpausmes likumsakarības mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga : Zinātne, 1985, 216.–223. lpp.
- Roze 1982** – **Roze, Liene**. *Pasaule vārdnīcas skatījumā*. Rīga : Zinātne, 1982.
- Staltmane 1961** – **Staltmane, Velta**. Par dažiem priedēkļa verbu skaidrojuma principiem latviešu literārās valodas vārdnīcā. *Leksikoloģijas un leksikogrāfijas jautājumi*. LPSR ZA valodas un literatūras institūta Raksti XIII. Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1961, 193.–208. lpp.
- Stengrevica 1962** – **Stengrevica, Melita**. Latviešu literārās valodas vārdnīcas profils un uzdevumi. *Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta biļetens*. 1. Rīga : LPSR ZA Valodas un literatūras institūts, 1962, 8.–11. lpp.
- Stengrevica 1997** – **Stengrevica, Melita**. Latviešu literārās valodas vārdnīca (Problēmas un risinājumi). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Liepāja: Liepājas Pedagoģiskā augstskola, 1997, 155.–161. lpp.
- Svensén 1993** – **Svensén, Bo**. *Practical Lexicography*. Oxford University Press, 1993.
- Veidmane 1973** – **Veidmane, Ruta**. Jauna pakāpe latviešu leksikogrāfijas attīstībā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 9. laidiens. Rīga : Liesma, 1973, 3.–6. lpp.
- СРЯ I** – *Словарь русского языка*. Том I. Москва : Издательство „Русский язык”, 1981.
- Сталтмане 1963** – **Сталтмане, В.** О применении так называемых типовых толкований значений в словаре латышского литературного языка. *Проблема толкования слов в филологических словарях*. Сборник статей XIV. Рига : Издательство Академии наук ЛССР, 1963, 57–62 с.
- Стенгревиц 1963** – **Стенгревиц, М.** Принципы толкования значений слов в словаре латышского литературного языка. *Проблема толкования слов в филологических словарях*. Сборник статей XIV. Рига : Издательство Академии наук ЛССР, 1963, 49–55 с.

THE EXPLANATION OF A WORD MEANING IN THE DICTIONARY OF CURRENT LATVIAN

Summary

There are three types of explanations that can be used in explanatory dictionaries:

- 1) explanation in a form of definition, description, or (rarely) comparison;
- 2) paraphrase (short explanation, consists from one or a few words, that may be also a synonym or synonyms);
- 3) combined explanation (paraphrase or definition together with one or several synonyms).

The first type of explanations is the most widespread in explanatory dictionaries as well as in the Dictionary of Current Latvian.

Every part of speech has specific problems to make an appropriate explanation. For example, the making explanations for verbs are very complicated due to the reason that they can be both transitive and intransitive.

Lexicographers should use all the three types of explanations as well as other methods in order the explanations to be semantically precise and at the same time not to be too long and difficult to understand.

ZIŅAS PAR AUTORIEM

Ilze Auziņa – Dr. philol., Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas vadošā pētniece

Juris Baldunčiks – Dr. philol., Ventspils Augstskolas Tulkošanas studiju fakultātes profesors

Maigone Beitīņa – Dr. philol.

Gita Bērziņa – Mg. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes lektore, zinātniskā grāda pretendente

Kristina Blockīte (*Kristina Blockytė*) – Klaipēdas Universitātes doktorante

Ieva Brenķe – Mg. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” zinātniskā asistente

Maija Brēde – Dr. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesore

Brigita Bušmane – Dr. habil. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” vadošā pētniece

Anita Butāne – Mg. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” zinātniskā asistente

Monta Farneste – Dr. paed., Latvijas Universitātes Moderno valodu fakultātes asociētā profesore

Ilga Jansone – Dr. habil. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” direktore, vadošā pētniece

Andra Kalnača – Dr. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes asociētā profesore

Audrone Kaukiene (*Audronė Kaukienė*) – Dr. habil. human., Klaipēdas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesore

Diāna Laiveniece – Dr. paed., Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes asociētā profesore

Dite Liepa – Mg. philol., Latviešu valodas aģentūras lingviste, Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētniece

Irina Liokumoviča – Dr. philol., Rīgas Tehniskās universitātes Valodu centra docente

Nijole Litevkiene (*Nijolē Litevkienē*) – Dr. human., Šauļu koledžas Humanitāro zinātņu katedras docente

Ilze Lokmane – Dr. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes docente

Anda Meistere – Mg. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” zinātniskā asistente

Ilga Migla – Dr. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētniece

Gunta Nešpore – Mg. philol., Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas pētniece, zinātniskā grāda pretendente

Daina Nītiņa – Dr. habil. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” vadošā pētniece

Sandra Okuneva – Mg. philol., Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes lektore

Laimdota Oldere – Mg. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” zinātniskā asistente

Ārija Ozola – Dr. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētniece

Ieva Ozola – Dr. philol., Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes asociētā profesore

Diāna Pavlovskā – Mg. philol., Ventspils Augstskolas Tulkošanas studiju fakultātes lektore, Ventspils Augstskolas doktorante

Kornēlija Pokrotniece – Dr. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” vadošā pētniece

Egita Proveja – Mg. philol., Ventspils Augstskolas Tulkošanas studiju fakultātes lektore, Ventspils Augstskolas doktorante

Anitra Roze – Dr. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētniece

Valda Salmiņa – Mg. philol., Rīgas Dizaina un mākslas vidusskolas skolotāja, Latvijas Universitātes doktorante

Renāte Silīņa-Piņķe – Dr. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētniece

Elga Skrūzmane – Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” zinātniskā asistente

Gunta Smiltņiece – Dr. philol., Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultātes asociētā profesore

Anna Stafecka – Dr. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” vadošā pētniece

Daiga Straupeniece – Mg. philol., Liepājas Raiņa 6. vidusskolas skolotāja, zinātniskā grāda pretendente

Agris Timuška – Dr. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētnieks

Inta Urbanoviča – Mg. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes lektore

Aina Urdze – Brēmenes Universitātes (Vācija) zinātniskā līdzstrādniece

Zigrīda Vinčela – Mg. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes lektore

Līga Vogina – Mg. philol., Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes lektore

Inese Zuģicka – Mg. philol., Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes asistente

Ieva Zuicena – Dr. philol., Latvijas Universitātes aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” vadošā pētniece